

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİL KURUMU

“Orhon
Yazıtlarının 120 Yıl Sonra
Buluşundan 120 Yıl Sonra
Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl,, **KONULU**

“Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra
Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl” konulu
III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu

III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu

26—29 Mayıs 2010

**BİLDİRİLER
KİTABI**

Editör
Ülkü ÇELİK ŞAVK

2. Cilt

**BİLDİRİLER
KİTABI**

ISBN: 978-975-491-313-2

İLETİŞİM

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
E-posta: turkiyat@hacettepe.edu.tr
Tel: +90 (312) 297 67 71

2. Cilt

T.C. BAŞBAKANLIK
TANITMA FONU

Elginkan Vakfı

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
GÜZEL SANATLAR FAKÜLTESİ
HEYKEL BÖLÜMÜ

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİL KURUMU

“Orhon
Yazıtlarının 120
Buluşundan Yıl Sonra
Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl,, **KONULU**

III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu

26—29 Mayıs 2010

BİLDİRİLER
KİTABI

Editör
Ülkü ÇELİK ŞAVK

2. Cilt

T.C. BAŞBAKANLIK
TANITMA FONU

Elginkan Vakfı

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
GÜZEL SANATLAR FAKÜLTESİ
HEYKEL BÖLÜMÜ

Bu kitap, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünce düzenlenen “Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl” konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu” bildirilerini kapsar.

The Present volume contains the Papers which will be presented at the international symposium The 3rd International Turkish Studies Symposium on the state of Turkology after the discovery of Orkhon Inscriptions and at the 21st Century organized by Turkish Studies Institute, Hacettepe University.

ISBN: 978-975-491-313-2

Editör / Editor

Ülkü Çelik Şavk

Yayına hazırlayanlar / Edited by

Mikail Cengiz
Tevfik Orçun Özgün
Meral Uçmaz
Gülhan Yaman

Hacettepe Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Birimi

Proje Adı: Orhon Vadisi Anıtlarını Yeniden Yorumlamak

Proje No: 010A802001

Kapak tasarımı / Cover design

Hakan Balcı
Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri
Basım Yayın ve Tanıtım Koordinatörlüğü

Baskı / Printing

Hacettepe Üniversitesi Basımevi 06100 Sıhhiye, Ankara

Baskı adedi / Printing run

500 Adet

Ankara / 2011

Sempozyum Düzenleme Komitesi / Organizing Committee

Ülkü Çelik Şavk
Âbide Doğan
Özkul Çobanoğlu
İsmail Hakkı Aksoyak
Fatma S. Kutlar Oğuz
G. Gonca Gökâl Alpaslan
Hayati Beşirli
Cahit Gelekçi
Cafer Gariper
Fatih Müderrisoğlu
Erdal Aksoy
Turgay Yazar
Faruk Gökçe
Eyüp Bacanlı
Ali Emre Özyıldırım
Fatma Türkyılmaz
Bülent Gül
Mikail Cengiz
Tevfik Orçun Özgün
Gülhan Yaman

Hacettepe Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Hacettepe University
Turkish Studies Institute

Beytepe, 06532 Ankara
Tel/Phone: +90 312 297 67 71, Belgeç/Fax: +90 312 297 71 71
E-posta: turkiyat@hacettepe.edu.tr

Ankara / 2011

I. CİLT İÇİNDEKİLER

SUNUŞ

AÇIŞ KONUŞMALARI

Prof.Dr. Ülkü ÇELİK ŞAVK	i
Doç. Turhan ÇETİN	iii
Prof.Dr. Şükrü Halûk AKALIN	v
Düsen KASEİNOV	ix
Musa KULAKLIKAYA	xi
Prof.Dr. Hasan KAZDAĞLI	xiii

BİLDİRİLER

A. Deniz ABİK	15
Orhun Yazıtlarında –mA- Olumsuzluk İşaretleyicisi Alan Fiiller	
Metin AKAR	31
Türkiye ile Kazakistan’ın Yazılı Eski Edebiyatlarında Ortak Konulu Eserler	
Rysbek ALİMOV	43
Bugünkü Kırgızcada Bir Hayalet Kelime: <i>Aco</i>	
Ebülfez AMANOĞLU	51
Orhon Yazıtlarındaki Bulak Boy İsmi ve Türk Tarihinde Yansımaları	
Aierken AREZİ	55
<i>Orhon Yazıtları</i> ’nın Çağdaş Uygurca Çevirisi ve Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki İlgili Çalışmaların Genel Bir Değerlendirilmesi	
Numan ARUÇ	71
Makedonya’da Türkiyat Araştırmaları Tarihi	
Ramiz ASKER	77
Orhon-Yenisey Yazıtlarının Azerbaycan’da İncelenmesi Tarihinden Bazı Sayfalar	
Aysu ATA	83
Kur’an Tercümesi, Kısasü’l-Enbiya ve Nehcü’l-Feradis’i Ortaya Çıkaran Kaynaklar	
Erhan AYDIN	89
Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Genel Sorunlar Üzerine Notlar	

Ingeborg BALDAUF	97
Uzbek Dialects of North-East Afghanistan. A Preliminary Report Kuzeydoğu Afganistan Özbek Lehçeleri Bir Çalışma Raporu <i>Almancadan çeviren Semih TEZCAN</i>	105
Nesrin BAYRAKTAR	121
Orhon Yazıtlarında Geçen Renk Adlarının Anlam Alanları Üzerine	
Hayati BEŞİRLİ	129
Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları ile Siyasal, Kültürel ve Ekonomik İlişkilerinde Yüksek Öğrenimin Yeri -Kırgızistan Örneği-	
Uwe BLÄSING	141
Gena Tökmiş Muruzlarını Yörenin Diliyle Şavşatlı Bir Halk Şairi ve Karadeniz Hanımlarının Bozuk Havaları	
Bernt BRENDAMOEN	161
Söz Varlığı Seviyesindeki Ödünçleme ile İlgili Bazı Düşünceler	
Maryam BULGAROVA	167
Türk Dilleri Sisteminde Nogay Türkçesi	
Cantürk CANER	171
Kamu Yönetimi Eğitiminde Tarih Bilinci ve Tarih Öğretimi: Türk Yönetim Tarihi Dersleri	
Suzan D. CANHASI	189
Batı Rumeli Türk Dilinin Dünü Bugünü Yarını	
Ali Asger CEMRASI	197
Xələc Türkləriçə Küdən Mərasimi və Qədim Türk İnanlarını Hizi Halaç Türklərində Dügün Mərasimi ve Eski Türk İnançlarının İzi <i>Halaççadan çeviren Semih TEZCAN</i>	209
Danuta CHEMIELOWSKA	227
Lehçedeki Türkçe Kelimeler	
Marika CIKIA	229
Türk Tabakası Gürcü Kişi Adları Hazinesinde	
M. Volkan COŞKUN	235
Orhun Yazıtları -Türkiye Türkçesi İlişkisinde Ses Akışı	
Çetin CUMAGULOV	239
Kırgızistan'daki Eski Türk Yazıtlarının Bulunması ve İncelenmesi Tarihinden	
Ülkü ÇELİK ŞAVK	243
Türklük Bilimi Araştırmalarında 21. Yüzyıl Hedefleri	

Özkul ÇOBANOĞLU	245
Batı Sibirya Türk Kültürü Tetkiklerine Göre Kayın Ağacının Türk Mitolojisinde “Kutsal”laşmasının Maddi Kültürel Nedenleri	
Yavuz DALOĞLU	249
Eski Türklerde Musiki	
Robert DANKOFF	259
Is the Vatican Map of The Nile Evliya Celebi’s? Vatikan’da Bulunan Nil Haritası, Evliya Çelebi’nin mi? <i>İngilizceden çeviren Rukiye Aslıhan SHERIDAN-AKSOY</i>	273
İsmail DOĞAN	287
Karakilise’deki Soy Damgaları ve Gotik Yazıya Türk (Runik) Yazısının Tesirleri	
İsmail DOĞAN	301
Macaristan’da Ulus İnşası Sürecine Türkolojinin Etkisi	
Şaban DOĞAN	303
Eski Uygurca Tövbe Duaları	
Süer EKER	321
Orhon Yazıtları: İran Dilleri ile İlk Temaslar ve Benzer Birkaç Öge Üzerine	
Erkin EKREM	333
General Çaça ve Gök Türk-Çin Ming-Sha Savaşı	
İnci ENGİNÜN	341
Orhun Yazıtları: Besleyici Güç	
Kemal ERASLAN	347
Türkiye’de Türkiyat Araştırmaları’nın Son Elli Yılı: Genel Bir Değerlendirme	
Bilge ERCİLASUN	349
Göktürklerle İlgili Romanlar	
Ahmet Bican ERCİLASUN	357
Köktürkçe Nasıl Bir Dildir?	
Marcel ERDAL	363
Ongin Yazıtı <i>İngilizceden çeviren Semih TEZCAN</i>	
Jale GARİBOVA	373
Türk Dilleri Birleşmesinin Oluşumu ve Yeniden Doğuşu: İki Çağın Altın Rüyası	
Cafer GARİPER	385
Edebiyat Teorisi ve Eleştiri İhtiyacı	

Saadettin GÖMEÇ / Hamiyet Sezer FEYZİOĞLU	391
Boyla ve Baga Unvanı	
Viktor G. GUZEV	397
Göktürk Yazısında Resim Göstergelerinin Tespiti Yöntemleri ve Önemi Üzerine	
Çimen GÜNAY ERKOL	403
Hollanda'da Türkoloji Çalışmalarında Yeni Perspektifler: Leiden Üniversitesinde Türkoloji	
Abdullah GÜNDOĞDU	409
Dil Malzemeleri Bakımından Türk Sosyal Hayatının Evrimi Üzerine Değerlendirmeler (<i>Göktürklerden Osmanlılara</i>)	
Tofiq HACIYEV	415
Kül Tigin və Bilgə Kağan Dastanlarının Şe'ri	
Tacida ZUBÇEVİÇ - HAFİZ	425
Baltam'ın Balkan Türkolojisindeki Yeri ve Önemi	
Nimetullah HAFİZ	429
Kosova'da Türkçe Eğitim Tarihine Genel Bir Bakış	
Nazmiye HASANOVA	437
Şumnu Üniversitesinde Türkoloji Çalışmaları	
Alimcan İNAYET	451
<i>bir kişi : y(a)η(i)ls(a)r : og(u)şı : bod(u)nu : bişükiñä : t(ä)gi : kadm(a)z : (ä)rm(i)ş ve in(i)si : [(ä)ç]isin : bilm(ä)z : (ä)rti : oğlu : k(a)ηın : bilm(ä)z : (ä)rti</i> İbareleri Üzerine	
Leylâ KARAHAN	457
Köktürkçe Metinlerdeki Üçüncü Şahıs Özneli Ardeşik Cümlelerde Özne Bağlantıları ve Belirsiz Özneli Cümleler	
Ceval KAYA	463
Köktürkçe <i>idi oksuz</i> Üzerine	
Sergei G. KLYASHTORNYJ	469
Древнетюркские Рунические Памятники И Их Авторы Eski Türk Runik Anıtları ve Onların Yazarları	
Ruşçadan çeviren Eyüp BACANLI	474
Fatma KOÇ / Emine KOCA / Beyhan PAMUK	479
17-18. Yüzyıl Türk Minyatürlerindeki Kadın Giysilerinde Yaka ve Kol Formu Özellikleri	
Kadirali KONKOBAEV	497
Kırgız Konuşma Dili ve Türk Diller Tarihine Ait Dil Özellikleri	

II. CİLT İÇİNDEKİLER

Zeynep KORKMAZ	503
Yine Karışık Dilli Eserler Üzerine	
İgor KORMUŞIN	511
Çoyr Runik Kitabesinin Yeni Okuma Yorumlaması Hakkında	
Bahıtgül KULJANOVA	519
Eski Türk Anıtlarındaki Halk Birliği ve Memleket Bütünlüğü Ülküsü («Orhon» ve «Kutadgu Bilig» Eserlerine Göre)	
Yuu KURIBAYASHI	523
Turkological Studies in Japan: Past and Present	
Piotr KWIATKOWSKI	531
Polonya'daki Türkoloji Çalışmaları	
Murat LÜLECI	541
'Gerçek'leşsek de mi, Öğretsek? Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretiminde Otantik Malzeme	
Ahtem MAZİNOV	555
Тюркские Языки Крыма. Структура, Функционирование, Контактные Явления	
Galina MIŞKİNIENE	561
Vilnius Üniversitesinde Türkolojinin Durumu	
Dmitriy M. NASİLOV	569
Türk Edebî Dilleri ve Lehçeleri Tarihinde Runik Anıtlar	
Candan NEMLİOĞLU	575
Selçuklu ve Osmanlı Bezeme Sanatının Anlatımında Kullanılan Terim Karmaşası	
Kamil Veli NERİMANOĞLU	579
Çağdaş Türkolojide Yeniden Yapılanma Şartları Üzerine (Türkoloji Strateji Denemesi)	
Irina NEVSKAYA	589
Some Palaeographic and Orthographic Features of Altay Runic Inscriptions	
Mehmet OKUR	599
Türklük Bilimi Araştırmalarında Halkevlerinin Rolü	
Takashi OSAWA	611
Türk Bilge Kağan Tahta Oturduğu Zaman Kim Tölis Şad İdi?	
Mehmet ÖLMEZ	629
Eski Uygur ve Çin Kaynakları Işığında Orhon Yazıtlarında Geçen Yer ve Kişi Adları	

Ufuk ÖZDAĞ / G. Gonca GÖKALP ALPASLAN	641
Türkiyat Araştırmalarında Yeni Bir Alan: Çevreci Eleştiri	
İlhan ÖZKEÇECİ	653
Orhun Abidelerinin Estetik ve Muhtevasının Önemi	
Şahru PİLTEN	669
Orhon Yazıtlarında Seçmesel ve Eş Dizimsel Sınırlamalar	
Gisela PROCHÁZKA-EISL	681
Viyana Üniversitesinde Türkçe Öğretimi Dünü Bugünü Yarını	
Abdureşit Jelil QARLUQ	689
Orhun Yazıtlarında Gözüken Çin Kültür Analizinden Türklük Araştırmalarında Sinolojinin Önemi	
Saim SAKAOĞLU	695
Orhun Anıtlarından Günümüze Süzülen Birkaç Erkek Adı	
Karjaubay SARTKOJAULI	703
Eski Türkçedeki ϕ (ž, j) Fonemi Üzerine	
Ayşegül SERTKAYA	709
Kul Süleyman Hikmetleri Üzerine	
Osman Fikri SERTKAYA	721
Eski Türkçe’de “Mızrak” Anlamına Gelen Kelime [süŋ(ü)g] mü, Yoksa süŋg(ü) ~ süŋü mü Okunmalı?	
Mustafa SEVER	727
Orhun Yazıtları’ndaki Bazı Kavramları Yeniden Okumak	
Elfine SİBGATULLİNA	733
Günümüzde Rusya’da Türkoloji Çalışmaları	
Muratgeldi SÖYEGOV	739
Tonyukuk Yazıtının Edebi Tarihi Bir Eser Olarak Değerlendirilmesi: Günümüz Türkmençe, Rusça ve İngilizce Çevirileri /	
Hatice ŞİRİN USER	767
Yenisey Yazıtlarının Okunma ve Anlamlandırılması Üzerine Yeni Öneriler -II-	
Ahmet TAŞAĞIL	775
Çin Kaynaklarına Göre Köl Tigin Yazıtının Dikilişi Hakkında Bir Değerlendirme	
Nuran TEZCAN	785
Nil Haritası ile <i>Seyahatname</i> Arasındaki Paralellikler	

Mehmet TEZCAN	799
Orhon Harflerinin Muhtemel En Eski Şekilleri Olarak Kuzey Hindistan Bölgesi'nde Saka / Kuşan Dönemi Yazıları	
Semih TEZCAN	819
Etimoloji Önerileri	
Funda TOPRAK	831
Orhon Yazıtlarından Anadolu Ağzlarına Karşılaştırmalı Dil Çalışmaları ve İki Örnek Fiil	
Gülseren TOR	837
Anadolu Ağzlarında 'arı' İlgeci ve 'ağarı' Yön Belirtecinin Kullanımı	
Battulga TSEND	859
Review on the Ancient Turkic Archaeological Monuments in Mongolia / Bayan-Ulgii Province/	
Mollaniyaz TURNİYAZ	863
Orhun Yazıtları'ndaki Ünsüzlerin Uyumu Üzerine	
Nadezda TYDYKOVA	873
О Форме –Ган В Алтайском и Форме –Дık В Турецком Языках / Altay Türkçesindeki -Gan ve Türkiye Türkçesindeki -Dık Şekilleri Hakkında	879
Carmen URIARTE	885
Aproximación a la Lengua y Cultura Turcas Desde la Universidad Del País Vasco / İspanya Bask Bölgesi Üniversitesinde Türk Diline ve Kültürüne Yaklaşım.....	893
Dmitriy D. VASİLYEV	901
Güney Sibirya'daki Gök Türk Runik Yazıtlarında Adları Geçen Kişilerin Hayatları ve Kahramanlıkları Hakkındaki Tarihi Bilgiler	
Haydar YALÇIN / Mikail CENGİZ	911
Türklük Bilimi Araştırmaları İçin Bir Veri Tabanı Önerisi: TBAVT	
Kemal YAVUZ	919
Âşık Ömer ve Şiiri Üzerine Bazı Dikkatler	
Ahmet Burçin YERELİ	941
Yağma Kültürüyle Üretim Kültürü Arasında Türklerin "Devlet" İdeali	
Mohammed Salih Rasekh YILDIRIM	951
Afganistan'da Türkoloji Çalışmalarının Dünü, Bugünü ve Geleceği	

Peter ZIEME	955
Ein Fragment Einer Sogdisch-Altuirischen Wortliste	
Sogdca-Eski Uygurca Bir Kelime Listesinde Artakalmış Bir Parça	
<i>Almancadan eviren Semih TEZCAN</i>	959
Hamza ZÜLFİKAR	963
Meslek Ekleri ve Bazı Adlandırmalar Üzerine Değerlendirmeler	
SON OTURUM	967
DEğERLENDİRME VE KAPANIş OTURUMU	979
KATILIMCILAR	989
SEMPOZYUM FOTOğRAFLARI	999

SUNUŞ

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1992 yılında tam da Sovyetler Birliği'nin dağılıp, Türk Cumhuriyetlerinin birer birer bağımsızlıklarını kazandıkları bir dönemde kurulmuştur. Uzun zaman alan fiziki yapılanmadan sonra lisansüstü eğitim, bilimsel etkinlikler, sosyal ve kültürel etkinlikler, dergi ve kitap yayınları ile faaliyetlerini etkili bir çizgiye taşımıştır.

2004 yılında ilk sayısı yayımlanan Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD), 13. sayısında uluslararası tarama indekslerinden üçüne (TÜBİTAK-ULAKBİM, MLA ve EBSCO) girme başarısına erişerek ulaşmıştır. Alanda önemli dergiler arasında görülen HÜTAD, kısa süre sonra elektronik erişime de açılacaktır.

Gerçekleştirilen bilimsel toplantıların bildiri kitapları kısa sürede yayımlanma özelliği ile Enstitümüzün yayın alanındaki başarısına birer örnektir. Şu ana kadar üçü uluslararası, biri ulusal nitelikte 4 sempozyum düzenlenmiştir. 2006 yılında **1. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu**, *Türkiyat Araştırmalarında Yöntem ve Arayışlar* konusunda olup bildiriler kitabı yayımlanmıştır. Bir yıl sonra **Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni**'nin bildiriler kitabı da aynı yıl içinde yayımlanmıştır. UNESCO tarafından dünyada Kâşgarlı Mahmud yılı ilan edilen 2008 Mayıs ayında *Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi* konulu **2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu** etkisi geniş ve başarılı bir bilimsel toplantı olmuş ve bildiriler kitabı yayımlanmıştır.

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türklük Bilimi ekseninde disiplinlerarası çalışmalar yapmak, ele aldığı konuları bütüncül bakış açısı ile incelemek ve bilimsel ve evrensel değerlerden şaşmadan tarihte ve günümüzde Türk dünyasının hemen her alanında etkin olmayı hedeflemektedir. Bu yaklaşımın örneklerinden biri de **9. Türk Dünyası Ekonomi, Bilişim ve Kültür Forumu**'dur. T.C. Dış Ticaret Müsteşarlığı tarafından 2001 yılından itibaren başarı ile ve istikrarlı biçimde düzenlenmiş olan Forum, 2009 yılında Enstitümüz işbirliği ile ve *Küresel Krizde Türk Dünyası Ekonomileri ve Kültürel Destekler* konusunda gerçekleştirilmiştir. Dünya üzerinde birçok ülkenin zararlı etkilerinden kaçamadığı küresel ekonomik krizden Türk Cumhuriyetlerinin köklü ve güçlü ortak kültürel değer ve birikimlerinden nasıl ve ne biçimde yararlanarak en az zararla çıkabileceklerinin tartışıldığı Forum üç günde farklı ülkelerden gelen bilim adamlarının katılımı ile düzenlenmiş ve bildiriler kitabı yayımlanmıştır.

Hazırlıklarına Mayıs 2009'da başlanan ve 10-29 Mayıs 2010 tarihinde iki temel bölümde gerçekleştirilen *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl* konulu **3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu** ve bu kapsamda düzenlenen *Orhon Vadisi Anıtlarını Yeniden Yorumlamak konulu Taş Heykel Çalıştayı*, son derece başarılı geçmiştir.

Beytepe'de gerçekleştirilen açılış programının tamamlanmasından sonra Sempozyum katılımcıları otele geçerek, bilimsel oturumlara devam etmişlerdir. Yurt dışından 50, yurt içinden 70 bilim insanının katıldığı **3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu**'nda 116 bildiri sunulmuştur. Türk Dil Kurumu işbirliği ile gerçekleştirilen Sempozyuma TİKA, T.C. Başbakanlık Tanıtma Fonu ile Kültür ve Turizm Bakanlığı da destek sağlamıştır. Elinizde bulunan Bildiriler Kitabında 97 sunulmuş bildiri bulunmaktadır.

TÜRKSOY ve Hacettepe Üniversitesi Heykel Bölümü ile birlikte gerçekleştirilen *Orhon Vadisi Anıtlarını Yeniden Yorumlamak konulu Taş Heykel Çalıştayı* ise, Türk dünyası

sanatçılarının ortak kültürel miraslarımızdan birinin konu seçildiği bir etkinlikte buluşmaları yönüyle bir ilktir. Ayrıca eski Türk anıtlarının çağdaş yorumlanması da bir ilktir. Çalıştayın gerçekleştirilmesinde ELGİNKAN Vakfının ve Hacettepe Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Biriminin de değerli katkıları olmuştur. Türk dilinin temel dayanakları Eski Türk Anıtları'nın 21. yüzyıl Türk dünyası sanatçılarının bakış açılarından ve sanat anlayışları çerçevesinde ortak ve çağdaş yorumlanması sonucu oluşturulacak eserlerin kalıcı olarak sergilenmesi düşüncesi duyan herkesi heyecanlandırmıştır. Bu heyecan ile başlayan Orhon Vadisi Anıtlarını Yeniden Yorumlamak Taş Heykel Çalıştayı'na Azerbaycan, Başkurdistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Tataristan ve Tıva'dan birer, Türkiye'den ise üç heykeltıraş katılmış ve 15 günde hepsi birbirinden güzel ve anlamlı anıt eserler oluşturmuşlardır. Eserler, Hacettepe Üniversitesi Beytepe Yerleşkesi'nin Yeşil Vadi bölgesine yerleştirilmiş ve ilgilenenlerin ziyaretine açılmıştır.

Her ikisi de kendi alanında önemli ve nitelikli bu etkinlik, çeşitli kurum, kuruluş ve kişilerin katkılarıyla gerçekleştirilmiştir. Sempozyum, Türk Dil Kurumu ortaklığı ile ve değerli Başkan Prof.Dr. Şükrü Halûk Akalın'ın destekleriyle düzenlenmiştir. Kendisine ve Kurum çalışanlarına çok teşekkür ederim. Türk İşbirliği Kalkınma İdaresi Başkanlığı ve Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Tanıtma Fonu yönetici ve çalışanlarına sağladıkları destek için teşekkürlerimi sunarım.

Çalıştay TÜRKSÖY, Hacettepe Üniversitesi Heykel Bölümü ve ELGİNKAN Vakfı işbirliği ile düzenlenmiştir. Kurumların yönetici ve elemanlarına çok teşekkür ederim.

Hem Sempozyum hem de Çalıştay'da maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen Rektörümüz Prof.Dr. Uğur Erdener ve Rektör Yardımcımız Prof.Dr. Hasan Kazdağlı olmak üzere üniversitemiz yöneticilerine, değerli katkıları için Bilimsel Araştırmalar Birimi ile Basım, Yayın ve Tanıtım Koordinatörlüğü'nün bütün elemanlarına teşekkürlerimi sunarım.

Hazırlık çalışmalarından gerçekleştirilmesine kadar her aşamada bir ekip olarak birlikte çalıştığım Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün akademik ve idari personeline de sevgiyle teşekkür ederim.

Ülkü ÇELİK ŞAVK

YİNE KARIŞIK DİLLİ ESERLER ÜZERİNE

Zeynep KORKMAZ

I. Bilindiği üzere Türk tarihinde Oğuzların, Türk dili tarihinde de Oğuzcanın çok önemli bir yeri vardır. Son zamanlardaki Eski Çağ tarihi araştırmalarının ve arkeoloji kazılarının ortaya koyduğu bazı belgelere ve M. Erdal tarafından ortaya atılan bir teoriye göre de Türklerin ve bir bakıma da Oğuzların tarihi, yalnız milattan önce III. Yüzyıla kadar uzanan Hunlar ile sınırlı kalmamaktadır. Hunlardan önceki dönem ve kavimleri de aşarak milattan birkaç bin yıl öncesine kadar uzanan, hattâ Anadolu'da Mezopotamya'daki Sümerler ile yaptıkları komşulukta, aralarında kelime alışverişi gerçekleştirdikleri bir döneme kadar uzanmaktadır. (Erzen, 1986, ss. 1-17; Memiş, 2007, ss. 21-28; Ercilasun, 2004, ss. 33; Tuna, 1997, ss. 5-15; Erdal, 2004, ss. 929-937; Korkmaz, 2010, ss. 33-37).

Milattan birkaç yüzyıl önceki dönemlerde tarihlerini genellikle Çin kaynaklarından izleyebildiğimiz Doğu Hun Devleti içinde, öteki Türk kavim ve boyları arasında, elbette Oğuzların da bir yeri olmuştur. Ancak, bu *Hun Devleti*'ni oluşturan kavimler arasında Oğuzların adına rastlanmamaktadır. Bu konuda Hun tarihine ilişkin en zengin bilgileri içeren ve Çin'in Han Hanedanları tarihi olan *shih-chi* (MÖ 195-26 arası olayları içerir) ile bunun 2. kısmını oluşturan *Han-Shu*'da da (Onat ve diğerleri, 2004) Oğuzlara ait herhangi bir kayıt yer almamaktadır. Tarihçilerin bu konudaki genel yorumuna göre, bunun başlıca nedeni, Oğuzların bu dönemlerde daha kavmi bir oluşum ortaya koyamamış ve tarihî varlıklarını Köktürk Devleti'ne gelinceye kadar başka bir ad altında sürdürmüş olmalarıdır. İ. Kafesoğlu, bu dönemde Oğuzların, varlıklarını Köktürkler döneminde de devam ettiren ve birçok Türk boyunu içine alan *TÖLÖS* budunları içinde yer aldığı görüşündedir. (Kafesoğlu, 1993, ss. 90-91).

Büyük Hun Devleti'nin Çin'in kuzeyinde bir imparatorluk oluşturan ve *Hiung-nu* diye adlandırılanı doğu kolunun yıkılıp dağılmasından sonra, bu imparatorluğu oluşturan çeşitli Türk kavim ve boyları varlıklarını bir bakıma Hunların devamı niteliğindeki Köktürk İmparatorluğu (MS 552-630, 682-745) içinde sürdürmüşlerdir.

II. Köktürk tarihi üzerinde yapılan araştırmalar ile *Yenisey* ve *Orhon Yazıtları*'nda yer alan kayıtlardan, Oğuzların Köktürk tarihinde önemli bir yer tuttıkları anlaşılıyor. Oğuzların bu önemi, Köktürklerin yerini alan Uygurlar döneminde de (MS 744-840) süregelmiştir. Dolayısıyla Oğuzcaya ait birtakım dil özellikleri belirtiler hâlinde de olsa o dönemin eserlerine de yansımış bulunmaktadır. (Korkmaz, 2005/1, ss. 205-216; Doerfer, 1975-76, ss. 81-131; Gülsevin, 2004, ss. 119-125). Oğuzlar, Köktürk ve Uygurlardan sonra *Karahanlı-Altınordu-Harezmi Devletleri*'nin egemen oldukları Orta Asya'nın doğu ve batı kesimlerinde de bu devletlerin sınırları içinde yine önemli ve etkili bir etnik unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki VI-IX. yüzyıllar arasındaki Köktürk ve Uygur dönemlerini temsil eden yazı dilleri üzerinde nasıl izlerini bırakmışlar ise, Doğu ve Batı Türkistan bölgelerini içine alan Karahanlı, Altınordu-Harezmi Devletleri'nin egemenlik alanları içindeki sosyal yaşamlarında da aynı etkiyi yapmışlardır. Kaşgarlı Mahmud'un 1072-1074 yılları arasında kaleme aldığı ünlü eseri *Divanü Lügati't-Türk*'te Oğuzlara ağırlıklı bir yer ayırmış olması, elbette Oğuzların batıya doğru yönelen gözle görülür güçlü durumları ile ilgilidir.

Karahanlı Türkçesinden Çağatay yazı diline bir geçiş dönemi oluşturan ve ayrıca Kıpçak, Oğuz lehçeleri temelinde yeni yazı dillerinin oluşumuna da kaynaklık etmiş bulunan Altınordu-Harezmi bölgesi, Kıpçaklarla birlikte Oğuzların da tarihî varlıklarını etkin biçimde ortaya koydukları bir coğrafyadır. Nitekim Oğuzcanın bu dönemde yazı diline geçmiş ilk belirtileri, Karahanlı Türkçesinden Harezmi Türkçesine geçişi temsil eden ve XII-XIII. yüzyıl eseri olan *Anonim Kur'an Tefsiri*'nde görülmektedir. Bu eserin sözlüğünü hazırlamış olan A. K. Borovkov, birtakım örneklerle dayanarak eserde daha yazılış döneminde bir Oğuz tabakasının varlığına işaret

etmiştir. (1963, s. 12; Türkçe çev. Usta-Amanoğlu, 2002, ss. 18-19). Harezmi Türkçesinin önemli eserlerinden *Kıyasü'l-Enbiya*, *Nehcü'l-Feradis* (Gülsevin, 2003-2007, ss. 166-173), *Muînü'l-Mürîd* (Toparlı-Argunşah, 2008, ss. 33-35) gibi eserlerde Oğuzca etkilerin de yer almış olması, bu dönemde Oğuzların bu bölgedeki etkinlikleri ile orantılıdır. Daha sonra bu etki, yer yer Çağatayca bazı eserlerde de göze çarpmaktadır (Kaymaz, 2004, s. 205). Oğuzcanın Harezmi döneminde sergilediği bu çarpıcı durum, onun öteki eserleri etkileme yolu ile artık bağımsız bir yazı diline doğru uzanma yönündeki ilk belirtileri olmalıdır, diye düşünüyorum.

III. Oğuzların Türk tarihindeki yeri ve önemleri ile ilgili özet niteliğindeki açıklamalara bir de şu hususları eklemekte yarar vardır:

Oğuzların tarihî geçmişleri ile ilgili kaynakların incelenmesi ortaya koymuştur ki bu kavme mensup boylar Horasan ve Anadolu bölgelerine göçmeden önce, Orta Asya'daki yaşamlarında varlıklarını birkaç kez yer değiştirerek ve daha batı kesimlere göç ederek sürdürmüşlerdir. Tarihî kaynakların verdiği bilgilere göre, bunlar Batı Köktürk Devleti'nin sınırları içinde daha *Oğuz* adını almadan önce *On-Ok* ve *Türgiş* adları ile anılmakta idiler. Ancak, *Oğuz* adı ile yeni bir etnik grup olarak ortaya çıkmaları da yine bu dönemdedir (Ercilasun, 2008/2, s. 228). Bu bağlamda Oğuzların MS 760-766 yani VIII. Yüzyılın 2. yarısından başlayarak kitleler hâlinde yoğun göçlerle Karlukların önünden çekilerek *Sirderya* bölgesine uzanan önemleri, dil tarihi açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Çünkü, Oğuzların *Seyhun Irmağı*'nın aşağı kesimleri ile *Aral Gölü* kuzeyindeki steplerde bir yandan göçebe yaşamlarını sürdürürken bir yandan da birtakım şehirler kurarak ve bir izolasyona uğramış olarak *Yenikent* merkez olmak üzere kurdukları *Yabgu Devleti* (Kafesoğlu, 1999, s. 144; Sümer, 1993, s. 31; Salman, 1993, s. 96) ile yüksek kültürü yerleşik bir yaşama geçtikleri bilinmektedir. Bu dönem Oğuzların Karahanlı Devleti'nin sınırları içinde yer aldıkları dönemdir. Kaşgarlı Mahmud'un Oğuz Türkçesi için verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır ki XI. Yüzyıl Oğuzcası, biraz sonra karşımıza çıkacak karışık dilli eserler açısından ele alındığında, bir yandan Karahanlı Türkçesi ile ortaklaşmakta, bir yandan da boylar arası farklılıklara ve kendisine özgü şekillere sahip bulunmaktadır. Bu konuda şimdiye kadar bilim çevrelerinde ayrıntılı ve karşılaştırılmalı çalışmalar yapıldığı için (Korkmaz, 2005/1, ss. 241-253) örnekler vermeyi gereksiz buluyoruz. Ancak, Oğuzcanın, Oğuzların Yakın Doğu'ya göçmeden önceki tarihî süreçleri eldeki verilere dayanan dikkatli bir incelemeden geçirildiğinde, şöyle bir yargıya varılabileceğini düşünüyorum: Oğuzca bir yandan kendi tarihî gelişme koşullarının öngördüğü biçimde şekillenirken bir yandan da *Sirderya* bölgesindeki izolasyona uğramış *Yabgu Devleti* sınırları içindeki yapı ve şekillenmesi ile her hâlde kendine özgü farklı bir ağız yapısını da oluşturmuş olmalıdır.

IV. Yukarıdan beri yapılagelen kısa açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Oğuzlar, Türk tarihinin VI-XI. Yüzyıllar arasındaki dönemlerini temsil eden Orta Asya Türk devletlerinin siyasi ve sosyal yapılarında önemli bir yer tuttıkları, hattâ bir dereceye kadar az veya çok oranda o dönemlerin yazı dillerini de etkiledikleri hâlde, bilindiği üzere, ne yazık ki VI-XI. yüzyıllar arasında Oğuzcaya dayalı bağımsız bir yazı diline sahip olamamışlardır. Bunun başlıca nedeni, XI. yüzyıl ortalarına kadar Oğuz etnik temelinde dayalı bağımsız bir devletin kurulamamasıdır.

Oğuzların XI-XIII. yüzyıllar arasında Batı Türkistan'dan yani *Aral Gölü* çevresi ve *Sirderya* havzası ile *Harezmi* bölgesinden *Horasan* ve *Anadolu*'ya uzanan yoğun nitelikli göçleri, 1040 yılında *Horasan*'da *Büyük Selçuklu Devleti*'nin, 1071 *Malazgirt Savaşı*'ndan sonra da 1077 yılında *Anadolu Selçuklu Devleti*'nin kuruluşunu sağlamıştır. Bunun doğal sonucu da elbette Oğuzcaya dayalı bir yazı dilinin oluşmasıdır.

V. *Horasan*'daki *Büyük Selçuklu Devleti* bir yana, *Anadolu*'da, Oğuz Türkçesi temelinde kurulup gelişen ve Eski *Anadolu Türkçesi* ya da *Eski Türkiye Türkçesi* diye adlandırılan yazı dili, bilindiği gibi kendi içinde üç alt döneme ayrılmaktadır. Bunlar:

- 1- Selçuklu dönemi Türkçesi,
- 2- Selçukluların mirası üzerinde kurulan Anadolu Beylikleri dönemi Türkçesi ve
- 3- Osmanlı Türkçesine geçiş dönemi Türkçeleridir. Bizim karışık dilli eserler açısından üzerinde duracağımız dönem XI-XIII. yüzyıllar arasına giren Selçuklu dönemi Türkçesidir.

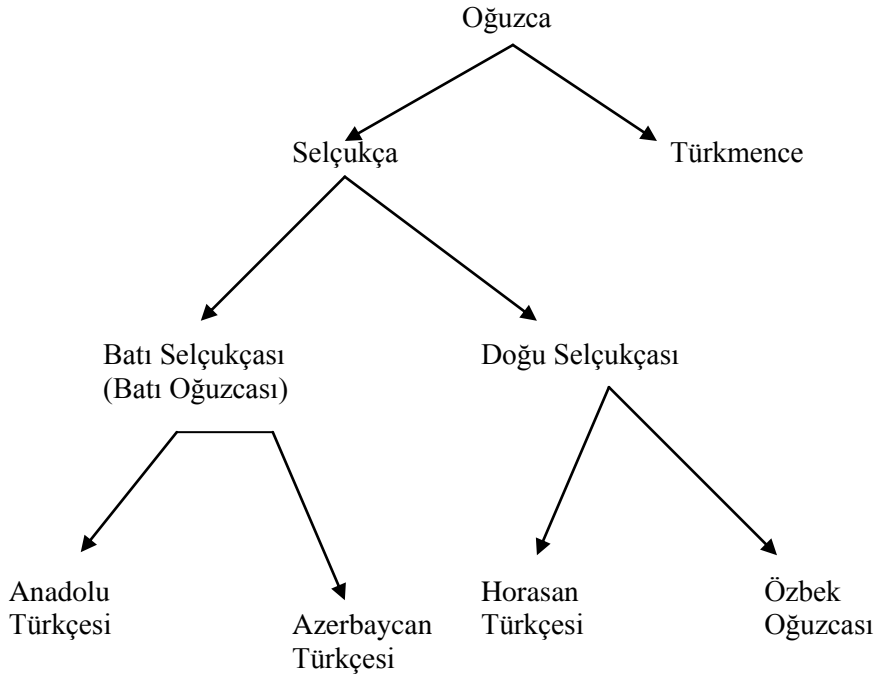
O dönemin tarihî, siyasî ve kültürel koşulları dolayısıyla resmî dilin Farsça; din, bilim ve dış yazışmalar dilinin de Arapça oluşu, her ne kadar Türkçenin kendi doğrultusundaki gelişme ve akışını bir süre engellemiş olsa da halkın konuşma dili Türkçe olduğu için gerek devletin halkla ilişkilerinde gerek halka seslenen dinî içerikli eserlerde Türkçe kullanılmıştır. Bunlara destanî nitelikteki eserler ile bazı halk edebiyat ürünleri de katılabilir. Ne var ki bu döneme ait eserler, sayı bakımından hayli sınırlıdır. Dil yapıları bakımından da doğrudan doğruya Oğuzca'yı temsil eden Ahmet Fakih, Yunus Emre, Sultan Veled gibi şahsiyetlerin bilinen eserleri yanında, dil yapılarında hem Oğuz Türkçesine hem de Doğu Türkçesinin ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı açısından birbiri ile zıtlaşan özelliklerini taşıyan Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf'u*, *Behcetü'l-Hadaik*, *Kudurî Tercümesi*, *Kitabü'l-Feraiz* gibi eserler vardır. Üstelik *Kıssa-i Yûsuf'un* istisnası ile bunların yazılış tarihleri ve yazıldığı yerler de belli değildir. İşte Anadolu Selçuklu Türkçesini temsil eden eserlerin dil yapıları bakımından böyle ikili bir oluşum göstermesi, bu eserler üzerinde çalışan ya da görüş bildiren dilcileri, birbirinden farklı iki temel görüş ayrılığına yöneltmiştir. R. Rahmetî Arat'tan başlayarak (1960, ss. 225-232), S. Buluç (1955, ss. 119-131), M. Canpolat (1968, ss. 165-175), Z. Korkmaz (2005/1, ss. 241-253; ss. 268-273; ss. 274-286) gibi dilciler, Oğuzcanın Doğu Türkçesinden Batı Türkçesine uzanan bir geçiş dönemini temsil ettiği, dolayısıyla bu özelliklerin normatif olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Biz kendi yazımızda bu nitelikteki Oğuzca'yı Selçuklu Oğuzcası (2005/1, ss. 274-286) veya Doğu Oğuzcası (993- 57- 18/5) olarak adlandırmıştık.

Ş. Tekin ise, üzerinde çalıştığı *Feraiz Kitabı* (MS 1343 tarihli) ve *Kitâb-ı Güzide* dolayısıyla bu konuya eğilmiş ve bu türlü karışık dilli eserlerde görülen ikili özelliklerin Oğuzcanın XI-XIII. yüzyıllar arasındaki yapısından değil, doğrudan doğruya Doğu Türkçesi konuşan bazı göçmen yazarların kendi ağız özelliklerinden kaynaklandığını belirtmiş ve görüşünü, yönelttiği bazı sorulara verilecek yanıtlarla desteklemeye çalışmıştır. Böylece, *karışık dilli eserler* konusunda birbiri ile zıtlaşan iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Bu konuda "hangisi doğru?" sorusunu ortaya çıkaran bir ikilem söz konusu olunca, kendisi de karışık dilli eserler üzerinde çok yönlü çalışmalar yapmış olan G. Doerfer, devreye girerek bazı noktalarda kısmen Ş. Tekin'in bazı noktalarda da kısmen bizim haklı olduğumuz görüşüne yer vermiştir. (TDAY-B, 1977, s. 132). Ancak, bu çalışmaları sırasında, İrandaki Halaç ve özellikle Horasan Türkçesi üzerinde yaptığı araştırmaların ortaya koyduğu veriler, Oğuzcanın ve Selçuklu dönemi Türkçesinin dil yapısı konusundaki mevcut görüşleri değiştiren yeni sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

Bu durum karşısında, kişisel olarak benim de içinde bulunduğum, karışık dilli eserlerin, Doğu Türkçesinden Batı Türkçesine uzanan bir geçiş dönemini temsil ettiği yolundaki kısmî yanılğı, herhâlde XI-XIII. yüzyıllar arasındaki Oğuzca'yı, tarihî gelişme süreçlerini tamamlayarak standartlaşmış bir yazı dili olarak görme beklentisinden kaynaklanmış olmalıdır. Oysa Kaşgarlı'nın verdiği bilgiye göre, Oğuzların 22, *Camiü't-Tevârih*'te yapılan açıklamaya göre de 24 boya ayrılmış ve Kaşgarlı'nın Oğuz boyları arasında birtakım ağız ayrılıklarının bulunduğunu, ancak, esere fazla bir yük getireceği endişesi ile bu ayrılıklara girmediğini belirtmiş olması, dolayısıyla, daha bir yazı dili olarak şekillenmesinin başında bulunan bu lehçenin kendi içinde birtakım ağız ayrılıklarına sahip olabileceği de düşünülebilirdi. İşte yapılan çalışmalar sırasında eksik kalmış olan bu husus, yine Doerfer'in İran'daki Horasan Türkçesi üzerinde asistanları ile bir ekip hâlinde gerçekleştirdiği çalışmalarla tamamlamıştır.

G. Doerfer'in bu konudaki araştırmalarla ulaştığı sonuç kısaca şu noktalarda özetlenebilir:

Oğuzca, daha standart bir yazı diline ulaşamadığı dönemlerde, kendi içinde geçirdiği şekillenme süreçleri ile birbirinden farklı ağız yapıları sergileyebilmiştir. Doerfer, bu konuda, "Das Horasantürkische" adlı makalesinde (TDAY-B, 1977, ss. 127-204), daha önce yazdığı bir makaleye gönderme yaparak ("Die Türkische Sprachen Irans" TDAY-B, 1969, ss. 10-22) Horasan Türkçesini Türkmençe ile aynı nitelikte bir lehçe olarak kabul ettiğini, ancak Horasan Türkçesi üzerinde yaptığı köklü analizler sonunda görüşünü değiştirdiğini bildirmiştir. Ona göre Horasan Türkçesi, hiç şüphe yok ki Doğu Türkçesinin etkisinde kalmış bir Oğuz lehçesidir; Azerbaycan Türkçesi ile Türkmençe arasında bir bağlantı unsurudur. Ancak, onlardan farklı özel bir yapısı vardır. Bu nedenle hem Oğuz Türkçesine özgü özellikler taşımakta hem de Doğu Türkçesine ait birtakım özelliklere sahip bulunmaktadır. Ayrıca aradan geçen uzun yüzyıllar zarfında Farsçanın da güçlü bir etkisine uğramıştır (agm., s. 127). Horasan Türkçesinin XI-XIII. yüzyıllar arasındaki dönemi ile bugünkü dönemi arasında da dil yapısı açısından bir koşutluk vardır. Bu nedenle karışık dilli eserler grubuna sokulan bütün eserlerle birlikte, Ş. Tekin'in, doğudan gelen göçmen ağızlarını yansıtmıştır diye bildirdiği, söz gelişi Mevlana'nın dilindeki *bolgan*, *yarguka barurmen*, *bolgay* ve fiil çekimindeki *-men*, *-sen* kişi ekleri gibi ilk bakışta ET'yi ve Doğu Türkçesini hatırlatan şekiller yer alırken bir yandan da ad çekimi eklerinde hep Batı Türkçesine ait şekillerin yer almış olması gibi çelişkili durumlar, Doğu Oğuzcası yani Horasan Türkçesi için yadırganacak bir durum değildir. Ayrıca Mevlana'nın gelmiş olduğu *Belh*'te de XIII. Yüzyılda Horasan Türkçesi geçerlidir. Aynı durum *Feraiz Kitabı* için de söz konusudur (agm., ss. 131-132). Doerfer, bu makalesinde Horasan Türkçesinin ses ve şekil bilgisi özellikleri ile söz varlığı üzerinde ayrıntılı bilgiler verdikten sonra, Oğuzca'yı kendi içinde, önce batıda Selçuklu Türkçesi, doğuda Türkmençe olarak ayırmış; Selçuklu Türkçesini de kendi içinde bir yanda *Batı Selçukçası* veya *Batı Oğuzcası*, diğer yanda *Doğu Selçukçası* diye iki kola ayırarak Anadolu ve Azerî Türkçelerini Batı Oğuzcasına, Horasan Türkçesini de Özbek-Oğuzcası ile birlikte ve ayrı birer kol hâlinde Doğu Selçuklu Türkçelerine bağlamıştır. Çizilen şema şöyledir:

İşte XI-XIII. Yüzyıllar arasında Anadolu'daki, Batı Oğuzcasını etkilemeye çalışan Horasan Türkçesi'nin *olga-bolga* yapısındaki eserlerine karşı XV. yüzyılda gösterilen tepki, bu iki kol arasındaki ağız yapıları ayrılığında kaynaklanmıştır.

Doerfer'in Horasan Türkçesinin yapısı üzerinde ortaya koyduğu sonuçlar dikkate alınarak bizce karışık dilli dediğimiz eserler ve Oğuzcanın tarihî gelişme süreçleri şöyle bir değerlendirilmeden geçirilebilir:

1. Doerfer'in Horasan Türkçesi yoluyla ulaştığı sonuçlar, Selçuklu döneminin dil yapısını *karışık dilli* eserler anlayışından farklı yeni bir değerlendirmeden geçirme gereğini ortaya koymuş bulunmaktadır.

2. Buna göre XI-XIII. yüzyıllar arasındaki Selçuklu dönemini temsil eden eserler, bir yandan *Batı Oğuzcasını* bir yandan da "karışık dilli" diye nitelendirilen eserler yolu ile *Doğu Oğuzcasını* yansıtan ürünlerdir. Bu bakımdan XI-XIII. yüzyıllar Oğuzcası, her ne kadar kendi içinde en az iki temel ağız bölgesi oluşturan bir yapılanma sergilemekte ise de sonuç olarak her ikisi de doğrudan doğruya Oğuz Türkçesi temelindeki farklı şekillenmelerden kaynaklandığı için artık bu dönem dilinin, Doğu Türkçesinden batı Türkçesine uzanan bir geçiş evresi olarak değil, doğrudan doğruya Oğuzcanın kendi içindeki farklı biçimlenme süreçlerinin ortaya koyduğu birer ayrılık olarak değerlendirilmesi gerekir. Bu nedenle de şimdiye kadar kullanılagelen ve değişik bir anlam taşıyan "*karışık dilli eserler*" terimi bırakılarak bunun yerine tarihî gelişme ve biçimlenme süreçlerine uygun düşen "*Selçuklu Türkçesi Ağızları*" teriminin kullanılması yerinde olur diye düşünüyoruz. Böylece, siyasî açıdan farklı birer yapıyı temsil eden Selçuklu dönemi ile Anadolu Beylikleri döneminin dil yapıları da birbirinin devamı niteliğinde bir bütün olarak ele alınabilir.

3. Oğuz Türkçesinin XI-XIII. yüzyıllar arasındaki *Doğu Oğuzcası* ya da *Doğu Selçukluçası* diye adlandırılan kolunun ağız yapısı, bizce, daha önceki bir dönemin özel koşulları içinde şekillenmiş olmalıdır. Doğu Oğuzcanın dil yapısı ile Kaşgarlı'nın XI. yüzyıl Oğuzcası için verdiği bilgilere dayalı dil yapısı arasındaki genel uyum ve Oğuzların VIII. Yüzyılın 2. yarısından başlayarak IX. ve X. yüzyıllarda *Sirderya Irmağı* ve *Aral Gölü* çevrelerinde yani Karahanlıların batı kesimindeki *Yabgu Devleti* sınırları içinde, izolasyona uğramış bir şekilde yaşam geçirmiş olmaları, bize, Oğuzcadaki bu şekillenmenin Yabgu Devleti dönemine ait olduğu görüşünü benimsetmiştir. Ancak, bu duruma rağmen, dolaylı olarak Doğu Oğuzcasının şekillenmesinde bir dereceye kadar yine Doğu Türkçesinin etkisi söz konusu olmaktadır.

4. Görülüyor ki Oğuz Türkçesi, daha Oğuzların Orta ve Batı Asyanın çeşitli Türk devletleri içinde yer alan yaşamları boyunca kendi içinde birtakım temel şekillenmelerden geçerek bazı ağız grupları oluşturmuş bulunmaktadır. Horasan'ın Doğu Oğuzcasına karşı Selçuklu Anadolu'sunda farklı nitelikte bir Batı Oğuzcasının da ortaya çıkmış olması, bu lehçenin daha Anadolu öncesi dönemlerden başlayarak böyle birer ağız şekillenmesinden geçmiş olduğu görüşünü benimsetmektedir.

5. Selçuklu döneminin devamı niteliğindeki Eski Anadolu Türkçesinin dil yapısında Batı ve Doğu Türkçesini temsil eden bazı özellikler açısından, söz gelişi *b>m*, *b>v*, *t>d*, *k->g*-değişimleri ile *g* ünsüzünün kelime sonu ve hece başlarında geçirdiği değişimlerle ilgili ikili durumların yer almış olması, acaba bu değişimlerin doğrudan doğruya Oğuzcanın kendi içindeki tarihî değişim ve gelişim evrelerinin sonucu mudur? Yoksa Doğu Türkçesinin Doğu Oğuzcası yolu ile bir dereceye kadar da olsa Batı Oğuzcasını da etkilenmiş olmasından kaynaklanan bir durum mudur? Bu hususun da araştırılması gerekmektedir.

6. Oğuzların 23 veya 24 boy hâlinde Anadolu'ya gelmiş; hattâ araya Kıpçak, Karluk vb. daha başka bazı Türk etnik unsurlarının da karışmış olması, Oğuzcanın Anadolu'da daha Selçuklu döneminde bile farklı ağız özelliklerine dayalı bir dil yapısına sahip olduğuna işaret eder

niteliktedir. Ancak, elimizde bu döneme ait pek sınırlı ölçüde malzemenin bulunması, bugün için sağlıklı bir değerlendirme yapılmasına engel olmaktadır. Ne var ki elde, Eski Anadolu Türkçesinin 2. alt dönemini oluşturan *Anadolu Beylikleri* dönemine ait pek çok eserin var olması, bu eser üzerinde yapılacak araştırma ve incelemeler yoluyla geriye doğru uzanan bir değerlendirme yapılabilmesine de olanak sağlanmış olacaktır.

Eski Anadolu Türkçesinin XV. yüzyıl ortalarına kadar uzanan eserlerindeki ortak özellikler, bir yandan *standart* bir yazı dilinin oluşumuna yönelen gidişe işaret ederken bir yandan da bölgeden bölgeye, beylikten beyliğe hattâ eserden esere değişen ve ortak özellikleri aşan ayrılıkların yer almış olması, bugün karşımıza doğal olarak Eski Anadolu Türkçesindeki ağızlar ve alt ağız grupları konusunu gündeme getirmiş bulunmaktadır. Esasen öteden beri dikkati çekmekte olan bu konuda da, bugün için “Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili Ağız İlişkisi” (Karahan, 2006, ss. 2-12), “Eski Anadolu Ağızları” (Gülsevin, 2008, ss. 1-10), “Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması” (Dereli, 2008, ss. 213-230) gibi değerli birkaç deneme de yapılmış bulunmaktadır. Ancak, bu dönemin dil yapısının temel ağız ayrılıkları ile ikinci üçüncü derecedeki ağız ayrılıkları ve alt ağız grupları açısından yeterince aydınlatılabilmesi için öncelikle var olan bütün eserlerin yayımlanmış olması gerekiyor. Ancak bundan sonraki bir aşamada, bu eserlerin ağız ayrılıkları açısından ayrıntılı ölçülere dayanan değerlendirmeleri devreye girmiş olacaktır. Bu türlü çalışmaların ortaya koyacağı sonuç ve sınıflandırmalar, doğal olarak bir önceki Selçuklu Türkçesi alt dönemine de ışık tutacak ve bu dönemin dil yapısını *karışık dilli* bir geçiş evresi olmaktan çıkararak Beylikler döneminin dil yapısı ile bağdaştıran daha sağlıklı bir zemine oturtmuş olacaktır.

7. Gerek Eski Anadolu Türkçesinde gerek günümüz Anadolu’sunda, birbirinden farklı temel ağız bölgeleri ile bunlara bağlı birtakım alt ağız gruplarının var oluşu, aslında, XI. yüzyıldan başlayarak bu topraklara yerleşmiş olan Oğuz boyları arasındaki ağız ayrılıklarından kaynaklanmaktadır. Buna elbette yüzyılları kapsayan dönemler içindeki birbirinden farklı koşulların ortaya koyduğu değişim ve gelişimler de eklenmelidir. Ancak, temel etken, Oğuz boyları arasındaki ağız ayrılıkları olduğuna göre, elbette bu yöndeki köklü birtakım çalışmalara da ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nitelikte çalışmaların gerçekleştirilebilmesi ise, öncelikle EAT’nin ağız yapısının sağlıklı bir biçimde ortaya konmasına, bu yapının günümüz Türkiye Türkçesi ağızları ile olan bağlantı ve ayrılık noktalarının belirlenmesine, daha sonra da tarihî kaynaklara, yer adları bilgisine ve çok çeşitli arşiv belgelerine dayanılarak boylar ile ağızlar yapısı arasındaki bağlantıların bir dereceye kadar olsun gün ışığına çıkarılmasına bağlı bulunmaktadır. Vaktiyle bizim Anadolu ağızları çerçevesinde ele aldığımız “Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı İle İlişkisi Sorunu” (Korkmaz, 2005/2, ss. 179-187) Konusunda *Kınık*, *Avşar* ve *Salur* boyları ağızları üzerindeki bir araştırma denemesi oldukça ilgi çekmiştir. Yalnız unutmamak gerekir ki Eski Anadolu Türkçesi üzerindeki ağız araştırmalarının doyurucu bir düzeye getirilebilmesi, bizce hem bir veya birden fazla projeye bağlı kapsamlı ekip çalışmalarını hem de Türk Dil Kurumu ile üniversitelerin işbirliğini gerekli kılmaktadır.

Kaynakça

- Adamoviç, M. (1993). “Die alten Oghusen”, *Materialia Turcica* 7/8.
- Arat, R. R. (1960). “Anadoluda Yazı Dilinin Tarihi İnkişafına Dair”. *V. Türk Tarih Kongresi* (Ankara 12-17 Nisan 1956). Ankara: TTK. Yay. 225-232.
- Atalay, B. (1940-1941). *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi* I, III. Ankara: TDK. Yay.
- Borovkov, A. K. (1963). Leksika Sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv., Moskva Akad. Nauk SSSR (Türk. Çev. Usta, Halil İbrahim-Amanoğlu Ebülfez, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı* XII-XIII. Yüzyıllar, Ankara: TDK. 2001).
- Buluç, S. (1955). “Eski Bir Türk Dili Yadiğarı Behcetü'l- Hadâ'ik fi Mev'izeti'l-Halâ'ik” *TDED*, IV, 119-131.
- Canpolat, M. (1968). “Behcetü'l- Hadâ'ik'in Dili Üzerine”. *TDAY-Belleten*. 1967, 165-175.
- Demir, N. (2006). “Batı Türk Yazı Dilinin Oluşumu”. *Türk Edebiyatı Tarihi I*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Develi, H. (2008). “Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması”, *Turkish Studies*, vol. 3/3, 213-230.
- Doerfer, G. (1969). “İrândaki Türk Dilleri, Die Türkische Sprachen Irans” *TDAY-Belleten*, Ankara: TDK Yay., 1-23.
- Doerfer, G. (1975-1976). “Das Vorosmanische (die entwicklung der oghusischen Sprachen vom den Orchoninschriften bis zu Sultan Veled). *TDAY-Belleten*, 81-131.
- Doerfer, G. (1977). “Das Chorasantürkische” *TDAY-Belleten*, 127-204.
- Eckmann, J. (1966). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Yay. Hz. O. F. Sertkaya). Ankara: TDK Yay.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüz Yıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Ercilasun, A. B. (2008/2). “Oğuzlar ve Oğuz Adı Üzerine”. *Türk Kültürü*. Ankara: 226-233.
- Erdal, M. (2004). “Türkçenin Hurrice ile Paylaştığı Ayrıntılar”. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara: TDK. Yay., 929-938.
- Erzen, A. (1986). *Doğu Anadolu'da Urartular*, Ankara: TTK. Yay., 1-17.
- Gabani, A. (1938). “Briefe der uigurischen Hüem-tsang Biographie”, *SBAW* 29, Berlin, 371-415.
- Gülsevin, G. (2004). “Eski Türk Yazı Dilinde Oğuz Lehçesinin Ses, Şekil ve Söz Varlığı” “Uluslararası Amanzholov Reading-2004” *The International Science-practical Conference*, 119-125.
- Gülsevin, G. (2006). “Oğuzca Olmayan Türk Lehçelerindeki Oğuzca Unsurlar ve Bunlara Teorik Bir Yaklaşım”. *Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 75-92.
- Gülsevin, G. (2007). “Oğuzca olmayan Tarihî Metinlerde Oğuzca Unsurlar ve *Nehcü'l Feradis* Örneği”, *46. Uluslararası Altaistik Konferansı (PIAC)*, 22-27 Haz. 2003, Ankara: TDK. Yay. 2007, 163-175.
- Gülsevin, G. (2008). “Eski Anadolu Türkçesi Ağızları Üzerine” *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı* 2008, Ankara: TDK. Yay. (baskıda)
- Kafesoğlu, İ. (1993-1999). *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Karahan, L. (2006). “Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili Ağız İlişkisi”, *Turkish Studies*, vol. 1/1, 2-12.
- Korkmaz, Z. (2005/1). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* I, 2. baskı Ankara: TDK, Yay.
- Korkmaz, Z. (2005/2). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* II, 2. baskı, Ankara: TDK, Yay.
- Korkmaz, Z. (2010). “Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri” *Turkish Studies*, vol. V/1., 1-41.

- Onat, A. O., Sema-Ercilasun, K. (2004). *Han Hanedanlığı Tarihi: Hsungnun (Hun) Monografisi*, Ankara: TTK. Yay.
- Memiş, E. (2007). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Özkan, M. (2000). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Genişletilmiş 1. baskı. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Salman, H. (1998). *Türgişler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Sümer, F. (1993). *Oğuzlar (Türkmenler)*. 5. baskı. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Tekin, Ş. (1973-1974). "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde "olga-bolga" Sorunu", *TDAY-Bulleten*, Ankara, 59-157.
- Toparlı, R., Argunşah, M. (2008). *Muînü'l-Mürîd*, Ankara: TDK. Yay.
- Tuna, O. N. (1997). *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi İle Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, Ankara: TDK. Yay.

ÇOYR RUNİK KİTABESİNİN YENİ OKUMA YORUMLAMASI HAKKINDA

İgor KORMUŞİN

Moğolistan'da bulunan sadece 70 kûsur karakterden oluşan Çoyren Yazıtı Prof. S.G. Klaştorniy tarafından yeniden yayımlandıktan sonra [Klaştorniy 1969; 1971] Türkologların dikkatini çekti. Bu yazıtın ilk yayını, S.Ye. Malov ile H.N. Orkun gibi çok saygıdeğer Göktürk yazıtları uzmanları tarafından 1936 ve 1938 yıllarında gerçekleştirildiği hâlde genel olarak pek başarılı sayılmaz. Bunu kanıtlamak için S.Ye. Malov'un yaptığı çeviriye bakmak yeterlidir:

I ... benim (?) ve benim ...

II yol çatallanmasında

III yazdı, uzak ve yakınları belirleyerek.

IV (Yol) çatallanmıyor (ilerde?) göz gördüğü kadar.

V Nehirden yavaşça geçin! [Malov, 1936, ss. 255-256].

Bence metnin anlamsız olması, yazıt karakterlerinin yanlış tespit edilmesinden kaynaklanmaktadır. Hesabımıza göre, şimdiki aşamada tespit edilen 70-80 karakterden S.Ye. Malov 50'sini görmüş bunların sadece 17'si doğru okunabilmiştir. S.Ye. Malov'un oluşturduğu metinde birinci satırın başı ile ikinci satır eksiktir. Bütün bunların sebebi, Moğol araştırmacılarının S.Ye. Malov'a sunduğu mükemmelden uzak olan fotoğraf ve çizimlerdir. Mevcut durumun suçlusu ise zamandır. Çoyren yazıtının birçok karakteri bayağı aşınmış olup, tecrübeli paleografi uzmanları tarafından doğrudan araştırılsa bile gerçekten zor okunur.

Türk bilim adamı H.N. Orkun, S.Ye. Malov'un makalesinde yayımlanan karakterleri ve transkripsiyonu «Bir baba yazıtı» ismi altına kendi kitabına dâhil ederek, S.Ye. Malov'un yaptığı bazı tespitlere katılmadığı için çeviriye yayımlamaktan vazgeçmiştir. H.N. Orkun, S.Ye. Malov'un çözdüğü bazı sözcükleri farklı yorumlayıp yazıtın bir epitafya değil, bir sınır taşı yazıtı olduğu kanaatine varmıştır. Ayrıca H.N. Orkun, Çoyren yazıtının karakterlerini Yenisey karakterlerine benzeterek, yazıtın S.Ye. Malov'un yaptığı gibi VIII. yy.a değil, daha geç bir döneme ait olduğunu düşünmüştür [Orkun, ETY-II, ss. 164-168].

H.N. Orkun'un bu isnadı bugünlerde reddedilmiştir. Birincisi, Çoyren yazıtı artık epitafya olarak yorumlanmaktadır. İkincisi, Çoyren karakterleri, en eski Orkon yazıtı olan VIII. yy.in başına ait olan Tonyukuk yazıtının karakterlerine (özellikle t¹, M, n², b², Z vb. harflerinin yazılışında) büyük benzerlik sergilemektedir.

S.G. Klaştorniy tarafından 1969 ve 1971 yıllarında gerçekleştirilen Çoyren yazıtına ait yeni yayında büyük bir gelişme kaydedilmiştir. Bütün satırlar tam olarak tespit edilip 70 karakterden 61'i doğru okunmuştur. S.G. Klaştorniy, metnin başındaki satırların birinde İleriş Kagan ismini bulmuştur (isim vardır, hem de bu satır, metnin baş satırındır). Bu tahmine dayanarak S.G. Klaştorniy yazıtın adı geçen Kagan'ın dönemine, yani 682-691 yıllarına ait olduğunu tahmin etmiştir. Çin tarih kaynaklarının bazı yorumlarına dayanarak ise ilgili dönem daha da daraltılmıştır. S.G. Klaştorniy'e göre yazıt, Türklerin Ötüken'e (Hangay'a) yerleştikleri 688 yılı ile Türk Kağanlığını yeniden oluşturan İleriş Kağan'ın öldüğü 691 yılı arasındaki döneme aittir. Dolayısıyla S.G. Klaştorniy, Çoyren yazıtının 'İkinci Türk Kağanlığına ait olan ilk yazıtı, tarihlendirilebilen en eski Türk yazıtı sayılabildiğini' yazmıştır [Klaştorniy, 1971, s. 257]. Bu iddiaya dayanarak ilk Türk yazıtları, daha önce düşünüldüğü gibi VIII. yy.in başına değil, VII. yy.in sonuna aittir. A.N. Kononov bu şekilde düşünerek "Türk Runik Abideleri Dilinin Grameri" kitabının alt başlığında tarihlerini "VII.-IX. yy." olarak vermektedir. A.N. Kononov, S.G. Klaştorniy'in yuka-

rıda bahsedilen yorumunu bir alıntı olarak vermektedir [Kononov, 1980, s. 3, not 1]. Böylece Çoyren yazıtının yorumu özel bir anlam kazanarak dikkatlice araştırılacaktı.

Ancak yazıt yoğun bir ilgi görmedi. 1990 yılında, Ulan-Bator'daki Baş Tarih Müzesinde saklanan Çoyren yazıtı A.B. Ercilasun ve O.F. Sertkaya tarafından incelendi. O.F. Sertkaya, 1996 yılında Seged'te yapılan PIAK toplantısındaki konuşmasında yaptığı araştırmanın sonuçlarını açıklamıştır. Tespit ettiği 83 karakterden 66'sı doğru okunmuştur. İlk bakışta O.F. Sertkaya, S.G. Klaştorıny'e nazaran fazla ilerlememiştir, ancak runik yazıtlarda sadece karakterleri doğru tespit etmek yeterli değildir. Önemli olan ikinci şart, bu karakterlerin sözcüklere doğru şekilde ayrılması/birleştirilmesidir. Metni doğru olarak okuyabilmenin üçüncü kesin şartı ise *bustrofedon* denilen birbirini ters yöne takip eden satırların sırasını doğru çözmektir. S.G. Klaştorıny'in görmeyip O.F. Sertkaya'nın gördüğü birkaç karakter tarihin bir kısmını oluşturmaktadır, yani *üçinç ay* 'üçüncü ay'. O.F. Sertkaya, bu ifadeye satırın yatay kısmını, yani ayın gününü belirten *yetiqa* kelimesini bağlamıştır. S.G. Klaştorıny ise tarihi hiç okumamıştır. O.F. Sertkaya'nın, S.G. Klaştorıny'den farklı olarak adı geçen tarihi İleriş Kağan ismini içeren satıra bağlaması da önemlidir. Bu yüzden O.F. Sertkaya'nın katkısı çok küçük görünse de anlam açısından çok önemlidir [Sertkaya, 1996].

Diğer taraftan S.Klaştorıny *yetiqa* kelimesini, aşağıdan yukarıya doğru dik olarak geçen satırdaki *(a)drlmz* kelimesine haklı olarak bağlamıştır. O.F. Sertkaya'nın metninde ise bu satır, metnin diğer kısımlarına bağlı değildir.

O.F. Sertkaya'nın tebliği ve makale etkisi altında Çoyren kitabesinin yeni iki okuma denemesi bulunmaktadır. Bu denemeler, F.S. Barutçu-Özönder'e ve K. Suzuki'ye aittir. Harflerin tespitinde iki bilgin önceki tespitleri takip etmesine rağmen harfleri kendince okumaya çalıştılar. Okumalarında iki olumlu madde vurgulamamız gerekir. İlki ikisi de bilgin S.G. Klaştorıny ve O.F. Sertkaya'dan farklı olarak kitabenin başlangıcı olarak İleriş Kağan ismini içeren satırda durdular. İkincisi olarak kitabede geçen tarih *üçinç ay yetika* devamını olarak *(a)d(i)r(i)lm(a)z* sözcüğünü kabul etti – bunun gibi devamı yalnızca S.G. Klaştorıny'deydi.

Dediğim gibi Çoyren yazıtının doğru okunması için satır sırası son derece önemlidir. Bu yüzden taş şekli ve metin yapısına tekrar bakalım.

Karakterler, insan vücudunu teşkil eden bir taşın ön tarafında derin, kesintisiz oluklardan oluşmaktadır. Bu heykel Ulan-Bator şehrinin 180 km güneybatısında ve Gobi Çölünün kuzey sınırında bulunan Çoyr Demiryolu İstasyonunun 15 km kuzeydoğusundaki geniş bir kurgan üzerinde bulunmuştu. 1929 yılından itibaren Moğolistan Merkez Devlet Müzesinde saklanmaktadır. Heykelin ebatları 135 x 43 cm, kalınlığı 46 cm'dir. Uzmanlara göre, heykel daha eski döneme ait olup yazıt için, yani dikili taş olarak sonradan kullanılmıştır. Satırlar insan vücudunun ön kısmında, boyundan karnın alt arasında oyulmuştur. 6 satırdan 4'ü yukarıdan aşağıya doğru, 2'si ise aşağıdan yukarıya doğru geçmektedir. O.F. Sertkaya'nın tespit ettiğine göre, karnın alt kısmındaki yatay satır kısmı ayrı bir satır değil, İleriş Kağanın ismini ve tarihi içeren satırın devamıdır. S.G. Klaştorıny'in tespit ettiğine göre, aşağıdan yukarıya doğru geçen ve *drlmz* kelimesini içeren satır, bu satırın devamını oluşturmaktadır.

S.G. Klaştorıny, O.F. Sertkaya, F.S. Barutçu-Özönder ve K. Suzuki, metinleri aşağıda gösterdiği şekilde oluşturmuştur (parantez içine aldığım sesliler yazıda gösterilmeyen seslilerdir).

S.G. Klaştorıny, satır sırasını aşağıdaki gibi düzenleyip şöyle okumuştur [Klaştorıny, 1969: 99; 1971: 254]:

- (1) ...*(i)l(i)g (y)ty s(ä)b(i)n b(a)r(y)ŋ*
 (2) *ält(ä)r(i)š q(a)ğ(a)nqa*
 (3) *tun b(i)lgä*
 (4) *tun j(ä)g(ä)n (i)rkin*
 (5) *j(ä)ti qa (aqa?) (a)d(i)r(i),lm(a)z*
t(u)t(u)n(u)z da
 (6) *t(o)ñ[uquq] ... [i]tdim yrq (u)ç(u)n (?)*
äb aŋyl baŋa

...sahip (beni) gönderdi: «Sevin ve git!» (dedi)
 Elteriş Kağan'dan...
 (siz) Tun-bilge,
 Tun-yegen-irkin,
 siz, yedi akraba (ağabey?) ayrılmamaya bakınız
 ise!
 Ben, Ton [yukuk], (devleti?) düzene soktum
 (yarattım). Kehanet uğruna (? <benim>
 tahminim uğruna? <benim> tavsiyelerim
 için?) evler ve ahırlar

O.F. Sertkaya metni şöyle sunmuştur:

- (1) *tulku b(i)t(i)d[d](i)m irk (a)çu (a)yg(i)l*
b(a)ga [?; b(a)ŋa]
 (2) *(a)d(i)r(i)lm(a)z t(a)t b(a)rda*
 (3) *tun j(i)g(e)n (i)rkin*
 (4) *tun b(i)lgä şad*
 (5) *ilt(i)r(i)š k(a)g(a)nqa (i)ç(i)k(i)g*
üç(ü)nç (a)y y(i)ti ka
 (6) *ög(ü)ni s(e)b(i)ni b(a)r(t)g(i)z*

Taş baba üzerine yazdırdım. Fal açarak söyle
 bana!
 Birbirinden ayrılmayan yabancı [düşman] olduğu
 zaman
 Tun Yigen İrkin
 Tun Bilge Şad
 İltiriş Kagan'a tabi olun (?). Üçünç(ü) ay(ın)
 yedi(nci günün)de
 sevinerek gidiniz

F.S.Barutçu-Özönder, Çoyren kitabesini şu halde oluşturmaktadır [Barutçu, 2006: 113]:

- (1) *sol (e)lt(ä)r(i)s q(a)ŋ(a)nqa ç<kŋ>(w)ç*
sol dış wg(ü)nI s(ä)b(i)nI b(a)r(i)ŋ
alt üç(ü)nç (a)y y(i)tIqA
sağ (a)d(i)r(i)ldm(i)z (a)t t(a)b(a)rda
 (2) *tun b(i)lgä*
 (3) *tun y(ä)g(ä)n (ä)rkin*
 (4) *toluk b(i)t(i)d(i)m irk (a)çu (a)yg(i)l*
b(a)ŋa

İl Teriş Kagana tâbi olun;
 ögünerek sevinerek hayat sürün .
 Üçüncü ay(ın) yedisinde
 ayrıldık at(tan) tavadan (= mal-mülkten).
 Tun bilgä.
 Tun Yägän Ärkin.
 Toluk yazdım. Baht açıklığı dile bana

K.Suzuki, metni şöyle bir şekilde teklif etmektedir [Suzuki, 2009: 421]:

- (01) *(e)lt(ä)r(i)s q(a)ŋ(a)nqa*
 (02) *tun y(ä)g(ä)n (i)rkin*
 (03) *tolku (e)l (e)td(i)m ir : q(a)ç(a)n*
(a)yg(i)l b(a)ŋa
 (04) *ög(ü)ni s(ä)v(i)ni b(a)r(i)ŋ*
 (05) *tun b(i)lgä ... üçünç (a)y y(e)ti-qa*
 (06) *(a)d(i)r(i)lm(a)z t(a)t b(a)rdi*

For Elteriş Qayan
 I (myself) Tun Yägän İrkin
 organized all over (our) nation.
 Sing a song (of praise) at any time for me!
 Praising and pleasing oneself, You (Tun Yägän
 İrkin) go rising to heavens!
 Tun Bilgä on the 3rd month 7,
 The faithfool alien (who does not betray you)
 had gone (as a sacrifice for you to the other
 world).

S.G. Klaştorıny, satırları soldan sağa doğru, yani insanın sağ omuzundan sol omuzuna doğru yerleştirmiş, O.F. Sertkaya ise tam aksi – sağdan sola – istikameti takip etmiştir. Fakat ikisi de *bustrofedon* reddetmeyerek aşağıdan yukarıya doğru geçen satırların özel durumuna dikkat etmemiştir. Bu satırlar aslında, yukarıdan aşağıya geçen normal satırlara bağlanıp son kısımları oluşturmaktadır. Satırların yukarıdan aşağıya ve soldan sağa doğru geçmesi, paleografik açıdan Çoyren yazıtı ile aynı genel özellikleri sergileyen Tonyukuk yazıtının özellikleriyle kanıtlanmaktadır. Ancak Tonyukuk dikili taşlarında *bustrofedon* yokken, Çoyren yazıtında ise satırın ters istikamette devam etmesi iki yerde görülmektedir (benim, İVK adlı sütunumda, bunlar r-harfini alır: 1b-r ve 4a-r). F.S. Barutçu-Özönder, reversli satırı (1b-r) tarihten sonra doğru koymuş, fakat cümlelerin öznesini (yani kağan ismini) devamından (tarihten) ayırıp onunla bağlı olmayan ikinci reversli satırla (4a-r bizde, sol dış satır onun dediğinde) bağladı. Bu hatalı olan bağlantısı dışında Sayın Barutçu'nun satır sıralaması bence doğrudur (çeviri/anlam yorumlaması hakkında bunu söyleyemem). K. Suzuki ise bu 4a-r satırı Barutçu'dan farklı olarak metnin en sonuna doğru alıp tarihi ve sonraki sözcükleri İleriş Kağan ile değil Ton Bilge ile bağladı. Aşağıdaki tabloda yayımcıların, satır ve satırların parçasının takip etmelerini yan yana koyulup gösterilmektedir (SEM – S.E. Malov, SGK – S.G.Klaştorıny, OFS – O.F.Sertkaya, FSB-Ö – F.S.Barutçu-Özönder, KS – K.Suzuki, İVK – İ.V.Kormuşın, bu makalenin yazarı).

SEM	SGK	OFS	FSB-Ö	KS	İVK	Satır metni / satır kısmının metni
-	2	5	1	1	1	İlt(ä)r(i)ş q(a)ğ(a)nqa
-	-	5a	16	5a	1a	...[yī]l üçinç (a)y
II	5	56	1B	56	1b	y(ä)tiqa
IV	5a	2	1r	5B	1b-r	(a)d(i)r(i)l(i)m(i)z t(a)t b(a)rdi
-	3	4	2	5	2	ton b(i)lgä [şad]
I	4	3	3	2	3	ton j(ä)g(ä)n (ä)rkin
-	6	1	4	3	-	Ton'[uquq] / tolqu~toluq
III	6a	1a	4a	3a	4	bit(i)[t]d(i)m irqçu (a)yğ(i)l q(a)η
V	1	6	1a	4	4a-r	ög(ä)niş b(ä)n öz(ü)η(ü)z

Genellikle *bustrofedon* durumunda kenar satırların ilk satır olması şart değildir. Çoyr taş babanın satırları taşın tam kenarından geçmesi ve karakterlerin küçülmesi, S.G. Klaştorıny ve O.F. Sertkaya'nın ilk satır olarak seçtikleri satırın aslında yazıtın başlangıcı olmadığı ipucunu verecektir. F.S.Barutçu-Özönder ve K.Suzuki'nin kabul ettikleri gibi bence de İleriş Kağanın ismini datif ekli biçimde içeren satır, metnin baş satırı statüsüne uygundur. İleriş Kağan isminden sonra neredeyse tamamen silinmiş dört beş karakter bulunmaktaymış. Bunların ardından datif şeklinde tarih gelmektedir: *üçinç ay yetiqa* "üçüncü ayın yedincisine". Aydan önce yıl bulunacaktı. Bu yerde **yıl* kelimesinin son harfi olabilecek bir karakteri görünüyor gibidir. Önde kalan iki karakterlik mesafe hayvan takvimine göre yıl ismi yer olabilir: *ud* 'inek', *lü* 'ejderha' veya *it* 'köpek' mi acaba? S.G. Klaştorıny'nin gittiği yolu takip edersek, yani yukarıya doğru çıkarsak, sıra iki tane zarfın predikatı olan *(a)drlmz* kelimesine gelir.

(a)drlmz kelimesini negatif fiil şekli olarak değil, bilinçli olarak kısaltılmış kelime olarak okumayı teklif etmekteyim: *adirilimiz* 'ayrılığımız' gibi bir şey. Bu şekilde fiilin prosesliliğinden kaçıp isim şekline yaklaşmaya çalışılmıştır. Bu tip kısaltma örneklerinden kitabımda bahsedilmektedir:

(a)d(î)r(î)l(î)m E-28₂;
 (a)d(î)r(î)l(î)m-a E-28₃, E-51₁;
 bkm E-28₁;
 säçlänim-ü E-28₃ [Kormuşin 1997: 82].

Aynı yöndeki düşünceyi F.S. Barutçu-Özönder de dile getirdi fakat bu imkândan daha fazla ilgisini çekmiş paleografik izahı: sanki (*a*)*drlmz* kelimesinde M harfinin yazılışı burada ligatür *dVm* varyantı olabildiğini düşünmeye sebep veriyor [Barutçu-Özönder 2006: 113-114], – hiç paylaşılamaz bir tahmindir. Bununla birlikte vurgulamak istiyorum ki Sn Barutçu'nun ana fikri, yani metnin bu parçasının kompozisyonu – U- şekli ilk satır; ve anlamı – Ton Bilge ve Ton Yegen Erkin adlı iki kişinin ölüm tarihlerini bildirmesi dolayısıyla doğrudur ve yazıtın problemlerinin yarısını çözmektedir.

Çoyren yazıtının ilk satırının sonunda kısa bir cümle bulunmaktadır: *tat bardî*. Bütün araştırmacılar fiilin son karakterini *a* olarak okumuştur, fakat burada hakikaten *î* kazılmıştır, bunu da K.Suzuki tespit etmektedir [Suzuki 2009: 423]. Araştırmacılardan hiç kimse bu iki kelimeyi müstakil bir cümleye ayırmadı ve hep önceki sözcükle birleştirdi. Bu yüzden Suzuki *tat* kelimesine 'düşman' yerine (O.F.Sertkaya teklif ettiği anlam) *adırılmaz* sözcüğü etkisiyle tam zıt 'ayrılmaz müttefiği' anlamını kabul etmek zorunda kaldı.

Yukarıda belirtilenler doğrultusunda ilk satırın anlamı şöyle anlaşılabilir: "İlteriş Kağan ile, *filan* yılın üçüncü ayının yedinci gününde ayrılmamız yer aldı (yani biz öldük). Düşman gitti". Birinci satır, önce yukarıdan aşağıya doğru dik olarak, sonra aşağıda yatay olarak ve sonunda yine yukarıya doğru dik olarak geçerek neredeyse 180 derece dönmüştür. Bu şekilde oluşan yarım çemberin (ya da F.S.Barutçu-Özönder dediği U-şekli) içine iki tane kısa satır yerleştirilmiştir. Her birinde birer isim var. Bu isimler, İlteriş Kağan'dan ayrılanların isimleridir. *-miz* ekinin çoğul şekli, memoriantların iki kişi olduğunu göstermektedir. Yıl, ay ve günden oluşan kesin tarih ve *tat* denilen düşmanın anılmasına göre yüksek mevkilerde bulunan iki kişinin büyük ihtimalle savaşta öldürüldüklerini göstermektedir. Kağanın isminin kullanıldığına göre ölen iki kişinin onun hizmetinde bulduklarını göstermektedir. Belki de savaşın başında şahsen Kağan bulunmaktaydı. Metinde hem Kağan, hem de *tat* denilen düşmanın anıldığına göre Türklerle savaşın yabancı olduğunu göstermektedir. Yazıtta, ölenler çok ince bir şekilde övülmektedir; boşu boşuna ölmemişlerdir, çünkü düşman geri çekilmiştir. Övgünün çok sınırlı olması, savaşın da katılmış olduğunu kanıtlamaktadır.

3. satırdaki 10 harflik Ton Yegen Erkin ismi tam olarak okunmaktadır ve ardından kesinlikle hiçbir harf gelmemektedir. 2. satırdaki isim ise sadece kısmen okunmuştur: Ton Bilge (7 karakter). Bunların ardından en az 9-10 karakter çok siliktir. Bunlardan üçü (8.-10.) O.F. Sertkaya tarafından velar *s'* ve *d'* olarak okunmuştur. Ortadaki karakter ise *a'*dır, üçü = *şad*. Son beş karakter net olmamasına rağmen $b^2g^2çor^1 = beg çor$ olarak görünüp okunabilir. En azından *ç* karakterindeki yaba burada diğer harflerden net gözükmemektedir. Silik harflerin ilk memoriantın rütbesini veya unvanını belirtmektedir. Görünüşe göre de mevkisi oldukça yüksekti. Bütün bunlara rağmen O.F. Sertkaya tarafından 8.-10. ve benim tarafımdan tespit edilen 8.-17. karakterler kesin sayılmaz.

Metnin solunda (heykelin sağ yan kısmında) oyulmuş olan iki tane tamga ölenlerle ilgili olabilir. Tamgalardan biri Aşına soyunun simgesi olan dağ keçi sembolüdür. İkincisini ise S.G. Klaştorny, Yu.A. Zuyev ve Lü Mao-Tsay'ın araştırmalarına dayanarak Aşide soyunun simgesi olarak bahsedilmektedir [Klaştorny, 1971: 250-253]. Bu durumda Çoyren yazıtı, Tonyukuk yazıtında birkaç defa anılan Aşına ile Aşide arasındaki savaş işbirliğini mi aksettirmektedir acaba?

Çoyren yazıtı, bustrofedon şeklindeki bir tane yarım çemberlik (U-şekli) uzun satır ve bu yarım çember içindeki iki tane kısa satırdan oluşmaktadır. Kenardaki satırlar bence imzalıdır, veya kolofondur.

En sağdaki (insan heykelinin sol omuzundaki) satırın başındaki üç dört karakter silinmiştir. Bu karakterler Tonyukuk isminin başlangıcını oluşturamaz, çünkü devamı zaten yoktur. Bu yüzden S.G. Klaštorniy'in yaptığı gibi [Klaštorniy, 1971: 257] Çoyren yazıtının, Tonyukuk ve onun katıldığı olaylara bağlanması için hiçbir sebep olmamakla birlikte teorik olarak böyle bir ihtimal vardır. 5. ve 6. karakter zar zor tahmin edilebilir. Bunları, S.Ye. Malov'un yaptığı gibi *bi* şeklinde, yani *bitidim* kelimesinin başlangıcı olarak okumak mümkün (ancak O.F. Sertkaya'nın notuna göre burada yazılmamış bir ettirgen eki bulunmaktadır *biti[t]dim*). Silinmiş olan iki karakterden, *b²* karakterinin yuvarlak başlık kısmı biraz daha net görünmektedir. Bu yüzden S.G. Klaštorniy bu kelimeyi *itd(i)m* 'düzene soktum' olarak okuması yanlıştır. Bu fiile bağlı olması gereken isim için metinde yer yok, *bitidim* ya da *bitidim* fiili ise bağlı isim olmadan kullanılabilir.

Ardından yazıtı yaptıran kişinin ismi gelmektedir. Ben onu *ırqču (a)yğ(i)l q(a)η* 'baba Aygıl-kahin' olarak görüyorum. İlgili karakterler bir karakter hariç bu şekilde S.Ye. Malov tarafından tespit edilmiştir. S.Ye.Malov *l'* yerine buna benzeyen *uq* karakterini okumuştur. Bütün araştırmacılar son kelime içindeki *η* karakterini görüp bu üç kelimeyi farklı farklı okumuşlardır (bk. ykarıda).

Söz konusu en sağ satır (hesabıma göre dördüncü olan) yukarıdan aşağıya geçmekte, alt kısmında yazıtı yaptıranın ismi bitince bir karakteri daha vardır. Belki de orada daha fazla karakter vardı. Bu satır, birinci satırın yatay kısmı bittikten sonra daha ilerleyerek bir devamı var olduğunu göstermektedir. Bunun devamı çok büyük ihtimalle heykelin öbür tarafında (heykelin sağ yan kısmında, yani formal olarak birinci satırın öncesinde) bulunan satırdır. S.Ye. Malov, bu satırın yazıttaki pozisyonunu doğru tespit ederek en sona koydu. O.F.Sertkaya'da da aynen oldu. Bu satırın sonradan eklenmiş olması, kısa olmasından dolayıdır. Çünkü bu satır aşağıda birinci satırın ancak ortasına ulaşmaktadır. Ekleme olduğundan karakterler daha küçüktür, fakat çok dikkatli incelendiğinde kesinlikle: *ög(ä)n(i)s b(ä)n* 'ben Ogeniş' olarak okunmaktadır. Böyle bir şekilde cümlenin anlamı da açıktır. İlk kelime özel isimdir, ikinci kelime ise predikatif markeridir. Bu marker, sadece genç Ögeniş yazıtta imza attığını kanıtlamakla kalmayıp bir önceki kelime grubunun da imza olduğunu dolaylı olarak göstermektedir. Yazıtın son kelimesi imza sahibinin duygularını ifade etmektedir: *öz(ü)η(i)z* 'ben sizin yakın akrabanızım'.

Çoyren yazıtını oluşturan karakterler hakkında söylediğim her şeyi birleştirerek şöyle bir metin ortaya çıkmaktadır:

Transkripsiyon

- (1) iltäris qağanqa ... [yī]l üçinč ay yätiqa
- (1r) adirilimiz tat bardī
- (2) ton bilgä [sad] ...
- (3) ton jägän ärkin
- (4) biti[t]dim ırqču aygıl qaη
- (4r) ögänis bän özüniz

Çeviri

- (1) İltəriş Kağan ile *filan* yılının üçüncü ayının yedinci [gününde]
- (1r) (ebedi olarak) ayrılmamız (gerçekleşti) . [Fakat] düşman geri çekildi.
- (2) [Bu biziz:] Ton Bilge[-şad] ...

- (3) [ve] Ton Yegen Erkin.
 (4) Ben, yaptırın [bu yazıtı], – baba Aygıl-kahin.
 (4r) [Bu] ben – Ögeniş, özünüzden (kanınızdan) biriyim.

Kaynakça

- Barutçu, 2006 – *Barutçu-Özönder F.S. Çoyr Yazıtı* // Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 3, Sayı 3 (Eylül 2006).
- Klaštorniy, 1969 – *Klaštorniy S.G. Drevnetürkskaya nadpis' na kamennom izvayanii iz Çoyrena* [Çoyren'deki Taş Heykeli üzerinde Eski Türk Yazıtı] // Pam'atniki Pis'mennosti i Kul'turu Narodov Vostoka. V. M., 1969.
- Klaštorniy, 1971 – *Klaštorniy S.G. Runičeskaya Nadpis' iz Vostočnoy Gobi* [Doğu Gobi'den bir Runik Yazıtı] // Studia Turcica. Budapest, 1971.
- Kononov, 1980 – *Kononov A.N. Grammatika Yazıka Türkskih runičeskih pam'atnikov* [Türk Runik Kitabeleri Dilinin Grameri]. <VII–IX yy.>. L., 1980.
- Kormuşin, 1997 – *Kormuşin İ.V. Türskiy Yeniseyskiye Epitafii. Tekstı i İssledovaniya* [Türk Yenisey Epitafıları. Metinler ve Araştırmalar]. M., 1997.
- Malov, 1936 – *Malov S.Ye. Novıye Pam'atniki s Turetskimi Runami* [Türk Runalı Yeni Bulunmuş Kitabeler] // Yazık i Mışleniye, VI–VII. L., 1934.
- Orkun ETY-II – *Orkun H.N. Eski Türk Yazıtları. II.* İstanbul, 1938.
- Sertkaya, 1996 – *Sertkaya O.F. Göktürk harfli Çoyr Yazıtı* // PIAC, XXXIX, Szeged, 1996 – İstanbul, 1996 (*omd. ommuck*).
- Suzuki, 2009 – *Suzuki K. Revision and reinterpretation of the Choir inscription* // Current archaeological research in Mongolia. Bonn, 2009.

Ek. Çoyr Yazıtı

Handwritten text in a cuneiform script, likely a transcription of an ancient inscription. The text is arranged in several columns and includes various symbols and characters. The script is written in black ink on a light-colored background.

ESKİ TÜRK ANITLARINDAKİ HALK BİRLİĞİ VE MEMLEKET BÜTÜNLÜĞÜ ÜLKÜSÜ («Orhon» ve «Kutadgu Bilig» Eserlerine Göre)

Bahıtgül KULJANOVA

“Tarihi olan halk tarihini taşla yazar, tarihi olmayan halk yaşla yazar” denildiği gibi, eski Türkler, tarihlerini, medeniyetlerini, kahramanlık geleneklerini ve askerî seferlerini “*Taştaki yazıdan ibret alın!*” diye, gelecek kuşaklar için ebedi taşla yontarak yazıp bırakmıştır. Eski Türk anıtları, uçsuz bucaksız bozkırı yurt yapan, at koşturup tuğ kapan, Türklerin hayat yolunu destana aktaran, paha biçilmez yadigârlardır. “Kültegin”, “Bilge Kağan”, “Tonyukuk” anıtları ve Orta Türkçe döneminde kaleme alınmış Balasagunlu Yusuf Has Hacib’in “Kutadgu Bilig” adlı destanı işte bu eserlerdendir. Eski Türkler zamanından kalma eserlerin tümünde milliyetçilik duygusunun esintisi sezilir. İnsanoğlunun güzellik beğenisinin ta eski zamanlarda geliştiğini ortaya koyan bu anıtlar, eski Türk boylarının manevi hayatını gösteren edebi eserlerdir. Eski Türklerin toplumsal, edebi ve kültürel yaşamını anlatan bu anıtlar, sadece yazı kültürünün değil, o dönemdeki siyasi düşüncenin de çok değerli mirasıdır.

Eski devirlerden günümüze gelen manevi mirasların esas özeti şudur: “*Tanrı, devlet güneşini Türklerin burcunda yaratmıştır*”.¹ Bu millet, halkın birliğini ve bağımsızlığını muhafaza etmek, Türk yurdunu parçalanmaktan korumak için yapılması gerekenleri, bu konuda ürettiği düşünceleri gelecek kuşaklara bırakmıştır.

Eski Türk yazıtlarında yurdu korumak, devlet kurmak ve toprakları genişletmek, milleti muhafaza etmek gibi fikirler açıkça, fakat öz halinde anlatılmıştır. XI. yüzyılda yazılmış Balasagunlu Yusuf ise “Kutadgu Bilig” adlı destanında, aynı yoldan devam ederek halkın geleneğini, manevi gücünü ve birlik yolundaki iradesini daha net bir şekilde ortaya koymuştur. Destanda devlet yöneticilerinin görevleri ve yöneticiliğin koşulları dile getirilmiştir. Eser, XI. yüzyılda çok geniş topraklarda saltanat süren Karahanlılar hanedanının devlet yapısını sağlamlaştırmak, yurtdışı ve yurtiçi sorunlarına yanıtlar bulmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Destanda ele alınan konuların içindeki en önemlisi, devlet yönetimi, yöneticilerin vazifeleri ile hukuku ve genel olarak insanlık, milliyetçilik problemleridir. Destanın en güncel konusu ve başlıca amacı, halkın refah ve saadet içinde yaşamasını sağlamak, adaletli bir toplum kurmaktır.

Yurdun bağımsızlığını, Türk milletinin manevi geleneğini, dilin temizliğini esas değer olarak koruyup “*anayurtta birlik halinde bir devlet kurmaktan daha üstün bir şey olmadığını*” anlayan Türkler: “*Türk halkı yok olmasın!*”, “*Bey olacak erkek evladı kul olmasın, temiz kızları cariye olmasın!*” diye çalışmışlardır. Devlet yönetme geleneğinin devam etmesi, millî âdet ve örflerin korunması konusunda uyarılar yapmışlardır. Başka bir deyişle, “*gece uyumadan, gündüz oturmadan*” kazanılan hürriyeti elde tutabilmek için bir ve beraber olma meselesi, Türk milletinin birlik olması konusu tarih boyunca gündemden hiç düşmemiştir.

Yenisey nehri vadisinde bulunan yazıtlar, oraları yurt edinen eski Türk boylarından bize bırakılan edebi miraslardır.

Eski devir anıtlarını araştıran Mırzabek Joldasbekov: “Orhon” yazıtlarını yalın tarihî olayların kronolojisi saymak doğru olmaz, onları Türk milletinin ülküsünü ve can alıp can veren kahramanlarını özel bir ezgiyle şiire döken kahramanlık destanının ilk başlangıçtaki örnekleri olarak değerlendirmek daha uygundur”² diyor. Türkler dünyanın dört bucağını yurt tuttıklarını bu ilk destanlarında övünerek söylerler. Yeryüzünü ayağa kaldıran Türklerin kuvveti onların birliğindeydi. “*Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında kişiyoğlu yaratılmıştır*”. “*Başlıkların başını eğdiren, dizlileri çöktüren*”³ Türklerin bütünlüğü, birliği idi.

Ama bu birlik kimi zamanlar gevşemiş, Türkler Batı ve Doğu Kağanlıklarına ayrılmıştır. Türk yurdunun yabancı bir devlete bağımlı olmasının nedeni yazıtlarda şöyle açıklanıyor:

¹ Kaşgarlı, Mahmut (1997). *Divani Lugat at-Türk*. Çeviren Askar Egeubeyev. Almatı, s. 3.

² Joldasbekov, Mırzatay (1990). *Asıl Arnalar*. Almatı, 72.

³ Kelimbetov, Nigmet (1991). *Ejelgi Deuir Âdebiyeti*. Almatı, 10.

*Küçük kardeşi ağabeyi gibi olmadı,
Oğulları ataları gibi olmadı.
Bilgisiz kağanlar oturmuşlardır,
Çekingen kağanlar oturmuşlardır,
Amirleri de hep bilgisizmişler,
Hep korkakmışlar.
Beylerinin uzlaşmazlıklarından,
Çin halkının kötü olmasından,
Türk milletinin devleti yıkıldı.⁴*

“Orhon” yazıtlarında Türk devletinin parçalanışı, yok oluşu açıkça söylenerek, gelecek kuşağın bundan ders alması isteniyor. Devletin yıkılış sebepleri tek tek sayılıyor. İlk önce devlet yönetimindeki geleneğin unutulmasından ve küçük kardeşin ağabeyi gibi, oğlunun babası gibi devlet yönetimini yürütemediğinden söz ediliyor. Bilgisizlik, korkaklık ve anlaşmazlığın ortaya çıktığı, Çin devletinin aldaticı siyasetinin bunda etkili olduğu vurgulanıyor. Türklerin altın, gümüş, ipekli kumaş ve tatlı sözlere aldandığı, beyler ile yöneticilerin birbirine düştüğü, kardeşlerin arasının açıldığı ifade ediliyor. Bunun sonucunda bütünlüğün bozulduğu, Türk milletinin yok olduğu, oğulların kul, kızların cariye durumuna düştüğü, Türk beylerinin Türkçe isimlerini terk edip Çin ismini aldığı, yabancı devlete hizmet ettiği ve tam elli sene esarete yaşadığı dile getiriliyor. Yurt içinde anlaşmazlıklar çıkartmama ve boyları bir bayrak altına toplama işi ön plana çıkarılıyor. Birlik olduğu yerde refah, barış eksik olmaz.

Bir diğer mesele devlet yönetimine akıllı bireyler yerine yeteneksiz, sadece kendini düşünen alçak kişilerin gelmesidir. Eski Türk destanlarının tümünde güçlü devletin güvencesinin zeki ve öngörülü yönetici ile adil kanun olduğu, bu kanunun adaletle yürütülebilmesi lazım geldiği kaydedilmiştir. Yani zeki bir yönetici, kendi halkı için özgürlük ve bağımsızlık sağlayabilir ve devleti kuvvetlendirmeyi yaşamının esas amacı olarak bilir. Akıllı kağanların yönettiği toplumda halkın gelenek göreneklere ve kanunları kusursuz yerine getirilir, kötü niyetli kimse olmaz ve devlet kuvvetli olur. Yönetici kötü ise, beraberlik yoksa devletin temeli sarsılır ve egemenlik ortadan kalkar, halk da köle durumuna düşer. Bu yüzden “*Halka alp yiğitler gerek şaşmayacak, büyük işlerde büyük asker kumanda edecek*”⁵ veya “*Adil, aydın idareci gerek halka, halk için girebilecek cehenneme*”⁶.

Türk destanlarında devleti güçlendirmede büyük şahısların özel yeri olduğu söylenir. “Kültegin” yazıtında Türk devletini kuran ilk kağanların yurdun birliğini korumak için çok çalışkan, akıllı ve kuvvetli oldukları dile getirilir. Özellikle Türk devletinin birliğini sağlamada büyük başarılar gösteren Bilge Kağan ve büyük komutan Kültegin bahadır idi. Kültegin, tahta çıkmaktan ziyade milletin menfaatini üstün sayarak ağabeyi Bilge Kağan’la beraber Tonyukuk gibi bilgin bir kişinin desteğiyle hayatını Türk milletini birleştirme yolunda sarf etmiştir. Sonraları “Kutadgu Bilig” destanında Karahanlılar devletinin yöneticisi Küntuğdı Elig de veziri Aytoldı ile birlikte yurdun gelişmesi için bütün kuvvetini harcamıştır.

“Kutadgu Bilig” destanının 2016. beytinde “*Nerede bey, kanunu doğru yürütürse, halkın da orada hali iyidir.*” diye yazılmışsa, “Kültegin” anıtında da “Yurdunu o kadar iyi idare etmiş, devlet kurup kanun yürütmüştür.” diye iyi idare olmaksızın yurdu barış ile refaha ulaştırmak mümkün olmadığı dile getirilmiştir. “Kültegin” anıtında da, “Kutadgu Bilig” destanında da yurdu yönetme yetkisinin devlet başkanına Tanrı tarafından verildiği belirtilir. “Kutadgu Bilig”in 5469. beytinde “*Hükümdarlığı sen dileyerek almadın, Allah buyruğuyla verildi sana.*” diyor. “Kültegin” anıtındaki “*Hükümdarları da bilge imişler*” satırı, Balasagunlu Yusuf’un destanındaki beyler için aranan özelliklere, yani yurdu yönetmenin zeki, bilge kişilerin işi olduğuna dair uyarıya benziyor. “Orhon” anıtlarında halkın varlığı ve devletin bütünlüğü uğrunda yapılanlar nasıl belirli olaylarla dile getirilmişse, XI. yüzyıl destanı Kutadgu Bilig’de de o dönemin sosyal, siyasi, ahlaki problemleri, devlet yönetme hakkındaki değerli fikirler güzel bir şiir halinde ifade edilmiştir.

⁴ *Ejelgi Deuir Âdebiyeti*. Seçmeler – derleyen Alma Kıraubayeva (1991). Almatı, , 11.

⁵ Egeubayev, Aksar (1986). *Kutadgu Bilig*. Almatı, 1961. beyit.

⁶ Egeubayev, Aksar (1986). *Kutadgu Bilig*. Almatı, 1964. beyit.

“Kutadgu Bilig”, Türklerin devlet kurma yolundaki toplumbilimsel bir destanı olarak değerlendirilmelidir. Orta Asya Türk tarihinde kargaşaların olmadığı, Türk kahramanlığının zirveye çıktığı bir dönemde yaratılmıştır.⁷ Destan, XI. yüzyılda uçsuz bucaksız toprakları kapsanmış Karahanlılar hanedanının devletini sağlamlaştırmak, “devletin iç ve dış nizamı nasıl olmalı, yurt yöneten hükümdar ile halk arasındaki bağlantı şekli nasıl olmalı, devleti korumak için ne gibi kanunlar yürütülmeli?” gibi yaşamın kendisinden doğan sorulara ve sorunlara cevap bulmak amacıyla yazılmıştır. Cahilliğin hüküm süren toplumda insan nasıl mutlu hayat sürecektir? Kutlu yurt kurmak için ne yapmak lazım? Balasagunlu Yusuf acı çektiren zaman gerçeğini kızgınlıkla şiire döküyor. “*Ne yapsak, temeli sağlam yurt kuracağız, mutlu millet olacağız*” diyerek büyük ülküleri benimsemiş devlet yöneticileri nasıl olmalı şeklindeki soruya cevap olarak yöneticilerin öncelikle ahlaklı olmasını öne çıkarır. Halkın saadetinin ilk önce devleti yöneten hükümdarla ilgili olduğunu söyleyerek, beyler ve halka karşı hükümdarın kendisinin örneklik etmesi gerektiğini vurgular. Halkın mutlu olması hükümdarın başlıca amacı olmalıdır. Hükümdarın saygın olması ise kurduğu yönetim sistemine, yurt içindeki barışa bağlıdır. Hükümdar adil olursa saygın olacaktır. İyi hükümdar kötüyü de, iyiyi de adaletle yönetir. İyi hükümdarın yurdu da iyi olacaktır. Beyleri iyi olan memleketin halkı zenginliğe, kut ve berekete kavuşacaktır. İyi hükümdara özgü nitelikler: sabır, insanîyet, merhametlilik ve sertlik. Yurdun yurt olması için ilk önce beyleri bilgili, ferasetli olmalıdır. Yani, yurdun kutu bilgili, merhametli hükümdardır.

*Kim dahi bey olursa, ilme yakın,
Bilgiliyi kendine çeker sonunda.
Yurt için emek harcayacak bey, en iyi beydir.
Bey iyi olup, yaparsa çok hayır,
Yurt il güzelleşip, halk zengin olur (880. beyit).*

“Yurdu adil kanunla yönetme sayesinde halkı birlikte tutarak kuta, bolluğa yetiştirmek mümkündür” diyor ortaçağda yaşamış bilgin. “Zalimlikle hükümdarlık uzun sürmez, zorbalığı halk çok çekemez.” diyor destan beyitleri. Bununla beraber hükümdarda gayret, cömertlik ve tatlı dil olduğu zaman, yurdunu bütünlük içinde adaletle yönetebileceğini söyler. Bundan bin yıl evvel yazılan destan, hükümdarın fikri ile beden yapısını, yemek yiyişini, başkalarıyla nasıl bağlantı kurması gerektiğini ayrıntılı bir şekilde açıklıyor. Makam hırsının, devlet adamı için büyük kusur olduğunu delillerle kanıtıyor. Bir de hükümdarın rüşvetçilikten uzak olması için uyarı yapıyor. “*Kendin hükümdarsın mal mülke bağlı olma, hüküm bekleme, kendin yönet, yola koy*”. “*Eğer iyiyse yurdun yöneticisi onun bütün hizmetçileri de iyi olacaktır*”. Balasagunlu Yusuf’un bu fikirleri El-Farabi’ye göre, şehir yöneticisinin sahip olması gereken on iki niteliğe de benzer.

“Destanı yazmadaki yazarın amacı, Gök Türklerin tarihini yazıya dökmek değil, Türk milletinin eski geleneklerini kendi çağdaşlarına ideal olarak göstermek” diyor Nigmet Kelimbetov.⁸ Yazarın önem verdiği şey, Türk yurdunun iç ve dış durumu değil, güçsüz halkı Bilge Kağan’ın nasıl varlıklı, mutlu ettiğini okuyucusuna şiir diliyle iletme, kutlu toplum kurmak ve halkın durumunu iyileştirmek, yurt temelini sağlamlaştırmaktır. Kutlu toplum, güçlü devlet kurmak için lazım olan ne? Devlet yöneticisi kağan, memleket bağımsızlığını her şeyden üstün tutuyor. Gök Tanrısı: “*Türk’ün kutsal yeri, suyu, Türk milleti yok olmasın, yurt olsun!*” diye haber gönderip çökmüş olan devleti ayağa kaldırarak güç kazanıp Tanrı’nın esirgemesiyle yerinden, ilinden ayrılmış halk tekrar birleşip atalar yurduna dönmüştür. Türk yurdunun bütünlüğü ve bağımsızlığı hakkında “Kültegin” yazıtında şöyle satırlar var: “*Türk milletinin adı sanı kaybolmasın diye babam kağanı, anam hatunu tahta çıkaran Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye beni kağan oturttu. Karnı aç, sırtı çıplak çaresiz halka baş oldum. Kardeşim Kültegin ile danıştım. Babamızın, amcamızın yönettiği halkın şanı kaybolmasın diye Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturdum. Gücüm kesilinceye dek çalışarak toprağı genişlettim, birleşen halkı ateş-su (düşman) etmedim*”. Veya “*güçsüz halkı güçlü, çıplak halkı giyimli, fakir halkı zengin ettim. Az halkı çoğalttım, halka iyilik yaptım*.” Yazıcı, bu şekilde o dönemin kahramanlarının edebi tipini yaratmayı amaç edinmiştir. “Orhon” anıtları: “*Beyleri de, halkı da*

⁷ Egeubayev, Aksar (1986). *Kutadgu Bilig*. Almatı, 21.

⁸ Kelimbetov, Nigmet (1991). *Ejelgi Deuir Âdebiyeti*. Almatı, 43.

güvenli imiş, onun için de yurdu öyle yönetmişler, il tutup, töre yürütmüşler...” diyor, “Kutadgu Bilig” destanında ise “*Fakiri ortaya, ortayı da zengine*” denkleştiren Küntüğdi Elik döneminde:

*Halk zengin olup, rızkı arttı ilinin,
Överek halkı Elik'i yükseltti.
Uğur geldi, dünya görüşü açıldı halkın,
Kuzusuyla kurdu beraber gezer oldu.*

diye destan yaratılmıştır. Bu satırlardan toplumun siyasi-toplumsal dilekleri açıkça görünmektedir.

Anıttaki Tonyukuk tipi, bilge hem de büyük komutan, muharip olarak karşımıza çıkar. Kendisi, her tür durumda fikir yürüterek, karar verebilmektedir. “Tonyukuk” yazıtının başlıca özelliği, esas olayların Tonyukuk tarafından söylenmesidir. “Tonyukuk”, anıtında önce kağanları övüyor, onlarla beraber gece uyumadan, gündüz oturmadan Türk milleti için, Türk yurdu için kızıl kanını su gibi akıtarak, terler dökerek işini gücünü sarf ettiğini ve azametli, kudretli bir toplum kurabildiklerini övünerek açığa vuruyor. Bilge kişi olarak her tür durumu değerlendirmektedir. Devlet yönetimini elinde bulunduran hükümdarla hakim birliği ve sözle işin bir aradan yapılması daima dikkate alınmaktadır. Birlik, beraberlik ve istiklali sağlamak için kağanı saymak, hakime kulak vermek ve yurt tehlikeye maruz kaldığında yurt uğruna hayatını feda edecek kahramanları övmek, düşünce birliğini şiiirleştirmek gibi görüşler bengü taşta yazılmıştır. Türk yurdunun bütünlüğünün uzlaşma ile mümkün olduğu ve bütün kuvvetlerin birleşmesinin esas amaç olduğu muhakkaktır. Birlik beraberlik içinde yaşayan Türk milletini alt edebilecek gücün dünyada mevcut olmadığı belirtilmektedir.

“Kutadgu Bilig” destanında ise bilgin vezir Aytoldı da Küntüğdi Elik’in hizmetine geliyor ve kendi yaşam tecrübesini, bildiklerini anlatıyor. Örneğin, “Tonyukuk”ta: “*Küçüğü ezmek, inceyi koparmak kolaydır*”, “*Kağanı bahadır, veziri bilgin milletin kutu başındadır*”; “Kutadgu Bilig”te: “*Gelen kutu tutamazsan geçer, elindekine sahip çıkamazsan eskir*”, “*Kut gelirse kişi su gibi taşar, yeni ay gibi parlar*” gibi satırların günümüzde bile anlamı gitmemiştir.

Devletin devlet olması için gerekli olan önemli şeylerden onun dili, hududu, başkenti sayılırsa, eski Türkler bunlara özel saygıyla bakmışlardır. “Orhon” anıtlarında atalar yurdu Ötüken çok büyük hürmetle dile getirilir. “*Oraya gidersen Türk milleti ölmeyeceksin, Ötüken koyunda oturursan ebedi yurt tutacaksın. O zaman Türk milleti tok olacak.*” diye yazılmıştır. Bilge Kağan hükümdar olduğu zamanda Türklerin başkenti Ötüken idi. Orada toplumsal ilişkiler yola koyulmuştur.

Devlet yönetmedeki başarılar ile eksiklikler beraber dile getirilip, ondan ders almayı nasihat eden eski Türk anıtlarının temel konusu kağanın halka, devlet yönetimine bakışı ve halkın kağanına bağlılığıdır. “Orhon” anıtları: “*Eğer sen, Türk milleti kendi kağanından ve kendi beylerinden, kendi vatanından ayrılmazsan, o zaman kendin mutlu hayat sürerek, kendi evinde olacaksın, tasasız üzüntüsüz yaşayacaksın*” diyor. Kağanın başlıca amacının ise “*Halkı, milleti için çalışmak ve işini gücünü devlet çıkarı için harcamak*” olduğu belirtiliyor. Kağan için dikilmiş taşa ise: “*O kendi milletini istediği gibi besledi*” satırı bulunuyor. XI. yüzyıl destanında da hükümdarın millet karşısındaki vazife ve yetkisi yanında, halkın da hükümdar üzerinde hakkı olduğu açıkça söylenir. İşte bu üç şart yerine getirildiği zaman devletin gelişip yurdun zenginleşeceğine inanılmaktadır.

Genel olarak, bildiriye sonuca bağlarken, dünya kültürünün en büyük anıtlarından biri olan Eski Türk yazıtlarında siyaset, devlet yönetimi, halkın birliği ve hükümdarların görev ve yetkilerinin edebi eser halinde ortaya çıktığını belirtmek isterim. “*Fakiri zenginleştirip azı çoğaltan*” Bilge Kağan, Türk milletini birleştirerek, kutsal kahramanlığı överek, “*Türk milleti nelerden sakınmalı, neleri bilmeli*” diyerek, yeni neslin hafızasına iyice yerleşmesi için bunları bengü taşta yazdırmıştır. Bunlar insanlık için ebedi kalacak büyük manevi değerlerdir. Asırlardan asırlara ulaşarak yaşamaya devam edecek olan medeni yadigârlardır.

TURKOLOGICAL STUDIES IN JAPAN: PAST AND PRESENT

Yuu KURIBAYASHI

1. Introduction

Turkological studies in Japan has a long tradition, because of the enthusiastic research into whether Japanese is member of the Altaic language family. In this paper, first I report on Turkological studies conducted by Japanese linguists after the Second World War. Then I survey the current state of linguistic studies of Turkology, with emphasis on works on Turkic linguistics in the last decade. After the collapse of the Soviet Union, field research in areas where Turkic languages are spoken became easily accessible. Benefiting from this situation, some researchers have had the chance to investigate first-hand materials, including material on endangered languages such as Dolghan, Eynu, Gagauz, and Qashqay. Important historical linguistic works on Old Uyghur and Chagatai were also found in this decade. Last, I will show that an analysis on the direction of morphological derivation of verbs (e.g., causative or anticausative), which applies to both Japanese and Turkish, is also applicable to Orkhon Turkic. As is well known, Turkic languages and Japanese have agglutinative morphological structures and object–verb (OV) syntax. Thus contrastive or typological studies can afford us an interesting result by investigating Old Turkic as well as Japanese and Turkish.

2. Turkological Studies in Japan: the Past

According to Katsuda (2002), the first exposure to Ottoman Turkish in Japan was at the beginning of the 20th century, when Kurakichi Shiratori of the University of Tokyo and Tooru Haneda of Kyoto University used Turkish references in the field of oriental history. In the field of linguistics, Katsuji Fujioka of the University of Tokyo gave lectures using Julius Németh's *Türkische Grammatik* as a part of his seminar on Altaic linguistics in 1930.

The first article on Orkhon inscriptions that appeared in Japan after World War II was by Sibata (1947). Subsequently, Sibata published a series of articles on the runic character of the Türküts in 1950 and 1953. Sibata (1954) posited an important view that the grammatical category of the third person in predicates in Turkic languages is unnecessary. That is, there is not enough evidence to recognize zero marking on the predicate as the third-person grammatical category. This unique consensus-sharing among Turkologists in Japan was carried over to the first linguistically oriented grammar book written by a Japanese linguist, Takeuchi (1970). Takeuchi also compiled the first Turkish–Japanese dictionary in 1987 and the first Japanese–Turkish dictionary in 2000. From another perspective, historian Masao Mori studied Türküt inscriptions from a historical viewpoint. Mori (1959, 1962) dealt with Yenisei Turkic. It is likely that only Japanese scholars paid much attention to these important contributions to Old Turkic and Turkic linguistics, because they were written in Japanese.

In the late 1950s to 1960s, the comparative study of Turkic with other Altaic languages such as Mongolian and Tungusic began. Even now, Japanese linguists have not yet agreed whether Turkic, Mongolian, Tungusic, Korean, and Japanese make up one language family. Hattori (1948, 1959), Sibata (1955) and Murayama (1958) were among the linguists interested in comparative studies relating Turkic and Japanese. (For more detailed information on Turkological studies in Japan written in Japanese from the 1940s to the 1970s, refer to Hattori (1974) published in *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1973-1974, TDK.)

In the 1980s, Japanese linguist Hayashi (1988) explored dialectal studies of Anatolia (Asia

Minor) using the linguistic method developed in Japanese dialectology. After the collapse of the old Soviet Union, it became easier to access areas where Turkic languages are spoken or official institutes in which linguistic materials were preserved. The 1990s was the era of direct access to Turkological materials not only by Japanese linguists but also by most European Turkologists.

3. Turkological Studies in Japan: the Present

Nowadays, the number of linguists specializing in Turkic languages is limited. Until 1990, most linguists interested in Turkological studies worked under the heading of general linguistics. Two Japanese universities, Tokyo University of Foreign Studies and Osaka University of Foreign Studies, started departments of Turkish studies in 1992.

With financial support (Grant-in-Aid for Scientific Research) from the Ministry of Education, Culture, Sports, Science, and Technology and the Japan Society for the Promotion of Science, a series of research projects in Turkological studies have been promoted in the last fifteen years:

1) 1996–1998: Linguistic Research on Turkic Endangered Languages. (Project leader: Masahiro Shogaito, Kyoto University)

2) 1999–2001: A Study of Turkic Languages in Peripheral Eurasia. (Project leader: Tooru Hayasi, University of Tokyo)

3) 2002–2004: Mechanism of Contact and Change in Turkic Languages. (Project leader: Tooru Hayasi, University of Tokyo)

4) 2005–2008: “Native” and “Loan” in Turkic Languages. (Project leader: Tomoyuki Kubo, Kyushu University)

5) 2009–2011: Study of Rapid Changes and Extinctions of Altaic Languages in a Globalization Era. (Project leader: Tomoyuki Kubo, Kyushu University)

Our research project (I have been a member since 1997) organized fieldwork, aiming to collect material of smaller languages, least described so far. The main research region included Azerbaijan, Bulgaria, China, Mongolia, Russia, Kazakhstan, Uzbekistan, Iran, Turkey, and Germany. Languages such as Dolgan, Saxa (Yakut), Salar, Sarigh-Yoghur, New Uyghur, Uyghur, Tuva, Kazakh, Kirgiz, Uzbek, Qashqay, Crimean Tatar, Gagauz, Ladino, and the Abdal jargon of Turkish have been investigated.

Our research project is also concerned with “endangered” Turkic languages. The concrete contribution of our projects to the general study of Turkic languages has been to obtain firsthand linguistic material of less-investigated languages such as Eynu in southwest Xinjiang, Fuyu Kirgiz in Heilongzhang, and Uyghur in western Mongolia. The members of the project also paid attention to non-Turkic languages in the same districts.

Our project researchers also chaired international symposia and meetings, inviting leading scholars from abroad such as Bernt Brendemoen, Marcel Erdal, Peter Zieme, and Lars Johanson, just to name a few. We have published some parts of the research results under the title “Contributions to the Studies of Eurasian Languages” (see the appendix).

4. Typological Studies and Orkhon Turkic

Haspelmath (1993) investigated the direction of morphological derivation of verbs (e.g., causative vs. decausative or anticausative) from a typological viewpoint. Whether a word of the given language is basic or formally derived from another word is an issue of linguistic typology and

cognitive linguistics. For instance, the Turkish *öl-dür-* ‘kill’ is derived from *öl-* ‘die’; therefore the word *öl-* is basic. Haspelmath (1993) presented data from 21 languages, including 31 alternations. Causative (C) alternations mean that the intransitive is the basic form and the transitive is derived from it by adding an affix (e.g., *öl-* ‘die’ vs. *öl-dür-* ‘kill’). Anticausative or decausative (A) alternations mean that the transitive is the basic form and the intransitive is derived from it by adding an affix (e.g., *soy-* ‘peel’ vs. *soy-ul-* ‘strip’). Equipollent (E) alternations mean both the transitive and intransitive are derived from the same root (e.g., *uza-n-* ‘lie,’ *uza-t-* ‘stretch’). Suppletive (S) alternations mean different verb roots are used (e.g., *gir-* ‘enter (Vi.)’ vs. *sok-* ‘enter (Vt.)’). Labile (L) means the same verbs are used in both the transitive and intransitive (e.g., *as-* ‘cross (Vi.),’ *as-* ‘cross (Vt.)’).

Below is Haspelmath’s (1993) calculation in Turkish using 30 verb alternations:

Total	A	C	E	L	S	A/C	% non-dir.
30	9	17.5	2.5	0	1	0.51	12

(Haspelmath 1993:101)

Below is my own calculation of Turkish using 353 verb alternations based on Jakobsen’s (1990) verbal lists for Japanese. Results of my calculations were surprising. Even though I expanded varieties of verbal pairs almost ten times as much as Haspelmath’s (1993) calculation, the A/C ratio and percentages of nondirected morphological pairs were almost the same. It lends support to Haspelmath’s calculation.

total	A	C	E	L	S	A/C	% non-dir.
353	106	201	30	2	14	0.52	13

Below is my calculation of Orkhon Turkic based on Engin’s (1988) lexical glossaries. Notice that except for explicitly determined directed pairs, most verbs are classified as nondirectional; therefore, the percentage of “non-dir.” could be overestimated compared with the Turkish calculation above. The exact number of L and S alternations is difficult to determine using small texts; hence, I leave it open for future research, but I do not think that it will show a significantly large number.

total	A	C	E	L	S	A/C	% non-dir.
224	14	70	2	*	*	0.20	63

*= more examination needed

- A: it- to form (Vt) it-in- to form (Vi)
- C: ar- to deceive ar-tur- to let deceive
- E: qubra-t- to gather qubra-n- to come together

(Tekin 1997:116-117)

The insights derived from the above research are not limited to Turkological studies but afford us contrastive study among agglutinative languages, including Japanese. Below is Haspelmath’s (1993) calculation of Japanese:

total	A	C	E	L	S	A/C	% non-dir.
31	3.5	5.5	20.5	0.5	1	0.63	71

(Based on Haspelmath 1993:101
Calculation of A/C is added by Y. K)

5. Summary

1. Turkish has morphological structure, where transitive verbs and the intransitive verbs are derived from each other in principle. My calculations show that intransitives tend to be basic forms, from which transitives are derived. However, I also notice a derivational pattern where, not infrequently, transitives are basic, from which intransitives are derived. Also, we have a relatively small number of examples where transitives and intransitives are the same type.

2. Old Turkic (Orkhon Turkic) has morphological structures in which transitive verbs and intransitive verbs are derived in both directions in principle. Old Turkic has more explicit tendencies than Turkish, where intransitives have a tendency to be basic, from which transitives are derived.

3. With regard to the contrastive analysis of the direction of morphological structures, Turkish occupies a place between English and Japanese in language alignment. However, Turkish has more varieties of morphological derivations than Japanese. Old Turkic has a stronger tendency to have transitives derived from intransitives than those of Turkish.

Recently, Oosaki (2010) reported that in Kirgiz, the A/C ratio is 0.86 or 1.00 in her calculation using Haspermath's 31 samples and 158 samples selected by herself, respectively. It could be claimed that while Old Turkic shifted from a Causative type to a Anticausative type of Kirgiz, Turkish preserves a Causative type from Old Turkic. We should also investigate the cause or the reason, if such a shift could be found from a diachronic viewpoint. Thus a contrastive or typological approach also provides us an interesting perspective by investigating agglutinative languages such as Japanese, as well as Turkic languages.

Appendix

Contribution to the Studies of Eurasian Languages (CSEL) Series

Vol. 1 FUJISHIRO Setsu and SHOGAITO Masahiro (eds.)

Issues in Turkic languages: description and language contact (250p., 1999, Kyoto University)
ISBN 978-4-903875-00-2

Vol. 2 HAYASI Tooru, SABIT Rozi, TAHIRJAN Muhämmät, WANG Jianxin (eds.)

A Šäyxil vocabulary: a preliminary report of linguistic research in Šäyxil Village, Southwestern Xinjiang (108p., 1999, Kyoto University)
ISBN 978-4-903875-01-9

Vol. 3 SHOGAITO Masahiro and FUJISHIRO Setsu (eds.)

Issues in Eurasian Languages (I) --On the Materials from the Collection of the St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies of Russian Academy of Sciences -
(128p., 2001, Kyoto University)
ISBN 978-4-903875-02-6

Vol. 4 BORBOLINA Anna and FUJISHIRO Setsu (eds.)

The Collected Works. Ogdo Aksenova (Dolgan text, translations in Japanese and Russian with commentaries) (vi+390p., 2001, University of Tokyo)
ISBN 978-4-903875-03-3

Vol. 5 YAKUP Abdurishid

An Ili Salar vocabulary: introduction and a provisional Salar-English lexicon
(182p., 2002, University of Tokyo)
ISBN 978-4-903875-04-0

- Vol. 6** HAYASHI Tooru and UMETANI Hiroyuki (eds.)
Mechanism of contact and change in Turkic languages: research reports
 (vii+135p., 2004, University of Tokyo)
 ISBN 978-4-903875-05-7
- Vol. 7** FUJISHIRO Setsu (ed.)
Approaches to Eurasian Linguistic Areas (iii + 296p. + VI, 2004, Kobe City College of Nursing)
 ISBN 978-4-903875-06-4
- Vol. 8** SAZYKIN Alexej (ed.)
Каталог бурятских ксилографированных и литографированных изданий из коллекций Санкт-Петербурга (Catalogue of the Buryat xylographs and lithographs preserved in St. Petersburg's collections.) (172p., 2004, Kyoto University)
 ISBN 978-4-903875-07-1
- Vol. 9** SAZYKIN Alexej (ed.)
Mongolian Translation of Mañjusri-nama-saṃgiti (265p., 2006, Kyoto University)
 ISBN 978-4-903875-08-8
- Vol. 10** Satoko SHIRAI and Masahiro SHOGAITO (eds.)
Philological Studies on Old Central Asian Manuscripts (x + 262p.+14pl., 2004, Kyoto University)
 ISBN 978-4-903875-09-5
- Vol. 11** SUGAHARA Mutsumi
Tazkira-yi Awliya in the Uyghur script Part I. Introduction and text in transcription
 (iii + 428p., 2007, Kobe City College of Nursing)
 ISBN 978-4-903875-14-9
- Vol. 12** SUGAHARA Mutsumi
Tazkira-yi Awliya in the Uyghur script Part II. Japanese translation with notes
 (v + 401p. 2008, Kobe City College of Nursing)
 ISBN 978-4-903875-15-6
- Vol. 13** KUBO Tomoyuki (ed.)
A Siwe Vocabulary
 (in print, 2008, Kyushu University)
 ISBN 978-4-903875-16-3
- Vol. 14** FUJISHIRO Setsu and SHOGAITO Masahiro (eds.)
Dynamics in Eurasian Languages
 (x + 245p., 2008, Kobe City College of Nursing)
 ISBN : 978-4-903875-17-0
- Vol. 15** KUBO Tomoyuki, HAYASHI Tooru and FUJISHIRO Setsu (eds.)
 (Untitled)
 (Forthcoming, Kyushu University)
 ISBN : 978-4-903875-18-7
- Vol. 16** KURIBAYASHI Yuu
Structure and Description of Southwestern Turkic
 (ix+256p., 2009, Kyushu University)
 ISBN : 978-4-903875-19-4

Other publications by CSEL (The Consortium for Studies of Eurasian Languages)

Е.И.Кычанов (сост.), Т.Нисида (вст. ст.), С. Аракава (подгот.изд.)

Каталог тангутских буддийских памятников института востоковедения российской академии наук, Университет Киото

(xlix+792p., 1999, Kyoto University)

ISBN 978-4-903875-10-1

Е.И.Кычанов (сост.), С.Аракава (со-сост.)

Словарь тангутского (Си Ся) языка, (Tangut Dictionary : Tangut-Russian-English-Chinese Dictionary)

(xv + 781p., 2006, Kyoto University)

ISBN 978-4-903875-11-8

А. БАРБОЛИНА, Н.АРТЕМЬЕВ, С.ФУДЗИСИРО

Русско-долганский разговорник

(in print, Kyushu University)

ISBN 978-4-903875-12-5

N. POPOVA, S.FUJISHIRO (forthcoming)

Сахалыы сатарых!

(xii+253p.+IV, 2010, Kyushu University)

ISBN 978-4-903875-13-2

The Consortium for the Studies of Eurasian Languages was organized by the members from some of our projects (Grants-in-Aid Scientific Research, Japan) for research on Eurasian languages in March 2007.

References

- Ergin, M. (1988). *Orhun Abideleri (12. Baskı)*. Boğaziçi Yayınları.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Brill.
- Haspelmath, M. (1993). More on the typology of inchoative/ causative verb alternations. In Comrie Bernard and Maria Polinsky (eds.) *Causatives and transitivity*, 87-120. John Benjamins Publishing.
- Hattori, S. (1948). The relationship of Japanese to the Ryukyu, Korean, and Altaic languages (Japanese). *Minzokugaku Kenkyu* 13:2, 109-131.
- _____. (1958). The Altaic languages (Japanese). *Kotoba no Kagaku* 1, 221-237.
- _____. (1974). The Studies of the Turkic Languages in Japan after World War II. *Türk Dili Arastirmaları Yıllığı Belleten 1973-1974*, 25-39. Türk Dil Kurumu.
- Hayasi, T. (1988). *A Turkish dialect in north-western Anatolia : Bolu dialect materials*. Studia culturae Islamicae ; no. 33. Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies.
- Jakobsen, W. (1990). *The Transitive Structure of Events in Japanese*. Kurosio Publishers.
- Katsuda, S. (2002). The development of the study of Turkish linguistics and Literature in Japan - Concentrating on Turkologists since 1970-. *Orient* Vol. 37, 84-90. The Society for Near Eastern Studies in Japan.
- Mori, M. (1959). On “il~el” in Yenisei Turkic (Japanese). *Kodaigaku* 7:2, 115-139.
- _____. (1962). The state of the Türküt –centering around the Orkhon Inscription (Japanese). *Kodaishi Koza* 4, 79-112.
- Murayama, S. (1958). Einige formen der stammverkürzung in den Altaischen Sprachen. *Oriens* 11:1/2, 224-230.
- Oosaki, N. (2010). Transitives and intransitives; A case of Turkic languages (Japanese). Oral presentation. Reserch of Asian languages. Joint meeting of Grant-in-aid of Scientific Research. Kyoto University.
- Sibata, T. (1947). The discovery and study of the Orkhon Inscription (Japanese). *Toyo Gakuho* 31:3, 79-103.
- _____. (1950). On the sounds represented by certain letters in the Runic alphabet of the Türküts (Japanese). *Gengo Kenkyu* 16, 54-58.
- _____. (1953). On phonetic equivalents of some letters in Runic character (Japanese). *Obris* 2:1, 125.
- _____. (1954). The personal endings of Turkish (Japanese). *Gengo Kenkyu* 26/27, 173-178.
- _____. (1955). Turkish (Japanese). In Ichikawa, S and S. Hattori (eds.) *An Intoduction to the Languages of the World*, 591-636.
- Takeuci, K. (1970). *An Introduction to Turkish Grammar* (Japanese). Daigakushorin.
- _____. (1987). *Turkish-Japanese Dictionary* (Japanese). Daigakushorin.
- _____. (2000). *Japanese-Turkish Dictionary* (Japanese). Daigakushorin.
- Tekin, T. (1997). *A Grammar of Orkhon Turkic*. Curzon, (Uralic and Altaic series ; vol. 69).

POLONYA'DAKİ TÜRKOLOJİ ÇALIŞMALARI

Piotr KWIATKOWSKI

Birinci Dünya Savaşından önce bazı Alman ve Rus üniversitelerinde ve yanı sıra Varşova, Krakov ve Lvov üniversitesinde Polonyalı dil bilimci tarafından Türkoloji araştırmalar yürütüldü. 1918 senesinde bağımsızlık kazandıktan sonra aşağıdaki üç üniversitede araştırma oldukça gelişmiştir. Araştırmanın ana alanları eski-Türkçe ve klasik Osmanlı dili ile edebiyatı idi. İkinci Dünya Savaşından sonra Lvov SSCB' e dâhil edilmiştir, lakin Polonya'da Varşova ve Krakov Üniversitelerinin Türkoloji bölümlerinde aynı araştırmaya devam edilmiştir. Aynı zaman Varşova Üniversitesinin Moğol ve Tibet Araştırma Bölümünde eski-Türkçe konusunda geniş araştırma yürütülmüştür. XX. yüzyılın sonunda Poznan Üniversitesinde yeni bir araştırma merkezi yaratılmıştır. Poznan'daki araştırmacılar özellikle Orta Asya Türk dilleri ile ilgili araştırma yürütür. Şu anda akademisyenlerin genç neslin arasında, Arapça ve Farsça alıştırma azaldığı için klasik Osmanlı çalışmalarını da azaltmaktadır ancak daha çok akademisyen Sibirya, Orta Asya ve Çin'deki Türk dilleri sorunları ve modern Türk edebiyatı konusunda uzmanlaşmıştır. W. Kotwicz, T. Kowalski, A. Zajączkowski, J. Reychman, M. Łabędzka-Kocherowa, E. Tryjarski, A. Dubiński, S. Kałużyski, A. Parzymies, T. Majda, D. Chmielowska, H. Jankowski, M. Godzińska, E. Siemieniec-Golaś, M. Stachowski, D. Kołodziejczyk kronolojik sırayla en ünlü araştırmacı olarak belirtilmelidir. Aşağıda aynı kronolojik sırayla onların araştırmaların en basit detaylarını açıklamaktayım fakat bu metin çok kısa olduğu için sadece birkaç araştırmacının en önemli çalışmalarını içermektedir. Onların dışında Polonya'da onlarca Türkoloji araştırmacısı çalışmalarına devam etmektedir.

Władysław Kotwicz (1872-1944) birinci Polonyalı Türkoloji uzmanından biridir. 1891 senesinde Petersburg Üniversitesinde Moğolca ile Çince öğrenmeye başlamıştır, ama mezun olup 1917 senesine kadar devlet memuru olarak çalışmıştır. Sadece 1900 senesinden beri bunun dışında Petersburg Üniversitesinde çalışmaya başlamıştır. 1912 senesinde Orkun Yazıtlarını yakından izlemek için Moğolistan'a gidip Ihe Höşööt köyünün yakında Küli Çurun anıtını bulmuştur¹. 1924 senesinde W. Kotwicz Polonyaya göç edip Lvov Üniversitesinde çalışmaya başlamıştır. Aynı zaman Polonyanın Doğu Bilgisi Birliğinin başkanlığına seçilmiştir. Aslında Kotwicz'in eserlerinin çoğu Moğol dilleri ile ilgilidir, ama Altay teorisi üzerinde çalıştığı için iki tane çalışması Türkoloji için çok önemlidir. Birisi *Les pronoms dans les langues altaïques*² Altay dillerinin zamirine dayanarak bazı benzerlik ile ilgili öbürü ise ölümünden sonra Marian Lewicki tarafından yayınlanmış *Studia nad językami altajskimi*³. O da Altay dillerinde benzerlik ve benzemezlik konusu ile ilgili.

Tadeusz Kowalski (1889-1948) Fransada doğup 1894 senesinde Krakova'ya göç etmiştir. 1907 senesinden 1911 senesine kadar Viena Üniversitesinin Arapça Bölümünde okurdu. Sonra Strasburg ve Köln'de okumaya devam etmiştir. 1914 senesinde Krakovdaki Yagellon Üniversitesinde çalışmaya başlamıştır. 1919 Yagellon Üniversitesinde profesör olup Doğu Filoloji Bölümünün başkanı olmuştur. İkinci Dünya Savaşı zamanında Almanlar tarafından tutuklanıp hapishaneye kapatılmıştır. Savaş bitmeden Türkiye Cumhuriyetinin konsolosluğu sayesinde serbest bırakılıp Yagellon Kütüphanesindeki koleksiyonun bakımı ile ilgili görevlendirilmiştir. Savaştan sonra Üniversiteye dönüp Türk, İran ve Arap dilleri ve edebiyatı üzerindeki çalışmalarına devam etmiştir. T. Kowalski'nin çalışmaları dil bilim ve edebiyattan tarihe kadar çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Onun en önemli eserleri arasında en az yedi

¹ Kałużyski, S. (1978). *Tradycje i legendy ludów Mongolii*, Iskry, Warszawa, s. 51.

² Kotwicz, W. (1936). *Les pronoms dans les langues altaïques*, PAU, Kraków

³ Kotwicz, W. (1951). *Studia nad językami altajskimi*, Polskie Towarzystwo Orientalistyczne, Kraków.

tanisini listelemeliyim. *Énigmes populaires turques*⁴ Türk halkı arasında kullanılan bilmece ile ilgilidir, *Ze studjów nad fomą poezji ludów tureckich*⁵ Türk dilleri konuşan halkların şiir sanatı üzerinde bir analizdir. *Turcja powojenna*⁶ İkinci Dünya Savaşından sonraki Türkiyenin tarihi ile ilgilidir. Daha sonra T. Kowalski'nin çalışmaların merkez noktası dil bilim konuları olmuştur. *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*⁷ Litvanya'daki Karay metinlerin Karayca-Almanca-Lehçe sözlüğü içeren Almancaya çevirisi ile açıklamasıdır. *Einige Probleme der osmanisch-türkischen Dialektforschung*⁸ Osmanlı zamanında Türk şiveleri ve onun üzerinde çalışma tarzı ile ilgilidir. *Les Turcs et la langue turque de la Bulgarie du nord-est*⁹ ise kuzey-doğu Bulgaristanda kalan Türklerin şivesinin analizidir. Bundan sonra T. Kowalski yine tarih ve kültür konusuna dönmüştür. *Na szlakach islamu: szkice z historii kultury ludów muzułmańskich*¹⁰ Türk, İran ve Arap halklarının kültür tarihi ile ilgilidir.

Ananiasz Zajączkowski (1903-1970) Vilniusta Karay bir ailede doğmuştur. Yagellon Üniversitesinden mezun olup Berlin, İstanbul ve Pariste okumaya devam etmiştir. Kısa bir süre Yagellon Üniversitesinde çalıştıktan sonra Varşova Üniversitesine aktarılıp çalışmalarına Varşovada devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşından sonra Wrocław Üniversitesindeki Doğu Dilleri ve Edebiyatı Bölümünün gelişmesine katkıda bulunmuştur.

A. Zajączkowski'nin birinci çalışmaları Karay Dili ile ilgilidir. *Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraimskim, przyczynek do morfologii języków tureckich*¹¹ Karay dilinde kullanılan ekler örneğiyle Türk dillerin yapıbilimi bir gösterme teşebbüsüdür. *Karaimi na Wołyniu*¹² o zamanki Polonyanın doğu bir kısmı şimdiki ise Ukraynanın batı bir parçası olan Volyn bölgesinde Karay tarihi ile ilgilidir. *Studja nad językiem staroosmańskim, wybrane ustępy z anatolijskotureckiego przekładu Kalili i Dimny*¹³ Kalile ve Dimnenin seçilmiş kısımlarına göre eski Osmanlıca dil bilgisi üzerinde bir çalışmadır, aslında bu sadece birinci cilt omluştur ve üç sene sonra ikinci cildi de yayımlanmıştır. *Elementy tureckie na ziemiach polskich*¹⁴ Ortaçağda kaynaklanan Polonyaya Tatar ve Tatar kökenli kabilelerin göçme hareketinin ve sonraki Polonyanın tarihine katkısı ile ilgilidir. *Z dziejów literatury wróźbiarskiej*¹⁵ Türk kökenli halkların fal metinleri ile ilgilidir. *Studia nad językiem staroosmańskim, wybrane rozdziały z anatolijskotureckiego przekładu Koranu*¹⁶ Kur'an'ın Osmanlıcaya çevirisinin seçilmiş

⁴ Kowalski, T. (1919). *Énigmes populaires turques: texte turc avec traduction et resume français*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.

⁵ Kowalski, T. (1921). *Ze studjów nad fomą poezji ludów tureckich*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.

⁶ Kowalski, T. (1925). *Turcja powojenna*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Kraków.

⁷ Kowalski, T. (1929). *Karaimische Texte im Dialekt von Troki: eingeleitet, erläutert und mit einem karaimisch-polisch-deutschen Glossar versehen*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.

⁸ Kowalski, T. (1930). *Einige Probleme der osmanisch-türkischen Dialektforschung*, Polskie Towarzystwo Orjentalistyczne, Lwów.

⁹ Kowalski, T. (1933). *Les Turcs et la langue turque de la Bulgarie du nord-est*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.

¹⁰ Kowalski, T. (1935). *Na szlakach islamu : szkice z historii kultury ludów muzułmańskich*, Wyd. Gebethner i Wolff, Kraków.

¹¹ Zajączkowski, A. (1932). *Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraimskim : (przyczynek do morfologii języków tureckich)*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.

¹² Zajączkowski, A. (1933). *Karaimi na Wołyniu*, Wyd. Wołyńskiego Okręgu Związku Nauczycielstwa Polskiego, Luck.

¹³ Zajączkowski, A. (1934). *Studja nad językiem staroosmańskim*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.

¹⁴ Zajączkowski, A. (1935). *Elementy tureckie na ziemiach polskich*, Wyd. Rady Centralnej Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej, Zamość.

¹⁵ Zajączkowski, A. (1936). *Z dziejów literatury wróźbiarskiej*, Znicz, Wilno.

¹⁶ Zajączkowski, A. (1937). *Studia nad językiem staroosmańskim, Wybrane rozdziały z anatolijskotureckiego przekładu Koranu*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.

kisimlarına göre eski Osmanlıca dilbilgisi üzerinde bir çalışmadır. Savaş boyunca A. Zajączkowski üniversite dışı görevlerle meşgul olmuştur ama savaştan sonra yeniden üniversite görevlerine devam etmiştir. O zaman tarih ve Slav dillerine Türk dillerinin etkisi konusuna daha çok ilgi gösterirdi. *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim*¹⁷. Hazar boyunun tarihi üzerindeki incelemeye bir giriş sayılabilir. *Glosy tureckie w zabytkach staropolskich. 1, Katechizacja turecka Jana Herbiniusa*¹⁸ eski Lehçe bir metine dayanarak eski Lehçeye türk dillerinden gelen kelimeler üzerinde bir çalışmadır. *Związki językowe połowiecko-słowiańskie*¹⁹ ise Slav dillerin ile Kumanca arasındaki ilişki ve onların tarih temeli ile ilgilidir. *Studia orientalistyczne z dziejów słownictwa polskiego*²⁰, yine Türkçenin Lehçeye etkisini gösteren bir çalışmadır, bir de Türkçenin Farsça ile Arapça kelimeleri Lehçeye aktarma vasıtasının rolünü vurgulamıştır. *Słownik arabsko-kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego*²¹ Mameluk Devletinde yazılmış bir Kıpçakça-Arapça sözlüğü üzerinde bir çalışmadır. *Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej*²² Jan Reychman ile birlikte hazırlanmış Osmanlı Devletinin uluslararası siyaseti üzerine bir çalışmadır. *Najstarsza wersja turecka Husräv u Širîn Qutba*²³ *Hüsrev ve Širin'in* Osmanlıcaya en eski tercümesi ve onun dili ile ilgilidir. *Karaims in Poland, history, language, folklore, science*²⁴ Polonyada yaşayan Karayların tarihi ve dili ile ilgilidir. *Le traité arabe Mukaddima d'Abou-l-Lait as-Samarkandî en version mamelouk-kiptchak*²⁵ Mameluk Devletinde bir Arap metnin Kıpçakçaya çevirisi üzerine bir çalışmadır. Bundan sonra *Poemat irański Husrev-u-Širîn w wersji osmańsko-tureckiej Šeyhî*²⁶ adındaki çalışmada A. Zajączkowski yine *Hüsrev ve Širin'in* Osmanlıcaya tercümesi konusuna dönmüştür. *Turecka wersja Šāh-nāme z Egiptu Mameluckiego*²⁷ de *Şah name'nin* Kıpçakçaya bir çevirisi ile ilgilidir. *La chronique des Steppes Kiptchak Tevārīh-i Dešt-i Qipčaq du XVIIe siècle*²⁸ Kıpçak tarihini açıklayan bir kroniği üzerine bir çalışmadır. *Poezje stroficzne Āšiq-Paša*²⁹ Osmanlı şiir nazmı ve yapımı ile ilgilidir. A. Zajączkowski ölümünden uzun zaman sonra bir kitabı daha yayınlanmıştır. *Zarys religii karaimskiej*³⁰ Karay dini ile ilgilidir.

¹⁷ Zajączkowski, A. (1947). *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.

¹⁸ Zajączkowski, A. (1948). *Glosy tureckie w zabytkach staropolskich. 1, Katechizacja turecka Jana Herbiniusa*, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, Wrocław.

¹⁹ Zajączkowski, A. (1949). *Związki językowe połowiecko-słowiańskie*, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, Wrocław.

²⁰ Zajączkowski, A. (1953). *Studia orientalistyczne z dziejów słownictwa polskiego*, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, Wrocław.

²¹ Zajączkowski, A. (1954). *Słownik arabsko-kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

²² Zajączkowski, A. (1955). Reychman, J., *Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

²³ Zajączkowski, A. (1958). *Najstarsza wersja turecka Husräv u Širîn Qutba*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

²⁴ Zajączkowski, A. (1961). *Karaims in Poland : history, language, folklore, science*, Państwowe Wydaw. Naukowe, Warszawa.

²⁵ Zajączkowski, A. (1962). *Le traité arabe Mukaddima d'Abou-l-Lait as-Samarkandî en version mamelouk-kiptchak*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

²⁶ Zajączkowski, A. (1963). *Poemat irański Husrev-u-Širîn w wersji osmańsko-tureckiej Šeyhî*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

²⁷ Zajączkowski, A. (1965). *Turecka wersja Šāh-nāme z Egiptu Mameluckiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

²⁸ Zajączkowski, A. (1966). *La chronique des Steppes Kiptchak Tevārīh-i Dešt-i Qipčaq du XVIIe siècle*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

²⁹ Zajączkowski, A. (1967). *Poezje stroficzne Āšiq-Paša*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

³⁰ Zajączkowski, A. (2004). *Zarys religii karaimskiej*, Bitik Oficyna Wydawnicza Związku Karaimów Polskich, Wrocław.

Jan Reychman (1910-1975) aslında Macar dili ve tarihi üzerinde araştırma yürütürdü ama aynı zamanda Türkiye'nin tarihi ile ilgili de üç tane kitap yazmıştır. *Dni świetności i klęski Turcji*³¹ Osmanlı İmparatorluğunun kalkışı ve yıkılması ile ilgilidir. *Dzieje Turcji od końca XVIII wieku*³² Osmanlı İmparatorluğunun XVIII. yüzyılın sonundan sonraki tarihidir. *Historia Turcji*³³ ise Türkiyenin Türk halkların Anadolu'ya gelişinden XX yüzyılın yarısına kadar olan tarihidir.

Małgorzata Łabęcka-Koecherowa (1917-) birçok çeviri yapmıştır. En önemli arasında Tadeusz Majda ile beraber hazırlanmış *Danişmendname'nin* çevirisi olan *Daniszmendname, ksiğga czynów Melika Daniszmanda*³⁴, *Yusuf ile Züleyha'nın* çeviri *Jusuf i Zeliha*³⁵ ve Yunus Emrenin seçilmiş şiirlerin çevirisi *Z serca do serc*³⁶ sayılabilir. Bunun dışında Türk edebiyatı ve mitolojisi üzerine iki önemli çalışmanın müellifidir. *Historia literatury tureckiej*³⁷ M. Borzecka ve S. Płaskowicka-Rymkiewicz ile beraber hazırlanmış, üniversite el kitabı şeklinde yazılmış bir Türk edebiyatının tarihidir. *Mitologia ludów tureckich*³⁸ Sibiryada yaşayan türk halkların mitolojisi ile ilgilidir.

Edward Tryjarski (1923-) eski Türkçe metinler ve kültür üzerine birçok çalışma tamamladı. *Aus der Arbeit an einem armenisch-kiptschakisch-polnisch-französischen Wörterbuch*³⁹ bir dört dilli (Ermenice, Kıpçakça, Lehçe ve Fransızca) sözlük üzerine çalışmaların sonucudur. Benzer bir konuya ait *Une liste arméno-kiptchak des signes du zodiaque*⁴⁰ burç ile ilgili Ermenice ve Kıpçakçada yazılan bir metnin üzerinde yapılmış bir çalışmadır. Sonra T. Nagrodzka-Majchrzyk ve K. Dąbrowski ile beraber eski Bulgar, Peçenk ve Hazarların Avrupadaki tarihi ile ilgili *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*⁴¹ adındaki kitabı hazırladı. *Zwyczaję pogrzebowe ludów tureckich na tle ich wierzeń*⁴² Sibiryadan Anadolu'ya ve ortaçağdan yirminci yüzyıla kadar yaşayan Türk kökenli halkların ölüme ait inançları ve cenaze törenleri ile ilgilidir. *Kultura ludów tureckich w świetle przekazu Mahmūda z Kaszgaru*⁴³ Kaşgarlı Mahmudun sözlüğünü on birinci yüzyılın ve daha önceki Orta Asyada yaşayan Türk halkların kültürü yansıtması olarak gösteren bir çalışmadır. *In confinibus Turcarum, szkice turkologiczne*⁴⁴ Türkolojinin en çok sorulan soruları birkaç kısa metinde anlatılan bir

³¹ Reychman, J. (1962). *Dni świetności i klęski Turcji*, Książka i Wiedza, Warszawa.

³² Reychman, J. (1970). *Dzieje Turcji : od końca XVIII wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

³³ Reychman, J. (1973). *Historia Turcji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

³⁴ Łabęcka-Koecherowa M., Majda T. (1980). *Daniszmendname, księga czynów Melika Daniszmanda*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

³⁵ Łabęcka-Koecherowa, M., Majda, T., Kaim, A. (2009). *KaJusuf i Zeliha*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

³⁶ Łabęcka-Koecherowa, M. (2002). *Z serca do serc*, Oficyna Wydawniczo-Reklamowa Format, Warszawa.

³⁷ Łabęcka-Koecherowa, M., Płaskowicka-Rymkiewicz, S., Borzecka, M. (1971). *Historia literatury tureckiej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

³⁸ Łabęcka-Koecherowa, M. (1998). *Mitologia ludów tureckich*, Dialog, Warszawa.

³⁹ Tryjarski, E. (1960). *Aus der Arbeit an einem armenisch-kiptschakisch-polnisch-französischen Wörterbuch*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

⁴⁰ Tryjarski, E. (1968). *Une liste arméno-kiptchak des signes du zodiaque*, Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara.

⁴¹ Tryjarski, E. (1975). Nagrodzka-Majchrzyk, T., Dąbrowski, K., *Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

⁴² Tryjarski, E. (1991). *Zwyczaję pogrzebowe ludów tureckich na tle ich wierzeń*, Wydaw. Naukowe PWN, Warszawa.

⁴³ Tryjarski, E. (1993). *Kultura ludów tureckich w świetle przekazu Mahmūda z Kaszgaru*, PAN IAiE, Warszawa.

⁴⁴ Tryjarski, E. (1995). *In confinibus Turcarum, szkice turkologiczne*, PAN IAiE, Warszawa 1995.

kitabıdır. *Armeno-Kipchak texts in the Alchemical treatise by Andrzej Torosowicz*⁴⁵ Ermenice ile Kıpçakçada yazılmış bir kimya metni ile ilgilidir.

Aleksander Dubiński'nin (1924-2002) Karay kökeni vardır. Onun çalışmalarının çoğu da Karay dili ile ilgilidir. *Karaimische Klagelieder im Vergleich mit den türkischen Ağit-Liedern*⁴⁶ Karayca ve Türkçe yas tutma ile ilgili kelimeler üzerine bir çalışmadır. Sonra P. Borawski ile birlikte Polonyada Tatar halkının mitolojisi ve gelenekleri ile ilgili *Tatarzy polscy, dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*⁴⁷ adındaki kitabı yazmıştır. *Caraimica, prace karaimoznawcze*⁴⁸ Karay ve özellikle Karayca konusu ile ilgili metinleri içeriyor. Bunun dışında A. Dubiński L. Antoniowicz-Bauer ile birlikte Polonyada ilk büyük çağdaş Türkçe-Lehçe sözlüğü hazırlamıştır⁴⁹.

Stanisław Kałużyński (1925-2007) aslında Moğol Dili ve Edebiyatı üzerine araştırma yapardı, ama aynı zamanda Türkoloji alanında, özellikle de eski Türkçe konusunda bir uzman sayılır. *Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache*⁵⁰ Moğolcadan Yakutçaya gelen kelime ile ilgilidir. *Tradycje i legendy ludów Mongolii*⁵¹ adındaki kitabının çoğu Orkun Yazıtları ve eski Türklerin tarihi ve mitolojisi ile ilgilidir. Onun devamı olarak *Tradycje i legendy ludów tureckich*⁵² yayımlanmıştır. Bu kitap ise daha sonraki özellikle Sibiryada yaşayan Türk halklarının mitolojisi üzerine bir çalışmadır. *Iacutica, prace jakutoznawcze*⁵³ Yakut ve özellikle Yakutça konusu ile ilgili metinleri içeriyor.

Stanisław Stachowski (1930-) Türk ile Slav dillerinin arasındaki ilişki ve bir birine etkisi konusunda araştırma yapmaktadır. *Studia nad chronologią turcyzmów w języku serbsko-chorwackim*⁵⁴ Sırpçaya Türkçeden gelen kelimeler ile ilgilidir. *Studia nad chronologią turcyzmów w języku bułgarskim*⁵⁵ ise Bulgarçaya Türkçeden gelen kelimeler ile ilgilidir. *Fonetyka zapożyczeń osmańsko-tureckich w języku serbsko-chorwackim*⁵⁶ Sırpçada Osmanlıca kökenli kelimenin fonetiği üzerinde odaklanmıştır. *Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen*, T. 1.⁵⁷ Osmanlıcaya Arapçadan gelen kelimeler üzerinde sözlük şeklinde bir çalışmadır. İki sene sonra onun devamı olarak *Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanisch - Türkischen*, T. 2.⁵⁸ yayımlanmıştır. S. Stachowski bu konudaki araştırmalarına seksenli yıllarda da devam etmiş ve sonucu olarak *Studien über die arabischen Lehnwörter im*

⁴⁵ Tryjarski, E. (2005). *Armeno-Kipchak texts in the Alchemical treatise by Andrzej Torosowicz*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa.

⁴⁶ Dubiński, A. (1982). *Karaimische Klagelieder im Vergleich mit den türkischen Ağit-Liedern*, Napoli.

⁴⁷ Dubiński, A. (1986). Borawski, P., *Tatarzy polscy, dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Iskry, Warszawa.

⁴⁸ Dubiński, A. (1994). *Caraimica, prace karaimoznawcze*, Dialog, Warszawa.

⁴⁹ Dubiński, A. (1983). Antoniowicz-Bauer, L., *Słownik turecko-polski, polsko-turecki*, Wiedza Powszechna, Warszawa.

⁵⁰ Kałużyński .S. (1961). *Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache*, Państwowe Wyd. Naukowe, Warszawa 1961.

⁵¹ Kałużyński, S. (1978). *Tradycje i legendy ludów Mongolii*, Iskry, Warszawa.

⁵² Kałużyński, S. (1986). *Tradycje i legendy ludów tureckich*, Iskry, Warszawa.

⁵³ Kałużyński, S. (1995). *Iacutica, prace jakutoznawcze*, Dialog, Warszawa.

⁵⁴ Stachowski, S. (1967). *Studia nad chronologią turcyzmów w języku serbsko-chorwackim*, Wyd. UJ, Kraków.

⁵⁵ Stachowski, S. (1971). *Studia nad chronologią turcyzmów w języku bułgarskim*, Wyd. UJ, Kraków.

⁵⁶ Stachowski, S. (1973). *Fonetyka zapożyczeń osmańsko-tureckich w języku serbsko-chorwackim*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

⁵⁷ Stachowski, S. (1975). *Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen*, T. 1., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

⁵⁸ Stachowski, S. (1977). *Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen*, T. 2., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

Osmanisch-Türkischen, T. 3.⁵⁹ ve *Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen*, T. 4.⁶⁰ yayımlanmıştır. Daha sonra S. Stachowski Slav dillerinde Türk kökenli kelime konusuna geri dönüp Proit kasabasının şivesinde Türkçeden gelen kelimeler üzerinde araştırmalarının sonucu olarak *Türkische Lehnwörter im serbischen Dialekt von Pirot*⁶¹ hazırladı. *Historisches Wörterbuch der Bildungen auf -ci/-ici im Osmanisch-Türkischen*⁶² Osmanlıca'nın yapı bilgisi ile ilgilidir. Doksanlı yıllarda S. Stachowski Osmanlıca'ya Farsçadan gelen kelimeler üzerine de araştırmaya başlayıp *Osmanlı Türkçesinde Yeni Farsça Alıntılar Sözlüğü*⁶³ hazırlamıştır. *Thesaurus linguarum orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae, Lexicon Turcico-Arabico-Persicum. Franciscus à Mesgnien Meninski, mit einer Einleitung und mit einem türkischen Wortindex von Stanisław Stachowski*⁶⁴ XVII yüzyılda yazılmış Türkçe-Arapça-Farsça bir sözlük üzerinde bir çalışmadır. İki sene sonra XVIII yüzyılda hazırlanmış bir sözlük ile ilgili *Lexique turc dans le Vocabulaire de P. F. Viguier (1790)*⁶⁵ yayınlanmıştır. En son iki çalışması *Glosariusz turecko-polski*⁶⁶ ve *Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim*⁶⁷ Lehçede Türkçe alıntıları ile ilgilidir.

Anna Parzymies'in araştırmaları iki ayrı konu dil bilimi ve Avrupada İslam içeriyor. *Język protobułgarski, przyczynek do rekonstrukcji na podstawie porównań turecko-słowiańskich*⁶⁸ Slav-Türkçe karşılaştırma konusunda ön-Bulgarcanın rolü ile ilgilidir. *Język czuwaski*⁶⁹ Çuvaşcanın bir grameridir.

Tadeusz Majda (1946-) hem Osmanlıca ve Osmanlı edebiyatı konusunda bir türlü araştırma yürütmektedir, Türkoloji öğrencileri tarafından elkitabı olarak kullanılan kitapların yazarıdır hem de Polonyada Türk sanatı alanında en büyük uzman ve Polonya Milli Müzesinin Doğu Sanatı Bölümünün başkanıdır. *Katalog rękopisów tureckich i perskich*⁷⁰ Polonyada bulunan Türkçe ve Farsçada yazılmış el yazılarının kataloğudur. *Rysunki kostiumów tureckich z kolekcji króla Stanisława Augusta w Gabinecie Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*⁷¹ XVIII. yüzyıl Osmanlı kıyafeti gösteren Polonyadaki resimler ile ilgili katalog şeklinde bir çalışmadır.

⁵⁹ Stachowski, S. (1981). *Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen*, T. 3., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

⁶⁰ Stachowski, S. (1986). *Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen*, T. 4., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

⁶¹ Stachowski, S. (1992). *Türkische Lehnwörter im serbischen Dialekt von Pirot*, Wyd. UJ, Kraków.

⁶² Stachowski, S. (1996). *Historisches Wörterbuch der Bildungen auf -ci/-ici im Osmanisch-Türkischen*, *Studia Turcologica Cracoviensia*, Wyd. UJ, Kraków.

⁶³ Stachowski, S. (1998). *Osmanlı Türkçesinde Yeni Farsça Alıntılar Sözlüğü*, Simurg Yayıncılık, İstanbul.

⁶⁴ Stachowski, S. (2000). *Thesaurus linguarum orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae : Lexicon Turcico-Arabico-Persicum. 1-6. / Franciscus à Mesgnien Meninski ; mit einer Einleitung und mit einem türkischen Wortindex von Stanisław Stachowski*, Simurg Yayıncılık, İstanbul.

⁶⁵ Stachowski, S. (2002). *Lexique turc dans le Vocabulaire de P. F. Viguier (1790)*, Księgarnia Akademicka, Kraków.

⁶⁶ Stachowski, S. (2005). *Glosariusz turecko-polski*, Księgarnia Akademicka, Kraków.

⁶⁷ Stachowski, S. (2005). *Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim*, Księgarnia Akademicka, Kraków.

⁶⁸ Parzymies, A. (1994). *Język protobułgarski : przyczynek do rekonstrukcji na podstawie porównań turecko-słowiańskich*, Wydawnictwa UW, Warszawa.

⁶⁹ Parzymies, A. (2000). *Język czuwaski*, Dialog, Warszawa.

⁷⁰ Majda, T. (1967). *Katalog rękopisów tureckich i perskich*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

⁷¹ Majda, T., Mrozowska, A. (1973). *Rysunki kostiumów tureckich z kolekcji króla Stanisława Augusta w Gabinecie Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*. Katalog, t.1, Prace Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, Warszawa.

Beş sene sonra onun devamı yayınlanmıştır⁷². *Wybór tekstów z współczesnej literatury tureckiej*⁷³ şimdiye kadar Polonyadaki Türkoloji öğrencileri tarafından Türk edebiyatı elkitabı olarak kullanılır, yedi sene sonra devamı da yayınlanmıştır⁷⁴. *Rajski statek, antologia opowiadań tureckich*⁷⁵ Türk hikayeleri anatolojisidir. *Daniszmendname, ksiğga czynów Melika Daniszmenda*⁷⁶ *Daniszmendname*'nin Lehçe yayınıdır. *Rozwój języka tureckiego w XVII wieku*⁷⁷ 1611 senesinde yazılan bir metin üzerinde ve Türkçenin XVII. yüzyılda gelişmesini gösteren bir çalışmadır. *Tureckie stroje i sceny rodzajowe z kolekcji króla Stanisława Augusta*⁷⁸ XVIII. yüzyıl Osman İmparatorluğunda günlük hayatı gösteren Polonyadaki resimler ile ilgili katalog şeklinde bir çalışmadır. *Język turecki*⁷⁹ çağdaş Türkçenin grameridir. Bunun dışında T. Majda bir yığın Türk sanatının bilgi hazinesi olan müze katalog yayınlamıştır. Onlar özellikle Osmanlı sanatı ile ilgilidir, ama bu metin onlardan bahsetmek için fazla kısadır.

Danuta Chmielowska Türkiyenin siyasal ve sosyal problemi ile ilgili araştırma yürütür. *Problemy moralno-polityczne społeczeństwa tureckiego w tetralogii Kemala Tahira (lata 1918-1930)*⁸⁰ Kemal Tahir'in yazdığına göre birinci dünya savaşından sonra Türkiye halkının değişmesini gösterir. *Polsko-tureckie stosunki dyplomatyczne w okresie miğdzywojennym*⁸¹ 1918 senesinden 1939 senesine kadar Polonya ile Türkiye arasındaki ilişki ile ilgilidir. *The conquest of Constantinople and its influence in Central and Eastern Europe*⁸² Orta ve Doğu Avrupa için İstanbul zaferinin önemi üzerine bir çalışmadır.

Henryk Jankowski (1951-) dil bilimi ve özellikle de Orta Asya'daki Türk dilleri ve Tatarca üzerine araştırma yürütmektedir. *Détermination participiale dans les langues ouraliennes et altaïques choisies*⁸³ Altay teorisi ve Altay ile Ural dilleri arasındaki benzerlikleri ile ilgilidir. *Gramatyka języka krymskotatarskiego*⁸⁴ Kırım Tatarlarının dilinin grameridir. *Klucz do rajju, ksiğga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*⁸⁵ Polonya ve Litvanya'da XVIII. yüzyılda

⁷² Majda, T., Mrozowska, A. (1978). *Rysunki kostiumów tureckich z kolekcji króla Stanisława Augusta w Gabinecie Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*. Katalog, t. 2, Prace Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, Warszawa.

⁷³ Majda, T., Hensel, W. (1975). *Wybór tekstów z współczesnej literatury tureckiej*, Cz. 1, Proza, Wydawnictwa UW, Warszawa.

⁷⁴ Majda, T., Hensel, W. (1982). *Wybór klasycznych i współczesnych tekstów tureckich*, Cz. 2, Poezja, Wydawnictwa UW, Warszawa.

⁷⁵ Majda, T. (1976). *Rajski statek, antologia opowiadań tureckich*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

⁷⁶ Majda, T. (1980). Łabęcka-Kocherowa, M., *Daniszmendname, księga czynów Melika Daniszmenda*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

⁷⁷ Majda, T. (1985). *Rozwój języka tureckiego w XVII wieku*, Wydawnictwa UW, Warszawa.

⁷⁸ Majda, T., Mrozowska, A. (1991). *Tureckie stroje i sceny rodzajowe z kolekcji króla Stanisława Augusta. Katalog rysunków*, Prace Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie Warszawa.

⁷⁹ Majda, T. (2001). *Język turecki*, Dialog, Warszawa.

⁸⁰ Chmielowska, D. (1997). *Problemy moralno-polityczne społeczeństwa tureckiego w tetralogii Kemala Tahira (lata 1918-1930)*, Wyd. UW, Warszawa.

⁸¹ Chmielowska, D. (2006). *Polsko-tureckie stosunki dyplomatyczne w okresie miğdzywojennym*, Dialog, Warszawa.

⁸² Chmielowska, D. (2007). *The conquest of Constantinople and its influence in Central and Eastern Europe*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

⁸³ Jankowski, H. (1987). *Détermination participiale dans les langues ouraliennes et altaïques choisies*, Wyd. UAM, Poznań.

⁸⁴ Jankowski, H. (1992). *Gramatyka języka krymskotatarskiego*, Wyd. UAM, Poznań.

⁸⁵ Jankowski, H. (2000). *Klucz do rajju : ksiğga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*, Dialog, Warszawa.

yaşayan Tatarlar arasında yazılmış bir edebiyat metninin yayınıdır. *Język krymskotatarski*⁸⁶ Polonya'da en yeni Kırım Tatarcasının grameridir.

Ewa Siemienieć-Gołaś (1954-) Osman dili ve Karaçay-Balkarca üzerine araştırma yürütmektedir. *The Formation of substantives in XVIIth century Ottoman-Turkish*⁸⁷ Osmanlı dilinin tarih grameri üzerine bir çalışmadır. *Karachay-Balkar vocabulary of Proto-Turkic origin*⁸⁸ Karaçay-Balkarcada eski Türk kökenli kelimeler ile ilgilidir. *Turkish lexical content in Dittionario della lingua Italiana, Turchesca by Giovanni Molino (1641)*⁸⁹ Osmanlıca'nın tarih grameri üzerine bir çalışmadır.

Marek Stachowski (1957-) Dolganca ve Yakutça dil bilimi ve özellikle ses bilimi alanında araştırma yürütmektedir. *Geschichte des jakutischen Vokalismus*⁹⁰ Yakut dilinin ses bilimi ile ilgilidir. *Westeuropäische Eigennamen als Appellativa im Osmanisch-Türkischen*⁹¹ Osmanlıcaya Batı Avrupa dillerinin etkisi ile ilgilidir. Aynı sene sözlük şeklinde Dolgan dilinin kelime hazinesi üstünde araştırmaların sonucu olan *Dolganischer Wortschatz*⁹² yayınlanmıştır. Beş sene sonra bu çalışmanın devamı da yayınlanmıştır⁹³. *Das jakutische Futursuffix -ya(x)*⁹⁴ Yakut dilinin gelecek zaman eklerinde ses değişmesi ile ilgilidir. *Laut- und Wortgeschichte der Türksprachen*⁹⁵ tarih bakışından Türk dillerinde ses bilimini göstermektedir. *Jakutisch und dolganisch mas "Baum"*⁹⁶ ve *Über jakutische Etymologien im Werk von W. Sieroszewski*⁹⁷ Dolganca ile Yakutçanın kökenbilim üzerine araştırmasının sonuçlarını göstermektedir. *Türkische Namen für 'Schwalbe' und ihre Spuren im Matorischen*⁹⁸ Ural grubuna ait Mator dilinde Türk etkisinin izleri ile ilgilidir. *Studien zum Wortschatz der jakutischen Übersetzung des Neuen Testaments*⁹⁹ İncilin Yakutçaya çevirisine dayanan Yakut dilinin kelime hazinesi üzerine bir çalışmadır. *Dolganische Wortbildung*¹⁰⁰ Dolgancanın kelime oluşumu ile ilgilidir. *Konsonantenadaptation russischer Lehnwörter im Dolganischen*¹⁰¹ Dolgancada Rus alıntılarındaki ünsüzlerin değişme kuralları ile ilgilidir. *Old Japanese FaFuri 'priest, shaman' and Yakut aba 'poison'*¹⁰² eski Japonca ve Yakutçaya dayanan Altay teorisine bir katkıdır. *Uralistik und Turkologie, geschieden und doch*

⁸⁶ Jankowski, H. (2010). *Język krymskotatarski, Dialog*, Warszawa.

⁸⁷ Siemienieć-Gołaś E. (1997). *The Formation of substantives in XVIIth century Ottoman-Turkish*, Studia Turcologica Cracoviensia 3, Księgarnia Akademicka, Kraków.

⁸⁸ Siemienieć-Gołaś E. (2000). *Karachay-Balkar vocabulary of Proto-Turkic origin*, Studia Turcologica Cracoviensia 7, Księgarnia Akademicka, Kraków.

⁸⁹ Siemienieć-Gołaś, E. (2005). *Turkish lexical content in Dittionario della lingua Italiana, Turchesca by Giovanni Molino (1641)*, Księgarnia Akademicka, Warszawa.

⁹⁰ Stachowski, M. (1993). *Geschichte des jakutischen Vokalismus*, Wyd. UJ, Kraków.

⁹¹ Stachowski, M. (1993). *Westeuropäische Eigennamen als Appellativa im Osmanisch-Türkischen*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

⁹² Stachowski, M. (1993). *Dolganischer Wortschatz*, Wyd. UJ, Kraków.

⁹³ Stachowski, M. (1998). *Dolganischer Wortschatz, Supplementband*, Księgarnia Akademicka, Kraków.

⁹⁴ Stachowski, M. (1994). *Das jakutische Futursuffix -ya(x)*, Helsinki.

⁹⁵ Stachowski, M. (1995). *Laut- und Wortgeschichte der Türksprachen*, Beiträge des Internationalen Symposiums Berlin, 7. bis 10. Juli 1992, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

⁹⁶ Stachowski, M. (1995). *Jakutisch und dolganisch mas "Baum"*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

⁹⁷ Stachowski, M. (1995). *Über jakutische Etymologien im Werk von W. Sieroszewski*, Helsinki.

⁹⁸ Stachowski, M. (1995). *Türkische Namen für 'Schwalbe' und ihre Spuren im Matorischen*, Ankara.

⁹⁹ Stachowski, M. (1995). *Studien zum Wortschatz der jakutischen Übersetzung des Neuen Testaments*, The Enigma Press, Kraków.

¹⁰⁰ Stachowski, M. (1997). *Dolganische Wortbildung*, Księgarnia Akademicka, Kraków.

¹⁰¹ Stachowski, M. (1999). *Konsonantenadaptation russischer Lehnwörter im Dolganischen*, Studia Turcologica Cracoviensia 6, Wyd. UJ, Kraków.

¹⁰² Stachowski, M. (1999). *Old Japanese FaFuri 'priest, shaman' and Yakut aba 'poison'*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

*verliebt*¹⁰³ Ural ile Türk dil bilimi ortak problem ve konuları ile ilgilidir. *Alttürkische Wortstudien*¹⁰⁴ eski Türkçenin kelime hazinesi üzerinde bir çalışmadır. *Zaimstvovannye slova v dolganskom âzyke, obzor problem*¹⁰⁵ Dolgancada yabancı alıntısı konusu ile ilgilidir. *Gramatyka języka tureckiego w zarysie*¹⁰⁶ çağdaş Türkçenin grameridir.

Marzena Godzińska Türkiye toplum bilimi üzerinde araştırma yürütür. *Turcy w oczach Imć Pana Jana Sobieskiego, na podstawie pism i wypowiedzi prywatnych*¹⁰⁷ Polonyanın kralı Jan Sobieski'nin mektuplarında Osmanlı Türkleri ve Osmanlı İmparatorluğunu gösteren kısmı ile ilgilidir. *Adampol-Polonezköy, między polskością a tureckością, monografia współczesnej wsi*¹⁰⁸ Dariusz Cichocki ile beraber yazılmış İstanbul'un yakınında bulunan Polonyalı mülteci tarafından kurulmuş, Polonezköy adında bir kasabada yürütülmüş araştırmaların sonucudur.

Dariusz Kołodziejczyk (1962-) Türkiye tarihi üzerine araştırma yapmaktadır. *Podole pod panowaniem tureckim, ejalet kamieniecki 1672-1699*¹⁰⁹ Podole bölgesinin Osmanlı yönetimi altında tarihidir. *Turcja*¹¹⁰ ise Türkiyenin XIX. , XX. yüzyılda tarihidir.

Şu an Polonyada en yoğun türkoloji araştırmaları dil bilim ile ilgili olandır. Edebiyat konusunda eskiden Osmanlı edebiyatı üzerinde idi fakat son zamanlarda edebiyat ile ilgili araştırmalar az oluyor. Osmanlı dili ve edebiyatı ile ilgili araştırmaların azaltılması sebebi benim gibi genç araştırmacıların arasında Arapça ve Farsça bilgisinin yirmi veya otuz sene öncekine göre zayıflamasıdır. Öbür taraftan özellikle Krakov ve Poznan öğrenci ile araştırmacıların arasında Sibiryaya ile Orta Asya'daki Türk dillerinin bilimi daha geniş olduğu için dil bilimi ile ilgili araştırma daha yoğun oluyor.

¹⁰³ Stachowski, M. (2001). *Uralistik und Turkologie, geschieden und doch verliebt*, Berzsényi Dániel Tanárképző Foiszola, Szombathely.

¹⁰⁴ Stachowski, M. (2002). *Alttürkische Wortstudien*, Berlin.

¹⁰⁵ Stachowski, M. (2002). *Zaimstvovannye slova v dolganskom âzyke, obzor problem*, Kyoto University Press, Kyoto.

¹⁰⁶ Stachowski, M. (2007). *Gramatyka języka tureckiego w zarysie*, Księgarnia Akademicka, Kraków.

¹⁰⁷ Godzińska M., *Turcy w oczach Imć Pana Jana Sobieskiego, na podstawie pism i wypowiedzi prywatnych*, Semper, Warszawa 1996.

¹⁰⁸ Godzińska, M. (2006). Cichocki D., *Adampol-Polonezköy, między polskością a tureckością, monografia współczesnej wsi*, Wyd. UW, Warszawa.

¹⁰⁹ Kołodziejczyk, D. (1994). *Podole pod panowaniem tureckim, ejalet kamieniecki 1672-1699*, Polczek, Warszawa.

¹¹⁰ Kołodziejczyk, D. (2000). *Turcja*, Trio, Warszawa.

'GERÇEK'LEŞEK DE Mİ, ÖĞRETSEK? YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇENİN ÖĞRETİMİNDE OTANTİK MALZEME

Murat LÜLECİ

Yabancı dil öğretimi, son yıllarda, birçok yeni metot ve yaklaşımın geliştirildiği çalışma alanlarından biri haline gelmiştir. Bu yaklaşımların başında iletişimci yaklaşım gelmektedir. Chomsky'nin ortaya attığı dil yetisi (competence) ve dil kullanımı (performance) kavramlarının, dili tam olarak açıklamakta ve kavramakta yetersiz kalışı, araştırmacıları dilin iletişim yönü üzerinde düşünmeye iter; böylece dilde iletişim yetisi (communicative competence) kavramı gündeme gelir. İletişim yetisi kavramını ilk kez kullanan Campbell ve Wales'in (1970) ardından bu kavramı tanımlayan Hymes'a göre (1972) iletişim yetisi, bir dili ana dili olarak konuşanların dilbilgisel ve toplumdilbilimsel yetileri arasındaki ilişki ve etkileşimleri ifade etmektedir. Böylece iletişim yetisi, yalnızca doğuştan var olan dilbilgisel yetilerimizi değil, aynı zamanda, bu yetiyi birçok farklı durum ve olay sırasında kullanma yetisini de kapsamaktadır. İletişim yetisi kavramıyla birlikte gündeme gelen iletişimsel edim (communicative performance) kavramı ise, dilin, gerçek olay ve durumlardaki kullanımı sırasında ortaya gerçekleşme sürecidir. Böylece, dilin iletişimsel yeti ve iletişimsel edim kavramları, bizi dilin gerçek durum ve olaylar sırasında ortaya çıkan gerçek kullanımlarına götürmektedir.

İletişimsel yaklaşım, dinamik bir sürecin yansıması olan dil öğreniminin, sabit ve değişmez bir öğretim metoduyla değil, bütün metotların iyi yönlerinden faydalanabilen, bütüncül ve etkileşimi ön planda tutan bir yaklaşımla gerçekleşebileceğini savunmaktadır. İletişimci yaklaşımın temel prensiplerinden biri, Otantik Malzeme'lerin kullanımınıdır ve bu yönüyle Otantik Malzeme'ler, bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Biz, bu çalışmamızda öncelikle yabancı dil öğretiminde iletişimci yaklaşımın Otantik Malzeme kavramını irdeleyecek, ardından Otantik Malzeme'lerin yabancı dil öğretimine yapabileceği katkıları değerlendireceğiz. Onları izleyen bölümde, Otantik Malzeme'lerin seçiminde belirleyici ölçütleri ortaya koymak üzere onları gruplandıracağız. Son olarak, Otantik Malzeme'lerin kullanarak hazırladığımız bir ders planı önerisi sunacağız.

1. Otantik Malzeme Nedir?

Otantik Malzeme kavramına dair şimdiye dek birçok tanım geliştirilmiştir. Nunan (1988) Otantik Malzeme'yi, *dil öğretimi dışında bir amaçla hazırlanan malzemeler* olarak tanımlamaktadır. Bu tanıma geliştiren Lee (1995), dil öğretimi amacının dışında belli bir iletişim işlevini yerine getirmek üzere üretilen metinlerin, Otantik Malzeme olarak kabul edilebileceğini belirtir. Bu iki tanımdan hareketle Otantik Malzeme kavramını şu şekilde tanımlayabiliriz: Otantik Malzeme'ler, sözlü veya yazılı, bir dili ana dili olarak konuşanlar tarafından, yine o dili ana dili olarak konuşanlar için, başka bir deyişle ortak bir dili paylaşanlar arasında, belli bir bildiri işlevini yerine getirmek ve gerçek bir etkileşime imkan sağlamak üzere üretilmiş dil malzemeleridir. Bu nedenle, bir dil malzemesinin otantik sayılması için, bu malzemenin öğretim işlevini yerine getirmek için değil, bir dili ana dili olarak konuşanlar arasında anlamlı bir iletişime yön vermek üzere üretilmiş olması gerekmektedir.

Bu çalışmanın temel amaçlarından biri, Otantik Malzeme'lerle otantik olmayan malzemeler arasındaki ayrımı ortaya koyabilmektir. Bu çalışmanın, otantik olmayan malzemelerin, yabancı dil öğretiminde kullanılmaması gerektiği gibi tezi bulunmadığını söylememiz gerekir. Çünkü hem Otantik Malzeme'lerin hem de otantik olmayan malzemelerin yabancı dil öğretiminde kullanım alanları mevcuttur. Bununla birlikte, Otantik Malzeme'den yararlanma düzeyinin yükselmesi ile öğrencilerin gerçek dille tanışması arasında olumlu bir ilişki olduğu düşünülebilir. Bu nedenle bir örnekten hareketle Otantik Malzeme'ler ve otantik olmayan malzemeler arasındaki farkı görelim:

Mehmet: Benim adım Mehmet. Sizin adınız nedir?

Batur: Merhaba. Benim adım Batur.

Mehmet: Sizin ülkenizin adı nedir, Batur?

Batur: Benim ülkemin adı Türkmenistan'dır. Ben, Türkmenim...

Batur: Sizin ülkenizin adı nedir, Mehmet?

Mehmet: Benim ülkemin adı, Türkiye'dir. Ben, Türk'üm (TÖMER, 2002: s. 1).

Yukarıdaki diyalogun ardından, bir de aşağıdaki örneğe bakalım:

A: Sıra bizde!

B: [Öhö öhö] Benim adım kırmızı. Tanıştığımıza memnun oldum.

B: Şey, şey, ben [...] benim adım da Beyaz. Ben de tanıştığımıza memnun oldum.

A: Buradan çok çocuk geldi geçti; şimdi de çok çocuk geldi. Ee, ne onun adı? Gülçin mi?

B: Evet, Gülçin Gülçin. Ne şeker çocuklar, değil mi? *

Yukarıdaki iki örneğe bakıldığında, bunların özellikle sözcüksel ve yapısal bakımdan birbirinden ayrıldığı görülmektedir. Öncelikle, her iki örnekte yer alan söz varlığı arasında, tür unsuruna bağlı bariz bir takım farklılıklar bulunmaktadır. Öyle ki, yinelenen sözcükler dışında, ilk örnekte yalnızca 11 sözcükbirim bulunmakta iken, ikinci örnekte bu sayı 23'e çıkmaktadır. Ayrıca, sözcük türü bakımından da, iki örnek arasında bariz ayrılıklar bulunmaktadır. İlk örnek, adil, ad ve ek-fiil'den oluşmaktadır; ikinci örnekte ise ad, zamir, zarf ve fiillerin kullanımı söz konusudur. Yine ilk örnekte, sabit bir cümle kuruluşundan söz edilebilirken; ikinci örnekte, fiil kullanımının yanında, yansıma sözcükler, eksilteli yapılar ve duraklama gibi doğal dile ait kullanımlar bulunmaktadır. İşte dile getirilen bu özellikler, yukarıdaki ilk örneğin belli bir pedagojik amaçla yazıldığını düşündürmektedir. İkinci örnekte ise, hem metni üreten hem de metni alımlayan kişilerin, ortak bir ana dili, Türkçe'yi kullandığını düşünmek mümkündür; çünkü ikinci örnekte dilin sınırlandırılması söz konusu değildir. Başka bir deyişle, ilk örnek pedagojik bir amaçla üretilmiştir, bu nedenle, iletişimci yaklaşımın Otantik Malzeme kavramı için verdiğimiz tanımın kapsama alanına girmemektedir; ikinci metinde ise pedagojik bir amacın söz konusu olmadığı görülmektedir ve bu nedenle ikinci örnekte yer alan metin, Otantik Malzeme kavramı ile belirlenen varlık alanının sınırları içine girmektedir.

Otantik Malzeme olarak belirlenen dil ürünlerini üretenler ile bunları alımlayanların aynı ortak/ana dili paylaşımları, ilk bakışta, Otantik Malzeme'lerin yüksek düzeyde, anlaşılması zor metinler olduğunu düşündürebilir. Yaygın inanış da, Otantik Malzeme'lerin, özellikle dili yeni öğrenmeye başlayan öğrencilerin seviyesini aşacağı yönündedir. Gerçekten, örneğin gazetelerdeki bazı haberler, başlangıç düzeyinde Türkçeyi öğrenen bir kişinin dil becerisinin ötesinde kelime dağarcığı, sözdizimsel bilgi ve bazen de kültürel birikim/bilgi/bilinç gerektirmektedir. Peki, bu durum, Türkçeyi başlangıç düzeyinde öğrenecek öğrenciler için, Otantik Malzeme'lerden yararlanmamızı engelleyecek bir etken midir? Başka bir deyişle, gerçekten Otantik Malzeme'ler gazete, televizyon haberleri ve edebî metinlerle mi sınırlıdır? Biraz yukarıda verilen tanımdan ve örneklerden yola çıkıldığında, Otantik Malzeme'lerin, hiç de bunlarla sınırlı olmadığı görülmektedir. Peki, eğer Otantik Malzeme'ler, pedagojik bir amaçtan yoksun ise ve yabancı dil öğrenenler için üretilmemişse, bunları yabancı dil öğretiminde kullanmanın anlamı nedir? Başka bir deyişle, yabancı dil öğretiminde Otantik Malzeme'lerin kullanımı niçin önemlidir ve Otantik Malzeme'lerin kullanımı öğrenme sürecine hangi yönlerden katkı sağlayabilir/sağlamaktadır? Şimdi bu sorunun cevabını araştıracağız.

* <http://www.tarcinvearkadaslari.org/izle/1-bolum-tanisma.html>

3. Niçin Otantik Malzeme?

Herhangi bir dili öğrenmenin temel ve nihai amacı, o dilin imkanlarını kullanarak, sözlü ve yazılı iletişim kurabilmektir. Bu nedenle yabancı dil öğretiminin öncelikli amaçlarından biri, dili öğrenenlerin iletişim yetisini geliştirmektir. İşte Otantik Malzemeler, dili öğrenenlerin iletişim yetilerinin gelişmesine doğrudan katkı sağlamaktadır. Cathcart'a göre (1989), sözlü ve yazılı Otantik Malzemelerin yabancı dil öğretiminde kullanılması, öğrencilerin iletişim yetilerinin gelişmesine olumlu yönde katkı sağlamaktadır. Peki Otantik Malzemeler, Cathcart'ın sözünü ettiği öğrencilerin iletişim yetilerinin gelişmesine hangi yönlerden katkı sağlamaktadır? Bu sorunun cevaplanması, Otantik Malzemelerin yabancı dil öğretimindeki öneminin kavranması açısından önem teşkil etmektedir:

Otantik Malzemeler, öğrencilerin gerçek dille tanışmasını sağlamaktadır/sağlayacaktır. Çünkü bunlar, dil öğretimi amacıyla hazırlanmış, ders kitaplarında kullanılan yapay dilin aksine, dilin gerçek durumlarda, gerçek kişiler tarafından kullanıldığı metinlerdir. Bu da öğrencileri sınıfın dışında, o dilin kullanıldığı gerçek dünyaya yaklaştıracaktır. Aşağıdaki örneği inceleyelim:

İstanbul / Üsküdar / Acıbadem Mah.

İlan Tarihi: 28 Haziran 2010

Marka: Apple

İşlemci: Core i7

RAM: 4 GB

Ekran Kartı: 512 MB

HDD (Sabit Disk): 500 GB

Ekran Boyutu: 17 "

Ağırlık: 1 kg altı

Garanti: Var

Kimden: Sahibinden

*Durumu: Sifir **

Yukarıdaki örnek, değişik ürünlerin pazarlandığı bir internet sitesinde yer alan bir ilan metnidir ve Türkçeyi ana dili olarak konuşanlar arasında doğrudan iletişimi ve etkileşimi sağlamak amacıyla üretildiğinden, Türkçe'nin doğal ve gerçek imkanlarının kullanıldığı bir metin olarak, Otantik Malzeme kavramı ile ifade edilen varlık alanının sınırları içinde yer almaktadır. Metinde yer alan ve yabancı kökenli sözcükler, metnin Otantik Malzeme olarak kabul etmemizi engelleyecek bir etken olarak düşünülmemelidir. Çünkü, bu sözcüklerden bir çoğu, dünyanın bütün dillerinde, ortak birer terim olarak kullanılmaktadır.

Otantik Malzemeler otantik kültüre ait önemli bilgiler barındırmaktadır. Dilin en önemli özelliklerinden biri, kültürü yansıtmaya ve taşıma işlevine sahip olmasıdır. Otantik Malzemelerin üretimi sırasında, dilin sınırlanması söz konusu olmadığından, Otantik Malzemeler, dilin gerçek kullanımlarından meydana gelmekte; bu da, kültürün doğrudan dile yansımalarını sağlamaktadır. Aşağıdaki imaj, *200 TL'lik banknota* aittir. Banknotlar, gündelik hayatın ayrılmaz birer parçası olarak Otantik Malzeme olarak kabul edilebilir. 200 TL'lik banknotların üzerinde Yunus Emre bir imge olarak iletilmektedir. Bu, kültürün doğrudan taşınması anlamına gelmektedir.

* <http://www.sahibinden.com/ilan/alisveris-bilgisayar-notebook-dizustu-bilgisayarlar-i7-2-66ghz-hi-res-anti glare-apple-macbook-pro-17-sifir-matte-1/detay>

Dil, sosyal bir etkileşim biçimidir. *Otantik Malzemeler de, belli bir sosyal ihtiyacın karşılanması amacıyla üretilmeleri nedeniyle öğrencileri motive edici bir işleve sahiptir.* Kendilerine anlamlı bir iletişim ortamı sağlanan öğrenciler, daha iyi motive olmuş bir biçimde derse katılacaklardır. Aşağıda, *İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Açılış Etkinlikleri*, bir duyuru halinde okuyuculara iletilmektedir. ¹ Bu türden duyuruların/ilanların hedef kitlesi, elbette, Türkçeyi ana dili olarak kullanan kişilerdir ve bu yönüyle tümüyle otantikdir. Türkçe'yi yabancı dil olarak öğrenen kişilerin bu türden *Otantik Malzemeleri* okuması, onları sosyal hayatla etkileşime girmelerini sağlayacağından, öğrencilerin motive olmasına da büyük oranda katkı sağlayacaktır:

İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Açılış Etkinlikleri

İstanbul'un 2010 Avrupa kültür başkenti olması dolayısıyla şehrin pek çok noktasında etkinlikler düzenleniyor. Bunlardan biri de Taksim'de yapılacak Tarkan Konseri. Saat 16:00-22:30 arası Taksim trafiğe kapalı olacak. Tabiki en çok merak ettiğiniz sorunun cevabını vermeden geçmeyelim: Tarkan Konseri kaçta başlayacak? Saat 21.15'te Tarkan Konseri başlayacak. İşte Program Akışı...

Taksim Meydanı Etkinlikleri

Saat :19.00

Yer :Taksim Meydanı

Sunucu : Ziya Kürküt

Program Akışı

19.30 Kadıköy'de gerçekleşecek Balon Tiyatrosu'nun ekranlardan seyredilmesi ve Dj performansı

20.10 Haliç'te gerçekleştirilecek olan havai fişek gösterisinin canlı olarak ekranlardan seyredilmesi

20.30 Ateş Tiyatrosu

21.15 Tarkan Konseri

22.20 Kapanış

Otantik Malzemeler, dilin, değişik tür ve üsluplarda kullanıldığı malzemeler olduğundan tür, biçim ve üslup bakımından *Otantik Malzemelere çeşitlilik kazandırmaktadır.* Biraz yukarıda

¹ <http://www.samedkapudan.com/2010/01/taksimde-tarkan-konseri.html>

belirtildiği biçimde, mektuplardan sinema afişlerine, telefon konuşmalarından davetiyelere, konferanslardan resmî yazışmalara kadar birçok tür, biçim ve üsluba sahip olan metinler, hep Otantik Malzeme ile ifade edilen varlık alanının sınırları içine girmekte, bu da bu malzemelerin çeşitliliğini artırmaktadır.

Otantik Malzemelere, geleneksel metodolojinin kullanıldığı ders kitaplarından daha kolay erişilebilmektedir. Çünkü, özellikle bilişim ve internet teknolojisinin gelişmesiyle birlikte, Otantik Malzeme'lere erişim çok daha kolay hale gelmiştir.

Otantik Malzemelerin yabancı dil öğretimindeki önemini ve katkılarını irdeledikten sonra, akla gelebilecek soru, herhalde, Otantik Malzemelerin nasıl belirleneceği ve öğrencilerin düzeylerine göre hangi ölçütlerden hareketle düzenlenebilecekleri sorusudur. Şimdi bu soruların cevaplarını araştıracağız.

3. Otantik Malzemelerin Seçimi

Otantik Malzemeler elbette çok farklı tür, biçim ve üsluplarda karşımıza çıkmaktadır. Bu malzemeler, yalnızca biçimsel özellikleri yönüyle değil, karmaşıklık veya zorluk derecelerine göre de birbirinden ayrılmaktadır. Bu nedenle, yabancı dil öğretiminde, öğrencilere verilecek Otantik Malzeme'nin seçimi, dili öğretenlerin bir zorluk olarak karşısına çıkabilmektedir. Çünkü bu seçimi etkileyen faktörlerin başında ise -şüphesiz- Otantik Malzemenin düzeyi gelmektedir. Kullanılacak Otantik Malzeme'nin öğrencilerin dil düzeylerine uygun olması, öğrenmenin gerçekleşmesi için bir önşart olarak değerlendirilmektedir. Çünkü, öğrencinin düzeyinden çok daha düşük düzeydeki bir Otantik Malzeme, zaten bildiği şeylerle karşılaşmasına yol açacağından, sıkılmasına sebep olacak; benzer biçimde, öğrencinin seviyesinden çok daha yüksek bir Otantik Malzeme de, anlama sürecini olumsuz etkileyecektir. Bu nedenle, yabancı dil öğretiminde kullanılacak Otantik Malzemelerin öğrencilerin dilsel düzeylerine uygun olması, öğrenmenin gerçekleşmesine katkıda bulunacaktır. Otantik Malzeme'lerin seçiminde dilsel düzeyin göz önüne alınması, -şüphesiz- Otantik Malzemelerde farklı metinsel düzeylerin belirlenmesini gerekli kılmaktadır. Peki, Otantik Malzeme'nin seçiminde nasıl ölçütler kullanılmalıdır? Otantik Malzemenin, yalnızca ileri düzeyler için kullanılabilirliği biçimindeki yaygın kanı doğru mudur? Otantik Malzemenin, hiçbir pedagojik amacı olmaksızın, bir ana dili konuşanlar tarafından, yine o dili ana dili olarak konuşanlar için üretildiği, olduğu hatırlanırsa, örneğin, başlangıç düzeyinde dil öğrenenler için bile uygun olabilecek Otantik Malzeme nelerdir ve bunlar nasıl kullanılabilir? Bu soruların cevaplanması, metinsel düzeylerin belirlenmesini gerekli kılmaktadır.

Son yıllarda, Otantik Malzemelerin düzeyleri hakkında yapılan akademik çalışmalar önemli ölçüde artış göstermiştir. Lowe (1998), 0'dan başlayıp 5'e kadar zorluk derecesi artarak gelişen "+ (artı)" düzeyler de dahil olmak üzere toplam 11 metinsel düzey belirlerken; Child (1986), 1'den 4'e kadar dört farklı metin düzeyi belirlemiştir. Metinsel düzeylerin ayrıntılı biçimde izahı, bu çalışmanın öncelikli amacı olmadığından, biz şimdilik 0+, 1, 2, 3, 4 ve 5 düzeylerini ele alacağız.

Lowe'un belirlediği düzeylerden biri olan 0+ düzeyinde, birbirinden bağımsız sözcük veya sözcük gruplarının, belli bir bağlam ve genellikle bir imajla desteklenmesi söz konusudur. Birkaç sözcükten oluşan küçük listeler, selamlaşma, tanışma gibi çok sıkça kullanılan ve büyük oranda belleğe alınma/ezberleme sayesinde hatırlanan sözcükler, haritalar, banknotlar ve madenî paralar, menüler, faturalar/fişler, seri ilanlar, kimlik bilgilerini içeren her tür matbu belgeler (nüfus cüzdanı, pasaport ve kimlikler), ulaşım araçlarına (otobüs, tren, uçak, vb) ait biletler, bu düzey kapsamında yer almaktadır. Aşağıda 0+ düzeyinde bir Otantik Malzeme görülmektedir:

Hacı Arif Bey – Restoran/Kebap
200 kişilik üst salonu ile her türlü grup yemeklerinde hizmetinizde.
Rezervasyon: 0312 467 ----
Güniz Sokak 48/1 Kavaklıdere – Ankara
*www.haciarifbey.com.tr **

Yukarıdaki örnekte sözcük veya sözcük gruplarının birbirinden bağımsız biçimde yer aldığı görülmektedir. Sözcük varlığına bakıldığında, “restaurant”, “kebab”, “salon”, “grup”, “rezervasyon” gibi sözcüklerin anlaşılması için, bu ilanı/reklamı okuyan kişinin cümle düzeyinde bile Türkçe bilmesinin gerekli olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, burada dil unsurunun görsel bir imajla güçlü bir biçimde desteklenmesi söz konusudur ve bu nedenlerle de 0+ düzeyinde yer almaktadır.

Lowe’un (1998) 1 düzeyinde yer aldığını belirttiği Otantik Malzemelerde, yapısal birim cümle olarak karşımıza çıkmakta; 0+ düzeyinde yer alan birbirinden bağımsız sözcük ve sözcük grupları, 1 düzeyinde, yerini ‘cümle’ye bırakmaktadır. Ancak bu düzeyde de büyük oranda basit cümle yapıları söz konusudur. ATM, GPS (Yolbil) ve benzeri elektronik makinelerde, kullanıcıları yönlendirmek üzere hazırlanmış komutlar, hava alanı, otobüs terminalleri gibi kamuya açık alanlarda yapılan anonslar, hava durumu bültenleri, konser, sergi, balo, maç gibi sosyal ve sportif faaliyetlere ait sesli ilanlar... Yukarıdaki bilgiler ışığında aşağıdaki örneği ele alalım:

*Satılık Emlak. Soğanlı Cumhuriyet mahallesinde yer almaktadır. 5. kat. 2+1. 97 m2. Kombili doğu cepheci daire.Pimapan-kombi. Mutfağı yeni yapılmıştır. Satış fiyatında pazarlık vardır.**

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi, 1 düzeyindeki Otantik Malzemeler, büyük çoğunlukla cümlelerden meydana gelmektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, dilsel düzeyde cümleleri birbirine bağlayacak bağlantı öğelerinin bulunmamasıdır. Bu nedenle, bu düzeyde yer alan Otantik Malzemelerde cümlelerin birbiriyle yer değiştirmesi halinde, anlamın bozulmadığı görülecektir. Yukarıda da, her bir cümle kendi içinde belli bir anlamı ifade etmekte, fakat diğer cümlelerdeki anlamı etkilememektedir.

2 düzeyinde metinsel birim genel itibarı ile paragraf olarak ortaya çıkmaktadır. Child (1986) buna “bilgilendirici” (instructive) düzey adını vermektedir. Bu düzeyde yer alan metinler, “reel dünyada var olan, gelişmekte olan veya olabilecek şeyler hakkında bilgiler içermektedir”. Bu düzeyde yer alan Otantik Malzemeler örneğin gazete ve dergilerde yer alan ‘kim?’, ‘ne?’, ‘nerede?’, ‘ne zaman?’ sorularına cevap veren, gazetecilik jargonunda “üçüncü sayfa haberleri” olarak bilinen haber metinleri, 2 düzeyindeki Otantik Malzemeler olarak kabul edilmektedir. Bu açıklamalar ışığında, aşağıdaki metin okunabilir:

Volkan Patlaması Hava Ulaşımını Felç Etti

İzlanda'daki yanardağ patlaması sonucu 14 Avrupa ülkesinin hava sahasını trafiğe kapatması nedeniyle İstanbul'dan bu ülkelere yapılacak çok sayıda uçak seferi karşılıklı iptal edildi.

Alınan bilgiye göre, İzlanda'daki yanardağın patlaması sonucu ortaya çıkan kül bulutları nedeniyle İngiltere, İrlanda, Norveç, İzlanda, İskoçya, Finlandiya, İsveç, Letonya, Danimarka, Hollanda, Belçika, Polonya, Almanya ve Fransa, hava sahaslarını trafiğe kapattı.

* <http://www.haciarifbey.com.tr/>

* <http://www.emlak.net/konut/satilik-daire/turkiye/istanbul/bahcelievler/cumhuriyet/1559915.html>

*Türk Hava Yolları (THY) ve diğer hava yolu şirketlerinin İstanbul Atatürk Havalimanı'ndan bu ülkelere yapılacak uçak seferleri de karşılıklı iptal edildi. THY'nin bugün yapılması planlanan Köln, Londra, Amsterdam, Brüksel, Paris, Stockholm, Helsinki, Birmingham, Kopenhag, Hamburg, Göteborg, Frankfurt, Berlin, Varşova, Düsseldorf, Münih, Stuttgart, Dublin, Nürnberg, Riga ve Hannover seferleri karşılıklı gerçekleştirilemedi. Diğer hava yolu şirketlerinin İstanbul'dan bu kentlere yapılacak seferleri de iptal oldu.**

3 düzeyinde veya Child'ın (1986) adlandırmasıyla "değerlendirmeci" veya "soyut" (evaluative) düzeyde, yalnızca bir paragraftan değil, birbiriyle bağdaşır halde bulunan paragraflardan söz edilmektedir. Bu düzeydeki Otantik Malzemeler büyük oranda soyut konulardadır; konulardaki soyutluk, elbette, metindeki söz varlığına ve dilin düzenlenişine de yansımaktadır. Bu düzeyde, yazar tarafından, bilinçli biçimde, çok anlamlılık ve çıkarımların metine yerleştirilmesi söz konusudur (Lowe, 1987, s. 40). "Köşe yazarlarının, örneğin, iktidar ve muhalefet partilerinin sosyal ve siyasî konulardaki görüşlerini değerlendirdikleri yazıları, yalnızca kronolojik bilgileri değil, eleştirel yorumları da içeren biyografiler, ekonomi politikalarının geçerliliğini değerlendiren yazılar değerlendirme düzeyinde yer almaktadır" (Child, 1999, s. 5).

Rüzgar Tersten Eser mi?

Deniz Bayramoğlu

Dile kolay iki seneden bu yana "borsadan para kazanmak" dediğiniz zaman piyasanın en büyük isimleri bile size garip bir şey söylemişsiniz gibi bakardı.

Haksız da sayılmazlardı aslında. Üst üste gelen ekonomik krizler, uluslar arası siyaset alanında sıkıntı veren gelişmeler, başka piyasalarda özendirici tedbirler alınırken borsanın üvey evlat misali bir köşede unutulması gibi irili ufaklı binlerce etken borsadan para kazanmayı neredeyse imkansız hale getirmişti. Fakat şimdi durum nihayet tersine dönme ihtimali taşıyor.

Bu yüzden de piyasanın önde gelen yatırımcıları 8 Ekim tarihinde başlayan ve seçim sonrası hafta, yani bu hafta iyice hızlanan yükselişi sonuna kadar kullanmak istiyor. Bu yüzden de dün yazımızın başlığına taşıdığımız "Rüzgar tersten eser mi" sorusunun oldukça isabetli ve düne kıyasla daha can alıcı bir soru/başlık olduğunu düşünüyoruz.

Ekim ayı başından bu yana bakarsak bir ayı uzun süredir piyasayı etkisi altına alan bu son yükseliş dalgasının İMKB 100 Endeksi'ni henüz bu yılki zirve noktasının yakınına bile taşıyamadığını fark etmişsinizdir umarım. İMKB 100 Endeksi'nin; kriz ve acı ilaç, iktidar boşluğu ve uluslar arası gerginlikler yılı olarak tanımlanan 2002 yılı içindeki zirvesi 15.071 puan. Üstelik bu endeks 17 Ocak 2000 tarihi itibarıyla 20.617 puan seviyesine çıkmıştı. Ardından 2001 yılının 18 Şubat'ında TL bazındaki değeri yaşanan devalüasyonla koşut olarak yüzde 50 düştü. Sonrasındaki seyri de hep beraber izledik zaten...

3 düzeyindeki Otantik Malzemelerde ilk dikkati çeken, çoğunlukla sosyal, siyasî, ekonomik ve/veya kültürel bir konunun, soyut bir dille ele alınmış olduğudur. Ayrıca, 3 düzeyindeki Otantik Malzemelerde, metni üreten kişinin varlığı da kendisini hissettirir. Buna göre, yukarıdaki Otantik Malzemenin 3 düzeyinde olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Çünkü burada yazar, ekonomi alanında bir konuda kendi görüşünü ve gözlemlerini soyut bir dille iletmektedir. Ayrıca, metinde geçen *rüzgar tersten eser, mi?, can alıcı, dile kolay* gibi ifadelerin anlaşılması, hem dilsel hem de kültürel bir birikimi gerektirmektedir.

4 düzeyindeki Otantik Malzemelerde, soyut konuların soyut bir dille düzenlenmesinin de ötesinde, dilin konuşulduğu kültürün ağırlığı hissedilmektedir. Child (1986, s. 101-102) bu

* <http://www.haber7.com/haber/20100416/Istanbul-Izlanda-ucak-seferleri-iptal.php>

düzeğe, “izdüşümsel” (projective) düzey adını vermektedir. Ayrıca 2 düzeyindeki metinlerde ağırlıklı olarak; 3 düzeyinde de kısmen geçerli olan bilgilendirme, 4 düzeyindeki Otantik Malzemelerde geçerli değildir; dolayısıyla bu düzeydeki Otantik Malzemelerde yazar, otantik kültürün bir parçası olan okurların, ele aldığı konu hakkında da zaten bilgi sahibi olduğunu varsaydığı bir tutum sergilemektedir. Edwards’a (1996, s. 351) göre de, bu düzeydeki Otantik Malzeme’lerde yazar, bir durum ve/veya problematik karşısında, “alışılmışın dışında, yeni bir duruş” sergileyebilir. Böylece, “okuyucunun da, oldukça ferdî veya -kültürden kaynaklanan- özel bir söylemle, soyut benzetme, mecazlı söyleyiş ve sembollerle karşılaşması kuvvetle muhtemeldir”. Genellikle gazete ve dergilerin birinci sayfalarında yayımlanan başyazıların/başmakalelerin bu düzeydeki Otantik Malzemelere tipik bir örnek teşkil ettiği düşünülebilir. Bu yazılarda -bilindiği gibi- sosyal ve/veya siyasî içerikli televizyon ve radyo programlarındaki monolog ve diyalogların genellikle bu düzeyde yer aldığı düşünülebilir. Aşağıdaki örneği (Yavuz, 2006) ele alalım:

Gelenek ve Modernlik

Gelenekle Modernlik arasında nasıl bir ilişki var? Modernlik, geleneğin tasfiyesi ile mi inşa ediliyor, yoksa geleneğin yeniden üretilmesiyle mi?

Meseleyi en basit dile getirişle böyle konumlandırırsak bile, Modernlikle Gelenek arasındaki ilişkinin ‘problematik’ bir yanı olduğunu göz ardı etmek mümkün değil. İlişkinin ‘problematik’ oluşu, acaba, kavramlar arasındaki sınırların silik ya da iyice belirtilmemiş olmasından kaynaklanıyor olabilir mi? Üzerinde durulmaya değer...

Bir kere, ‘Gelenek’ten yana olmanın ‘Gelenekselcilik’ olmadığını belirtmek gerekiyor: Gerard Delanty, ‘Modernity and Postmodernity: Knowledge, Power and Self’te ‘Gelenek’i, ‘geçmişten bugüne kalan kültürel değerler’, ‘Gelenekselcilik’i ise, ‘bu değerlerin hiçbir biçimde değişmeyecekleri’ düşüncesine bağlılık olarak tanımlar. Aradaki fark, Delanty’ye göre, geçmişten gelen kültürel değerlerin ‘değişebilir’ mi, yoksa ‘değişmez ve kalıcı’ mı olduğuna ilişkindir...

Burada belki de MacIntyre’den ayrılarak, Hegel’in kavramsallaştırması ile, Etik (‘Sittlichkeit’) ile Ahlak (‘Moralitat’) arasındaki farka değinmekte yarar var. Etik, Hegel’e göre, bir topluma ait olan ahlak normları ve değerlerdir; bir toplumdan ötekine değişirler: Oysa Ahlak, bütün norm ve değerlere, salt ahlaki değerler olarak ve istencin objesi olan gayeler olarak sahip çıkar. Mesela, ıssız adada tek başına Robinson Crusoe’nun Etik açıdan herhangi bir bağımlılığı yoktur, ama onun bir Ahlak’ı, ahlak problemleri vardır: Hegel’e göre, Ahlak objektif zihnin bir kategorisidir; Etik ise, sadece araçsal olan verili bir değer...

‘Sittlichkeit’ ve ‘Moralitat’ ayırımından söz etmem boşuna değil. MacIntyre, Modernliğin, Etik’e değil, Hegel’ci anlamda Ahlak’a’ (‘Moralitat’) bir temel koyucu argüman getirmediğini bildiriyordu. MacIntyre, her ne kadar, Aristoteles’çi ve pagan anlamda ‘erdem’den söz ediyor olsa da, bir ahlak kavramı olarak ‘erdem’in, din ve geleneklerle olan bağıntısını da göz ardı etmiyor. Anlaşıldığı kadarıyla, MacIntyre’in Marksizmden Hıristiyanlığa doğru yol alışında, onun Modernliğe yönelttiği eleştirilerin fevkalade belirleyici bir rolü olmuş görünüyor.

Gerçekten de Modernlik, Geleneksel toplumların, başta ‘erdem’ kavramı olmak üzere sahip oldukları Ahlak’ı temellendirmekten mahrum olmakla maluldür. Modernlik, Ahlak’ı (Hegel’ci anlamda ‘Moralitat’ı), kısaca insanlığı kuşatacak değer ve normları değil, Etik’i (Hegel’ci anlamda ‘Sittlichkeit’), yani, bir toplumun gündelik hayatını düzenleyen değer ve normları öne çıkarır. Modernliğin Ahlak’ı yok, Etik’i vardır...

Peki de, Ahlak’ı temellendirilmekten mahrum bırakan Modernliğin bu maluliyeti nasıl telafi edilir? Geleneğe sahip çıkmak, ne keredede telafi edicidir? Modern toplumlarda Din’in yükselişi ya da Din’e duyulan ihtiyaç, Ahlak’a temel koyucu bir kanıt aramak ihtiyacından mı

kaynaklanıyor? Yanıtlar bulmaya çalışacağım sorular! Gelecek haftaya...²

Yukarıdaki metin dikkatli biçimde incelendiğinde, bu metnin, gerek söz varlığı gerekse dilin düzenlenişi bakımından, önceki düzeylerde yer alan metinlerden ayrıldığı görülmektedir. Zira burada metin üretici, 3 düzeyindeki metinlerde geçerli olan olan soyut dilin de ötesinde geçerek, iletmek istediği bildiriye, kavramlar dünyasında, oldukça yüksek bir perdeden iletmektedir.

5 düzeyinde yer alan Otantik Malzemelerde, oldukça yüksek düzeyde *sui generis, nevi şahsına münhasır* bir dilin varlığı söz konusudur. Bu düzeydeki Otantik Malzeme'leri anlamak/kavramak için yalnızca dilin soyut ve mecazlı kullanımının değil, tarih, gelenekler, toplumsal hayat gibi otantik kültüre ait farklı derinliklerin de bilinmesi gerekmektedir. Çünkü bu Otantik Malzeme'lerde, söz sanatları, deyim ve atasözleri ve bunlara ait çağrışımların dolaylı, eksilteli ve/veya iç içe geçmiş biçimde ve son derece yüksek bir dille ifade edilmesi ve okuyuculara/dinleyicilere iletilmesi söz konusudur. Bu düzeyde dil, bütünüyle ferdi, özgün ve estetikdir. Lowe'a (1987, s. 40) göre "*bu metinler, genellikle özel bir amaçla yazılmıştır ve bu nedenle kendine özgüdür... Sözcüklerin seçimi, [metnin] yapısı, üslubu, biçimi, [metindeki] kültürel gönergeler ve buna benzer metinsel etkenlerin de, bu düzeyi ortaya koymaktadır*". *Absürd ve/veya avangart edebiyat, gizli ve özel resmî belgeler*, belli bir bilim, sanat ve uzmanlık alanına ait metinler (tıbbî metinler, mahkeme tutanakları ve kanun maddeleri) de, bu düzeyde yer alan Otantik Malzeme'ler olarak kabul edilebilecektir. Aşağıdaki örnek, 5 düzeyindeki metinlere örnek olabilecek özelliklere sahip görünmektedir:

TATBİKAT

.....

BAB 131

Onların yaptıkları işlerin rivayeti bütün muhite yayıldığından beri Peygamberin maalesef rahat yüzü görmediler ve iyiliklerine mükâfaten memleketin her bir köşesinden türlü mezhep ve itikat sahibi kimseler tarafından, ziyaret edildiler, muhtelif hediyelere mazhar oldular. Gelenler, irşat oldular, ferahladılar, gittiler. Bu arada şehrin bezirgânı, bu ziyaretlerden dolayı ticaretin artması sebebiyle Peygamberin'e daha da minnettar kaldılar. Şehrin sekenesi kısa bir müddet sonra iki misline balığ olduğu gibi, berber, han sahibi, aşçı, aktar ve arabacı misali erbab-ı ticaretin gelirleri da, bu kalabalık sayesinde tezyit oldu. 2 Ziyaretçiler arasında bulunan Derviş Vahşeti ki Molla Rüstem'in talebesindedir ve İmam-ı Kamburî ve Hacı Fağfur'un müritlerindedir ve Konya civarındaki Koyun Babanın ahfadından ve Tevrat-ı Şerif'e bir mukaddime yazmış olan Şerife Hatun'un amca çocuklarından olur ki bu zatın iki göbek sonra anne tarafından akrabası İbn-i Zeyl de mâlûm olduğu üzere İstanbul muhasarasında Eyüp Sultan'ın maiyetinde bulunup muhasaranın dördüncü günü şehit olan Niyazi ile birlikte bir müddet Bizans saraylarında Arabî muallimliği yapmıştır ve Türkler İçin Mukayeseli Arabî ve Rumî nam eserini müellifidir; Peygamberin'in nezdinde bihakkın bir itibar kazanarak itikatlarını kabul ve içtihatlarını lâfzen neşir buyurmuştur. 3 Derviş Vahşeti kırk dört yıl bir mağaraya çekilerek öğrendiklerini tefekkürle vakit geçirmiş, nihayet seksen ...

Yukarıdaki örnek, bir edebî metinden, yirminci yüzyıl Türk edebiyatının en dikkat çekici romanlarından biri olan Tutunamayanlar'dan (Atay, 2002, s. 210) alınmıştır. Romanın yukarıda alıntılıdığımız bölümüne bakıldığında ilk dikkatini çeken şeyin, metnin dili olduğunu düşünmek mümkündür. Yukarıdaki bölüm, Hilkat ve Hadisat bölümlerinin ardından gelen ve Tatbikat adını

² http://www.turkcebilgi.com/kose_yazisi_88152_hilmi-yavuz-gelenek-modernlik.html

alan bir bölümdür. Romanın bu bölümünde anlatılanlar, Tevrat'ın bölümlerini çağrıştırmaktadır. Gerçekte kelimeler *oluşum*, *eylem* ve *uygulama* anlamında kullanılmıştır. Ancak, burada yazar metni, dinî bir metin olarak iletmektedir. Burada anlatılanlar, sosyalizmin manifestosu biçimindeki fikirlerden oluşmaktadır ve o dönemde İstanbul Teknik Üniversitesi'ndeki (İTÜ) devrimci gençlik örgütlenmesine ve İstanbul'daki sendika hareketlerine gönderimde bulunmaktadır. Ayrıca, bu bölümde kutsal kitap anlatımına yer verilmesi, yine metin üreticinin/yazarın ironik anlatım tutumundan kaynaklanmaktadır. Görüldüğü gibi, bütün bunların anlaşılması/kavranması için, özel bir bilgi birikimi, ayrıca kültür ve dile de tam anlamıyla hakim olmak gerekmektedir. Bu nedenle, yukarıdaki Otantik Malzeme, 3 düzeyindeki soyut dilden de, 4 düzeyindeki Otantik Malzeme'lerde karşımıza çıkan, kavramsal dilin de ötesinde bir dokuya sahiptir ve bu nedenle 5 düzeyinde olduğu değerlendirilmektedir.

Görüldüğü gibi Otantik Malzeme'ler tür, biçim ve üslup bakımından olduğu gibi, düzey olarak da, birbirinden ayrılmaktadır. Peki, ana dili Türkçe olanlar tarafından, yine ana dili olarak Türkçe'yi konuşan kişiler için üretilmiş Otantik Malzeme'ler, sınıf ortamında nasıl kullanılabilir? Şimdi Otantik Malzeme'leri kullanarak bir ders planının nasıl hazırlanabileceğine dair önerimizi paylaşalım.

4. Otantik Malzeme ve Bir Ders Planı Önerisi

Şimdiye kadar, öncelikle Otantik Malzeme kavramı ile ifade edilen varlık alanının sınırlarını sezdirmeye çalıştık. Bunun ardından, Otantik Malzeme'lerin dil öğretiminde, iletişim yetisinin gelişimine yapacağı/yaptığı katkıları ele aldık ve bu malzemeleri nasıl gruplandırabileceğimizi gördük. Bu noktada ise, Otantik Malzeme'lerin kullanıldığı bir ders planı teklifi sunulacaktır. Sunulacak ders planı teklifine ait bilgiler aşağıda yer almaktadır:

Düzyer: Orta Düzeyin Öncesi

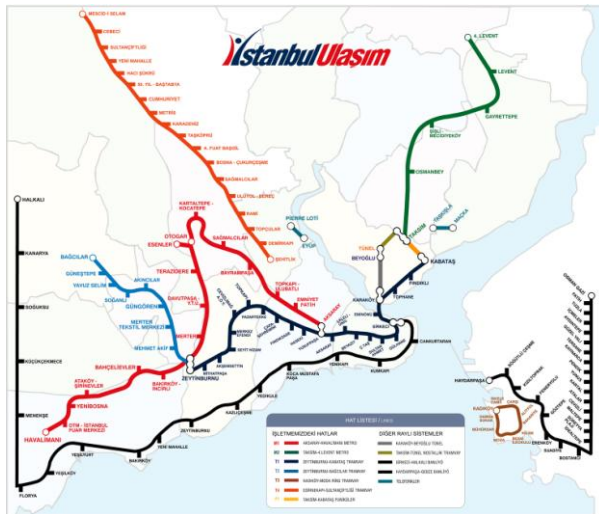
Amaç: Okuma ve bilginin taranması, konuşma, kültürel bilincin artırılması

Hazırlık Süresi: 15-20 dk.

Uygulama Süresi: Bir Ders Saati (40-50 dk.)

Öğrenci Sayısı: 8-12

Kaynak: İstanbul Haritası ve Günlük Gazete

*En popüler 10 cadde*³

³ <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/ShowNew.aspx?id=15001553>

Havaların ısınmasıyla birlikte bütün caddeler cıvıl cıvıl. Geniş kaldırımlar alışveriş, spor ya da keyif yapmak isteyen her yaştan insanla dolu. Bu hafta Türkiye'nin en popüler caddelerini seçtik. İçlerinden kimi tarihi, kimi daha 10 yıllık.. Kimi denize nazır, kimi parka komşu. Kimi trafiğe kapalı, kimi hep yoğun ama hepsinin ortak bir özelliği var: En prestijli markalar, en şık restoranlar, kafe ve barlar, en önemli kültür merkezleri, tiyatrolar, sinema ve kitapçılar bu caddelerde. İlk beş sırayı İstanbul caddeleri kaptı...

Abdi İpekçi Caddesi, İstanbul-HER YAŞ İNSANIN BULUŞMA NOKTASI
Maçka'dan Nişantaşı'na uzanan cadde listenin açık ara bir numarası. Adını, 1979'da burada öldürülen gazeteci Abdi İpekçi'den alıyor. Lüks alışverişin ve markaların prestij alanı. Milli Reasürans Çarşısı, Maçka Oteli gibi mekanlara ev sahipliği yapan cadde üzerinde tarihi ve modern yapılar yanyana. Popüler kafe, restoran ve kulüpleri her yaş grubundan insan için buluşma noktası. Harbiye, Beşiktaş ve Şişli gibi semtlere yakınlığı ve metro bağlantısı sayesinde kolay ulaşımına sahip.

Cevdet Paşa Caddesi, İstanbul-ÜNLÜLER PAPARAZZİLERE KARŞI
İçine Bebek'i de alan Aşiyan ve Akıntıburnu arasındaki denize paralel cadde. Gece gündüz sürekli hareketli bir hayat sunan cadde üzerindeki mekanlarda kahvaltıdan akşam yemeğine kadar farklı seçenekler mevcut. Son yıllarda açılan gözde restoranlar sayesinde Nişantaşı ambiyasını yakalayan Bebek, yaz aylarında özellikle de haftasonları şehrin en cıvıl cıvıl mekanı, ünlülerin uğrak yeri. Hemen yanındaki Bebek Parkı da Boğaz manzarasıyla şehrin başlıca aktivite mekanları arasında.

İstiklal Caddesi, İstanbul-GÜNDE 400 BİN KİŞİ GEÇİYOR
Kime sorsanız kültür ve eğlencenin kalbi diyeceği Beyoğlu'nun ana akışı. Eğlencenin önemli durakları Nevizade ve Asmalımescit sokakları. Sergi salonları, kültür merkezleri, tiyatro ve sinemaların yanında cadde boyunca İstanbul'un en güzel apartmanları da sıralanıyor. Galatasaray Lisesi, Saint Antoine Kilisesi, Galata Mevlevihanesi, Galatasaray Hamamı ve Çiçek Pasajı gibi tarihi binalar aynı caddenin öteden beri süregelen kozmopolit yapısının göstergesi. Günde 400 bin kişi geçiyor.

Maçka Caddesi, İstanbul-ARNAVUT KALDIRIMLI TARİHİ YOKUŞ
Beşiktaş'tan Nişantaşı'na doğru çıkarken dik ve Arnavut kaldırımı yokuş Maçka Caddesi'nin büyük bir bölümünü oluşturur. Tarih kokan binaların arasından Maçka Parkı ve İTÜ Maçka Kampüsü'ne doğru çıkıyor. Lüks mağazalarıyla dikkat çeken ve sosyetenin yoğun ilgisini üzerine toplayan caddenin yanındaki Maçka Parkı içindeki kafe ve restoranlarıyla yaz aylarında gençlerin uğrak noktası. İster spor, ister açık hava yogası, ister piknik yapın, Maçka parkı hepsi için en doğru adreslerden biri.

Şimdi yukarıdaki Otantik Malzeme'nin sınıfta nasıl uygulanabileceğini bir ders planı halinde göstermeye çalışalım:

- İlk aşama *etkinleştirme* aşaması olarak görülebilir. Bu aşamada, öğrencilerin bilişsellikleri etkinleştirilerek, ele alınacak Otantik Malzeme'nin dünyasına girmeleri amaçlanmaktadır. Bunun sağlanması için, Otantik Malzeme'yi çağrıştıracak resimler, bizim örneğimizde İstanbul'a ait resimler/fotoğraflar, gösterilerek, öğrencilerden bu mekanlara gidip gitmedikleri sorulur.

- Öğrenciler 4'er kişiden oluşan 2 gruba ayrıldıktan sonra, ikinci aşama olan *sunum* aşamasına geçilir. Bu aşamada, Otantik Malzeme'ler, İstanbul haritası ile birlikte *En popüler 10 cadde* başlıklı haber dosyası, öğrencilere dağıtılır ve bunları okumaları istenir.

- Üçüncü aşama olan *uygulama* aşamasında, öğrencilerden, haftasonu ziyaret etmek istedikleri mekanlar hakkında konuşmaları istenir. Ayrıca, bu mekanların tamamını ziyaret edecek kadar zamanları olmadığı; bunlardan 4 tanesini seçmeleri gerektiği iletilir. Burada

öğrenciler 4 mekan adı üzerinde anlaşacak ve ellerindeki haritadan hareketle, bir gezi planı hazırlayacaklardır. (Öğrenciler Otantik Malzeme'yi okurken, öğretmen, öğrencilerin kullanabilecekleri bazı cümle kalıplarını tahtaya yazabilir: “*Bence Abdi İpekçi Caddesi’ndeki Milli Reasürans Çarşısı’nda alışveriş yapalım*”; “*Ben İstiklal Caddesi’ne gidip, sergi salonlarını gezmek istiyorum*”; “*Maçka Caddesi’nde piknik yapsak, nasıl olur?*”, vb).

• Son aşaması *üretim* aşamasıdır. Bu aşamada, gruplardaki öğrenciler, tercihlerine bağlı olarak oluşturdukları gezi planını diğer grupla paylaşır. Bu sunum sırasında, öğrenciler, bazı mekanları niçin diğerlerine tercih ettiklerini de söyleyeceklerdir.

Yukarıda sunulan ders planı örneği, elbette, öğrencilerin düzeyleri, sayıları ve dersin amacına göre farklılık gösterebilecektir. Bu plan örneği, Otantik Malzeme’lerin, bir ders saatinde nasıl uygulanabileceği konusunda bir fikir verebilirse, amacına ulaşmış sayılacaktır.

5. Sonuç

Yabancı dil öğretiminde, son yıllarda önemi gittikçe artan iletişimci yaklaşımın başta gelen prensiplerinden biri olan Otantik Malzeme’lerin kullanımınıdır. Otantik Malzeme’lerin, doğal ve gerçek dile ait örnekler içermesi, motivasyonu artırıcı etkisi, tür ve biçim bakımından sahip olduğu çeşitlilik ve erişim imkanlarının son derece geniş oluşu bakımından, dili öğrenenlerin iletişim yetilerinin gelişimine büyük ölçüde katkı sağlamaktadır. Otantik Malzeme’lerin düzeyleri, Child (1986) ile Lowe’un (1998) belirlediği ölçütlerden yola çıkılarak belirlenebilmektedir ve bunların düzeylerinin belirlenmesi, öğrencilerin düzeylerine hitap etmesi bakımından önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Adejare, Oluwole (1992). *Language and Style in Soyinka, A Systemic Textlinguistic Study of a Literary Idiolect*, Ibadan, Heinmann.
- Bayramoğlu, Deniz (2002). Rüzgar Tersten Eser mi?, *Hürriyet*, 06.11.2002.
- Campbell, R., & Wales, R. (1970). *The Study of Language Acquisition*. In Lyons, J. (Ed.), *New Horizons in Linguistics*, 242-260. Harodsworth: Pinguin Books Ltd.
- Cathcart, R. L. (1989). Authentic Discourse and Survival English Curriculum, *TESOL Quarterly*, 23, 105-126.
- Child, James R. (1986). "Language Proficiency and the Typology of Texts." In Byrnes, H. and M. Canale (Eds), *Defining and Developing Proficiency: Guidelines, implementation, and concept*. Lincolnwood, IL: National Textbook Cooperation.
- Chomsky, Noam (1966). Linguistic theory. In: Allen, J.B. and Van Buren, P., Eds. *Chomsky: Selected readings*. London: Oxford University Press.
- Hymes, D. H. (1972). On Communicative Competence. In Pride, J. B., & Holmes, J. (Eds.), *Sociolinguistics*, 269-293. Baltimore, USA: Penguin Education, Penguin Books Ltd.
- Joiner, Elizabeth G. (1984). *Authentic Texts in the Foreign Language Classroom: Focus on Listening and Reading*, ACTFL Master Lecture Series, DLIFLC.
- Larimer Ruth E. (1999). *Leigh Schleicher, New Ways in Using Authentic Materials in the Classroom*, Illinois.
- Lee, Winnie (1995). Authenticity revisited: text authenticity and learner authenticity. *ELT Journal* 49 (4): 323-328.
- Little, David, Sean Devitt, David Singleton, and *Authentic Texts in Foreign Language Teaching: Theory and Practice*, Authentik Language Learning Resources Ltd, Revised Edition.
- Lowe, Pardee Jr. (1998). "Density & Syntax Chart". Washington, D.C.: National Cryptologic School.
- Lüleci, Murat (2010). *Yeni Bir Disiplin Olarak Metin Dilbilim ve Türk Edebiyatına Metin Dilbilimsel Bir Yaklaşım*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Nunan, David (1988). *The Learner-Centered Curriculum*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yavuz, Hilmi (18.06.2006). *Gelenek ve Modernlik, Zaman*.
- Yabancılar için Türkçe-1, "TÖMER" (2002). Ankara.

ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ КРЫМА. СТРУКТУРА, ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ, КОНТАКТНЫЕ ЯВЛЕНИЯ.

Ahtem MAZINOV

В докладе описываются вероятные пути возникновения, развития, контакты автохтонных языков Крыма, сходные и отличительные черты в их фонетической, морфологической и лексико-семантической структуре. Языки коренных народов Крыма имеют единую тюркскую основу, на которую наложились различные территориальные, конфессиональные, исторические влияния, определившие их отличительные черты. Эти проблемы прослеживаются как на общезыковом уровне, так и на уровне диалектов. Ключевые слова: тюркские языки, языковые контакты, языки Крыма.

Макъалеле Къырымынынъ автохтон тиллерининъ пейда олгъаныны, инкишафы, контактлары тасфирлене, оларнынъ фонетик, морфологик ве лексик-семантик бензеген (бир-бирине якъынлашкъан) чизгилери ве фаркълары ачиклана. Бу регионнынъ темелли халкъларынынъ тиллерине еяне тюрк негизине чешит тюрлю территориаль, конфессиональ ве тарихий тесирлер къошулду (вакъыялар тесир этти), ве оларынынъ айырылыгъларыны тайин эттилер. Бу проблемлер эм умумтиль, эм де диалектлеринъ севиеле корюне билене.

Проблемы происхождения и формирования народов, их языков и культуры сложны, многосторонни и требуют комплексного, системного изучения. Необходимость такого исследования отмечалась в наших работах (Мазинов, 2009/155, сс.136-139; Мазинов, 2009/158, сс. 90-92; Мазинов, 2008, сс. 692694.).

Стараниями узких специалистов (прежде всего историков, этнографов, археологов, филологов) по истории и культуре крымскотатарского и других тюркских и тюркоязычных народов Крыма осуществляются новые исследования, которые ценны уже в силу того, что большую часть 20 столетия эти проблемы или не изучались вообще, или искажались в угоду интересам империи.

На сегодняшний день существует «внешний» взгляд на указанные проблемы: всё больше русских, украинских, польских, немецких учёных исследуют отдельные проблемы истории крымских татар и их языка (Бахревский, 2000; Герцен, 2005). Современные публикации некрымскотатарских авторов менее политизированы, более научны, нежели они были в советские времена. Хотя продолжают попытки создания многонациональной этнической картины Крыма, отрицания существования или умаления роли коренных народов (крымских татар, караимов, крымчаков и урумов), осуществляемые или бывшими советскими партийными функционерами или нынешними шовинистически настроенными учеными и журналистами (Дюличев, 1997). Поэтому исследование истории развития и контактов тюркских языков Крыма весьма актуально.

Великое переселение народов – процесс, положивший начало более чем тысячелетнему движению двух встречных этнических потоков (тюркского и индоевропейского), которые в течение этого промежутка времени как два океанских течения двигались на встречу друг другу, сталкивались, меняли направление, смешивались в Восточной Европе. В полосе соприкосновения европейских и азиатских суперэтнических образований (славянских и тюркских, византийских и тюркских) появляются новые народы и языки. Евразийская линия соприкосновения этносов (и соответствующая ей языковая контактная зона), которая проходит меридионально от Москвы до Стамбула порождает новые народы, государства и обслуживающие их языки.

В период с V по XII век с Востока на Запад прокатывались многочисленные волны тюркских народов, каждая из которых в той или иной степени повлияла на формирование современных тюркских языков Северного Кавказа и Крыма. Гунны, булгары, хазары, печенеги, половцы и другие племена и племенные союзы сменяли друг друга в этот временной промежуток. Чуть раньше, достигая максимума во II – III вв. н.э., начинается движение европейских народов, носителей индоевропейских языков, на восток, которые также оказали влияние на современные языки региона. Взаимовлияние индоевропейских и тюркских языков, в описываемом регионе привело к доминированию на юге тюркских языков, на севере региона – славянских.

На Крымском полуострове в разное время сложились пять тюркских в своей основе языков: крымчакский, караимский, урумский, армяно-кыпчакский и крымскотатарский. Близкие по грамматической структуре и незначительно различающиеся по лексическому составу, они при общем рассмотрении могут быть восприняты как единый крымский язык с его диалектами.

Разнообразие этнических истоков тюркоязычных народов Крыма предполагает разнообразие языкового материала в сегодняшнем языковом поле региона. Однако, в XX веке стабильно существует языковая ситуация, сложившаяся приблизительно к 16-17 веку. Она прямо противоположна исходному состоянию: все тюркские языки достаточно близки. При этом диалекты отдельных языков (например, крымскотатарского и караимского, урумского) в высокой степени совпадают. Исторически каждому из вышеуказанных языков предшествует какой-либо общинный язык региона. Так, крымчакскому языку, вероятно, предшествует иврит, караимскому языку – (по одной из версий) язык Хазарского коганата, армяно-кыпчакскому – язык армянской диаспоры, вступивший в контакт с тюркскими языками Крыма, урумскому языку – язык княжества Феодоро, в основе своей готский и аланский, подверженный влиянию греческого и различных тюркских языков. Крымскотатарский язык, имеющий наиболее широкую этническую базу, формируется как язык имперский и вбирает в себя все составляющие Крымского полуострова. При этом сохраняется доминирующая роль западнокыпчакского языка половецких племен, составивших основу современного крымскотатарского народа. Поле крымскотатарского языка наиболее разнообразно, и включает в себя как собственно кыпчакские (восточные и западные) и огузские, так и караимские, крымчакские, урумские и ромейские элементы.

Крымчакский язык, как один из автохтонных языков Крыма, уже в XI – XII веках определенно описывается как тюркский. Появление крымчаков на полуострове датируют временем рассеяния иудеев. Как и в других регионах Евразии, иудеи принимают язык доминирующих в регионе племен (в данной ситуации тюркских), сохранив при этом свою кофессиональную принадлежность. Расселившись в разных городах Крыма, они восприняли особенности местной речи и культуры. На сегодняшний день существующие материалы по крымчакскому языку в высокой степени совпадают с крымскотатарским языком (Реби, 2004).

Нынешние и прошлые отличительные черты караимского языка, вероятно, сходны с особенностями диалектов азербайджанского и чувашского языков, соотносимых с хазарским языком (Мусаев, 2002, с.212). Но длительные контакты с различными кыпчакскими языками и диалектами привели к нивелированию, стиранию этих отличительных черт. Существование на территории Крымского полуострова нескольких говоров караимского языка свидетельствует о различных путях его развития при влиянии нескольких тюркских языков или диалектов, параллельное развитие с крымскотатарским, урумским и другими языками Крыма. Сопоставляя языки Крыма К.М. Мусаев в работе «Лексика тюркских языков в сравнительном освещении» указывал: «В отличие от караимского языка в крымскотатарском не отмечено влияние греческого языка, поэтому

вполне возможна гипотеза о том, что караимы жили в Крыму задолго до появления крымских татар» (Мусаев, 1975, с. 31). Правда, выше автор оговорил: «Эта группа (западно-кыпчакская. – А.М.) относится к числу малоизученных тюркских языков» (Мусаев, 1975, с. 7). Проведенное нами исследование показало, что в южнобережных говорах крымскотатарского языка грецизмов больше чем в любом из тюркских языков Крыма.

Современный язык крымских урумов формируется с 13 – 14 вв. Ещё в 16 веке встречаются упоминания о использовании в горном Крыму готского языка. Причиной окончательного перехода населения Горного Крыма на тюркские диалекты стал, на наш взгляд, захват генуэзцами южного берега полуострова и их претензии на земли, принадлежавшие княжеству Феодоро. Оторванность от византийского мира и необходимость тесных контактов с крымским ханством, торгово-экономические отношения с Бахчисараем приводят к постепенному вытеснению готских, аланских, греческих лексем тюркскими. С переселением урумов в 18 веке, диалекты урумского языка долгие годы сохраняют своеобразие в селах, прилегающих к Мариуполю и Мелитополю. (Гаркавец, 1981, сс. 46 – 58; Гаркавец, 1988).

Исследуя диалектную составляющую, необходимо отметить совпадение границ крымскотатарских говоров, существовавших на территории горной и южнобережной части Крымского полуострова до мая 1944 года, с границами соответствующих говоров крымскорумейского и урумского языков конца XVIII века. Этот важнейший этнолингвистический факт, во многом определивший особенности современных среднего и южнобережного диалектов крымскотатарского языка, свидетельствует об их исторической связи, родственности и идентичности с предшествующими румейским и урумским языками. Соотнесение говоров и диалектов производилось по карте диалектов крымскорумейского и урумского языков (ситуация на конец XVIII века), составленной А.Л. Бертъе-Делагартом, приведённой М.А. Араджиони (Араджиони, 1999, с. 144).

Границы крымскотатарского огузско-кыпчакского говора жителей селений Байдарской долины (регион, включающий реку Чёрная (Чёргюна) до реки Бельбек) за исключением Балаклавы соответствуют огузско-кыпчакскому говору урумского языка. Говор жителей деревень, располагавшихся в водоразделе рек Бельбек и Кача, соответствует кыпчакско-огузским говорам урумского языка. На этот факт указывает также М.А. Араджиони: «Мы считаем, что тюркский язык урумов есть результат ассимиляции. В пользу этого предположения говорит карта диалектов урумов в Крыму. При соотнесении их с диалектными группами крымских татар заметно, что они либо совпадают, либо тяготеют друг к другу» (Араджиони, 1998, с. 82).

Говор южнобережцев, проживавших на территории от Алупки до Биюк-Ламбата, соответствует урзуф-ялтинскому диалекту крымскорумейского языка. Говор жителей Алушты и относящихся к ней деревень (Корбек, Демерджи, Шума, Куру-Озень, Кучук-Озень, Улу-Озень, Туак) территориально совпадает со стыло-константинопольским диалектом крымскорумейского языка. Следует предположить, что именно принадлежность к различным греческим диалектам и наложения на них различных диалектов турецкого языка определила существующие сегодня диалектные отличия алуштинского, ялтинского и судакского говоров южнобережного диалекта крымскотатарского языка.

На границе районов, относящихся к Алуште и Судаку, находится селение Ускут, своеобразное в языковом и культурном отношении, не входящее ни в один из существующих диалектов, в речи жителей которого сохранилось наибольшее количество грецизмов.

Границы говора жителей деревень, располагавшихся западнее Судака: Ай-Серез, Ворун (Ворон), Сартана, Шелен и других – соответствуют границам сартано-чермалыкского диалекта крымскорумейского языка.

Названия деревень с некоторыми уточнениями и их локализация даётся по карте Крыма, выпущенной ГКИ по данным Кр.ЦСУ в 1926 году.

Совпадение границ локализации современных говоров крымскотатарского языка и диалектов крымскорумейского языка и говоров урумского языка позволяет классифицировать лексику первого порядка как субстратную, исконную, остаточную. В этнологическом плане, наряду с существующими историческими свидетельствами об отказе выезда населения деревень некоторых регионов (Араджиони, 1998) и документами, подтверждающими возвращение в Крым жителей отдельных деревень (данные источников по Араджиони, 1999), этот факт говорит об этническом родстве южнобережных и горных крымских татар с урумами и ромеями Крыма. Кроме того, в свете указанных диалектных соответствий достаточно нереально выглядит высказываемая отдельными авторами идея о переселении крымских татар в горы и на Южный берег Крыма в XVII веке и после выезда христианского населения в будущую Мариупольскую губернию. Вызывает сомнение естественно следующее из данной посылки предположение, что при переселении, в XVII–XVIII веках, крымские татары переходили с кыпчакских на огузированные горные и южнобережные говоры. Кроме того, данная идея не подтверждается антропологическими отличиями различных субэтнических групп крымских татар.

Крымский вариант армяно-кыпчакского языка складывается как язык диаспоры к XI–XIII, ко времени полного доминирования половецкого языка в степной части Крыма (Араджиони, 2001). С уходом армянской общины в западные украинские земли, происходит отрыв армяно-кыпчакского языка от языкового поля Крымского полуострова и консервация его фонетических, морфологических и лексикосемантических характеристик. Вероятно, необходимо, изучая армяно-кыпчакское наследие, сопоставить его материалы с особенностями функционирования языка последующих волн переселявшегося в Крым армянского населения.

Крымскотатарский язык суммирует основные черты всех тюркских языков Крыма. Этническая полифоничность крымских татар определяет многообразие диалектов и говоров крымскотатарского языка. Вместе с тем отличительные черты всех тюркских языков Крыма в той или иной степени отразились в крымскотатарском языке и определили его диалектное разнообразие. Поэтому, исследование тюркских языков Крыма наиболее целесообразно, на наш взгляд, в сравнительно-историческом плане с крымскотатарским, с учётом особенностей формирования его диалектов.

Использованная литература:

- Араджиони М.А. (1998). К вопросу об этнолингвистической ситуации в Крыму в XVI–XVIII вв. // Записки историко-филологического товарищества А. Белецкого. Вып. 2. 1998, 70-86.
- Араджиони М.А. (1999). Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XXв.), Симферополь: Издательский Дом «Амена».
- Араджиони М.А. (2001). Возвращение в Крым старожильского христианского населения после эмиграции 1778 г.// Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып. VIII – Симферополь.
- Бахревский Е.В. (2000). Языковая ситуация в Крыму в середине 18 века: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.06., Москва.
- Гаркавец А.Н. (1981). О происхождении и классификации урумских говоров Северного Приазовья, Советская тюркология, 1981/2, 46-58.
- Гаркавец А.Н. (1988). Тюркские языки на Украине (развитие структуры), Киев: Наукова думка.
- Герцен А.Г. (2005) Крымские татары / в сб. М.А Араджиони, А.Г.Герцен Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. – Симферополь: Доля.
- Дюличев В.П. (1997). Рассказы по истории Крыма, Симферополь: Бизнес-Информ.
- Мазинов А.С. (2009) Этнические контакты и заимствованная лексика. Культура народов Причерноморья, 2009/155, 136-139
- Мазинов А.С. (2009). Этнолингвистическое исследование контактных языковых зон. Культура народов Причерноморья, 2009/158, 90-92
- Мазинов А.С. (2008) Проблемы этнолингвистического исследования региональных языков Крыма Uluslararası II. Türkoloji kongresi. Bildiriler. –Kırım –Ukraina,. – 2008, 692694.
- Мусаев К.М. (1975). Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. – Москва: Наука.
- Мусаев К.М. (2002). Караимский язык Гл. ред. В.Н. Ярцева, Лингвистический энциклопедический словарь (2-е изд., дополненное, с. 212) Москва: Большая Российская энциклопедия.
- Реби Д. (2004). Крымчакский язык. Крымчакско-русский словарь, Симферополь: Доля.

VİLNİUS ÜNİVERSİTESİNDE TÜRKOLJİNİN DURUMU

Galina MIŞKİNİENE

Bu bildiriye, 16. yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa’da ve Vilnius Üniversitesinde Şarkiyat Araştırmaları ve Türkolojinin durumu hakkında ayrıntılı olarak bilgi vermeyi amaçladığımızı söyleyebiliriz. Bu bölgede doğrudan Türkolojiyle ilgili çalışmalar 19. ve 20. yy. boyunca oluşmuştur. Litvanya toprakları tarihsel olarak eskiden beri Polonya ve Rusya topraklarıyla yakın ilişki içindedir. Bahsettiğimiz zamanda (1918 yılına kadar) bu bölge Rusya’nın egemenliğindeydi. Polonya ise belli bir zaman üç devlet (Rusya, Avusturya ve Prusya) tarafından ilhak edilmişti. Bu nedenle bu topraklarda Şarkiyat merkezlerinin oluşturulma sebepleri ve koşulları aynı görünmektedir. Ayrıca bu merkezler hep aynı zamanda oluşturulmaya başlanmıştır. Polonya’daki ünlü doğubilimci Stanislaw Stasiak’a göre: ‘Dünyaca tanınan şarkiyatçıları yetiştiren Vilnius Üniversitesi haklı olarak Doğu Avrupa’da Şarkiyatın beşiği sayılmaktadır’ (Zjazdy, 1934, s. 23). İlk olarak İncil yorumuna duyulan ihtiyacı karşılayabilmek amacıyla Şarkiyat dalı oluşturulmaya başlanmıştır. Bu dal, zaman içerisinde ayrı bir bilim dalı olarak gelişmiştir (Migoń, 2004, s. 264–287).

16–18. Yüzyıllarda Doğu Avrupa’da Şarkiyat Bilim Dalının Doğuşu

Doğu Avrupa’da Doğu dilleriyle ilgili ilk bölüm 1528 yılında İbranice öğretilmesi amacıyla Krakow’da açılmıştır. Yeni açılan bölüm kısa bir zaman sonra kapanmak zorunda kalmıştır. 1549 yılında bir açılma denemesi daha olmuştur. Fakat o da başarısız kalmıştır. Yer yer görülen Doğu dilleri öğretme çalışmaları 1774, 1780–83 ve 1786–90 yıllarında karşımıza çıkmaktadır. Juzef Soltykowiez (1762–1831) tarafından hazırlanan projede İbranice başta olmak üzere diğer Doğu dillerinden Arapçaya, Farsçaya ve Türkçeye önem verilmiştir.

Doğu Avrupa’daki Şarkiyat Merkezlerinin oluşturulmasına göz atarken, 1558 yılında Polonya’da kurulmuş olan Gdansk Akademik Jimnazisini unutmamak gerekmektedir. 1580 yılından itibaren bu Jimnazi, yüksek okulun fonksiyonlarına sahip olmuştur. Bu Jimnazide okuyanlardan biri de Daniel Gotfrid Messershmid (1685–1735)’tir. Çar I. Petro tarafından ikna edilen D.G. Messershmid 1716 yılında Sibirya’ya gitmiştir. Sibirya’daki yerli halkları tanımak ve onların dillerini araştırmak amacıyla bu bölgeye giden D.G. Messershmid, oradan Avrupa’ya Ebul Gazi Bahadır Han’ın el yazması ‘Kitab-ı Şecere-i Türk’ adlı eserini getirmişti. Orta Asya hükümdarlarının soy kütüğü hakkında önemli ve değerli bilgiler veren bu eser, sonraki yıllarda Avrupa dillerine çevrilmiş ve Orta Asya’da yaşayan halklar hakkında önemli bir kaynak olmuştur.

16–18. yüzyıllar boyunca önemli bir Şarkiyat merkezi de *Wroclaw*’da kurulmuştur. Burada çalışan ünlü bilim adamlarından Petr Kirsten (1577–1640) ve Andreus Akolutus (1654–1704) Arapça, Farsça ve Türkçeye çok ilgi göstermişlerdir. Çünkü bu diller Kur’ân-ı Kerim’i anlama ve Doğu kültürü, tarihi ve edebiyatının araştırılması bakımlarından çok önemli sayılmışlardır. A. Akolutus koleksiyonunda 40’a yakın Kur’ân-ı Kerim nüshası vardı. Ayrıca bu koleksiyonda Fransisk Meninski tarafından verilen Türkçeye çevrilmiş Kur’ân-ı Kerim (Migoń, 2004, s. 275) ve Litvanya Tatarlarına ait Arap harfleriyle, fakat Beyaz Rus diliyle yazılmış el yazması *Hamayil* de bulunmaktadır (Fleischer, 1838, s. 450–451).

Kendisi doktor olan P. Kirsten kitap basılmasına çok önem vermiştir. Arap basım harflerine sahip olan P. Kirsten Avrupa’da Şarkiyatın geliştirilmesinde büyük rol almıştır. Arap basım harfleri sayesinde Heronim Megizer’in ‘Institutionum linguae turcicae libri quatuor’ (1612) Türk dili gramerinin 1. bölümü *Wroclaw*’da (Polonya) basılmıştır (Migoń, 2004, s. 283–284). Gramerin tamamının basımı Leipzig’te gerçekleştirilmiştir.

Doğu Avrupa'nın en eski üniversitesi olan Vilnius Üniversitesi 1579 yılında kurulmuştur. Vilnius Akademisinin (Vilnius Üniversitesinin 1579–1773 yıllarındaki adı) Doğu dilleriyle ilgisi yine İncil yorumu ve Klasik filolojiye bağlıdır. Diğer taraftan Şarkiyat kültürü bu topraklarda daha kolay yer bulmuştu. Çünkü 14. yüzyıldan itibaren Litvanya Büyük Prenslığıne Türk soylu iki grup, Tatar ve Karaylar yerleştirilmiştir. Polonya Krallığında ise Kıpçakça konuşan Ermeni grupları vardı (Zajaczkowski, 1966, s. 31). Bu iki grup tabii olarak Türk kültürünün temsilcisi olmuşlardır. Yüzyıllar boyunca ne Tatarlar ne Karaylar ana vatanlarıyla bağlantılarını kaybetmişlerdir. Bugüne kadar ulaşmış olan kaynaklar arasında Karayların Kırım'a ve Kudüs'e, Tatarların ise İstanbul'a ve Mekke'ye seyahatleri hakkındaki kaynakların olduğunu görüyoruz. Türk dilini bilmeleri sayesinde bu iki etnik grup onları kabul eden devletlerine hizmet etmişlerdir. Litvanya Tatarları devlet kalem odasında ya da Osmanlı İmparatorluğunda ve Kırım Hanlığında sefir olarak görev almışlardır. Tatarlar arasında iyi bilinen birkaç tercüman adını da söyleyebiliriz. Bunlar, Yuşenski ailesinden Timurçin Bey (1475), Haraburda ailesinden Hamza Bey (1480), Hazbiyevîç ailesinden Lehuş Bey (1506), Sobol (1571). Kral Aleksandr 1492 ve 1501 yıllarında Kırım hanına sefir olarak Bairaş adlı bir Litvan Tatarını yollamıştır. 1668 yılında İstanbul Elçiliğinde İbrahim adıyla bir Litvanya Tatarı çalışmıştır. Ayrıca 1716 yılında Kral II. August Tatar asıllı süvari yüzbaşısı Stepan Sulkeviç'i Kırım hanı Kaplan Giray'a yollamıştır.

Bu dönemde Türkler ve Türk dili hakkında ilk bilgiler ve Lehçe-Türkçe küçük sözlük yayımlanmış (Paszkowski, 1615), Wojcech Bobowski İncil ve Zebur'u Türkçeye çevirmiş, Franciszek Mesgnien 1618'de Viyana'da bastırıldığı Türkçe sözlüğe Lehçe açıklayıcı notlar koymuştur (Yakar, 2007, s. 178). Böylece Türk dili ve Türk kültürünün tanıtımıyla ilgili oldukça yüksek derecede çalışmalar yapılmıştır.

19. Yüzyılda Doğu Avrupa'da Şarkiyat Merkezleri

19. yüzyılda Doğu ülkelerinin ekonomik ve sosyal gelişmeleriyle beraber tüm Avrupa'da Doğu kültürüne ilgi artmıştır. İki kıta arasındaki ilişkilerin artmasıyla beraber tercümanlara ve Doğu devletlerini iyi bilenlere ihtiyaç duyulmuştur. Zamanla Rusya'da da Şarkiyat Merkezlerinin kuruluşuna ihtiyaç duyulmuştur. Sırayla yeni merkezler açılmaya başlamıştır. 1805 yılında Harkov, 1807 yılında Kazan, 1811 yılında Moskova'daki üniversitelerde, 1818 yılında S.-Petersburg Pedagoji Yüksek Okulunda Şarkiyat Merkezleri açılmıştır.

Polonya'da Doğu bilim dallarının oluşturulması Vilnius Üniversitesindeki bilim ortamıyla doğrudan ilişkilidir. Vilnius Üniversitesi 19. yüzyılda çok kısa bir süre (1803'ten 1832'ye kadar) açık kalmasına rağmen o zamanki yüksek okullar arasında hızla birinci sıraya yerleşmiştir. Bazıları onu Oxford veya Göttingen Üniversitelerine benzetmiştir (Zajaczkowski, 1966, s. 41). Doğu dillerinin öğretilmesi konusu önceleri Teoloji Fakültesi içinde yer alırken ilk defa 1809 yılında Teoloji fakültesinde değil Edebiyat ve Sanat fakültesinde yer alması gerektiği savunulmuştur. Vilnius Üniversitesinde Doğu bilimlerinin gelişmesine tarihçi Joachim Lelevel (1786–1861) ve filolog Gotfrid Ernest Grodeck'in (1786–1825) faaliyetlerinin çok büyük katkıları olmuştur. Her iki bilim adamı da Arapça bilmekteydi.

Vilnius Üniversitesi içerisinde ayrı bir Doğu Dilleri Enstitüsü kurulması projeleri teklif edilmiş, fakat yeteri kadar uzman olmadığı için hemen gerçekleştirmek mümkün olamamıştır. Vilnius Üniversitesinde 1810 yılında Doğu Dilleri bölümü kurulmasına karar verilmiş, fakat bölüm başkanlığı için aday bulunamamıştır. Bu nedenle gerekli uzmanları yetiştirmek amacıyla başarılı öğrencilerden bazılarının yurt dışına yollanmasına karar verilmiştir. 1817 yılında Michail Bobrovskiy (1784–1848) Viyana ve Paris Üniversitelerine gitmişti. O, Vilnius Üniversitesine döndükten sonra 1822 yılında öğrencilere Arapça kursu düzenlemiştir. M. Bobrovskiy'den iki yıl sonra, 1819 yılında Juosif Senkovski de yurt dışına (1800–1858) gitmiştir. J. Senkovski üniversitedeyken Şarkiyat kültürüne ilgi göstermiştir. Onun çalışmaları arasında yer alan Osmanlı

İmparatorluğunun sefiri Ahmet Efendi'nin 1784 yılındaki Berlin seyahatnamesinin tercümesi, Türkiye'deki tıp durumu notları ve Türk edebiyatı hakkında denemeleri önemlidir.

J. Senkovski, ilk olarak İstanbul'daki sefarete 'jenne de lanques' olarak görev almıştır. Üç yıl boyunca İzmir, Beyrut, Şam, İskenderiye, Kahire gibi şehirlere bilimsel yolculuklar yapmıştır. J. Senkovski Doğu devletlerinde geçirdiği zamanı Arapça ve Türkçe öğrenmek için kullanmıştır. J. Senkovski Vilnius'a döndükten sonra 1822 yılında, *Doğu Dilleri Enstitüsü* projesi hayata geçirilmek istenmiş ve bu proje Vilnius Üniversitesindeki önemli ve yetkili isimlerden biri olan Kazimieras Kontrimas tarafından Vilnius bölgesi eğitim sorumlusuna sunulmuştur. Fakat J. Senkovski kendisine yapılan Enstitü başkanlığı teklifini kabul etmeyerek S.-Petersburg'a gitmiş ve 1822–1847 yılları arasında S. Petersburg'daki Arap ve Türk dili bölümünün başkanlığını yapmıştır.

S.-Petersburg, Kazan ve Krakow'da Şarkiyat merkezlerine başkanlık yapan ünlü Doğu bilimi uzmanlarının listesini Vilnius Üniversitesinden mezun olan isimlerle doldurabiliriz. Bunlar arasında Jan Vernikovski, Juosif Kovalevski, Anton Muchlinski, Aleksandr Chodzko, Ludvik Spitznagel vs. ilk akla gelen isimlerdir.

Örnek olarak sadece birisinin özgeçmişinden bahsetmek istiyoruz. A. Muchlinski (1808–1877) 1828 yılında Vilnius Üniversitesinden S.-Petersburg Üniversitesine geçmiştir. Oradayken Şarkiyat Enstitüsünde Doğu dilleri öğrenmeye başlamıştır. A. Muchlinski, devlet bursuyla 1832–1835 yıllarında Türkiye, Suriye, Filistin ve Mısır'a seyahat etmiştir. Seyahatinin ürünü 10 ciltlik yolculuk notlarıdır. 10 ciltten sadece biri 'Wyjatek z podrózy po Wschodzie' başlığıyla 'Pamiętnik Religijno-Moralny' dergisinde yayımlanmıştır (Kotwicz, 1935; Bairašauskaitė, 2000, s. 81–87; Bairašauskaitė, 2001, s. 37–45; Deryagina, 1997, s. 45–51).

Muchlinski 1832–1845 ve 1849–1853 yılları arasında Türk filolojisi profesörü olarak

S.Petersburg Üniversitesinde çalışmıştır. Litvanya topraklarında yaşayan Tatar ve Yahudi azınlıkların tarihiyle ilgilenmiş ve bu konuda çalışmalar yapmıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde, 1558 yılında ismi belirtilmeyen bir Litvan Tatarı tarafından yazılan 'Risale-i Tatar-i Leh' adlı eseri okuyucularla ilk defa tanıştıran A. Muchlinski'dir. Bu eserin tercümesi Lehçe olarak 'Tekla Wileńska' dergisinde 1858 yılında yayımlanmıştır (Muchlinski, 1858, 4.c., ss. 241–272; 5.c., ss. 121–179; 6.c., ss. 139–183). 'Risale-i Tatar-i Leh', bilim dünyasında Litvanya Tatarları hakkında bilgi veren ilk kaynak kabul edilmektedir. 'Risale-i Tatar-i Leh'in bugüne kadar ulaşabilen kopyası 19. yüzyıla ait olmakla birlikte, bu eser bu alanda çalışanlar tarafından en çok kullanılan kaynaktır.

Litvanya Tatarlarına ait Arap harfleriyle fakat Beyaz Rusça ya da Leh Diliyle yazılan el yazmalarını ilk keşfeden yine A. Muchlinski'dir.

1–14 Ağustos 1893 tarihleri arasında Moskova'daki *Arkeoloji Derneği* Vilnius'ta IX. *Arkeoloji Kongresi*'ni düzenlemiştir. Bu kongrede 'Litvanya Büyük Prenslüğünde yaşayan Tatar, Yahudi, Karay ve Çingenelerin tarihiyle ilgili bir oturum düzenlenmiştir (Tyszkiewicz, 2008, s. 174).

Romantizm döneminde Adam Miskiewicz ve onun ortamı Polonya edebiyatına 'Türk Kavramı' konusunu sokmuştur (Zajaczkowski, 1954, ss. 95–99).

Görüldüğü gibi 19. yüzyılda Vilnius'ta Şarkiyat çalışmalarının gelişmesi yönünde uygun bir ortam vardı. Ancak Rus Çarlığı'nın baskısı sonucu 1832 yılında Vilnius Üniversitesinin kapatılmasıyla Şarkiyat çalışmaları da kesintiye uğramıştır. Bu çalışmalar, ancak 20. Yüzyılda bağımsızlığın tekrar kazanmasıyla birlikte artmış yeni plan ve projeler gerçekleştirilebilmiştir.

20. Yüzyılda Vilnius Üniversitesinde Türkolojinin Durumu

Litvanya ve Polonya coğrafyasında 20. yüzyıldaki ilk Şarkiyat bölümü 1919 yılında Krakow Üniversitesinde açılmıştır. Böyle bir bölüm Vilnius Üniversitesinde açılmamış olmasına rağmen Vilnius'ta Doğu kültürüne, tarihine ve dillerine olan ilgi azalmamıştır. Vilnius'taki "Karay Derneği" 1924 yılından itibaren 'Myśl Karaimska' (Karay Fikri) adlı dergiyi yayımlamaya başlamıştır. Derginin 1. ve 2. sayılarının editörü Ananiasz Rowski'ydi. 3. Sayıdan itibaren derginin editörlüğünü Ananiasz Zajaczkowski yapmıştır. Bu dergi, 1939 yılına kadar 12 sayı devam etmiştir. Aynı zamanda Tatarlarla ilgili aylık dergiler 'Życie Tatarskie' (Tatar Hayatı, C. I-VI, 1932-1939), 'Przegląd Islamski' (İslam İcmali, 1930-1937) ve 'Rocznik Tatarski' (Tatar Yıllığı, C. I-III, 1932, 1935, 1938) yayımlanmaya başlamıştır. 'Rocznik Tatarski'nin 3. cildinde Stanislaw Kriczinski'nin 'Litvanya Tatarları Tarih ve Etnografya Monografi Denemesi' adlı bir monografisi yayımlanmıştır.

1929 yılında Vilnius'ta Tatar Halk Müzesi açılmıştır. Aynı yılda bu müzenin kataloğu çıkmıştır (Katalog, 1929). 1938 yılında S. Szapszal Trakay'da Karay Müzesini açmak için müracaat etmiştir (Zajaczkowski, 1962, ss. 91-92). Yine S. Szapszal tarafından kurulan *Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karaimskiej* (Karay Tarihi ve Edebiyatını Sevenler Derneği) 1932 yılında faaliyete başlamıştır (Powstanie..., 1934, ss. 97-101). 1925 yılından itibaren halk arasında kültür yayma işleri ile uğraşan Tatarlar Birliği faaliyete başlamıştır. Bu birliğin başında iki Tatar maarifçi Olgerd ve Stanislaw Kriczinski kardeşler bulunmaktadır. Bu tarihlerde kendi içlerinden uzmanları yetiştirmek amacıyla hem Tatarlar hem Karaylar en başarılı öğrencilerini yurt dışına göndermeye başlamışlardır. Tatarlardan Ali Woronowicz ve Mustafa Aleksandrowicz, Karaylardan Ananiasz Zajaczkowski ve Wladimir Zajaczkowski Türk ve Arap dillerini öğrenmek için çeşitli Doğu Dilleri Enstitülerine yollanmıştır.

1930-1939 tarihleri arasında Doğu Avrupa Araştırma Enstitüsünün içinde bir Siyaset Okulu kurulmuştur. Bu 3 yıllık okulda Vilnius Üniversitesinde okuyan bazı öğrenciler de öğretim görmüştür. Bu okulda çalışan S. Szapszal, kendisinin hazırladığı Türkçe ders kitabını kullanarak öğrencilere Türkçe dersi vermiştir (Szapszal, 1932). İstanbul'dan gelen okutman Musa Kazım da derslere girmiştir (Bairauskaite, 1993, s. 6). S. Szapszal bir grup öğrenciyle birlikte Türkologlar Derneğini de kurmuştur. 1934 yılında bu derneğin üyeleri Türkiye ve Balkanlara bir bilim seyahati organize etmiştir. Bu Siyaset Okulundan ayrı bir Doğu Dilleri bölümü olmamasına rağmen burada çalışan öğretmenlerden S. Szapszal ve Tadeusz Kowalski ikisi de Doğu dilleri uzmanıydı.

II. Dünya Savaşından önce Polonya Doğu Bilimleri Derneği tarafından 7. Şarkiyat Kongresi gerçekleştirildi: I. Varşova'da 1931; II. Vilnius'ta 1932; III. Krakov'da 1933; IV. Lvov'da 1934; V. Varşova'da 1935; VI. Vilnius'ta 1937 ve VII. Krakov'da 1938 (Zjazdy..., 1934, 1935, 1938). Gördüğümüz gibi bu kongrelerden ikisi Vilnius'ta düzenlenmiştir. I. Kongrede (1932) sunulan 9 bildirden ikisi Vilnius asıllı bilim adamları tarafından sunulmuştur. S. Szapszal, 'Polonya Şarkiyat Çalışmalarında Vilnius'un Önemi' başlıklı bildirisinde araştırmacılar için önemli olan ve Vilnius kütüphanelerinde ve müzelerinde saklanan doküman ve el yazmaları hakkında bilgi vermiştir. Mesela Vilnius Üniversitesi Kütüphanesinde 20'ye yakın yarıllık ve gümrükteki paşaların mektupları bulunmaktadır. Yine burada, A. Muchlinski tarafından yazılmaya başlanan, fakat yarım kalan Türkçe-Rusça sözlük, T. Kowalewski'nin el yazmaları ve diğer önemli dokümanlar saklanmaktadır. Aynı bildiri S. Szapszal, Vilnius Üniversitesinde tam anlamıyla bir Doğu dilleri öğretimi süreci olmamasına rağmen Teoloji bölümünde ünlü tarihçi L. Kolankovskiy 'Giray Hanlığının Tarihi' başlıklı seri konferanslar verdiğini belirtmiştir. Diğer katılımcı S. Szachno-Romanowicz 'Polonyalı Dönme İbrahim Bek Straş 1551 Yılından İtibaren Türklerin Hizmetinde' başlıklı bir bildiri sunmuştur.

Vilnius'ta düzenlenen II. Kongrede (1937) sunulan 11 bildiri den beşi Türkoloji konularıyla ilgilidir. Bunlar, S. Szapszal'in '1755 yılında Türkiye Elçiliğinin Polonya'ya Seyahati' ve 'Osmanlar Sarayının Polonya'daki 1. Seçim Hakkındaki Diplomatik Mektuplaşmaları'; Bogdan Baranowski'nin '15.-17. yüzyıllarda Polonya'da Türkçe Hakkında Bilgiler'; T. Kowalski'nin 'Anadolu'ya Düzenlenen Seyahatler ve Orada Yapılan Araştırmalar Hakkında'; V. Kotwicz'in 'Altay Dilleri Araştırmaları' adlı bildirimlerdir (Zjazdy..., 1934, s. 22, 27). Birinci kongreden başlayarak tüm kongrelerde Türkolojiyle ilgili mutlaka bir bildiri vardır.

1925 yılından itibaren T. Kowalski ve 1928 yılından itibaren S. Szapszal tarafından başlayan Vilnius ve Trakay'da yaşayan Karayların dili, tarihi ve kültürü ile ilgili çalışmalar, Krakow, Varşova ve Vilnius Üniversitelerinde sağlam bir yer tutmuştur (Dubinski, 1959, ss. 135-145).

1915 yılında Kırk Tatar köyünde (Vilnius bölgesi) Litvanya Tatarlarına ait el yazması Kitap türünün bulanmasıyla beraber bu yazmalara ilgi artmıştır (Luckeviç, 1920, ss. 28-39; Stankeviç, 1924, ss. 46-52). O zamanki bilim adamları bu konuyla ilgili metinlerden örnek parçalar yayımlayarak filoloji, tarih ve kültür bakımlarından konunun önemini açıklamaya çalışmışlardır.

1960'ta A.K. Antonoviç 17.-20. yüzyıllarda Litvanya, Beyaz Rusya, Rusya ve Almanya kütüphanelerinde Litvan Tatarlarına ait Arap harfleriyle yazılmış 23 el yazması buldu (Antonoviç, 1968, s. 418). Profesör Antonoviç, bu konuyla ilgilenecek öğrencileri yetiştirmeye fırsat bulamadan 1980 yılında aniden öldü. Son yıl A. Antonoviç ile beraber çalışan profesör. Valeriy Çekmonas sayesinde bu araştırmalar devam etti. Litvanya Tatarlarına ait el yazmaları konu Vilnius Üniversitesinde yıllar boyunca çalışılan bilim konuları arasında yer almaktadır. 1998 yılında G. Mişkiniene 'Litvanya Tatarlarına Ait En Eski El Yazmaları (Yazı Şekli. Transliterasyon. Tercüme. Metinlerin Yapısı ve Konu)' başlıklı doktora tezini savundu. Bu tür çalışmalar Vilnius Üniversitesinde hala devam etmektedir.

Sovyet Birliğinin dağılmasından sonra ilk defa 1991-1992 yılları arasında Vilnius Üniversitesinde seçmeli ders olarak Türkçe vermeye başlanmıştır. Türkiye Büyükelçiliği aracılığıyla 1993'te Vilnius Üniversitesine Türkiye'den ilk okutman gelmiştir. 1997'de resmi olarak Vilnius Üniversitesi Türk Dili Merkezinin açılışı yapılmıştır. Açılış törenine dönemin T.C. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve L.C. Cumhurbaşkanı Algirdas Brazauskas katılmıştır.

Sonraki yıllarda 2 tane yerli okutman yetiştirilmiş ve 2000-2001 öğretim yılından itibaren Türkiye'den gelen okutmanlarla birlikte yerli okutmanlar da hizmet vermeye başlamıştır. Vilnius Üniversitesi Türk Dili Merkezi Filoloji Fakültesinde ve Doğu Bilimleri Merkezinde (kuruluş yılı 1993) Türkçe eğitimi alan öğrencilere hizmet veren bir kurumdur. Günümüzde 'Litvan Filolojisi ve Yabancı Dil (Türkçe)', 'Türkoloji Araştırmaları' ve 'İkinci dil olarak Türkçe' programlarında ayrıca seçmeli ders olarak ve akşam kurslarında kesintisiz olarak Türkçe öğretilmektedir.

Filoloji Fakültesine bağlı olarak 'Litvan Filolojisi ve Yabancı Dil (Türkçe)' programı bulunmaktadır. Bu programın eğitim süresi 4 yıldır ve mezun olan öğrenciler filolog unvanı almaktadır. Hazırlanan programa göre öğrenciler 160 kredi almaktadır. 126 kredi zorunlu olan derslerden, 26 seçmeli derslerden ve 8 kredi de serbest derslerden alınmaktadır. Bu programdaki derslerin yarısı Türkçe, yarısı Litvancadır. Bu bölüm öğrencilerine Türkçe eğitimi ile ilgili derslerin yanında birinci dönemden itibaren 'Türk Kültürü ve Tarihi', 'Türkolojiye Giriş', 'İslamiyete Giriş', 'Türk Dilin Sözdizimi', 'XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatı', 'XX. Yüzyıl Türk Edebiyatı', 'Türk Dili Tarihi', 'Türk Dilinin Bugünkü Durumu' ve 'Türkçeden Litvancaya, Litvancadan Türkçeye Tercüme' gibi dersler verilmektedir. Bugüne kadar bu programı bitirmiş olan iki grup (2005, 2009 yıllarında mezun olmuşlardır) vardır. 2009-2010 öğretim yılında bölümümüze kaydolun öğrenciler öğrenime devam etmektedir.

2007–2008 öğretim yılında faaliyete geçen Doğu Bilimleri Merkezinin ‘Türkoloji Araştırmaları’ programında ise Türkçe öğretimi ile ilgili derslerin yanında ‘Osmanlıca’, ‘Türkolojiye Giriş’, ‘İslamiyete Giriş’, ‘Türk Kültürü’, Türk Edebiyatı’, ‘Türk Etnolojisi’, ‘Türk Tarihi ve Tarih Yazıcılığı’, ‘Orta Asya Kültürü’, ‘XX. Yüzyıl Türk Siyasi Tarihi’, ‘Litvanya’daki Türk Toplulukları’, ‘İslam Sanatı’ gibi dersleri verilmektedir. Bu bölümden mezun olan öğrenciler Türk kültürü alanında uzman olarak yetişmekte ve etnolog unvanı almaktadırlar. Daha detaylı bilgiler G. Mişkiniene ve Natela Nasibova tarafından hazırlanan ‘Litvanya Vilnius Üniversitesi (Türk Dili Merkezinin Çalışmaları ve Türkçe Öğretiminde Kullandığımız Metotlar)’ adlı makalede yer almaktadır (Mişkiniene, Nasibova, 2009, ss. 108–112).

Türk Dili Merkezinde seminer, konferans ve sempozyum gibi bilimsel çalışmalar da yapılmaktadır. Litvanya’daki Türk topluluklarıyla ilgili 13–15 Eylül 2007 tarihleri arasında Vilnius Üniversitesinde gerçekleştirilen uluslararası sempozyuma dünyanın çeşitli yerlerinden bilim adamları katılmış ve öğrencilerimiz de bu sempozyumdan faydalanmışlardır. Litvanya Tatarları ve Litvanya Karaylarının bu ülkeye yerleşmelerinin 610. yıldönümü münasebetiyle düzenlenen bu uluslararası sempozyuma Litvanya, Polonya, Ukrayna, Beyaz Rusya, Tataristan, Finlandiya, Rusya ve Türkiye’den otuzun üzerinde bilim adamı katılmıştır. Tatar ve Karay oturumları olarak iki ayrı salonda devam eden oturumlarda Litvanya Tatarları ile Litvanya Karayları hakkında Lehçe, Rusça, Litvanca ve İngilizce bildiriler sunulmuştur. Oturumlardan sonra Litvanya Karayları ve Litvanya Tatarları hakkında birer belgesel film gösterisi yapılmıştır. Sempozyumun son günü ise Trakai, Kaunas, Rajijai, Subartony’s yerleşim yerlerini kapsayan bir gezi düzenlenmiştir. Bu gezi kapsamında Karayların ve Tatarların yaşadıkları yerler ve onların tarihi ve kültürel mirasları tanıtılmıştır. Bu sempozyumda sunulan bildiriler ‘Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai’ (Litvanya Büyük Prenslüğünde Şarkiyat Gelenekleri: Tatarlar ve Karaylar, Vilnius, 2009) adıyla kitap haline getirilerek yayımlanmıştır. İngilizce, Rusça, Lehçe ve Litvanca olarak yazılan bu makalelerde Litvanya Tatarları ve Litvanya Karaylarının tarihi, kültürü, el yazmaları, etnografyası, edebiyatı vb. konularda çok değerli bilgiler yer almaktadır.

Sonuç

Doğu Avrupa Araştırma Enstitüsü 1939–1941 yıllarında kapatıldıktan sonra Vilnius’taki okullarda 1991 yılına kadar 50 yıl boyunca Doğu dilleriyle ilgili herhangi bir bölüm kurulmamıştır. Fakat gördüğümüz gibi böyle bir durum olmasına rağmen Vilnius Üniversitesinde Şarkiyatla ilgili çalışmalar kesintisiz devam etmiştir. Ayrıca Tatarlar ve Karaylarla ilgili konulara her zaman önem verilmiştir. Vilnius Üniversitesinde kurulmuş olan Türk Dili Merkezi ile Doğu Bilimleri Merkezi, günümüzde Türkolojinin ve Şarkiyat bilim dallarının bu topraklarda gelişmesine imkân sağlamaktadır.

Kaynakça

- Bairašauskaitė, T. (1993). Stanislovas Kričinskis ir jo veiklas. *Stanislovas Kričinskis. Lietuvos totoriai. Istorinės ir etnografinės monografijos bandymas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Bairašauskaitė, T. (2000). Materiały Antoniego Muchlińskiego do problematyki tatarskiej i żydowskiej z połowy XIX w. *Polskie opisywanie świata od fascynacji egzotiką do badań antropologicznych*, 81–87.
- Bairašauskaitė, T. (2001). Spuścizna rękopiśmienna orientalisty Antoniego Muchlińskiego (1808–1877). *Kwartalnik Białostocki*, 2001/ 1–2 (61–62), 37–45.
- Deryagina, T., Frolova, O. (1997). Antoni Muchliński and his Collection of Arabic Manuscripts in the St. Petersburg University Library. *Manuscripta Orientalia*, 3 (4), 45–51.
- Dubiński, A. (1959). Początki zainteresowań językiem i literaturą karaimską w nauce europejskiej do końca XIX wieku. *Przegląd Orientalistyczny*, 1–4, 135–145.
- Fleischer, H. (1838). Codices Arabici, Persici, Turcici. *Catalogus librorum manuscriptorum qui in Bibliotheca senatoria civitatis Lipsiensis asservantur*. 450–451.
- Katalog Tatarskiego muzeum narodowego w Wilnie (Rok istnienia muzeum – pierwszy). Wilno: Wydanie rady centralnej związku kulturalno-oświatowego tatarów Rzeczypospolitej Polskiej, 1929.
- Kotwicz, W., Kotwiczówna. M. (1935). Orientalista Antoni Muchliński. Życie i dzieła. *Collectanea Orientalia*, 1935/ 8.
- Migoń, K. (2004). Śląscy hebraiści i orientaliści XVI–XVIII wieku i ich europejskie powiązania. *Śląska republika uczonych. Schlesische Gelehrtenrepublik. Slezska videcka obec.*, 2004/1, 264–287.
- Miškinienė, G. (2001). *Seniausi Lietuvos totorių rankraščiai: Grafika. Transliteracija. Vertimas. Tekstų struktūra ir turinys*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai (2009). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Paszkowski, M. (1615). Dzieje tureckie i utarczki kozackie z Tatary. Kraków.
- Powstanie i pierwszy okres działalności Towarzystwa Miłośników Historji i Literatury Karaimskiej. (1934). *Myśl Karaimska*, X, 97–101.
- Tyszkiewicz, J. (2008). Orientalistyczne środowisko w Wilnie: 1919–1939. *Przegląd Orientalistyczny*, 3–4, 173–181.
- Yakar, H. (2007). Türk Dili Araştırmalarında Polonya Türkoloji'sinin Yeri. *Kazakistan ve Türkiye'nin ortak kültürel değerleri uluslar arası sempozyumu* 21–23 Mayıs 2007. Bildiriler. Almatı, 177–192.
- Zajączkowski, A. (1954). Z dziejów orientalizmu polskiego doby Mickiewiczowskiej. *Przegląd Orientalistyczny*, 1–4, 95–157.
- Zajączkowski, W. (1962). Seraja Szapszał. *Przegląd Orientalistyczny*, 1–4, 91–92.
- Zajączkowski, A. (1966). Orientalistyka polska a Bliski Wschód. *Szkice z dziejów polskiej orientalistyki*, 7–55.
- Zjazdy orjentalistów polskich. Warszawa – Wilno (1931–1932) (1934), *Collectanea Orientalia*, 5. Wilno.
- Луцкевіч, І. (1920). Ай Кітаб (3 пасьмертнай спадчыны Івана Луцкевіча). *Наша Ніва. Зборнік.*, 28–39.
- Станкевіч, Я. (1924). Адрывак з Аль-кітабу. *Крывіч*, 8, 46–52.

TÜRK EDEBÎ DİLLERİ VE LEHÇELERİ TARİHİNDE RUNİK ANITLAR

Dmitriy M. NASİLOV

Runik yazılı anıtlar, Türk dilli halkların kültür hayatında hayret verici bir olgudur. Bu yıl - 2010'da- onların içerisinde yalnızca birkaç önemli tarihi anacağız. Dünya tarih sahnesinde ilk kez MS 545 yılında Çin vakayinamelerinde “Türk” etnoniminin görüldüğü tarihten bu yana 1465 yıl geçti; Bumin'in Birinci Türk Kağanlığında “hükümdar” olduğu MS 551 yılından bu yana 1459 yıl geçti ve “Elteriş” adını alan Kutlug'un önderliğinde İkinci Türk Kağanlığının kuruluşundan (MS 689–690) itibaren 1300 yıl geçti. Bunlar Türklerin medeni hayatlarına ait tarihlere aittir. Bunlardan başka Türklerin kültür tarihinde son derece önemli üç tarih daha vardır ki, onlar da MS 732, MS 735 ve galiba MS 720/725 yıllarıdır; bu tarihler ile aramızda yaklaşık olarak 1278, 1275 ve 1290/1285 yıllık zaman dilimleri vardır. Verdiğimiz bu tarihler, Orhon ve Tola ırmakları yatağında üç ünlü anıt-taşın dikiliş yıllarına tanıklık etmektedir: Kül Tegin, Bilge Kagan ve Tonyukuk anıtları. Bizim için, “545 yılı veya 735 yılı veyahut 689 yılı” demek çok kolaydır; ancak bu tarihî olaylardan bizi ayıran zaman diliminin büyüklüğüne dikkat edince anlıyoruz ki, burada bin üç yüz veya bin beş yüz yıllık bir dönemden söz edilmektedir. Bana kalırsa, hem geçmişteki olayları hem de günümüz Türklerinin çok eski atalarının ulaştığı hayret verici başarıları derinliğine kavramalıyız ki, onlar tarihte ilk kez birleşik bir devlet kurdular ve torunlarına ilk edebî metinleri miras bıraktılar.

Birkaç tarih daha verelim. Avrupa bilim çevresinin Türk runik yazıtları ile tanışmasının (F.İ.Strahlenberg'in 1730'da yayımlanan kitabı) üzerinden 280 yıl; N.M. Yadrintsev tarafından Orhon anıt-taşlarının keşfinin (1889) üzerinden 120 yıl; V. Thomsen'in runik alfabenin deşifresi hakkındaki tarihi konuşmasının (1893) üzerinden 117 yıl ve W. Radloff tarafından anıt-taşların ilk tercümesinin yayımlanışı (1894) üzerinden 116 yıl geçti. Kısa bir zaman sonra Radloff, Yenisey havzasından runik yazılı anıt-taşları da kendi araştırmalarına ekledi. Bu tarihten itibaren, runik yazılı Orhon-Yenisey anıt-taşlarının dilbilimsel zenginliğinin kavranması çalışmalarına başlandı ki, bunlara ek olarak Uygur Kağanlığına ait runik metinler de vardı. Bu noktada, Türk dilbilimi için oldukça önemli bir başka tarihi de hatırlatmak istiyorum: 1940 yılında yani bundan yetmiş (70) yıl önce Türkiye'de ilk kez Hüseyin Namık Orkun tarafından gerçekleştirilmiş olan “ünlü runik anıtlar korpusunun” yayınıdır ki, bu eser, Türkiye'de ve başka ülkelerde bu metinlerin araştırılması için yeterli bir esas olmuştur.

Demek ki, en eski Türk dilindeki yazıları içeren bu anıt-taşlar, yüzlerce yıl Orta Asya bozkırlarında kalmışlardır. Artık onlar yüz yıldan fazla bir zamandan beri dilbilimciler, edebiyatçılar ve tarihçiler tarafından araştırma konusu edilmektedir. Burada şaşırtıcı olan şudur: Eski Türkçe metinler, yalnızca, Türk kavimlerinin hayatı ve dilleri hakkındaki biricik ve eşsiz mahallî kaynaklar olmakla kalmamış, aynı zamanda bugüne kadar bitip tükenmek bilmeyen ve tam olarak kavranılmamış olan kaynaklar olmuştur.

Runik yazılı Orhon-Yenisey abideleri dilinin ilk ayrıntılı gramer denemesi, 1897 yılında W. Radloff tarafından yapılmıştı. Aradan geçen 113 yıl zarfında bu dile ait birkaç bütüncül gramer monografisi gerçekleştirildi ki, onlar arasında ilk sırada T. Tekin'in (ilk baskısı 1968'de), G. Aydarov'un (1971) ve A.N. Kononov'un (1980) çalışmalarını saymak gerekir. Ayrıca bu dilin temel gramatikal kategorilerini ele alan ve çeşitli ansiklopedilere veya ders kitaplarına girmiş pek çok kısa incelemeler de (A. Gabain, V.M. Nasilov, O. Pritsak, I.A. Batmanov, I.V. Kormuşin vd.) söz konusudur. Bunlardan başka runik yazılı abidelerin dilindeki hususi leksik veya gramatikal meseleleri ele alan çok sayıda makale de yayımlanmıştır.

Yalnızca bu abidelerin diline ait hususi gramerlerin yanı sıra, herkesçe bilinen ve “eski Türk dili” (Alttürkisch, Old Turkic) diye adlandırılan gramerler de vardır. Bu kavram, birkaç yüzyıllık bir süreçte ve farklı coğrafi bölgelerde ortaya çıkmış, farklı alfabelerde yazılmış, içerik

bakımından birbirinden tamamen farklı metinlerin dilini ifade etmektedir. Kronolojik bakış açısı ile bu dönem, “eski Türk çağı” diye belirlenmektedir ki, onun sonu Moğol istilası ve Cengiz Han İmparatorluğunun ortaya çıkışı olarak kabul edilmektedir.

Bu gramerlerin ilki A. von Gabain’in klasikleşmiş eseri “Alttürkische Grammatik”tir ki, ilk baskısı 1941 yılındadır. Bu kitapta “eski Türk dili” abidelerden iki grup halinde sunulmuştur:

- 1) Runik yazılı abidelerin tümünde;
- 2) “Eski Uygur dili”ne ait ve Doğu Türkistan’da ortaya çıkmış olan abidelerde.

“Eski Türk dili”nin daha yeni bir grameri, M.Erdal’ın 2004 yılında yayımladığı “A Grammar of Old Turkic” adlı temel eseridir. Bu çalışmada, yukarıda iki grup halinde gösterilen abideler, üçüncü bir grupta, Karahanlılar dönemine ait abidelerle tamamlanmıştır. Fakat bütün bir araya toplanmış olan dil malzemesinin kronolojisi yine de Orta Asyanın Moğollara boyun eğmesi ile sınırlanmaktadır. Belirtmek gerekir ki, bizzat W. Radloff 1910 yılında ilk kez dilsel ölçütler temelinde bütün Türk dilli abideleri iki büyük dönem ve sahaya ayırmıştı:

- 1) Doğu Asya’da Moğol öncesi döneme ait eski Türkçe abideler;

2) Moğol İmparatorluğunun çöküşünden sonraki Orta ve Batı Asya ile Avrupanın Orta Türkçe abideleri; ve Radloff şöyle yazmıştı: “Moğol devletinin kuruluşu, bu iki dönemin doğal sınırlarını oluşturmaktadır”.

Günümüze kadar birkaç kuşak Türkologun gayretleri ile adı geçen yazılı abidelerin dilinin gramatikal yapısı tamamen incelenip tanımlandı ve bir dizi leksikografik çalışmada bu abidelerin söz varlığı bir araya toplandı.

Çağdaş Türkoloji, Türk dillerinin karşılaştırmalı tarihî gramerinin hazırlanmasında ve ayrı ayrı her bir Türk dil ve lehçesinin tarihî gramerlerinin yazılmasında büyük başarılar elde etmektedir. Bu konuyla bağlantılı olarak hemen şu önemli soru akla gelmektedir: Türk dilinin tarihî gramerinin inşasında Eski Türk Dili abidelerindeki dil malzemesi ne suretle kullanılabilir? Buradan şu sonuç çıkmaktadır ki, bu dilin fonksiyonel durumunu açık seçik bir şekilde tanımlamak ve adı geçen yazılı abidelerin, mevcut dilin hangi formunu göstermekte olduğunu tespit etmek gerekmektedir. Tabii ki, ilk sırada, runik yazılı abideler yer almaktadır, çünkü onlarda Türk dilinin 8. yüzyıldaki en eski biçimi saklanmaktadır.

Bu abidelerdeki yazılı edebî dilin İkinci Türk Kağanlığı içindeki Türk kavimleri arasında yaygın olduğunu ilk olarak fark eden Türkolog W. Radloff’tur. Onun düşüncesini aktarıyorum: “Halkın dil sistemi, birbiriyle bağlantılı iki dilsel dünyadan kuruludur: her bir soyun (grubun) kullandığı ve karşılıklı etkileşime maruz kalan konuşma dili ve diyalektlerden bağımsız olarak zaman içerisinde farklı kültür çevrelerinde gelişen yazı dili (veya dilleri)”. Bu sebeple, kendi ağızlarıyla birlikte konuşma dili ve yazıda tespit edilmiş olan yapay (*yani edebî - D.N.*) dil, aslında aynı kriterlerle ölçülemeyen bir büyüklüğe sahiptirler ki, farklı bakış açıları ile araştırılmaları gerekir.” W. Radloff’un özellikle bu kuralı dile getirmesinin sebebi gayet açıktır. İlk olarak kendisi, Rusya’da o dönemde üzerinde çalıştığı pek çok çağdaş Türk dilini (daha doğrusu – lehçesini) en iyi bilen uzman idi. Bu sebeple O, pratikte, o dönemde mevcut olan edebî Türk yazı dilleri ve konuşma dili ile folklorik dil arasındaki farklılıkları kavrayabilecek durumdaydı. İkinci olarak Radloff, Eski Türk Dili metinleri üzerinde tam olarak konuşma hakkına sahipti; çünkü bu metinler, çağdaş linguistik ve sosyolinguistiğin “edebî (yazı) dilleri” için ileri sürdüğü bütün kriterlere cevap veriyordu. Bu kriterler arasında şunları zikretmek gerekir:

- 1) Sanatsal işlenmişlik,
- 2) üslup çeşitliliği,
- 3) belli bir dilsel normun varlığı,

- 4) mevcudiyetin üst lehçesel şekli, yani farklı lehçeleri taşıyanların yazısıyla hizmet,
- 5) sanatsal, betimsel ve dilsel geleneğin korunması sırasında bölgesel çeşitliliğin varlığı.

Dilin edebî şeklinin somut bir dil kolektifinde (insanların dil temasında) işlev görmesi, çağdaş toplum dil biliminin de önemli kavramlarından olan somut dil durumuyla teşekkül eder. Edebî dilin işlevinin ve yayılımının pekişmesinde yazı ve o dili konuşanların yazıdaki biçime vukufiyet dereceleri, yani halkın okur-yazar oluşu en önemli rolü oynar. Türklerin kendilerine özgü ilk alfabeleri, İkinci Türk Kağanlığı döneminde geliştirilen runik yazısı olmuştur. Runik ve diğer Eski Türk metinlerinin işlevsel-stilistik açıdan incelenmesi ilginç sonuçlar vermektedir¹.

Dil mevcudiyetinin özel biçimi olarak çağdaş edebî dil kavramı,

- 1) edebî dilin tarihi ile
- 2) halk-konuşma dili tarihi arasında net bir ayrım getirmektedir.

Edebî dilin tarihi, yazılı metinlerin dilini sadece dil bilgisi yönünden değil, ama öncelikle sanatsal ve betimsel araçlara uyan belirli janrların işlevsel-stilistik gerçekleşmesi açısından ele almayı gerekli kılar. Bu koşullarda edebî geleneklerin tipolojik özellikleri, dilin norma kavuşturulma problemleri ve dilin bölgesel çeşitliliği dikkate alınır. Halk-konuşma dilinin tarihi ise, İlk (Genel) Türk dili durumundan ve ondan ayrılma devresindeki somut Türk dili durumundan itibaren Türk dil ve lehçelerinin dil bilgisel yapıları ve sözlüklerinin gelişim tarihini içerir.

Böylece, edebî metnin dilinin üst-lehçesel statüsü ve onun konuşma dili ve farklı lehçelerle olan özel ilişkisinin varlığı hakkında günümüzde genel dil biliminde kabul gören tez, Rusya Türkolojisinde 20. asrın başında şekillenmişti. Bu görüş, W. Radloff'un öğrencileri ve takipçileri olan A.N. Samoyloviç, S.E. Malov, A.N. Kononov, A.K. Borovkov, E. Nadjip ve yazılı anıtlar üzerinde çalışan diğer Türkologlar tarafından desteklenmiş ve ilerletilmişti.

Bu görüşlerin verimli gelişiminin yeni aşaması 20. asrın 70'li yıllarında bu bilimsel problemi bir dizi yayınla aydınlatan E. R. Tenişev'le bağlantılıdır. Bunun ilk sebebi Türk dilleri hakkındaki dil bilimsel gelişimin yükselen seviyesi iken, ikincisi Rusya Türkologlarının karşılaştırmalı-tarihî Türk dilleri grameri çalışmasına başlaması idi. Bu çalışmanın neticeleri günümüzde herkesin malumu olan ve 1984-2006 arasında E.R. Tenişev'in editörlüğünde yayımlanan tam altı ciltlik "Türk Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihî Grameri" adlı eserdir².

Özellikle karşılaştırmalı-tarihî gramer üzerine yapılan çalışmalar, dille ilgili yeniden yapılanmalarda yazılı anıtlardaki verileri kullanmanın mümkün olup olmadığı yönündeki keskin soruyu karşımıza çıkarmıştır. O zamana dek Türkolojide, Eski Türk muhitiyle ilgili olanlar (farklı bölgelerden takriben 200 runik metin), Eski Uygur dilinin temel anıtları ve Karahanlı Dönemi metinleri gibi neredeyse bütün yazılı metinler yayımlanmış ve gramer bakımından betimlenmişti.

¹ bk. Stebleva, İ. V. (2007). *Jizn' i literatura doislamskix tyurok*. Moskva: Vostochnaya Literatura; Stebleva, İ. V. (1965). *Poeziya tyurkov VI-VIII vv*. Moskva: Nauka; Stebleva, İ. V. (1976) *Poetika drevnetyurkskoy literaturı i ee transformatsiya v ranneklassičeskiy period*. Moskva: Nauka; Tuguşeva, L. (2001). *Yu. Rannesrednevekoviy tyurkskiy literaturniy yazık*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedeniye, s. 176; Tekin, T. (2003). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Yıldız, s. 152; User H. Ş. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen, s. 548.

² Tenişev, E. R. (1988). "Printsipy sostavleniya istoričeskix grammatik i istoriy literaturnix tyurkskix yazıkov", *Sovetskaya Tyurkologiya* 1, ss. 67-85; Tenişev, E. R. (1977). "Funksional'no-stilističeskaya xarakteristika drevneuygurskogo literaturnogo yazıka", *Sotsial'naya i funksional'naya differentsiatsiya literaturnix yazıkov*. Moskva: Nauka, ss. 61-78; Tenişev, E. R. (1979). "Yaziki drevne- i srednetyurkskix pismennix pamyatnikov v funksional'nom aspekte" *Voprosı Yazıkoznaniya* 2, ss. 80-91; Tenişev, E. R. (1981) "O naddialektnoy prirode yazıka karahanidsko-uygurskix pismennix pamyatnikov", *Tipi naddialektnix form yazıka*. Moskva: Nauka, ss. 266-277.

Bundan başka, Türk halkları tarihindeki sonraki dönemlerde ortaya çıkan Merkezî, Orta ve Küçük Asya'daki anıtların çoğu da yayımlanmıştı.

Haddizatında anıtların bütün yayımcıları, söz konusu anıtlarda Türk dillerinin –Oğuz-Uygur, Karluk ve Kıpçak gibi– farklı grupları için karakteristik olan gramer ve sözlük olgularının varlığının ayrı cinsten olduğuna dikkat çektiler. Bu özellikler Türkolojide, Eski Türk anıtları da dâhil, pek çok eserin dilinin “karışmış” olduğu kanısının doğmasına yol açmıştır. Onların dili, edebî eserlerin yazarlarınca keyfî olarak kullanılan farklı gramatikal biçim ve leksemelerin bir tür “sistemsiz” toplamı olarak telakki ediliyordu. Türkolojide o zamana dek, maalesef, anıt dilindeki temel ve ana gramer sistemiyle lehçelerden alınan parçaları birbirinden ayırıştırarak genelleşmiş ve standart kabuller üzerinde çalışılmamıştı. Bu durum yazılı anıtlardaki malzemenin, tarihî gramer tetkikinde kullanım imkânını sınırlamaktadır.

Bu koşullarda çok daha muteber esas, her şeyden önce Türk lehçelerinin verileri olabilir. E.R. Tenişev'in redaksiyonuyla yayımlanan karşılaştırmalı-tarihî gramer bilhassa böyle bir sembolik malzeme üzerinde inşa edilmiştir. Dikkatli okuyucu bu eserde yazılı anıtlara atıf yapıldığını neredeyse hiç görmeyecektir.

Mamafih, yazılı anıtlar, geleneksel (ve bazen arkaik) dil şekillerinin yanı sıra, ayrıca, kronolojik dönemlere uyan lehçesel olguların da görülebildiği edebî dilin gelişiminin belirli aşamalarıyla ilgili verilerin de en önemli kaynağı konumundadır. Hususi bir yöntemle sadece bu olguları bölümlendirmek ve onları kronolojik ve coğrafi (topoğrafik) olarak ayırmak önemlidir. Bu yöntem, öncelikle edebî dillerin gelişim ve ortaya çıkışıyla ilgili genel kuralların dikkate alınması, söz konusu edebî dilin temelinde yatan esas lehçe veya üst konuşma dilinin ayırıştırılması, incelenen metinde bu olguların yansıma biçimi, metnin sistemli analizi, söz konusu metnin işlevsel-stilistik özelliklerinin dikkate alınması, ve anıtın yaratılırkenki uygun dil durumunun yeniden inşa edilmesi üzerine dayandırılmaktadır. Burada Avrupa ülkelerindeki ve diğer bölgelerdeki edebî dillerin tarihinin incelenmesi deneyimi ve ayrıca, çağdaş metin biliminin ve toplumsal dil bilimin kazanımları Türkologlara yardım etmektedir. Tekrar altını çizmek gerekir ki yukarıda işaret edilen ve “edebî dilin tarihi ile ayrı bir lehçenin tarihinin incelenen anıtta nasıl yansıdığına ayırıştırılması” şeklindeki prosedür olmaksızın, o anıtın dilsel olgularının tarihî gramer için kullanılmasından verim alınamayacaktır.

Türkolojide bu yönde yapılanlar henüz çok azdır. Rusya Türkologları bu sorun üzerinde çalışmakta ve ele alınan metin bilimi analizinin yöntem ve teorisini geliştirmede herkesin bildiği başarıları elde etmişlerdir. Burada E. Nadjip'in faydalandığı ve Orta Çağ Türk anıtlarının söz varlığının mukayeseli analiziyle ilgili yönetime değinilebilir. XIII. asır eserlerinden olan Kutb'un “Hüsrev ü Şirin”indeki söz varlığının farklı kronolojik katmanlardaki leksemelerin sınırlandırılması ve onların çağdaş şekillerle karşılaştırılması yöntemine dayanan sistemli incelemesi, bu edebî dilin statüsünü daha kesin belirlemeye, onun kronolojik çerçevesini göstermeye ve o dönemin konuşma diliyle bağlarını tasarlamaya imkân vermiştir³.

Yazıtlardaki dili katmanlara ayırmada çok ilginç bir yöntemi de isim kategorileri malzemesi temelinde göstererek G.F. Blagova geliştirmiştir. O, metin bilimi analizinde verimli bir yönetime başvurmuştur. Bu yönetime göre yazıtın dilinin, bir yönüyle dilin sistemini, diğer yönüyle de sisteme komşuluk eden ama henüz sistem dışı olan dil unsurlarını yansıtan katmanlara ne zaman ayrıldığı ele alınır. G.F. Blagova sistemli unsurları “asli olanlar”; ikincileri ise “tali (periferik) olanlar” şeklinde niteler. Asli unsurlar, ya daha önceki edebî dil geleneğine ya da o dilsel toplulukta meydana gelen standart dil tipine dayanan dilsel normu yansıtır. Tali unsurlar ise bu normun çeşitliğini karakterize eder. Nitekim daha 1977 yılında G.F. Blagova Kutadgu

³ Nadjip, E. N. (1979). *İstoriko-sravnitel'nyy slovar' tyurkskix yazıkov XVI veka*. Kn. 1. Moskva: Nauka / Vostochnaya redaktsiya, s. 480.

Bilig'deki çekimlemelerde Karluk-Kıpçak türü asli sistemini açığa çıkarmış, arkaik nitelikli Oğuz şekillerinin tali karakterini tespit etmiş, kafiye ve diğer söz sanatlarından dolayı çekim eklerinin sistemsiz kullanımının hangi edebiyat ve üslup koşullarında gerçekleştiğini göstermiştir⁴. G.F. Blagova'nın geliştirdiği yöntemi kullanarak, F. Nuriyeva Volga Havzasındaki erken devir edebî metinlerinin geniş malzemesi üzerinde Türk-Tatar edebî dilinin şekillenme ve işlevselleşmesinin Altın Ordu döneminde başladığını kanıtlamıştır. Volga Havzasında bu dönemde, yazılı-edebî biçim üzerinden edebî norm niteliği kazanmaya başlayan Kıpçak tipi üst konuşma dilinin oluşumu ve pekişmesi cereyan etmekteydi. Türkolojide "Volga Havzası Türkçesi" olarak adlandırılan o edebî dil değişkesinin temelinde özellikle bu edebî norm yatmaktaydı⁵.

Elbette, burada dilsel olguları işlemenin statik yöntemleri ve olguların sistemli yorumu da işin içinde olduğu için her bir yazılı metni bu planda incelemek büyük emek ve zaman ister. Mamafih böylesi bir analizin sonuçları hem edebî dillerin tarihi için hem de somut bir Türk dilinin tarihî grameri için sembolik malzeme sunmaktadır. Bu nedenle, benzer incelemelerin genişletilmesi çağdaş Türk tarihî metin bilimi, tarih bilimi ve tarihî gramer araştırmalarının önemli bir görevi olarak durmaktadır.

Bize göre, ayrıca, bu yaklaşımı runik yazılı anıtlardan başlayarak Eski Türk metinlerinin bütün gövdesi de adeta talep etmektedir. Çok sayıdaki Eski Uygur yazıtları ise henüz bu araştırma doğrultusunun dışında kalmaktadır.

⁴ Blagova, G. F. (1977). O metodike izuçeniya morfologii srednevekovix tyurkskix poetičeskix tekstov. *Voprosı Yazıkoznaniya* 3, ss. 86-100; Blagova, G. F. (1982). *Tyurkskoye skloneniye v areal'no-istoričeskom osveščeniı*. Moskva: Nauka, s. 304.

⁵ Nuriyeva F. Ş. (2004). *İstoričeskiye i lingvističeskiye usloviya formirovaniya tyurko-tatarskogo literaturnogo yazıka zolotoordınskogo perioda*. Kazan': İzdatel'stvo Kazanskogo Gosuniversiteta, s. 376.

SELÇUKLU VE OSMANLI BEZEME SANATININ ANLATIMINDA KULLANILAN TERİM KARMAŞASI

Candan NEMLİOĞLU

Orta Asya, Doğu Türkistan'da Turfan'ın yakınında Uygurların Bezeklik olarak adlandırdıkları ilçenin çevresindeki tapınakların¹ duvar ve tavan resimleri "Bezekli" adı ile tanıtılmaktadır. Bezek kelimesinin yerine Anadolu Türk Sanatı'nın tanıtımında "süs" kelimesi kullanılmıştır. Günümüzde ise süsleme anlamında "bezeme" kelimesi kullanılmaktaysa da, Selçuklular Dönemi'nde kullanılmaya başlanan Farsça kelimelere Osmanlıların ilk yıllarında Arapça ve 17. yy.ın 2. yarısından sonra ise Fransızca kelimeler eklenmiştir. Böylece anlatımlarda "oval, beyzi, elips" kelimeleri tek bir şekli anlatmak için yan yana sıralanarak yazılma gibi anlatım hataları başlamıştır. Oysa tek şekle ya da öргеğe karşılık, tek Türkçe ad verilmelidir.

1- Selçuklu ve Osmanlı bezeme sanatının tanıtılmasında kullanılması gereken terimler:

a- Kelimeler:

Uygur Türkçesi; bediz urtur = süslemek, bedizet = süslemek, bedizli = süslü.²

Bezeme (Uygur Türkçesi) (Res.1) = nakş (Ar.) = tezyîn (Ar.)³ = süsleme (günümüz Türkçesi).

Bedizçi = ressam, sanatkâr (Uygur Türkçesi). Nakkaş (Ar.) (Res.2) mimari ve kitap tasvirlerin yapan sanatkâr = Osmanlı Nakkaşhanesinde desenleri hazırlayan kişi ya da kişiler= minyatürcü (günümüz Türkçesi) kitap resmi yapan = miniaturist (Fr.-Eng.)

Nakkaşhane (Osmanlı Türkçesi) = Bezeme örneklerinin hazırlandığı yer = atölye (günümüz Türkçesi = Atelier (Fr.).

Sâz dâden (Far.ساز دادن) (Res.3) saz çalmak, hazırlamak, süslemek.⁴

Tasvir (Ar.) = (Res.4) Osmanlı Dönemi el yazma eserlerdeki resimlerin tanıtımı "tasvir" kelimesi ile yapılırken 18.yüzyıl Fransız etkisi ile" minyatür " kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. Miniare (Latince) = miniature (Fr.- Eng) = kitap resmi.

Beyzî (Ar.) = yumurta biçiminde olan (Osmanlı Döneminde kullanılan kelime) (Res.5)

Oval = (günümüz Türkçesi) = Ovale (Fr.)

Gülçe = gülbezek (Türkçe) = rozet = rozet çiçeği (günümüz Türkçesi, Fransızcadan uyarılma) = rose (Fr.) = gül, rosette (Fr.) = yakaya takılmak için çeşitli biçimlerde yapılan nesne.

Kurs (Ar.) = daire şeklinde olan = Şemse (Ar.) güneş şeklinde olan = Madalyon = (günümüz Türkçesi) Médaillon (Fr.)(Res.6a- b)

Kenar suyu = su yolu⁵ = ortada yer alan bezemelerin dört taraftan çevrilmesi, halı, çin vd.= bordür (günümüz Türkçesi) = bordure (Fr.)

Tahrîr (Ar.) = Yazma, yazılma. Tahrirli (Osm) = Kenar çizgileri belirtilmiş örgü (motif)

Kontur (günümüz Türkçesi) = contour (Fr.)

¹ Esin, E (2004). Uygur tapınaklarını "Uygur Külliyesi" olarak adlandırmıştır. Külliye Arapça yapılar topluluğu anlamına gelmektedir. E.Esin, 18.

² Tekin, Ş (1993). 14.

³ Osmanlıca da kullanılan bu kelimelerin anlamları için bkz.F.Develioğlu, 2000,802.

⁴ Sâz dâden - sâz zeden = saz çalmak. Çift kelimeli fiillerdir. M.Kanar, 1998,338. Farsça sâz dâden kelime gurubu Türkçeye "saz yazmak" ya da "saz kolu" olarak tercüme edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Türkçe "saz" kelimesinin Farsça karşılığı "ney" dir. M. Kanar,1998,667.

⁵ D. Hasol,1995,149.; H.Özönder, 2003, 108, 179.

B biçim (Türkçe) = dış görünüş, somut sanatlarda belli bir konunun çizilerek hazırlanması = Form (günümüz Türkçesi) = forme (Fr.)⁶

Konu (Türkçe) = bir yazıda ya da eserde işlenen düşünce. Tema (Yun.) yazılı yapıtta ya da sanat eserinde işlenen konu.

Evren (Uygur Türkçesi)⁷ = Ejder (Far.) = Dragon (Eng) = Efsanevi bir hayvan.(Res.7a-b)

Meander /meandre (Fr.) = aşık yolu

Taçkapı = yapının görkemli ve bezemeli ana giriş kapısı = portal (günümüz Türkçesi = portail(Fr.)) (Res.8a-b).

b- Teknikler:

Mural (Eng) = duvar ve tavana (kubbe) yapılan resim. Fresco (Eng.) = yaş siva üzerine uygulanan resim. Fresko / Fresk = duvar resmi (günümüz Türkçesi).⁸(Res.9)

Boyar madde: Bitkisel - hayvansal – madensel olmak üzere doğal şekilde elde edilir. Bu boyar malzemenin kök boya olarak anlatımı teknik yanlışlığa neden olmaktadır.⁹

Altın = işlemeye elverişli kıymetli maden.¹⁰ Tezhib (Ar.)= kitap bezeme örneklerine verilen ad. Tezhib, tasvir sanatı ve kalem işlerinde 24 ayar altın kullanılmasına karşın yanlış olarak anlatımlarda “altın yaldız” tanımı kullanılmaktadır. Oysa yaldız maddenin kendisi değil benzeridir.

Sayvan (Osmanlıca) = bezeme amaçlı kullanılan belirli biçimlerdeki parçalar¹¹ = sâye-bân (Far.) = gölgelik = aplik (günümüz Türkçesi) = appliqué (Fr.) = bir yere süs olarak takılan parça, takıt. (Res.10a-b) merdiven şeklinde dereceleri olan çatma tavan, kubbe.

Mukarnes (Ar.) = merdiven şeklinde dereceleri olan çatma tavan, kubbe vd. = Mukarnas

(Osmanlı Türkçesi) = Stalaktit (günümüz Türkçesi) = Stalaktos (Yun.) = damla damla akan şey, mukarnas. Sarkıt (Türkçe) = sarkan herhangi bir bezeme örgesi.

Heterojen (günümüz Türkçesi) = heterogen (Yun.) ayrı cins, ayrı tür. ”Heterojen bir yapı” = ”ayrı özellikte(cinste-türde) bir yapı” olarak anlatılmalı.

Şebeke (Ar.) = ağ gibi yapılmış, kafes şeklinde olan. Ajur (günümüz Türkçesi) = Ajour (Fr.) = kafesoyma.

Restoration (Fr.) = onarım, protection (Fr.) = koruma. Restorasyon (günümüz Türkçesi).

2- Değerlendirme ve öneriler

a- Değerlendirme

Günümüz “Geleneksel Türk Sanatları” eserlerinin tanıtımında tezyinat kelimesinin yerine daha çok bezeme ve süsleme kelimeleri kullanılmaktadır. Ancak anlamları tam olarak

⁶ Form, biçim kelimesinin tam karşısı olarak verilmektedir. D.Hasol, 1995,167.

⁷ Esin, E (2000). 122,159. (Resim 22,208)

⁸ Teknik terimlerin tanıtımında D.Hasol’un Mimarlık Sözlüğü’ndeki açıklamalardan yararlanıldı. D.Hasol,1995,170

⁹ Türkiye’deki kütüphanelerde 600 000 el yazma eserde pek çok tasvirli sayfa bulunmasına karşın bu örneklerin hiçbirinin teknik incelemesi yapılmamıştır. Avrupa da bu konuda ayrıntılı çalışmalar yapılmaktadır. Bkz. Ed. R.L.Feller , 1986,3 cilt.

¹⁰ Altın çeşit ve kullanım özelliği ile ilgili bilgi için bkz. H.Özönder, 2003, 6-7-8.

¹¹ Sayvan ile ilgili diğer anlamlar için bkz. N.İslimyeli,1976, 710-721.

kavranılmamış olan bu kelimelerle yanlış cümleler kurulmaktadır. Örneğin; “Kandiller bezemelerle (süsleme) süslenmiştir”. (Res.1)

“Nakkaşhane yani atölye” tarzındaki bir açıklama da Osmanlı Döneminde kullanılan bir kelimenin Fransızcadan uyarlama bir kelime ile yapılan açıklamasıdır.

Farsça çift kelimeli olan “sâz dâden” = saz çalmak, süslemek anlamlarına gelen fiil 18. yüzyıl Osmanlı yazarları tarafından yanlış anlaşılmış ve değerlendirilmiştir. 16. yüzyılda Tebriz’den Osmanlı Saray Nakkaşhanesinde nakkaşbaşılığına kadar yükselen ve kendi çizim tarzını belirleyen Şah Kulu’nun eserleri 18. yüzyıl yazarları tarafından “saz yazmak” ve “saz kolu”¹² tarzı olarak adlandırılmış olması, yüzyılımızda da “Saz Üslubu” adı ile sürdürülmektedir. (Res.3)

Bu adlandırma Farsçanın doğru anlaşılmamış olmasından kaynaklanmalıdır. Saray nakkaşbaşılarında olan Kara Memi’nin çalışma tarzına Kara Memi tarzı denildiği gibi Şah Kulu’nun çalışma tarzına da Şah Kulu tarzı denilmelidir. Oysa ince uzun hançer yaprakları, hataîler ve evren gibi Uzak Doğu kökenli hayvan tasvirleri ile yapılan bezeme örnekleri 20. yüzyılda “Saz Yolu”¹³ ya da “Saz Üslubu”¹⁴ olarak adlandırıldı.

Fatih Sultan Mehmet Han’ın diz üstü oturarak yapılan tasviri ki bu oturuş tarzı Türk örf ve âdetinin bir özelliği olmasına karşın¹⁵ tasvir “Fatih’in portresi” kelimeleriyle tanıtılmaktadır.(Res.4)

Osmanlı Devleti’nde saraya bağlı Nakkaşhanede nakkaşbaşı denetiminde hazırlanan çizimler nakkaşlar tarafından yapılara uygulanırdı. Günümüz kitap resmi tanıtımlarında tasvir ile birlikte minyatür, tasviri yapan kişilere de ressam ya da minyatürcü denmektedir.

Bir Türk sanatı olan halıların tanıtımında bile ne yazık ki kenarsuyu ya da su kelimesi kullanılmayıp bordür kelimesi kullanılmaktadır.

Gülçe–gülbezek-hataî kelimelerinin Avrupalı yazarlar tarafından rose ya da rosette kelimeleriyle yazılmış olmaları, bu yazıların Türkçeye çevrilisinde ise rozet kelimesiyle yazılmasına neden olmuş ve bu yanlış anlatım devam etmektedir.

Günümüzde beyzi kelimesi yerine oval kelimesi kullanılmaktaysa da bazı yayınlarda beyzi ve oval kelimeleri birlikte kullanılarak anlatım hatası yapılmaktadır. (Res. 5)

El yazma eserlerin ciltlerinde ortadaki yuvarlak ya da beyzi şekillerindeki bezemeler şemse olarak adlandırılırken, mimari bezemelerdeki (kalem işleri) yuvarlak ya da beyzi şekiller madalyon olarak tanıtılmaktadır. (Res.6a-b)

“Halı” tüm dünyada Türklere özgü bir sanat olarak kabul edilmiştir.¹⁶ Ancak halı desenlerinin tanıtımında yabancı kelimeler kullanıldığı gibi kenar suyu ya da suyolu kelimelerinin yerine günümüzde Fransızca olan bordür kelimesi kullanılmaktadır.

“Evren” kelimesi Türkçe olmasına karşın, bu efsanevi hayvan Türk sanat eserlerindeki tanıtımı Farsça olan “ejder” kelimesi ile yapılmıştır. Günümüzde ise dragon ile ejderin aynı sayfada yer aldığı yayınlar vardır. (Res. 7a-b).

Günümüzde Selçuklu ve Osmanlı eserlerinin anıtsal kapıları yayınlarda “portal” kelimesi ile tanıtıldığından toplumumuz “taç kapı”nın anlamını dahi bilmemektedir. (Res.8a-b)

¹² B.Mahir, Müstakimzade Süleyman Saadeddin Efendi’nin “saz yazmak”, Ayvansarayî’nin “saz kolu” adını verdiğini belirtir. B.Mahir,1994,7,128.

¹³ Saz Yolu, Mad., için bkz.H.Özönder, 2003, 173-174.

¹⁴ Saz Üslubu ile ilgili bilgi için bkz. B.Mahir, 1987,123-133.

¹⁵ Türklere çökerek oturmak ile ilgili gelenek için bkz.E.Esin, 1970, 231-242; Fatih Sultan Mehmet Han’ın tasviri ile ilgili geniş bilgi için bkz.C.Nemlioğlu,2007, 284.

¹⁶ Dünyanın en eski halısı olarak kabul edilen “Pazırık” ile ilgili bilgi için bkz. E.F.Tekçe,1993,18-26.

“Türk Tezyini Sanatlarında Motifler” adıyla Türk örgelerinin tanıtıldığı kitapta Türk kelimesinin dışındaki “tezyin ve sanat” kelimeleri Arapça “motif” kelimesi ise Fransızcadır.

İngilizcede duvar ve tavan (kubbe) resmi “mural painting ya da “ wall painting” kelimeleri ile belirtilip “fresco” (yaş sıva) ve “secco” (kuru sıva) teknikleriyle tanıtılırken, Türkçede günümüz yayınlarında duvar ve tavan resimleri fresko ya da fresk olarak yazılarak kuru sıva üzerine yapılan uygulamalarda yanlış tanıtılmış olmaktadır. (Res.9)

Sayvan kelimesinin yerine de ne yazık ki Fransızca kökenli aplik kelimesi kullanılmaktadır. (Res. 10a-b)

Camilerimizdeki mahfil korkulukları “şebeke ve ajur” tekniğiyle yapılmıştır şeklindeki anlatımla iki aynı anlamlı yabancı kelime yan yana yazılarak yanlışlık yapılmakta oysa Türkçe karşılığı olan “kafesoyma” kelimesi kullanılarak bu yanlışlık önenebilir.

Tarihi eserler üzerinde yapılan işlemlerin “koruma ve onarım” olarak açıklanması gerekirken yalnızca “restorasyon” kelimesi ile açıklanması eksik bir anlatımı da ortaya koymaktadır.

Ne yazık ki Türk sanatını tanıtan eserlerin Türkçe anlatımını sağlayacak kelime zenginliği olmasına karşın günümüzde özellikle Fransızca ve Yunanca (Latin kökenli) kelimelerden uyarılma örneklerin kullanıldığı yazılı kaynaklarda görülmektedir.

b- Öneriler

❖ Türk Dil Kurumu ya da Kültür Bakanlığı tarafından mesleki yazıları incelemek üzere bir “Bilimsel Heyet” kurulmalı!

❖ Yetkili heyet anlatımlarda kullanılması gereken kelimeler üzerinde fikir birliğine varmalı ve bu durumu ilgili kurumlara bildirmeli!

❖ Özellikle devlet kurumları tarafından yayımlanacak olan kitapların yetkili heyet tarafından incelendikten sonra yayını yapılmalı!

Kaynakça

- Develioğlu, Ferit (2000). Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara.
- Doğan, Hasol (1995). Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, İstanbul.
- Esin, Emel Bağdaş ve Çökmek Türk Töresinde İki Oturuş Şeklinin Kadim İkonografisi, Sanat Tarihi Yıl., III 1969-70, 231-242. İstanbul.
- Esin, Emel (2004). Orta Asya’dan Osmanlı’ya Türk Sanatında İkonografik Motifler, İstanbul.
- Feller, Robert L. (1986). Artist’s Pigments A Handbook of Their History and Characteristics, vol.3. Oxford
- İslimyeli, Nüzhet (1976). Sanat Terimleri Ansiklopedisi, c.1-2. Ankara.
- Kanar, Mehmet (1998). Büyük Sözlük Farsça Türkçe, İstanbul.
- Mahir, Banu Şahkulu (1994). (Mad.) Dünden Bugüne İstanbul Ansk. İstanbul: 7, 128.
- Mahir, Banu (1987). Osmanlı Sanatında Saz Üslubundan Anlaşılan, ae,II ,123-133.
- Nemlioğlu, Candan (2007). Fatih Sultan Mehmed Han Döneminde Resim ve Tasvir Sanatı,2005-2006 Fatih Sempozyumu I-II Tebliğler, 278-293. İstanbul.
- Özönder, Hasan (2003). Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Deyimleri, Terimleri Sözlüğü, Konya.
- Tekçe, Fuat E. (1993). Pazırık Altaylardan Bir Halının Öyküsü, Ankara.
- Tekin, Şinasi (1993). Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları, İstanbul.

ÇAĞDAŞ TÜRKOLJİDE YENİDEN YAPILANMA ŞARTLARI ÜZERİNE (TÜRKOLJİ STRATEJİ DENEMESİ)

Kamil Veli NERİMANOĞLU

Dünyada, özellikle Avrasya coğrafyasında 250 milyondan fazla Türk kökenli insan yaşamaktadır. Başta Türkiye Cumhuriyeti olmak üzere diğer altı Türk Cumhuriyeti, aynı zamanda Rusya, Balkan ülkeleri, Çin ve İran'da... yaşayan Türk topluluklarına yönelik çalışmalarda Türkoloji bir bilim alanı olmakla jeopolitik, kültürel ve bilimsel önemi ile de ortaya çıkmaktadır. Etkin, sağlıklı ve sonuç getirecek strateji ve politikalar ortaya koyabilmenin temel unsurlarından biri de Türkoloji'de kapsamlı ve derin akademik araştırma ve uygun tartışma ve fikir alışverişi ortamlarının oluşturulmasıdır.

Türk olmayan dünya halklarında Türk diline, tarihine, kültürüne karşı büyük ilgi ve merakın bulunması, medeniyetlerin diyalogu konseptinin gerçekleşmesinde önemli şartlardan biridir.

Deneyimlerin de ortaya koyduğu üzere, akademik çalışmalar, altyapı çalışmaları ile desteklenmedikten sonra resmi ya da sivil olsun hiç bir teşebbüsün ciddi sonuçlar elde edemediği kuşku götürmeyen bir gerçektir. Bu çalışma ve inisiyatifler birbirini tamamladıkları ölçüde başarılı olabilmekte ve etkinlik kazanabilmektedirler.

Bu bağlamda ele aldığımızda, Türkiye'nin bu bölgeyle ilişkileri maalesef daha çok resmi girişimlerle sınırlı kalmış ve ilişkiler resmi kurum ve enstrümanlarla sürdürülmüştür. Akademik ve sivil toplum kuruluşlarına sembolik bazı inisiyatifler dışında konseptsel ve köklü çalışma şansı verilmemiştir. Bu da ilişkilerin sivil toplum temelinden eksik, hatta yoksun kalmasına sebep olmuştur. Bugün ilişkilerdeki bu boşluk açık bir şekilde kendisini hissettirmektedir.

Diğer küresel ve bölgesel güçlerin yaptığı gibi, devlet kurumlarının ifade edemediklerini ve uygulamaya geçiremediklerini ya da yetersiz kalınan hususları tamamlamada akademik kurumlar ve sivil toplum kuruluşları en önemli enstrümanların başında gelmektedir. Bundan yoksun yürütülen bir politika ciddi eksiklikler taşıyacak ve açıklar verecektir demektir.

Çift kutuplu sistemin ve SSCB'nin dağılması sonucu yaşanan küresel depremin ardından dünya yeniden yapılanmaya başlamıştır. Buna bağlı olarak birtakım jeopolitik realiteler de ortaya çıkmıştır. Bunların başında Türk Devlet ve Toplulukları, başka deyişle Türk Dünyası realitesi gelmektedir.

20. yüzyılın sonu ile 21. yüzyılın başlarından itibaren, Türkoloji birçok küresel meselenin kaderini belirleyen bir gerçek halini almıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nden ve KKTC'den sonra Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan... ve Rusya içinde özerk cumhuriyetler ve vilayetler de dahil olmakla Türk Dünyası, 51 milyon km² arazisi ve üzerinde yaşayan aşağı yukarı 250 milyon nüfusu ile dünyanın en önemli kara parçasını ve ana jeopolitik alanını oluşturmaktadır. Bugünün dünyası, bir şeylerin bilinçaltında var olmasını yeterli bulmamaktadır. Günümüz koşulları, somut ve akılcı düşünce ve eylemler talep etmektedir. Bu bakımdan, en büyük ve köklü medeniyetlere beşiklik yapmış Türk Dünyası coğrafyası; kendi ortak tarihsel, sosyal, ekonomik, kültürel, coğrafi, jeopolitik ve jeostratejik imkânlarını çok iyi görebildiği ve değerlendirebildiği takdirde istikrarını sağlayabilecek ve yarının barış ve refah bölgesine doğru emin adımlarla yürüyebilecektir.

Bunun temel unsurlarından biri de, Türkoloji veya Türklük Bilgisi - Türk bilimidir. 200 yıldan beri var olan Modern Türkoloji, Türk Dünyasının oluşması ile yeni sosyal, bilimsel boyut kazanmıştır. Yeniçağda dil, edebiyat, tarih, kültür araştırmaları ile beraber, bölge ülke ve halklarının dününün, bugününün ve geleceğinin öğrenilip tetkik edilmesi, sorunların tartışılıp

çözüm üretilebileceği ortamların oluşturulması, yapılacak konseptsel çalışmalarla buradan elde edilecek neticeler esasında kalıcı çözümlerin ortaya konulması ihtiyacı doğmuştur. Bu çalışma ortamlarının oluşturulabilmesi halinde, yarınlara temeli güçlü, rasyonel, karşılıklı saygı esasına dayalı, mütekabil çıkarları göz önünde bulunduran, vizyoner konsept ve projeler üretilebilecektir.

Bizim sunmak istediğimiz konseptin ana çizgilerine geçmeden evvel bu konseptle ilgili birkaç önemli noktayı vurgulamak isteriz.

Yeniden yapılanma gerekliliği Türkolojinin geride kalması, çıkmaza girmesi olgusu değildir. Öyle değilse, o halde nedir?

Tasvir, metin okuma veya eski gramer şablonları Türkolojinin gelişim yollarını tıkayabilir ve kalıplaşmaya götürebilir. Bu durumun ortadan kaldırılması, üniversite dil eğitiminde eğitim ve dil-edebiyat fakültelerinin eğitim ve öğretim sisteminin değiştirilmesi ve modernleştirilmesi ile mümkündür. Bu değişim ve dönüşüm yoruma ve tartışmaya açık olmalıdır. “Üstat böyle buyurmuştur” ilkesiyle Türkolojiyi yenileştirmek mümkün değildir. Yapılacak şey, üstatları bugünün talebine ve bağlamına getirmek, yorumu zamana ve zemine uydurmaktır. Kaşgarlı Mahmud’tan Ali Şir Nevai’ye, Bergamalı Kadri’den Mirza Kazım Bey’e, İsmail Gaspirali’dan Vilhelm Thomsen’e, Vasili Vasilyeviç Radloff’tan Anna Marie von Gabain’e, Wilhelm Bang’a, Kaara Brokkelman’a, Fuat Köprülü’ye, İbrahim Kafesoğlu’na, Sergey Malov’a, Aleksandr Kononov’a, Nikolay Katanov’a, George Clauson’a, Ahmet Caferoğlu’na, Muharrem Ergin’e, Gerhard Doerfer’e, Suzanna Kakuk’a, Hasan Eren’e, Mirfatih Zekiyev’e, Bibigül Orazbayeva’ya... uzanan yol üstatlar yoludur. Türkçeyi inceleyen, Türk dilinin ve kültürünün temel taşlarını ortaya koyan bu Türkologların her biri başlı başına birer ekoldür.

Kaşgarlı Mahmud, karşılaştırmalı dil metodunu Frans Bopp’tan ve Rasmus Rask’tan 7.-8. yüzyıl öncesinde ortaya koymuştur. Ali Şir Nevai “Muhakemetü’l-Lugateyn”de kendi dilinin kelimelerini yan yana sıralayarak bu dilin Farsçadan üstünlüğünü tespit etmiş ve ana diline Arapça, Farsça gözüyle değil, Türkçenin gözüyle bakmış, Türkçeyi Türkçenin anahtarıyla açmayı başarmıştır.

Her ekol bir başlangıç, bir metot olarak dünyaya gelmiş ve bu araştırmalar zincirinde Türkçenin ses, kelime, yapı, tarih, kültür varlığı, kendine has özgünlüğü ile ortaya konulmuştur.

Zaman geçtikçe yeni ihtiyaçlar doğmuş; bilimin sonsuzluk yolu kendi kendini yenileme, dünya bağlamında değişme gereksinimi duymuştur. Bu gereksinimi dilbiliminde zamanla ortaya koyan Humboldtlar, Saussurelar, Jakobsonlar, Yelmisevler, Serebrennikovlar... Türkoloji gündemine getirmişlerdi. Bir diğer yönden matematiğin, fiziğin, bilişim alanlarının, özellikle de bilgisayar tekniğinin, iletişim dünyasının getirdiği gelişmelerle beraber yeni bakış sistemi meydana gelmiştir.

Eğitimin görsel paradigmaları modern Türkolojinin bütün alanları için zorunludur.

Türkolojinin aşırı bir şekilde metin (özellikle divan ve el yazması metinlerinden) okunmasına kaydırılması, klasik alanlardan (edebiyat, tarih, güzel sanatlar...) uzaklaşarak yalnız dil üzerinde yoğunlaşması da modern Türkolojinin yetersizliğinden sayılabilir.

Biz asla metin okunmasına karşı değiliz. Özellikle V. Thomsen’den sonra Orhun-Yenisey metinlerinin toplanması, tetkik edilmesi ve Uygur, Arap, Ermeni alfabeleri ile yapılan metin araştırmalarını önemli sayıyoruz. Fakat kuramsal dilbilimin, lengo-kültüreloloji, lengo-poetik, psiko-lengüistik, sosyo-lengüistik, matematik lengüistik alanlarında gerekliliğini yeterince ortaya koyamıyoruz.

Türkoloji konsepti klasik Türkoloji ile çağdaş Türkolojinin birliği, ortaklığı, teorik ve deneysel araştırmaların sentezi, bilimler arası disiplinlerin bakış açısını birleştirmek bakımından önemli sayılabilir.

Müzakere, tartışma bağlamında daha olgun bir konseptin hazırlanması ve onun Türkoloji okullarının işbirliği, fikir birliği ile işlenip kabul edilmesi ile Türkolojinin gelecekteki başarıları için ciddi bir temel oluşturacağı fikrine inanıyoruz.

Biz bir araştırmacı Türkolog olarak bahis konusu problemlerin tepeden inme bir anlayışla değerlendirmiyoruz ve Türkolojinin ulaşacağı hedeflerine karşı kötümser de değiliz. Avrupa-Germen dilbiliminde, Roman dilleri alanındaki araştırmalarda, çağdaş dilbilim metotları üzerine dünyada gerçekleştirilen araştırmalarda Türkolojinin kritik noktalarını, eksikliklerini, araştırma derinliği ile bazı problemlerinin varlığını saklamak ve Türkolojiyi güllük gülistanlık olduğunu göstermekten uzak olduğumuzu belirtmeyi kendimize bir borç biliyoruz.

Politikada ve devlet hayatında, din tarihinde ve ideolojilerde, ekonomi ve sosyal yapılarda yeniden yapılanma gereği kendini defalarca ispat etmiştir.

Yeniden yapılanmanın değişim ve dönüşüm boyutları, eskinin klişelere bağlı kalmadan yeniden yaşamasına imkân vermektedir.

Sanatın güzellik kurallarının esasında bir üretim faaliyeti olduğunu ispatlamak bilimin görevidir. Neden Yunus'un dili akıcıdır, berraktır, sıra dışıdır, aydan arı sudan durudur sorularını cevaplandırmak için ses estetiği, cümle yapısı, kelime zenginliği ve onların anlam nüanslarının, çalarlarının bilimsel yöntemlerle araştırılması önemli olduğu kadar görsel Türkolojinin şemalara, modellere, cetvel ve haritalara dayanan eğitim ve öğretim sistemi sadece pedagojik bakımdan değil, kuramsal ve yöntembilim ilkeleri bakımından da büyük önem taşıdığı ortadadır.

“Türkçenin grameri yazılmış mı?” diye sorulursa bizce Ali Şir Nevai'nin dışında Türkçenin yapısı, birleşim ve değişim kuralları, Arap, Fars, Avrupa, Rus modeli, kalıbı ile biçimlendirilmiş ve yazılmıştır. Bu doğru mu yanlış mı, olumlu mu olumsuz mu sorularını bir tarafa koyarsak bu sorunun cevapları farklı olabilir. Bizce Türkçenin kendi grameri, kelime dizimi kuralları temel alınmakla yeniden yazılabilir. Bu tip araştırmaların olmadığını vurgulamak isteriz. Bizce dil bilimcilerinin, Türkologların, matematikçilerin, bilişimcilerin iş birliğiyle Türkçenin gramerinin yazılması kaçınılmazdır. Veya Türkçenin sözlükleri, çağdaş talepleri karşılayabilir mi ya da ne derece karşılayabilir? En önemlisi “Türkçenin zaman ve zemine bağlı olan sözlüğü mevcut mu?” sorusuna ne yazık ki yine de olumsuz cevap vermek zorundayız.

Evet, Türk lehçelerinin güzel sözlükleri yok değildir, fakat deyimleriyle, alıntıları ve eski kelime varlığıyla kapsamı bir milyondan fazla olabilecek sözlüğümüz de mevcut değildir. Bunun yanı sıra ağız sözlüğü, yazar sözlüğü, kelime üretme sözlüğü, ters veya akis sözlüklerin olmaması veya az olması durumu ile karşı karşıyayız. Yeri gelmişken görsel Türkolojiye, eğitim-öğretim ve kuramsal bakımdan ciddi ihtiyaç olduğunu saklamak da gereksizdir. Şemalar, modeller, haritalar bu bakımdan vazgeçilmez kaynaklardır.

Sanal dünyadan “Google” sayfasından indirilmiş haritalar, Hunların, İskitlerin, Göktürklerin bugüne kadar uzanan dil hareketliliğini, politik değişimleri, savaşları, barışları, güçleri, İpek Yolu tarihi gerçeğini anlamak ve anlatmak bakımından önemlidir.

Sanat, her zaman yeni, tekrarsız ve özgündür. Bilimsel çalışmalarda olduğu gibi Türkoloji ile ilgili ne kadar önemli derli toplu ve tutarlı araştırmalar yapılırsa yapılsın zamanla eskimeye, çağın taleplerini karşılamamaya mahkûmdur. Bilimin eskimesinin nedeni yeni gözlemler, yeni metotlar, yeni bakışlar ve sonuçlardır. Bu anlamda Türkoloji eserlerinin değerini vermekle birlikte yeniçağın taleplerine uygun araştırmaları gerçekleştirebilmek kaçınılmazdır. Mesela, E. R. Tenişev'in Türk edebi dillerinin ayrılma ve birleşme süreçlerine hasrolunmuş yazıları, Azerbaycan'da merhum akademisyen M. Şiraliyev'in iştiraki ve başkanlığıyla Azerbaycan Türkçesinin diyalektoloji atlasının yüksek seviyede hazırlanması, D. Vasilyev'in Tuva yazıtları üzerindeki gözlemleri, M. Zekiyev'in Türk etnogenезisinin yeni konseptte takdimi ve Anna Vladimirovna Dıbo'nun 2007'de Moskova'da yayınlanmış “İlk Türklerin Dil Temaları” eserleri

bu yenilik arayışlarının örneği olarak verilebilir. Ahmet B. Ercilasun'un "Türk Dili Tarihi"ni yeni sistemde oluşturarak ders kitabı olarak eğitimde kullanılmasını, Halûk Şükrü Akalın'ın bilişim tekniği ile yapılan dil araştırmalarına önem vermesi ve yol açmasını göstermemek olmaz.

Artık Türkolojide fişleme, yapııştırma, parmak hesabı istatistik devri geçti. Metnin veri tabanı ve her türlü istatistikî bilgiler yeni metotlarla tespit edilmektedir. Metnin ses, kelime, şekil grupları, kelime üretme modelleri, cümle yapılarının tam analizini gerçekleştirebilen programlar mevcuttur. Veri tabanlarının binlerle matris hesaplamaları, metnin çok yönlü analizine imkân vermekle birlikte dil eğitimine daha ciddi yarar sağlayabilir.

TÜRKOLOJİ KONSEPTİNİN ANA HATLARI

I. Türk Dillerinin Genel Yapısı ve Bölünmesi

Türkoloji Araştırmaları Tarihi (M. Kaşgarlı, B. Kadri, M. Kazım Bey, M. F. Ahundzade, İ. Gaspıralı, A.B. Hüseyinzade, Z. Gökalp, F. Köprülüzade...)

Türk Dili Tarihi

Ural-Altay Dilleri

Ana Altayca-İskit-Hun devri

- a) Köktürkçe (Orhun-Yenisey abideleri)
- b) Uygurca

Orta Türk Devri

Doğu Grubu (Karahanlı, Harezmi, Çağatay)

Batı Grubu

- a) Eski Anadolu Türkçesi (1453 yılına kadar)
- b) Kıpçak Türkçesi
 1. Müslümanlığa ait metinler
 2. Hıristiyanlığa ait metinler

En Yeni Türkçe

1. Güney-Batı Grubu (Oğuz Lehçeleri)

Osmanlıca (1453-XIX. yy)

Türkiye Türkçesi (son yüzyılın edebi (yazı) dili)

Güney-Batı grubunun ağız ve şiveleri:

- a) Anadolu Türkçesi
- b) Gagavuz Türkçesi
- c) Azerbaycan Türkçesi
- d) Türkmen Türkçesi

2. Batı Grubu (Kıpçak Lehçeleri)

- a) Karay, Karaçay ve Balkar Türkçeleri
- b) Kırım Tatarcası ve Kumuk Türkçesi
- c) Kazan Tatarcası ve Batı Sibiryâ Şiveleri
- d) Başkurt Türkçesi

3. Orta Grup

Kazak, Karakalpak, Nogay, Kumuk, Karaçay, Malkar, Truhmen Türkçeleri

4. Doğu Grubu (Karluk Lehçeleri)

- a) Özbek Türkçesi
- b) Yeni Uygur Türkçesi
- c) Sarı Uygur ve Salar Şivesi

5. Kuzey Grubu (Kıpçak Lehçeleri)

- a) Altay şivesi
- b) Abakan şivesi
- c) Sayan ve Karakaş şiveleri

Tuva Türkçesi

Yakut (Saka) Türkçesi

Bulgar Türkçesi

Hunca, Tuna ve İdil (Volga) Bulgarcası
Çuvaş Türkçesi

II. Edebiyat

İslam'dan Önceki Dönem

- a) Göçebe ve Akıncı Devrin Edebiyatı
- b) Yerleşik Devrin Edebiyatı (Burkancı-Manici ve Hıristiyan Türklerinin edebiyatı)

İslam-Türk Devri

İlk Müslüman Türklerin Edebiyatı (Karahanlı-Harezmi edebiyatı)

Çağatay Edebiyatı

Beylikler ve Osmanlıların İlk Devrinde Anadolu'da Tercüme Edebiyatı

Anadolu Halk Edebiyatı ve Destanlar

Tasavvuf Edebiyatı

Divan Edebiyatı

a) Başlangıç (XV. yy. sonuna kadar) Devri

b) XVI-XVII. yy.

c) XVIII-XIX. yy.

Yeni Türk Edebiyatı

a) Tanzimat Edebiyat

b) Servet-i Fünun Edebiyat

Genç Türkler Devri Edebiyatı

Cumhuriyet Devri Edebiyatı

Azerbaycan Edebiyatı

Özbek Edebiyatı

Türkmen Edebiyatı

Tatar (Kazan, Kırım, Sibiry) Edebiyatı

Başkurt Edebiyatı

Kazak Edebiyatı

Kırkız Edebiyatı
Kuzey Kıbrıs Edebiyatı
Balkan Halkları Edebiyatı

III. Tarih

Hun Tarihi
Kök-Türk Tarihi
Uygur-Karlık- Basmıl-Türgiş Tarihi
Kuzey Türkleri (Hazar - Peçenek vb.) Tarihi
Karahanlılar
İlk Müslüman Türk Devletleri
Altun Ordu
Babür İmparatorluğu
Selçuklular
Anadolu Selçukluları
Mısır ve Suriye'deki Türkler
Anadolu Beylikleri

Osmanlılar

Osmanlı Devletinin Kuruluşu
Osmanlı Devletinin Yükselme Devri
Osmanlı Devletinin Dağılma Devri
Kurtuluş Savaşı ve Atatürk Devrimleri Tarihi
Türk Dünyası
Genel Türk Tarihi Atlası

IV. Kültür

Güzel Sanatlar

İslamiyet'ten Önceki Türk Sanatı
a) Yazıtlar
b) Duvar Freskleri
c) Tamgalar
d) Halı Sanatı
e) Minyatürler, Güzel Yazı – Türk Hat sanatının şah eserleri
e) Musiki
f) Mimari
g) Mutfak Kültürü
Türk-İslam Sanatı

V. Bilim ve Düşünce Tarihi

İslam'dan Önceki Türk Düşüncesi
Osmanlılarda ve Başka Coğrafyalarda Yaşayan Türklerde Felsefe ve Bilim

VI. Toplumsal Hayat

İslam'dan Önceki Dönemde İdari Teşkilat, Devletçilik ve Hukuk

Selçuklularda, Osmanlılarda ve başka Türk devletlerinde:

- a) İdari Teşkilatlar
- b) İktisadi Teşekküller (şekillenmeler)
- c) Toplumsal Tabakalaşma, Yardımlaşma, Yerleşme ve Başka Önemli Şekillenme ve Evreleri
- d) Aile, Örf-Adet, Töre
- e) Hukuk, Demokratik Devlet Anlayışı

VII. Uluslararası İlişkiler

Tarih boyunca Türk devletleri ve Çin, Hindistan, İran, Rusya, Avrupa, Balkan Ülkeleri Uluslararası İlişkileri Tarihi

VIII. Din ve İnanç

Göçebe ve Akıncı Türklerde Dini Tasavvurlar
Burkan Dini ve Türkler Arasında Yayılışı
Mani ve Hıristiyan Dini

IX. İslam ve Türkler

Türklerin İslam Dinini Kabulü ve Benimsemeleri
Türklerin Kabul Ettikleri Mezhepler
Tasavvuf ve Tarikatlar
Batılılaşma Akımları Karşısında Din, Laiklik
Halk Hikayelerinde ve Halk İnanışlarında Burkancılığın ve Şamanlığın İzleri
Bugünkü Asya Türklerinde Şamanlık

X. Diğer Alanlar

Türk Dünyası Coğrafyası
Türk Dünyası Ekonomisi
Türk Dünyası Felsefe ve Sosyolojisi
Türk Dünyası Antropolojisi ve Halkbilimi
Avrasya Teorileri, Avrasya hareketleri

- Türkoloji Araştırmaları Merkezi kendi faaliyet ve programını devlet kurumları (Türk Dil, Tarih, Kültür, Yüksek Kurumu merkezleri - Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Atatürk Kültür Merkezi ile, Kültür ve Turizm Bakanlığı, TRT, TÜBİTAK, TİKA, TÜRKSOY ve uygun amaçlı sivil toplum örgütleri ile (vakıflar, merkezler, dernekler...), aynı zamanda Türk Cumhuriyetleri ve Topluluklarının dil, tarih, kültür merkezleri, bilimler akademileri ve ABD, Avrupa, Asya, Rusya... Türkoloji Merkezleri ile koordine edilecek, ortak proje ve faaliyetlerin hazırlanması, kongre, sempozyum ve seminerlerin gerçekleştirilmesi;

- Teorik açımlı, koordine amaçlı uluslararası «Türkoloji» dergisinin yayınlanması;

- Türkoloji bilgi bankasının, internet ağının ve arşivinin oluşturulması;

-Türk-Sümer, Türk-Çin, Türk-Hint, Türk-Slav, Türk-Germen... Dil, Kültür, Tarih ilişkilerinin daha derinden araştırılması ve karşılaştırılması;

- Türk dilinin, tarihinin, kültür ve edebiyatının kitle iletişim araçları vasıtasıyla dünya seviyesinde tebliğinin geniş alanda sistemli şekilde gerçekleştirilmesi;

- Türkoloji klasiklerinin (M. Kaşgarlı, B. Kadri, M. Kazım Bey, M. F. Ahundzade, İ. Gaspiralı, A. Rezaizade, Z. Gökalp, A. B. Hüseyinzade, V. Thomsen, V. Radloff, F. Korş, S. Malov,

A. Samoyloviç, A. Gabain, K. Menges, F. Zeynalov, Y. Nemet, H. Yarring, J. Deni, A. Kononov, N. Baskakov, A. Tenişev, S. Klyaştorı, A. Şçerbak, F. Köprülüzade, N. S. Banarlı, A. N. Tarlan, A. Gölpınarlı, A. Tanpınar, M. Kaplan, H. Eren, A. Caferoğlu, Z. V. Toğan, İ. Kafesoğlu, E. Esen, S. Cagatay, F. Timurtaş, M. Ergin, B. Çobanzade, A. Demirçizade, M. Hüseyinzade, A. Amonjolov, O. Süleymanoğlu, B. Oruzbayeva, M. Zekiyev, M. Şireliyev, B. Çarıyarov, G. Abdurahmanov, A. Şimmel, K. Brokelman, V. Bang, S. Clausson, İ. Stebleva, L. Ligetti, O. Pritsak, L. Gumilyov, D. Doerfer, A. Titze, E. Marsel, R. Dankoff, S. Kakuk, D. Vasilyev, K. Karpat, D. Sinor, Kleiner-Henkele, L. Yohanson...) eserlerinden seçmelerin hazırlanması ve «Dünya Türkologları» tanıtıcı dizisinin hazırlanması;

- Türkiye’de, Avrupa ve Rusya’da hazırlanmış küçük ve büyük çapta el kitaplarından farklı çağdaş donanımlı Türkoloji ansiklopedilerinin, Türk lehçelerinin genel dilbilim ilke ve metotlarına dayalı gramer ve sözlüklerin hazırlanmasına başlanması;

-Türkoloji toplum dilbilim metotları ile araştırmaların genişletilmesi alanlarına dikkat çekilmesi;

-Dünyanın her yerindeki arşiv, müze ve kütüphanelerde Türk Kültür Dil Tarih yadigârlarının, elyazmalarının, filmlerin, resimlerin... toplanması, araştırılması, dokümanının çıkarılması ve internet ağına yerleştirilmesi;

-Ortak iletişim dili olarak Türkiye Türkçesinin genişletilmesi ve Türk Lehçeleri, abideleri, halk edebiyatı adına zenginleştirilmesi;

-Matematiksel Türkoloji, görsel Türkoloji, bilgisayar Türkolojisi... alanlarında araştırmaların başlatılması ve genişletilmesi;

-Türkoloji bibliyografilerinin ve biobibliyografilerinin hazırlanması;

-Türk Dünyası divanları ve halk edebiyatı örnekleri dizilerinin hazırlanması veya devam ettirilmesi;

-Türk edebiyatı, dil, kültür ve tarihinin dünyada (Avrupa, Rusya, Asya, Afrika, ABD...) tebliği işinin genişletilmesi ve bu sürecin sistemleştirilmesi;

-Türkçe yazar, Türk kültürüne hizmet eden yazarların, bilim ve kültür adamlarının eserlerinin yayınlanması (mesela Türkçe yazıp-yaratan Ermeni aşıkları ve şairleri, Türkçeyi araştıran Avrupa, Rusya, Asya Türkologları vs.);

- «21. Yüzyılda Yeniden Canlanan İpek Yolu - Kültür, Dil, Tarih Yolu» projesinin hazırlanması çalışmasının gerçekleştirilmesi;

-Siyasi Türkoloji açılımının genişletilmesi (mesela, sözde Ermeni soykırımı, Çin’de, İran’da, Irak’ta, Balkanlar’da yaşayan Türklerin ana dili problemi, Türk Cumhuriyet ve Topluluklarında dil politikaları, etnik dillere demokratik yaklaşım konsepti vs.);

-Atatürk ilke ve inkılâpları ve bakışları ışığında Türk Dünyasının tarih, dil, kültür, edebiyat problemlerinin gündeme getirilmesi ve yaygınlık kazandırılması işinin teşkili.

Sonuç

Çift kutuplu sistemin dağılmasını müteakip gelişmelerin ülkemizi merkeze koyduğu ve ortaya çıkan güç boşluğunun Türkiye'yi bölgesel önderliğe doğru ittiği bu ortamda atılacak yeniden yapılanma adımının her şeyden önce entelektüel ve yapısal dönüşümü gerçekleştirmemizde, Yeni Dünya Düzeni ve onun temel eksenini olarak artan ekonomik, sosyal, kültürel küreselleşme olgusunu bütün boyutlarıyla algılamamızda ve her geçen gün önemini ve boşluğunu bariz bir şekilde hissettiğimiz bölgesel işbirliğini gerçekleştirebilmemizde önemli bir atılım olacağı kuşkusuzdur.

Bölgesel bir güç olmanın ötesinde mirasın getirdiği sorumlulukları da omuzlamak zorunda olan ülkemizin, aracı olmaksızın doğrudan diyalog ve fikir alışverişinin yapılabildiği böyle bir ortamın oluşturulmasında inisiyatif geliştirmesi, Türkiye'nin genel olarak çok boyutlu dış politika, özel olarak da Avrasya konseptinin fikri altyapısının gelişmesine katkıda bulunacak, ayrıca bu tür açılımların hayata geçirilebilmesinde önemli deneyimlerinden birini teşkil edecektir.

SOME PALAEOGRAPHIC AND ORTHOGRAPHIC FEATURES OF ALTAY RUNIC INSCRIPTIONS

Irina NEVSKAYA

1. Introductory remarks and history of Altay Runic research

This article deals with Old Turkic Runic inscriptions found in the Republic “Mountainous Altay”, Russian Federation.¹ They are dated back to the VIII-XI centuries A.D. Old Turkic inscriptions of Mongolia, of the basin of the river Yenisei, of Mountainous Altay, of Kirgizstan, China, Kazakhstan and beyond taken together are a large corpus of several hundred inscriptions. They are an important part of the written heritage of the Turkic world providing us with valuable linguistic and historic information. The Orkhon and Yenisei inscriptions are the most famous ones. They have been studied by a few generations of Turcologists; we can refer to W. Tomsen, V. V. Radlov, P. M. Melioranskij, V. Bang, S. E. Malov just to name a few of them. The Yenisei inscriptions have been recently intensively studied by I. V. Kormušin and I. L. Kyzlasov. As a result, we know much about the Orkhon and Yenisei inscriptions, about their signs, palaeography, and orthography. This was not the case with the Altay Runic inscriptions although they were discovered comparatively early, more than two centuries ago.

In Mountainous Altay, the first Runic inscriptions were found by G. I. Spasskij on the bank of the river Čaryš in 1809 (see Tenišev, 2006, 2006a). Later, in 1865, Radlov, V. V., found a silver vessel with four Runic signs on its bottom there. This inscription was later deciphered by his follower Melioranskij, P. M. (Melioranskij, 1903). These were occasional finds. Later, more discoveries were made by chance by local people or were a by-product of archaeological research (Kiselev, 1936; Evtjuxova & Kiselev, 1941). A more systematic research on the Altai Runic tradition started in the 1950ies. A number of Russian researchers dealt with Altai Runic inscriptions: Okladnikov, A. P., Sejdakmatov, K., Baskakov, N. A., Borovkov, A. K., Tenišev, Ė. R., Nadeljaev, V. M., Vasil’ev, D. D., Kubarev, V. D., Kyzlasov, I. L. (Sejdakmatov, 1964; Baskakov, 1966; Borovkov, 1963; Nadeljaev, 1973, 1984). However, there have never been systematic activities aimed at documenting the Altay corpus as a whole until very recently. Moreover, there used to be quite a number of prejudices and questionable opinions concerning the Altai Runic tradition. The Altay Runic inscriptions have been considered to represent a dying period of the Old Turkic Runic tradition: they are very short, there are no inscriptions containing a more or less complete text which makes their reading impossible. This opinion was shared by many Turkologists.

It is true that the Altai inscriptions that have been known earlier are rather short, many of them have not been preserved in full, but we should be careful in evaluating these inscriptions as representatives of a dying Runic tradition. Numerous inscriptions have been found recently, the inventory of known inscriptions quickly expands, so that our views should be revised. The research activities in the end of the twentieth century and in the beginning of the twenty-first century have provided the Turcological community with new materials and interesting discoveries. We should mention Dmitrij Vasil’ev’s research (1975, 1983), discoveries of Novosibirsk archaeologists (Matočkin, 1990, Kubarev, 1997, Kljaštornyj & Matočkin, 1991, Kljaštornyj & Kubarev, 2002, Jacobson & Kubarev 1996). However, we should first of all refer to the recent research of Igor’ Kyzlasov on Altay Runic (1999, 2000, 2001, 2002, 2004). He has found and read a number of Altai Runic inscriptions. Basing on these readings, he has come to the

¹ The first version of this article was presented in May 2009 at the international symposium „Deciphering Old Turkic inscriptions and the Altay corpus“ in Gorno-Altajsk, the capital of the Republic Mountainous Altay.

conclusion that the Altai Runic tradition differs from the classic Yenisei tradition in that all the rules of the Runic script are often violated here. He is not sure where this can be explained by the fact that the scribes were illiterate, or by the fact that they were, on the contrary, highly educated and knew different writing systems so that there was a contamination of their rules. We think that further research of the Altai Runic tradition based on new discoveries will help us to clear these fundamental questions and, if necessary, propose new readings of the inscriptions.

2. Russian-German cooperative research of Altai Runic inscriptions

In the beginning of the twenty-first century about sixty inscriptions have already been found in Mountainous Altai. The major part of the inscriptions are situated in the valley of the river Kara-Kol (in the Ongudaj district), in the basin of the river Bar-Burgazy, and in the vicinity of the village Töbeler (in the Koş-Agaç district), and in the area of the villages Möndür-Sokkon and Jabogan (the Üst-Kan district). However, the largest group of inscriptions is situated on the rock Kalbak-Taş in the Ongudaj District – 29 inscriptions. This is a unique historic site: this mountain had been used as a kind of a temple for centuries; it contains about 5000 unique petroglyphs dating back from the VI millennium B. C. until the Old Turkic period. The first twelve inscriptions were discovered by Novosibirsk archaeologists in 1980, later Kubarev and Kyzlasov found further ones; the inscriptions were read by Nadeljaev and Kyzlasov.

Another place where multiple inscriptions have been found is the rock Biçiktu-Boom (the valley of the river Kara-Kol in the Ongudaj District). The name of the rock is translated as ‘a rock with inscriptions’. In 1970ies, alongside Runic inscriptions, Uygur and Tibetan inscriptions were found. They have not been preserved. Due to the construction of a road, the major part of the Biçiktu Boom Runic inscriptions as well as a number of Möndür-Sokkon inscriptions were destroyed. Moreover, all the Altai inscriptions are acutely endangered. It is not only the industrial activities, but also natural phenomena (erosion caused by the wind and the water, earthquakes), agricultural activities and vandalism of tourists and local inhabitants making graffiti over the old inscriptions that are threatening their existence. Their documenting, measures for their preservation and research on them are urgent tasks.

Our research on palaeographic and orthographic features of Altai Runic inscriptions is based on a database of Altai Runic inscriptions which is a result of a cooperative work of Russian and German linguists in the framework of a Programme of the Government of the Altai Republic of the Russian Federation (2004–2006) and an international research project funded by the German Research Society (DFG) and the Russian Foundation for Fundamental Research (2007–2009). The head of the German research group is Prof. Marcel Erdal, the head of the Russian team is Docent Dr. Larisa Tybykova. Irina Nevskaya was the coordinator of the work of the Russian and German teams.

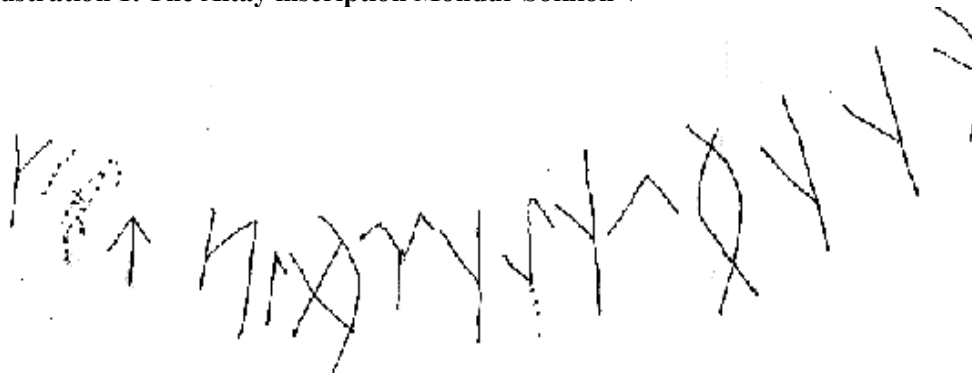
In the course of seven years of field work, about ninety Altai Runic inscriptions have been documented, and an electronic corpus has been created with their photos, copies, GPS data on the sites of their whereabouts, our transliterations and preliminary readings (Koçeev, 2006; Tybykova & Nevskaya, 2008, 2009; Matočkin, Tybykova, Nevskaya & Erdal 2010). The Russian version of the databank is available on the Internet: www.altay.uni-frankfurt.de. We are preparing an English version of the website as well as a catalogue of Altai Runic inscriptions. Further on, we are doing a comparative and typological research on the Altai Runic palaeography and orthography and verifying our readings taking into consideration the results of our own investigations and those of recent achievements in deciphering Old Turkic Runic inscriptions in Mongolia, Tyva and Khakassia.

3. The inventory of Altay Runic signs

A research on the inventory and palaeography of Runic signs used in the Altay inscriptions is one of the most important tasks of our project. This is the starting point for the deciphering of these inscriptions. At the present stage of research, we can state that Runic signs used in the Altay variant of Runic writing count 43 characters. We classify them according to the articulation features of the sounds they denote into 7 classes: vowels, labial, dental and velar consonants, sibilants, sonorous consonants and syllabic characters. What is left are non-typical Runic signs that we cannot read yet and a punctuation sign, the so-called word divider. We describe these groups in detail below and illustrate the signs with scans of their typical forms in our database. We also illustrate specific Altay characters with images of some inscriptions where they are used. The transliterations, transcriptions and readings of the inscriptions in our database and in this article are results of cooperative work of three authors – Marcel Erdal, Larisa Tybykova and Irina Nevskaya.

3.1. The group of vowels consists of five vowel signs - **A** (a/ä/e), **I** (i/i), **U** (o/u), **Ü** (ö/ü), **e** (see Table 1). The vowels **A** (a/ä/e), **I** (i/i), **U** (o/u), **Ü** (ö/ü) have the typical Orkhon form found also in Yenisei inscriptions although the inverted **A** is more typical for the Yenisei area. The grapheme **e** is found only in Yenisei inscriptions and, as we see from illustration 1, also in Altay Runic inscriptions.

Illustration 1. The Altay inscription Möndür Sokkon V

Transliteration: $k^2 l^2 \eta^2 e \check{s}^1 \eta^2 A l^2 r^2 m g^2 t^2 u k g^2 ? s^2/l^2$

Transcription: $k(\ddot{a})l(i)\eta e\check{s}(i)\eta\ddot{a} (e)l (\ddot{a}(r(i)m \dots$

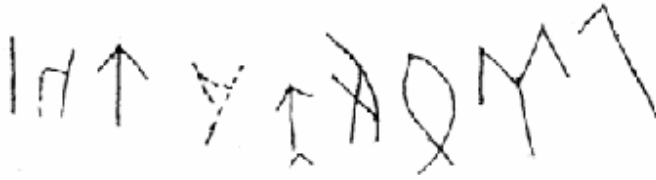
Translation: ‘Come (you:PL)! To your comrades, to the country men ...’

Comments. The word *eš* is written with the Yenisei grapheme denoting the closed *e*, and with the sign \check{s}^1 normally used in back-vocalic words. This word has exactly this graphic shape also in two Yenisei inscriptions E 2,1 and E 51,3 (Kormušin, 1997).

3.2. The group of labial consonants consists of four graphemes – **b¹**, **b²**, **p**, **m**; with a specific Yenisei form of **b²**, the Orkhon form of this consonant is met very rarely in Altay Runic (see Table 1). The consonants **b¹**, **p**, **m** have the typical Orkhon shapes with some variations as far as **m** is concerned. The consonant **b²** normally has the typical Yenisei shape (situated to the left in the table). The Orkhon form (which to the right) is very rare here (see Illustration 2 for the Orkhon form of this character).

3.3. The group of dental consonants consists of 6 graphemes – \mathbf{d}^1 , \mathbf{d}^2 , \mathbf{t}^1 , \mathbf{t}^2 , \mathbf{n}^1 , \mathbf{n}^2 with a specific Yenisei form of \mathbf{t}^1 (the Table 1 represents two forms of the Yenisei \mathbf{t}^1 ; both are to the left) the Orkhon form of this consonant is met very rarely (to the right), see Table 1. We illustrate the specific Orkhon signs for \mathbf{t}^1 and \mathbf{b}^2 with the following fragment (see Illustration 2).

Illustration 2. The Altay Runic inscription Bičiktu-Boom V.

Transliteration: p r² b² m t¹ š¹ k ? ?

Transcription: (a)p(a) (ä)r (ä)v(i)m t(a)š ok ...

Translation: (I), warrior Apa: my house is Taš Ok (lit.: stone arrow).

Comments:

1) The personal name *Apa* was apparently widely spread in the Old Turkic time; we encounter it also in the inscriptions Kurgak 1 as a part of the name *Temir Apa*.

2) The third sign \mathbf{b}^2 has the typical Orkhon form. The fifth sign \mathbf{t}^1 also the Orphon shape. The next sign $\mathbf{š}^1$ is often met in the Orkhon inscriptions, but rarely in Mountainous Altay. We read these signs as *t(a)š* ‘stone’. The next word is *ok* ‘arrow’. This could be a place name *Taš Ok* ‘Stone Arrow’. If we suppose that the author of the inscription meant *t(a)šug* ‘the transportation of different things, possessions that one can carry with him’, written with the voiceless final consonant by mistake, we would get an interesting interpretation: (I), warrior Apa: my house is my load (i.e. I carry all my possessions with me).

3.4. The group of seven velar consonants consists of \mathbf{k}^1 , \mathbf{k}^2 , \mathbf{g}^1 , \mathbf{g}^2 , $\mathbf{\eta}$, $\mathbf{\eta}^1$, $\mathbf{\eta}^2$ (with a specific Yenisei character for $\mathbf{\eta}^1$, resulting in an opposition of $\mathbf{\eta}^1$ and $\mathbf{\eta}^2$ (at least, we observe a tendency to build up this opposition) (see Table 1).

3.5. The six sonorous consonants \mathbf{r}^1 , \mathbf{r}^2 , \mathbf{l}^1 , \mathbf{l}^2 , \mathbf{y}^1 , \mathbf{y}^2 are similar to those found in the Orkhon writing (see Table 1).

3.6. The group of five sibilants consists of \mathbf{s}^1 , \mathbf{s}^2 , $\mathbf{š}^1$, $\mathbf{š}^2$, $\mathbf{č}$ with a specific Yenisei form of $\mathbf{š}^1$, the Orkhon form of this consonant is met very rarely (see Table 1).

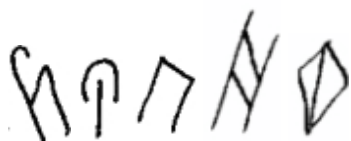
3.7. The group of 6 syllabic characters includes the following three types (see Table 1):

a) V+C: \mathbf{Uk} (uk/ok/ku/ko), $\mathbf{Ük}$ (ük/ök/kü/kö), \mathbf{Up} (up/op/pu/po), \mathbf{Ik} (ik/kī), $\mathbf{ič}$ (ič);

b) C+C: $\mathbf{nč}$;

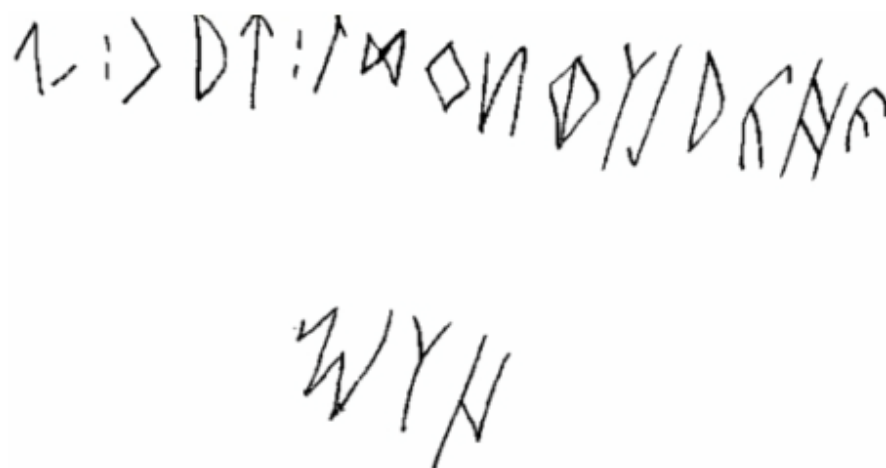
c) C+V+C: $\mathbf{līk}$;

3.8. Some of Altay Runic inscriptions have non-typical Runic signs (comparable to those encountered in South-Yenisei Runic inscriptions). We have documented five such signs that we cannot read:

We illustrate the atypical signs with the inscription Katanda which is still not deciphered (Illustration 3).

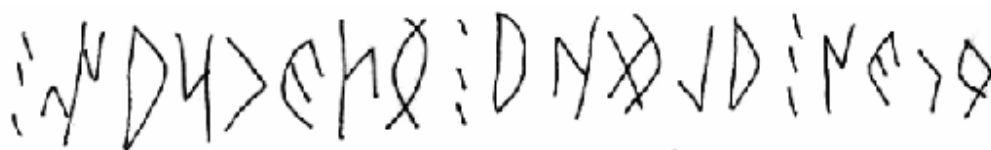
Illustration 3. The inscription of Katanda

4. Some orthographic features of Altay Runic inscriptions

As for the orthographic features of Altay Runic inscriptions, we distinguish a classic Runic orthography (see Illustration 4) and a pseudo-Runic orthography characterized by the use of palatal consonant signs in velar words and, less frequently, vice versa. The reasons for this shift are not clear; in some cases it could be determined by combinatory conditions: the presence of the vowel *i*, the consonant *y*, etc. (see Illustration 5). In the pseudo-Runic orthography, the vowel *A* is used as a word divider, along with a special sign.

Illustration 4. The inscription Tuyekta IV.

Transliteration: $b^2 \eta^2 g^2 \ddot{U} : y^1 l^1 m k^1 y^1 : b^2 t^2 g^2 U r^1 y^1 n^2 :$

Transcription: $b(\ddot{a})\eta(i)g\ddot{u} : y(a)l(i)m k(a)y(a) : b(i)t(i)g ur(a)y(i)n$

Translation: (This is) an eternal bare rock. Let me make an inscription (on it)!

As we can see, the classic Runic orthography is characterized by a consistent use of the two rows of consonants; the vowels *a* and *ä* are not written in the word initial position, the narrow vowels are normally omitted in the middle of the word, but are present in the word final position; there is a special sign for dividing words or phrases.

Illustration 5. A fragment of the inscription Bar-Burgazy I.

Transliteration: : d¹ r² l² t² m

Transcription: : (a)dr(ï)lt(ï)m

Translation: ... I parted ...

The fragment presents a part of the grave inscription Bar-Burgazy I; the back-vocalic word *adriltim* which is with certainty read in that context is written with the consonant signs used in front-vocalic words with the exception of the first consonant **d**¹. Such writing of the verb *adril-* is often met in the Altay Runic inscriptions.

5. Conclusion

Taking into consideration the specific inventory of Runic signs different from those used in Orkhon and Yenisei inscriptions, and the specific orthographic features of Altay Runic inscriptions, we can state that the Altay Runic writing is a separate branch of the Old Turkic Runic writing, although it is closer to the Yenisei branch than to the Orkhon one. It is also a striking fact that in exceptional cases we find Orkhon signs in Altay Runic inscriptions. The parallel existence of several writing traditions is also typical for this area (see also Kyzlasov 2002).

Literature

- Baskakov, N. A. (1966). Tri runičeskie nadpisi iz s. Mendür-Sokkon Gorno-Altajskoj avtonomnoj oblasti. In: *Sovetskaja étnografija*, № 6, 79–83.
- Borovkov, A. K. (1963). Enisejskie nadpisi na sosudax. In: *Tjurkologičeskie issledovanija*. Moskva: Vostočnaja literatura. 190–196.
- Evtjuxova, L. A., Kiselev, S. V. (1941). Otčet o rabotax Sajano-Altajskoj arxeologičeskoj ékspedicii v 1935 g. In: *Trudy Gosudarstvennogo istoričeskogo muzeja. Vypust XVI. Raboty arxeologičeskix ékspedicij*. Moskva. 75–117.
- Jacobson, E., Kubarev, V. D. (1996). Sibéria Du Sud 3: Kalbak-Tash I (République De L'altai.// *Répertoire des Petroglyphes D'Asie Centrale. Fascicule № 3*, Paris, fig. 384.
- Kiselev, S. V. 1936. Sajano-Altajskaja arxeologičeskaja ékspedicija v 1935 g. In: *Sovetskaja arxeologija*, №1, 282–285.
- Kljaštornyj, S. G., Kubarev, G. V. (2002). Tjurkskie runičeskie épitafii iz Čujskoj stepi (Jugo-Vostočnyj Altaj). In: *Istorija i kul'tura Vostoka Azii. Volume II*. Novosibirsk. 78–82.
- Kljaštornyj, S. G., Matočkin, E. P. (1991). Runičeskaja nadpis' Karbana. In: *Gumanitarnye nauki v Sibiri. Istorija, filosofija i filologija*, №1, 65–67.
- Kočeev, V. A. (2006). *Svod drevnetjurkskix runičeskix pamjatnikov Gornogo Altaja*. Gorno-Altajsk.
- Kormušin, I. V. (1997). *Tjurkskie enisejskie épitafii*. Moskva: Nauka.
- Kubarev, G. V. (1997). Novaja runičeskaja nadpis' s Altaja. In: *Problemy arxeologii, étnografii antropologii Sibiri i sopredel'nyx territorij. Volume III*. Novosibirsk. 211.
- Kyslasov, I. L. (1999). Runičeskaja nadpis' Bijskogo muzeja. In: *Kraevedčeskij vestnik*, №9. Bijsk. 52–57.
- Kyslasov, I. L. (2000). Pamjatniki runičeskoj pis'mennosti v sobranii Gorno-Altajskogo kraevedčeskogo muzeja. In: *Drevnosti Altaja*, №5, 82–112.
- Kyslasov, I. L. (2001). Runičeskie nadpisi na dvux pojasnyx nakonečnikax. In: *Drevnosti Altaja*, № 6. Gorno-Altajsk. 132–138.
- Kyslasov, I. L. (2002). *Pamjatniki runičeskoj pis'mennosti Gornogo Altaja*. Čast' I. Gorno-Altajsk. 114–115.
- Kyslasov, I. L. (2004). Runičeskaja nadpis' na Žalgiz Tebe (novye dannye po runologii i istoričeskoj geografii). In: *Arxeologija i étnografija Altaja. Vypust 2*. Gorno-Altajsk. 66–75.
- Matočkin, E. P. (1990). Graffiti Karbana. In: *Arxeologičeskie issledovanija na Katuni*. Novosibirsk. 153.
- Matočkin, E. P., Ji. H. Tybykova, L. N., Nevskaya, I. A., M. Erdal. (2010). Petroglify i runičeskie nadpisi na plitax iz Kazak-Elani. In: *Uralo-altajskie issledovanija*, 2.
- Melioranskij, P. M. (1903). Nebol'shaja orxonskaja nadpis' na serebrjanoj krinke Rumjancevskogo muzeja. In: *Zapiski Vostočnogo otdelenija Imperatorskogo Russkogo arxeologičeskogo obščestva. Volume XV. Vypusk 1*. Sankt-Peterburg. 034–036.
- Nadeljaev, V. M. (1973). Drevnetjurkskaja runičeskaja nadpis' iz Koš-Agača. In: *Isvestija SO AN SSSR*, № 1. Vypusk 1. 108–110.
- Nadeljaev, V. M. (1984). Drevnetjurkskie nadpisi Gornogo Altaja. In: *Altajskij jazyk na sovremennom étape ego razvitija*. Gorno-Altajsk. 81–103.
- Sejdamatov, K. (1964). Drevnetjurkskie nadpisi v Gornom Altae. In: *Materialy po obščej tjurkologii i dunganovedeniju*. Frunze. 95–100.

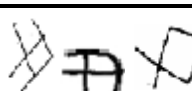

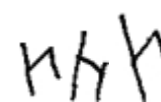

- Tenišev, È. R. (2006). Drevnetjurkskaja èpigrafika Altaja. In: È. R. *Tenišev. Isbrannye trudy. Kniga pervaja*. Ufa: Gilem. 140–143.
- Tenišev, È. R. (2006a). Runičeskaja nadpis' na utese reki Čaryša (Altaj). In: È. R. *Tenišev. Isbrannye trudy. Kniga pervaja*. Ufa: Gilem. 122–127.
- Tybykova, L. N., Nevskaya, I. A. (2008). Èkspedicii po izučeniju drevnix runičeskix pamjatnikov Gornogo Altaja po Respublikanskoj programme „Soxranenie i razvitie altajskogo jazyka“. In: *Naučnyj vestnik GAGU. Vypusk 3*. Gorno-Altajsk: Izdatrel'stvo GAGU. 68–71.
- Tybykova, L. N., Nevskaya, I. A. (2009). Proekt “Dokumentacija, katalogizacija, dešifrovka I publikacija drevnetjurkskix runičeskix pamjatnikov Respubliki Altaj. In: *Rossijskaja tjurkologija, 1*, 84–87.
- Vasil'ev D. D. (1995). Dağlık Altaylardaki Kalbak-Taş mabedinin göktürk yazıtları (A-47, 48, 49, 50) // *Türk dili araştırmaları yillığı. Belleten 1993*. Ankara. 91–97.
- Vasil'ev, D. D. (1975). Drevnetjurkskaja èpigrafika Južnoj Sibiri. In: *Tjurkologičeskij sbornik*. Moskva: Vostočnaja literatura. 98–99.
- Vasil'ev, D. D. (1983). *Grafičeskij fond pamjatnikov tjurkskoj runičeskoj pis'mennosti aziatskogo areala*. Moskva: Nauka. 35–36.

Internet resources:

Site «Altay Runic»: www.altay.uni-frankfurt.de

Appendix

Table 1. Altay Runic signs

Groups of sings	№	Runic signs	Latin trans-cription	Graphic forms	Groups of sings	№	Runic signs	Latin trans-cription	Graphic forms
Vowels	1	A	a, ä, e		Velar conso-nants	20	ŋ ²	ŋ	
	2	e	e			21	ŋ ¹	ŋ	
	3	I	ī, i		Sibilants	22	s ¹	s	
	4	U	o, u			23	s ²	s	
	5	Ü	ö, ü			24	š ¹	š	
Labial conso-nants	6	b ¹	b		25	č	č		
	7	b ²	b		Sonorous conso-nants	26	l ¹	l	
	8	m	m			27	l ²	l	
	9	p	p			28	r ¹	r	
10	d ¹	d		29		r ²	r		
Dental conso-nants	11	d ²	d		Syllabic characters	30	y ¹	y	
	12	t ¹	t			31	y ²	y	
	13	t ²	t			32	ʔ ^k	ik, ik	

	14	n ¹	n			33	u _k	(u)k, (o)k, k(u), k(o)	
	15	n ²	n			34	ü _k	(ü)k, (ö)k, k(ü), k(ö)	
Velar conso- nants	16	g ¹	g(ɣ)			35	u _p	up/	
	17	g ²	g			36	nč	nč	
	18	k ¹	k(q)			37	lik	lik	
	19	k ²	k		Word divider	38	:		:

TÜRK LÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARINDA HALKEVLERİNİN ROLÜ

Mehmet OKUR

Halkevleri, hedef, teşkilat ve faaliyet bakımından Cumhuriyet tarihimizin, Köy Enstitüleri ile birlikte, en özgün ve en etkili kuruluşlarından birisidir. Bununla birlikte Halkevlerinin kuruluşuna neden olan düşünce altyapısını II. Meşrutiyet dönemine kadar uzatmak mümkündür. Bu dönemde ortaya çıkan değişik kurtuluş çareleri arasında yer alan Türkçülük hareketi, Osmanlı Devleti'nin temel unsuru olan Türkleri modern ve milli devlet olma yolunda bilinçlendirmek gibi bir hedef gütmüş ve 25 Mart 1912'de kurulmuş olan Türk Ocakları bu hedefe ulaşma yolunda önemli katkılarda bulunmuştur (Sarımay, 1994, s. 127).

Türk Ocaklarının kuruluş amacı; Türklerin ilmi, içtimai, iktisadi seviyelerinin yükseltilmesi, Türk dilinin geliştirilmesi ve genel olarak Türk milletinin kalkındırılması olarak özetlenebilir (Akçura, 2007, s.203; Karaer, 1992, s. 9). Türk Ocaklarının savunduğu düşüncenin temelinde; Türk halkını, kendi milli kültürleri çerçevesinde bağımsız, gelişmiş ve güçlü bir millet olma yolunda teşkilatlandırmak fikri yatmaktadır. Türk Ocaklarının bu fikri temel etrafında yaptığı faaliyetler Türk toplumunun imparatorluktan milli devlete, doğu medeniyetinden batı medeniyetine geçişinde önemli bir merhale teşkil etmiştir (Berktaş, 2006, ss. 30-50).

Türk Ocağının halkı bilinçlendirme ve Türk kültür etrafında birleştirme faaliyetlerinden biri de “Halka Doğru”¹ umdesi çerçevesinde halkı aydınlatmak yönünde teşkilatlanmalar ve yayınlar yapmasıdır. Yusuf Akçura, Hüseyinzâde Ali ve Ziya Gökalp gibi dönemin önde gelen aydınları, geçmiş yıllarda yüksek tahsil ve terbiye görenlerin kendilerini halktan, dolayısıyla kültürden kopardığını belirterek, medeniyetin nimetlerinden faydalanan bu insanların kültürlerini tanımaları için halka gitmelerini, halkla beraber yaşamalarını, halkın kullandığı kelimelerle, yaptığı cümlelere dikkat etmelerini, şiirini musikisini dinleyerek raksını, oyunlarını seyretmelerini, dini hayatına, ahlakî duygularına nüfuz etmelerini, halkın masallarını, fıkralarını, menkıbelerini öğrenmelerini tavsiye etmişlerdir. Ziya Gökalp, bu yöntemle hem kendilerinin Türk kültüründen haberdar olacaklarını hem de halkın medeniyetle tanışacağını ifade ederek bu yaklaşımın zorunluluğuna dikkat çekmiştir (Gökalp 2004: 46-51; Gökalp 2007: 199-200). Nitekim çok geçmeden “Türk Ocağı” aydınları, “Halka Doğru” gitmek, Anadolu'ya çağdaş uygarlığı götürmek anlayışının bir uzantısı olarak “Köycüler Cemiyeti” adında bir kurumlaşmaya gitmişlerdir (Öztürkmen, 2006, ss. 48-49).

Halkı eğitmek amacıyla okuma yazma, yabancı dil, banka memurluğu ve tüccar kâtipliği gibi konularda gece dersleri düzenleyen Türk Ocakları, düzenlediği serbest derslerle de, Darülfünun hocalarına Türk, İslam, Osmanlı, edebiyat, güzel sanatlar ve hukuk tarihi gibi konularda dersler verdirmiştir. Ayrıca Türk çini örneklerinden ve Türk ressamların eserlerinden meydana gelen bir koleksiyon da oluşturan Türk Ocakları, Türk kültür eserlerinin canlı tutulması yolunda önemli hizmetlerde bulunmuştur (Sarımay, 1994, ss. 153-165).

Türk Ocağının bilimsel ve kültürel faaliyetlerinde önemli rol oynayan Ziya Gökalp de Türk kültürünün araştırılması ve geliştirilmesi hususunda önemli tavsiyelerde bulunmuştur. O özellikle Türk kültür tarihine ilişkin var olan bütün belgeleri kapsayan etnografya ve arkeoloji müzeleriyle, kütüphaneler ve enstitüler kurulmasını önermekteydi (Heyd, 2002, s. 115). Nitekim Vakıflar

¹ Çarlık Rusyası'nda 19. yüzyılın ikinci yarısı gelişen “Narodnik” hareketinin temel şiarlarından biri Rus aydınının devrim için halka gitmesi, halka inmesi, uyarması, halkı eğitmesi ve aydınlatmasıydı. II. Meşrutiyet ortamında Yusuf Akçura, Hüseyinzâde Ali ve Ziya Gökalp gibi Türkçü aydınlar da Rus Narodizminin halka gitmek düsturundan etkilenmişlerdir. Yusuf Akçura'ya göre halk, aydın kesiminin önderliğinde sorunlarının üstesinden gelebilirdi. Bu nedenle Türk aydını halka yönelmeli, halkla bütünleşmeli, halkın seviyesine inerek onu eğitmeliydi. (Toprak, 2002, 801-806).

İdaresi'nin çeşitli binalarında, kütüphanelerinde bulunan müzelik mahiyetteki eserler bir heyet gözetiminde Evkaf Müzesi'nde toplatılmış ve daha sonra "Türk-İslam Eserleri Müzesi"ne dönüştürmüştür. Süleymaniye imaretine kurulan bu müze, Türk sanatları yönünde mühim bir adım olmuştur. Bilhassa halılar miktar ve kıymet itibarıyla zengin bir durumda olup o tarihe kadar ancak neşriyatta ismi geçen Selçuklu halıları ortaya çıkmıştır. Türbelerde kalmış bazı kıymetli kaftanlar, kumaşlar ve işlemler de buraya taşınmıştır (Öz, 1988, s. 1123).

Ziya Gökalp'in bu tavsiyeleri yeni Türk devletinin kuruluş aşamasında da dikkate alınmıştır. Nitekim 1920 yılında Maarif Vekâleti bünyesinde "Hars Dairesi" kurulmuş ve yurdun değişik yerlerindeki öğretmenlerle iletişim kurularak Türk folklor ürünlerinin tespit edilip derlenmesi ve kayıt altına alınması çalışmalarına başlanmıştır. Aynı zamanda yine yurdun değişik yerlerinde çıkarılan dergilerle, halk bilimi araştırmalarının önemi ortaya konulmuş ve genç araştırmacılar bu yönde teşvik edilmiştir.² Bu girişim Cumhuriyetin ilanından önce başlamış ve Cumhuriyetin ilk yıllarında da yoğun bir şekilde devam etmiştir (Nasrattınoğlu 2001: 183). Hatta denilebilir ki, Cumhuriyet devrinin milli kültür hareketlerimiz içinde en verimli bir saha halinde kurulup gelişmesini sağladığı iki önemli bilim şubesi vardı, bunlardan biri "folklor / halk bilimi", diğeri "etnografya" idi (Ülkütaşır, 1967, s. 367). Tabii bu gelişmede Atatürk'ün millet yaratma öngörüsünün ve buna bağlı olarak Türk halk bilimi araştırmalarına verdiği önemin büyük rolü vardı.³

Türk Ocakları, yeni devletin kurulmasından sonra da yukarıda belirtilen amaç doğrultusunda çalışmalarına devam etmiş, bu konuda başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere devlet ricalinden teşvik ve destek görmüştür (Küçükuşurlu-Okur, 2007, s. 10).

Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyeti, bütün şubelere yapacakları faaliyetlerle ilgili gönderdiği yazıda; Türk halkının şiirlerini, hikâyelerini, törelerini, atasözlerini, halkın yaşayışını araştırmak ve yayımlamak, bu amaçla üyelerini halkın arasına göndermek, İslam'dan önceki Türk tarihine ve kültürüne ait eserleri Türk gençliğine tanıtmak, Türkçede yazı dilinin sadeleşmesine, milli sahne eserlerinin yazılmasını teşvik etmek, ocaklarda Türk tarihine, kültürüne ve folkloruna ait dersler ve konferanslar verdirmek, milli kültürün gelişmesi için diğer kuruluşlarla işbirliği yapmak gibi faaliyetler içerisinde olunmasını istemiştir (Sarınay, 1994, ss. 353-354).

23 Nisan 1930'da Ankara'da toplanan 6. Türk Ocakları Kurultayında alınan karar gereğince Türk Ocakları bünyesinde oluşturulan ve daha sonra Türk Tarih Kurumunun temelini oluşturacak olan "Türk Ocağı Türk Tarihi Tetkik Heyeti" Türk Ocakları İlim ve Sanat Heyetinin yukarıda belirtilen faaliyetleri çerçevesinde atılan önemli adımlardan biridir. Tevfik (Bıyıklıoğlu) Başkanlığı'ndaki Türk Tarihi Tetkik Heyeti Mustafa Kemal Paşa'nın talimatıyla hemen işe başlayarak "Türk Tarihinin Ana Hatları" adlı bir eser hazırlamıştır. Türk tarihini ve medeniyetini eski çağlardan Cumhuriyete kadar ele alan bu eser, Türk tarihi hakkında yepyeni bir görüş ortaya atmıştır ki bu görüş "Tarih Tezi" olarak anılmıştır (Türk Tarihinin Ana Hatları, 1930).

Türk Ocakları, halkın ruhunun en canlı unsurunu oluşturan şiir, müzik, tiyatro ve sinema alanlarında da önemli faaliyetler içerisinde olmuştur (Karaer, 1992, s. 97). Türk müziğinin yeni

² Türk folklor ürünlerinin tespit edilip yayımlanmasında ve sergilenmesinde daha sonra kurulacak olan Halkevleri de büyük rol oynayacaktır. Halkevlerinin tarih ve müze şubeleri ülkenin dört bir yanında yaptığı yerel tarih ve dil çalışmalarını halkevi dergilerinde veya gazetelerde yayımlanıyor, elde edilen maddi bulgular mevcut müzelerde veya halkevleri bünyesindeki müzelerde sergileniyordu. *CHP Halkevleri, 1932-1942*, (1942), Ankara, s. 16.

³ Atatürk, Türk halk bilimine, yalnızca kurumsal destek ve bilimsel faaliyetleri desteklemekten başka, çıktığı yurt gezilerinde, gittiği yöreye ait kültür unsurlarının ortaya çıkarılmasını teşvik etmiş, Türk folklorunun görsel unsurlarından birisi olan halk oyunlarına büyük ilgi göstermiş hatta bizzat oyunlara iştirak etmiştir. (Atatürk ve Türk Halk Oyunları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: *Atatürk ve Türk Folkloru* 1981).

nesillere öğretilmesi için çok sayıda müzik dersleri açılmış, sinema salonları bulunan şehirlerde filmler gösterilmiştir (Sarımay, 1994, s. 349).

Türk Ocakları, toplumun sosyal ve kültürel hayatının canlanmasında önemli rol oynayan spor faaliyetlerine de el atmış ve bu bağlamda başta Türk milli sporlarından olan atıcılık, binicilik, güreş olmak üzere çeşitli spor dallarında çalışmalar yapılmasına öncülük etmiştir (Sarımay, 1994, ss. 349-350).

Mustafa Kemal Paşa, Türk Ocaklarının bütün bu faaliyetlerini takdirle karşılamış ve bu düşüncelerini çıktığı yurt gezilerinde ziyaret ettiği Türk Ocaklarında defaatle ifade etmiştir. Örneğin Bursa Türk Ocağındaki konuşmasında, “milletin hayatını daima duyarlı ve yüksek bir durumda bulundurmak, zihinlerdeki eski pasları atmak için en kuvvetli dayanak Ocaklardır” demiştir (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II, 1997, 229).

Bütün bu kültürel faaliyetler ve Atatürk’ün övücü sözlerine ve temel hedeflerdeki paralelliğe rağmen yeni Türk devletinin kurucuları ile Türk Ocaklarının bu hedeflere ulaşma yolunda farklı düşüncelere sahip olmaları bu müessesinin yerine yeni bir kurumun kurulmasını gerekli kılmıştır (Şimşek, 2002, s. 32). Zira milli ve çağdaş bir devletin hızla kurulmasını ve yerleştirilmesini kolaylaştırmak, bu amaç doğrultusunda yapılanları yaymak ve onları yurdun her köşesinde benimsetip yerleştirmek için bütün kuruluşların ve aydınların devlete yardımcı olmaları ve hedefe hep birlikte yürümelerini gerektirmekteydi. Bunun için de sadece teorik planda kalan değil, fiilen yurdun ilçelerine, bucaklarına ve köylerine kadar girip halkla doğrudan doğruya kaynaşacak, ona yeni devletin yaptığı inkılâpları anlatacak teşkilatlanmış büyük kuruluşlara ihtiyaç vardı. Uzun bir süredir Türk milleti için yararlı düşünceleri ve eylemleri ile büyük hizmetlerde bulunmuş, memleketin en seçkin ve en dinç kadrolarını bir araya toplamış Türk Ocakları böyle yeni bir kuruluş için sağlam bir temel oluşturabilirdi (Akyüz, 1986, s. 208). Nitekim Atatürk bu kuruluşları çağdaş ve gerçekçi bir ulusçuluk akımına doğru sürüklemek Cumhuriyet yönetiminin birer parçası yaparak, ulusçuluk ilkesinin yanı sıra, Türk devriminin halkçılığını da bu örgütün çatısı altında örgütlemeye çaba gösterdi. Bu kuruluşları geçmişin Turancı düşlerinden çekerek gerçekçi bir ulusalcılıkla Cumhuriyetin halka yönelen kaleleri biçimine dönüştürmek istedi. Ne var ki, Türk Ocaklarının giderek eskinin, saltanat ve hilafet özlemi çekenlerin yuvası haline dönüşmesi karşısında geriye yapacak bir şey kalmamış ve bu kuruluşların artık devrini doldurduğu, ortaya çıkan yeni devlete yeni toplum düzenine ve yeni siyasete uygun yeni bir kuruluşa ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymuştur (Çeçen, 2000, s. 78).

Atatürk, Türk Ocaklarının kapatılarak yeni bir kuruluşla birleştirileceğini Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi’ne verdiği bir demeçte şöyle belirtmiştir:

“Milletlerin tarihlerinde bazı dönemler vardır ki, belirli amaçlara ulaşabilmek için maddi ve manevi ne kadar güç varsa hepsini bir araya toplamak ve aynı yöne yönlendirmek gerekir. Yakın yıllarda milletimiz böyle bir toplama ve birleşme hareketinin önemli sonuçlarını anlamıştır.

Ülkenin ve inkılâbın içeriden ve dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı korunması için bütün milliyetçi ve cumhuriyetçi güçlerin bir yerde toplanması gerekir.

Kuruluş tarihinden beri bilimsel anlamda halkçılık ve milliyetçilik fikirlerini yaymak ve bağlılıkla inançla çalışan ve bu yolda memnuluk verici görevleri yapmış olan Türk Ocaklarının aynı kuralları siyasal ve uygulama alanında gerçekleştiren partimle tam anlamıyla tek vücut olarak çalışmalarını uygun gördüm.” (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri III, 1997, s. 130).

Türk Ocaklarının kapatılıp, yeni bir teşkilatla birleştirilmesinde başka sebepler de vardı. Öncelikle Türk Ocaklarının siyasi bir güç olarak Cumhuriyet Halk Fırkası’nın karşısına çıkabileceği endişesi bu sebeplerin başında gelmektedir. Çünkü Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kurulması ile birlikte, 1927’den itibaren Cumhuriyet Halk Fırkası’nın bir kültür şubesi konumunda olan Türk Ocakları yasalarındaki siyasetle uğraşmama ilkesine rağmen açıkça

siyasetle uğraşmaya ve Serbest Cumhuriyet Fırkası destekler mahiyette hareket etmeye başlamıştı. Özellikle Hamdullah Suphi (Tanrıöver)'nin Cumhuriyet Halk Fırkası'nı muhalif düşüncelerin sesini kısarak eleştirmesi hükümetin tepkisini çekmişti (Akyüz, 1986, ss. 214-215).⁴ Türk Ocaklarının kapatılmasına bu kuruluşun izlediği Türkçü siyaset nedeniyle Sovyetler Birliği'nin duyduğu rahatsızlığın da etkili olduğu belirtilmektedir.⁵

Bütün bu gelişmelerin etkisiyle Türk Ocakları 10 Nisan 1931'de yaptığı son kurultay ile feshedilmiş (Yetkin, 1983, s. 52) ve karardan kısa bir süre sonra da (10-18 Mayıs 1931'de toplanan Üçüncü Cumhuriyet Halk Partisi Kongresi'nde) Türk Ocaklarının bütün malvarlığının partiye devredilmesine karar verilmiştir. Daha da önemlisi, Türk Ocaklarının kapatılmasıyla oluşacak boşluğu doldurmak ve halkı bilinçlendirmek, halkın eğitim, kültür ve yaşam seviyesini yükseltmek ve yeni Türk Devletinin ideolojisini halka yaymak amacıyla, Halkevlerinin kurulmasına karar verilmiştir (On Beşinci Yıl Kitabı, s. 16).

19 Şubat 1932'de resmi olarak kurulan Halkevlerinin⁶ amacı hakkında Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Recep (Peker) Bey şöyle demektedir:

“Arkadaşlar biz Halkevlerinin samimi ve bütün Türk vatandaşlarını eşit şeref mevkiinde gören zihniyetle kurulmuş çatıları altında bütün vatandaşları toplamaya ve itinalı bir kültür çalışması içinde milli birliğe yükselmeye azmetmiş bulunuyoruz. Bir milletin yetişip istikbale hazırlanması için klasik vasıtalar ve müessesler mekteplerdir. Fakat muasır milletler, milli bir mevcudiyet olarak yetişip teşkilatlanmak için mekteplerin yalnız usuller, nizamlar altında çalışmasını kâfi görmüyorlar.

Gerçi tam şuurlu ve kuvvetli vatandaşlar yalnız mektep sıralarında iyi ve ciddi programlarla ve ameli tatbik usulleriyle yetişmiş olabilir. Fakat bu sırada milletleşmek için milletçe kütleleşmek için mektep tahsilinin yanında ve ondan sonra mutlaka bir halk terbiyesi yapmak ve halkı bir arada ve birlikte çalıştırmak esasının kurulması lazımdır.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Halkevleriyle takip ettiği gaye; milleti şuurlu, birbirini anlayan, birbirini seven, ideale bağlı bir halk kütlesi halinde teşkilatlandırmaktır. Bu mahiyette bir halkevi teşkilatını bütün halk için esas olarak yetiştirecek olgun insanlardan mürekkep bir rehber unsura ihtiyaç vardır. Halkevleri yetişmiş bir vatandaşın kendisi gibi yetişmeye fırsat bulamayan vatandaşları da yetiştirmesi için bir zaman tahsis etmesi talebini ortaya koyuyor. Bu cemiyetleşmek fikri bütün halkevleri faaliyetlerinin esas temelidir.” (Ülkü, 1933, 1/1, ss. 6-8).

İsmet (İnönü) Paşa da Halkevlerinin açılış nedenlerini şöyle belirtmekteydi:

“Halkevleri vasıtasıyla memleket içinde takip edilen kültür politikası, ilim ve fenni, güzel sanatları yaymak, bu memleketin siyaseti, iktisadiyatı hakkında en yeni, en doğru malumatı ortaya dökmektir. Halkevleri, vatandaşların külfetsiz toplanacakları yer olduğu gibi, vatandaşların memleket ve millet işlerini bilhassa milletin yüksek kültür işlerini, düşündükleri, zahmetsizce konuşabilecekleri yerler olacaktır.” (Ülkü, 1933, 1/1, s. 99).

Görüldüğü gibi Halkevleri aracılığı ile yeni bir toplum ortaya çıkarılmak isteniyordu. Bu kurumlar aracılığı ile halk eğitimi yaygınlaştırılacak ve yeni rejime sahip çıkacak, hatta

⁴ Nitekim 1931 Ocak ayında Türk Ocakları Genel Başkanı Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Çankaya'ya çağırılmış, Ocaklar konusunda bir görüşme yapılmış ve daha sonra Türk Ocaklarının kapatılması ile ilgili hazırlanan tutanak orada bulunanlar imzalamıştır (Güz, 1995, s. 12).

⁵ Rusya'nın Ankara Büyükelçisi İ.Z. Suritch, Türk Ocaklarının Rusya'daki Türklerle fazla ilgilenmesinden duyduğu kuşkuyu Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a bildirerek bu konuda bir tedbir almasını istemiştir. (Güz, 1995, ss. 13-14; Bayraktutan, 1996, ss. 106-108).

⁶ İlk olarak; Ankara, Afyon, Samsun, Eskişehir, Diyarbakır, İzmir, Konya, Denizli, Van, Aydın, Çanakkale, Bursa, İstanbul ve Adana olmak üzere 14 ilde açılan Halkevleri 1950 yılına gelindiğinde 478'e, Halkodaları ise 4.332'ye ulaşmıştır (Kuruluşlarının Yıldönümü Halkevleri, 1963, s. 6).

güçlendirecek bir zemin oluşturulabilecekti (Gümüšoğlu, 2005, ss. 131-132). Bütün bu hedefler ışığında Halkevlerinin üzerine aldığı en önemli vazife kültür alanında yapacağı faaliyetler olacaktır. Bu alanda yapılacak faaliyetler halkın aydınlatılması ve kendi milli kültürüne sahip çıkışında önemli görülüyordu.

Halkevleri teşkilatlarının oluşturulma ve çalışma biçimi, 1932 yılında CHF tarafından hazırlanan ve 1940 yılında yeniden gözden geçirilerek düzenlenen “Halkevi Teşkilat, İdare ve Mesai Talimatnamesi” ile tespit edilmişti.⁷ Buna göre Halkevleri; Dil ve Edebiyat Şubesi, Sosyal Yardım Şubesi, Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi, Kütüphane ve Yayın Şubesi, Güzel Sanatlar Şubesi, Temsil Şubesi, Spor Şubesi, Köycülük Şubesi, Tarih ve Müze Şubesi şeklinde 9 ayrı şube halinde teşkilatlanacaktı (CHF Halkevleri Talimatnamesi, 1932, s. 6).

Bir süre sonra, halkevleri etkinliklerini yurdun en uzak köşelerine, hatta mahallelere yayabilmek için “Halkodası” adıyla daha küçük kuruluşların oluşturulmasına da karar verilmişti. Bu karara göre, halkodalarında, halkevlerindeki gibi şubeler oluşturulmayacak fakat onlara ilişkin tüm etkinlikler yapılacaktı (Turan, 1999, s. 82).

Yukarıda belirtilen amaç ve teşkilatlanma doğrultusunda çalışmalara başlayan halkevleri şubeleri ve halkodaları özellikle kültürel araştırmalar ve etkinlikler üzerinde yoğunlaşmıştır. Düzenlenen konferanslarla halkın kültür seviyesi yükseltilmesi amaçlanırken diğer taraftan da, yut sevgisi ve yurttaşlık duygusunun geliştirilmesine çalışılıyordu.⁸ Özellikle Dil-Edebiyat, Tarih ve Müze şubeleri Türk dili ve tarihinin araştırılması ve anlaşılması için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Bu şubelerin en önemli katkıları Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu paralelinde yürüttüğü çalışmalar olmuştur.

Halkevlerinin Dil-Edebiyat, Tarih ve Müze şubelerinin başlıca görevleri; Türk tarihini, dilini ve kültürünü araştırmak için buldukları bölgelerde yapılan derleme çalışmalarına katılarak Türk dilinin unutulmuş söz varlıklarını derlemek, o yöredeki insanların kültürünü yükseltmek yolunda sohbet ve konferanslar düzenlemek, folklor araştırmalarında ve arkeolojik kazılarda bulunmak, abideleri ve mezar taşlarını tespit ve kopyalanmak, tarihi abideleri korumak için önlemler almak, bölgelerindeki örf ve adetlerin tarihini tespit etmek ve halka yaymak, Türk devlet adamı, tarihçi ve edebiyatçıları anma günleri düzenlemek, tarih gezileri düzenleyerek yerel tarihi araştırmak gibi faaliyetler gerçekleştirmektir (Çavdar, 1983, s. 881; Kara, 1999, s.23).

Dr. Reşit Galip de Halkevlerinin Dil - Edebiyat ve Tarih - Müze şubelerinden beklentileri şöyle ifade etmekteydi:

“Dil, Edebiyat ve Tarih şubesi memleketin uzak ve yakın bütün köşelerinde bu sahada çalışanları birleştirmek maksadını güdecektir. Bilhassa her işin yeni başlanmış sayılabileceği bugünkü şartlar içinde dilticilerin, edebiyatçıların ve tarihçilerin en sıkı bir çalışma birliği gütmeleri elzemdir. Milli dilin, milli edebiyatın, milli tarihin sağlam temeller üzerine yükselmesi için bu çalışma birliği ve onu temin edecek teşkilatlanma şarttır” (*Halkevleri 1932-1935*, s. 14).

⁷ 1940 yılında Halkevleri Teşkilat, İdare ve Mesai Talimatnamesi'nin dili sadeleştirilerek, Halkevleri Çalışma Talimatnamesi olarak güncelleştirilmiştir. Ayrıca şube toplantıları, şube teşkilatı, ceza hükümleri gibi konuları bir düzene sokan Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi çıkartılmıştır. Bu talimatname ile birlikte Halkevi başkanlarının parti yönetim kurulu üyeleri arasından seçilmesi zorunluluğu kaldırılmıştır. Ayrıca Dil Tarih ve Edebiyat Şubesi “Dil ve Edebiyat Şubesi”; Sergi ve Müze Şubesi de “Tarih ve Müze Şubesi” ismiyle yeniden teşkilatlandırıldı.

⁸ Konferanslar ya merkez tarafından düzenlenir ya da vilayetlerdeki halkevlerinin kendi girişimleriyle hazırlanırdı. Özellikle merkezde verilen konferanslar, kitapçıklar halinde basılıyor, sonra bütün konferans metinleri bir araya getirilip yeniden yayımlanıyordu (Arıkan, 1999, s. 278). 1932-40 döneminde gerek sayı, gerek etkinlik bakımından Halkevleri en hızlı yükseliş sürecini yaşamıştır. Bu dönemde halkevleri tarafından 23.750 konferans, 12.350 tiyatro gösterisi, 9.050 konser, 7.850 film gösterimi ve 970 sergi düzenlenmiştir (Çavdar, 1983, s. 882; Çeçen, 2000, ss. 121-123).

Halkevleri kendisine verilen bu misyon doğrultusunda Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi ve Türk Tarih Kurumu ile karşılıklı işbirliği ve iletişim içinde dünya tarihinde Türk'ün geniş yerini göstermeye, Türk medeniyetinin tarihi abideleri ve yazılı vesikaları hakkında araştırmalar yapmaya, Türk tarihine yön vermiş tarihi şahsiyetler hakkında bilgi toplamaya çalışmış⁹, elde edilen bilgi ve bulgular yazarları arasında dönemin önde gelen aydınları ve araştırmacılarının da bulunduğu Halkevi dergileri tarafından kamuoyunun bilgisine sunulmuştur (BCA, 490.1046.1018.2-6). Bu aydın ve araştırmacılar arasında; Çağatay Uluçay, İbrahim Gökçen, Hikmet Turhan Bağlıoğlu, Kemal Turan, Naci Kum, Mesut Koman, Cemil Cahit Güzelbey, Abdülkadir İnan, Ziya Somar, Eşref Ertekin, Rahmi Balaban gibi Türk kültürüne damga vuran birçok isim yer almaktaydı

Mahalli tarih araştırmalarında özellikle şer'îye sicilleri, salnameler, vakfiyeler, kitabeler ve yazma eserler büyük önem arz etmekteydi. Halkevleri dergileri bu dokümanları ilmi şartlara uygun bir şekilde neşretmek suretiyle Türk tarihine büyük hizmetlerde bulunmuşlardır¹⁰ (C.H.P. Halkevleri'nin 1933, 1934 ve 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hülasaları, ss. 102-103, 188-199; Kara, 1999, s.63). Özellikle I. Dünya Savaşı sonrasında gerçekleşen işgaller, Rum-Ermeni katliamları ve bu katliamlara karşı yapılan milli mücadele, olaylara şahit olanların anlatımıyla Halkevi dergilerinde tefrikalar şeklinde yayımlanması Modern Türkiye Tarihi açısından başlıca başvuru kaynağı olacaktır (Aslan, 2007, ss. 129-130). Fransızca olarak yayımlanan bir broşürde bu yayınlara örnek olarak Gaziantep Halkevinin “Milli Mücadelede Gaziantep” Afyon Halkevinin “Milli Mücadelede Afyon” isimli yayınları, Adana Halkevinin Milli Mücadelede destan yaratan kahramanlıklara ilişkin bir araştırması, Kastamonu, Eskişehir, İzmir, Niğde, Isparta, Aydın, Adana, Erzurum, Ödemiş, Gümüşhane, Konya, Tokat, Çorum, Maraş, Urfa, Mardin, Kütahya, Zonguldak, Bartın, Bafra, Amasya, Muğla Halkevlerinin kendi şehirlerinin tarihlerine ilişkin yayınları verilmiştir (Les Masisons, 1935, s.21).

Halkevleri aynı şekilde Türk dili alanında da önemli çalışmalar yürütmüş, ülke çapında araştırma ve derleme işlerini yürüten Dil Kurumunun en yakın yardımcısı olmuş, adeta bu kurumun yerel teşkilatları gibi çalışmıştır (Kunter, 1964, s. 10). Hatta başlangıçta iki yılda bir tekrarlanan dil kongrelerine halkevleri tarafından birer temsilci göndermiş, alınan kararlar yakından takip edilmiştir. Kongreye katılan halkevi delegesi dönüşünü takip eden günlerde kongreye dair izlenimlerini halkevlerinde verdiği konferanslarla halka anlatmıştır. Ayrıca, halkevleri radyolar vasıtasıyla, dil kongrelerindeki tartışmaları canlı olarak halka dinlettirmiş, halkın dil bilincini geliştirmeye çalışmıştır (*Halkevleri 1932-1935*, s.18).

Türk Tarih ve Türk Dil Kurumlarının belirlediği esaslar çerçevesinde çalışmalar yürüten halkevleri, Türkçenin o günkü yazı ve edebiyatında kullanılmayan fakat halk arasında yaşayan

⁹ Nitekim Halkevleri yöneticisi Necip Ali Küçüka, Türk toplumunun manevi prensiplerinin dil ve tarih tezleri olduğunu belirtmiş ve bu tezleri Halkevlerinin varlık nedeni olarak göstermiştir. (Küçüka, 1933, s. 233).

¹⁰ XX. yüzyıl Türk tarihçiliğinin önde gelen isimlerinden biri olan İsmail Hakkı Uzunçarşılı, söz konusu dergilerde çıkan yazıların Türkiye tarihinin araştırılmasında ne kadar önemli olduğu hakkında şöyle demektedir: “Bazı vilayetlerde çıkan mecmualarda evvelce verilmiş direktif dairesinde yürünerek kıymetli ve bilhassa mebani [bina, yapı] kitabeleri, sicil hulasaları, mahalli vakfiyeler, mezar taşları kitabeleri neşredilmeye başlanmıştır. Şimdiye kadar gördüğüm Konya, Ün, Uludağ, Kaynak, Yeni Türk, Çorum, Taşpınar mecmuaları orta ve son zaman Türk tarihini alakadar eden kıymetli ve orijinal vesikalar istifademizi mucip olmaktadır; bu tarzdaki tarih araştırmaları aynı hızla devam ettiği takdirde sekiz on sene sonra milli tarihin malzemesi olarak bilhassa Anadolu’da pek kıymetli eserler elde etmiş olacağız” (Uzunçarşılı, 1938, s. 367).

kelime ve deyimleri derlemeye başlamış (BCA, 490.01.846.346.01)¹¹, yabancı kaynaklı sözcüklere Türkçe karşılıklar bulmak gibi çalışmalar içerisinde olmuştur (Azcan, 2003, s. 26).

Dil ve terim derlemelerinin yanı sıra her halkevi mensubu kendi yöresinde köy köy dolaşarak; atasözleri, türküler, maniler, masallar, yer adları ve yerel coğrafi bilgiler¹² konusunda da çalışmalar yapmış ve yapılan bu çalışmalar Türk Dil Kurumuna gönderilmiştir.¹³ (Çeçen, 2000, s. 130; Topçuoğlu, 2004, s. 18). Örneğin Isparta Halkevi kendi yöresindeki bütün köy, mahalle, yaylak, kışlak vb. adlarını derlemek suretiyle örnek bir çalışma meydana getirmişti (Kaş, 2007, s. 37). Isparta Halkeviden Fehmi Aksu tarafından hazırlanan çalışma “Isparta İli Yer Adları” adını taşımaktadır (Aksu, 1936). Bölgedeki Türk varlığının derinliğini belgeleriyle ortaya koyan bu eser hakkında M. Fuat Köprülü, şu ifadeleri kullanmaktadır: “ciddi bir çalışmanın mahsulü olan bu eserin, bütün halkevlerimize örnek olmasını ve Anadolu'nun her sahası için bu şekil ve mahiyette ayrı ayrı eserler vücuda gelmesini yürekten dileriz” (Ülkü, 1936, ss. 225-226).

Aynı şekilde Balıkesir Halkevi de Dil ve Tarih Kurumlarının emirleri doğrultusunda düzenli ve sürekli çalışmalar yapmış, toplanılan dokümanlar hem Dil ve Tarih Coğrafya fakültesine gönderilmiş, hem de Balıkesir Halkevi dergisi Kaynak'ta yayınlanmıştır. Balıkesir Halkevi tarafından yalnızca bir yıl içerisinde (1935) 30 yatıra ait tarihi bilgiler verilmiş, 1.120 bilmece ve bulmaca, 1.210 mani, 214 halk inanışı, 70 halk göreneği, 2.200 masal, 2.200 atasözü derlenmiş, Hacı İlbey, Evrenos, Ahmet Rasih, Aşır Paşa, Sinan Paşa, Zağnos Paşa, İshak Baba, İlyas Paşa ve Karasioğulları gibi Balıkesir'de yetişmiş büyüklerin yaşayışları incelenerek broşür halinde yayınlanmış, şer'iyeye sicillerden 250'den fazla belge çıkarılmış, 7 tarih gezisi yapılmış, 34 eski eser elde edilerek müzeye kazandırılmıştır (Ahcı, 2007, ss. 127-138; Tekdurmaz, (2004, s. 86).

Yapılan bu çalışmalardan anlaşıldığı üzere Halkevleri Türk kültür envanterlerinin toplanmasında ve kayıt altına alınmasında halk ile tarih ve dil alanında araştırma yapan bilimsel kurum ve kuruluşlar arasında bir bağ kurmuş, böylece yazılı ve sözlü doküman toplanmasını kolaylaştırmıştır.

Yine Türk dilinde yazılmış ya da başka dillerden çevrilmiş yüksek kıymette edebi metinler, millet ve vatan sevgisini anlatan hikâyeler, masallar, maniler, bölgesel düğün adetleri, mahalli inançlar, yerel tarih, bölgedeki eski eserlerin tanıtımı, yerel ve milli meşhur şahsiyetlerin tanıtımı¹⁴ yer adları, yerel coğrafi bilgiler, eğitim-öğretim ve Türk inkılabı ilgi konular

¹¹ 1932–1935 yılları arasında tam 40.000 yeni kelime Halkevlerince Türk Dil Kurumuna iletilmiştir (CHP Halkevlerinin 1934 Senesi Faaliyet Raporları, s.18).

¹² Halkevlerinin bu alanda gerçekleştirdiği çalışmalar milli tarih açısından büyük önem arz etmektedir. Zira bir coğrafyaya gelen millet o coğrafyayı kendi kültürüne göre şekillendirmekten, isimlendirmekten, mevcut adları kendi dilinin ses kanunlarına uydurarak saklar ve kendisinden sonra gelen milletlere de intikal ettirir. İsimler araştırıldığında oralara kimlerin geldiğini, ilk kurucuların kimler olduğunu anlamak mümkün olur. Dolayısıyla Türkiye'deki yer adlarının araştırılması, karanlıkta kalmış olan pek çok tarihi olayın da aydınlatılmasına vesile olmuştur. Bu konuda en güzel çalışmalardan birisi de Çorum Halkevi tarafından yürütülmüştür. Çorum Halkevi bölgedeki yer adlarını tespit etmek için büyük bir çalışma başlatmış ve bu çalışmanın sonunda Çorum ve çevresinde bulunan Acıpınar, Abdalata, Abdalbedu, Aksungur, Alpagut, Bayat, Beydilli, Bügdüz, Eymirikebir, Kadıkırı, kayı gibi pek çok köy isimlerinin Türk boyları ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. Aynı şekilde Isparta Halkevi de kendi bölgesindeki Bügdüz, İğdir, Eymür, Salur, Bayındır, Çavundur, Kargın, Bayat ve Avşar isimli yerleşim yeri adlarını ve bunların Oğuz Boyları ile ilgisini tespit etmişti (Toksoy, ss. 158-159, 184).

¹³ Örneğin Isparta Halkevinin, Isparta ve çevresinde halk arasında kullanılan kelimelerle ilgili yaptırdığı araştırmada Yörüklerle ilgili 4.000 civarında yer ve kişi adı tespit edilmiştir (Kaş, 2007, s. 37).

¹⁴ Halkevi dergileri Cumhuriyetin kurucusu Atatürk ile arkadaşı İnönü'ye özel önem vermiş, onların halka tanıtılmasında yaptıklarının anlaşılmasında büyük rol oynamıştır (Aslan, 2007, s. 62).

halkevlerince çıkarılan dergilerde¹⁵ ve kitaplarda işlenmekte, kamuoyuna ulaştırılmaktaydı (BCA, 490.01.1037.987.1-21-23). Bu dergilerde aynı zamanda edebiyatımıza yabancı tesirler, Türk dilinin zenginliği ve dildeki sadeleşme ile ilgili makaleler de işlenmekteydi (Kara, 1999, s.23).

Mahalli olarak yayımlanan bu dergiler ve kitaplar yine Halkevlerinde kurulan kütüphaneler ve açılan okuma-yazma kursları ile halka ulaştırılmış ve sözlü kültürden yazılı kültüre geçilmesi doğrultusunda birbirini tamamlayıcı bir faaliyet gerçekleştirildiği gibi yayımlanan çalışmaların diğer halkevlerine de gönderilmek suretiyle ulusal bir işlev ve bilinç kazandırılmaya çalışılmıştır (Temizhan, 2006, s. 70)¹⁶. Ayrıca yayımlanan bu kitaplar ve dergiler, okuma yazma seviyesinin çok düşük olduğu bu dönemde halkın okuma düzeyinin yükselmesine, sağlık ve sosyal konularda bilinçlenmelerine de yardımcı olmaktadır (BCA, 490.01.1037.987.1-21-23; Azcan, 2003, s. 27).

Halkevleri Türk büyüklerinin doğum ve ölüm günlerinde özel günler düzenleyerek, Türk büyüklerinin başarılarından halkın haberdar olmasına ve örnek alınmasına çalışıyordu. Yine halkevleri yayın, sergi ve konferans faaliyetleri yolu ile milli ve yerel tarih ilgili gerçekleri geniş halk kitlelerine ulaştırmaya çalışıyordu (Halkevlerinin 1934 Senesi Faaliyet Raporları Hülasaları, 1935, s. 113). Yani Halkevleri yeni rejimi benimsetmeye ve çağdaş dünyanın birikimini Türk toplumuna aktarmaya çalışırken eskiyi yok saymıyor veya yıkmıyor, geleneksel Türk kültürünü koruyarak yeni değerlerle onu geliştirmeye çalışıyordu.¹⁷ Nitekim bu dönemde Yunus Emre'den Mimar Sinan'a, Namık Kemal'den Ziya Gökalp'e kadar Türk kültürünün önde gelen isimleri halkevleri çatısı altında anılmış, tanıtıcı yazılar yayımlanmıştır (İnan, 1947, s. 3; Aslan, 2007, ss. 98-102). Özellikle Cumhuriyetin önemli günleri olan 23 Nisan, 30 Ağustos ve Cumhuriyet bayramlarında ve halkevlerinin bulunduğu vilayetlere özgü günlerde (19 Mayıs, 23 Temmuz, 4 Eylül) halkevleri resmi kutlamalar ve konferans düzenlemek gibi sosyal ve kültürel etkinliklere

¹⁵ Kendilerine ait dergi çıkaran Halkevlerinden bazıları ve çıkardıkları dergilerin isimleri şöyledir: Kars Halkevi: Doğu Dergisi, İzmir Halkevi: Güzel Günler Dergisi, Eskişehir Halkevi: Eskişehir Dergisi, Balıkesir Halkevi: Kaynak Dergisi, İstanbul Halkevi: İstanbul ve Yeni Türk Dergileri, Manisa Halkevi: Bozkurt Dergisi, Giresun Halkevi: Aksu Dergisi, Trabzon Halkevi: Akın, İnan ve Köy Dergileri, Tokat Halkevi: Yeni Tokat Dergisi, Bursa Halkevi: Türküm Dergisi, Kastamonu Halkevi: Ilgaz Dergisi, Niksar Halkevi: Ülker Dergisi, Merzifon Halkevi: Taşan Dergisi, Niğde Halkevi: Akpınar Dergisi, Isparta Halkevi: Ün Dergisi, Konya Halkevi: Konya Dergisi, Samsun Halkevi: On Dokuz Mayıs Dergisi, Elazığ Halkevi: Altan Dergisi, Antalya Halkevi: Türk Akdeniz Dergisi, Gaziantep Halkevi: Başpınar Dergisi, Kayseri Halkevi: Erciyes Dergisi (Küçükuşurlu-Okur, 2007, s. 16).

¹⁶ Türkiye'nin çeşitli yerlerindeki Halkevlerince yayımlanan kitaplardan bazıları ve yayımlandığı halkevleri şunlardır: Çağatay Uluçay, XVII. Asırda Manisa'da Eşkiyalık ve Halk hareketleri (Manisa), Niyazi Eset, Maniler (Ankara), Karacaoğlan (Ankara), Remzi Oğuz Arık, Türkiye'de 1935 Yılındaki Arkeoloji İşleri (Ankara), Kemal Özkaynak, Aydın Şair ve Müellifleri (Aydın), Mehmet Dobada, Ataların Dilinden, Kasım Ülgen, Doğu Anadolu Oyunları ve Havaları (Kars), Kayseri Sözlüğü (Kayseri), Öz Türk Adları (Bursa ve Denizli), Mustafa Cavit, O. Saffet, Türk Adları (Muğla), Muhtar Göğüs, Kitab-ı Dede Korkut ve Gaziantep Dil ve Göreneği (Gaziantep), A. Hilmi Yücebaş, Namık Kemal ve Vatan Sevgisi (Tekirdağ), Mehmet Halit Bayrı, Halk Şairleri Hakkında Küçük Notlar (Eminönü), İshak Rafet Işıman, M. Şakir Ülkütaşır, Türk Halk Bilgisine Ait Araştırmalar (Eminönü), Kamil Su, Uygurlar ve Uygur medeniyeti (Balıkesir), Bedri Günkut, Diyarbakır Tarihi (Diyarbakır), Ali Ertan, Vatan Türküleri (Sinop), Vehbi Cem Aşkun, Sivas Folkloru (Sivas), Vehbi Cem Aşkun, Sivas Kongresi (Sivas), (Toksoy, 2007, ss. 490-501).

¹⁷ Halkevlerinin birinci kuruluş yıldönümünde bir konuşma yapan Necip Ali Bey, Halkevlerinin faaliyetlerini Türk kültürünü yeniden diriltme ve koruyan olay olarak niteleyen konuşmasında şöyle demektedir: "Bizim görüşümüze göre her milletin beynelmilel medeniyet âlemindeki kıymeti o milletin kültür kuvvetinin derecesiyle ölçülür. Kültürü yüksek olmayan bir milletin, medeniyetin herhangi bir safhasında kültürü yüksek olan milletlerle mukayese edilmesine asla imkân yoktur. Habeşistan ile Almanya, Tibet ile İngiltere arasındaki fark bize sanayi ve makineleşme safhalarından ziyade kültür farklarıyla ölçülür. Bize göre ileri kültür ileri teknikten değil, ileri teknik ileri kültürden doğar. Biz bu meseleyi tarihin seyrinden aldığımız birçok örnekle ispat edebiliriz..."(Ülkü, 1933, 1/2, s.105).

öncülük etmekteydi (BCA, 490.01.1495.94.1-41-50; Çeçen, 2000, ss. 127-128; Taşdemir, ss. 408-409). Bu etkinliklerde Türk tarihinin önemli sayfalarını yansıtan konuşmalar yapılmakta, şiirler okunmakta, türküler söylenmekte, oyunlar vb. gösteriler sahnelenmekte¹⁸, halkın kültür sanat yolu ile tarihine yönelmesine, Türk folklorunun mahallî kalmasından kurtarılmasına yardımcı olunmaktaydı (BCA, 490.01.1037.987.1-25).

Halkevlerinin güzel sanatlar şubesi Türk kültürünün gelişmesinde önemli katkılarda bulunan bir diğer alan olmuştur. Bu şube bir yandan halk türkülerini toplarken, diğer yandan da sanatın ve müziğin evrenselliği çerçevesinde batı müzik ve sanatını halka tanıtmaya görevini yerine getirmiştir (Ülkü, 1938, s. 260). Nitekim Halkevlerinde kurulan bandolar bütün sanat günlerinde konserler veriyorlardı. Hemen hemen her halkevi ya bando ya da orkestra grupları ile çok sesli müziği kendi yörelerine getiriyorlardı. Aynı şekilde tiyatro çalışmaları da sanat etkinliklerinde önemli yere sahipti. Çeşitli kurslar ile oyuncu yetiştirilmiş, yerli oyunların yanı sıra çeviri eserler de sergilenerek tiyatro alanındaki çağdaş gelişmelere ayak uydurulmaya çalışılmıştır. Halkın halkevi sahnelerine gelmesi yeterli görülmemiş, halkevlerinin temsil kolları öğretmenler eşliğinde köyleri dolaşarak kırsal alanlarda köylülerle piyeslerde sergilemişler ve halkın bilinçlenmesine katkıda bulunmuşlardır (Çeçen, 2000, s. 132).

Halkevlerinin temsil şubesi de düzenlediği piyeslerde Türk milletinin kökleri, Orta Asya Türklerinin yaşamları, yurtlarından göçleri, savaşları, yazıtları, kurdukları devletler, meydana getirdikleri medeniyetler (Varnalı, 2008, s. 146-154) tarihi şahsiyetler temsil edilerek halka sunulmuş ve Cumhuriyet tarihi ile ilişkilendirilmiştir (Çağlar, 1933, s. 5). Yine başta dürüstlük ve ahlak kavramı olmak üzere, kadın-erkek ilişkileri gündeme getirilmiş, kalkması veya yerine getirilmesi istenen alışkanlıklar konusunda örnekler sunulmuştur (Varnalı, 2008, s. 213).

Türklük bilimi araştırmalarına büyük katkılarda bulunan bir diğer şube de “halk dersaneleri ve kurslar” şubesi idi. Kurslar arasında Türkçe okuma yazma, bölgesel folkloru yansıtan el tezgâh ve sanatlarının geliştirilmesi ön planda yer alıyordu. Bu çalışmalarla yüzlerce yıllık Türk kültürel değerleri öne çıkartılmış ve sonraki kuşaklara aktarılması sağlanmıştır (Ünal, 1940, s. 387). Her halkevinde birer kütüphane oluşturulmuş, Türk tarihini, dilini ve kültürünü tanıtan veya anlatan kitaplar bu kütüphanelere gönderilmiştir (BCA, 490.1046.1018.2-6). Öyle ki 1937 yılında halkevi kütüphanelerindeki kitap sayısı yaklaşık 130.000’e, okuyucu sayısı 1.600.000’e ulaşmıştır (Ülkü, 1938, s. 260).

Müze ve sergi şubeleri de Halkevleri çalışma talimatnamesi doğrultusunda¹⁹, kendi bölgelerindeki tarihi binaların birer müzeye dönüştürülmesine (BCA, 1713.964.2-120-123)²⁰, taşınabilir tarihi eserlerin bu müzelerde sergilenmesine değer ve önemlerini düzenlenen konferanslarla halka tanıtılmasına çalışmışlardır (Ülkü, 1938, ss. 262-263). Öyle ki, Türkiye’de Cumhuriyetin ilanından önce İstanbul’da Arkeoloji Müzelerinden başka müze bulunmazken,

¹⁸ Oyunlarda yakın tarihte meydana gelen olaylara geniş yer verilmekteydi. Özellikle Mondros Mütarekesi sonrası yapılan işgaller Atatürk’ün yaptığı faaliyetler, Türk kadının sergilediği kahramanlıklar ve yeni Türk devletinin kuruluş süreci konu ediliyordu (Gaziantep Halkevi Bürosu, 1935, s. 21; Şanal, 2004, s. 39; Varnalı, 2008, ss. 168-178).

¹⁹ Bu şubenin yapacağı işler 1940 yılı çalışma talimatnamesinde şöyle belirtilmişti: “Tarih ve müze şubesi ayrıca Halkevinin bulunduğu yerde resmi müze varsa, arkeolojik eserlerle onları zenginleştirmeye, eksikliklerini tamamlamaya çalışmak. Yoksa tedarik edeceği eserleri en yakın resmi müzeye göndermek veya müze tarafından alınmasını temin için haber vermek, eski eserleri fazla bulunan yerlerde resmi müzenin kurulması için ilgililerle işbirliği yapmak.” (CHP Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi, 1940, ss. 29-30).

²⁰ Örneğin Giresun Halkevi, bu bölgedeki Seyyid Vakkas Türbesi’nin müze haline getirilmesi için bir bazı girişimlerde bulunmuş, hatta bu bağlamda ilgili türbe hakkında bazı araştırmalar da yaptırılmıştır. Bu araştırmalarda Seyyid Vakkaas’ın Fatih Sultan Mehmet’in bu havaliyi ele geçirmeden önce keşif için bu bölgeye gönderilmiş ve teşkilata memur edilmiş kişiler olduğu belirtilmiştir (BCA, 1713.964.2-122).

Cumhuriyetin ilanından itibaren geçen on beş sene gibi kısa bir dönemde ülkenin çeşitli merkezlerinde oluşturulan müzeler bu husustaki çalışmaların verimli sonuçlarını ortaya koymuştur (Toksoy, 2007, s. 159).

Tarihi eserlerin ve şahsiyetlerin gün yüzüne çıkarılmasında, tanıtılmasında ve taşınabilir dokümanların toplanmasında özellikle Ankara, Eminönü, İzmir, Mersin, Bursa, Adana, Çorum, Balıkesir, Bolu, Sındırgı, Tire ve Bergama Halkevleri ön sırada yer almışlardır (Toksoy, 2007, s. 156).

Halkevleri yalnızca Türk kültürüne katkıda bulunmamış, öncelikle kırsal kesimdeki halk başta olmak üzere hemen bütün halk kesimlerinin eğitim, sağlık, sosyal ve ekonomik şartlarının düzelmesi yönünde çalışmalarda bulunmuş, bu konuda diğer kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapmış, onlara destek olmuştur. Örneğin köylülerin suyollarının yapımı, kooperatif kurmaları veya herhangi bir kooperatife üye olmaları konusunda aktif şekilde çalışmış, düzenlenen köy gezileri ve halkevi dergileri aracılığı ile bu konuda telkinlerde bulunmuştur (İğdemir, 1974, s. 126; Durak, 2006, s. 190).

Sonuç

Cumhuriyet yönetiminin en önemli müesseselerden birisi olan halkevleri yalnızca Anadolu'nun değil bütün Türk coğrafyası, Türk tarihi, kültürü ve dilini tanıtmaya yönelik çok önemli çalışmalar yapmıştır. Gerek halkevi dergilerindeki tarih ve dille ilgili yazılardan, gerekse halkevleri tarafından yayımlanan kitap ve makalelerden, düzenlenen konferans ve diğer kültürel etkinliklerden bu çalışmaların boyutlarını tespit etmek mümkündür. Türk diline, Türk milli ve mahalli tarihine ait ilgi ve alakanın kuvvetlenmesini amaçlayan bu çalışmalar büyük bir gayret ve şevkle yürütülmüş, Türk toplumuna milli vasıflar kazandırılmasında, belli amaçların verilmesinde, özetle milletleşmesinde büyük rol oynamıştır.

Halkevleri, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında önemli bir modernleşme hareketi olmuştur. Zira modern ve çağdaş bir toplum oluşturmak için inkılâpları halka benimsetmek, yani teorik olmaktan çıkarıp gündelik hayatın içerisine sokmak işin en zor kısmını oluşturmaktaydı. Dolayısıyla halkevleri, Cumhuriyetin getirdiği yeni değerler sistemini, Türk kültür değerleri ile harmanlayarak bir yaşam tarzına dönüştürülmesini sağlayan birer sosyal müessese rolünü de üstlenmiştir.

Halkevlerinin bütün yurt çapında etkili ve verimli çalışmasında şüphesiz Atatürk'ün katkısı büyüktü. O her gittiği yerde halkevlerini ziyaret etmiş, çalışmaları hakkında bilgi almış, zaman zaman da bizzat iştirak etmiştir. Türk kültürü ile ilgili ortaya çıkarılan yeni belge ve bulgular onu çok mutlu etmiş, hatta Ankara'ya gelen yabancı devlet adamlarını Ankara Halkevine götürerek Türk kültürünü ve sanatını onlara göstermiştir.

Kaynakça

- Ahıcı, Ahmet (2007), *Balıkesir Halkevi'nin Türk Modernleşmesi Yönündeki Faaliyetleri 1933-1951*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya.
- Akçura, Yusuf (2007). *Türkçülük-Türklüğün Tarihi Gelişimi*, İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yay.
- Aksu, Fehmi (1936). *Isparta İli Yer Adları*, Isparta.
- Akyüz, Kenan (1986), "Türk Ocakları" *Belleten*, 50 / 196, s. 201-228.
- Arıkan, Zeki, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", *Atatürk Yolu, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Mayıs 1999 / 6, ss. 261-281
- Aslan, Necla (2007), *Bursa Halkevi Uludağ dergisi ve Türk Devrimi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Atatürk ve Türk Folkloru* 1981.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II-III*, (1997), Ankara: AAM Yay.
- Azcan, İbrahim (2003). *Türk Modernleşmesi Sürecinde Trabzon Halkevi*, Trabzon: Serander Yayınevi.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri*
- Bayraktutan, Yusuf (1996). *Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları (1912-1931)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- C.H.F. *Halkevleri'nin 1934 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsası (1935)*. Ankara: Hakimiyet-i Milliye Matbaası
- C.H.P. *Halkevleri'nin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsaları, (1934)*, Ankara: Hakimiyet-i Milliye Matbaası
- C.H.P. *Halkevleri'nin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hulâsası (1936)*. Ankara: Hakimiyet-i Milliye Matbaası
- CHP Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi (1940)*. Ankara: Zerbaat Matbaası.
- CHP Halkevleri ve Halkodalarının 1940 Çalışmaları (1941., Ankara*
- CHP Halkevleri, 1932-1942, (1942)*, Ankara.
- Çeçen, Aml, *Atatürk'ün Kültür Kurumu, Halkevleri* (2000). İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Çavdar, Tevfik (1983), "Halkevleri", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 4, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 878-884.
- Durak, Gökhan (2006). *Trakya Bölgesi Halkevleri Faaliyetleri*, İzmir.
- Gaziantep Halkevi Broşürü (1935). Gaziantep: Cumhuriyet Halk Fırkası Matbaası.
- Gümüşoğlu, Firdevs, *Ülkü Dergisi ve Kemalist Toplum* (2005). İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yay.
- Güz, Nurettin, *Tek Parti İdeolojisinin Yayın Organları Halkevleri Dergileri (1932-1950)*, (1995), Ankara: Kariyer Matbaacılık.
- Halkevlerinin 1934 Senesi Faaliyet Raporları Hülasalar, (1935)*. Ankara: Ulus Basımevi.
- Halkevleri 1932-1935, 103 Halkevi geçen yıllarda nasıl çalıştı*, bty., s.18.
- Heyd, Uriel (2002). *Türk Ulusçuluğunun Temelleri* (Çev: Kadir Günay), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- İğdemir, Uluğ, *Halkevleri ve Halkodaları* (1974). Ankara: Atatürk ve Halkevleri, Halkevleri Atatürk Enstitüsü Yardımcı Yay.
- Karaer, İbrahim, *Türk Ocakları (1912-1931)* (1992). Ankara: Türk Yurdu Yay.
- Kaş, Hasan, *Isparta Halkevi Çalışmaları ve Ün Dergisi (1934-1950)* (2007). Ankara.

- Kunter, Halim Baki (1964). *Kuruluşlarının 32. Yıldönümünde Halkevleri (19 Şubat 1932-19 Şubat 1964)*, Ankara.
- Kuruluşlarının Yıldönümü Halkevleri (1932-1951-1963) (1963)*. İstanbul: CHP İstanbul İl Gençlik Kolu Yay.
- Küçük, Necip Ali, "Halkevleri", *Ülkü*, 1933 /2 (9), s. 233.
- Küçükşurlu Murat, Okur, Mehmet, *Tek Parti Döneminde Erzurum Halkevleri* (2007). Trabzon: Derya Yay.
- Les Maisons du Peuple du Parti Publication du Peuple (1935)*. Ankara: Ulus Matbaası.
- Nasrattınoğlu, İrfan Ünver (2001). "Atatürk ve Türk Folkloru", *I. Uluslararası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri (6-7 Ekim 2000)*, Ankara.
- On Beşinci Yıl Kitabı*.
- Öztürkmen, Arzu, *Türkiye'de Folklor ve Milliyetçilik* (2006). İstanbul: İletişim Yay.
- Sarıay, Yusuf, (2004), *Türk Milliyetçiliğinin tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul: Ötüken Yay.
- Şanal, Mustafa, "Türk Kültür Tarihi İçerisinde Kayseri Halkevi ve Faaliyetleri (1932-1950)", *Milli Eğitim Dergisi*, Kış 2004, ss.37-60.
- Şimşek, Sefer (2002). *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi, Halkevleri (1932-1951)*, İstanbul.
- Taşdemir, Serap, "Sivas halkevi Dergisi: Ortayayla (4 Eylül)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Temmuz 2002, XVIII/53, ss. 405-421.
- Tekdurmaz, Başak (2004). *Balıkesir Halkevi Çalışmaları ve Kaynak Dergisi'nin Sistematik İndeksi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir).
- Temizhan, Oğuz, *Halkevleri ve Halkevlerinin 1932-1940 Arası Eğitim Faaliyetleri* (2006). (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Toksoy, Nurcan (2007), *Halkevleri, Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak*, Ankara: Orion Yay.
- Topçuoğlu, Hatice, *1932-1951 Yılları Arasında Ordu Halkevinde Yapılan Halkbilim Çalışmaları, (2004)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, .Trabzon.
- Toprak, Zafer (2002). "Türkiye'de Narodnik Milliyetçiliği ve Halkçılık (1908–1918)", *Türkler*, Cilt:14, (Ed.: H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yay, 801-806
- Turan, Şerafettin (1999). *Türk Devrim Tarihi, Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950)*, Ankara: Bilgi Yay.
- Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (10 Kasım 1938- 14 Mayıs 1950)*, 4. Kitap (Birinci Bölüm) (1999). Ankara: Bilgi Yayınevi
- Türk Tarihinin Ana Hatları* (1930). İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1938). "Yeni Türk Tarihinde Vesikacılık", *Bellekten*, 7 / 8, ss. 367-371.
- Ülkü Dergisi*
- İnan Dergisi*
- Ülkütaşır, M. Şakir, "Folklor ve Etnografya'nın Konuları Üzerine", *Türk Kültürü*, 5/s. 367.
- Ünal, Kemal, "Milli Şef ve Halkevleri", *Ülkü Dergisi*, 1940 / 83, ss. 387-390.
- Varnalı, Özgür Şahap (2008). *Türkiye'de 1932-1950 Sürecinde Halkevleri Temsil Şubelerinin Yurttaş Eğitimine Katkıları*, Basılmamış Yüksek lisans Tezi, İzmir.
- Yetkin, Çetin (1982). *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi*, İstanbul.

TÜRK BİLGE KAĞAN TAHTA OTURDUĞU ZAMAN KİM TÖLİS ŞAD İDİ?

Takashi OSAWA

Giriş

Bilindiği gibi, MS 552 yılında Bumın Kağan ve onun küçük kardeşi olup sonraki Batı Türk Kağanlığının kurucusu İstemi Kağan tarafından kurulmuş Eski Türk Kağanlığının doğu kısmı, MS 630 yılından sonra Tang Hanedanının II. İmparatoru olan Taizong tarafından yıkılmıştır. Daha sonra yaklaşık 50 yıl boyunca Tang devletinin kuzey bölgesine göç ederek Tang hükümdarı Taizong'un ve yönetiminin idaresi altında asker olarak hizmetinde bulunmuştur. Sonunda 679 ve 680 yıllarında Ashina veya Ashite boylarına mensup olan Türk önderleri Tang devletine isyan etmişlerse de başarılı olamamışlardır.

Ama 681 yılında Kutlug adlı Aşinalı bir soydan İleriş Kağan'ı, Aşite boyu lideri olan Bilge Tonyukuk, yani o zamanki Çin kaynağında Ashite Yuanchuan'un adı taşıyan kişi ile birleştirebiliriz ki (Hirth 1899, 7-20; Klyashtornyj 1964, 28-31; MORI 1967, 560-565; MORI 1992, 86-132), ondan yardım alıp Tang devleti idaresine isyan ettirip bağımsız bir ülke kurmaya çalışmıştır. O zamanki başkenti ise bugünkü Huang-he, yani Sarı ırmağının kuzeyi ve Yinshan (yani, Çuğay tag) dağlarının güneyi arasında bulunan *Baidaochuan* 白道川 adlı bir bozkır olup burada birkaç yıl idare etmeye çalıştılar. Sonra, yani 686-687 yıllarında Yinshan dağlarının kuzey bölgesinden göç edip o zamanki Moğolistan'daki Ötükän tag, yani bugünkü Hangai Dağlarının doğusunda oturup göçebe teşkilatını idare eden Jiu-sheng Telei, yani Toguz Oğuz'a ait Türk boy teşkilatı ile savaşıp bozguna uğrattı (IWASA 1936, 77-131). Bundan sonra kutsal dağ saydıkları Ötükän dağının doğu bölgesinin doğusundaki Orhun ırmağının sol tarafındaki bir bozkırda, yani Ötükän yerindeki başkentte ülkeyi idare etmeye başlamış oluyordu. Ama sonraki yılları çevredeki düşmanları ile hep savaşarak geçirmek zorunda kaldı. İleriş Kağan ise MS 691 yılında vefat edince sonra tahta küçük kardeşi *Bögü Çor, Kapgan Kağan olarak geçmiştir. Bu da 716 yılında isyan eden Bayırku boyu ile savaşıp kazanmış olmasına rağmen yurda geri dönerken bozkırda saklanan bir Bayırku askeri tarafından birden saldırılıp öldürülmüştür. Onun kesilmiş başı ise Tang devletinin başkenti Çangan'a kadar götürülüp Tang İmparatorluğunun emri ile şehir meydanında asılmıştı.

Moğolistan'daki Türk Kağanlığında ise Kapgan Kağan'ın yok edilme nedeni ile onun oğlu ve o zamanki küçük Kağan *İnal Kağan ise kendi tahta oturmak hazırlarken o zamana kadar Kapgan Kağan'ın idarecilerinden biri olup ülkenin batı tarafını yöneten eski İleriş Kagan'ın büyük oğlunun küçük kardeşi Köl Tigin ise kendi ağabeyini tahta geçirmek için İnal Kağan'a isyan edip ona tâbi olan yakın akrabalarını da öldürüp Tarduş Şad'ı tahta geçirtmiştir. Yani MS 716 yılındaki bu olay hakkında şimdiye kadar eski Türk Yazıtlarında hiç değinilmemiş benziyor ki, bana göre aşağıda bahsedilen bir cümle geçmektedir.

Bu bildiri ise Kapgan Kağan zamanında ülkenin batısını yöneten Tarduş Şadın Bilge Kağan olarak tahta geçtiğinde onun idarecilerin durumu nasıl olduğunu bir kez daha araştırıp o zaman kimin hangi unvanı taşıdığını açıklamayı amaçlamaktadır.

I. Bilge Kağan'ın tahta oturma törenindeki yön ve başkanlarının aldıkları yer

Bilge Kağan Yazıtında güney taraftaki 13 satıra göre Bilge Kagan'ın tahta oturduğu zamanki devlet adamları şu sıra ile kaydedilmektedir.

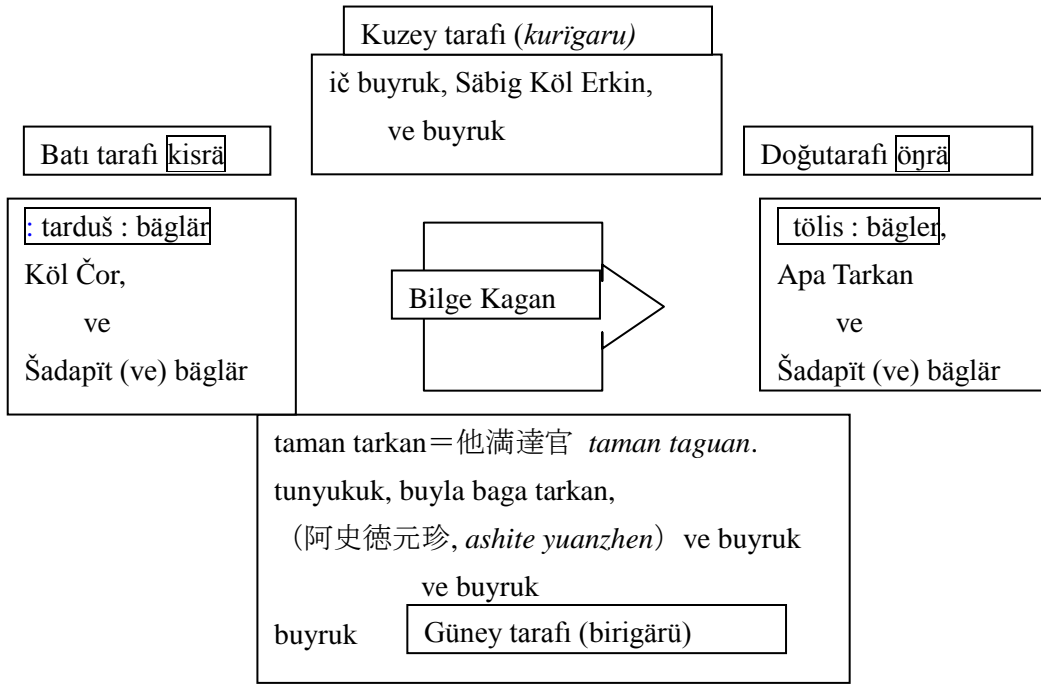
(G 13) täñri täg : täñri : yaratmıš : türük : bilgä : [kagan] : sabim : kañim : türük :
bilgä : kagan : olurtukinta : türük : amti : begler : kisrä : tarduš : bäglär : köl çor :
başlayu : ulayu : šadapit : bäglär : öñrä : tölis : bägler : apa : tar[kan]

(G14) başlayu : ulayu : şadapit : bağlär : bu(nča)[birigärü] taman tarkan : tonyukuk : buyla бага tarkan : ulayu : buyruk [kurigaru] iç buyruk : säbig köl irkiz/n : başlayu : ulayu : buyruk : bunča : amti : begler : kañim : kaganka : ertinü
(G15) ertinü : timag : kilti

(Tercüme) (G13) Tāñri tæg Tāñri yaratmış Türük Bilge Kağan'ın sözüm ve benim baban olan Türük Bilge Kağan oturduğunda, “Şimdiki Beyler, batıda Tarduş beyler (olan) Köl Çor başta olmak üzere, tabii olan Şadapıt Beyler, doğuda Tölis beyler (olan) Apa Tarqan (G14) başta olmak üzere, tabii olan Şadapıt beyler, güneyde Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Baga Tarkan ve ona tabii olan Buyruk, kuzeyde İç Buyruk olan Säbig Köl İrkiz/n başta olmak üzere, tabii olan Buyruk, bunun gibi şimdiki beyler”, benim babam kağana pek çok, (G15) pek çok alkış (ve) övgüde bulundular.....

Yukarıdaki parça MS 716 yılında tahta geçen Bilge Kağan'ın kendi hitap ettiği sözü, oğlu olan Tāñri Kağan tahta oturduğu 734 yılında hatırlayarak söylediğini anlayabiliriz. Şimdi bu metin içinde köşeli parantez [] işareti ile gösterilmiş parça ise 1890 yılında bu taşı inceleyen Fin-Atlas (1892, Tab.40)'taki resimde de artık kırık ve görünmemiş bir yerdir. Ama buradaki metne ise daha önce Japon tarihçi Prof. KATAYAMA Akio tarafından cümle yapısı bakımından çok benzeyen şekli ile sıralandığı bilinmektedir (KATAYAMA 1992, 446-454), yani bulunan memurların bulunduğu dört yön isminden sonra ise bir şahsa ait unvan + başlayu kelimesinden sonra şadapıt beyler, veya buyruk, şeklinde sıralanması dikkatimizi çekmektedir. Bu yüzden yukarıdaki (G14) satırındaki iki köşeli parantez [] işaretini ise dört tarafından artık adı geçen kisträ (batı) ve öñrä (doğu) kelimesinden başka yön kelimesi koyulması daha uygun görünmektedir. Ayrıca Prof. KATAYAMA'nın tahmin ettiği gibi Taman Tarkan ve Tonyukuk Boyla Baga Tarkan'ın ikisi de Tang Hanedanına ait Yıllığ, ya da Ansiklopedisi gibi eski Ming-CFYG-974, 11445, Ming-CFYG-975, 11448'deki eski Çin kaynağına göre yukarıdaki Runik yazıtta *Taman Tarkan* okunan kişi ise Bilge Kağan yönetim zamanında Tang devletine elçi olarak gönderilen 他滿達官 Taman taguan, *t'â-muân-t'ât-kuân (Karlgren 1972, 4c, 183c, 271b, 157a) ile karşılanabilir, ve öteki, yani Tonyukuk ise Tang kaynağında sık sık geçen meşhur önderlerden biri olan 阿史德元珍 *Ashite Yuanchuan* ile karşılanabilir ve Tang devletince da çok tanınmış devlet adamı olduğunu belirtebiliriz. Yani ikisi de görev aldıkları yön ile çok bağlı olduğundan, Türk Kağanlığının güney tarafındaki Çin ile ilgili konu ile çalışmış olduğunu yansıtmaktadır. Yani Bilge Kağan Yazıtındaki (G13) satırında önceki köşeli parantez [] boşluğuna ise güney yön ismi konulması uygundur, yani kontekst açısından birinci boşluğa [birigärü] veya [biriyä] gelmelidir. Ancak bu boşluğa 6 veya 7 harfin konulabileceği bir aralık bulunduğu göre [birigärü] daha uygun görülür. Ayrıca (G13)'teki boşluğa ise kuzey taraf anlamına gelen [kurigaru] ya da [kuriya] gelebilir, ama bu boşluğun aralığı ise ancak 4 veya 5 harfin konulabilmesi [birigärü]den [kurigaru] kelimesinin daha uygun olduğu sonucuna götürür.

Şimdi böyle düşünürsek güney taraftaki 12.-14. satırda gösterilen kişiye ise şu şekilde işaret edebiliriz (Tablo 1).

[**Tablo 1.** MS 716 yılında Bilgä Kağan'ın tahta geçtiği zamanki devlet adamın yeri]

Şimdi yukarıda gösterilen metinlerde Şadapit unvanı şekli, bence daha önce Pritsak'ın ileri sürdüğü gibi Şad unvanının çoğul ekli olduğunu hatırlatmak isterim. Bu fikir ise daha sonraki satırda söylediğim gibi İkinci eski Türk Kağanlığında Ilteriş Kağan'dan itibaren, Şad unvanı ise ülkesinin doğu tarafına bakan Tölis Şad, batısına bakana Tarduş Şad olarak adlandırılıp sadece iki kişinin taşıdığı belli olduğundan dolayı, destekleyebiliriz. Yani adı geçen metindeki Şadapit'i Şad ile aynı unvanın bir başka ifadesi olarak nitelendirebiliriz. Yani buradaki Tölis Şadapit da olsun, Tarduş Şadapit da olsun, birer kişiye ait olmalıdır. Şimdi yukarıdaki metinde geçen Tölis Şad unvanının kime ait olduğunu düşünmek isterim.

II. Apa Tarkan, Tölis Şad(apit) ve Tarduş Şad(apit) kimler idi?

Bilindiği gibi, Bilge Kağan tahta oturduğunda kim Tölis Şad olduğu hakkında Tang dönemine ait Yıllığı'nın biri, yani XTS-194'te şu bilgiler yer almaktadır:

Bilgä Kağan ise Kaiyuan 4. yıl (yani MS 716 yılı)nda tahta oturdu. Onun halkları ise onu (eski onun unvanı olan) 小殺 *Shaose* ile adlandırıyor. Onun karakteri ise kibar ve cana yakındır. Kendisinin ülkeye sahip olma sebebi (küçük kardeşi olan) Köl Tigin'in hizmetinden dolayı kendisi tahta oturmak istemeyerek Köl Tigin'e kağanlığını bırakmak istedi. Ama Köl Tigin bunu kabul edemedi. Bundan dolayı Köl Tigin'e *Zuoxian wang* 左賢王 unvanı alıp özellikle asker ve at idaresi, yani ordu teşkilatına ait işleri idare ettirdi (JTS-194, 5173).

Mojilian, tahta çıkmadan önce kendi taşıdığı unvanı Tölis Şad olduğundan herkes tarafından Xiaosha olarak adlandırılan Bilge Kağan ise, yüce bir insanlığa sahip olup, kendisinin tahta oturması konusunda tahtı istemeyip Köl Tigin'e teslim etmek istediği halde, (Köl) Tigin'in bunu kabul etmemesinden sonunda (Mojilian) tahta oturdu. Bu gerçek ise Kaiyuan dördüncü sene (MS 716 yılı) idi. (Köl) Tigin'i *Zuoxian wang* 左賢王 unvanına atadı. Ve (Köl) Tigin'e orduyu idare ettirdi. Daha önce, Mochuo öldürüldüğünden, Köl Tigin ise Mochuo'nun kullandığı ve ona hizmet eden memurlarının hepsini öldürdüğü halde, yalnız Tonyukuk kendi kızı olan Shabuk'u

Mojilian'ın Katun'u olarak evlendirdiğinden kendisinin öldürülmesinden kurtarılıp kendi evine geri dönebilirdi (XTS-215, 6051).

Bunun ile hemen hemen aynı olup ama daha ince detay veren Tang kaynağı ise 通典 *Tongdian*-198 Tujue'ler hakkında eski Türk Kağanı olan 默啜 *Mochuo* *Böğü Çor, yani Kapgan Kağan ise Bayriku kabilesinin Xiezhilüe adlı bir asker soğut ormanından çıkıp 默啜 *Mochuo* *Böğü Çor'a birden saldırıp onu kesip öldürdü. Ve hemen Türk ülkesine girmiş olan Tang elçisi Haoquanchuo adlı kişiye onun başını verip Tang Başkentine götürdüğünü bildirdikten sonra şu bilgileri vermektedir:

Kutluğ'un oğlu olan Köl Tigin ise ülkenin eski boylarını kendisinde toplayıp, 默啜 *Mochuo* *Böğü Çor'un oğlu olan küçük Kağan ve onun küçük kardeşi ve ona ait yakın akrabaların çoğunu öldürüp, o zamanki *Zuoxian wang* 左賢王 olan Mojilian'ı aldı, bu ise Bilge Kağan idi. Bilge ise Kaiyuan 4. yıl (yani MS 716 yılı)nda tahta oturdu. Onun halkları ise ona (eski onun unvanı olan) 小殺 *Xiaosha* adı ile adlandırılıyordu. Onun karakteri ise kibar ve cana yakındır. Kendisinin ülkeye sahip olma sebebi (küçük kardeşi olan) Köl Tigin'in hizmetinden dolayı kendisi tahta oturmak istemeyerek Köl Tigin'e kağanlığını bırakmak istedi. Ama Köl Tigin bunu kabul edemedi. Bundan dolayı Köl Tigin'e *Zuoxian wang* 左賢王 unvanı verip özellikle asker ve at idaresi, yani ordu teşkilatına ait işleri idare ettirdi (TD-198, Tujue, 5439).

Bundan başka CZTS-211, Xuanzong dönemi Kaiyuan 4. yılındaki yazıya göre, nunj oğlu küçük Kağan tahta oturduğu halde, kutluğun oğlu Köl Tigin ise onu saldırıp öldürdü. Ayrıca *Mochuo*'nun oğulları da akrabası da hemen hemen öldürüldü. Onun kendi ağabeyi olan Mojilian'ı tahta oturttu. Bu ise Bilge Kağan idi. O zamanki ülkenin halkı ise onu Saose (küçük Şad) olarak adlandırdı. Bilge ise önce ülkeyi Köl Tigin'e bırakmak istediği halde Köl Tigin bunu kabul etmedi. Bundan dolayı ona (yani Köl Tigin'a) *Zuoxian wang* 左賢王 unvanını verip ülkenin ordu işlerini idare ettirdi (ZZTJ-211, 6719).

Bunun gibi Tang dönemine ait Çin kaynaklarından da Bilge Kağan'ın tahta oturma nedeni ise küçük kardeşi Köl Tigin'in Böğü Çor, yani Kapgan Kağan'ın oğlu veya eski Kağan'ın küçük kardeşi ve ona ait yakın akrabaları gibi rakiplerinin hemen hemen hepsini öldürüp ağabeyini tahta geçirtmesinden ortaya çıkarıldığı anlaşılabilir. Bu JTS-194, XTS-215 ve TD-198'deki Tujue'e ait bilgiler gibi eski bir Çin kaynağına göre Bilge Kağan'ın tahta çıktığı zamanki Tölis Şad ise Köl Tigin'dir. Ama iki kaynağı Köl Tigin'in *Zuoxian wang* 左賢王 unvanı, yani Tölis Şad unvanını aldığı cümle ise hemen hemen aynı olup aslında bir kaynaktan geldiğini tahmin edebiliriz. Bildiğim kadarıyla bundan başka buna ait haber ise bulunmamaktadır. Başka bir Çin kaynağından, mesela onun vefattan sonra ona dikilmiş Köl Tigin Yazıtlarındaki eski Çince metinde bazen kırık yeri olsa da ilgili olan parçadan da kendisinin hayatında *Zuoxian wang* 左賢王, yani Tölis Şad unvanını taşıdığı hiç bildirilmiyor.

Buna karşılık, Köl Tigin Yazıtından eski Türk runik parçasının doğu kısmı olan (D25-27) satırlarında şu ifadeler bulunur;

(D25) türük : bodunug : atı küsi : yok bolmazun : tiyin : kañim kaganig : ögüm katunug : kötürmiş : täñri : il birigme : täñri : türük : bodun : atı küsi : yok bolmazun [tiyin : özümün : ol täñri] (26) kagan : olurtdi ärinçi : näñ yilsig : bodunka : olurmadim : içre : ašsüz : tašra : tonsuz yabiz yablak : bodunta : üze : olurtum : inim köl tigin : birle : sözleşdimiz : kañımız : äçimiz : kaz[ganmiş : bodun : atı küsi : yok bolmazun] (D27) tiyin : türük : bodun : üçün : tün udımadim : küntüz : olurmad<im> : inim : köl tigin : birle eki šad birle ölü yitü : kazgandim : anča kazganip : biriki : bodunug : ot sub : kilmadim (cf. Tekin 1988, 14-15).

Yani Bilgä Kağan tahta oturduğunda küçük kardeşi Köl Tigin'in Bilge Kağan'ın yönetimi altından iki Şad ile birlikte sefere çıktığı belirtilmektedir. Eğer daha önceki XTS-194 ve

Tongdian-198'deki Tujue'ye ait bilgi doğru olursa, yani o zaman Köl Tigin de Tölis Şad olursa da Bilge Kağan'ın yönetim altında bu unvanı taşıyanların sayısı üç mü idi?

III. İkinci Eski Türk Kağanlığında Şad sayısına bir bakış

(1) İltäriş kagan zamanında ise [Tarduş şad ve Tölis yabgu dönemi].

II. Eski Türk Kağanlığı kurulduğunda İltäriş Kagan yönetiminde ülkenin batı kısmını küçük kardeş 默啜 *Mochuo* *Bögü çor'u Tarduş Şad, onun küçük kardeşi olan 咄悉匐 *Tusibuk* *Turs bäg'i Tölis Yabgu'ya atandığı kaydedilmektedir. Ve *Turs bäg ise Ongi yazıtında İltäriş zamanında İletmiş Yabgu olarak bilinmektedir.

(2) Kapgan kağan yönetim zamanında ise [Tarduş Şad ve Tölis Şad dönemi].

Ondan sonra yani İltäriş Kağan'ın MS 691 yılında vefat etmesi nedeniyle, ikinci Kağan olan Mochuo (Bögü çor), yani Kapgan Kağan ise kendi tahta oturduğu zaman, daha önceki Tölis Yabgu ve Tarduş Şad yönetim sistemine yenilik getirdi. Yani küçük kardeş *Turs bäg'i Tölis Yabgu'dan Tölis Şad olarak, Tarduş Şad ise devamlı olarak henüz adı bilinmeyen birini atadığını biliyoruz. O zaman İltäriş Kağan'ın büyük oğlu 默矩 *Moku* *Bögü ise henüz dokuz yaşında olup yaşı küçük olduğundan henüz şad olamadı. Ama *Bögü ise 14 veya 15 yaşına bastığında yani MS 697 veya 698 yılında Tarduş Şad tayin edildi. Yani bu yıldan itibaren kendisi ise Kağan oluncaya kadar bu unvanı taşıyageldi ve Kağan olduktan sonraki zamanda bile küçük Şad anlamına gelen 小殺 *Xiaosha* lakabı ile tanınmış olduğu bilinmekteydi. Ve o zamanki Tölis Şad'a atanan yine *Bögü'nün amcası *Turs bäg olduğunu, eski Çin kaynaklarından ve Ongi yazıtından tespit edebiliriz (OSAWA 2008).

Bu iki şad sistemi ise Bilge Kağan vefat ettikten sonra da Bilgä Kutlug unvanı taşıyan oğlu, yani Tängri Kağan yönetim zamanında da bir Çin kaynağından tespit edebiliriz. Buna göre sadece Bilge Kağan'ın yönetimi döneminde üç Şad sistemine geçilmiş olduğunu tahmin etmek zordur.

Mesela Köl Tigin Yazıtından Köl Tigin vefat ettikten sonra, yani MS 731 yılında şad sayısı hakkında bir haber verebiliriz. Yani Bilge Kağan'ın kendi ifadesiyle,

(K 11)

anča ; sakıntım : közdä : yaş kälşär : tida : köñültä : sığit : kälşär : yanturu : sakıntım : katıgdi. sakıntım : **eki şad** : ulayu : inigünüm : oylanım : bāglārim : bodunum : közi : kaşı : yablak : boltači tip : sakıntım ;

[Öyle düşündüm. Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. çok yas tuttum. İki Şad başta olmak üzere kardeşlerim, oğullarım, beylerimin (ve) halkımın gözleri kaşları berbat olacak deyip düşündüm.] (Tekin 1988, pp. 22-23).

Burada Köl Tigin vefat ettikten sonra dünyada kalmış Bilge Kağan ise iki Şad da onun küçük kardeşi ve oğlu gibi akraba ve beglerin de üzülen çok gözyaşı dökmesi anlatılmaktadır.

Zaten Bilge Kağan zamanında da eski Türk Yazıtına göre sadece iki Şad unvanı geçmektedir ki, XTS-194 ve TD-198'deki Tujue'ye ait kayda göre Köl Tigin'in Tölis Şada atanmış olduğu bilgisini herhangi bir sebep ile yanlış bir bilgi olarak değerlendirmek mümkündür. Ama bunu kanıtlayan bir kaynak var mı?

Şimdi bu mesele ile ilgili konu olarak [Tablo-1] de gösterilen Bilge Kağan'ın tahta oturduğu zamanki resmi törende adı geçen **Apa Tarkan** unvanını taşıyan kişi kim olabilirdi?

Bununla ilgili şu yazıyı Köl Tigin Yazıtından aktarabiliriz:

(KT: Batı tarafındaki iki satırlık runik yazı)

(1) **Kurıdın [s]og(u)d (?) örti : inim köl tigin [.....] işig küçüg : birtük : üçün : türük : bilgä : kagan : anlarka : inim köl tiginig : küzädü : olurt[im]**

Batıda // isyan ettiler. Küçük kardeşi Köl Tigin ise [////] hizmet ettiği için Türk Bilge Kağan onlar için küçük kardeşim Köl Tigin'i gözeterek tahta oturdum.

(2) **inänçü : apa : yargan tarkan : atıg : birtim : [anı] ögtürtüm**

[İnançü apa yargan tarqan adını verdim ve onu övdürdüm] (Cf. Tekin 1988, 24-25).

Bence buradaki (1) satırdaki yazının ek yazı olmasına rağmen, çok önemli bir bilgi vermektedir. Çünkü burada Kapgan Kagan öldükten sonra ülkesindeki batı tarafından herhangi bir isyan çıkması ve bunu sakinleştirmek için Köl Tigin'in çok çaba harcadığını anlatılmaktadır. Bence bu isyan Kapgan Kağan'ın 716 yılında Bayirku boyunun isyanını basmak için seferinden başarılı olarak geri dönerken yolunda Bayirkülü bir asker tarafından öldürülmüş, olaydan sonra ülkede çıkan iç savaş sırasında Köl Tigin'in Kapgan Kağan'ın oğlu 伊然可汗 *yiran kehan* *Inäl Kağan ve Kapgan Kağan'ın küçük kardeşi Tölis Şad olan *Turs bağlerin ve ona yakın akrabalarını öldürüp İlteriş Kağan'ın oğlu olup kendi büyük kardeşi olan *Bögü, yani o zamanki Tarduş Şad olan Bilge Kagan'ı tahta oturttuğundan Köl Tigin'i halklara çok önem vermeye emrettiği bildirilmektedir.

Bundan dolayı, (2) satırı o isyanı bastırmasındaki emeğinden dolayı, Köl Tigin'e ağabeyi Bilge Kagan tarafından **inänçu apa yargan tarkan** unvanı verildiği anlatılmaktadır. Bu parçadan Bilge Kağan tahta oturduğu zaman, *apa tarkan* unvanı ise Köl Tigin'e ait olmalıdır Yani MS 716 yılından ölümüne kadar Köl Tigin'i inänçu apa yargan tarkan olarak tespit edebiliriz. Buna göre [Tablo-1]de gösterilen **Apa Tarkan ise Köl Tigin olup**, şimdiye kadar XTS-194 veya TD-198'daki Tujue'e ait bilgiler temelinde ele alınan Tölis Şad olmaması açıktır.

IV. Kim Tölis Şad idi?

Öyle ise Bilge Kağan'ın yönetimi zamanında kimler iki şad idi?

Bu soruna yönelik şimdiye kadar bilinmeyen bir bilgi verebilirim. Yani eski bir Çin kaynağından 冊府元龜 *Cefu-yuangui* [bundan sonraki metinlerde ise kısaltma ismi olarak CFYG kullanılacaktır]. *Cefu-yuangui* ise eski Çin hanedanlarından 宋 Zong dönemindeki Wang Qinruo ve başkaları tarafından Zhinsong adlı bir İmparator 眞宗 *Zhensoung*'a resmi sunmak üzere MS 1005 ve 1014 yılları arasında on cilt halinde neşredilmiştir. Temel konusu geleneksel Çin hanedanlarından Ortaçağ dönemine ait çok çeşitli konuları içeren 31 bölümü ve 1104 yılında tasnif edilerek yayımlanmıştır. Ama o andan sonra bazı kısımları eksilerek bütünlüğünü kaybetmeye başlamıştır. Yani kalanlar kişisel bir elkopyası olarak parça parça kalmıştır. Ama bu eser Zong dönemindeki dört ansiklopediden biridir. Bu eser özellikle Tang dönemine ait tarihî olay veya konu üzerinde başkalarında pek bulunmayan bilgileri de içermekte oluşu esere önem kazandırmaktadır. Bundan sonra Song zamanındaki ilk baskıdan sonraki bu eser kuzey Çin eyaletini işgal eden Liao, Jin ve Moğol İmparatorluğu zamanında artık güney Çin'de hayatı sürdüren 南宋 Nansong Hanedanının döneminde güney Çin bölgesi, mesela, 四川 Sichuan bölgesinde parça parça elyazması halinde korunup gelmiştir. Yani bu eser tamamen eskisi gibi olmayıp kaybolmuş bir eser gibidir. Ama bu halini 明 Ming Hanedanındaki bilimadamları ise Çindeki birkaç bölgesinde dağıtılmış elyazması veya kopyasını bir araya toplayıp üç farklı Ming döneminde tekrar neşredilmiştir. Şimdiye kadar Cefu-yuangui denince en çok tanınmış Ming dönemindeki *Cefu-yuangui* yayımlamıştır. Bunlardan biri 1621 ve 1641 yılları arasında hazırlanıp 1642 yılında neşredildi ve bundan sonra da Qing döneminde de Arşivde bulunan elyazması veya kalmış eski parçası toplanıp tekrar düzeltilip yayımlanmıştır ki, bundan esas alarak 1960 yılında 20 cilt halinde Chonguoshuju'da yayımlandı. Bundan sonra, yani 1988 yılında artık epey eksik

parça olmasına rağmen sadece Song döneminde güney Çin bölgesinde korunan bu esere ait parçalar toplanıp 4 cilt halinde neşredilmiştir. Eski Çin hanedanı ile başka ülkeler arasındaki ilişkilerin yer aldığı bilgiler bu kaynağın 956-999. bölümünde yer almaktadır. Bundan Tang ve eski Türkler arasındaki ilişkilerden şu bilgi daktatimizi çekmektedir.

Yani, Köl Tigin'in vefat ettiği Kaiyuan 19. sene (MS 731 yılı)nin ertesi yılı, yani onun anıtı ve yazıtının inşa ettirilip tamamlandığı MS 720 yılının yedinci ayından sonraki Kang zi gününde şu haber bilinmektedir:

突厥可汗堂弟阿支監擦来朝，授將軍、放還蕃。 Türk Kagan'ın amcaoğlu olan
阿支監擦 *a-zhi-jian-ca* Tang hanedanının sarayını ziyaret etti ve (ona) Sangun
(ordu komutanı) unvanı verip kendi ülkesine geri döndürdüler (Ming- CFYG-975,

11454; Ming-CFYG-971, 11409). Yukarıdaki 阿支監擦 *a-zhi-jian-ca* *â-tšie-kam-tşat (Karlgren 1972, 1m., 864a, 609a, 337j) insan adı ise aynı kaynak olan Ming-CFYG-971 yerinde ise aynı cümle olmasına rağmen, sadece bu şahsın adı ise 何支監擦 *he-shi-jian-na* *yâ-tšie-kam-nâi (Karlgren 1972: 1f, 864a, 609a, 318b) şeklinde gösterilmektedir. Ama son zamanlarda bu yazı üzerinde hangisini seçebilmesi konusunda bir düşüncesini atan Eski Çin vesikaları ile uğraşan Prof. Wuyugui da hangisinin en doğru olduğunu kesin söylemeyi güç sanarak, ancak daha önce Prof. Cenzhongmian'nın aldığı seçeneğine tabii olarak önceki 阿支監擦 *a-zhi-jian-ca* yazı şeklini başı olarak seçmiştir (Cenzhongmian I, 432; Wuyugui 2009, 1230). Bu sebep ise eski Tujue, yani ikinci eski Türk Kağanlığından Tang hanedanına elçi olarak gönderilen ismi ise hep kendi *er at* ismi, yani en az yaşı olarak 15 veya 16 yaşını bastıktan sonra, yani Köl Tigin, Tarduş şad gibi önce herhangi bir Türk ismi alıp sonra da yine Kağanlıkta herhangi yüksek makama ait unvan taşıdığına göre burada da bir erkek ismi ve bir unvanından oluşmakta olduğunu düşünebiliriz. Bence 阿支監擦 *A-zhi-kan-ca* ise önceki üç harf, yani *A-zhi-kan* ise erkeğin bir ismi, ve sonraki *ca* 擦 ise bir unvan olduğunu tahmin edebiliriz. Özellikle bu *ca* harfi ise artık Prof. MORI da incelediği gibi genellikle Şad unvanı ise 設 *she*, *ś iät (Karlgren 1972, 290a), 察 *cha*, *tş'at (Karlgren 1972, 337j), 殺 *sha*, *şat (Karlgren 1972, 319d) ve 繁 *sha*, *şat gibi eski Çin harfi ile gösterilmektedir (cf. MORI 1967, 33, 334-335). Burada *ca* 擦*tş'at harfi ise *cha* 察*tş'at ile aynı fonetik taşıdığına göre bu harf de Şad unvanını göstermek için kullanıldığını düşünebiliriz.

Öyle ise daha önceki insan ismi tahmin edilen *A-zhi-kan* harfi ise ne olabilir?

Şimdi bu satırların yazarına göre tahmin edilebilen Arslan kelimesi önde geldiğidir. Ancak bunu tespit etmek için bir de üçüncü harfi olan 監 *kan* ise biraz şüpheli, çünkü daha önceki Song- CFYG-971, Song- CFYG-975'deki harfleri ise *ka-zhi-yen* 何支監 olarak yazılır, ama bence bunu yen *jian olarak doğru bir şekilde okuyabiliriz. Ama sonraki Ming-CFYG'de ise hep bu harfin başka bir telaffuzu denilen *kan olan harfi ile gösterilmekte olması biraz düşündürücüdür. Bence bu CFYG kaynağı ise başka kaynağında yer almayan bilgiyi de içerdiği için çok önem taşıdığını söylediğim halde, bu Ansiklopedi kitabını hazırlayan editörlerin eski zamanki insan veya unvanları pek iyi bilmemesinden bir harfi benzer başka bir harfle göstererek yazılmış örnekler de doludur ki, harfin doğru şekil hangisi olduğunu belirtmek amacıyla aynı dönemdeki başka bir kaynaktaki harf kullanılışı da karşılaştırarak incelememiz lazımdır. Bence *ka-zhi-yen* 何支監 ise herhangi eski bir Türk ismi ile karşılamak mümkün olmadığından sonraki harfi 監 *iäm ise Ortaçağdaki telaffuz olarak *lan gösterilen 濫 *lam, 藍 *lam, 覽 *lam, 攬 *lam (Karlgren 1972, 609j, 609k, 609l, 609o) gibi bir harf ile karışmış olabileceğini ileri sürmek isterim. Böyle düşünürsek burada gösterilen isim ve unvana ait olan dört harfi *â-tšie-lam-tşat, yani *Arslan Şad olarak tespit etmek mümkün olur. Öyle ise bu dönemde *Arslan kelimesi mevcut olabilir miydi?

Bununla ilgili olarak JTS-194, Tujue'de ise Bilge Kağan'ın tahta geçmesi olayından sonra, Tang hanedanında kalmış olan Türk göçebelerinin Tang'daki Huanghe bölgesinin batısından Tang'a isyan edip Moğolistan'daki Türk Kağanlığına iltica ettiğini kaydetmektedir. Yani bunlardan baş gösteren göçebe Türklerin boy liderlerinden birinin 阿悉爛 *a-xi-lan*, *a-siet-lân (Karlgrén 1972, 1m, 1257e, 1851) adını taşıdığını görebiliriz ki, bu ismi mutlaka *Arslan ile tespit edebiliriz (JTS-149, 5173). Acaba bu isim ise aslında eski Türklerden kaynaklanan bir isim miydi?

Bununla ilgili olarak CFYG-971'de Tianbao yılının üçüncü yılında, yani MS 744 yılında atık Şubat ayında Fergana kralı olan 阿悉爛達官 *a-xi-lan daguan* *a-siet-lân d'ât-kuân (Karlgrén 1972, 1m, 1257e, 1851, 271b, 157a) denilen birisi, kendi nezareti altındaki büyük boy önderini yılbaşı kutlaması için gönderdiğini kaydetmektedir. Bence bu kişinin adı da *Arslan Tarkan biçimindedir.

Buna benzer bir isim ise aynı kaynak, CFYG-971'de kaydedilen Tang hanedanına ait diplomat bölümünde, Kaiyuan 14. yılında, yani MS 726 yılı Mayıs ayında 安国 *anguo*, yani o zamanki Sogdiana'da bulunan Buhara ülkesinden Tang Hanedanına elçi olarak gönderilen bir kişinin ismi ise 可悉爛達官 *ke-xi-lan daguan* *k'â-siet-lân d'ât-kuân (Karlgrén 1972, 1a, 1257e, 1851, 271b, 157a) olduğu kaydedilmektedir (CFYG-971, 11408). Bence bu harflerinin baş harfi olan 可 *ke* ise daha önceki isminin başı olan 阿 *a*, *a harfinin hatası biçiminde nitelendirebiliriz ki, buradaki kişinin asıl ismi ise *Aslan Tarkan ile karşılaştırabiliriz.

Yani yukarıda gösterdiğim gibi, en az MS. 8. yüzyıllar döneminde Sogdiana veya Fergana'da bir isim olarak Aslan, yani daha doğrusu Arslan kelimesinin bulunduğunu tespit edebiliriz. Bununla birlikte Eski Türk Kağanlığında Soğdlar veya Batıdan gelen Hindu-Avrupalıların da çok bulunduğu göre bu ismin o zamanki eski Türk boyları arasına girerek kullanılmaya başlandığını da düşünmek mümkündür. Bunun gibi Arslan sözünü artık en az MS 716'da Türk boylarında *Arslan kelimesinin bulunduğu göre, Ming-CFYG-971, 975'de zikredilen Bilge Kağan'ın amcaoğlu olarak Tang hanedanına elçi olarak gönderilen devlet adamının adı ise 阿支濫/藍/覽 *Arslan Şad olarak rekonstruon etmek mümkün diye düşünmekteyim.

Şimdi bu şahsı başka bir kaynaktan da tespit edebilir miyiz? İltiş Kağan'ın oğlu olan Bilge Kağan için amcaoğlu denilen kişi ise onun babası olarak mutlaka İltiş Kağan'ın küçük kardeşi olmalıdır. Ama şimdiye kadar buna aday olabilen ise sadece İltiş Kağan'ın küçük kardeşi olan Kapgan Kağan ve *Turs Bäg adı ile sadece iki kişi bilinmektedir ki, Kapgan Kağan'ın oğlu *Inäl Kağan ve Tonga Tigin ve Yogashi adlı oğullar biliniyor. Ama bildiğiniz gibi, *Inäl Kağan ise 716 yılında tahta geçerken Köl Tigin tarafından öldürüp artık hayatında değildi. Ve onun küçük kardeşi Tunga Tigin de artık MS 714 yılında Bişbalık'ta Tang askeri ile savaşırken can verildi ve başka küçük kardeş Yogaş da 716 yılındaki iç savaşından Tang ülkesine kaçmış oldu. Buna karşı Kapgan Kağan'ın yönetim zamanında yüksek makama oturan *Turs Beg de 716 yılında Köl Tigin tarafından öldürülmüş. Ama onun oğlu ise babası olan *Turs Bäg için Ongi yazıtı diktirmiştir ve onların ismi ise İşbara Tamgan Çor ve küçük oğlu İşbara Tamgan Tarkan idi (OSAWA 2008). Ama onların birisinin Arslan Şad olarak 716 yılında tahta geçen Bilge Kağan'ın Tölis Şad olup olmamasını tespit edebilecek kaynak bulunmuyor. Bu yüzden henüz Bilge Kağan'ın amcaoğlunun kim olduğunu tespit edemiyoruz.

Oysa bu Arslan Şad, Tölis Şad mıydı yoksa Tarduş Şad mı idi?

Bununla ilgili olarak Tang Hanedanı, yani *Tabgaç* ülkesi ile sık sık diplomatik ilişkiler de bulunan ise Eski Çince ve Türkçe kaynaklara göre Tarduş Şad'dan Tölis Şad olduğuna göre, Arslan Şad da Tölis Şad olduğu ihtimal çok olabildir, zaten 732 yılında Köl Tigin'in cenaze töreni bittikten sonra yardım eden Tang devletinin sarayına elçi olarak teşekkürde bulunmaya gönderildiğine göre, ülkesinin doğu tarafa bakan Tölis Şad'ın vazifesine uygun denebilir.

V. Bilge Kağan anıtındaki balbal taşıdaki <Tölis Şad> kim idi?

Başka kaynaklardan Tölis şad ile ilgili kaynak var mı diye sorunca, şu kaynaklar da gösterebiliriz.

Yani Bilge Kağan antına 1891 yılında ilk defa bu anıtı incelenen Finli arkeolog O. A. Heikel tarafından keşfedilen taş balbalından birinde birkaç harhi tespit edildi (FinAtlas 1892, Tab. 40 -[Resim 1]), ve sonra 1897 yılında Radlof ve Melioranskii tarafından

Tölis şadıı: taş: balbal bol ///

okundu (Radloff, Meliolanskii 1897, 45 -[Resim 2, 4]). Ama bunun tarihsel bakımdan ne anlam taşıdığını hiç analiz etmediler. H. N. Orkun da Fin-Atlas'taki resmini tekrar neşrettiği halde hiç okumaya çalışmadı. S.E. Malov, Japon tarihçi Prof. ONOGAWA, H , T. Tekin de durumu aynı olup de bu yazıya bakımsız bırakmıştır. Nihayet bununla ilgili çalışma ise 1969 yılında Soviyet-Moğol araştırma heyetine katılan S. G. Klyashtornyj olup tekrar bu balbal taşı bulup fotoğraf da neşrettiştir [Resim 8].

Tölis Şadıı taş balbalı

diye okumuştur. Bu okunuş ise kendi el ile harflerinin çizmiş şekilde ise *taş* kelimesinin ardından *a* harfi eklenmiş olduğu halde, onun transkripsyonunda ise bunu düşürerek yazmaktadır (Klyashtornyj 1978, 254, Plt. 2 sağ parçası - [Resim 9]). Ama benim kendisinden aldığım fotoğrafa dikkatle inceleyince mutlaka taş kelimesinden sonra *i* harfi eklenmektedir.

Bundan sonra 2000 yılında TİKA ve MOTAP tarafından başlanan kazı çalışmasından doğu tarafından yine bu balbal taşı bulundu, ve Epigrafiya çalışma heyete katılan meslektaşımız Dr. Cengiz Alyılmaz bu parçasının estampajını alıp,

Türk adıı taşı

diye okunmuştur (Alyılmaz 2001, 68, Alyılmaz 2005, 161-162, -[Resim 3, 5, 6, 7]). Ama 2006'da Moğol-Japon Uluslararası Ortak Araştırma heyetinin biri olarak Bilge Kağan ve Köl Tigin anıtının bulunduğu yerde bu balbal'daki runik yazıyı dikkatle incelediğimize göre buradaki yazıyı ancak,

Tölis Şadıı taşı balbalı

olarak okuyabildik (OSAWA 2007, 18, 30, not (1)). Yani Klyashtornuyi'nin okuyuşuna çok yakın olmasına rağmen *taş* kelimesinin sonraki harfi *a* değil de *i* olduğunu tespit edebildik. Ayrıca bu yazının yukarı tarafında ise Aşinaslı boyuna mahsus olan keç tamgası ve yarım ay şeklindeki tamga çizilmekte olduğuna göre bu balbal taşı diktiren ise Aşinaslı bir boya bağlı olan bir şahıs olarak tahmin edebiliriz.

Ayrıca Bilge Kağan anıtı inşa edilirken Bilge Kağan kendisinin hayattayken savaşta öldürdüğü düşmanın bir simgesi olarak bu balbal dikilmiştir. Balbal taşı diktirenin ise Tölis Şad adlı bir şahıs olduğuna işaret edilmektedir. Yani bu balbal taşıdaki yazıt ile gösterilen Tölis Şad olmayıp bu taşı inşa eden Töliş Şad olduğunu bildirmektedir. Bir isim tamlaması eki olan -i'nin aynı fonksiyonu ise Ongi Yazıtındaki *Işbara Tarkan balbalı* yazısında bulunan bir balbal kelimesine eklenen -i ekinden de tespit edebiliriz [Resim 11, 12, 13]. Yani buradaki *Işbara Tamgan* ise Ongi Yazıtına ait olan İltemiş Yabgu'nun ikinci oğlu olarak adı geçen *Işbara Tamgan Tarkan* ile aynı olup kendisinin tamgasının babasınınki ile aynı şekli olduğunu tespit edebiliriz (OSAWA 1999a, 278-282). Yani bu yazıdaki insan ise balbal diktiren hükümdarın akrabası veya kardeşi gibi Aşinaslı bir aileye bağlı bir şahıs olmalıdır.

Şimdi Bilge Kağan anıtından çıkarılan bu balbal üstündeki Tölis Şad ise tamamen anıtı inşa ettiren oğul, hastalanıp vefat eden büyük kardeş 伊然可汗 *yiran kehan* *Inäl Kağan'ın ardından bu tapınağı tamamlayan Bilge Kutlug, yani 登利可汗 *dengli kehan*, Tängri Kagan'ın yönetim zamanında da Tölis Şad olan bir şahıs olmalıdır.

Eski Çin kaynağına göre Tängri Kağan yönetim zamanında ülkesinin doğu ve batı kısmını yöneten Tängri Kagan'ın iki amcası olan Tölis Şad ve Tarduş Şad olduğunu belirtmektedir. Ama Tängri Kağan ise henüz küçük olup annesi, yani eski Tunyukuk'un kızı olan 娑匍 sha-fu, *sâ-b'iuk (Karlgrén 1972, 16e, 933m) *Şäbig ve onunla ilişkisi bulunan bir tarkan ile ülkeyi yönetmeye çalışmak istediği halde, yine o zamanki iki amcası daha güçlü olduğu için onları yok etmeye çalışmış. Onlar önce Tölis Şad ile ittifak edip Tarduş Şad'ı sefer ettirmeye çağırıp öldürdü. Tölis Şad ise 判闕特勤 *pan küe teqin* *Apa(?) *Köl Tigin* olduğunu bildirmektedir. Buna göre, Bilge Kagan yönetimi zamanında Tölis Şad olan ise Bilge Kagan ve Köl Tigin'in küçük kardeşi olan **Apa Köl Tigin* olup Tölis Şad olarak tayin ediliyordu. Bu Tölis Şad da, Tarduş Şad da, Çin kaynağına göre ikisi de, Bilge Kağan'ın oğlu Tängri Kağan'ın amcası olduğuna göre, onlar ise Bilge Kağan ve Köl Tigin'in küçük bir kardeşleri olarak tespit edebiliriz. Ancak bundan daha somut bir şekilde söylemek mümkün değildir. Ama bu durumdan kesin söyleyebilirim ki, artık Köl Tigin'in cenaze töreninin uygulandığı 732 yılından Bilge Kağan'ın ölüp cenaze töreni yapıldığı 735 yılındaki Tölis Şad'ın ayrı birisi olduğunu tespit edebiliriz. Bence bu değişim Köl Tigin'in vefat etmesinden dolayı çıkmış siyasi değişime bağlı olmalıdır. Acaba bu nasıl bir değişimdir? Bunun daha da incelenmesi gerekir.

Sonuçlar

Bu bildiriye ele aldığım konu olarak MS 716 yılında Kapgan Kağan'ın öldürülmesi üzerinde ortaya çıkan iç savaş Köl Tigin tarafından sakinleştirilmiştir ve onun tavsiyesi ile ağabeyi olan *Bögü ise Bilge Kağan olarak tahta geçmiştir. Ve benim belirttiğim gibi o zaman ağabeyinden övgü alan Köl Tigin ise İnençü Apa Yargan Tarkan adlı yüksek unvanı almıştır. O zamanki resmi törene ait metin ise [Tablo 1]de gösterdiğim gibi, o zamanki Tölis beglerinin başı olarak Apa Tarkan unvanını taşıyan biri bulunmaktadır. Bu kişi Köl Tigin olmalıdır. Ayrıca bundan sonra benim kanaatimce Şad unvanının asıl ve eski şekli olan Şadapat bulunmakta idi. Bence bu Şadapıt ise Tölis Şadapıt, yani Tölis Şad ise tek kişide olmalıdır. İkinci Eski Türk Kağanlığı zamanında ülkesinin batısına bakan Tarduş Şad, ülkesinin doğu kısmına bakan ise Tölis Şad olarak tayin edildiğine göre bu sahnede gösterilen bir Tölis Şad olup bana göre Eski Çin kaynağından yola çıkarak *Arslan Şad denilen birisi olmalıdır. Ama maalesef o zamanki Tarduş Şad'ın kim olduğunu henüz belli değildir. Ama büyük ihtimal ile Şad unvanı Kağan'ın oğlu veya küçük kardeşi olduğuna göre bu da Bilge Kağanın oğlu olup sonraki *Inäl Kağan denilen birisi olabilir.

Bence 716 yılındaki olayda Köl Tigin'e Tölis Şad unvanı verilmesinin sebebi ise 716 yılındaki resmi törende gerçek Apa Tarkan olan Köl Tigin'in ülkesinin doğusuna bakan Tölis beylerin önde yer almasından kaynaklanmış olabileceğini, o zamanki Tsahneden Köl Tigin'in Tölis beylerin başı olduğuna göre Tölis Şad olarak nitelendirilmesinden kaynaklanmış olabildiğini ileri sürebiliriz. Yani gerçek sahneyi bilmeyen Tang'daki tarihçinin buna inanıp kaydetmiş olduğunu göstermektedir.

Ama 734 yılında Bilge Kağanın da zehirlenerek öldürülmesi üzerinde, sözkonusu olan *Inäl Kağan tahta oturtulmuş, ama hastalanarak onun küçük kardeşi olan Bilge Kutluğ tahta geçmiştir ve kendisi ise Tängri Kağan olarak tahta geçmiştir. O zamanki Bilge Kağan'ın Anıt ve Yazıtını diktiren oğlu Tängri Kağan idi. Bir Çin kaynağı o zamanki iki Şad Tängri Kağan'ın amcası olduğunu bildirmiştir. Hatta Tängri Kağan ve annesi *Sebig Katun'ı emri ile diğer Tarduş

Şad'ı öldürdüğünü o zamanki Tölis Şad olan *Ban Köl Tigin olduğu bildirilmektedir. 1891 yılında Finlandiya'dan gelen A.O. Heikel tarafından keşfedilip, 1969 yılında Klyashtornyj başta olmak üzere incelenen ve 2000 yılında Türkiye Cumhuriyetine bağlı TİKA desteği ile başlatılan MOTAP ve 2006 yılında tekrar Moğol ve Japon Ortak Araştırma heyetine katılan ben ve meslektaşlarımızın tarafından incelenen Aşinaslı bir hükümdara mahsus keç tamgası ve yarım ay şeklindeki tamga bulunan bir balbal taşında bulunan *Tölis Şading Taşı balbalı*'na ait yazıdaki Tölis Şad ise babası Bilge Kağan anıtını diktiren oğlu Tängri Kağan'a hizmet eden o zamanki Tölis Şad olan *Ban Köl Tigin olmalıdır. Bu şahıs ise Bilge Kağan döneminde ona hizmet ederek savaşta öldürdüğü askerini bir balbal taşı olarak anıtın önünde diktirerek kendi kudreti de güçlendirmeye çalışmış olduğunu tahmin edebiliriz.

Ek. Bilge Kağan Anıtı Külliyesinde bulunan Tamgalı ve yazılı taş balbala ait resimler

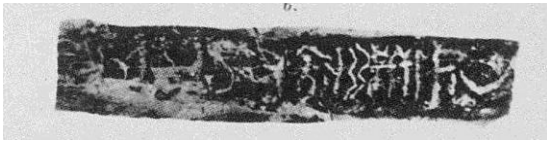
Resim 1. [Fin-Atlas 1892: Tab.40].

Resim 2. [Radloff-Atlas: Resim 11, 26].

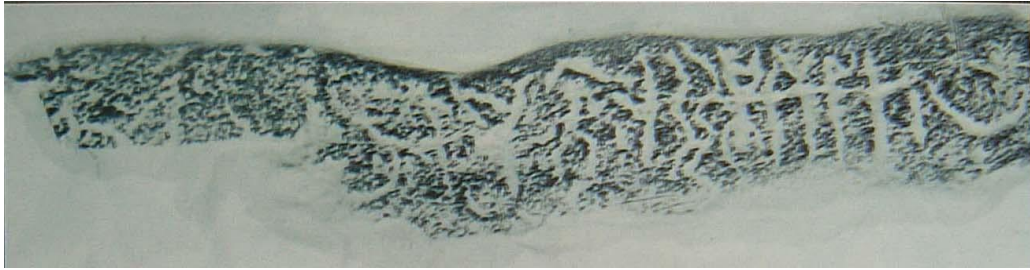
Resim 3. [Alyılmaz, 2005: 161, Foto. 231].

Resim 4. Radloff'un estampajisindeki metin ve onun rötüslü metin [Atlas: Resim 26]

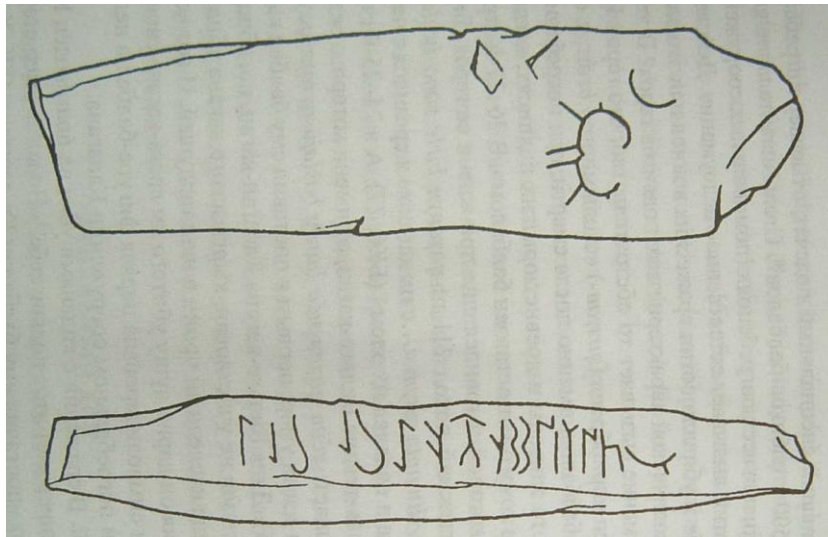
Resim 5. [Alyılmaz 2005: 162, Foto. 232].

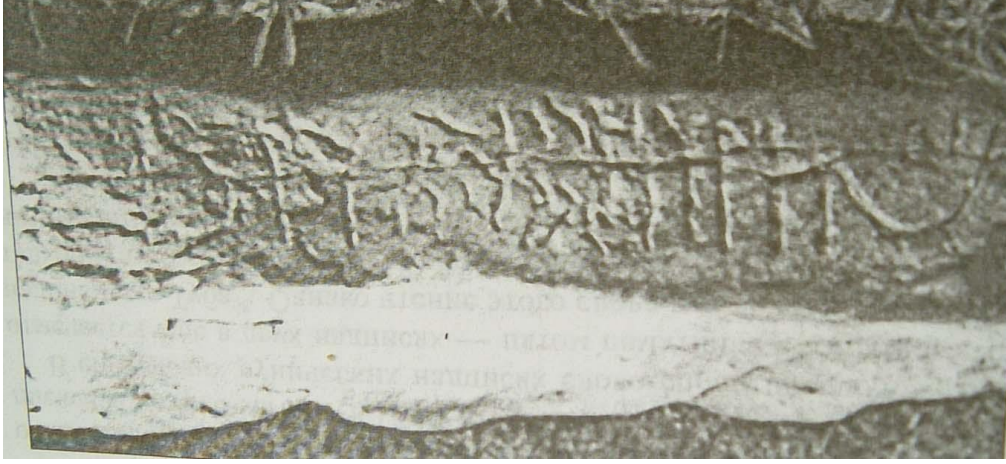
Resim 6. [Alyilmaz 2005: 162, Foto. 233].

Resim 7. [TIKA 2002: 177, Foto. 118].

Resim 8. [Klyashtornyj, 1978: 254, Resim 2]

Resim 9. [Klyashtornyj 1978: 255, Resim 3]

Resim 10. Ongi Anıtının doğu tarafındaki balbal manzarası (1996 yılında çektim)

Resim 11. W. Radloff'un Atlasındaki Anıtının yazılı balbal [Atlas: Resim 83].

Resim 12. Ongi anıtının 11. balbalı
(1909 yılında Finli S. Palsi tarafından çekildi [Halen, H. Memoria Saecularis Sakari PÄLSI , Abb.83, 1982, Helsinki]).

Resim 13. Ongi Anıtının 11. balbalı
Aynı taş olmasına rağmen artık yazı kısmı kırık olup sadece izleri görülebilmektedir.
[OSAWA 2000: 240, Res. 12].

Kısaltmalar ve Kaynakça**Kısaltmalar**

ATIM = W. W. Radloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. St. Petersburg, 1. Lieferung 1894; 2. Lieferung 1894; 3. Lieferung 1895; Neue Folge 1897; Zweite Folge 1899. (Repr. in 2 vols.: Osnabrück 1987.)

Atlas = Radloff, W. Atlas Drevnostei Mongolii Trudy Orkhonskoi Ekspeditsii, (Atlas der Alterthümer der Mongolei. Arbeiten der Orchon-Expedition. 1.Lieferung 1892; 2. Lieferung 1893; 3. Lieferung 1896; 4. Lieferung 1899), Sankt-Peterburg.

DT = V. M. Nadelyaev and el., Drevnetyurkskij Slovar', Reningrad 1969.

ED = G. Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford 1972.

Fin-Atlas = Heikel, A. (ed), Inscription de L'Orkhon, recueillies par L'expedition finnoise 1890, Société finno-ougrienne, Helsingfors, 1892.

MSSP = Halén, H. (ed.). Memoria Saecularis Sakari Pälsi. Aufzeichnungen von einer Forschungsreise nach der nördlichen Mongolei im Jahre 1909. Helsinki 1982.

Moriyasu & Ochir = 森安孝夫・オチル編『モンゴル国現存・碑文調査研究報告』MORIYASU, T. and A. Ochir (ed.), Mongoru Koku Genzon Iseki Hibun Chôsa Kenkyû Hôkoku, Ôsaka University, Chuô Yûrashia Gaku Kenkyûkai (In Japanese), (Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998). 大阪大学中央ユーラシア学研究会 Osaka University, The Society of Central Eurasian Studies 1999, 豊中 Toyonaka.

TİKA 2002 = Mogolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 yılı çalışmaları, Ankara 2002.

TİKA 2003 = Mogolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 yılı çalışmaları, Ankara 2003.

TİKA 2005 = Mogolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2003 yılı çalışmaları, Ankara 2005.

Eski Türk Runik yazıtları (Old Turkic Runic inscription)

BK = Bilgä Qayan inscription.

Kč = Köli Çor inscription.

KT = Köl Tigin inscription.

T = Tunyukuk inscription.

Eski Çin Kaynakları (Old Chinese sources)

Ming-CFYG = 『明版冊府元龜』1000卷, 北京, 中華書局, Cefu-yuangui (The original Tortoise, Precious Treasure of the Document Store), 1000 juan, compiled by 王欽若 Wang Qinruo and others between 1005 and 1014, Zhonhua shuju, Beijing 1960.

Song-CFYG = 『宋版冊府元龜』1000卷, 北京, 中華書局影印版, Cefu-yuangui (The original Tortoise, Precious Treasure of the Document Store), 1000 juan, compiled by 王欽若 Wang Qinruo and others between 1005 and 1014, 4 vols. Zhonhua shuju, Beijing 1990.

JTS = 『旧唐書』200卷, 北京, 中華書局標点本, *JiuTang shu* (Old Chronicle of the Tang Dynasty, 618-907), 200 juan, by 劉昫 Liu Xu (887-946), completed in 945, Zhonghua shuju, Beijing 1975.

TD = 『通典』200卷, 北京, 中華書局標点本, *Tong Dien* (Comprehensive History of Regulations) 200 juan by 杜祐 Do You (735-812), 5 vols., Zhonghua shuju, Beijing 1988.

- XTS** = 『新唐書』225卷, 北京, 中華書局標点本, *Xin Tang shu* (New Chronicle of the Tang dynasty, 618-907), 225 juan, compiled by 歐陽修 Ouyang Xiu (1007-1072), 宋祁 Song Qi (998-1061 and others in 1043-1060), *Zhonghua shuju*, Beijing 1975.
- ZZTJ** = 『資治通鑑』294卷, 北京, 中華書局標点本, *Zizhi tongjian* (Comprehensive Mirror for Aid in Government), 294 juan, by 司馬光 Sima Guang (1019-1086) and others, presented to the throne in 1084, *Chonghua shuju*, Beijing 1956.

Kaynakça

- Alyılmaz, C. (2001), Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 yılı çalışmaları ışında bazı tespitler, (Ed.) Y. Halaçoğlu, *Göktürk Devleti'nin 1450. kuruluş yıldönümü (Sympozyum Bildirileri)*, 2001, Yeni Avrasya yayınları, Ankara, pp. 67-75.
- Alyılmaz, C. (2005), *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara.
- Battulga, Ts.(2005), *Mongolyn Runi Bihgijn Baga Dursgaluud*, Ulaanbaatar.
- Bazilkhan, H. (2005), *Kazakistan Tarikhî Turalî Türki Derektmeleri II*, Almatî.
- Cenzhongmian (岑仲勉) (1958), *Tujue jishi* 『突厥集史』上・下 (Eski Türklerle ait bütün kaynaklar, I-II) (Çince), Chonguoshuju, Beijing.
- KATAYAMA Akio (片山章雄) (1984) 「突厥第二可汗国末期の一考察」(İkinci Göktürk Kağanlığı'nın son dönemindeki siyasi duruma ait bir düşüncesi) (Japonca), 『史朋』17 (Şihoo 17, Hokkaidoo Üniversitesi, Sapporo), pp. 25-38.
- KATAYAMA Akio (片山章雄) (1992), 「突厥ビルゲ可汗の即位と碑文史料」(Köktürk Bilge Kağan'ın tahta oturması ve ona ait Türk Yazıtları) (Japonca), 『東洋史研究』(Tooyooshikenkyuu) 51/3, pp.138-157.
- Karlgren, B. (1972), *Grammata Serica Recensa*, Stockholm.
- Klyashtornyj, S. G. (1964), *Drevnetyurkskie runicheskie pamyatniki po istorii Srednei Azii*, Moskva.
- Klyashtornyj, S. G. (1976), L'injterprétation du mot bediz dans les inscriptions runiques, (Ed. Gy. Kâldy-Nagy) *Hungaro-Turcica, Studies in Honour of Julius Németh*, Budapest, pp. 51-54.
- Klyashtornyj, S. G. (1978), Khram, Izvayanie i Stele v Drevnetyurkskikh Tekhstakh (K interpretatsii Ikh-Khanyn-Norskoi nadpoisi), *Tyurkorogicheskii Sbornik 1974*, M-L., pp. 238-255.
- MORI, M. (護雅夫) (1967), 『古代トルコ民族史研究 I』東京, 山川出版社, *Kodai toruko minzokushi no kenkyuu I* (Eski Türklerin Tarih Araştırmaları I), (Japonca), Tokyo, Yamakawashuppansha.
- MORI, M. (護雅夫) (1992) 『古代トルコ民族史研究 II』東京, 山川出版社, *Kodai toruko minzokushi no kenkyuu II* (Eski Türklerin Tarih Araştırmaları II), (Japonca), Tokyo, Yamakawashuppansha.
- ONOGAWA, H (小野川秀美) (1950), 「オンギン碑文訳註」(Ongin hibun yakuch, Ongin Yazıtının araştırması) (Japonca), 『羽田博士頌壽記念東洋史論叢』*Haneda hakase shoojukinen toyooshiroonsoo*, (Ongin inscription, translation & notes. Festschrift in the Dr. Toru Haneda, Oriental collection of essays), 京都, Kyoto, 東洋史研究会 Tooyooshikenkyuukai, pp.431-451.
- Orkun, H. N. (1936), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara (Rep. 1987, Ankara).
- OSAWA, T. (大澤孝) (1999), 「オンギ碑文」Ongi Hibun (Inscription of Ongi) (Japonca), *Moriyasu & Ochir*, pp.129-136.

- OSAWA, T. (大澤孝) (1999a), 「古代テュルクのオンギ遺跡・碑文をめぐる諸問題—モンゴル国内での現地調査を通してみた」 *Kodai Tyurku No Ongi Iseki Hibun O Meguru Shomondai, Mongoru Kokunai Deno Genchichoosawo tooshite mita*, (Eski Türk Yazıtlardan Ongi anıt ve yazıtı üzeindeki meseleleri) (Japonca). *Chutoo Isuramu Bunkano Shosoo to Genngo Kenkyū, IKEDA Osamu Sensei Gotaikan Kinen Ronbunshuu*, 『中東イスラム文化の諸相と言語研究』 (Aspects of the Islamic Culture and language studies of the Middle East Regions.), 大阪外国語大学 OSAKA University of Foreign Studies, pp.275-298.
- OSAWA, T. (1999) Moğolistan'daki Eski Türk Anıt ve Yazıtlarının 1996-1998 Yılları Arasındaki Yeni inceleme Sonuçları (Japon-Moğol Ortak çalışmasının ön Raporu olarak). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000*, Ankara, Atatürk Kültürü, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, pp.277-286.
- OSAWA, T. (大澤孝) (2005), Who was Apa Tarqan when Türk Bilge Kağan ascended the throne in 716 A.D.?, *Report Book on The International Conference on Ancient Eurasia and Chinese Cultures, 24-26 June, 2005*, Shanghai, China, pp.135-140.
- OSAWA, T. (大澤孝) (2007), 「近年におけるビルゲ可汗遺跡の発掘調査と亀石・碑文の方位からみた対唐関係—トルコ・モンゴル合同調査隊による発掘調査簡介」 *Kinnen-ni Okeru Biruge Kagan iseki no Hakkutsuchoosato Kameishi, Hibun no Hooi kara mita Taitou kankei* (The archaeological excavation of the Bilge Kaghan site in recent years and the political relations between the Old Turkic Kaghanate and the Tang Dynasty) (Japonca), 『史朋』 *Shihoo* 39, Sapporo, pp.14-38.
- OSAWA, T. (2008), Site and Inscriptions of Ongi revised, *Talat Tekin Armağan*, Simurg, İstanbul, pp.253-326 (Forthcoming).
- OSAWA, T, SUZUKI, K.,R. MÖNKHTULGA (2009) *Bichees II, 2006 onoos 2008 oni Mongol uls dakh' Türgiin bichees ba ertnii dursgalig sudlakh ekspeditsiin irtgel* (Report of Researches on Historical Sites and Turkic Inscriptions in Mongolia from 2006 to 2008, Japan - Mongolian Joint Expedition Project "BICHEES II") (Moğolca ve Japonca), Ulaanbaatar, SOFEX Co., 150p, +3 plts.
- Radloff, W.W., Melioranskii, O.M. (1897), *Trudov' Orkhonskoi Ekspeditsi, Drevne Tyurkskie Pamyatniki v Kosho-Tsaidam*, Sankt-Peterburg.
- Ruichuanming 芮伝明(1998) *Gutujuepimingyanjiu* 『古突厥碑銘研究』 (Studies of Old Turkic Inscription) (Çince), Shanghai.
- Taşağıl, A. (2004) *Göktürkler III*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Tekin, T. (1988) *Orhon Yazıtları*, TKK, Ankara.
- Tekin, T. (1994) *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara.
- Tekin, T. (2003) *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul.
- Turjarski, E., Aalto, P. (1973), Two Old Turkic Monuments of Mongolia, *Mémoire de la Société Finno-Ougrienne* 150, pp. 413-420, 3plts.
- Voitov, V. E. (1996) *Drevnetyurkskij panteon I model' mirozdaniya v kul'tovopominal'nikh pamyatnikakh Mongolii VI-VIII vv.*, Moskva.
- Wuyugui (吳玉貴) (2009), *Tujuedierhanguohanwenshiliaobiannianjikao* 『突厥第二汗國漢文史料編年輯考 上・中・下』 (İkinci Köktürk Kağanlığı dönemine ait eski Çin kaynağındaki Kronolojisinin düzeltilmesi ve ona ait düşünceleri, I-III) (Çince), Chonguoshuju, Beijing.

ESKİ UYGUR VE ÇİN KAYNAKLARI IŞIĞINDA ORHON YAZITLARINDA GEÇEN YER VE KİŞİ ADLARI

Mehmet ÖLMEZ

1. *ançola-*, *bükküli*, *çugay*, *ersin*, *kotay*, *şantuy*, 2. *temir kapıg*, 3. *kül tegin*

0. Eski Türk Yazıtlarında karşımıza çıkan ve bugün için tek başına Türkçe kaynaklarla açıklayamadığımız kimi sözcükler, unvanlar; Türkçe kaynaklarla tam olarak yerini tespit edemediğimiz yer adları, kavim adları ve çeşitli kültür sözcükleri bulunmaktadır. Bundan başka kimi sözcüklerin ünlü değerlerini (*o* veya *u* ile okunup okunmayacaklarını) ancak komşu halkların kaynakları, verileri, dilleri aracılığıyla açıklamak mümkün olabilmektedir. Thomsen'den bugüne yalnızca filologların değil İranistlerin, Sinologların, coğrafyacıların, arkeologların, tarihçilerin girişimleri ve katkıları da bu konudaki ilerlemelere önemli katkılar sağlamıştır. Burada bu sözcüklerden bir ikisi ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

1. Daha önce *ançula-* ve *kutay* okunan sözcükler Tang dönemi Çincesinin sesbilgisi aracılığıyla bugün *ançola-* (Çin. 暗償 *an chang* ve *+la-*) ve *kotay* (Çin. 縞帶 *gao dai*) okunmaktadır, bu konuda bk. Röhrborn, UW, s. 135; Ölmez, 1995, s. 228.

Yine daha önce *çogay* okunan yer adı da artık *çugay* olarak tespit edilmiştir (bk. Tezcan, 1995, ss. 230-231).

Okunuşu konusunda kimi tereddütler bulunan, yapısında belki de Türkçe *el* “ülke; halk” sözcüğü bulunduğu düşünülen *bükküli* sözünün de artık bir Kore hanedanının adı olduğu, Korecenin ve Çincenin o dönemki sesbilgisi çerçevesinde ele alınarak *bükküli* okuyuşu önerilmektedir.

Yine hem yer hem de kavim adı gibi görünen *tokuz ersin* de Çin kaynaklarının yardımıyla açıklanabilmiş ve *tokuz ersin*'in Toharların olduğu bölgeyi, özellikle *ersin*'in Karaşehir'i gösterdiği ortaya konmuştur (bk. Wang Ching-ju 1944).

Yazıtlarda yer alan *şantuy yazı* “Şantung Ovası” akla hemen bugünkü *şanduy*'u (山東 Shandong) getirmekteyse de coğrafya olarak kastedilen yerin bugünkü Shandong olmayıp 河北 *hebei* (ho-pei) olduğu gösterilmiştir (bk. Wang Ching-ju, 1944, s. 81 ve Herrmann'ın tarihî haritasına göre Ho-pei).

2. Yazıtlarda görülen ve bugün Türklerin yaşadığı çeşitli coğrafyalarda karşımıza çıkan yer adlarından birisi de *temir kapıg* “Demir Kapı” adıdır. *Temir Kapıg*, beş kez KT yazıtında, dört kez BK yazıtında, iki kez Tunyukuk yazıtında, bir kez de İhe Hüşötü yazıtında benzer ifade ve tanımlamalarla geçer (bk. Ek. 1). Buna göre “Demir Kapı” Türklerin yerleşim alanlarını gösterirken batıdaki sınır için en uç noktayı (doğuda bu Kadırkan Dağlarıdır) göstermektedir: *ilgerü : kadırkan : yışka tegi : kërü temir kapıgka : tegi : konturmuş* “Doğuda Kadırkan Dağlarına, batıda Temir Kapıg'a değin iskan ettirmiş” (KT D 4). Aynı zamanda Soğdları düzene sokarken, denetim altına alırken sefere çıkıldığında “İnci Irmağı”ndan (Sır Derya) ötede, bu ırmak aşılarak ulaşılan bir noktadır: *sogdak : bodun : eteyin teyin : yënçü : ügüz : keçe : temir kapıgka : tegi : süledimiz* “Soğut halkını düzene sokayım diye Sır Derya'yı geçip Temir Kapıg'a kadar sefer ettik” (KT D 39). Bunun dışında, Tunyukuk'un yönetimine değin Türk halkının bu bölgeye ulaşmışlığı, “Demir Kapı”ya kadar sefer etmişliği de hiç yoktur: *tür^k bodun : temir kapıgka : tensi oğlu : aytıgma tagka : tegmiş idi yo^ok ermiş* “Türk halkı Temir Kapıg'a (G 3) “Tanrı Oğlu” denen dağlara (kadar) hiç ulaşmamıştı.” (T II G); *yënçü ügüzüg keçip, temir kapıgka, tezikke tegi sü[lep anç]a kazgantı* “Sır Derya'yı geçip Demir Kapı'ya, Taciklere (?) kadar sefer ederek böylece (savaşı) kazandı (İhe Hüşötü Doğu 4).

Eski Türk yazıtlarından sonra söz konusu yer adıyla uzun süre karşılaşılmaz. Çoğunluğu Budist çeviri metinlerine dayanan Eski Uygurca metinlerde de sözcük karşımıza çıkmaz. Sözcükle ancak 11. yüzyılın ilk yarısında Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung'un Çince'den Uygurcaya

çevirdiği Xuanzang Biyografisi'nde karşılaşırız. Biyografi, 7. yy.da Çin'in başkenti Chang'an'dan (長安, bugünkü Xi'an 西安) yola çıkıp Batı Türk Kağanlığının sınırlarından Hindistan'a ulaşan ve burada 15 yıldan fazla bir süre Budist mabetlerde, manastırlarda üstadlarla değişik metinleri okuduktan sonra benzer yolla tekrar Çin'e dönmüş olan Xuanzang'ın seyahatini ele alır (ayrıntılar için bk. Ölmez, 1994a, ss. 10-15). Öğrencileri Hui-li ve Yan-cong'un kaleme aldıkları 10 bölümlük hayat hikâyesinde iki kez, II. ve V. bölümlerde "Demir Kapı" ile karşılaşırız¹ (Xuanzang ile ayrıntılı bilgi için bk. Mayer 1992). Geçidin adı Çince de "demir" (鐵 *tie*) ve "kapı, geçit, dervaze" (門 *men*) sözcüklerinden oluşur:

鐵門 *tie men*. Çince metinde iki kez görülen *Demir Kapı* geçidi ilk geçtiği yerde ayrıntılı olarak tanımlanır: Buhara ve sonra da Kuşana'dan öteye giden Xuanzang 300 *li* (150 km) sonra dağların arasından geçer ve Demir Kapı'ya girer. Dorukları dar ve tehlikeli, demir filizleri içeren kayalıkların bulunduğu bir yerdir. Bu kayaların üzerine bir kapı inşa edilmiş, kapının da üzerine birçok demir zil takılmıştır. Demir Kapı denmesinin nedeni budur. Burası Türklerin uçtaki hisarıdır. Demir Kapı'dan öteye gidilince Toharların ülkesine ulaşılır.

Taishō 50. Cilt, Nr. 2053, ss. 227c29-228a03

山行三百餘里入鐵門。峰壁狹峭而崖石多鐵礦。依之為門扉。又鑄鐵為鈴多懸於上。故以為名。即突厥之關塞也。出鐵門至睹貨羅國

"Going among the mountains for more than three hundred *li*, he entered the **Iron Gate**, of which the peaks were narrow and precipitous, and the rocks rich in iron ore. A door was made upon the rocks, and on the door leaves were suspended many iron bells; hence its name. This was a frontier fortress of the Turks. Going out of the Iron Gate, he reached the country of Tuhâra." (Li Rongxi, 1995, s. 45-46).

Yukarıdaki Çince satırların yer aldığı bölüm, biyografinin II. bölümünün Eski Uygurca kayıptır. Ancak V. Bölümde ikinci kez karşımıza çıkan 鐵門 *tiemen*'in karşılığı kayıp değildir:

HT V 2310-2320² (4-14), *ötrü çekuan atl(i)g yılın üçü<n>ç yılın tavrati ertdim tö[rö] oronlugdın eñey[ü] özüm bardım enetkek eliñe , irkletim liuşa sayıg , suv yaltrıki yaltrı[yur]jug , yorıdım karlıg artıg éd[iz]te édizig temir kapıg ti[kiz]lig yolug , isig köl erkecl[en]ür orukug* "Sonra Zhenguan³ adlı yılın üçüncü yılında kanunlu yerden çarçabuk geçtim ve doğruca ben kendim Hindistan'a gittim. Kum çölünü çiğneyip seraplı yerleri, karlı sıradağları (Hindukuş), yüceler yücesi 'Demir Kapı'yı, yüksek yolları, 'Sıcak Göl'ün (Issık Köl) dalgalandığı yeri yürüdüm."⁴

Uygurca metne esas olan Çince metin:

CIEN V 251c18-c20: 遂以貞觀三年四月。冒越憲章。私往天竺。踐流沙之漫漫。陟雪嶺之巍巍。鐵門巉嶮之塗。熱海波濤之路。

"Thus in the fourth month of the third year of Zhenguan (629), I ventured to act against the

¹ 大唐大慈恩寺三藏法師傳 *Dating daciensi sancang fashi chuan* T No 2053.

² Metin ilk önce L. Tuguşeva tarafından yayımlanmıştır, ilgili satırlar için bk. 1980, fotoğraf 12 b, 11. Satır, s. 164 ve 1991, V 80, s. 482; metin şu an DFG (Alman Araştırma Kurumu) projesi çerçevesinde S. Dietz, M. Ölmez ve Klaus Röhrborn'ca, Paris'teki parçalarla birlikte bütünlüklü olarak yayına hazırlanmaktadır. Paris bölümü daha evvel A. v. Gabain'ce 1935'te yayımlanmıştı. Yukarıdaki parçanın ayrıntılı yayımı V. bölümünün bütününe ele alındığı çalışmada yer alacaktır.

³ 貞觀 *zhenguan*, Tang Hanedanı dönemini (618-907) içeren Çin takviminde 627-649 yılları arasında kapsayan yıl dilimi.

⁴ Xuanzang Biyografisinin Hintçe *kāvya* tarzındaki üslubu, bugünkü devrik cümle tarzını andırır şiirsel bir ifade taşımaktadır. Yukarıdaki metni Uygurca aslına uygun olarak Türkçeye çevirmeyi denerseniz aşağıdakine yakın bir metin ortaya çıkar: "Sonra Zhenguan adlı yılın üçüncü yılında çarçabuk geçtim kanunlu yerden, bizzat kendim gittim Hindistan ülkesine, çiğneyip geçtim kumlu çölü, seraplı yeri, yürüdüm karlı geçitleri, yücelerden yüce Demir Kapı'yı yüksek yolu, Issık Göl'ün dalgalandığı yeri"

law and the regulations, and I set out privately for India. I traversed the vast shifting desert, climbed over the lofty range of the Snow Mountains, passed through the dangerous way of the **Iron Gate**, and sailed across the billowy Hot Sea.

Eski Uygurca metinlerde ve ilk dönem Arap harfli Eski Türkçe kaynaklarda (DLT ve KB) *Temir Kapı* ile karşılaşılmaz. Orta Asya coğrafyasına ilişkin İslamî kaynaklar arasında *Camiü't-tevârih*'te “Demir Kapı” ile karşılaşılırsa da, metnin Farsça aslında Afganistan’da yer alan Demir Kapı ile Kafkasya’da yer alan Demir Kapı (Derbent) arasında tam bir ayırım gözetilmez. Bunlara ilave olarak bugün Uygur Özerk Bölgesi’nde Korla yakınlarındaki, Korla ile Karaşehir arasındaki *Demir Kapı Geçidi* de bu adlandırmalara karışır (bugünkü modern imla ile 铁门关 *Tiēmén guān* – Klasik Çince 鐵門關). Thackston çevirisine dayanarak *Camiü't-tevârih*'teki “Demir Kapılar”ı ele alacak olursak, çeviride şu sayfalarda karşımıza çıkar: I 41 b, I 110 b, II 328 a, II 332 b (Kafkasya olmalı); II 255 b, II 385 a (Afganistan olmalı); I 225 a, II 431 b (Xinjiang olmalı). Bizim burada ele aldığımız, Eski Türk Yazıtlarında geçen “Demir Kapı” ise Thackston çevirisinde yer verilen II 255 b ve II 385 a’daki yer adı olmalı (Keş ile Semerkand arasında yer alan bu geçit için ayrıca bk. Bretschneider, 1888, dipnot 211, II 1089; Keş içinse bk. dipnot 209, II 1088.).

Çince kaynaklarda kimi zaman hem Keş hem de Korla yakınlarındaki Demir Kapı Geçidi 關 *guan* “geçit” sözüyle kaydedildiği için Çince kaynaklar da bu konuda dikkatli kullanılmalıdır.

Kimi yerde “Demir Kapılar”ın Moğolcası Arap harfli kaynağa göre Temür Qahalqa olarak verilir (*Temür Qağalqa*, daha doğrusu *Qağalğa* !), bu da Türkçe *Temir Kapı* sözüne denk gelir.⁵

Xuanzang Biyografisi’ndeki bilgiler, Demir Kapı ve Türklerin burayla olan bağı konusundaki en eski bilgilerdendir. Yine konuyla ilgili olarak yazıtlardan sonraki ilk ve en eski Türkçe kaynak da Xuanzang Biyografisinin Eski Uygurca çevirisidir.

Xuanzang’ın otobiyografisi sayabileceğimiz, kendi kaleminden çıkan seyahatnamede de aynı konu, Keş ve Demir Kapı Geçidi benzer şekilde ele alınır:⁶

871c28 || 羯霜那國。周千四五百里。871c29 || 土宜風俗同颯秣建國。從此西南行二百餘里入山。872a1 || 山路崎嶇谿徑危險。既絕人里又少水草。872a2 || 東南山行三百餘里入鐵門。鐵門者。872a3 || 左右帶山。山極峭峻。雖有狹徑。加之險阻。872a4 || 兩傍石壁其色如鐵。既設門扉又以鐵錫。872a5 || 多有鐵鈴懸諸戶扇。因其險固遂以為名。872a6 || 出鐵門至睹貨邏國(舊曰吐火羅國訛也)。872a7 || 其地南北千餘里東西三千餘里。東阨蔥嶺西接波刺斯。872a8 || 南大雪山北據鐵門。縛芻大河中境西流。

Xiyuji’nin S. Beal’ce yapılan çevirisinden bu bölümü aşağıdaki gibi aktarabiliriz.⁷

KI-SHWANG-NA (KESH)

This kingdom is about 1400 li in circuit; in customs and produce it resembles the kingdom of Sa-mo-kien.

From this place going south-west 200 li or so, we enter the mountains; the mountain road is steep and precipitous, and the passage along the defiles dangerous and difficult. There is no people or villages, and little water or vegetation. Going along the mountains 300 li or so south-east, we enter the Iron Gates.¹¹⁹ The pass so called is bordered on the right and left by mountains.

⁵ *qağalğa* için bk. Lessing, 1960, 906 a: “gate, door”; Orta Moğolca *qa'alğa* [ħa'alħa] “門 Tür [kapı]; 關 Paβtor [geçit, geçit kapısı]” Haenisch, 1939, s. 54; *qālqa* < *qa'alqa* (= Mo. *qağalğa*) “gate” I. de Rachewiltz, 2006, s. 917; Doerfer, ss. 499-500 (TMEN II § 1514); Mostaert, 1941, *ħālğa* 328 a; Moğolca olmayan kaynaklarda yer verilen *kolğa*, *koluga*, *kaluga* sözleri de *qālğa* ya da *qağalğa*’dan başka bir şey değildir.

⁶ Taisho Tripitaka Vol. 51, No. 2087 大唐西域記, 872a2, kısaca *Xiyuji*, Eski Uygurca *kédinki èller üdiki* “Batı Ülkelerinin Öyküsü”.

⁷ Erkin Ekrem’in *Xiyuji*’ye göre Türk bölgelerini ele alan doktora çalışmasında da benzer bilgiler yer alır, bk. 2003, ss. 135-136.

These mountains are prodigious height. The road is narrow, which adds to difficulty and danger. On both sides there is a rocky wall of an iron colour. Here there are set up double wooden doors, strengthened with iron and furnished with many bells hung up. Because of the protection afforded to the pass by these doors, when closed, the name of *iron gates* is given. (...)

¹¹⁹ The iron gates, Kohlûga or Kalugah (Mong. “a barrier”), a mountain pass about 90 miles south-south-east from Samarkand, 50 miles south-south-east from Kesh, and 8 miles west of Derbent, in lat. 38° 11’ N., long 66° 54’ E.

The distance and bearing from Kesh given in the text is southwest 200 li + south-east 300 li, which would give about the right distance in a straight line. These Iron Gates are marked on the Chinese maps; they are called *tieh men to*, i.e., the iron-gate-island (or eminence) from which the Muh-ho (Amu) flows. There has been some confusion between this place and the iron gates at derbend on the Caspian, called by the Turks *Demîr Kâpi*; compare Yule’s *Marco Polo* (book i. Cap. iv.), vol. i. Pp. 52 and notes, pp. 55-58; and vol. ii. pp. 494, 495, 537. M. V. de St. Martin (*Mémoire*, p. 284) Says that the pilgrim “indicates the beginning of the mountains at 200 li to the south-east of Ki-swang-na, and the defile properly so called at 300 li farther on, in the same direction.” But this is not so; the first bearing in south-west, then through the mountains in a south-east direction. For a notice of the Irongate pass, in connection with Chenghiz Khân, see Douglas, u.s., p. 66.⁸

Burada ve genel anlamda Türk dillerinde geçen *kapıg* “kapı” sözüne gelince, sözcüğün ilk anlamı “şehir kapısı, geçit kapısı, büyük kapı, dervaze, bâb-ı âli” olmalı. Bugünkü Türkçedeki anlamı için bir “anlam daralması”ndan söz edebiliriz. Aslında günümüz Türk dillerinde, Türkçedeki *kapı* yerine genellikle *eşik* sözü kullanılır (bk. Ek 3.).

3. Kül Tëgin

Eski Türk yazıtlarında sorunsuz okunan tek isim belki de Bilge Kagan’dır. Tunyukuk ve Kül Tëgin adları başlangıcından bugüne tartışmalı okunmuştur. Türkiye’de 1990’lı yıllara kadar genellikle *Kül* okuyuşu yeğlenmiş, *Köl* okunuşu pek kullanılmamıştır. Ancak 1990’lardan sonra Dalay Lama unvanındaki *dalay* (Mo. *talai* < ET *taloy* < ? “deniz, umman, büyük deniz, okyanus”) sözünün de etkisiyle bu unvanın *köl* “göl” okuyuşu yaygınlık kazanmıştır.⁹ Sözcüğün okunuşunda *ö* veya *ü* ünlüsünün tercihi konusunda iki ayrı temelli makale yazılmıştır.

Bunlardan ilki Bazin’in makalesidir ki *köl* okuyuşunu tercih ederek o güne kadarki görüşleri, Kaşgarî’den başlayarak çok yönlü olarak ele alır.¹⁰ Sonuç olarak da *ö* ile *köl* okuyuşunun gerekçeleri için bk. Bazin, 1981, s. 6.

İkinci makale ise A. Temir’e aittir. A. Temir, Altay halklarındaki ateşe saygı, ateş kültünden hareketle sözcüğü *kül* “kül”e bağlar. Dayanak noktalarından en önemlisi ise Moğolcadaki *otçigin* “ateş prens” (< **ot tigin*) sözüdür (sonuçlar için bk. Temir, 1981, s. 200¹¹).

Her iki görüşün de kültürel ve semantik açıklamaları göz ardı edilecek açıklamalar değildir.¹²

⁸ Hiuen Tsiang. *Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World*. Translated by Samuel Beal. London: Trubner, 1884, s. 36.

⁹ Bu konuda bk. Bazin, 1981, s. 5.

¹⁰ DLT’de bu kısım şöyledir: **bilge** “Akıllı (*ākil*).” Şu şiirde geçer: **bilge erig edgü tutup sözün eşit / erdemini öğreniben ışka sür-e** “İlim ve hikmet sahibi olan akıllı adama iyi davran, onun sözünü dinle; onda bulunan edep ve erdemi öğren ve öğrendiklerini uygula.” Bu kelime erkek adı olarak da kullanılır: [Örnek:] **bilge beg** “bilgili, akıllı, hakîm bey.” Uygur kağanına “Göl gibi akıl dolu (*aqluhu ka’l-ğadır*)” anlamında **köl bilge han** denirdi. **216 108b**. Çok akıllılık, çokluk bakımından göl vb. şeylere benzetilir. Yine akıllı (*ākil*) kişiye **bügü bilge** denir.” (Mustafa S. Kaçalın çevirisinden, yayıma hazırlanmakta).

¹¹ Her iki makaleyi izleyen yıllarda, 1983’te yayımlanan bir yazıda da sözcük ateş kültü ile ilişkilendirilirken etimolojik olarak ET **köñ*- eylemine bağlanarak *köl* okunur (Barutçu 1983).

Konuyu, Kül Tegin adını yazıtın Çince yüzündeki 關特勤 *què tèqín* “Kül Tegin” ifadesinden hareketle bir de Sinoloji verilerine göre ele almakta yarar vardır.

Burada yer alan ve *kÜl* sözünün Çince karşılığı olan 關 *què* yalnızca bir “transkripsiyon kelimesi / karakteri” olup *kül* adının anlamıyla ilgili bir şey ifade etmemektedir. Sözcüğün ünlü değerini Eski Uygurcaya geçmiş Çince sözcükler üzerinden ararsak, 關 *què* sözünün bugüne kadar yayımlanmış Eski Uygurca metinlerde geçmediğini görürüz. Bilindiği gibi D. Sinor’dan başlayarak Eski Uygurcadaki Çince alıntılar üzerine bugüne değin çok sayıda veri, inceleme, sözcük listesi yayımlanmıştır (bu konudaki çalışmaların listesi için bk. Ölmez 1994b ve 2002).

kÜl sözünün ses değeri konusunda Eski Uygurca verilerin yardımı olmayınca 關 *què* sözünün kullanıldığı öteki Asya dillerine ve eski dönem Çincesinin ses tarihi üzerine yapılmış öteki çalışmalara bakmamız gerekir.

Çince ile ilgisi çok eskiye giden ve bugün Mandarin Çincesinde söz sonunda kaybolmuş olan sesleri (örneğin *-g/-k, -l* gibi ünsüzleri) koruyan Koreceye baktığımızda sözcüğün bugün *gwel/kwel* olarak kullanıldığını görürüz. Korece *-we-* ise Çince *-u*’ya denk gelmektedir.

關 *què* ile aynı ünlüyü bulduran sözcükleri Pulleyblank’e göre aşağıdaki gibi sıralayabiliriz. Burada bizim için önemli olan dönem “eski” dönem Çince şekillerdir:

	Pinyin	Late / son dönem	Early / eski	Sayfa no
關	què	k ^h yat	k ^h uat	263
圈	quan	k ^h yan	k ^h uan	261
匡	kuang	k ^h yaŋ	k ^h uaŋ	177

Sonuç olarak, eğer Korece ve Eski Çince örnekleri göz önünde bulundurursak 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚 sözünü *kül tegin* olarak transkripsiyonlayabiliriz (Sinoloji verileriyle karşılaştırma konusunda ayrıca bk. Clauson, 1962, s. 88).

¹² G. Doerfer’e göre ise Temir’in açıklamasında gözden kaçan bir husus ise Moğolcada “prens” sözünün *tigin* olmayıp *tegin* olmasıdır, dolayısıyla **tigin* > **çigin* açıklamasına ihtiyatla yaklaşılmalıdır. (G. Doerfer’in 1993-1994 yıllarında Moğolca dersi sırasında yaptığı açıklamadır.)

EKLER**Ek 1: Yazıtlarda *Temir Kapıg*'ın görüldüğü satırlar:**

KT G 3-4: *kurıgaru* : *yençü ügüz keçe* : *temir kapıgka* : *tegi* : *süledim*

KT D 2: *ilgerü* : *kadırkan* : *yışka tegi* : *kêrü* : *temir kapıgka tegi* : *konturmuş*

KT D 8: *kurıgaru* : *temir kapıgka* : *tegi* : *süleyü* : *bêrmış*

KT D 17: *kurıgaru* : *temir kapıgka* : *tegi* : *süledimiz*

KT D 39: *sogdak* : *bodun* : *éteyin téyin* : *yençü* : *ügüz* : *keçe* : *temir kapıgka* : *tegi* : *süledimiz*

BK K 2-3: *tokuz ersinke* : *tegi* : *süledim* : *töpötke* : *kiçig* : *tegmedim* : *kurıgaru yençü ügüz* : *keçe* : *temir kapıgka*

BK D 3-4: *kêrü temir kapıgka* : *tegi* : *konturmuş kurıgaru* : *temir* : *kapıgka* : *<tegi>* : *süleyü* : *bêrmış*

BK D 8: *kurıgaru* : *temir* : *kapıgka* : *<tegi>* : *süleyü* : *bêrmış*

BK D 15: *kurıgaru* : *temir kapıgka* : *tegi süledimiz*

T II G 1: *beñülüg ek tagig* : *ertü temir kapıgka* : *tegi* : *ertimiz* :

T II G 2: *türk bodun* : *temir kapıgka* : *ténsi oğlu* : *aytıgma tagka* : *tegmış idi yok ermiş*

IHE HÜŞÖTÜ DOĞU 4: *yençü ügüzüg keçip*, *temir kapıgka*, *tezikke tegi sü[lep anç]a kazgantı*

Ek 2: Uygurca metin, Çince karşılığı ve İngilizce çevirisi

1 *tavrata erddim tö[rö] oronlugdın*

2 *eñey[ü] özüm bardım enetkek élije,*

3 *irkletim liuşa sayıg, suv yaltrıka¹³ yaltri[yur]ug¹⁴,*

4 *yorıdım karlıg artıg¹⁵ éd[iz]te édizig*

5 *temir kapıg ti[kiz]lig¹⁶ yolug,*

6 *isig köl erkeç[en]ür orukug*

1 冒越憲章 I ventured to act against the law and the regulations,

2 私往天竺 and I set out privately for India.

3 踐流沙之漫漫 I traversed the vast shifting desert,

¹³ *suv yaltrıka* “serap” olmalı (bu öneri için P. Zieme’ye teşekkür ederim), Eski Uygurcada “serap için” ayrıca *sakıg* kullanılır.

¹⁴ Geniş zaman ekinin sıfatfiil olarak kullanımı ve durum eki, belirtme durumu eki alışıyla ilgili olarak krş. HT VI 999, 1026 *altı yaraşurug*.

¹⁵ *karlıg art* “Hindukuş”, Çin. 雪嶺 *xue ling* için bk. HT VI 256. satırın açıklaması.

¹⁶ *ti[kiz]lig yol* Çince metin 巉嶮之塗 *chan xian zhi tu* (harfiyen) “sarp ve dik yol”, tamamlanan sözcük için bk. *tikiz* “yüksek”, Uygurca metinlerde sık karşılaşılmayan bir sözcüktür. Daha evvel P. Zieme’nin yayımladığı “Hochzeit” 9. satırda görülen *tikiz* ve anlamı için bk. Zieme, 1981, s. 227; Civelek, 2005, *tikiz* maddesi; “Hochzeit” metni dışında sözcük iki kez de Altun Yaruk Sudur’da iki kez geçer, Çince karşılığı ise çok açık bir şekilde “yüksek” 高 *gao* sözüdür: Taisho cilt 16, Numara 665, sayfa 422c15 鼻高脩直如金鋌 = SuvKaya 347.19 *kesmiş altun tikiz köni burunuğuz ol* “burnunuz kesme altın gibi yüksek ve düzdür”; sayfa sütun 455b27 鼻高修直。如截金鋌 658.15 *kesmiş suo altun teg tikiz köni itiglig uz burununuz*; burada Uygurca metinde Radlov-Malov (658.15) yayınında (ve buna bağlı olarak SuvKaya’da *تیکیز* *tykvy* (veya *tykyy*) yazılmışsa da sondaki *y* harfi *z* yerine Malov yayınına ait bir hata olmalı, dolayısıyla sözcüğü burada da *tykyz / tikiz* *تیکیز* okumak gerekir, metnin aslı St. Petersburg’da olduğu için görülememiştir. Sözcük *tik* “dik” adından *+(i)z* ile türemiş olabilir; öte yandan *tik-* “dikmek, koymak, yerleştirmek” eyleminden *-(i)z* ile açıklamak da mümkündür, bu konuda bk. OTWF § 3.111, özellikle s. 325.

- 4 陟雪嶺之巍巍 climbed over the lofty range of the Snow Mountains,
 5 鐵門嶮¹⁷嶮¹⁸之塗 passed through the dangerous way of the **Iron Gate**,
 6 熱海波濤之路 and sailed across the billowy Hot Sea.

Ek 3: Clauson'a göre *kapıg* ile *êşik*'in ses ve anlam seyri (583 a ve 260a):

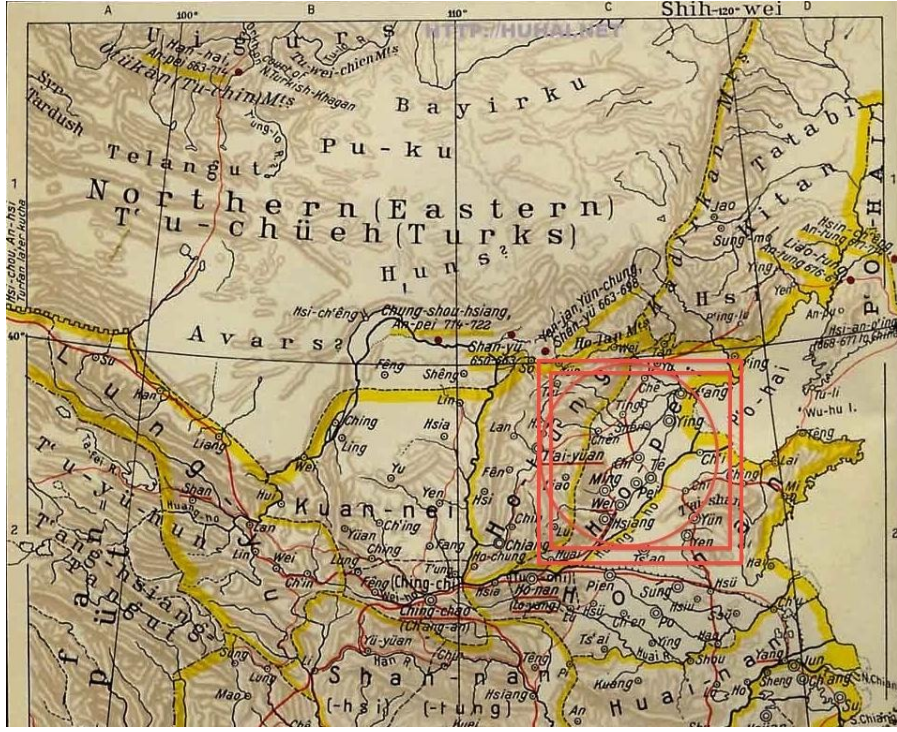
kapıg Conc. N. in **-ıg** fr. 2 ***kap-**; 'door, gate'. The second vowel was originally **-i-** but became **-a-** in Man.-A and some Uyğ. (Uyğ.-A) texts and later became **-u-** by labial attraction. Survives in some NW languages and SW Az., Osm., Tkm.; elsewhere displaced by **êşik**. L-w. in Pe., etc. as **kapu**, etc., *Doerfer* III 1368. **Türkü** VIII **temir kapıg** 'the Iron Gate', a pass between Balkh and Samarkand is mentioned several times in *I, II, T, Ix.*: VIII ff Man. **tamu kapıgı** 'to the gate of hell' *Chuas.* 126; **kapağın açtı** 'he opened its gate' *M I* 13, 7; o.o. *do.* 8-12; *M III* 23, 2 (ii); *TT II* 8, 65; **Uyğ.** VIII ff. Bud. **kapağ** (*sic*) 'gate' is common in *PP*: Civ. **teğri kapıgı** 'the gates of heaven' *TT I* 144: a.o.o.: **Xak.** XI **kapuğ** (*sic*) *al-bāb* 'gate' *Kaş.* I 375; over 30 o.o.: *KB* (some flowers) **açtı hapuğ** 'have opened a gate' (with their beauty) 97; o.o. 264, 2529 ff.: XIII (?) *Tef.* **kapuğ/kapu** 'gate, door' 198-9: XIV *Muh.* *al-darwāza* 'gate' **kapuk** (*sic*) *Mel.* 73, 13 (*Rif.* 179 adds *wa darbu'l-sūr* 'and town gate', translation *kayğa.*; ?for **kapğa**: q.v.); *al-bāb kapu*: 76, 5; **kapuğ** 179; a.o. 26, 9; 109 (**yaptur-**): **Çağ.** XV ff. **kapu** ('with **-p-**') *dar-i sarāy* 'palace gate', also called **êşik**; **kapu ökçesi** 'the bottom pivot of a door', and metaph. 'threshold', in Ar. '*ataba San.* 265v. 20: **Xwar.** XIII **kapuğ** 'door' *Ali* 12: XIV **kapağ/kapuğ** 'door' *Qutb* 126-7; *MN* 275: **Kom.** XIV ditto **kabağ/kabak** *CCG*; *Gr.*: **Kıp.** XIII *al-bāb kapu* (**-b-**; also **eşik**) *Hou.* 6, 4: XIV **kapu** (*sic*, 'with **-p-**'). *al-bāb*; one says **kapu aç** and **kapunı: aç** 'open the door' *İd.* 68; *al-bāb ka:prı/ka:pu:* (**-b-**) *Bul.* 14, 11: XV *al-bāb (eşik and) ka:pu* (**-b-**, so read?) *Kav.* 59, 10; **kapu** (**-b**) *Tuh.* 8a. 5.

êşik 'threshold'. S.i.a.m.l.g., with variations in the **-ş-** (**-j-**, **-z-**, etc.) in NE, sometimes meaning 'door'. See *Doerfer* II 646. **Uyğ.** VIII ff. Civ. **êşik** 'threshold' in an astrological sense, common in *TT VII* 12 and 13: **Xak.** XI **ermegü:ke êşik art bolur** 'to a lazy man a threshold (*al-ataba*) becomes (as steep as) a mountain pass' (*al-'aqaba*) *Kaş.* I 42, 5; n.m.e.: *KB* (the tongue is a lion) **êşikte yatur** 'lying on the threshold' 164; (whoever came) **öpti éligke êşik** 'kissed the king's threshold' 451: XIII (?) *Tef.* **êşik** ditto 87: XIV *al-'ataba é:si:k* *Mel.* 76, 5; *Rif.* 179: **Çağ.** XV ff. **êşik kapu** 'door' *Vel.* 63 (quotns.); **êşik xāna wa sarā** 'house, palace' *San.* 106v. 21 (quotns., the translations erroneous deductions from the contexts): **Xwar.** XIV **êşik** in some contexts, e.g. **êşik bağla-** clearly ('to fasten) the door' in others perhaps 'threshold' *Qutb* 52; 'threshold' *MN* 38, etc.: **Kom.** XIV 'door' **eşik** *CCI, CCG*; *Gr.*: **Kıp.** XIII *al-bāb* 'door' (**kapu:**; and also **eşik** that is *at-'atabatu'l-fawqā* 'a high threshold' *Hou.* 6, 5: XIV **êşik** '*atabatu'l-bāb wa yuknā bihi'l-bāb* 'also used in alluding to the door' *İd.* 14: XV *bāb êşik* *Kav.* 44, 13; 59, 10; '*ataba êşik* *Tuh.* 25b. 5.

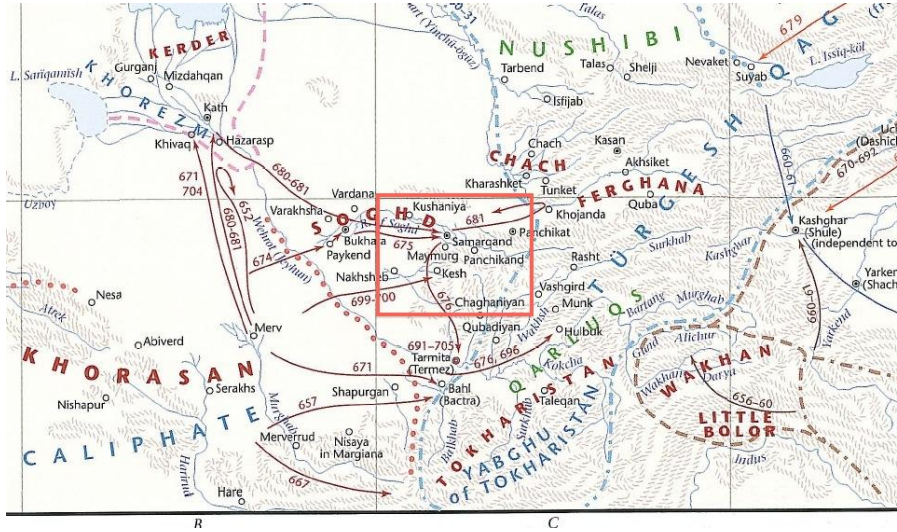
¹⁷ KİŞ. T 273b10.

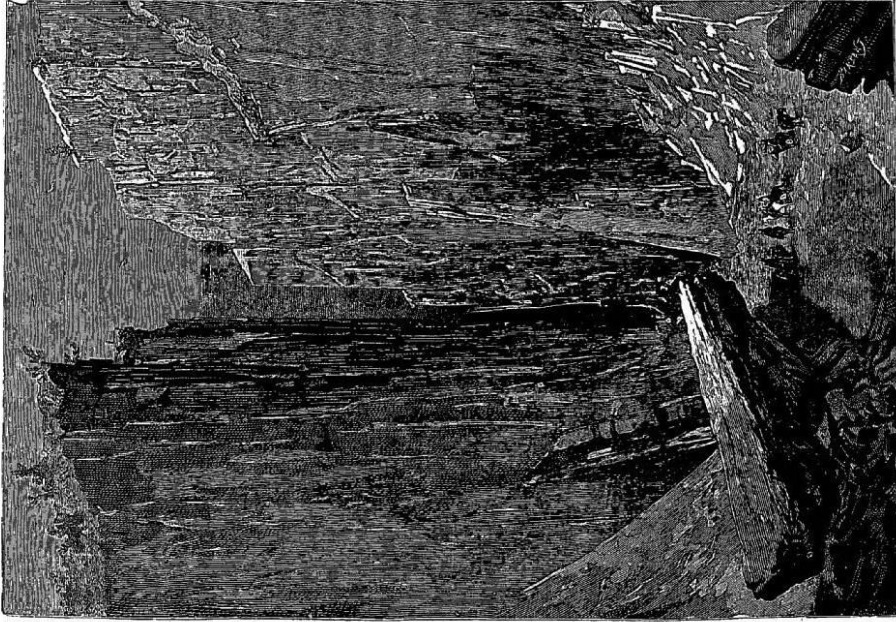
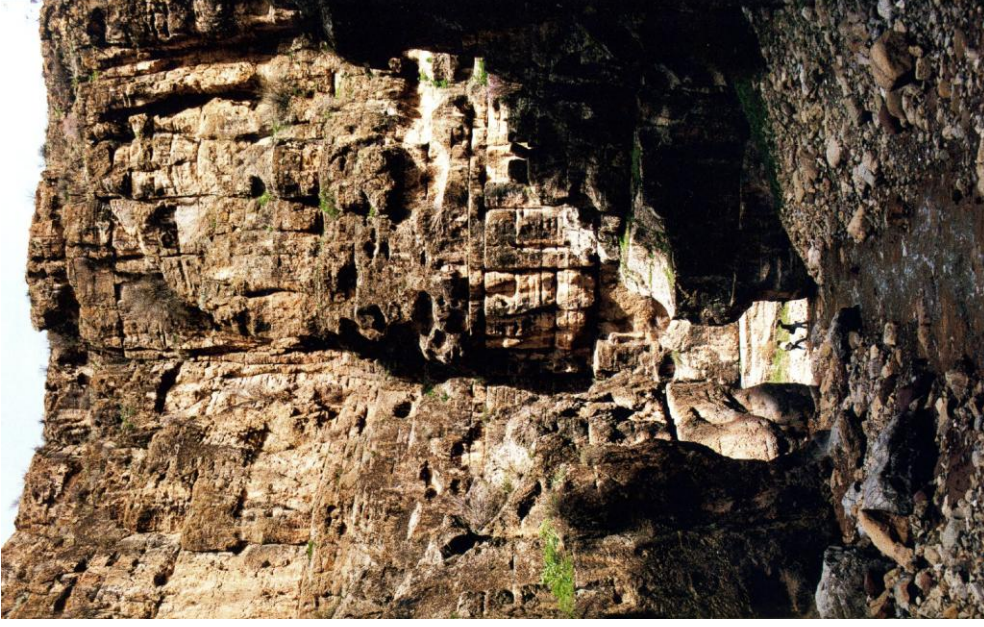
¹⁸ KİŞ. T 276a3, 278b22.

Ek 4: Şantung / Hobei (Herrmann atlasına göre)

Ek 5: Keş'i gösteren harita (Bregel atlasına göre)

DEFFILÉ DE LA FOLIE DE FER. — ROUTE DE SARCHI A DRELENT
D'après un dessin de Kamzin publié par « l'illustration russe. »

Ek 6: Temir Kapı'nın 19. yy'da Rus kaşiflere göre fotoğrafı ve 20. yy. sonunda aynı yerin Japon rahiplerce çekilen fotoğrafı
RECLUS, É1., *Nouvelle géographie univers.*, VI. 1881, s. 502 ve Takahashi Tooru 高橋徹'ya göre.

Kaynakça ve Kısaltmalar

- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay
- Barutçu, F. S. (1983) “Kül Tigin mi? Köl Tigin mi?”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 22, 101-104.
- Bazin, L. (1981). “Kül Tegin ou Köl Tegin?”. *Scholia*, 1-7.
- Beal, S. (1884). Hiuen Tsiang. *Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World*. London: Trubner, 1884.
- BK: Bilge Kağan Yazıtı
- Bregel, Y. (2003). *An historical atlas of Central Asia*. Leiden, Boston.
- Bretschneider, E. (1888). *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources*. London 2. cilt.
- Civelek, Ö. (2005). *Dindışı Eski Uygurca Metinlerin Karşılaştırmalı Sözvarlığı*. Yıldız Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Clauson, S. G. (1962). *Turkish and Mongolian Studies*. London: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.
- . (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- DLT: *Dîvânu Lugâti't-Türk*
- Ekrem, E. (2003). *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, Yayınlanmamış Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi.
- Haenisch, E. (1939). *Wörterbuch zu Manghol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi)*. *Die Geheime Geschichte der Mongolen*, Leipzig.
- Herrmann, A. (1935). *History and Commercial Atlas of China*. Harvard University Press
- KB: Kutadgu Bilig
- KT: Kül Tegin Yazıtı
- Lessing, F. D. (1960). *Mongolian English Dictionary*. Los Angeles.
- Li Rongxi. (1995). *A Biography of the Tripiṭaka Master of the Great Ci'en Monastery of the Tang dynasty*. Berkeley/California
- Mayer, A. (1992). *Xuanzang's Leben und Werk. Teil 1. Xuanzang, Übersetzer und Heiliger*. Wiesbaden.
- Mostaert, A. C.I.C.M. (1941). *Dictionnaire Ordos*, t. premier. Peking, Catholic University.
- Ölmez, M. (1994a). *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- . (1994b). “Uygurca Xuanzang-Biyografisindeki Çince Alıntılar”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 4, 1994: 109-143.
- . (1995). “Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (1)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 5, 1995: 227-229.

- OTWF: Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. Volume: I-II, Wiesbaden.
- Pulleyblank, E. G. (1991). *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese and Early Mandarin*, Vancouver.
- de Rachewiltz, I. (2006). *The Secret History of the Mongols. A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*. Brill, Leiden.
- Reclus, É. (1881). *Nouvelle géographie univers.*, VI. 1881, s. 502
- Scholia: Röhrborn, K. – Brands, H. W. (Yayımlayanlar) (1981). *Scholia. Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde. (Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern)*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- SuvKaya: Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin, Dizin*, Ankara: TDK.
- Taishō Shinshū Daizōkyō* 大正新脩大藏經 第五十冊 No. 2053 《大唐大慈恩寺三藏法師傳》 .
Taishō Shinshū Daizōkyō 大正新脩大藏經 第十六冊 No. 665 《金光明最勝王經》 .
- Takahashi Tooru 高橋徹 (yazan), Gotō Tadashi 後藤正 (fotoğraflayan), (1999). *Sanzō Hōshi no şiriku rōdo* 三藏法師のシルクロード . Tokyo.
- Takakusu J., Watanabe, K. (1924-1934). *Taishō Shinshū Daizōkyō*. Tokyo. *Taishō*.
- Tekin T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara.
- . (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara.
- Temir, A. (1981). “Türkçe Kül-Tigin ve Moğolca Otçigin Adları Üzerine”, *Scholia*. 194-200.
- Tezcan, S. (1995). “Über Orchon-Türkisch *çugay*”, *Beläk Bitig. (Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag)*. Erdal, M.- Tezcan, S. (yayımlayanlar): Wiesbaden, 223-231
- Thackston, W. M. (1998-1999). *Rashiduddin Fazlullah, Jami‘u’t-Tawarikh: Compendium of Chronicles. A History of the Mongols*. Harvard University, Part One 1998, Part Two 1999, Part Three 1999
- Thomsen, V. (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, (çeviren ve yayıma hazırlayan: Köken, V.) Ankara // *Inscriptions de l’Orkhon déchiffrées par Vilh. Thomsen, professeur de philologie comparée à l’université de Copenhague. (Mémoires de la Société Finno-ougrienne, V, Helsingfors, 1896)*.
- TMEN: Doerfer, G. (1965). *Türkische und mongolische Elemente im neupersischen*. II. Wiesbaden.
- Tuğuşeva, L. Yu. (1980). *Fragmentı uyğurskoy versii biografii syuan’-tszana*. Moskva.
- . (1991). *Uygurskaya versiya biografii syuan’-tszana*. Moskva 1991.
- UW: Röhrborn, K. (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. 1-6, Wiesbaden

Wang Ching-ju 王靜如, (1944). “Arsi and Yen-Chi 焉耆, Tokhri and Yüeh-shih 月氏”, *Monumenta Serica*, cilt IX, s. 81-91.

Zieme, P. (1981). “Ein Hochzeitssegen Uigurischer Christen”, *Scholia*. 221-232.

Not: Ne yazık ki Pekin Üniversitesi’nden Luo Xin’in aynı konuda farklı malzemelerle ayrıntılı olarak ele aldığı makaleyi zamanında göremedim: “Kül Têgin’in Kül’ü Hakkında” (“论闕特勤之闕”, ss. 194-212), bak. Luo Xin, *Zhonggu bei zu minghao yanjiu*, 罗新, 中古北族名号研究, 北京大学出版社, 2009.

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARINDA YENİ BİR ALAN: ÇEVRECI ELEŞTİRİ

Ufuk ÖZDAĞ
G. Gonca GÖKALP ALPASLAN

Giriş

Cengiz Aytmatov, *Dağlar Devrildiğinde* adlı eserinde, çok önemli bir soru yöneltir okurlarına: “Dünya yerinde mi?”(2007: 158). Bu soru, Aytmatov’un, dünyanın artık eskisi gibi olmayışından duyduğu büyük endişeyi yansıtır. O halde çevreci eleştiriye tanıtıma amaçlayan bu yazıya Aytmatov’un sorusunu yineleyerek başlamak yerinde olur.

Çevreci eleştirmenler, edebiyat ile doğal çevre arasındaki ilişkiyi inceler. Çevre sorunlarının çok kritik bir noktaya geldiği günümüzde çevre sorunlarına çözüm üretme konusunda yazın insanının da bilim insanının yanında yer alması gerekmektedir. Çevreci edebiyat eleştirisi (ekokritisizm) 1990’lı yıllardan günümüze bu alanda uğraş veren çok sayıda yazar ve eleştirmen, düzenlenen konferans, yayımlanan bilimsel kitap sayesinde Batıda artık kurumsallaşmıştır; hatta üniversitelerde edebiyat ve çevre alanında mezuniyet sonrası programlar açılmaktadır¹. Bu yazının hedefi, çevreci eleştiriye Türk dili ve edebiyatının çeşitli alanlarında çalışan bilim insanlarının dikkatine sunmaktır. Dünyada Türklerin yaşadığı bölgelerde verilmiş edebi eserler çevreci açıdan incelenirse ortaya çok değerli bir hazine çıkacaktır ve bu, Aytmatov’un deyişiyle, dünyanın yeniden yerine oturmasına büyük bir katkıda bulunacaktır.

Çevreci edebiyat eleştirisi neden Batıda yıllar önce ortaya çıkmıştır ve bizim yazın insanımızın dikkatini neden bu kadar geç çekmiştir? Bunda Batıya kıyasla geç tüketim toplumu olmamızın büyük etkisi vardır. Küreselleşme, çokuluslu şirketler ve diğer unsurlar nedeniyle Batılı yazarları 1990’ların başından itibaren endişelendiren aşırı tüketim ve ona bağlı olarak şiddetlenen çevre yıkımı, Türk yazarları için aynı yıllarda pek büyük bir endişe kaynağı olmamıştır. Oysa günümüzde durum farklı. Küreselleşmenin ülkemizdeki boyutları, topraklarımızda faaliyet gösteren çokuluslu şirketler, aşırı nüfus artışı, çevre konusunda atılmış olumlu adımlara rağmen yasaların yeterince etkili uygulanamaması ve sayısız çevre problemi karşısında, artık çevreci eleştiri herkesin ilgi odağı olmak durumundadır. Çevre konusunda kalıcı yasaların çıkarılabilmesi ve varolan yasaların daha etkin uygulanabilmesi için, doğal çevreyi ve şehirleri tahrip etmeyecek bölgesel kalkınma planları için, gençlerin çevre konusunda güçlü bir eğitim alabilecekleri altyapıyı hazırlayabilmek için yazın insanımızın çevreci mücadeleye katkıda bulunması gerekmektedir. Edebiyatla harmanlanmış kuvvetli bir çevre ve ekolojik okuryazarlık eğitimi alan genç nesiller, geleceğin sürdürülebilir dünyasını şekillendirecektir.

Çevreci eleştiri nedir ve çevreci eleştirmenler (ekoeleştirmenler) temelde neyi savunur? En basit haliyle, dünya kültürlerine tarihsel, dinsel, felsefi ve toplumsal nedenlerle nüfuz etmiş olan, ‘insanın doğadaki tek ve en değerli varlık olduğu’ yolundaki görüşü reddederek insanın olduğu kadar doğal çevrenin ve diğer canlıların hakları olduğu görüşünü öne çıkarır². Yaşanılan

¹ Bu alanda en önemli lisansüstü programlardan biri, Nevada Üniversitesi (Reno)’nde, Edebiyat ve Çevre programıdır. Bkz. <<http://www.unr.edu/cla/lande/main.html>>.

² Özdağ’a göre, “Günümüzde bir çevre perspektifi oluşturma çabaları, Batılı insanın yüzyıllardır doğadan kopuk oluşunu ve doğayı sınırsızca sömürebilmesini meşrulaştıran gizli güçleri nihayet açığa çıkarmıştır. Çeşitli çevre filozoflarının, doğa etikçilerinin, ekoteologların ve çevre konularına duyarlı bilim insanlarının yaptığı çalışmalar, doğayı ‘öteki’ yapan ve ekolojik bir bakış açısının oluşmasını engelleyen en temel nedenleri ortaya koymuştur. Bazı çalışmalar insan merkezli bakışı yaratan başlıca sebebin Yahudi-Hristiyan geleneği olduğunu belirtir, bazıları ise bu durumun köklerinin Yunan felsefesinde olduğunu ortaya koyar. Birçoğları da doğayı insanın kullanımına sunan başlıca etmenin Bacon, Descartes ve Newton’un dualist ve mekanik dünya görüşleri olduğunu öne sürer. Bütün bu insan merkezli

coğrafyaların önem kazanması nedeniyle, kimi eleştirmenler çevreci eleştiri yerine “mekân edebiyatı”³ terimini benimsemişlerdir. Alanın en önemli isimlerinden Lawrence Buell, *The Environmental Imagination* (1995) (Çevresel İmgelem) adlı önemli kitabında bir eserin çevreci olup olmadığını belirlememize yarayan dört ölçütten bahseder. Bu ölçütler şöyle özetlenebilir: Eserde insanın dışındaki çevre sadece bir arka plan değil, insanın tarihinin doğa tarihiyle içiçe olduğu bir mevcudiyettir; insanın menfaati yasal olan yegâne menfaat değildir; insanın çevreye karşı sorumlulukları eserin etik boyutunun bir parçasıdır; eserde çevrenin değişmezliği değil de bir süreç olduğu düşüncesi vardır (1995: 7-8).

Bu durumda çevreci eleştiri nasıl tanımlanabilir? Şimdiye kadar birçok ekoeleştirmen çevreci eleştirinin tanımını yapmaya çalışmıştır. Ancak belki de en kapsamlı ve günümüzde de geçerli tanım çevreci eleştirmen Scott Slovic’e aittir. Slovic, çevreci eleştirinin “Doğa yazını eserlerinin akla gelebilecek her türlü bilimsel yaklaşımla incelenmesi ya da her türlü edebi eserde [ilk bakışta insanın dışındaki doğayla ilgili görünmeyenler de dahil] ekolojik sezdirimlerin ve insan-doğa ilişkilerinin tetkiki” olduğunu söyler (2008: 27). Slovic, *Going Away to Think* (2008) adlı kitabında yer alan “Ecocriticism” başlıklı bölümde geleceğin çevreci eleştirmenlerine önemli tavsiyelerde bulunur. Slovic’e göre, çevreci eleştirmen dünyada gerçekten değişim yaratmaya yönelik yazdığı için, kaleme aldığı yazıların, yaşanan coğrafyalara ait hikâyelerle birleşmesine çalışır⁴. Yazı duyularımızdan ve gerçek yaşantılarımızdan yoksun olmamalıdır; yazılarda “hem yaşadığımız dünyaya hem de edebi esere rastlanmalı”dır (2008: 28). Slovic yazısında, edebiyat denen olgu en temel düzeyde insanın değerleriyle bağlantılı olduğuna ve edebi anlatımlar okuyucuyu dünyada neyin anlamlı olduğunu düşünmeye sevkettiğine göre, ekoeleştirel yazılarımız tehdit altındaki dünyamıza karşı sorumluluğumuzu samimi olarak dile getirmelidir, der ve ekoeleştirel yazılarda, görüşlerin anlaşılır bir dille ve doğrudan yazılması gerektiğini vurgular (2008: 28). Son olarak da Slovic, ekoeleştirel yazıların toplumların doğayı anlamasına katkıda bulunabilmesi için dersler, kuramlar, metinler ve laboratuvarlar arasında kaybolmak yerine, fiziksel dünya ile temas içinde yazılması gerektiğini vurgular (2008: 29-30).

Çevreci bakış açısıyla ele alınan eserde, çevreci eleştirmen mekân konusunu ön plana çıkarır. Buna Peter Barry⁵ çarpıcı bir örnek verir. Barry’e göre, Edgar Allen Poe’nun “The Fall of the House of Usher” adlı hikâyesi, genel olarak hikâyeye baş kişisi Roderick Usher’in ruhsal durumu ve bozuk psikolojisi açısından ele alınır. Oysa çevreci açıdan bakılınca karşımıza çok farklı bir tablo çıkmaktadır: Eser incelemesinde evin bulunduğu yöre önem kazanır ve yakındaki gölün betimlemesinden yörede ekosistemin tahrip olduğu anlaşılır; hikâyede baş kişinin yaşadığı rahatsızlıkların çevre kirliliğinden kaynaklandığı ortaya çıkar (Barry 2002: 259-261). Barry çevreci eleştirmenlerin yöntemlerini beş maddede toplar: “Çevreci eleştirmen, doğal dünyanın temsiline özel bir ilgiyle yaklaşır, başlıca edebi eserleri çevre merkezli (ekosantrik) bir perspektiften tekrar okur; büyüme ve enerji, denge ve dengesizlik, simbiyoz ve karşılıklık, enerji ve kaynakların sürdürülebilir ve sürdürülemez kullanımları gibi bir kısım çevre merkezli (ekosantrik) kavramlara uygulama alanları araştırır; eserlerinde doğa konusunu geniş bir şekilde ele almış yazarları özellikle vurgular; deneme, seyahatname, anı kitapları ve bölgesel edebiyat gibi topografik malzeme sunan gerçeklere dayalı eserleri vurgulamak suretiyle edebi-eleştirel pratiğin alanını genişletir; baskın edebiyat kuramlarının dış dünyayı dilbilimsel ve toplumsal kurgulayışını benimsemeyerek bunun yerine dikkatli gözlemlerin çevre merkezli (ekosantrik)

sistemlerin birleşimi öylesine büyük bir etki yapmıştır ki, bugün Batı geleneğinin en temel düşüncelerinin yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir” (Özdağ 2005: 24-25).

³ Mekân edebiyatı terimi, İngilizcede “literature of place” olarak geçmektedir.

⁴ Slovic bu düşüncesini “narrative scholarship” ifadesiyle kavramlaştırmıştır.

⁵ Peter Barry, *Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory* (2002) (Teoriye Başlarken: Edebiyat ve Kültür Teorisine Giriş) adlı kitabında ilk kez, diğer edebiyat kuramları arasına “Çevreci Eleştiri”yi (2002: 248-271) dâhil etmiştir.

değerlerine, ortak etik sorumluluklara önem verir” (Barry 2002: 264). Bu maddelerde görüldüğü gibi, çevreci eleştirmen için doğa toplumsal ya da dilbilimsel bir kurgu değildir. Çevreci eleştirmen için doğa gerçekten vardır ve hem yaşantılarımızı etkilemekte hem de bizim yaşantı biçimimizden etkilenmektedir (Barry 2002: 252).

Batıda Çevreci Eleştirinin Tarihsel Gelişimi

Batıda 1990’ların başında çevreci edebiyat eleştirisinin yeni bir disiplin olarak ortaya çıkışının başlıca nedeni, 20.yüzyılın son çeyreğinde çevre sorunlarının sıklıkla baş sayfa haberi olmasıdır. Doğal kaynakların tükenmesi, hızlı nüfus artışı, toksik atıklar, ormanların yok oluşu, iklim değişikliği, biyolojik çeşitliliğin azalması gibi çevre sorunları Amerika’da bir grup yazın eleştirmenini alarma geçirmiştir. Bu eleştirmenler yazın dünyasının 1960’lardan itibaren ırk, sınıf ve cinsiyet konularına yoğun ilgi gösterdiğini, ancak aynı yazın dünyasının gittikçe ciddi bir boyut kazanan çevre sorunlarına hâlâ yabancı olduğunu saptayarak, çevreci eleştirinin temellerini atmıştır. 1980’lerden itibaren edebiyat ve çevre bağlantısını ele alan eserlerin dağınık da olsa yayımlanmaya başlaması, 1992 yılında Amerika’da ASLE’nin⁶ (Association for the Study of Literature and Environment/Edebiyat ve Çevre Çalışmaları Kuruluşu) kurulmasına yol açmış ve ASLE’nin yayın organı ISLE’de⁷ 1993 yılından itibaren yayımlanan yazılarla bu yeni disiplin hızla kabul görmeye başlamıştır. 1995 yılında ilk ASLE konferansıyla birlikte bu alanı tanımlayan kitap ve antolojiler yayımlanmış, özellikle Lawrence Buell’in *The Environmental Imagination* (Çevresel İmgelem)(1995) ve Glotfelty ve Fromm’un *The Ecocriticism Reader* (1996) (Çevreci Eleştiri Seçkisi) adlı kitapları geniş bir okur kitleyle buluşmuştur.

1978 yılında William Rueckert⁸ tarafından ilk kez kavramlaştırılan çevreci eleştiri, bu alanın yaratıcılarından Cheryl Glotfelty’nin deyişiyle “fiziksel dünya ve edebiyat arasındaki ilişkiyi” inceler (1996: xviii). Glotfelty, “Literary Studies in an Age of Environmental Crisis” (Çevre Krizi Çağında Edebiyat Çalışmaları) adlı makalesinde, çevreci eleştirinin yöntemlerini açıklar. Glotfelty, “(...) Ekolojinin birinci kuralı olan ‘herşeyin birbirine bağımlılığını’ benimseyeceksek, edebiyatın da çok karmaşık küresel sistemde önemli bir rol aldığı sonucuna varmalıyız” der (Glotfelty 1996: xix). Glotfelty, yazısında çevreci eleştirmenlerin bir edebi esere nasıl yaklaşacaklarına dair önemli bilgiler verir. Ona göre çevreci eleştirmen esere "Bu şiirde doğa nasıl temsil edilmiştir? Bu oyundaki değerler ekolojik erdemle uyumlu mudur? Toprağa ilişkin metaforlarımız toprağa olan tavrımızı nasıl şekillendirir?" gibi sorular yöneltebilir (Glotfelty 1996: xix).

Yazın eleştirmenleri, 1990’lardan itibaren, yaşambilimciler, iklimbilimciler, kamu politikası uzmanları, coğrafyacılar, kültürel antropologlar, peyzaj mimarları, çevre avukatları, hatta uygulamalı matematikçiler ve çevre mühendisleriyle bağlantılar kurarak ve kendi

⁶ Günümüzde ASLE, doğa ve kültür araştırmalarında, doğa yazını, çevreci eleştiri, görsel sanatlar, pedagoji, film, yaratıcı yazı gibi çeşitli alanlar yoluyla disiplinlerarası ve yenilikçi yaklaşımları teşvik etmektedir. ASLE’nin amacı, ağ erişim sayfasında belirtildiği gibi, “Edebiyat, kültür ve fiziki çevre arasındaki ilişkileri araştıran bilim insanı, eğitimci ve yazarları teşvik ederek sürdürülebilir bir dünya için doğa ve kültür anlayışı sağlamak”tır. Bunu desteklemenin yolları, “Çevreci edebiyatta, sanatta ve insani bilimlerde akademik araştırmaları, eğitim/öğretimi ve yaratıcı çalışmaları desteklemek; konferanslar, bilgi ağları, yayınlar ve diğer forumlar yoluyla etkin ve enerjik bir topluluğu teşvik etmek; çeşitliliği ve katılımcılığı ilerletmek için ulusal, disiplinlerarası ve kültürel sınırları birleştirmek; ekolojik yünden sürdürülebilir uygulamaları korumak ve savunmak” olarak açıklanmaktadır. Bkz. <<http://www.asle.org/>>.

⁷ ISLE: *Interdisciplinary Studies in Literature and Environment*. Bkz. <<http://isle.oxfordjournals.org/>>.

⁸ Çevreci eleştiri için Batıda yaygın olarak ekokritisizm(ecocriticism) terimi kullanılmaktadır. William Rueckert, ekokritisizm terimini ilk kez “Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism” (Edebiyat ve Ekoloji: Bir Ekokritisizm Deneyi) adlı makalesinde kullanmıştır(1996:105-123).

disiplinlerinin geleneksel yaklaşımlarından biraz da uzaklaşarak (Buell 2005: 6), bu yeni disiplinlerarası alanda eser vermeye başlamıştır. Çevreci eleştirinin disiplinlerarası oluşu ve akademi dünyasının dışındaki kuruluşlarla bağlantıları olumlu ve kalıcı bir etki yaratmış, bu yeni alanın Amerikan doğa yazını eserlerinin ötesinde genişlemesini sağlamış; doğal alanların korunmasının yanı sıra, kentsel ve kırsal mekânların çevre sorunlarını ve çevre adaleti gibi konuları da içermeye başlamıştır (Buell 1995: 7)⁹. Günümüzde çevreci eleştiri, Batıda özellikle Amerika’da üniversitelerde disiplinlerarası bir çalışma alanı haline gelmiştir. Bugün Amerika’da *ISLE* ve İngiltere’de *Green Letters* adlı dergiler, çevreci eleştirinin bilimsel ve eğitsel boyutlarını ön plana çıkaran en önemli yayın organlarıdır.

Batıda Çevreci Eleştirinin Aşamaları

Günümüzde çevreci eleştiri denince, bu alanın geçirdiği aşamalardan sıkça söz edilmektedir¹⁰. Peter Barry’ye göre çevreci eleştirinin edebi temelleri Amerika’da Ralph Waldo Emerson, Margaret Fuller ve Henry David Thoreau’nun el değmemiş doğayı ve yaban hayatı övdükleri yazılarına, İngiltere’de ise 18. yüzyıl sonlarında başlayan İngiliz Romantizmine uzanmaktadır¹¹. Amerika’da çevreci eleştiriye tetikleyen eserler, genel kaniya göre, Henry Nash Smith’in *Virgin Land* (1950) (Bakir Toprak), Leo Marx’ın *The Machine in the Garden* (1964) (Bahçedeki Makine), Roderick Nash’ın *Wilderness and the American Mind* (1967) (Yabanıl Doğa ve Amerikan Düşüncesi), ve Joseph Meeker’in *The Comedy of Survival* (1972) (Yaşamı Sürdürme Komedi) olarak kabul edilirken, İngiltere’de alanın ortaya çıkmasında Raymond Williams’ın *The Country and the City* (1973) (Taşra ve Şehir) ve Jonathan Bate’in *Romantic Ecology: Wordsworth and the Environmental Tradition* (1991) (Romantik Ekoloji: Wordsworth ve Çevreci Gelenek) adlı kitapları ön plana çıkmaktadır¹². Amerikalı bilim insanı ve yazar Rachel Carson’un 1962 yılında yayımlanan ve dünya çevre tarihinin akışını değiştiren *Silent Spring*’in (*Sessiz Bahar*) ise anılan kitaplar arasında özel bir yeri bulunmaktadır¹³.

Alana çok önemli katkıları olan Lawrence Buell, 2005 yılında yayımlanan *The Future of Environmental Criticism* (Çevreci Eleştirinin Geleceği) adlı kitabında çevreci eleştirinin kısa tarihçesini oluşturarak birinci ve ikinci devre çevreci eleştiri olarak kavramlaştırır (Buell 2005: 17)¹⁴. Buell’e göre birinci devre çevreci eleştiri, geleneksel doğa yazınının, doğa merkezli eserlerin ve doğa tarihinin ele alındığı, doğal alanların korunması odaklı bir eleştiri dönemi olmuştur¹⁵. İkinci devre çevreci eleştiriye doğal alanların yanı sıra yapılanmış çevre, şehirler ve

⁹ Çevreci eleştiride çevre adaleti konularını ele alan önemli bir kaynak kitap, Joni Adamson, Mei Mei Evans ve Rachel Stein’in editörlüğünü yaptığı *The Environmental Justice Reader: Politics, Poetics and Pedagogy* (Çevre Adaleti Seçkisi: Siyaset, Yazınbilim ve Pedagoji) adlı kitaptır. Çevreci eleştiriye giriş üzerine ASLE’nin ağ erişim sayfası okuyuculara birçok makale sunmaktadır. Bkz. <<http://www.asle.org/site/resources/ecocritical-library/intro/>>.

¹⁰ Günümüzde çevreci eleştirinin kısa tarihçesini inceleyen yayınlar bulunmaktadır. Buna önemli bir örnek, Ursula K. Heise’nin yazdığı “The Hitchiker’s Guide to Ecocriticism”dir. (2006: 503-516).

¹¹ Barry’nin açıkladığı gibi, Emerson, Fuller ve Thoreau, Amerika’da “transandantalistler olarak bilinen bir grup New England bölgesi yazarı ve filozofu”dur. Barry’nin Amerikan ve İngiliz çevreci eleştiri ekollerine dair görüşleri için bkz. Barry 2002: 249-251. İngiltere’de çevreci eleştiri için “green studies” terimi kullanılmaktadır.

¹² Barry’ye göre, İngiltere’de çevreci eleştiri, Amerika’daki örneklerinden farklı olarak, hükümet, endüstri, ticaret ve yenikolonyal güçlerden kaynaklanan çevre tehditlerine bir uyarı niteliği taşımaktadır (2002: 251).

¹³ Modern çevreciliği başlatan Rachel Carson’un *Sessiz Bahar* adlı kitabının en temel özelliği pestisitlere ilişkin bilimsel belgeselciliği güçlü bir edebi anlatımla ortaya koymuş olmasıdır.

¹⁴ Buell, örtüşen alanlar sebebiyle, çevreci eleştirinin tarihçesindeki birinci ve ikinci devre tanımlamasında, “dalga” yerine “palimpsest” metaforunun da kullanılabileceğini söyler (2005: 17).

¹⁵ Özdağ’ın ifadesiyle, doğa yazını Anglo-Amerikan düzyazı geleneğinde, “insan faaliyetleriyle eşsiz doğanın bozulmuş olmasını, yabanıl doğanın şehirleşmeden ve endüstrileşmeden bunalan modern insana

ekolojik adalet konuları üzerine yoğunlaşmıştır (Buell 2005: 30). Bugünlerde çevreci eleştirinin üçüncü devresinin ne olduğu/ne olacağı tartışmaları sürmektedir¹⁶.

1980'lerde münferit yazılarla başlayan birinci devre çevreci eleştiri, doğa için birşeyler söylemeyi amaçlamıştır. Çevreci eleştirmenler Amerikan doğa yazınına ve doğa korumayı esas alan Amerikan ve İngiliz yazarların eserlerine odaklanmış, doğa yazarlarında görülen ve insanın biyotik topluluğun bir parçası olarak sunulduğu eserler yoluyla çevre bilinci uyandırmaya yönelik çalışmalar yapmışlardır. Bu dönemde ağırlıklı olarak Henry David Thoreau, John Muir, Mary Austin, Berry Lopez, Wendell Barry, John Burroughs, Aldo Leopold, Edward Abbey, Terry Tempest Williams gibi doğa yazarlarının çevreci eserleri üzerine yazılar yazılmıştır. Organik dünya görüşünün hakim olduğu bu eserlerde insan, doğadan üstün değildir, doğanın bir parçasıdır ve insanın sürekliliği doğanın sağlıklı işleyişine bağlıdır. Ancak daha sonraki yıllarda, doğal alanların ve yapay çevrenin birbiriyle içiçe olduğu düşüncesi bazı çevreci eleştirmenleri organik dünya modelini sorgulamaya yöneltmiş, kentsel alanlarla tahrip olmuş alanları birlikte ele alan ve toplumsal niteliği ağır basan ikinci devre çevreci eleştiri başlamıştır¹⁷.

1990'ların ortalarında başlayan ikinci devre çevreci eleştiri, toplum odaklı olup kuramsal çalışmalara da sahne olmuştur. Bu devrede çevreci eleştirinin sınırları genişlemiş, çeşitli edebi türler (roman, öykü, şiir), etnik edebiyatlar, dünya edebiyatlarına çevreci yaklaşımlar ve kentsel mekânlar çevreci eleştirmenin ilgi alanına girmiştir. Buell *The Future of Environmental Criticism* (2005) (Çevreci Eleştirinin Geleceği) adlı kitabında, çevresel adalet hareketinin ikinci devre çevreci eleştiriye olan büyük etkisinden bahseder. Bu bağlamda Glotfelty'nin 1996 yılında yayınlanan önemli yazısındaki tespitler önemlidir. Glotfelty, çevre ve toplumsal adalet konularının ileride biraraya gelerek edebiyat ve çevre çalışmalarını genişleteceğini belirtmiştir¹⁸. Buell'in ikinci devre olarak nitelendirdiği çevreci eleştirmenlerse bu tespiti hayata geçirmiştir. Bu alanda Amerika'daki ilk çalışmalardan biri, etnik grupların edebiyatlarını çevreci açıdan inceleyen Joni Adamson'un yazdığı *American Indian Literature, Environmental Justice, and Ecocriticism: The Middle Place* (2001) (Amerikan Kızılderili Edebiyatı, Çevresel Adalet ve Ekoeleştiri: Orta Yol) başlıklı kitaptır. Bir yıl sonra Joni Adamson, Mei Mei Evans ve Rachel Stein tarafından yayımlanan *The Environmental Justice Reader: Politics, Poetics and Pedagogy* (2002) (Çevresel Adalet Seçkisi: Siyaset, Yazın ve Pedagoji) isimli kitap büyük ses getirmiştir¹⁹. Bu gelişme sayesinde, günümüzde kentsel alanları ve çevresel adalet hareketini²⁰ merkeze alan yazılar ağırlık kazanmıştır.

sığınak olmasını, modern insanın doğadan kopukluğunu, bakir kalmış topraklara duyulan tutkuyu ve daha nice konuyu sanat ve teknik bilimi birleştirerek anlatan" kurgusal olmayan yazı türüdür (2005: 17). Amerika'da doğa yazınına ilişkin bilgi için bkz. Özdağ 2005: 13-21.

¹⁶ Üçüncü devre çevreci eleştiriye dair önemli bir yazı, MELUS adlı derginin (Multi-Ethnic Literature of the US) 2009 yılında yayımlanan "Ethnicity and Ecocriticism" özel sayısındaki giriş bölümüdür. Bu yazıda Adamson ve Slovic "Bu [MELUS] sayısı üçüncü devre olabilecek çevreci eleştiriye araştıracaktır" der (2009: 6-7).

¹⁷ Birinci ve ikinci devre çevreci eleştiri için bkz. Buell 2005: 17-28.

¹⁸ Cheryll Glotfelty, 1996 yılında yayımlanan *The Ecocriticism Reader* başlıklı kitabına yazdığı ve edebiyatta çevre çalışmaları alanını başlatan giriş yazısında şöyle demiştir: "Çevreci eleştiri (ekoeleştiri) temelde beyaz adamın çalışma alanı olmuştur. Bu alan, çevre ve toplumsal adalet konuları arasında kuvvetli bağlar kuruldukça ve konuya farklı sesler katkıda bulunmaya başlayınca, birçok etnik grubu da içine alan bir hareket olacaktır" (Glotfelty 1996: xxv).

¹⁹ Bu kitapta bir makalesi bulunan T.V. Reed, ortaya çevresel adalet ekoeleştirisini (environmental justice ecocriticism) kavramını atarak, etnik edebiyatları ele alan çevresel adalet ekoeleştirisinde, edebiyatçının odaklanacağı bazı temel soruları belirlemiştir (2002: 145-162).

²⁰ Afrika, Latin Amerika, Asya, Amerika ve diğer ülkelerden 600'ün üzerinde kişi, 1991 yılında Washington D.C.'de, Birinci Ulusal Siyahi Çevreci Liderlik Zirvesi'nde biraraya gelerek Çevresel Adalet'in 17 ilkesini kabul etmiştir.

Günümüzdeyse üçüncü devre çevreci eleştiri tartışmaları sürmektedir. Adamson ve Slovic'e göre üçüncü devre ekoeleştiri, "etnik ve ulusal özellikleri tanır, ancak etnik ve ulusal sınırların ötesine geçerek insan deneyimlerinin tüm yönlerini çevreci bir bakış açısından araştırır"(2009: 6-7). Bu üçüncü dönemde çevreci eleştirinin kapsadığı konular, mekâna ait küresel kavramların yeni biyolojik bölgeselcilikle kaynaşması, uluslararası karşılaştırmalı çalışmalar, materyal ekofeminizm, hayvanlarda öznelliğe dair çalışmalar, evrimsel ekoeleştiri, posthumanizm, kültürel ekoloji, koloni dönemi sonrası çevreci eleştiri, çevresel adalet ekoeleştirisinin genişlemesi ve çok yönlü eylemci çalışmalar olarak özetlenebilir. Üçüncü devre çevreci eleştiri, küresel iklim değişikliği, biyoçeşitliliğin azalması, bölgesel ekosistemlere gelen tehditler, çevre kirliliğine bağlı sağlık sorunları gibi konulara ağırlıklı olarak yer vermektedir.

Batıda Çevreci Eleştirinin Bugünkü Durumuna Dair Tartışmalar

2001 yılında Karla Armbruster ve Kathleen R. Wallace tarafından yayımlanan *Beyond Nature Writing: Expanding the Boundaries of Ecocriticism* (Doğa Yazınının Ötesinde: Çevreci Eleştirinin Sınırlarını Genişletmek) adlı kitapta erken dönem çevreci eleştiri, deneme tarzındaki "kurgusal olmayan doğa yazını"na odaklandığı ve okuyucuyu şiirde ve kurgusal eserlerde çok sayıda yazar tarafından ele alınan çevreci düşünceleri keşfetmekten alıkoymuş için eleştirilir. Nitekim bu kitap, çoksesliliği esas alır ve siyahi yazar Toni Morrison gibi bazı önemli Amerikalı yazarların eserlerinde, İncil'de, erken dönem Amerikan edebiyatında, çağdaş filmlerde, tiyatrodaki çevreci boyutları ortaya koyar. Bu bağlamda son yıllarda şimdiye dek çevreci açıdan incelenmemiş birçok edebi tür, tarihsel dönem, yazar, siyahi Amerikalı ve Kızılderili Amerikalı gibi farklı kültürel grupların edebiyatları ve koloni dönemi sonrası edebiyatları²¹ da çevreci eleştirinin kapsamına girer ve alanın sınırları gittikçe genişler.

Çevreci eleştirinin gelişmesinde önemli rolü olan ekoeleştirmen Glen A. Love, doğa bilimleri ve insani bilimler arasındaki bağlantıların araştırılması üzerinde durmaktadır. Love'in *Practical Ecocriticism: Literature, Biology, and the Environment* (2003) (Çevreci Eleştiri Pratiği: Edebiyat, Biyoloji ve Çevre) adlı kitabı bu iki alanı biraraya getiren konuları ortaya koymaktadır. Çevreci eleştirinin önemli isimlerinden Ursula K. Heise de *Sense of Place and Sense of Planet: The Environmental Imagination of the Global* (2008) (Yer Algısı ve Gezegen Algısı: Küresel Çevre İmgelemi) başlıklı ses getiren kitabında yeni çevresel bakış açıları yaratarak çevreci eleştirmenlerin, yaşanılan mekânların ötesinde, tüm dünyamızın korunması üzerine yazmalarını istemektedir. Heise, bilimsel ağırlıklı eserleriyle ikinci devre çevreci eleştirmenler arasında yer almaktadır. Onun gibi çevreci eleştirmenler için, bilim ile kültür arasındaki çizgi belli belirsizdir ve çevreci edebiyat eleştirisi bilimin ışığında yapılmalıdır. Kültür çalışmalarında hâlâ gelişmekte olan bir alan olarak değerlendirilen çevreci eleştiri, yöntem tartışmalarına da sıkça sahne olmaktadır. Alanın şu ana kadar kapsadığı konular ve ihmal edilen konular bu tartışmaların önemli odaklarıdır. Süregelen tartışmalar yeni düşüncelere yol açmakta, çevreci eleştiri yeni yönlerle doğru genişlemektedir.

Alanın önemli isimlerinden Patrick Murphy, yaklaşık on yıl önce, çevreci eleştirinin kurgusal olmayan eserlere, Amerikan ve İngiliz edebiyatlarına odaklı olmasını şiddetle eleştirmiş, alanın tüm dünyaya yayılması konusunda şöyle demiştir: "Okuyucuların ve eleştirmenlerin bakış açısını genişletmek için, belirli edebi türlerin ve belirli ulusların edebiyatlarının [...] ön plana çıkmış olmasını yeniden gözden geçirmek gerekir. Böyle bir yeniden değerlendirme, dünyanın her köşesinden doğa odaklı edebi eserlerin alana dahil olmasını sağlayacaktır" (Murphy 2000: 58). Ursula K. Heise de, bir yazısında, çevreci eleştirinin Avustralya, İngiltere, Kanada ve

²¹ Koloni dönemi sonrası ekoeleştiri için önemli bir kaynak ISLE dergisinin Kış 2007 sayısında yayımlanan makalelerdir. Ayrıca DeLoughrey, Gosson ve Handley tarafından yayımlanan *Caribbean Literature and the Environment: Between Nature and Culture* (2005) Karaiplerde insan ve doğa tarihi kesişmelerini ortaya koyması açısından önemli bir kitaptır.

Amerikan edebiyatlarında çokça ele alındığını ancak İngilizcenin dışındaki dillerde bu yöndeki çalışmaların çok sınırlı kaldığını söylemiştir (2006: 513). Günümüzde çevreci eleştiri İngilizcenin dışındaki dillerde de yaygınlaşmaktadır. Çevreci eleştiri, Scott Slovic ve Patrick Murphy gibi eleştirmenlerin yoğun çabaları sayesinde karşılaştırmalı bir çalışma alanına dönüşmekte ve küresel bir boyut kazanmaktadır²². Yine de çevreci eleştirmenler sıklıkla çevreci eleştirinin henüz kesin bir yöntem geliştiremediğini söylemektedir. Öte yandan alanın disiplinlerarası tavrı insani bilimlerle fen bilimlerinin diyalogunu öngörmektedir. Günümüzde evrimsel biyoloji, risk teorisi, fenomenoloji, çevre etiği, feminist kuram, ekolojik dinbilim, antropoloji, ruhbilim, koloni dönemi sonrası kuramı, çevresel adalet ve çevre tarihi gibi alanlar çevreci eleştiriye beslemektedir ve alan sürekli genişlemektedir (Buell 2005: 10). Bu gelişmeler sonucunda, geçtiğimiz yıllarda Avrupa, Japonya, Kore, Avustralya-Yeni Zelanda ve Hindistan’da edebiyat ve çevre çalışmaları kuruluşu olan ASLE’nin benzerleri kurulmuştur²³.

Ülkemizde ve Türk dünyasında yeni bir alan olarak çevreci eleştirinin, her üç devrenin de birlikte ele alınacağı bir alan olması uygundur. Bu, hem Türk dünyasının edebiyatlarında geçmişten günümüze doğa bilinciyle eserler üretmiş olan yazarların ortaya çıkması açısından hem de çevreci eleştiri alanının şu anda geldiği boyuta katkıları açısından önemlidir. Yani hem doğal alanların korunmasını sağlayacak hem de doğal alanlar kadar, şehirleri ve zarara uğramış alanları ciddiyetle ele alan toplumsal içerikli bir çevreci eleştiri gereklidir. Ortaya çıkacak çalışmalar ülkemiz ve Türk dünyası için yeni bir çevreci eleştiri akımı yaratmalı, bu yeni akımla, Türklerin geçmişte ve bugün yaşadığı coğrafyalarda yüzyıllardır tahrip olmuş toprakların ve doğal değerlerin ele alındığı eserlere dikkat çekilmeli, tahrip olmuş toprakların yenilenmesini teşvik edecek eleştirel yazılar özellikle ön plana alınmalıdır. Çünkü çevreci eleştiri, çevre problemlerinin yaşamı tehdit ettiği günümüzde, ayakları yere basan ve artık süregelen edebiyat kuramlarının geleneksel soyutlamalarını kaldıramayacak bir eleştiri türüdür. Bu düşünceler doğrultusunda, Türk kültür ve edebiyatında şimdiye dek doğanın işlenişine yeniden bakmak yerinde olacaktır.

Türkiye’de Doğa Odaklı Edebiyat İncelemeleri

Türk kültür ve edebiyatında doğanın özel ve önemli bir yeri vardır. Şamanistik dönemden bugünkü Türk edebiyat ve sanatına dek doğa, eserlerin temel sorunlarından biri olarak işlenegelmiştir. *Yaradılış Destanı*’ndan itibaren Türk sözlü kültüründe insanoğlunun varlığı, doğanın üç temel ögesi gök, deniz ve toprağa bağlı olarak anlatılır. *Oğuz Kağan Destanı*’ndaysa Oğuz Han’ın, Türklerin dünyaya yayılmalarını sağlayacak olan oğullarına Gök, Dağ, Deniz ve Gün, Ay, Yıldız adlarını vermesi, Türklerin doğaya verdikleri değer, doğa-insan ilişkilerini algılayışlarının birer simgesi olarak değerlendirilebilir.

Türk edebiyatının ilk ve en güçlü yazılı örneği olan *Orhon Yazıtları*’nda yaradılışın “Üstte mavi gök altta yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış” cümlesiyle ifade edilmesi, yerin ve suyun kutsal olarak nitelenmesi, yokoluşun da ancak göğün çökmesi, yerin delinmesiyle mümkün olacağı belirtilmesi, ilk somut örneklerinden bu yana Türk kültür ve sanatının doğayla nasıl iç içe geçtiğinin açık kanıtıdır.

Türk kültür, sanat, inanış sistemlerinde doğanın işlenişine dair şimdiye dek tez, kitap, makale düzeyinde birçok inceleme yapılmıştır. Bütün bu çalışmalardan farklı olarak Türk edebiyatında doğanın işlenişini çevreci bir yaklaşımla ele alan ilk örnek Şükrü Elçin’in hazırladığı *Türk Edebiyatında Tabiat* (1993) adlı kitaptır. Elçin, kitabın önsözünde şunları söyler:

²² Patrick Murphy’nin *Literature of Nature: An International Sourcebook* (1998) (Edebiyat ve Doğa: Uluslararası Kaynak Kitap) başlıklı antolojisi, çevreci eleştiriye uluslararası boyuta getiren bir eser olduğu için önem taşımaktadır.

²³ Amerika Birleşik Devletleri dışındaki ASLE kuruluşları için bkz. <<http://www.asle.org/>>.

Türk Edebiyatında Tabiat adını verdiğimiz bu antoloji, başta toprak olmak üzere yer altı ve yer üstü su kaynakları ile atmosferin türlü sebeplerle kirletilmesi, ormanların yakılması, yoğun şehirleşme, kültür mirasının yok olması, canlıların (bitki, hayvan) ve hususiyile insan neslinin geleceği gibi bütün milletleri yakından ilgilendiren hayati meselelere eğitim-öğretim yolundan nasıl yardımcı olunacağı düşüncesinden doğdu (Elçin 1993: VII).

Kitapta Sadık Kemal Tural'ın "Edebiyat Eseri ve Çevre Arasındaki Bağlar", Ahmet Edip Uysal'ın "Edebiyat ve Tabiat", Sabri Esat Siyavuşgil'in "Türk Halk Şiirinde Tabiat", Abdülhak Şinasi Hisar'ın "Tabiat Sevgisi" başlıklı yazıları ile Halk, Divan ve yeni Türk edebiyatından doğa konulu şiir ve yazı örnekleri yer almaktadır. Her ne kadar bir antoloji niteliğindeyse de, bu kitap, ekolojik sorunlara dikkat çeken bir önsözle başlaması bakımından önemlidir.

1990'lardan itibaren üniversitelerin çoğunlukla Sosyal Bilimler Enstitülerine bağlı olarak Türk Dili ve Edebiyatı anabilim dallarında yapılan doğa konulu tezlere YÖK'ün arşivinden ulaşılabilir. Bu tezlerin çoğu, bir sanatçının eserlerinde doğa motiflerinin araştırılması niteliğindedir. Bu çalışmalar arasında göze çarpanlar şunlardır: Kenan Erdoğan, *Fuzuli Divanı'nda Kozmografya ve Tabiat* (1989, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Ramazan Işık, *İslam Öncesi Türklerde Tabiatla İlgili İnanışlar* (1994, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Birsen Öztürk, *Sait Faik Abasıyanık'ın Hikâyelerinde İnsan ve Tabiat Unsurları*, (1996, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Selma Baş, *Cenab Şehabeddin ve Teyfik Fikret'in Şiirlerinde Tabiat Unsurları*, (1997, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); N.Kübra Erbay, *Cengiz Aytmatov'un Eserlerinde Tabiat*, (1997, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Nermin Yazıcı, *Halikarnas Balıkcısı'nın Eserlerinde Tabiat*, (1998, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Hafize Gamze Demirel, *Nef'i Divanında Tabiat*, (2000, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Eyup Barlak, *Harputlu Rahmi Divanındaki Din, Cemiyet ve Tabiatla İlgili Unsurların Tahlili*, (2000, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Mustafa İsmail Bağdatlı, *Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Semere-i Şecere Tercümesinde Tabiat Felsefesi*, (2001, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Adem Yıldız, *Halk Şiirinde Tabiat*, (2002, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü); Hayal Meriç Uğraş, *Erken Türk Romanında Fiziksel Çevre Sorunsalı*, (2003, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü); Oğuz Özdemir, *Yazınsal Bir Tür Olarak Öykünün Çevre Duyarlılığına Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Günil Özlem Ayaydın, *Yaşar Kemal'in İstanbul'una Çevreci Bir Yolculuk*, (2003, Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Tezlere Pervin Ergun'un yazdığı *Türk Kültüründe Ağaç Kültü* (2004)²⁴ adlı kitabı ve doğa motiflerinin edebi eserlerde işlenişine dair pek çok makale ve çalışmayı eklemek mümkündür. Bununla birlikte, yukarıda adı geçen çalışmalardan sadece Günil Özlem Ayaydın tarafından hazırlanan *Yaşar Kemal'in İstanbul'una Çevreci Bir Yolculuk* başlıklı yüksek lisans tezi, kuramsal olarak çevreci eleştiriye dayanan bir çalışma niteliğindedir. Diğer eserler doğa teminin incelenmesine yönelik çalışmalardır.

Amerika'da çok önce başladığı halde Türkiye'de ancak 2000'li yıllardan itibaren sınırlı ölçüde tanınan çevreci eleştiriye dair Türkçe yazılmış makaleler ya da Türk edebiyatı üzerine Türkçe/İngilizce yayımlanmış ilk çalışmalar arasında –tarihsel sıralamayla- şunlar sayılabilir: Ufuk Özdağ, *Edebiyat ve Toprak Etiği: Amerikan Doğa Yazınında Leopold'cu Düşünce*. (2005, Ankara, Ürün Yayınları); Dilek Bulut, "Çevre ve Edebiyat: Yeni Bir Yazın Kuramı Olarak Ekoeleştiri," (2005, *Littera Edebiyat Yazıları* 17: 79-86); Serpil Oppermann, "Doğa Yazınında

²⁴ Pervin Ergun, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Ankara, 2004, AKM Yayınları.

Beden Politikası,” (2006, *Littera: Edebiyat Yazıları* 18: 75-85); Türkan Kuzu, “Aytül Akal’ın Masallarıyla Çocukta Çevre Bilinci Geliştirme” (2008, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19: 327-339); Ufuk Özdağ, "Edebiyatın Ekoloji Temelli Doğa Eğitiminde Önemi" (2008, *Ekolojik Okur Yazarlık: Sürdürülebilir Bir Dünya İçin Amanoslarda Doğa Eğitimi*. Ed. Y. Ergun, S. Yalçın-Özdilek, H. Pamir. Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları); Ufuk Özdağ, "Reading Yaşar Kemal's The Sea-Crossed Fisherman in the Year of the Dolphin." (2008, *Concentric: Literary and Cultural Studies*, 34.1: 45-74; Ufuk Özdağ, “Keeping Alive the Memory of the Amik: Environmental Aesthetics and Land Restoration.” (2010, *Facing the Past, Facing the Future: Essays on Memory, History and Literature*, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları). Bu çalışmaların hemen hepsinin son birkaç yıla ait olduğu ve sadece bir tanesinin kitap düzeyinde olduğu, onun da Amerikan edebiyatı hakkında olduğu görülmektedir.

Son olarak, bu alanı tanıtmak için Türkiye’de düzenlenen iki toplantıya değinmek gerekir. 2009’da Türkiye’de çevreci eleştirinin tanınması amacıyla, bir panel ve bir sempozyum gerçekleştirilmiştir. 5-9 Ekim 2009 tarihlerinde Ankara’da düzenlenen 7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi’nde çevreci eleştiri konulu İngilizce panelde Ufuk Özdağ, Serpil Opperman, Nevin Özkan ve Scott Slovic bu yeni alanı Türk dinleyicilere tanıtmışlardır.

Hacettepe Üniversitesi ve Ankara Üniversitesi tarafından ortaklaşa düzenlenen ve 4-6 Kasım 2009 tarihleri arasında Antalya’da gerçekleşen “The Future of Ecocriticism: New Horizons” (Ekoeleştirinin Geleceği: Yeni Ufuklar) başlıklı sempozyum, edebiyatta çevre çalışmalarının ülkemizdeki geniş ölçekli ilk örneği olmuştur²⁵. Toplantı, çevreci eleştiri kapsamında edebiyatla ilişkili disiplinlerarası çalışmalar yapan bilim insanlarını biraraya getirmiştir. Amerika’dan, Avrupa ülkelerinden, Türk Cumhuriyetlerinden ve ülkemizden pek çok araştırmacının katıldığı ve resmi dili İngilizce olan toplantıda, çevre-edebiyat bağlamında çeşitli konuların ve küresel çevre sorunlarının, tüm dünyada olduğu gibi, ülkemizde de derinlemesine ele alınması, çözümler üretilmesi, öncelikli olarak da çevre bilincinin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Sempozyum sonrası yayımlanacak kitapta Türk kültür ve edebiyatına ilişkin çevreci yaklaşımlar içeren şu makaleler dikkat çekmektedir: Günil Ayaydın Cebe, “Yaşar Kemal’s *Memed, My Hawk* and Latife Tekin’s *Muinar*”; Pınar Batur, “The Sea Connects it all: Yaman Koray’s Deep Ecology and Turkish Environmental Thought”; Gonca Gökalp Alpaslan, “Perceptions of Nature in Modern Turkish Poetry”; Nevin Özkan, “Doruk’s Plight: Human/ Nonhuman Relations in Abbas Sayar’s *Yılkı Atı*”; Zafer Parlak, “Perception of Nature in Anatolia Mystic Poetry: Folksongs and Tales”. Toplantıda Türk edebiyatı ve kültürüyle ilgili bildiri sunan araştırmacıların büyük çoğunluğunun Türk Dili ve Edebiyatı alanı dışından araştırmacılar olması, bu alanın henüz Türkologlar tarafından pek tanınmadığının açık bir kanıtıdır.

Modern Türk edebiyatında Sait Faik, Halikarnas Balıkcısı, Yaşar Kemal, Haldun Taner, İlhan Berk, Oktay Rifat, Can Yücel, Nermi Uygur, Yaman Koray, Oruç Aruoba, Latife Tekin gibi birçok sanatçımızın eserlerinde özel bir doğa algısının ve çevre bilincinin olduğu hemen söylenebilir; buna başka yazar ve şairleri eklemek mümkündür. Gerek Türkiye’de gerekse diğer Türk cumhuriyetlerinin klasik ve modern edebiyatlarında verilmiş eserlere çevreci bir bakış açısıyla eğilindiğinde, çok ciddi bir malzemeyle karşı karşıya olunduğu açıktır. Burada öncelikle yapılması gereken, doğa konulu çalışmalarla çevreci eleştirinin bakış açısını birbirinden ayırmak, sonra da çevreci eleştiri konusunda Batıda özellikle son yirmi yıldır yaşanan gelişmeleri izleyip kuramsal yaklaşımı temelden kavrayarak Türk edebiyatlarına ait özgün bir bakış açısı geliştirmektir.

²⁵ Ufuk Özdağ, Serpil Oppermann, Nevin Özkan ve Elis Yıldırım’ın girişimleriyle düzenlenen bu konferansın ağ erişim sayfası için bkz. <<http://www.ecocriticism.hacettepe.edu.tr>>.

Türkiye’de Doğa Yazınına Dair

Çevreci eleştirinin dikkat çektiği yazınsal bir alan olarak doğa yazınına Türkiye’den kimler örnek verilebilir diye düşünüldüğünde önemli iki adla karşılaşılır: Hikmet Birand (1904-1972) ve Sargun Tont.

Almanya’da bitki sosyolojisi üzerine doktorasını yaparak 1933’te yurda dönen ve Türkiye’de bu bilim dalını kurarak geliştiren bir doğa âşığı olan Prof.Dr. Birand, bilimsel yayınlarının dışında çok önemli eserlere imza atar. Doğanın dengesini yazınsal ve etkileyici bir dille anlatan bu kitaplar şimdiye dek, edebiyat dışı değerlendirilmiştir. “Bitkilerin yaşadıkları ortamla ve birbirleriyle olan ilişkilerini, Türkiye’nin bitki örtüsü ve toprak yapısını, erozyonu ve bitkilerin kara hayatına geçişi gibi, aslında doğanın canlı ve cansız her varlığının birbirleriyle olan ilişkilerini, inanılmaz akıcı bir üslupla hikâyeleştirdiği bir olgunluk eseri” (Nazlıcan: 2010) olarak nitelenen ve ilk kez 1966 yılında basılan *Alıç Ağacı ile Sohbetler*, bugün TÜBİTAK tarafından halen satılan ve çok okunan bir kitaptır. Birand’ın *Alıç Ağacı ile Sohbetler*’inin yanında *Anadolu Manzaraları* (1957), *Büyükada’nın Yeşil Örtüsü* (1936), *Keltepe Ormanlarında Bir Gün* (1948), *Bitkilerde Ekonomi Prensipleri: Biriktirme ve Artırma* (1950), *Türkiye Bitkileri* (1952) gibi kitapları da vardır.

Uzmanlık alanı deniz ekolojisi olan, söyleşi niteliğindeki yazılarıyla Türkiye’de çevre sorunlarına dikkat çeken yazılar ve kitaplar kaleme alan Sargun Tont’un *Sulak Bir Gezegendeki Öyküler* (1997 ?), *Nerden Geliyorsun Kuzeyden* (2008), *Solucanlara Piyano Çalan Adam* (2010) adlı kitaplarını da Türkiye’de doğa yazını örnekleri arasında özellikle saymak gerekir. Şimdiye dek adı geçen eserler, Türk edebiyatında doğa yazınına güçlü örneklerdir ve bu açıdan incelenmeyi beklemektedir.

Sonuç

Bu durumda Türkologlara ve çevreci eleştiri alanında çalışan araştırmacılara düşen görev, Türk kültür ve edebiyatına yeni bir bakış ve farklı bir soluk getirecek olan çevreci eleştiriye önce kuramsal olarak tanımak, sonra da Türk edebiyatından seçilen eserler üzerinde uygulamaktır. Orhon Yazıtları’ndan başlayarak, sözlü ve yazılı Türk edebiyatının bütün eserleri, bu açıdan incelendiğinde önümüzde yeni ve farklı ufuklar açılacaktır. Şimdi edebiyat araştırmacılarından beklenen, bu yazıda adı geçen ve geçmeyen yazarlarımızın eserlerini çevreci yaklaşımla incelemektir. Bu yaklaşım, çevre krizinin küresel boyutları gözönünde bulundurulduğunda, sağlıklı bir dünyaya doğru çok önemli bir adım olacaktır.

Kaynakça

- Adamson, Joni, Mei Mei Evans; Rachel Stein (Ed.) (2002). *The Environmental Justice Reader: Politics, Poetics & Pedagogy*. Tucson: The University of Arizona Press.
- Adamson, Joni; Scott Slovic (2009). "Guest Editors' Introduction: The Shoulders We Stand On: An Introduction to Ethnicity and Ecocriticism." *MELUS: Multi-Ethnic Literature of the U.S.* 34.2 (Summer 2009). Special Issue: Ethnicity and Ecocriticism: 5-24.
- Aytmatov, Cengiz (2007). *Dağlar Devrildiğinde: Ebedi Nişanlı*, İstanbul: Ufuk Kitap.
- Barry, Peter (2002). *Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory*. New York-Manchester: Manchester University Press.
- Buell, Lawrence (1995). *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- . (2005). *The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- DeLoughrey, Elizabeth M., Renee K. Gosson; George B. Handley (2005). *Caribbean Literature and the Environment: Between Nature and Culture*. Charlottesville: University of Virginia Press.
- Elçin, Şükrü (1993). *Türk Edebiyatında Tabiat*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Glotfelty, Cheryll (1996). "Literary Studies in an Age of Environmental Crisis," *The Ecocriticism Reader*. Ed. Cheryll Glotfelty and Harold Fromm. Athens, Georgia: The University of Georgia Press, xv-xxxvii.
- Heise, Ursula K. (2006). "The Hitchhiker's Guide to Ecocriticism." *PMLA* 121.2 :503-516.
- . (2008). *Sense of Place and Sense of Planet*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Love, Glen A. (1991). "Revaluing Nature: Toward an Ecological Literary Criticism." *Western American Literature*: 201-213.
- Murphy, Patrick D. (2000). *Further Afield in the Study of Nature-Oriented Literature*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- Nazlıcan, Nedim (2010). "Doğa Sevdası ve Alıç Ağacı Sırdaşlığıyla Geçen Bir Ömür Prof.Dr.Hikmet Birand". <http://www.yasamdersleri.com> (Erişim: 22.5.2010)
- Özdağ, Ufuk (2005). *Edebiyat ve Toprak Etiği: Amerikan Doğa Yazınında Leopold'cu Düşünce*. Ankara: Ürün Yayınları.
- Reed, T. V. (2002). "Toward an Environmental Justice Ecocriticism." *The Environmental Justice Reader: Politics, Poetics, & Pedagogy*. Ed. Joni Adamson, Mei Mei Evans ve Rachel Stein. Tucson: The University of Arizona Press, 145-162.
- Rueckert, William (1996). "Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism." *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. Ed. Cheryll Glotfelty ve Harold Fromm. Athens: University of Georgia Press, 1996. 105-23.
- Slovic, Scott (2008). *Going Away to Think: Engagement, Retreat, and Ecocritical Responsibility*. Reno: University of Nevada Press, 2008.

ORHUN ABİDELERİNİN ESTETİK VE MUHTEVASININ ÖNEMİ

İlhan ÖZKEÇECİ

Bu bildiriye Orhun abidelerinin banisi Göktürklerin tarihine kısaca yer verildikten ve abidelerin bulunduğu Orhun bölgesi tanıtıldıktan sonra Orhun abidelerinin görsel unsurları ele alınacaktır. Abidelerden hareketle Asya'nın sahip olduğu estetik ve felsefi değerlere dikkat çekilecek, abidelerin muhtevasının günümüz Türk toplumlarına verdiği evrensel ve eşsiz mesaj vurgulanacaktır. Bu abideler ve benzeri diğer abideler üzerinde yer alan estetik öğelerin tarihi sürekliliği dikkate alınarak Orta Asya Türk sanatının bugüne etkileri analiz edilecektir.

Göktürk Tarihi

Türklerin ana yurdu, Orta Asya'da Tanrı Dağları'nın kuzeyi, Hazar Denizi doğusu, Altay-Sayan Dağları'nın kuzeybatısı ve Aral Gölü çevreleridir. Göçebe Altay kavimlerinden olan Türklerin kökenleri ve bu kökenlerin tarihsel süreçteki geçmişi farklı teorilerle, değişik biçimde tarihlendirilir. Tarih sahnesine çıkan ilk Türk siyasi kuruluşu olarak MÖ 220'de "Büyük Hun Devleti" (Asya Hunları Devleti) kabul edilmektedir. Tarihin en büyük imparatorluklarından biri olan ve M. S. 216 yılına kadar yaşayan Hun devletinin ünlü lideri Mete'nin otuz beş yıl süren hükümdarlığı zamanında ülkenin sınırları Büyük Okyanus'tan Hazar Denizi'ne, Tibet ve Keşmir'den Kuzey Sibiryaya kadar uzanmıştır. Hunlar'ın, batıya doğru yürüyüşü bin yıllık bir süre için kesilmeyecek bir göç hareketine başlangıç olmuş ve Avarlar, Onogurlar (On-Uygurlar), ardından Hazarlar, Peçenekler, Uz (Ghuzz)lar, Kumanlar onları takip etmiştir.

Türk tarihinde Göktürk dönemi Hun kültüründen sonra önemli gelişmelere sahne olan bir dönüm noktasıdır. Göktürk Devleti, Avarları yenen Bumin Kağan tarafından 552 yılında kurulmuştur. Devleti kurduktan sonra Eski Hun İmparatorluğu'nun başkent bölgesi Ötüken'i merkez seçen Bumin Kağan Batı hanı olarak kardeşi İstemi'yi tayin etmiştir.

Avar ülkesini bütünüyle ele geçiren, birçok Türk boyunu birleştiren Bumin Kağan ve İstemi Kağan'dan sonra oğulları da büyük fetihler yaparak sınırlarını genişlettiler. Göktürk Devleti; Aral, Balkaş, Baykal gölleri ve Hazar Denizi'nin kuzey ve batı kıyılarından, batıda Volga'ya, doğuda ise Kore'nin kuzeyinden geçerek Büyük Okyanus'a dayanarak, Hun imparatoru Mete zamanından sonra en geniş sınırlara ulaştı. Hunlarda olduğu gibi Göktürklerde de devlet doğu ve batı olmak üzere iki idari bölgeye ayrılmıştı (Orkun, 1946, s. 122).

Tarihte ilk defa "Türk" ismiyle anılan bir devlet olan Göktürk Devleti'nin ekonomik ve askeri gücünden endişelenen Çin yönetimi birtakım entrikalara başvurarak Göktürk prenslerini taht kavgalarına teşvik ederek devleti zayıflatma yoluna gitti. 647 yılında Doğu kağanlığı yıkılınca Çinliler esir ettikleri Türk beylerini öldürmeyerek kontrol altında tutmayı tercih ettiler. Bu dönem Göktürk tarihinin ikinci dönemi oldu.

Türk beylerinin isyanları ile 682'de gelişen özgürlük mücadelesiyle Göktürklerin üçüncü ve son dönemi başladı. İleriş Kutluk Kağan'ın başkanlığında toparlanan Göktürkler yeniden eski dönemlerindeki güçlü konumlarına ulaşıp, akabinde Çin'i vergiye bağladılar (Öztuna, 1963, ss. 148-151). Süren iktidar mücadeleleri arasında devletin başına geçen Bilge Kağan ve kardeşi Kül-Tigin iç isyanlara ve Çin müdahalelerine karşı büyük mücadele verdiler. Fakat devam eden iç karışıklıklar ve anarşi sonuçta 731'de Kül Tigin'in, 734'de de Bilge Kağan'ın öldürülmesine ve 745 tarihinde Uygurlar'ın Göktürk iktidarına son vermesine yol açtı.

Orhun Vadisi

Orhun Vadisi bugünkü Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin bulunduğu coğrafyada, başkent Ulan Bator'dan 370 km. uzaklıkta ve deniz seviyesinden yaklaşık 1500 m. yükseklikte bulunmaktadır. Gobi Çölü ve Sibiryaya ormanları gibi tamamen farklı iki bölge arasında ve Asya

su sınırı üzerinde bulunan bozkır bölgesinde olan vadinin coğrafi ve doğal güzellikleri hayran vericidir. Sadece 100 km'lik bir bölge içerisinde bozkır, orman ve çöl gibi birbirinden farklı coğrafi yapıya sahip yerleri görmek mümkündür. Kıtasal soğuk iklim özelliğine sahip ve yağış miktarı çok az olan bu bölgede hava sıcaklığı değişikliği son derece fazladır.

Çangay Dağlarından doğan, Selenge Nehri ile birleşerek Baykal Gölü'ne dökülen Orhun Nehri'nin hayat verdiği Orhun Vadisi özellikle Türk tarihi açısından çok önemli bir bölgedir. Bu bölge Hun İmparatorluğu, Göktürk İmparatorluğu, Uygur İmparatorluğu ve Moğol İmparatorluğu'na ait başkentler, eski şehir ve yerleşim merkezleri, arkeolojik kalıntılar, yazılı ve dikili taşlar, mezarlar ve Budist tapınakların bulunduğu çok sayıda tarihi eser ve bilgi içeren zengin bir kültürel mirasa sahiptir.

Orhun Nehri boyunca Hunlar'dan ve daha eski uygarlıklardan kalan pek çok eski mezar bulunmaktadır. Göktürlere ait Orhun kitabeleri yine bu vadiye yer alır. İlk Uygur Kağanlığı'na başkentlik yapmış Ordu-balık ve bir zamanlar dünyanın en büyük imparatorluklarından biri olan Moğol İmparatorluğu'nun başkenti Karakorum Orhun Vadisi'ndedir.

Önemli Budist manastırlarının da bulunduğu bu kültürel açıdan eşsiz ve bereketli vadi halen konar-göçer hayatın yaşandığı bir bölgedir. Hayvanlarını otlatan ve bu kültürel miraslara değer verip koruyarak yaşayan bölge halkı için hayat bazı değişikliklerle birlikte yüzlerce yıldır olduğu gibi devam etmektedir.

1220 km² alanı kaplayan ve tüm dünya için önemli bir değer taşıyan Orhun Vadisi 2004 yılında UNESCO tarafından Dünya Miras Listesi'ne alınmış, bölgede bulunan doğal ve kültürel varlıklar korunma altına alınmıştır.

Resim 1. Orhun abidesinden bir görünüş (Fotoğraf: Mehmet Yılmaz).

Orhun Abideleri

Göktürkler döneminden günümüze ulaşan en mühim kaynak, Orhun ırmağı kıyılarında bulunan “Orhun Abideleri (Göktürk Abideleri, Anıtları, Kitabeleri)”dir. Orhun Abideleri, Türklerin bilinen ilk alfabesi olan Göktürk alfabesi ile II. Göktürk Devleti döneminde dikilmiş mezar taşlarıdır. Buldukları tarihte Türk tarihinin ilk yazılı belgeleri olarak kabul edilen Göktürk kitâbelerinin en önemlileri Tonyukuk (716), Kül Tigin (732) ve Bilge Kağan (735) adına dikilmiştir. Bilge Kağan ve Kül Tigin abidelerinin inşası, Bilge Kağan'ın yeğeni prens Yuluğ

Tigin nezaretinde Türk ve Çin sanatkârları tarafından gerçekleştirilmiştir. Tonyukuk kitâbesi ise bizzat Bilge Tonyukuk tarafından yaptırılmıştır. Anıtlardan Bilge Kağan ve Kül Tigin abideleri Orhun Irmağı civarında Koçu Saydam bölgesinde, Tonyukuk abidesi ise Bayn-Çokto bölgesinde ve diğer iki anıtın 360 km uzağındadır. Bu uzaklığa rağmen Bilge Kağan ve Kül Tigin anıtlarıyla aynı döneme ait olması ve aynı konuları içermesi nedeniyle Orhun abideleri içinde değerlendirilir.

Sonsuzluğa kadar kalması temennisi ile ebedi taş, abide manasına "Bengü Taşlar" denilmiş bu abidelerin Çin kaynaklarında yapımları bildirilir ve XII. yüzyıl Moğol tarihçisi Alâeddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa adlı eserinde bunlardan söz eder. Buna rağmen MS 700'lü yıllarda dikilen abideler XVIII. ve XIX. yüzyıllara kadar günümüz bilim dünyasına tanınmıyordu. 1889 yılında Rus bilgini Yadrintsev, sonradan Bilge Kağan ve Kül Tigin abideleri olduğu anlaşılan Orhun kitabelerini bulmuş, bunun üzerine 1890 yılında Heikel başkanlığında bir Fin heyeti, bir yıl sonra Türkolog Radloff'un başkanlığında bir Rus heyeti bölgede incelemelerde bulunmuştur. 38 harfli Göktürk alfabesi ile yazılmış kitabelerin dili 1893 yılında Danimarkalı dilbilimci Vilhelm Ludwig Peter Thomsen tarafından, Rus Türkolog Vasili Vasilyeviç Radloff'un yardımıyla çözülmüştür.

Kitabelerin bulunmasından sonra bölgede araştırmalar ve kazılar devam etmiş zaman içinde yeni ve önemli bulgular elde edilmiştir. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı'nın (TİKA) 1994'te Moğolistan'da başlattığı girişimlerle Orhun abidelerinin, yüzlerce heykel ve şehir harabelerinin bulunduğu vadinin hemen yanında kurulan ve tarihi anıtların içine taşındığı Orhun Müzesi ziyarete açılmıştır. TİKA'nın desteğiyle 1997 yılında başlatılan "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi" çalışmalarına katılan Türk arkeolog ve tarihçiler, 2001 yılında Bilge Kağan külliyesindeki sunak civarında altın, gümüş, bakır, bronz ve değerli taşlardan oluşan yaklaşık 4500 parça eser ortaya çıkarmıştır. Tek parçasına bile değer biçilemeyen ve Bilge Kağan'a veya bir yakınına ait olduğu düşünülen bu hazine "dünya mirasları" listesinde yer almaktadır. Eserler arasında Bilge Kağan'ın anka kuşu motifleriyle süslü tacı da bulunmaktadır.

Resim 2. Orhun Müzesi'nin görünüşü (M. Y.).

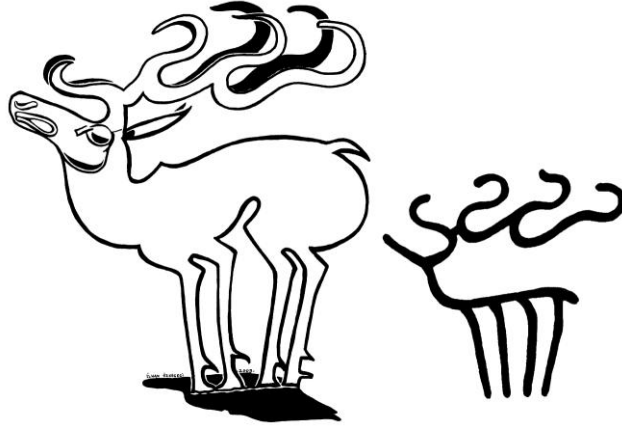

Resim 3. Orhun Müzesi içerisinde Kül Tigin ve Bilge Kağan abideleri (M. Y.).

Resim 4. Bilge Kağan'a atfedilen altın taç.

Orhun Abidelerinin bulunduğu bölgedeki kazı çalışmalarını sürdüren Prof.Dr. Bor Cugder başkanlığında Moğol arkeologlar, 2008 yılında, bir kurganda boyu yaklaşık 140 cm. olan bir heykel buldular. Prof.Dr. Cugder'e göre, şimdiye kadar dünyada bulunan en büyük kurgan olan Şevit kurganında bulunan bu heykelin Bilge Kağan'a ait olduğu düşünülmektedir. Bilge Kağan ve Kül Tigin anıtlarının batısında, anıtlara yaklaşık 2 km. uzaklıktaki iç içe iki bölümden oluşan Şevit kurganın dış duvarların bir kenarının uzunluğu 36 m, iç duvarların bir kenarının uzunluğu 24 m'dir.

Resim 5. Yakın zamanlarda Tuva'da bulunmuş, İskit dönemine ait olan ve altın bir plakadan yapılmış geyik figürü ve grafik analizi (Çizim: İ. Özkeçeci).

Resim 6. Orhun Müzesi'nin dağ keçisi figürlü levhası.

Orhun Abidelerinin Estetik Unsurları

Orhun abidelerini, Türk ve Çinli sanatkârların birlikte vücuda getirdiği anlaşılmaktadır. Çin tarihlerinde bu âbidelerin yapımı şöyle anlatılmaktadır: “732 yılında Kül Tigin öldü... İmparator (Hüang-tsung) ölen için bir mezar taşı yaptırttı ve yazısını kendisi telif etti. Bir mabed yaptırdı, taştan bir heykel diktirdi ve (mabedin) dört duvarına, ölenlerin savaşlardaki alpliğini tasvir eden resimler yaptırdı. İmparator bu iş için, altı tane meşhur ressam yolladı. (Ressamlar) resimleri öyle canlı yaptılar ki, Türkler hiç böyle canlı resim görmediklerini söylediler. (Kül Tigin'in kardeşi) Mo-Ki-Lien (Türk Bilge Kağan) resimlere baktıkça ağlardı” (Esin, 1972, ss. 44-45).

Çinli ressamlardan, abidedeki metinde de bahsedilir. Taşların Türkçe yazılarını, Yoluğ (Yuluğ) Tigin adlı beğeye yazdırıp hakkettiren kitabelerin müellifi Türk Bilge Kağan, Çinli san'atkârların gelişini şöyle anlatır:

“Bengü taşka urtum.
Tabgaç Kaganda bedizci kelürtim
Bediztim... Tabgaç Kağan içreke bedizci iti.
Anar adınçığ baruk yaraturtim,
İçin taşın adınçığ bediz urturtum, taş tokutdum”
(Âbidevî taşa vurdurdum,
Tabgaç (Çin) Kaganından nakkaş getirttim.
Nakş ettirdim... Tabgaç Kağanının iç (saray) nakkâşı idi.
Onlar için ayrı bark (binâ) yaptırdım.
İçini, dışını ayrıca nakş ettirdim, taşa hakkettirdim) (Esin, 1972, ss. 44-45).

Kül Tigin Abidesi

Bilge Kağan'ın 731 yılında ölen kardeşi Kül Tigin için yaptırdığı Kül Tigin âbidesi, gri mermer blok üzerine yazılmıştır. Yüksekliği 335 cm, genişliği (doğu-batı yüzleri) 132 cm'dir. 4 cepheli abide yukarıya doğru daralan bir özellikte olup üst kısım 122 cm'dir. Abidenin geniş batı cephesinde büyük kitabe Çince, diğer üç cephedeki ise Türkçedir. Doğuda 40, güney ve kuzeyde 13'er satırlık kitabe yukarıdan aşağıya ve sağdan sola okunacak şekilde düzenlenmiştir.¹ Metinde, Bilge Kağan'ın ağzından nakledilerek; Göktürk tarihine ait olaylar, Kül Tigin'in zeki, kahraman, gözü pek, savaşçı, fedakâr ve yardımsever kişiliği ve başarıları anlatılır, birlik, bütünlük mesajı verilir.

Geçen yaklaşık 1300 yıllık süreç içinde önemli ölçüde tahrip olan anıt 70 cm yükseklikteki kaplumbağa şeklinde büyük bir kaide üzerine oturtulmuştur.² Orta Asya kültüründe kaplumbağa sembolü oldukça yaygın bir anlama sahiptir. Bilgelik, uzun ömür, devletin bekası gibi anlamlar taşıyan kaplumbağa figürünün aynı zamanda yer ve göğü temsil ettiği söylenebilir.

Kitabenin tacına simetrik tarzda işlenmiş ejder figürleri yerleştirilmiştir. Ejderin bu coğrafyadaki yansıması oldukça anlamlı ve etkileyicidir. Düşünceye göre iyilik, kötülük, sağlık ve kahramanlık sembolü olan ejder, dünyanın dönmesini de sağlar, gök çarkını çevirirdi. Göğün idaresi evrenin ahengi ejder çiftine bağlı idi. Gökte yağmurun yağmasına sebep olan ve suların ve yerin altında yaşayan ejder kış sonunda yeryüzüne çıkar tabiatı yeni enerjiyle doldururdu. Üzerinde yer alan bu farklı sembolik figürler kitabeyi daha anlamlı kılmaktadır.

Kül Tigin yazıtının doğu ve batı yüzlerinde tepelik kısımda (bir birine paralel) kurttan süt emen çocuk tasvirleri vardır.

Kurttan süt emen çocuk tasvirleri Türk mitolojisindeki destan ve efsanelerindeki kurdu çağrışımları bakımından son derece önemlidir. Kül Tigin abidesinin en dikkat çekici yönlerinden birisi de anıtın doğu yüzüne ait tepeliğin tam ortasında yer alan bir dağ keçisi (teke) damgasıdır. Asena boylarının damgası olan dağ keçisi figürü çok sade ve yalın bir şekilde bir sembol olarak işlenmiştir. Bu figürün benzeri Bilge Kağan kitabesinde de bulunmaktadır. Tekeler yüksek dağlarda (Gök Tanrıya yakın yerlerde) yaşadıklarından birçok Türk boyu tarafından kutsal sayılmış, tanrının habercisi olarak kabul edilip "kök" (kök teke, kök erkek, kök eçki, kök çebiç, kök koşot) sıfatıyla anılmışlardır. Dağ keçisinin yaşayışıyla kendi yaşayışları arasında bağ kuran Türk kağanları dağ keçisini bu sebeple kendilerine simge (damga) olarak seçmişlerdir. Abideler üzerinde yer alan bu dağ keçisi sembolü stilize hayvan figürlerinin çok yoğun görüldüğü İskit sanatı ve Hun ile ilgiyi kuvvetli bir şekilde kurar. Pek çok kazıda rastlanan muhtelif şekillerdeki dağ keçisi ve buna benzer geyik heykelleri hayvan sembolizmi açısından Türk sanatında önemli yer tutmaktadır.

Bilge Kağan Kitabesi

Orhun anıtlarından Bilge Kağan anıtı, ölümünden sonra 735 yılında oğlu Tengri Kağan tarafından dikilmiştir. Kül Tigin anıtı ile aralarında bir kilometre mesafe bulunan anıtın yüksekliği 3.80 metredir. Doğu batı yönünde 122 cm, güney kuzey yönünde ise 126 cm genişliğindedir ve 4 cephelidir. Doğu yüzünde 41 satır, güney ve kuzey yüzlerinde 15'er satır yer almaktadır. Batı yüzünde çoğu silinmiş Çince metin bulunmaktadır. Anıttaki yazıların bazı bölümleri Kül Tigin anıtından aktarılmıştır. Kül Tigin anıtından farklı olarak Kül

¹ Türk harfleri "runique" (çentme-oyma) vasıf taşıyor ve doğrudan İranlılar, Çinliler, Hintliler vb. bu çeşit harf kullanmamışlardır. Ârâmî alfabesi ve ondan doğan diğer yazılar da (Pehlevî, Armazique vs.) "runique" değildir. Karakter yönünden Türk yazısına yakın düşen tek alfabe Batı'daki eski German "run"larıdır ki, bu ikisi arasında ne tarihi, linguistik bir ilgi yoktur (Kafesoğlu, 1995, ss. 323-324.)

² Daha sonra kaidenin parçalanması üzerine 1911 yılında sunak taşından kesilen granit bir bloğa yerleştirilmiştir.

Tigin'in ölümünden sonraki olaylar da anlatılmaktadır. Yollug Tigin tarafından yazılmıştır. Bilge Kağan yazıtı Kül Tigin kitabesiyle benzer özellikler gösterir. Bu anıtta bir kaplumbağa kaide üzerindedir. Tepeliğinde kurttan süt emen çocuk tasvirleri ve dağ keçisi damgası vardır. Tonyukuk, anıtı 1 ay 4 günde yazıp süslediğini belirtir. Anıttaki yazılarda, konu ve iletilen mesaj Kül Tigin yazıtındaki ile aynıdır. Bilge Kağan'ın, yönetimde olduğu süre içinde yaptıkları, halkına öğütleri, savaşları, Türk kültürü ve toplum hayatı yansıtılmaktadır.

Tonyukuk Abidesi

Bu iki anıtın 360 km doğusunda Bayn Çokto civarında bulunan Tonyukuk abidesi ise II. Göktürk Kağanlığı dönemine damgasını vuran şahsiyetlerden büyük vezir, danışman, devlet adamı, komutan Boyla Baga Tarkan Bilge Tonyokuk adına bizzat kendisi tarafından diktirilmiş iki kitabeden oluşur. Birincisi 243 cm, ikincisi 217 cm yüksekliğindedir. Birinci ve daha büyük olan taşta 35, ikinci taşta 27 satır Göktürk harfli Türkçe metin vardır. Bu anıtta kaide yoktur. Yukarıdan aşağıya ve diğer iki abidenin tersine soldan sağa düzenlenmiş yazılar diğer anıtlarınki gibi düzgün değildir. Anıtın batı yüzünde Tonyukuk'un mensup olduğu boyun damgası vardır. Abide'nin yanında büyük bir türbe kalıntısı, heykel kalıntısı, heykel, balbal ve taşlar vardır.

Kitabelerin müellifi Tonyukuk'tur. Tonyukuk anıtta öncelikle kendini tanıtır, sonra Göktüklerin Çin esaretinden nasıl kurtulduğu, kurtuluş savaşının nasıl yapıldığı, elde edilen başarıları ve bu başarılarla kendi rolünü anlatır. Tonyukuk İleriş Kağan'ı ve Kapagan Kağan'ı kendisinin tahta oturduğundan, onlarla birlikte Türk milleti için o güne kadar görülmemiş ve duyulmamış başarılar kazandıklarından bahseder.

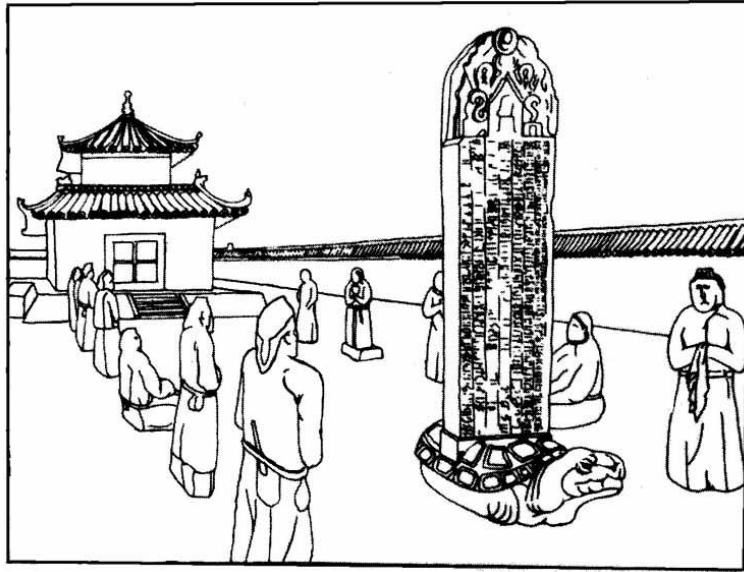
Türk adının geçtiği ilk Türkçe metin, taşta yazılmış ilk Türk tarihi, Türk edebiyatının ilk şaheserleri olarak değerlendirilen (Aslanapa, 1993, s. 16) bu abideler sadece dikili anıtlar değildir. Zira kitabenin yanı sıra bark, gözetleme kuleleri, koruma duvarları, balballar, insan ve hayvan heykelleri, sunak taşı bulunan muhteşem bir anıt mezar (türbe) külliyesi inşa edilmiştir.

Çevresi bir hendekle çevrili dikdörtgen bir ihata duvarı içerisinde doğu-batı ekseninde tasarlanmış bu dikkat çekici hatıralar mekânı kalıcı taş abideler, efsanevi insan heykelleri ve diğer sembolik unsurlarla zenginleştirilmiştir. Ziyaretçiyi giriş kapısının önünde bir çift koç heykeli karşılar. Girişin hemen önünde, iri formda bir mermer blok üzerine hakkedilmiş üzeri sembolik hayvan motifleriyle süslenmiş kaplumbağa kaideli kitabe vardır. Kitabe bark denilen etrafı açık çatılı bir yapının altında yer alır. İleri doğru devam edildiğinde yine aynı eksen üzerinde birbirine bakar vaziyette sağlı-sollu yerleştirilmiş ayakta, oturur vaziyette, kıyafetli, kadın ve erkek heykelleri yer alır. Bu heykelli yolun devamında kare mekândan oluşan mabet yapısı ve bunun müstemilâti bulunmaktadır.

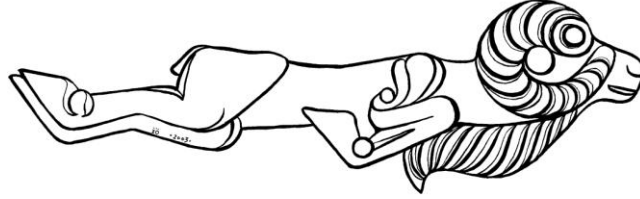
Son araştırmalarda geniş bir alana yayılmış bu komplekste ihata duvarlarının yüzeylerinde ve duvarların üzerinde bulunan kiremit benzeri tuğlalarda atlı insan figürlerinin resmedildiği tespit edilmiştir (Bahar, 2009). Eldeki kalıntılarla yapılan rekonstrüksiyonlarında özenle yapılmış, heybetli ve etkileyici bir mekân olduğu görülmektedir. Böylesine kalıcı eserler ortaya koyma çabası Göktürk devleti yöneticilerinin gelecek nesillere verdiği mesajın önemini vurgulamaktadır.

Resim 7. Kültigin Abidesinde bulunan heykel ve balballar.

Resim 8. Kültigin anıtının şeması (Novgorodova'dan naklen O. Aslanapa)

Resim 9. MÖ III., MÖ VI.-V.yüzyıllara tarihlenen va ahşap malzemeden yapılmış bir dağ keçisi figürü, I. Pazırık kurganından çıkarılmıştır (Çizim: İ. Özkeçeci).

Resim 10. Kül-Tigin abidesinde bulunan dağ keçisi figürü. (M.Y.)

Resim 11. İskitlere ait olduğu tahmin edilen ve MÖ VI. yüzyıla tarihlenen bir dağ keçisi heykelciği ve grafik düzenlemeleri. (Çizim: İ. Özkeçeci).

Resim 12. Sibirya’da bulunmuş ve MÖ VI. yüzyıla tarihlenen, dağ keçisi formunda bronz bir boyunduruk süsü.

Resim 13. Turan nehri üzerinde hayvan resimlerini ihtiva eden bir taş sütun (Orkun, 1987, s. 454).

Türk Sanatında Süreklilik, Ortak Motifler

Orta Asya’da Türkler yaşadıkları coğrafya ve iklim şartları içinde göçebe (konar-göçer) bir hayat tarzını tercih etmiştir. Hayatta kalabilmek için mücadele ve dayanıklılık gerektiren, hayvanlarla ve tabiatla iç içe bu hayat tarzının etkisi kültürü ve sanatı derinden etkilemiştir. Bu yüzden sanat eserlerinde hayvan motifleri ve hayvanlarla ilgili konular öne çıkar. Genel olarak “hayvan üslûbu” adıyla tanınan ve toplumun inançlarıyla şekillenen sanat anlayışı içinde tabiatı, hayvanları mükemmel bir biçimde gözlemleyip stilize olarak resmeden realist eserlerde sanatçılar hayvanların karakterini ve dinamizmini büyük bir başarıyla yansıtmışlardır. Tabiatı bütün doğallığı ile yaşayan Orta Asya Türk insanı, yaşamında yer etmiş vahşi ve ehli hayvanları yüksek grafik anlayışla resmetmiş, onları kendi inancına sembol olabilecek şekillerde kullanmıştır. Günümüzde bile teknolojik imkânlarla farkına varılması güç olan enstantaneleri binyıllar öncesinden tespit etmiştir. Detayların, tali kısımların tamamen atıldığı, öz ve sade ifadenin temele oturduğu bu estetik anlayış Asya insanının hayatında yer etmiştir. Her biri mücevher değerinde

olan ve farklı kullanım eşyaları üzerine çoğu altından yapılan bu orijinal eserler; faydacılık, üretkenlik ve insanoğlunun fonksiyonel kültürünün şaşırtıcı bir sentezinin başarılı bir bileşimidir.

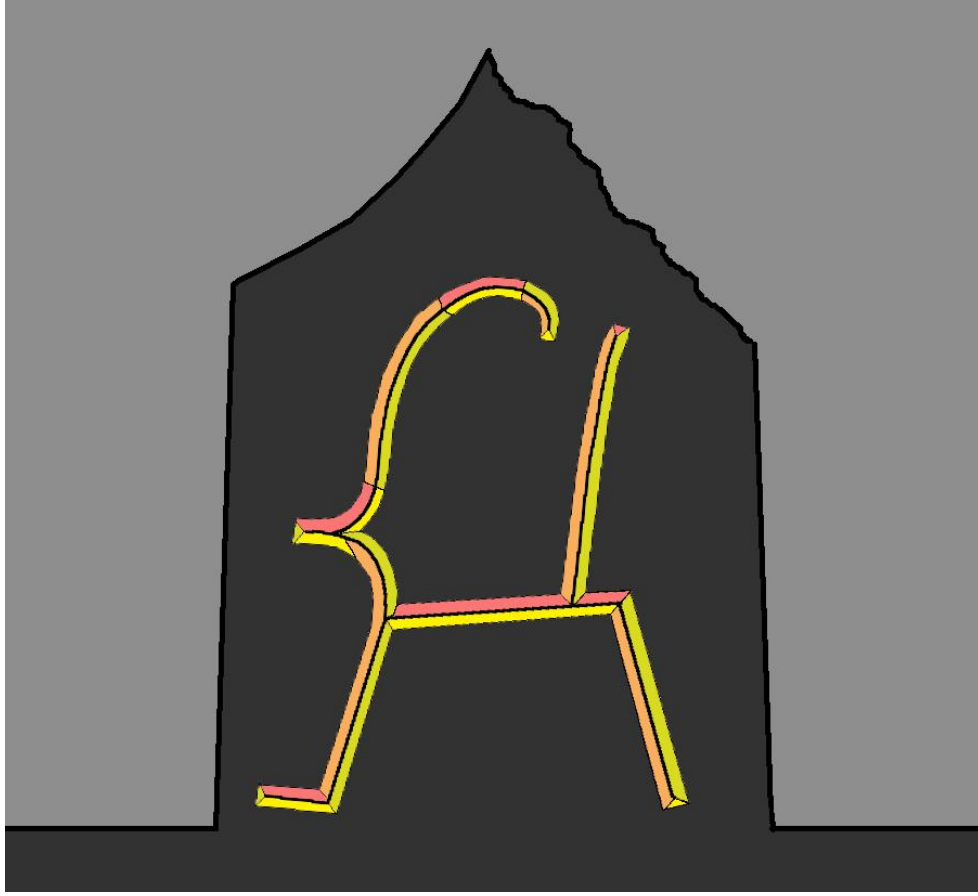
Tunç ve demir dönemine dayanan ve stilize hayvan figürlerinin günlük yaşamın her alanındaki eşya üzerine çeşitli malzemelerle ustalıkla aktarıldığı hayvan üslubundan başka ve daha sonraları gelişen “kıvrık dal” üslubu da Asya steplerinde yaşayan tüm topluluklarda görülür. Bu üslûpta geliştirilen motifler, daha sonraki Türk sanatının her dalında temel unsur olarak yer almıştır.

Türklerin yerleşik hayata geçmesiyle birlikte öne çıkan Uygurların kurdukları şehirler uzun zaman sanat merkezleri olmuştur. Buralarda yetişen sanatçıların Moğollar döneminde çeşitli ülkelere giderek eserler vermesiyle, Uygur sanatı diğer sanat çevrelerini önemli ölçüde etkilemiştir. Uygur sanatçıları ve kâtipleri İslâm dünyasında siyasetin olduğu kadar bilimin ve sanatın merkezi olan Bağdat'ta, İran'da Tebriz'de Timur döneminde bile yöneticilerin himayesinde çalışmışlardır. Bu sebeple Orta Asya tesirlerinin yayılmasında başlıca taşıyıcılar Türkler olmuştur.

Türk sanatının bugüne kalan ilk yazma örnekleri, MS VIII. yüzyılda sanat alanında büyük gelişmeler göstermiş olan ve Türk kültür tarihinde önemli bir yer tutan Uygurlar'a aittir. MÖ I. yüzyıldan MS XIII. yüzyıla kadar Orta Asya'da yaşayan Uygurlar'ın mabetlerindeki meşhur duvar resimlerinin yanında çok değerli el yazmaları da bulunmaktadır. İslâmiyet'in doğuşu sırasında zirveye erişen Orta Asya resim sanatının, İslâm sanatının doğuşuna ve gelişmesine önemli katkıları olmuştur. Uygurların süsleme ve resim sanatlarında başlattığı stilize bitkisel motifler, çekik gözlü, geniş yüzü, küçük ağızlı yüz karakteri gerek İslâm dünyasında, gerek Türk klâsik sanatlarında bin yılı aşan bir sürede devamlı olarak kullanılmıştır.

Orta Asya Türk sanatı dâhiyane estetik yorumları, motif ve kompozisyon birikimi Selçuklu ve Osmanlı kültürünü de önemli ölçüde etkilemiştir. Türk sanatında eşsiz mimari tasarımlar yanında şahane hatları, tezhipleri, ciltleri, resimleri ile yazma kitap sanatları başlı başına muhteşem bir gelişme göstermiştir. Kadim medeniyetlerin süregelen bir anlayışı olarak Osmanlı döneminde de sanata ve sanatçıya büyük önem veren yöneticiler, saray bünyesinde bir nakışhane kurmuşlardır. Nakışhanede bir yandan yöneticiler için birbirinden değerli eşsiz sanat eserleri üretilirken diğer yandan mimari, cam, deri, ahşap, dokuma, çini, kitap, kumaş, silah, mücevher, halı, çini, maden gibi farklı sanat dallarındaki ürünler için kompozisyonlar meydana getirilmiştir. Süsleme sanatları Türk sanatının çeşitli formları arasında başlıca bağı oluşturmuş ve tüm kompozisyonların aynı merkezden tasarlanmış olması sebebiyle Türk sanatında inanılmaz bir üslûp birliği ortaya çıkmıştır (Özkeçeci'ler, 2007, ss. 17-18).

Orta Asya klasik sanatlarımızda kullanılan motif, kompozisyon ve formlara kaynaklılık etmiş, zaman içinde yine bu medeniyet çevresinden gelen sanatçılar ve sanat akımları Osmanlı sanatına yeni soluklar üflemiştir.

Resim 14. Kitabeler üzerindeki dağ keçisi figürünün yeniden çizimi (İ. Özkeçeci)

Orhun Abidelerinin Muhtevası

Göktürkler ile ilgili en önemli eserler olan Orhun Abideleri birer mezar taşı mahiyetinde dikilmiş olmasına rağmen, daha çok bir çeşit siyasî hatırat, tarih ve beyanname niteliği taşımaktadır. Aynı zamanda güçlü bir hitabet özelliği de taşıyan abideler, Göktürklerin alfabesi, dili, kültürü ve edebiyatı konusunda eşsiz belgelerdir ve Türk tarihinin bir döneminin canlı şahitleri olarak bugün karşımızdadır.

Orhun kitabelerinin paha biçilmez mesajları Türk toplumu için kıymeti hiç değişmeyecek, adeta bütün çağlara hitap eden, zamanlar üstü evrensel bir beyanname niteliğindedir. Yaklaşık binbeşyüzyıl kadar önce yapılan bu abidelerin meydana geliş şartları oldukça anlamlı ve düşündürücüdür. Tarihin zor bir döneminde düzenli bir devlet kuran, milletine sahip çıkan, onun huzur ve mutluluğu için kendi hayatını ve rahatını yok sayan bir Hakan'ın düşündükleri, diledikleri, duaları, ikazları, tembihleri samimi ifadelerle taşlara nakşedilmiştir. Bu devleti en iyi bir şekilde devam ettirmek ve milletine güvenli bir hayatı yaşatmak, dostu, düşmanı fark edip gerekli tedbirleri almak hep Bilge Kağan'ın³ mesajının deruni manalarında yer almıştır.

³ Bilge Kağan, 683 yılında doğdu. Babası, Göktürk Devleti'ni yeniden kuran İltiş Kutlug Kağan, annesi İlbilge Hatun'dur. 8 yaşında babasını kaybeden Bilge Kağan, 24 yıl boyunca Göktürk Kağanlığı yapan amcası Kapagan Kağan'ın elinde büyüdü. Amcası öldüğünde yerine geçen oğlu İnal'ı devirerek 32 yaşında Göktürklerin başına geçti. Devleti yönetimine alan Bilge Kağan, önce iyi bir yönetim oluşturmayı hedefledi. Bu amaçla ordunun başına, 31 yaşındaki kardeşi Kül Tigin'i, vezirliğe de Tonyukuk'u getirdi. Gerek milletini yerleşik hayata geçirme, gerekse Türkler arasında Budizm'i yayma düşüncelerinden, Tonyukuk'un, "yerleşik hayata geçen Türklerin güçlü Çin'e karşı güçsüz kalacağı ve

Bilingual (iki dilde) olarak, hem Türkçe hem Çince yazılmış olan metinler işlek nesir dili ile gelişmiş ve olgun bir ifade tarzına sahiptir. Edebi açıdan mükemmel bir tutarlılığa sahip olan ve özlü sözlerle, deyimlerle bütünlenmiş olan metinlerdeki bu olgun anlatım, uzun tecrübelerle sahip bir toplumun işaretçisidir. “*Dizliye diz çöktürmek, başlıya baş eğdirmek*”, “*içte aşsız, dışta donsuz*” gibi ifadeler, dilin ve yazının evveliyatında köklü bir birikimin olduğunu düşündürür.

Bir mezartaşı olarak dikilmeleri ile Türk sanatının temel özelliklerinden birisi olan işlevselliği yansıtmamasının ötesinde bu mezartaşları çok daha önemli bir fonksiyona sahiptir. Ancak bu işlevi Türk toplumundan başkası göremez, dolayısıyla yabancı âlimlerin araştırmalarıyla ortaya konulamaz, sadece o toplumun ruhunu taşıyanlar için, bir liderin kendi toplumuna çağlar aşan hitabıdır bu. Tüm Türk soyuna hitabeden Bilge Kağan’ın sözleri mekân ve zamanın ötesinde, sadece kendi gününü anlatan ifadeler değil, genelgeçer nitelikli önemli tespitlerdir. Devlet olma bilinci, devlet düzeninin önemi, devlet adamının nitelikleri, bulunduğu coğrafyayı çok iyi tanıma ve kendi jeo-politik konumunu iyi değerlendirme, düşmanını ve onun hilelerini bilerek siyaset yapma, iyi yönetim ve devlet bilincinin kaybolması halinde ise özgürlüğün de yitirileceği gibi çok önemli mesajları içerir. Bilge Kağan, bir yönetici olarak kendi mücadelesini de “*Milletin adı, sanı yok olmasın diye, Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturdum. Kardeşim Kül Tigin ve iki Şad ile ölesiyle bitesiyeye çalıştım*” diyerek bütün samimiyeti ile ifade eder. Ne kadar çok fedakârlık yaptığını, yatıp oturarak başarı ve gücün elde edilemeyeceğini kendi tecrübeleri ile anlatır. Ancak güçlü bir devlet için sadece gayretli ve iyi bir yönetici yeterli değildir, aynı zamanda “bilici” bir danışmana ihtiyaç vardır. Bilge Kağan; “*Kağanı kahraman (cesur), Müşaviri bilici*” şeklinde tekrar tekrar vurgulamaktadır. Bu âbideler kıymet bilen bir toplum için değeri hiç azalmayacak, bulunmaz hazinedir. Göktürk istiklâl savaşı hazırlıklarından itibaren İleriş, Kapagan, Bilge zamanlarında devlete 46 yıl hizmet eden, savaşlarında hiç başarısızlığa uğramayan, “Boyla Baga İnançu Yargan Apa Tarkan” ünvanlarını taşıyan, “bilge” ve stratejist Tonyukuk bizzat “bilici müşavir”in önemini anlatır (Özkeçeci, 2004, ss. 171-172).

Tonyukuk, hakanlığın ordusunu, adliyesini tanzimde başta geliyordu. Çin kaynaklarında bile bu meziyetleri belirtilmekte ve “Aygucu” olarak devletteki büyük rolünü, o çağın dînî, kültürel cereyanlarını nasıl yakından takip edip Türk milleti açısından değerlendirdiğini ifade etmektedir: Bilge Kağan’ın, Çin’de olduğu gibi Türk ülkesinde de savunma maksadıyla, şehirleri surlarla çevirmek, hisarlar yaptırma isteğine Tonyukuk itiraz etmiştir: “*Bunlar olmamalı. Biz ömrünü sulu ve otlu bozkırlarda geçiren milletiz. Bu hayat bizi daima bir harp egzersizi içinde tutmaktadır. Göktürkler’in sayısı Çinlilerin yüzde biri bile değildir. Başarılarımız yaşayış tarzımızdan ileri gelir. Kuvvetli zamanlarımızda ordular sevk eder, akınlar yaparız. Zayıf isek, bozkırlara çekilir, mücadele ederiz. Eğer kale ve surlar içine kapanırsak, T’ang orduları bizi kuşatır, ülkemizi kolayca istilâ eder...*” Bilge Kağan’ın diğer bir düşüncesi de memlekette Budist ve taoist tapınaklar inşa ettirerek bu din ve felsefeyi Türkler arasında yaymaktı. Tonyukuk şöyle dedi: “*Her ikisi de insandaki hükmetme ve iktidar duygusunu zaafa uğratar. Kuvvet ve savaşçılık yolu bu değildir. Türk milletini yaşatmak istiyorsak, ne bu talimlere, ne de tapınaklarına ülkemizde yer vermemeliyiz*” (Kafesoğlu, 1995, ss. 117-118).

yenilerek Çinlilere tutsak olacağı”, “Budizmin de Türk insanındaki hükmetme ve iktidar duygusunu zayıflatacağını, bu dinin ve tapınaklarının ülkeye sokulması halinde Türk milletinin yaşamının sona ereceği” uyarıları üzerine vazgeçer. Kağanlığı döneminde Göktürk Devleti’nin sınırları Çin’in Şun-Tung Ovası’ndan İç Asya’da Karaşar bölgesine, kuzeyde Bayırku sahasından Ani Irmağı havalisi ve Batı Demir Kapı’ya ulaştı. Önce veziri Tonyukuk’u, ardından da kardeşi Kül Tigin’i kaybeden Bilge Kağan’ı, Çinlilerle iş birliği yapan bakanı Buyrak Cor zehirledi. Yatağında hasta yatarken, kendisini zehirleyen bakan ve yardımcısını öldürten Bilge Kağan 25 Kasım 734’te öldü.

Yüzyıllar öncesinde yazılmış bu abideleri daha yakından tanımak, hal ve hayatımıza intibak eden noktalara öncelikle ehemmiyet vermek, mesajlarını iyi anlamak bir zarurettir. Türk tarihinin ve Türklüğün, bağımsızlık ve özgürlük fikrini pekiştiren, Türk siyasi tarihi ve kültürünü aydınlatan bu muhtevası; atalarından torunlarına aktarılan ve her dönem geçerliliğini devam ettirebilecek altın öğütler içeren tabiri caizse temel bir kutsal metin gibidir.

Sonuç

Asya, tarih ve kültür açısından güçlü değerlere sahip birikimiyle dünyanın en kadim ve merkezi coğrafyasıdır. Tüm felsefi düşüncelerin ve inanç sistemlerinin doğup geliştiği büyüklü Asya, tarih boyunca nice ihtişamlı medeniyeti bağrında yetiştirmiş, bunların birikimlerini yeryüzüne taşımıştır. Türk kültürel etkinliğinin ağırlıkta olduğu zengin, velûd, dinamik, büyük Asya'nın kazanımları tarihe kayıtlıdır. Uzun ve geniş kapsamlı tarihsel süreçte gelişen sanat mirasımızın ve sanat tarihimizin bilinen derin kökleri İslâm öncesi dönemlere, binlerce yıl önceye ve hâlâ kullanılan motiflere kaynaklık eden Orta Asya'ya dayanır.

Ben bu bildiri ile toplumların hayatında kültür, sanat ve hatta siyasetteki sürekliliklere dikkat çekmek istedim.

Mesela “bir dikili taşı bile yok” deyiimiyle günümüze kadar gelen “abide dikmek” binyıllardır süren bir gelenektir. Göktürkler’le ilgili olarak, Orhun kitâbelerinin bulunmasından sonra hızlanan araştırmalar, bölgede Açıt Nuur Kitabeleri, Ar Hanan Kitabeleri, Paga Uygur Kitabeleri, Bugut Kitabeleri, Gurvaljin Uul Kitabeleri, Haytu Tamir (Tayhar Çulu) Kitabeleri, Karabalgasun Kitabeleri gibi daha birçok kitâbenin keşfini sağlamıştır. Mesela Talas ve Yenisey nehirleri civarında da Göktürk harfleriyle yazılmış kitabeler bulunmaktadır. 1721 yılında Yenisey vadisinde bulunan ve Kırgızlara ait olduğu düşünülen mezar taşlarını içeren bu kitabeler Orhun abidelerinden iki yüzyıl öncesine aittir. Sade ama çarpıcı üslubu ile adına dikildiği şahısları samimi bir dilde anlatan Yenisey kitabeleri kendinden yüzlerce yıl sonra yapılan Selçuklu dönemi Ahlat mezar taşlarıyla benzerlik gösterir.

Göktürk sanatı ve kültürü ile ilgili olarak çeşitli kaynaklarda olduğu gibi, bu topraklara gelmiş olan seyyahlar ve elçilerin hayranlık dolu gözlemlerle yazdıkları hatıralarında bugün pek azı ele geçen, çok sayıda değerli sanat eserleri detaylı bilgiler vermektedir (Öztuna, 1963, s. 160).

Kaplumbağa kaideli üzerinde ejder figürü olan kitabeler aynı form ve estetik çizgilerle Uygurlar’da hatta Kore sanatında da görülür (Özkeçeci, 2010). Bu kitabelerin tacında yer alan ejder (ejderha) figürü, her milletin mitolojisinde vardır. Kaynağı eski Babil, Sümer, Akad ve Hititlere dayanan ejderler Çin’den Meksika’ya, Afrika’dan Orta Asya’ya kadar her bölgenin kültüründeki inanç ve düşüncelerle kullanılmış, sanat ve kültürün bir parçası olmuştur. Sümer efsanelerinde, Gilgamiş Destan’ında görülür. Yunan mitolojisinde çift başlı yılan şifa dağıtıcısıdır. Germen kavimlerinde ejder, kutsal suların gözcüsü ve bekçisidir. Hz. Musa’nın asası ejder şeklini alarak Allah’ın mucizesini insanlara göstermiştir.

Yine Orhun kitabelerinden de mevcudiyetini bildiğimiz kağanın mezarları veya abidesi üstüne yapılan binalara verilen ad olan “bark” lisanımızda ev kelimesiyle eş anlamlı olarak “ev, bark” şeklinde dilimizde hâlâ yaşamaktadır. İslâmiyet’ten sonra gelişen “kümbet” ve “türbe” mimarîsinin esasını bu “bark”larda aramak yanlış olmaz (Köprülü, s. 187).

Sadece Türk sanatının seyrinde değil birçok Asya ülkesinin sanatında benzer bir güzellik anlayışı, çeşitli tarihi yapılar, kullanım eşyaları ve dekoratif süsleme unsurlarından oluşan görsel malzeme büyük ölçüde benzerliklere ve ortak noktalara sahiptir.

Asya’nın büyük medeniyet çevreleri, inanç sistemleri içinde çağlar boyunca sürekli iletişim içinde bulunmuşlardır. Zaman zaman savaşlarla, ticari, siyasi ve ekonomik ilişkilerle sürekli olarak bağlantılı olmuşlardır. Meşhur “İpek Yolu” yüzyıllar boyunca ülkeden ülkeye, milletten

millete ticari malların ötesinde eşsiz yazma kitapları, o kitaplar içindeki bilgileri, görgüleri, anlayışları, gizemleri taşımış ve kültürleri kaynaştırmıştır. Bu kesif etkileşim Asya ülkelerinin pek çoğunda önemli ortak insani değerlerin yanı sıra tarihi eserlerinde de benzer estetik çizgiler, formlar, kompozisyonlar, kurgular, motifler, kısaca ortak bir sanat anlayışını doğurmuştur.

Dolayısıyla kültür, sanat anlayışı ve bu anlayışla verilen eserler günümüzün çağdaş toplumunda değişime yapılan aşırı vurgunun aksine inanılmaz bir süreklilik göstererek zamanda ve mekânda yayılır.

İnsanlık tarihinde hiç bir kültür ve medeniyet saf kalmamıştır. Muhakkak alıntılar, tesirler ve çeşitli alışverişler olacaktır, ama sonuçta her medeniyet kendi karakter çizgileri ile kendi kültür kodlarını oluşturur. Önemli olan zaman içinde ortaya konmuş muhteşem eserlerden ilham alarak insanoğlunun en değerli ihtiyaçlarından biri olan estetik boyuta yeni bakışlar ve yorumlar getirebilmektir.

Güçlü bir iletişim aracı olan sanat geçmişi günümüze taşırken, geleceğimizi de yapılandırır. Bu etkilerin farkında olmak, bilime ve sanata daha objektif olarak bakmaktır. Bunun farkında olmak; iletişim dünyasında, sanatta bir adım daha ileride olmak, çağdaş dünyada Türk kültür ve estetiğini, duyu ve sezgisini hak ettiği yere ulaştırmak demektir.

Kaynakça

- Aslanapa, O. (1993). *Türk Sanatı El Kitabı*. İstanbul: Anka Ofset, İnkılap Kitabevi Yayını.
- Bahar, H. (2009). *The Excavation and the Conservation of Bilge Khan Monumental Grave Complex in Mongolia, Kyoto-Japan, 22nd CIPA Symposium*.
- Esin, E. (1972). *Ötüken İllerinde M. S. Sekizinci ve Dokuzuncu Yüzyıllarda Türk Âbidelerinde San'atkâr Adları*. İstanbul, Türk Kültürü El Kitabı C. II, Kısım I a, Milli Eğitim Basımevi.
- Gökmen, M. (1981). *Eski Türk Kitabeleri*. İstanbul: Otağ Yayınevi ve Matbaacılık Koll. Şti.
- Kafesoğlu, İ. (1995). *Türk Milli Kültürü* (13. bs.). İstanbul: Bayrak Matbaacılık Ltd. Şti., Boğaziçi Yayınları.
- Köprülü, F. "*Türk Sanatı*", Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi. Türk Tarih Kurumu Basımevi, İş Bankası Kültür Yayını.
- Orkun, H. N. (1946). *Türk Tarihi*. C. 1, Ankara: Ahmet Sait Matbaası, Akba Kitabevi.
- Orkun, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: T.T.K. Basımevi, Atatürk Kültür, Dil, ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayını.
- Ögel, B. (2001). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, MEB Basımevi.
- Özkeçeci, İ. (2004). *Zamanı Aşanlar (IX. Yüzyıla kadar Türk Sanatı)*. İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, HMS GRUP Yayınları
- Özkeçeci, İ. (2010). *Kore Sanatı ve Türk Sanatı (Benzerlikler, Ortak Kaynaklar)*. –Baskıda.
- Özkeçeci, İ., Özkeçeci, Ş. B. (2007). *Türk Sanatında Tezhip*. İstanbul: Seçil Ofset, İlhan Özkeçeci Yayınları.
- Öztuna, Y. (1963). *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*. C. I, Tifdruk Matbaacılık A.Ş., Hayat Yayınları.

ORHON YAZITLARINDA SEÇMESEL VE EŞ DİZİMSEL SINIRLAMALAR

Şahru PİLTEN

1. Giriş

1.1. Sınırlamalar

Sözcükler, anlam özelliklerini ve birlikte kullanıldıkları ifadeleri sınırlama yetkisine sahiptir. Sınırlamalar, mesaja bilgi fazlalığı, söyleme bağlayıcılık ekleyerek dinleyicinin şifre çözme görevini kolaylaştırır (Cruse, 1986, s. 278). Bir dildeki ifadelerin diğer bir dile bire bir tercüme edilememesinin asıl sebebi sözcüklerin sahip olduğu sınırlamalardır. Bu yüzden bu konu anlam bilimciler için olduğu kadar sözlük bilimciler ve çeviri bilimciler için de önem taşımaktadır. Sözcüklerin sahip oldukları sınırlamalar **seçmesel sınırlamalar** (selectional restrictions) ve **eş dizimsel sınırlamalar** (collocational restrictions) olarak iki başlık altında incelenir.

1.1.1. Seçmesel Sınırlamalar

Bazı sözlüksel parçacıklar anlamsal yapılarında konuşurların sözcük seçimini etkileyen belirli önerme özellikleri taşır. Sözcüklerin kendi tabiatlarından kaynaklanan bu tarz sınırlamalar **seçmesel sınırlamalar** olarak adlandırılır (Cruse, 1986, s. 278).

1.1.2. Eş Dizimsel Sınırlamalar

Kullanırlar sözcüklerin birlikte kullanıldıkları ifadeleri tabiatında bulunan bir önermeden dolayı değil kendi seçimlerine bağlı olarak da sınırlandırabilirler. Bu tür sınırlamalara eş dizimsel sınırlamalar adı verilir. Cruse (1986, s. 279), sözlüksel birimler arasındaki dizimsel anlam ilişkilerini inceleyerek, eş dizimsel sınırlamaları “anlamsal ve isteğe bağlı birliktelik sınırlamaları” olarak tanımlamıştır.

Cruse (1986, s. 281), eş dizimsel sınırlamaları anlamsal özelliklerin gerekliliği açısından derecelendirmiştir. Sınırlamaları tam olarak belirlenmiş eş dizimsel sınırlamaları “sistematik”, sınırları belirlenmiş olmasına karşın belirli farklılıklar gösteren sınırlamaları “yarı-sistematik”; eş dizimsellik oranları sadece izin verilen eş dizimliliklerin listelenmesiyle ortaya koyulabilecek sınırlamaları, özel durumlarla ilgili eş dizimsel sınırlamalar olarak adlandırmıştır.

Eş dizimsel sınırlamalar üzerinde benzer bir tasnif de Palmer (1986, s. 79) tarafından yapılmıştır. Palmer, sözcüklerin yalnızca anlamsal yapılarının el verdiği ifadelerle birlikte kullanılacaklarını ifade ederek, bu durumu “tamamıyla parçacığın anlamına bağlı olan sınırlamalar” olarak nitelmiştir. Sözcüğün bazı ortak semantik özellikleri olan sözcük setleriyle kullanılmasını “sıralamaya bağlı olan sınırlamalar”, kullanım alışkanlığına bağlı sınırlamaları ise “eş dizimsel kurallara bağlı sınırlamalar” olarak adlandırmıştır.

2. Orhon Yazıtlarında Seçmesel ve Eş Dizimsel Sınırlamalar

2.1. Seçmesel Sınırlamalar

Seçmesel sınırlamalar, sözcüklerin anlamsal yapısında bulunan önermelerdir. *kaŋ* “baba” sözcüğünün yapısında (i) erkek (ii) çocuğu olan sınırlamalarını taşıması veya *eke* “abla” sözcüğünün (i) bayan (ii) yaşça büyük kardeş seçmesel sınırlamasına sahip olması duruma örnek olarak verilebilir. Dildeki bütün sözcükler kendi anlam özelliklerine has seçmesel sınırlamalara sahiptir. Seçmesel sınırlamalar sözcük seçiminde etkili olan başlıca unsurdur.

Orhon Yazıtları bir yöneticinin diliyle yazılmıştır. Türk yönetim sisteminde devlet başkanının aynı zamanda ordularının başkumandanı olması geleneği bulunmaktadır. Bu yüzden

yazıtlarda askerî ve yönetimle ilgili söylem bir arada bulunmaktadır. Söylem alanına uygun olarak Orhon yazıtlarında birey, toplum, halk, devlet, siyaset ve savaşla ilgili sözcükler sıklıkla kullanılmıştır (bkz. User, 2009, ss. 245-313, 357-402).

Belirli söylem alanında yazılmış metinler, alanlara özgü sözcük varlığının tespitinin yanı sıra anlam genişlemesine uğrayarak terim hâline gelmiş yapıların tespiti için de önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Orhon yazıtlarında seçmesel sınırlamaları askerî veya idarî kavramlarla genişletilmiş günlük dile ait pek çok sözcük bulunmaktadır. Orhon yazıtlarında görülen terimlerin genel dilden kelime aktarımıyla üretilmesi yolu bugün dahi önerilen terim üretme yollarından biridir (bkz. Zülfikar, 1991). Sözcüklerin anlamsal yapısına yapılan bu müdahale dilin eskiliğini göstermesinin yanı sıra eski Türkçe konuşurlarının dil bilincini ortaya koyması açısından da önemlidir.

Orhon yazıtlarında geçen seçmesel sınırlamaları askerî veya idarî kavramlarla genişletilmiş sözcüklere *bas-* fiilini örnek olarak verebiliriz. *bas-* fiili yazıtlarda “basmak, baskın yapmak, bastırmak” anlamlarında kullanılmıştır. Yazıtlarda kullanıldığı bağlamlar oldukça çeşitlidir. *üze teñri basmasar asra yir telinmeser* “üste gök çökmedikçe, alttaki yer de delinmedikçe” (KT D22; BK D18) örneğinde *teñri* “gök” sözcüğünü özne olarak aldığı görülmektedir. Bilge Kağan’ın bir komutan olarak değil de kardeşinin ölümü üzerine acısını ortaya koyan bir ağabey olarak kendisini ifade ettiği *sıgıtımın basdım* “feryadımı bastırdım” (KT Kaide 4) cümlesinde ise *bas-* fiilinin soyut bir anlama sahip olduğunu ve anlamıyla birlikte sınırlılıklarının da değiştiğini görmekteyiz. *bas-* fiili yazıtlarda en çok askerî bir terim olarak “baskın yapmak” anlamıyla kullanılmıştır. Bu kullanımlarında sözcük özne olarak *sü* “ordu” sözcüğünü ve bu kavram alanına giren ifadeleri özne olarak kabul etmektedir:

üç oguz süsi basa kelti “Üç Oğuz ordusu baskın yaptı” (BK D32)

oguz yağı ordug basdı “Düşman Oğuzlar karargâhı bastılar” (KT K8)

kırkız bodunug uda basdımız “Kırkız halkını uykuda (iken) bastık” (KT D35; BK D27)

türğiş bodunug uda basdımız “Türğiş halkını uykuda (iken) bastık” (KT D37)

Yukarıda da belirtildiği gibi *bas-* fiilinin seçmesel sınırlaması açısından almış olduğu nesne ve özneler bakımından *somuttan soyuta, canlıdan cansıza* göstermiş olduğu çeşitlilik onun tarihsel süreç içinde uğradığı anlam genişlemelerinden kaynaklanmaktadır. Aşağıdaki tabloda Orhon yazıtlarında geçen anlam genişlemesine uğrayarak askerî veya idarî terim olarak kullanılan diğer sözcüklerin seçmesel sınırlama özellikleri örneklendirilmiştir:

Sözcük	Temel Seçmesel Sınırlaması	Orhon Yazıtlarında Tespit Edilen Seçmesel Sınırlaması/Sınırlamaları
<i>kamşat-</i> “(birinin ayağının) kayması” (ED 629)	özne – kişi	özne-halk <i>türük bodun adak kamşattı</i> “Türk halkının ayağı sendeledi” (KT K7)
<i>akit-</i> “(sıvı bir şeyin) akıtılması; (bir bölüğü) akına göndermek” (ED 81)	nesne – sıvı	nesne-ordu <i>tün akıtdımız</i> “geceleri akın ettik” (T 35)
<i>al-</i> “almak” (ED 124)	nesne –madde	nesne – madde <i>ol yılık alıp</i> “o at sürüsünü alıp” (BK D38) nesne - yer, yurt <i>ilin altımız</i> “ülkesini aldık” (KT D38) nesne – halk <i>tört bulırdaki bodunug kop almış</i> “dört bucaktaki halkları hep almış” (KT D2) nesne - söz

		<i>ol sabıg alıp</i> “o sözlere kanıp” (KT G7) nesne-gelin / yer tamlayıcısı – oğul veya yakın akraba <i>türgiş kagan kızın ertinü ulug törün ogluma alı birtim</i> “Türgiş hakani(nın) kızını pek büyük (bir) törenle oğluma alıverdim.” (BK K 10) nesne - ülke töre <i>ilin törüsin alı birmiş</i> “ülkeler almışlar” (KT D8)
altız- “aldırmak” (ED 134)	nesne – madde	nesne- kişi <i>ekisin özi altızdı</i> “ikisini (de) kendisi (tutsak) aldı” (KT D38)
artat- “bir şeye zarar vermek, bozmak, mahvetmek” (ED 208)	nesne – madde	nesne – devlet töre <i>elişin törünüñ kem artatı udaçı erti</i> “(ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi” (KT D22)
buz- “bozmak, zarar vermek” (ED 389)	nesne – madde	nesne - millet <i>altı çub sogdak tapa süledimiz buzdumuz</i> “Altı bölgesi Soğdak’lara doğru sefer ettik (ve onları) bozguna uğrattık” (KT D31) nesne- ev bark <i>ebin barkin anta bozdum</i> “evini barkını orada bozdum” (BK D37)
egir- “(bir şeyin) etrafını çevirmek; (bir şeyi) döndürmek, çevirmek” (ED 113).	nesne – madde	özne – asker, komutan / nesne - birden çok kişi <i>anta toñra yıpagutı bir uguşuk toña tigin yogınta egire tokıdım</i> “Orada Tongra (boyu) alplerinden bir grubu Tongra Tigin’in cenaze töreninde çevirip kuşatarak dövdüm.” (BK D31)
it- “organize etmek, düzenlemek” (ED 36)	nesne – madde	özne – kağan / nesne – halk <i>türük bodunug yiçe itdi</i> “Türk halkını yeniden düzenledi” (KT D16) özne – kağan / nesne - il töre <i>ança kazganmış ança itmiş elimiş törümüz erti</i> “Onca zengin (ve) onca gelişmiş devletimiz vardı.” (KT D22) özne – kağan / nesne- yasa <i>ilig tutup törüg itmiş</i> “devleti yönetip yasaları düzenlemişler” (KT D3)
ıçgın- “(bir şeyi veya bir kişiyi) kaybetmek, elden çıkarmak”	nesne-madde/kişi	özne – halk / nesne – ülke il <i>türük bodun illedük ilin ıçğını idmiş</i> “Türk halkı kurduğu devleti elden çıkarıvermiş.” (KT D6)
ıçreki “içerideki, saraya has” (ED 31)	yer	yer <i>anta ıçreki bodun</i> “bu sınırlar içindeki halklar” (KT G2) aitlik- saray, kağan <i>tabgaç kaganıñ ıçreki bedizçig itti</i> “Çin hakanının has sanatçıları gönderdiler” (KT

		G12) <i>menin sabımın sımadı içreki bedizçik itti</i> “benim sözümü kırmadı, (kendi) saray sanatkârlarını gönderdi.” (BK K14)
kör- “(bir şeyi) görmek” (ED 736)	özne - canlı organ - göz	özne-canlı/organ-göz <i>körür közüm körmez teg</i> “görür gözüm görmez gibi” (KT K10) nesne – halk <i>tört bulundaki bodunug koop baz kiltum</i> <i>yagısız kiltum koop maña körti</i> “Dört bucaktaki halkları hep (kendime) tabi kıldım. (Türk halkını) düşmansız kıldım. (Bu halkların) hepsi bana tabi oldular” (BK D24) yer tamlayıcısı – kağan <i>tabgaç kaganka körmiş</i> “Çin hakanına tabi olmuşlar.” (KT D7) organ – beyin <i>on ok bodun emgek kördi</i> “On-ok halkı ızdırıp gördü” (KT D19) <i>edgü körteçi sen</i> “iyilik göreceksin” (BK K14)
sı- “kırmak” (ED 782)	nesne – sert madde	nesne – sert madde <i>ol tegdükde bayırkuniñ ak adgırığ udlıkın sıyu urtı</i> “O hücumda, Bayırkuların ak aygırını, uyluğunu kırıp vurdular.” (KT D36) nesne – istek, rica, söz <i>meniñ sabımın sımadı</i> “benim sözümü kırmadı” (KT G11) nesne – şehir <i>üç otuz balık sıdı</i> “(Kağanım) üç şehri zapt etti” (T 19)
taşık- “dışarı çıkmak” (ED 562)	yön - dışarı özne – bir kişi ya da bir şey	yön - dışarı / özne “kağan” / nesne “ordu/asker” <i>oguzgaru sü taşıkımız</i> “Oğuzlara doğru ordu sevk ettik”(KT K8) <i>kagani sü taşıkıdı</i> (T 33) yön – dışarı / özne kağan <i>kañım kagan yiti yegirmi erin taşıkımız</i> “Babam Hakan on yedi adamla baş kaldırmış” (KT D11)
teg- “(bir yere) ulaşmak; (birine) saldırmak, (bir şeye) dokunmak, (bir şeye) değmek” (ED 474)	yer tamlayıcısı - mekân	yer tamlayıcısı – mekân <i>çorakka tegip</i> “çorak araziye varıp” (BK GD) yer tamlayıcısı – öd / nesne – kıskançlık <i>ödiñe küni tegdük için</i> “ödlerine haset girdiği için” (BK D30) özne – asker/komutan / yer tamlayıcısı - düşman <i>kültigin başgu boz at binip tegdi</i> yer tamlayıcısı - düşman / özne – millet <i>tabgaç birdin yen teg</i> “Çinliler güney tarafından saldırın” (T 11)
uç- “uçmak, (yüksek	özne- kanatlı	özne - kağan

mevkili birinin) ölmek” (ED 19)	hayvanlar	<i>kaşım kağan uçtukda</i> “babam kağan vefat ettiğinde” (KT D30)
<i>olur-</i> “oturmak” (ED 150)	özne-canlı yer tamlayıcısı – yer, madde	özne - kağan <i>iştemi kağan olurmuş</i> (KT D1; BK D3) yer tamlayıcısı – taht¹ yer tamlayıcısı – somut nesne <i>türük bodun için tün udımadım küntüz olurmadım inim kül tigin birle eki şad birle ölü yitü kazgantım</i> “Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturdum. Kardeşim Kül Tigin ile iki Şad ile (birlikte) ölesiye yitesiyeye çalıştım, çabaladım. (KT D28)

2.1.1. Seçmesel Sınırlamaların Anlatıma Etkisi

Seçmesel sınırlamaların asıl etkilediği alan sözcük seçimidir. Bir konuşur sözcük varlığındaki yakın anlamlı parçacıklar arasından söylemde kullanacaklarını, ifadelerin seçmesel sınırlılıklarına göre belirler. Orhon yazıtlarında ise sözcüklere seçmesel sınırlamalarıyla birlikte yer verilerek sınırlılıklara farklı bir kullanım alanı eklendiği ve verilmek istenen düşünceyi vurgulama, anlamı pekiştirme ve şiirselleştirme düşüncesiyle bir söz sanatı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Bu duruma organ adlarıyla ilgili sınırlamaya sahip *kamşat-* fiili örnek olarak verilebilir. Bu fiil “(bir şeyin) kayması; (birinin ayağının) kayması” anlamına gelmektedir (ED 629). Bu açıklamada da görüldüğü gibi söz konusu fiil cansız nesnelere veya ayak organını özne olarak kabul etmektedir. Orhon Yazıtlarında “düşman orduları tarafından safların yarıp dağılması” anlamında kullanılan bu sözcüğe seçmesel sınırlamalarıyla birlikte yer verilmiştir:

türük bodun adak kamşattı yablag boltaçı erti oza yana keligme süsin ağıttım “Türk halkının ayağı sendeledi, fena olacak idi. “Saflarımızı yarıp dağıtarak gelen ordusunu (geri) püskürttüm” (BK D31).

Aşağıdaki metinde ise *görme* ve *işitme* eylemlerinin seçmesel sınırlamalarında yer alan duyu organlarıyla birlikte kullanıldığı görülmektedir:

*üze teñri asra yer yarlıkaduk için közün körmedük kulkakın eşidmedük bodunumun ilgerü
kün tugsıkiña birigerü kün ortusıña kurıgaru kün batsıkiña yırıgaru tün ortusıña tegi
konturtum.* “Yukarıda gök aşağıda da yer lütfettiği için gözle görülmedik, kulakla işitilmedik

¹ *olur-* fiilinin temel anlamı “vücudun belden yukarısı dik duracak biçimde ağırlığı kaba etlere vererek bir yere yerleşmektir”. Dolayısıyla fiilin gerçekleşmesi somut bir nesne veya yerin varlığına bağlıdır. Orhon yazıtlarında fiilin sahip olduğu “hükümdar olmak” anlamı ise hükümdarlık simgesi olan “taht” göstergesini çağrıştırmaktadır. Bu düşünce Radloff (1897, s. 180)’un *olur-* fiilinin kullanıldığı *teñri teg teñride bolmış türük bilge kağan bödke olurtum* “(Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrıdan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde (tahta) oturdum.” (BK K1) ifadesinde geçen *bödke* “bu zamanda, bu devirde” sözcüğünün “taht” şeklinde yorumlamasına sebep olmuştur. Daha sonra bu okumanın hatalı olduğu tespit edilmiştir (bkz. Tekin, 2006, s. 74). Kök Türk hükümdarlarına yollanan elçiler kağanların altından yapılmış çeşitli işlev ve biçimlerde farklı tahtlara oturduğunu bildirmiştir (bkz. Chavannes, 1903, s. 238). Dolayısıyla, her ne kadar Orhun Yazıtlarında “taht” göstergesini karşılayacak herhangi bir sözcük kullanılmamışsa da Kök Türk devlet geleneğinde tahtın bir hükümdarlık sembolü olduğu bilinmektedir. Orhon yazıtlarında kullanılmayan taht göstergesinin Uygur Türkçesi metinlerinde tespit edilen *orun* ifadesi olması mümkündür: *men keltim ornuma olurdum* “Ben geldim ve tahtıma oturdum” (TT II 8).

(kadar çok) halkımı ileride gün doğusuna, güneyde gün ortasına, geride gün batısına, kuzeyde de gece ortasına kadar (uzanan geniş topraklarım üzerinde) yerleştirdim.” (BK K10-11)

Yukarıda verilen *közün körmedük kulkakın eşidmedük bodun* ifadesinde sadece yapı bakımından değil anlam bakımından da bir paralellik kurulmuştur. *kör-* fiili yazıtlarda mental bir fiil olarak kullanılmıştır ve daha çok idrakiyle ilgili sözcüklerle eş dizimlenmiştir. Bu kullanımda *kör-* fiili ile kurulan birinci yapı kendisini takip eden *eşid-* fiili ve seçmesel sınırlamasına mental özellikler aktarmaktadır. Kurulan tamlama *bodun*’un sayıca çokluğunu vurgulamak amacıyla yapılan bir mübalağadan ziyade “çokluk” kavramını somutlaştırarak “idrakin ötesine” taşıyan bir kuruluştur.

Sözcüklerin organlarla ilgili sınırlamalarına yer verme üslubu *sökür-* ve *yüküntür-* fiillerinin bağlam içinde kullanımlarında da görülmektedir. *sökür-* “(birine) diz çöktürmek”, *yüküntür-* “baş eğdirmek, itaat ettirmek” fiilleri ana semantik özellikleri bakımından aynıdır. Her ikisi de *eğilme* fiziksel hareketini içermektedir. Fakat seçmesel sınırlamaları iki sözcüğe farklı varsayılan anlamlar yüklemektedir. *sökür-* fiili “dizin”, *yüküntür-* fiili ise “başın” eğilmesi varsayımına sahiptir. Orhon yazıtlarında sahip oldukları bilişsel eş anlamlılık ilişkisi göz önüne alınarak sözcüklere eş değer mecazlar yüklenmiş ve bu ifadeler bağlam içinde arka arkaya kullanılmıştır. Bu kullanımlarda *başlıg* ve *tizlig* sözcüklerine fiillerin nesnesi olarak yer yerilmiş böylelikle sahip oldukları seçmesel sınırlamalar vurgulanmıştır.

sü sülepen tört bulıñdaki bodunıg kop almış kop baz kılmuş başlıgıg yüküntürmiş, tizligig sökürmiş “Ordular sevk ederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep kendilerine bağımlı kılmışlar. Başlılara baş eğdirmiş, dizililere diz çöktürmüşler.” (BK D3)

Orhon yazıtlarında yer-yön sınırlılıklarına sahip sözcüklerden özellikle *teñri* “gök” ve *yir* “yer” ifadelerinin de sıklıkla sınırlılıklarıyla birlikte kullanıldığı görülmektedir.

üze teñri basmasar asra yir telinmeser türük bodun eliñin törüñiñ kem artadı udaçı erti “Üstte(ki) gök çökmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi?” (KT D22)

Yukarıdaki örnekte sınırlılıkların kullanımı ifadenin gücünü arttırmak ve anlatımı edebileştirmek amacıyla yapılmıştır. Aynı eş dizimlenme örneğinin ifadeye mekânsal bağdaşıklık kazandırmak için de kullanıldığı görülmektedir:

üze kök teñri, asra yagız yer kılınukda ekin ara kişi oğlu kılınmış kişi oglunta üze eçüm apam bumun kagan iştemi kagan olurmuş “Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış. İnsanoğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumun Hakan (ve) İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş. (KT D1)

Coğrafi yönler güneşin gün içerisindeki konumuna göre tayin edilirler. Dolayısıyla anlamsal yapılarında bu konumlarla sınırlandırılmışlardır. Yazıtlarda yönleri ifade eden sözcükler güneşin konumlanma bilgisiyle birlikte verilmiştir:

ilgerü kün tugsıkka “doğuda gün doğusuna” (KT G2)
birigerü kün ortusuñaru “güneyde gün ortasına” (KT G2)
kurıgaru kün batsıkıña “batıda gün batısına” (KT G2)

Yer-yön ifade eden *iç* ve *taş* sözcüklerinin mekân kullanımları dışında yazıtlarda insan vücudu için de kullanıldığı görülmektedir:

içre aşsız taşra tonsuz “karnı aç, sırtı çıplak” (KT D26)

Orhon yazıtlarında cinsiyet açısından sınırlılıkları bulunan sözcüklerin de sınırlamalarıyla birlikte verildiği örneklerle karşılaşılmaktadır:

beglik urı oğluñın kul kılıtıg eşilik kız oğluñın küñ kılıtıg “bey olacak erkek evladınızı köle yaptınız, hanım olacak kız evladınızı cariye yaptınız.” (BK D20)
kaganı ölti bodunı küñ kul boltı “Az’ların hakını öldü, halkı (da) kul köle oldu.” (KT D20)

Yukarıda verilen ilk cümlede yer alan *beglik* ve *kul* sözcükleri erkekler için; *eşilik* ve *küñ* sözcükleri ise kadınlar için kullanılma sınırlamasına sahiptir. Hem kadın hem de erkekleri içine alan *bodun* “halk” sözcüğü ise sınırlılıkları açısından birbirini tamamlayan *küñ kul* iki terimlisiyle birlikte kullanılmaktadır. Aynı sınırlama sözcüklerin müştakları için de geçerlidir:

küñedmiş kuladmış bodunug “cariye olmuş, kul olmuş halkı...” (KT D13)

Ayrıca, Orhon yazıtlarında yapılarında gizli olan renk sınırlamalarının sözcüklerin sıfatı olarak kullanıldığı pek çok örneğe rastlanmaktadır. Bu duruma *kök teñri* “mavi gökyüzü” (KT D1), *yagız yer* “kara yer” (KT D1), *sarıg altun* “sarı altın” (BK K12), *ürüñ kümüş* “beyaz gümüş” (BK K12), *kara kiş* “kara samur” (BK K12), *kök teyeñ* “gök sincap” (BK K12), *kızıl kan* “kızıl kan” (T 52) ifadeleri örnek olarak verilebilir. Bu ifadeler, tasvirî anlatımı güçlendirmek ve görsellik açısından desteklemek için kullanılmıştır.

Sözcükleri seçmesel sınırlamalarıyla birlikte eş dizimleme üslubu, Kök Türkçede kullanılan sözcüklerin seçmesel sınırlarını tespit etmemizde bize yardımcı olması bakımından da önem taşımaktadır. Meselâ, Orhon yazıtlarında sesle ilgili bazı sözcüklerin mekân sınırlamasının *köñül* “akıl” (ED 731) olduğu bilgisi bu sanatsal kullanım yoluyla elde edilmektedir:

köñülteki sabımın urturtum “gönlümdeki sözlerimi hakkettirdim” (BK K14)

közde yaş kelser tida köñülte sıgıt kelser yanturu sakıntım “Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum.” (KT K11)

Türkiye Türkçesinde *gönül* sözcüğü anlam değişmesine uğramakla birlikte *gönülden/içten geçeni söyle-* yapısında da görüldüğü gibi sözle ilgili kavramların mekânsal kaynağı olma konumunu korumaktadır.

2.1.2. Seçmesel Sınırlamaların Söz Dizimine Etkisi

Yapı yinelemeleri (paralelizm) Orhon yazıtlarında anlamı kuvvetlendirmek için başvurulan yollardan biridir. Anlamca paralel yapılar kurulurken, yapılarda yer alan sözcüklerin seçmesel sınırlamalarında da eş değerlik bulunmasına özen gösterilmiştir. Aşağıdaki cümleler bu konuya örnek olarak verilebilir:

kanıñ ügüzçe yügürti süñüküñ tagça yatdı “kanınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı.” (BK D20)

kanıñ subça yügürti süñüküñ tagça yatdı “Kanlarınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı.” (KT D 24)

Yukarıdaki cümlelerde verilen *kan* “kan” ve *süñük* “kemik” sözcükleri *vücut* kavram alanında yer almaktadır. Eş değer ifadeler ortaya koyulması için ilk şart bu sözcüklerle birlikte kullanılacak olan ifadelerin *kan* ve *süñük* sözcükleriyle aynı seçmesel sınırlamalara sahip olmasıdır. İkinci şart ise seçilecek sözcüklerin birbiriyle aynı kavram alanında yer almasıdır. Nitekim *ügüz* “ırmak” ve *sub* “su”, *kan* sözcüğüne eş değer olarak “sıvılık”; *tag* “dağ” sözcüğü ise *süñük* ifadesiyle eş değer olarak “katılık” sınırlamasına sahiptir. Bu sözcükler aynı zamanda birbiriyle aynı kavram alanından, “tabiat” kavram alanından, seçilmiştir. Bu cümlelerde yer alan fiiller de nesne görevindeki maddenin hâline uygun olarak kullanılmıştır. Hızlı akış *ügüz*’ün, hareketsiz yatay duruş ise *süñüg*’ün seçmesel sınırlamasıdır.

2.1.3. Seçmesel Sınırlama İhlalleri

Seçmesel sınırlamalar sözcüklerin yapısında bulunur. Konuşur, iletişimi tam olarak sağlayabilmek için bu sınırlamalara uymak durumundadır. Orhon yazıtlarında sözcüklerin seçmesel sınırlamalarına büyük ölçüde uyulmuştur. Ender olarak konuşurun kişisel düşüncelerinin veya toplumsal tutumların ortaya konulması için veya sanatsal anlatımlarda ve yapı yinelemelerinde anlamsal paralelliğin sağlanması için seçmesel sınırlama ihlalleri yapılmıştır.

Kişisel düşünceleri ortaya koymak için yapılan seçmesel sınırlama ihlallerine *al-* ve *bir-* fiillerinin kullanımlarını örnek olarak verebiliriz. Bu fiiller yazıtlarda “evlendirmek” anlamında kullanılmıştır. *kız al-*, *kız ver-* kullanımları günümüz Türkiye Türkçesinde de hâlen yaşamaktadır. Aynı kavram alanına giren bu fiillerin kullanımı öznenin nesneyle olan ilişkisine göre sınırlandırılmıştır. Eğer özne evlenecek olan kızın akrabası veya yakınıysa *ver-*, evlenecek olan erkeğin akrabası veya yakınıysa *al-* fiili kullanılır. Orhon Yazıtlarında da bu sınırlamaya uyulduğu görülmektedir.

bars beg erti kagan at bunta biz birtimiz siyilim kunçuyug birtimiz “Bars (bir) bey idi. Hakan unvanını burada (ona) biz verdik. (Eş olarak da) kız kardeşim prensesi verdik.” (KT D20)

türgiş kagan kızın ertüñü ulug törün ogluma alı birtim “Türgiş hakanı(nın) kızını pek büyük (bir) törenle oğluma alıverdim.” (BK K 10)

Bilge Kağan Türğiş hakanıyla kendi kızının evlendirilmesi için ise *bir-* fiilini değil, *alı bir-* “alıver-” fiilini kullanmıştır. Bu kullanım konuşurun, Türğiş hakanına duymuş olduğu yakınlığı ifade etmek için ortaya koyduğu seçmesel bir sınırlama ihlali olarak düşünülebilir:

men türğiş kaganka kızımın ertüñü ulug törün alı birtim “Ben Türğiş hakanına kızımı pek büyük (bir) törenle alıverdim.” (BK K 10)

Nitekim Bilge Kağan’ın Türğiş halkı için duyduğu yakınlığını Türğişlerin 699’da çıkartmış olduğu ayaklanmadan sonra kağanları U-çe-le’nin yakalanıp öldürülmesi hadisesini (bkz. Gömeç, 1997, s. 60) anlatırken kullanmış olduğu ifadelerden de görmekteyiz:

türkiş kagan türükümüz bodunumuz erti bilmedükin için yañlukin için kaganı ölti buyruku begleri yeme ölti on ok bodun emgek körti “toplam yirmi beş (kez) sefer ettik, on üç (kez) savaştık. Devletliyi devletsiz bıraktık, hakanlıyı hakansız bıraktık; dizlilere diz çöktürdük, başlılara baş eğdirdik. Türğiş Hakanı (kendi) Türk’ümüz, (kendi) halkımız idi. Bilgisizliği yüzünden, bize karşı hatalı hareket ettiğinden hakanları öldü, kumandanları (ve) beyleri de öldü. On-ok halkı ızdırıp gördü.” (KT D18-19)

Yukarıdaki cümlede Türkiş kağanı *türükümüz bodunumuz* olarak nitelendirilerek yakınlık derecesi vurgulanmaktadır. Çıkartılan ayaklanmaya karşı herhangi bir duygusal ifade kullanılmamıştır. Aksine öldürülmesinin sebebi son derece yalın bir şekilde açıklanıp suç ve ceza arasındaki ilişki ön planda tutulmuştur.

Yukarıda da belirtildiği gibi seçmesel sınırlama ihlalleri toplumun değer yargılarının vurgulanması için de yapılmaktadır. Bu durumu *alp* sözcüğünün anlamsal yapısı ve kullanım alanlarını inceleyerek örneklendirebiliriz.

Temel olarak “çetin, dirençli, alt edilmesi zor” anlamına gelen *alp* sözcüğü “cesur” insanlar için kullanıldığı gibi aynı zamanda cansız varlıkları ve “tehlike” gibi soyut kavramları nitelemek için de kullanılmaktadır (ED 127). Bu ifadeler *alp* sözcüğünün sıfat olarak kullanımında niteleyebileceği sözcüklerin seçmesel sınırlamalarını da ortaya koymuştur. Orhon Yazıtlarında ise bu sözcüğün Kül Tigin’in atının adı olarak kullanıldığı görülmektedir:

kül tigin alp şalçı akin binip oplayu tegdi “Kül Tigin Alp Şalçı kır (at)ına binip sabırsızca hücum etti.” (KT K3-4)

alp sözcüğünün seçmesel sınırlamalarına yapılan bu müdahale *ata* Türk kültüründe verilen önemi ortaya koymasının yanı sıra Türk toplumunda ata bir birey gözüyle bakıldığı bilgisini de iletmektedir. Nitekim yazıtlarda atların ölüm [*ol at anta ölti* “o at orada öldü” (KT 33)] veya yaralanma [*ol tegdükte bayırkuniñ ak adrgırığ udlıkin sıyu urtı* “o hücumda, Bayırkuların ak aygırını, uyluğunu kırıp vurdular” (KT 36)] bilgilerinin verilmesi ve Kül Tigin’in adlarından birisi olan *Ögsiz* “öksüz, annesiz” adının sahip olduğu aile çağrışımı bu düşünceyi desteklemektedir (At isimleri için daha fazla bilgi için bkz. Aalto, 2000).

Orhon Yazıtlarında yapı yinelemelerinde anlamsal eş değerliğin ortaya koyulması için yapılan seçmesel sınırlama ihlâllerine ise *töküt-* “döktürmek” (ED 481) ve *yügürt-* “(hızlı) koşturmak, (metinde) hızlı akıtmak” (ayrıca bkz. ED 914b) fiillerinin Tonyukuk Yazıtında yer alan kullanımlarını örnek verebiliriz:

tün udımatı küntüz olurmatı, kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg bertim
ök “Geceleri uyumadan, gündüzleri oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi döktürerek hizmet ettim.” (T 52)

töküt- “dökmek”, “akıtmak” fiili anlamsal yapısı gereği sadece sıvı nesnelere birlikte kullanılabilir. *yügürt-* “hızlı koşmak” sözcüğü ise insan ya da at gibi koşma özelliğine sahip canlı varlıklarla seçmesel olarak sınırlıdır (ED 914). Bu fiilin kullanımına Orhon Yazıtlarında bir kez rastlanmaktadır. Fiilin türemiş olduğu *yügür-* fiili ise yazıtlarda yukarıda da belirttiğimiz gibi *kanıñ ögüzçe yügürti* “kanınız ırmaklar gibi aktı” (BK D20) ve *kanıñ subça yügürti* “kanlarınız su gibi aktı” (KT D24) örneklerinde, *kan* sözcüğüyle *suyun akışına benzetme* yönüyle eş dizimlenme özelliğine sahiptir. Sözcüklerin sahip oldukları seçmesel sınırlamalar müştaklarında da bulunmaktadır. Bu durumda *yügürt-* fiilinin de benzetme yönüyle bu seçmesel sınırlamaya sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Yukarıdaki örnekte renklerle ilgili de seçmesel sınırlama ihlâli yapılmaktadır. Konuşur *kızıl kanım töküti* ifadesiyle anlam paralellliğini kurmak *ter* sözcüğünü renk belirten bir sıfatla nitelenmek durumundadır. Ter ise saydamdır. Dolayısıyla herhangi bir renk seçmesel sınırlaması bulunmamaktadır. Bu durumda konuşurun *ızdıraba* en uygun renk olduğunu düşündüğü için *kara* sözcüğünü seçmiş olması akla yatkındır.

2.2. Eş Dizimsel Sınırlamalar

Konuşurlar belirli kelimeleri belirli kelimelerle birlikte kullanma alışkanlığına sahiptir. Anlam yapılarından kaynaklanmayan, konuşurların sözcük seçimlerinin tarihsel süreç içinde kurallaşması ve kalıplaşmasından doğan bu sınırlamalar “eş dizimsel sınırlamalar” olarak adlandırılır.

Türk runik harfli metinlerden itibaren aynı kavram grubuna giren sözcüklerin bir arada kullanılması geleneğinin bulunduğu görülmektedir. Bu durum anlam bakımından yüksek oranda örtüşen sözcüklerin bir arada kullanılma alışkanlığı kazanarak “iki terimli²” yapılar meydana getirmeleriyle sonuçlanmıştır. İki terimli oluşumları özel durumlarla ilgili eş dizimsel sınırlamalardır. Yani eş dizimsellik oranları sadece izin verilen eş dizimliliklerin listelenmesiyle ortaya koyulabilecek sınırlamalardır. İki terimlilerde hangi sözcüğün oluşumun sağında, hangisinin solunda yer alacağı bilgisi yine bu sınırlamalara bağlıdır.

İki sözcüğün birlikte kullanılmasının kullanırlar tarafından bir alışkanlığa dönüşmesi oldukça uzun bir zaman süreci gerektirmektedir. Orhon yazıtlarında iki terimli yapıların sıkça kullanılması, Türk dilinin eskiliğini gösteren unsurlardan birisidir. Orhon yazıtlarında tespit edilen başlıca iki terimlileri şu şekilde sıralayabiliriz:

arkış tirkış “kervan” (BK K6)
at kü “adı sanı” (KT D25)
eb bark “ev bark” (BK D32, BK D37, KT K1)
eçü apa (KT D1) (atalarım dedelerim)
elsire- kaganısıra- “devletsiz (ve) hakansız kal-” (BK D11)

² Yakın anlamlı sözcüklerin art arda kurulmasıyla oluşturulan yapılar *hendadyoin*, *ikiz kelime*, *ikileme* (bkz. Deny, 1941, s. 563; Banguoğlu, 1986, ss. 201-203; Korkmaz, 2003, ss. 64-65; Çağatay, 1978, s. 32; Kargı, 1997, 1998; Tuna, 1986) şeklinde adlandırılmıştır. Erdal (1991, s. 36), bu yapıya sözcüklerin gramatik özelliklerine göre *iki terimli isimler (binomes)* ve *iki terimli fiiller (biverbs)* adlarını vermiştir. Bu çalışmada söz konusu yapılar *iki terimliler* olarak adlandırılmıştır.

emget- tolgat- “ızdırıp çektir-” (BK K13)
er- bar- “bağımsız ve serbest bir şekilde hareket et-” (BK D29)
il törü “il töre” (KT D22)
işig küçüg bir- “çalış-” (KT B)
it- yarat- “düzene sok-, örgütle-” (KT D19) (KT D20)
kut ülüg “baht (ve) talih” (BK D23)
kün kul bol- “kul köle olmak” (KT D20)
öl- yit- “öl- yit-” (KT D27) (KT D28)
sıgta- yogla- “yas tut-” (BK D5)
süle- süniüş- “sefer et-, savaş-” (BK D3)
yabız yablak “kötü, fena” (KT D26)
yadag yalaş “yayan çıplak” (KT D28) (BK D22)
yir sub “yurt” (KT D19)
yogçı sıgıtçı “yasçı ve ağlayıcı” (KT K11)

2.2.1. Anlam Değişmelerinin Eş Dizimsel Sınırlamalara Etkisi

Anlam değişmeleri sözcüğün birlikte kullanıldığı ifadeleri farklılaştırmaktadır. Bu duruma Orhon Yazıtlarında sıkça geçen *kör-* fiilini örnek olarak verebiliriz. *kör-* fiilinin temel anlamı “(bir şeyi) görmek”tir (ED 736). Temel anlamıyla *kör-* fiili seçmesel olarak görme organı olan “göz”le sınırlandırılmıştır. Bilge Kağanın, kardeşi Kül Tigin’in ölümüyle yaşadıklarını ifade ettiği satırlarda *kör-* fiilinin seçmesel sınırlamasıyla birlikte verildiği görülmektedir:

inim kül tigin kergek boltı özüm sakıntım körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı özüm sakıntım “Kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım.” (KT K10)

Yukarıdaki örnekte *sakin-, kör-, bil-* fiillerinin art arda sıralanması tesadüfi değildir. Orhon yazıtlarında cümle kuruluşlarında anlamsal bakımdan büyük ölçüde örtüşen sözcüklerin veya sözcük gruplarının eş dizimlenmesiyle anlamın pekiştirilmesi üslubuna sıkça rastlanmaktadır. Dolayısıyla bu örnek “idrak” sürecinin fizyolojik ilk basamağı olarak ele alınabilecek görmek eyleminin düşünceyle ilgili kavramlarla ilişkilendirildiğini göstermesi açısından önemlidir. *kör-* fiilinin anlamsal yapısında meydana gelen bu değişiklik onun eş dizimsel sınırlılıklarına da yansımıştır. Orhon Yazıtlarında *kör-* fiilinin *bil-* fiiliyle sıkça sol eş dizimlendiği görülmektedir.

on ok oğluna tatuşa tegi bunu körü bilij “On-Ok oğullarına (ve onlara tabi) yabancılara kadar (herkes) bunu görün (ve) öğrenin.” (BK K15) (KT G12)
bunu körüp aça bilij “Bunu görün (ve) öylece öğrenin” (BK K15)
anı körüp ança bilij “Bunu görün (ve) öylece bilin (ve) öğrenin” (KT G13)
anar körü bilij “Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin.” (BK K8) (KT G11)

kör- fiilinin “anlama, kavrama” eylemleriyle olan ilişkisi sözcüğün anlam yapısında bulunan “somut kavramlarla eş dizimlenebilme” sınırlamasını değiştirmiş ve onun “soyut kavramlarla” birlikte kullanılabilmesini sağlamıştır:

edgü körteçi sen “iyilik göreceksin” (BK K14)
on ok bodun emgek körti “On-ok halkı ızdırıp gördü.” (KT D19) (BK D16)

Ayrıca *kör-* fiilinin Orhon Yazıtlarında “tabi olmak” anlamında yönetsel bir terim olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanımında fiil, öznesi açısından “çoğul isimlerle” veya “topluluk isimleriyle” sınırlandırılmıştır:

tabgaçğı begler tabgaç atin tutupan tabgaç kaganka körmüş “Çinlilerin hizmetindeki (Türk) beyleri, Çin unvarları alarak Çin hakanına tabi olmuşlar” (KT D7/D8)
koop maşa körti işig küçüg birar “Bu halkların hepsi bana bağımlı oldular, (bana) hizmet ediyorlar.” (KT D30)
koop maşa körti “(Bu halkların) hepsi bana bağımlı oldular.” (BK D24)
tatabı bodun tabgaç kaganka körti. “Tatabı halkı Çin hakanına tabi oldu.” (BK D39)

içreki bodun koop maña körür “bu sınırlar içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir.” (BK K2) (KT G2)

amtu bodun begler bödke körügme beglergü yañıltaçı siz “(Ey) şimdiki Türk halkı ve beyleri, bu devirde (bana) tabi olan beyler, (sizler) mi yanılacak, hata edeceksiniz?” (BK K8) (KT G11)

2.2.2. Eş Dizimsel Sınırlamaların Anlam Değişmelerine Etkisi

Sözcükler çevrelerinde olmaya eğilimli diğer sözcüklerle olan ilişkilerden zaman içinde bazı anlamsal özellikler kazanır. Bu anlam türüne eş dizimsel anlam denir (Leech, 1981, s. 16).

Orhon Türkçesinde eş dizimsel sınırlamaları anlam değişmelerine yol açan sözcükler tespit edilebilmektedir. Bu duruma renk sözcükleri örnek olarak verilebilir. Anlam yapısında bulunmadığı hâlde konuşurların sıklıkla *at* sözcüğünü renk adlarıyla birlikte kullandığı görülmektedir:

kül tigin bayırkunıñ ak adgırıg binip oplayu tegdi “Kül Tigin Bayırkuların at aygırına binip süratle atılarak hücum etti.” (KT D36)

kül tigin başgu boz at binip tegdi “Kül Tigin alını akıtmalı boz ata binip hücum etti.” (KT D37)

alp şalçı ak atın binip tegmiş “Alp Şalçı kır atına binip hücum etmiş.” (KT D40)

eñ ilki tadıkıñ çorıñ boz atıg binip oplayu tegdi “(Kül Tigin) ilk önce Tadık Çor’un boz atına binip hücum etti.” (KT D32)

ekinti işbara yamtar boz atıg binip tegdi “İkinci olarak İşbara Yamtar’ın boz atına binip hücum etti.” (KT D33)

üçünç yigen silig begiñ kedimliğ toruğ at binip tegdi “Üçüncü olarak Yigen Siliğ Bey’in giyimli doru atına binip hücum etti.” (KT D33)

Yazıtlarda *ak* sözcüğünün *at* sözcüğü ile birlikte kullanılmadan da bu göstergeyi ifade edebildiği görülmektedir. Yukarıdaki örneklerde gösterildiği gibi *at* sözcüğüyle eş dizimlenme alışkanlığı *ak* sözcüğünün zaman içinde anlamsal yapısını etkilemiş ve eş dizimsel anlam kazanmış olduğunu düşünmek dil bilimsel açıdan mümkündür:

kül tigin azman akıg binip oplayu tegdi “Kül Tigin Azman kır (at)ına binip sabırsızca hücum etti. (KT K5)

alp şalçı akin binip oplayu tegdi “Alp Şalçı kır (at)ına binip sabırsızca hücum etti.” (KT K2; KT K3)

kül tigin ögsüz akin binip tokuz eren sançdı “Kül Tigin öksüz kır atına binip dokuz eri mızrakladı” (KT K9)

3. Sonuç

Orhon Yazıtlarında konuşurun kullandığı sözcüklerin seçmesel ve eş dizimsel sınırlamalarına hâkim olduğu görülmektedir. Anlamda farklı bir etki oluşturmak için sınırlama ihlalleri yapılması da bu hâkimiyetin bir sonucudur. Orhon Yazıtlarında bu sınırlamalara yapılan bilinçli müdahaleler, Türk dilinin eskiliği ve köklülüğü kadar edebî dilin ne ölçüde gelişmiş olduğu konusunda bize bilgi vermektedir.

Orhon Yazıtlarında seçmesel sınırlamaların anlatıma ve söz dizimine de etkisi olduğu görülmektedir. Eş dizimsel sınırlamalar ise anlam gelişmelerinden etkilenmekte ve bu gelişimleri etkilemektedir. Yaşa, cinsiyete, dâhil olunan sosyal tabakaya, kişisel hayat tecrübelerine veya toplumsal öğretilere göre değişiklik gösterdiğinden eş dizimsel ve seçmesel sınırlamaların ortaya koyulması özellikle konuşurun ve toplumun farklı kavramlara bakış açısının saptanması bakımından önemlidir.

Kısaltmalar

BK = Bilge Kağan Yazıtı, Bkz. Tekin, T. (1988).

Bkz. = bakınız

ED = *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Bkz. Clauson, Sir G. (1972).

KT = Kül Tigin Yazıtı, Bkz. Tekin, T. (1988).

T = *Tonyukuk Yazıtı*. Bkz. Tekin, T. (1994).

Kaynakça

Aalto, P. (2000). Orhon Yazıtlarındaki At İsimleri Üzerine. *Türk Dili*, 587, 453-457.

Banguoğlu, T. (1986). *Türkçenin Grameri* (2. bs.). Ankara: TDK Yayınları.

Chavannes, E. (1903). *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux et Notes additionelles*. St.Petersbourg.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

Cruse, A. D. (1986). *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Çağatay, S. (1978). Uygurcada Hendiadyoinler. *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara.

Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*. İstanbul: İstanbul Maarif Matbaası.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon, Volume I-II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Gömeç, S. (1997). *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.

Leech, G. (1981). *Semantics: The Study of Meaning*. Penguin, Harmondsworth.

Ölmez Kargı, Z. (1997). Kutadgu Bilig'de İkilemeler. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 19-40.

Şirin User, H. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.

Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.

Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg.

Tuna, O. N. (1986). Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi. *TDAY-Belleten* 1982-1983, 163-228.

Zülfikar, H. (1991). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Ankara: TDK Yayınları.

VİYANA ÜNİVERSİTESİNDE TÜRKÇE ÖĞRETİMİ DÜNÜ BUGÜNÜ YARINI

Gisela PROCHÁZKA-EISL

Viyana'daki Türkoloji öğretiminin geçmişini ve gelişimini kısaca değerlendirerek bilim tarihimizden bir kesiti aydınlatmaya çalışacağız.

Viyana Üniversitesinde Türkiye araştırmalarının tarihi, aşağıda görüleceği üzere, tahmin edildiğinden daha kısa bir geçmişe sahiptir. Viyana Üniversitesi bugün Avusturya'da Türkoloji eğitimi verilen yegâne yüksek öğretim kurumudur.¹

Öte yandan Avusturya'da yaklaşık 500 yıllık bir geçmişi olan büyük bir Türkçe öğretimi geleneği vardır. Bunun tarihî nedenleri bilinmektedir. 1526 Mohaç Savaşıyla birlikte Habsburg ve Osmanlı devletleri sınır komşusu olmuşlar, Macaristan üzerinde hakimiyet mücadelesi sadece savaş yoluyla değil, aynı zamanda diplomatik bir zeminde de yürütülmüştür. İki taraf, gerek I. Süleyman dönemi Osmanlı yönetimi, gerekse Habsburg Hanedanı siyasi nedenlerle birbirleriyle yoğun bir iletişim süreci içine girmenin zorunluluğuyla karşılaşmışlardı. Bu dönem, aynı zamanda Avusturya'da Türkçe eğitiminin başladığı dönemdir. 1541'de Viyana Sarayında Osmanlıca için resmî bir tercümanlık makamı kuruldu, göreve başlayan ilk saray tercümanı Johann Gaudier ve sonraki bazı ardılları Türkçeyi Osmanlı savaş esiri olarak öğrenmişlerdi (Petritsch, 1987, s. 25).

Aynı yıllarda, 16. yüzyılda, Osmanlı tarihi ve Osmanlıca üzerine ilk araştırmaların yayımlanmaya başladığını görmekteyiz. Batholomaeus Georgijevic'in Latin harfleriyle yayımladığı çeviri yazı metinler, Johannes Löwenklau (Leunclavius)'un yayımladığı vakayinâmeler bunlar arasında sayılabilir.² Ghislain de Busbecq ve Hieronymus Megiser yeterince tanıdığımız iki isim. Megiser 1612'de ilk Türkçe gramerini kaleme alır. *Institutionum Linguae Turcicae libri Quattuor* adlı bu eserin önsözünde "bu barbar dilinin gramer kurallarını göstermek" istediğini yazmıştır (Petritsch, 1987, s. 26).

17. yüzyılda Franz von Mesgnien Meninski adını ön planda görüyoruz. 1623-1698 yılları arasında yaşayan Meninski, 1662'de Saray tercümanı oldu. Bir Türkçe grameri, bir de ünlü sözlüğünü yayımladı. Bu muazzam Türkçe-Arapça-Farsça-Latince Sözlük bugün hâlâ yararlandığımız önemli bir eserdir. 2000 yılında Türkiye'de de yeni bir baskısı yayımlanmıştır.³

1674'te Viyana Üniversitesinde ilk Türkçe dersleri verilir. Johannes Podesta yönetimindeki bu Türkçe kursları ne yazık ki yalnız kısa bir süre sürmüştür. Bir karşılaştırma yapılacak olursa, aynı üniversitede o zaman birçok yıldan beri İbranice, Arapça ve Süryanice kursları vardı (Petritsch, 1987, s. 29).

Bu ilk en erken dönem Türkçe kursu konusunda bugün fazla bir bilgiye sahip değiliz, sadece istenilen başarıyı sağlayamadığını biliyoruz. Bundan sonra Osmanlıca öğrenmek üzere genç kadroların İstanbul'daki Elçiliğe gönderilmesine başlanılır. 1754 senesinde de Maria Theresia *İmparatorluk Şark Dilleri Akademisi*'ni ("K.K. Akademie der Orientalischen Sprachen") kurar (Petritsch, 1987, s. 30). Bu kurum hakkında bugüne kadar oldukça kapsamlı araştırmalar

¹ Graz Üniversitesinde Çeviri Bilimleri Bölümünde bir Türkçe bölümü bulunmaktadır ama, Türkçe burada sadece bir ek dal olarak okunabilmektedir.

² Löwenklau, J. (1591). *Neuwe Chronica Türkischer Nation*. Frankfurt: Claude de Marne. Georgijevic, yazılarını 1552 *De Turcarum moribus epitome* başlığıyla Roma'da yayımladı. (Babinger, 1919, s. 105).

³ Simurg Kitabevi. *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae - Arabicae - Persicae = Lexicon Turcico - Arabico - Persicum* 1- 6.

yapıldığından çok ayrıntılı bilgilere sahibiz, ben burada sadece değinmekle yetiniyorum.⁴ Ancak bir konunun altının çizilmesi gerekmektedir. Bu akademinin mezunları arasında bazı ünlü devlet adamları bulunduğu gibi; Türkoloji, İnanistik ve Arabistik sahalarda ünlü bazı Şarkiyatçılar da buradan çıkmıştır. Elbette bunlar arasında en tanınmış olanı Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall'dır (1774-1856). Hammer-Purgstall'la birlikte Avusturya'da Türkolojinin gelişme dönemi başlamıştır. Hammer'in o yıllarda Türkoloji sahasında tek başına yarattığı büyük külliyat – on ciltlik *Osmanlı Tarihi* ve dört ciltlik *Osmanlı Edebiyatı Tarihi*⁵ – göz önüne alınırsa, kendisinin Türkolojinin bu ilk gençlik yıllarında, eserleri daha onyıllarca temel alınacak en parlak sima olduğu söylenebilir. Hammer-Purgstall'ın en önemli katkılarından biri de Şarkiyatçılığı tek başına müstakil bir disiplin olarak kurmasıdır. Bu sayede Şarkiyat, diğer araştırma alanlarına yardımcı, ek bir disiplin olmak durumundan kurtulmuş, kendi bağımsız bilim statüsünü kurmaya başlamıştır. Hammer üniversite öğretim üyesi değildi, üniversitede ders vermiyordu.

Şimdi asıl konumuza, üniversitede Türkoloji öğretimine geçiyoruz.

Türkoloji'nin Disiplin Olarak Kurumlaşması ve Öğretim Üyeleri:⁶

Üniversitede geçmişteki Türkçe dersleri hakkında fazla bir bilgiye, yeterli kaynaklara sahip değiliz. 17. yüzyılın sonlarında tek tük Türkçe dersleri verildiğini bugün biliyoruz. Viyana Üniversitesinde ders programları ancak 1831 tarihinden itibaren arşivlenmeye başlandığından, biz de bu tarihten itibaren bu ders rehberlerini inceledik.

1831'de Arapça, Süryanice ve İbranice konulu bir dersin verildiği görülmektedir. Ancak bunun Teoloji bölümünde okutulması dikkat çekicidir. Bu dillerin okutulması dinbilimsel amaçlara hizmet etmekteydi, yoksa pratik amaçlarla dil öğretimi gibi bir hedef güdülmemekteydi. İlk Türkçe derslerinin ne zaman verildiğini bulmak amacıyla programları yıl yıl gözden geçirdiğimizde 1845/46 kış semestrine kadar sabretmemiz gerekiyor:

Doktor August Pfizmaier'in yönetiminde haftada üçer saatlik ayrı ayrı kurslarda Çince, Türkçe (Arapça) ve Farsça dil ve edebiyat dersleri.⁷

Bu derslerin “seçmeli ve harici” öğretim programları arasında sunulduğunu görüyoruz. Bir yıl sonra aynı dersin sadece Türkçe ile sınırlandırıldığını öğreniyoruz. Ders kitabı olarak Dr. Pfizmaier, Meninski'nin gramerini ve kendi telif notlarını kullanıyor. Daha sonraki semestirlerde kendi yazdığı bir grameri kullanmış,⁸ toplam üç semestir sonra da bu derslere son verilmiş. Üniversite bünyesinde 19. yüzyılda ilk Türkçe öğretmeni olan Doktor Pfizmaier; Bohemyalı, asıl uzmanlık alanı Japonoloji olan bir dilbilimciydi.⁹

1857 yılında Walter Behrnauer Viyana Üniversitesinde “Türk dili ve edebiyatı” konulu doçentlik tezini sunmuş olmakla birlikte bu konuda fazla bir bilgiye sahip değiliz (Wentker, 2004, s. 52). Nedense bazı belgeler kaybolmuş ya da yerinde değil. Bu konuda bildiğimiz, Behrnauer'in

⁴ Kapsamlı bir monografi için bk. Rathkolb, O. (2004); C. Römer (2002) bir makalesinde o kurumun Türkçe öğrencilerinin okul defterlerini incelemiştir.

⁵ *Geschichte des Osmanischen Reiches ve Geschichte der Osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit. Mit einer Blüthenlese aus zweytausend, zweyhundert Dichtern.*

⁶ Bütün bu bölümde değinilenler, 1831'den itibaren Viyana Üniversitesinde her dönem için yayımlanan ders rehberlerinden (“Vorlesungsverzeichnis”) alınmıştır.

⁷ “Chinesische, türkische (arabische) und persische Sprache und Literatur, in abgesonderten Lehrkursen, jeden mit wöchentlichen drey Vorlesungen, vom Hrn. Med. Dr. August Pfizmaier.”

⁸ Pfizmaier, A. (1847). *Grammaire turque: ou développement séparé et méthodique des trois genres de style usités, savoir l'arabe, le persan et le tartare.* Vienne: Impr. Roy. de Cour et d'État.

⁹ Pfizmaier hakkında Ladstätter (1990) ve Pantzer (1987) ayrıntılı bilgi vermektedirler.

üniversitede dört yıl boyunca gramer, sentaks, Osmanlı tarih vesikaları, fermanlar, eski yazı (paleografi) ve Wickerhauser'in Güldestesi¹⁰ ile yapılan alıştırmalar gibi dersleri okuttuğu.

Bundan sonra onyıllar boyunca, kısa aralıklarla kesintiye uğrasa da, düzenli olarak Türkçe okutulduğunu görmekteyiz.

Aşağıdaki tabloda Viyana'da Türkoloji kürsüsünün kurulduğu döneme kadarki Türkçe öğretmenleri gösterilmiştir:

1845-1847	A. Pfitzmaier

1858-1861	W. Behrnauer

1862-1868 (aralıklı)	J. Goldenthal
1869-1873	A. Wahrmund
1873-1876	E. Sachau
1876-1901	A. Wahrmund
1902-1915	M. Bittner
1915-1924	F. Kraeltiz-Greiffenhorst

Bu Türkçe/Osmanlıca dersleri, haftada bir-iki saati aşmamakta, okutan profesörlerin asıl uzmanlık alanları da Arabistik veya Semitistik dalları idi. Bu dersler ek bir uğraş olarak yürütülmüştür. Kronolojik sıraya göre: Jacob Goldenthal, Eduard Sachau, Adolf Wahrmund ve Maximilian Bittner'in isimlerine rastlamaktayız. Goldenthal ve Wahrmund'un birer Türkçe ders kitabı yazdıkları bilinmektedir (Goldenthal, 1865; Wahrmund, 1884). Bittner'in asıl ağırlık verdiği alanlar Mehri ve Sokotri lehçeleriydi, Osmanlıca grameri üzerine sadece birkaç makalesi bulunmaktadır.

Böylece 19. yüzyılın sonuna geldik. 1886'da Viyana Şarkiyat Enstitüsü (Orientalisches Institut) kurulur. Türkoloji bu tarihlere hâlâ bağımsız bir disiplin hüviyetine kavuşmamıştır.¹¹ Wahrmund ve Bittner kısa süren ilk başlangıç döneminde birçok konuyu ele alacaklar, fakat zamanla dersleri monoton bir hüviyete bürünecek ve yıllarca aynı konuları tekrarlayacaklardır. Wahrmund Osmanlı basınıni okutmuş, Bittner ise seçme metinler ve hikâyeler üzerinden Osmanlıca dil alıştırmaları yapmıştır.

Buraya kadar söylenenleri toparlayacak olursak, 1845-1915 arasında Türkçe giderek daha düzenli biçimde okutulmuş, fakat bu, haftada çoğu zaman bir saati aşmayan dersler, genelde Arabistik ve Semitistik bölümlerinin öğretim üyeleri tarafından verilmiştir. Öte yandan Arapça, İbranice, İslam Bilimleri ve Farsça daha yoğun ve daha düzenli okutulmaktadır. Bu alanlarda uzmanlaşma yolunda dersler de verilmektedir.

Ders düzenindeki bu biteviyelik 1915'te Friedrich von Kraeltiz-Greiffenhorst'la son bulur. Kraeltiz-Greiffenhorst 1913'te Ermeni filolojisi ve Türk-Tatar dilleri alanında doçentlik tezini vermişti (Wentker 2004, s. 52). 1915 kış sömestrinde Şarkiyat Enstitüsünde görece daha kolay

¹⁰ Wickerhauser, M. (1853). *Wegweiser zum Verständniss der türkischen Sprache: eine deutsch-türkische Chrestomathie*.

¹¹ Üniversitenin Tarih Bölümünde ise Josef von Karabacek düzensiz aralıklarla Osmanlı Tarihi okutmaktadır, fakat onun da çalışma sahası Arabistiktir.

olan Osmanlıca-Türkçe metinleri okutmaya başladı, bir yıl sonra resmî tarihî vesikaların açıklamalı okumaları ile derslerine devam etti. 1916'da extraordinaryüs profesör olmuştu, 1924'ten itibaren de Viyana Üniversitesi Türkoloji Bölümünün ilk ordinaryüs profesör (kursü sahibi) olarak görevine devam etti. Demek oluyor ki, yüzyıllarca süren Avusturya-Osmanlı ilişkilerine rağmen, Viyana Üniversitesinde Osmanistik ağırlıklı bir Türkoloji bölümü ancak Osmanlı İmparatorluğu sona erdiği dönemde kurulabilmiştir!

Kraelitz-Greifenhorst, ölümüne kadar geçecek on yedi yıllık zaman zarfında, yani 1932'ye kadar düzenli olarak her sömestir okuttuğu üç-dört dersle Türkoloji bölümünü tek başına yürütmüştür. Hatta bazen verdiği ders sayısı beşe kadar çıkmıştır. Viyana Üniversitesinde sistematik olarak Türkoloji öğretimi, işte ancak bu sözünü ettiğimiz Kraelitz döneminde başlamıştır. Aynı zamanda bu dönemde, bölümümüzde bugüne kadar izlediğimiz araştırma programının temelleri atılmıştır. Anahatlarıyla esas çalışma sahaları: Tarihî vesikalar, Osmanlı tarihçiliğinin/vakanüvislerin eserleri ve Osmanlı edebiyatıdır. Zaman zaman başka Türk dilleri (özellikle Batı kolları) okutulsa da, asıl araştırma alanı Osmanlıdır.

Kraelitz'ten sonra gelen Herbert Duda bu programı izlemiş, fakat düzenli olarak Ermenice de okutan Kraelitz'ten farklı olarak Duda İranistik alanına ağırlık vermiştir.

Başlangıçtan Günümüze Kadarki Profesörler:

Friedrich Kraelitz v. Greifenhorst	(1916) 1924-1932
Herbert Jansky	(1932-1943) (kursü sahibi değildi)
Herbert W. Duda	1943-1971
Andreas Tietze	1973-1984
Anton C. Schaendlinger	1984-1991
Markus Köhbach	1992-

Görüldüğü gibi, Türkoloji, Viyana Üniversitesinde genç bir dal olarak bugüne kadar sadece beş profesöre ev sahipliği yapmıştır. Şaşırtıcı olan bu durum, disiplinin ne kadar kısa bir geçmişe sahip olduğuna işaret etmektedir.

1845'teki ilk Türkçe derslerinden itibaren tam yüzyıl boyunca bazen onyıllarca tek başlarına dersleri yürüten bir dizi şahsiyetin ardından, Profesör Duda döneminde bölüm ilk defa yeni personele kavuşmuştur. Bu dönemde bir ikinci profesör (ekstraordinaryüs) ve bir asistan göreve başlamıştır. 1950'lerden itibaren de Türkiye Türkçesi araştırmaları yapan ilk okutmanları görmekteyiz. Başlangıçta Türkçe okutmanlarımız -iki istisna hariç- anadili Türkçe olmayanlar arasından geldi, fakat asıl 1970'li yıllardan itibaren anadili Türkçe olan okutmanların eşliğinde dil ve gramer araştırmaları ve konuşma dersleri geleneği yerleşmeye başladı.

Bu bağlamda Profesör Andreas Tietze'yi anmak gerekiyor. Türkolojiye yaptığı çok büyük ve değerli katkılardan biri de Türkçenin *yaşayan* bir dil olarak öğretilmeye başlanmasıdır. Tietze'li yıllara kadar Türkçe, Latince ve Yunanca gibi tarihi bir dil olarak okutuluyordu, öğretimin amacı Türkçenin konuşulmasına yönelik değildi. Tietze ile birlikte Viyana'da, yaşayan Türkçenin öğretildiği modern bir Türkoloji yerleşmeye başladı.

Eğitim Programları:

1983'e kadar öğretim en az sekiz sömestir sürüyordu. Bu süre içerisinde önceden belirlenmiş bir öğretim planına uymak yerine, doktora öncesi olgunlaşma doğrultusunda bir yol izleniyordu. Öğretim, öğrenciler için doktora teziyle bitirilen bir uzmanlaşma süreci olarak

görülyordu. Doktor unvanını alarak mezun olmak ilgili profesörün olumlu kanaatine bırakılmıştı.¹²

1983'te iki aşamalı yeni bir öğretim planı yürürlüğe girdi, böylece sekiz sömestirlik *Magister* öğretimi ve bunun ardından en az dört sömestir süren doktora öğretimi gündeme geldi. 2008 yılındaki son değişikliklerle birlikte, Avrupa Birliği genelinden ve Türkiye'dekinden farklı olmayan üç aşamalı yeni sistem yürürlüğe girdi. Böylece artık BA. (lisans), MA. (yüksek lisans) ve doktora öğretimi veriliyor. Lisans aşaması için Türkiye Türkçesinin kapsamı genişletirken, yüksek lisans Osmanistik ağırlıklı oldu.¹³

Yazılan Doktora Tezleri:¹⁴

Viyana Üniversitesinde 1884-1965 arası için bölümlere göre sınıflandırılmış bir doktora tezleri indeksine sahibiz. Demek ki 1965 senesine kadar Orientalistik/Türkoloji alanında yapılan doktora tezlerinin ayrıntılı tasnifi mümkün. Bu tarihten sonra sadece fakülte bazında toplu bir indekse sahibiz. 1965'e kadar baktığımızda, seksen yılda Şarkiyat Bölümünde toplam 249 doktora tezi yazılmış, bunlardan sadece 11 tanesi Türkoloji alanında, yani sadece % 5 oranında. Yıllar içinde öğrenci sayısının artışıyla birlikte doktora sayısının günümüze geldiğinde 34'ü bulunduğunu görmekteyiz. Yine de Arabistik ile karşılaştığımızda bu sayının çok düşük olduğu görülmektedir.

Aşağıda 1876 ile 2010 arasında yazılan doktora tezlerinin konularına göre bir tasnifi verilmiştir. Parantez içinde görülenler ağırlığı edisyon olan doktoralardır.¹⁵

Konu	Sayı
Osmanlı dilbilgisi	3 (ed.: 1)
Diplomatik	3 (ed.: 2)
Eski edebiyat (şiiir + nesir)	9 (ed.: 6)
Yeni edebiyat	2
Osmanlı tarihi	11 (ed.: 5)
İslam	1
Diğer Türk dilleri	5
Toplam	34 (ed.:11)

Avusturya'nın arşivleri ve kütüphaneleri Osmanlı belgeleri ve yayınları bakımından çok zengin bir malzemeye sahiptir. Bu açıdan, doktora tezlerinde görülen Osmanistik merkezli dağılım, hem gerekli, hem de çok olumlu bir eğilimdir, böyle devam etmesi de kanımızca en uygun olanıdır. Bu bizim kendi tarihimizi, kendi geçmişimizi anlamak açısından da hayati öneme sahip olan bir araştırma alanıdır. Viyana'da Türkiye'dekinden farklı bir konu bileşimi olduğunu da bu listeden görebiliyoruz. Burada Türkiye'deki 'Türk Dili ve Edebiyatı' ve 'Tarih' öğretimi ile özdeş olmayan, her iki alanı da kendi içinde kaynaştıran farklı bir yapı var. Türkiye dışındaki Türk dilleri de marjinal bir rol oynuyor. Bu alanda toplam sadece beş çalışma görüyoruz, biri Kırım Tatarcası, ikisi Özbekçe, diğer ikisi de Azeri Türkçesi üzerine.

¹² Bk. *Studienführer für die Philosophische Fakultät der Universität Wien*. 1928, 1934, 1970.

¹³ Son öğretim planı için Bkz.. http://www.univie.ac.at/mtbl02/2007_2008/2007_2008_203.pdf (lisans) ve http://www.univie.ac.at/mtbl02/2007_2008/2007_2008_207.pdf (yüksek lisans).

¹⁴ 1988'den itibaren bugüne kadar yazılan *Magister* tezlerine değinilmeyecektir.

¹⁵ Doktora tezlerinin listesi beş yılda bir çıkmış olan *Dissertationssverzeichnis der Universität Wien* (Viyana Üniversitesi Tezler Rehberi) bazında hazırlanmıştır.

Öğrencilerimiz:

Şimdiye kadar bölümümüzden doktora ile mezun olan 34 kişi arasında izini kaybettiklerimizin sayısı çok azdır. Mezunlarımızın büyük bir çoğunluğu Türkoloji ile bağını sürdürmektedir. Bunlardan üçü bölümde profesör olarak bulunuyor/bulunuyordu, bir bölümü veya geçmişte hâlâ Türkiye’de ve başka ülkelere üniversite öğretim üyesi olarak görev yaptılar, yapıyorlar.¹⁶

Doktora programını bitiren mezunlarımızın geldikleri ülkelere göre bir tasnifi:

Avusturya	21
Türkiye	9
İsviçre	1
Bosna	2
Macaristan	1

İlk Türk öğrencimiz 1956’da mezun oldu, adı Hasan Sevimcan, Hammer-Purgstall üzerine bir doktora tezi yazmıştı.¹⁷ Onu 1962’de Osman Nuri Canlı izledi, doktorası Tanzimat Dönemi şiiri üzerineydi.¹⁸

Türkiye’den Avusturya’ya işçi göçünün başlamasıyla birlikte Türkiyeli öğrencilerin sayısında giderek bir artış kaydediyoruz. Bugünkü oranlarıyla söylersek, öğrencilerimizin % 75’i Türk ya da Türkiye kökenlidir. Şu anda bölümde doktora yazan iki öğrencimiz var, ikisi de Türkiyeli.¹⁹

Viyana’da Türkolojinin tarihini araştırırken en şaşırtıcı olan nokta, Türkçenin çok uzun bir süre marjinal bir konumda kaldığı ve Japonoloji, Arabistik, Semitistik gibi başka disiplinlerden gelen öğretim üyeleri tarafından öğretildiği oldu. Hakeza Arabistik ve Semitistik dallarının Üniversitedeki prestijinin uzun yıllar boyunca Türkoloji/Osmanistik’ten daha yüksek olduğunu görüyoruz. Bunun nedenleri nedir diye soracak olursak, önce bu dillerin işlevini gözden geçirmek gerekecek.

Türkçe ve Arapça Viyana’da uzun yıllar boyunca üniversite dışında iki ayrı kurumda daha öğretilmekteydi. Bir yanda, daha önce bahsettiğimiz Şark Dilleri Akademisinde ve onun devamı olarak 1938’e kadar varlığını sürdüren *Diplomasi Akademisinde* “Diplomatische Akademie”, öte yandan 1851’de kurulan *Şark Dilleri Öğretim Kurumunda* “Öffentliche Lehranstalt für Orientalische Sprachen” (Tomenendal, 2000, s. 63). Arapça genellikle üniversitede öğrenilirken, bu kurumlarda da daha çok Türkçe dersleri popülerdi. Bunun bir nedeni Arapçanın dinbilim araştırmaları bünyesinde, Tevrat ve İncil dilleri olan İbranice ve Aramice ile bağlantılı, filoloji ve dilbilim sahalarına da yayılan bir ilgi odağı olmasıydı. Tevrat ve İncil’i müteakip Kur’an

¹⁶ Burada bütün isimlere tek tek değinmemiz mümkün değil, ayrıntılı bilgilere ayrı bir makalede yer verilecektir.

¹⁷ Sevimcan, H. (1955). *Hammer-Purgstall und der Orient*. Wien: Yayımlanmamış Doktora Tezi. Sevimcan, 1957’den itibaren de enstitümüzün ilk Türkçe okutmanı olmuştur.

¹⁸ Canlı, O. N. (1961). *Die Strömungen in der Tanzimat-Poesie*. Wien: Yayımlanmamış Doktora Tezi.

¹⁹ Bu arada doktora tezlerini tasnif ederken dikkatimi çeken iki kişiye daha değinmek istiyorum. İkisi de doktoralarını Türkolojide değil, Şarkiyat bölümünde hazırlamışlar, fakat Türk kamuoyunun dikkatini celbedecek isimler: Bizim Zeki Velidi Toğan olarak tanıdığımız Ahmad Validi Zaki 1935’te, Güneş Dil Teorisinin ‘mucidi’ ve ‘babası’ sayılan Feodor Kvergic de 1928’de Viyana’dan mezun olmuşlardır.

araştırmaları ve Kur'an dili gündeme gelmişti.²⁰ Yani Arapça bu anlamda dinbilim, filoloji ve dilbilim arasında bir yere yerleşmişti.

Türkçe ise pratik, yaşayan, yanibaşımızda olan, güncel bir özelliğe sahipti. “Şark” denildiğinde Türkiye ya da Osmanlı anlaşılıyordu, coğrafi anlamda bize en yakın olan, birçok bağlantının ve özel ilişkilerin gündemde olduğu bir yerd burası. Dolayısıyla Türkçe öğrenmek bu dilde iletişim kurmak amacıyla yapılıyordu. Türkçe öğrenmek isteyenler ya İstanbul’a gidiyor, ya da az önce sözü edilen kurumlara başvuruyordu. Bu aynı zamanda şu anlama geliyor; Türkçe öğrenmekle, Türkoloji öğretimi uzun süre farklı iki alan olarak yan yana var oldu. Bu, günümüz Viyana’sında da bir bakıma hâlâ böyle devam ediyor. Daha İkinci Dünya Savaşının bitiminden itibaren Viyana Üniversitesinde halka yönelik Türkçe kursları düzenlenmeye başlandı. Türkçe öğrenmek isteyenlerin başvurabilecekleri üniversite dışı bir kurum olarak da 1959’da kurulan *Hammer-Purgstall Cemiyeti* (Österreichische Orient-Akademie Hammer-Purgstall) düzenli olarak Türkçe kursları vermeye başladı.

Fakat bu durum yakın bir gelecekte belki değişebilir. Viyana Üniversitesinde, Osmanistik yanında modern Türkiye araştırmaları yapacak yeni bir Çağdaş Türkiye ve Türkçe kürsüsü kurulması yönünde tartışmalar başlatılmış bulunuyor. Bunun gerçekleştirilmesini başarabilirsek, geleceğe yönelik önemli bir adım atmış olacağız. Böylece gerek yakın dönem Türkiyesi, gerekse tarihsel Türkoloji alanlarında kapsamlı bilimsel çalışmalar yapabileceğiz.

²⁰ Babinger (1919, s. 107)’de şöyle yazmaktadır: “Ein weiterer Grund, der die Beschäftigung mit dem Türkischen überflüssig erscheinen ließ, war wohl auch das Fehlen einer türkischen Bibelübersetzung, so daß man für die Erklärung der Heiligen Schrift aus dem Verständnis des Osmanischen keinen Nutzen ziehen zu können glaubte.” (Türkçeyle uğraşmayı önemsiz kılan bir başka neden de, Kitab-ı Mukaddes’in Türkçeye çevrilmemiş olmasıydı, dolayısıyla Tevrat ve İncil’in anlaşılmasında Osmanlıcanın herhangi bir katkısı olamayacağı kanısı hüküm sürmekteydi.)

Kaynakça

- Babinger, F. (1919). Die türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Josef von Hammer-Purgstalls. *Die Welt des Islams* 1919/7, 103-129.
- Biehl, W. (2009). *Orientalistik an der Universität Wien. Forschungen zwischen Maghreb und Ost- und Südostasien: Die Professoren und Dozenten*. Wien: Böhlau.
- Goldenthal, J. (1865). *Ausführliches Lehrbuch der türkischen Sprache*. Wien: Kaiserl.-Königl. Hof-u.-Staatsdruckerei.
- Hammer-Purgstall, J. von. (1836-1838). *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit. Mit einer Blüthenlese aus zweytausend, zweyhundert Dichtern*. 4 cilt, Pest: Conrad Adolph Hartleben's Verlag.
- Hammer-Purgstall, J. von. (1827). *Geschichte des Osmanischen Reiches*. 10 cilt, Pest: Conrad Adolph Hartleben's Verlag.
- Ladstätter, O. (1990). *August Pfizmaier (1808-1887) und seine Bedeutung für die Ostasienwissenschaften*. Wien: Verl. d. Österr. Akad. d. Wiss.
- Löwenklau, J. (1591). *Neuwe Chronica Türckischer Nation*. Frankfurt: Claude de Marne.
- Pantzer, P. (1987). *August Pfizmaier: 1808-1887; Katalog zur Ausstellung anlässlich des 100. Todestages des österreichischen Sinologen und Japanologen*. Wien: Literas-Univ.-Verl.
- Petritsch, E. D. (1987). Die Wiener Turkologie vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Kreiser, K. *Germano-turcica. Zur Geschichte des Türkisch-Lernens in den deutschsprachigen Ländern*, Bamberg: Universitätsbibliothek Bamberg, 25-34.
- Pfizmaier, A. (1847). *Grammaire turque: ou développement séparé et méthodique des trois genres de style usités, savoir l'arabe, le persan et le tartare*. Vienne: Impr. Roy. de Cour et d'État.
- Rathkolb, O. (ed.) (2004). *Festschrift 250 Jahre. Von der Orientalischen zur Diplomatischen Akademie in Wien*. Innsbruck, Wien, München, Bozen: Studien Verlag, 65-75.
- Römer, C. (2002). Die Übungsbücher der Zöglinge der K.K. orientalischen Akademie. Feigl, I. et al. (ed.). *Auf den Spuren der Osmanen in der österreichischen Geschichte*. Wien: Peter Lang Verlag, 155-160.
- Tomenendal, K. (2000). *Das türkische Gesicht Wiens*. Wien: Böhlau.
- Wahrmund, A. (1884). *Praktisches Handbuch der osmanisch-türkischen Sprache*. Giessen: Ricker
- Wentker, S. (2004). *Das Studium der Orientalistik an der Universität Wien. Ein Beitrag zur Geschichte der Philosophischen Fakultät*, Wien: Yayımınmamış Proje Raporu.
- Wickerhauser, M. (1853). *Wegweiser zum Verständniss der türkischen Sprache: eine deutsch-türkische Chrestomathie. Kitab-i delil ül-idrâk fi lisani l-etrâk* Wien: Kaiserl.-Königl. Hof- und Staatsdruckerei.

ORHUN YAZITLARINDA GÖZÜKEN ÇİN KÜLTÜR ANALİZİNDEN TÜRK LÜK ARAŞTIRMALARINDA SİNOLOJİNİN ÖNEMİ

Abdureşit Jelil QARLUQ

Malum olduğu üzere, Orhun yazıtlarının bulunuşu ve daha sonra okunup bilim dünyasına sunulması, Türk lük araştırmalarına ister dil araştırmaları ister tarihçilik açısından olsun eşsiz katkı sağlamıştır. Özellikle, geçen asrın başlangıcından itibaren modern manada milletleşmeye başlayan Türk dilliler için, yazıtların bulunup okunarak farklı lehçelerde /edebi dillerde yayımlanması ise, daha farklı bir anlam ifade etmiş, özellikle, millî tarih yazıcılığı ve millî benliğin oluşum sürecini tükenmez enerjiyle temin etmiştir.

Sovyetler döneminde merkezî Asyanın yerlisi olan, fakat modern manada milletleşmesini henüz tamamlayamamış olan geniş Türk kitlesi, 20. yüzyılın başlarından itibaren, gelişmekte olan Türkoloji araştırmalarına paralel olarak Rusların milliyetler politikası ekseninde, yeniden milletleştirilmeye başlanmıştı. İşte bu süreçte, Türkoloji araştırmalarının daha çok politik mahiyette gelişmeye başladığı bilinir. Sovyetlerin çöküşü ile başlayan değişimlerle birlikte, geleneksel Türkoloji araştırmalarının ciddi bir ivme kazandığı, ister içerik bakımından, ister metodoloji bakımından olsun eskisinden daha renkli ve içerikli bir araştırma alanına dönüşerek “*Türk lük araştırmaları*” adıyla anılmaya başlandığı görülmektedir. Başka bir deyişle, Türk menfaatleri ekseninde düzenlenmeye, işlenmeye başladığı, geleneksel dilsel / gramercilik ve salt tarihçilik alanının dışına çıkarak disiplinlerarası araştırmalara da yer vermeye başladığı belirmiş bulunuyor. Fakat işbu araştırmaların gerçek manada bağımsız ve özgün bir bilim dalına - “*Türk lük araştırmaları*”- dönüşmesi için, özellikle geleneksel araştırma alanı olan dil-edebiyat, tarih eksenine etnolojik ve sosyolojik manada kültürler (Türk ve çevre kültürleri) araştırmasının da eklenmesinin önemi büyüktür. Zira Orhun yazıtlarında gözükten çevre kültürleri, milliyetleri inceleme, onlar hakkında objektif bilgi-birikim elde etme geleneğine, bilhassa Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk bengu taşlarında başlayan, kendi halkı ve çevre milliyetler üzerinde yürütülen sosyo-psikolojik ve sosyo-etnik analizlere dönülmesinin icap etmekte olduğu kanaatindeyiz.

Orhun Yazıtları: Orhun yazıtları, Köktürk devrinden kalma altı adet yazılı dikilitaşdır. Moğolistan'ın kuzeyinde, Baykal gölünün güneyinde, Orhun ırmağı vadisindeki Koşo Saydam gölü yakınlarında bulunmuştur. Anıtların birincisi olan Kültigin abidesini ağabeyi Bilge Kağan 732'de diktirmiş, ikincisi olan Bilge Kağan abidesini de ölümünden bir yıl sonra 735'te kendi oğlu diktirmiştir. Üçüncü abide olan Tonyukuk abidesi ise 720-725 senelerinde Tonyukuk'un kendisi tarafından diktirilmiştir (Ergin, 1998, s. 8). Kültigin yazıtı, Bilge Kağan'ın ağzından yazılmıştır. Kültigin, Bilge Kağan'ın kardeşi, buyrukçu ihtiyar Tonyukuk ise veziridir. Anıtların olduğu yerde yalnızca dikilitaşlar değil, yüzlerce heykel, balbal, şehir harabeleri, taş yollar, su kanalları, koç ve kaplumbağa heykelleri, sunak taşları bulunmuştur.

Yazıtlar Türk dili, tarihi, edebiyatı, sanatı, töresi ve çevre milliyet kültürleri hakkında önemli bilgiler vermektedirler. Türk ve Türkçe adı, ilk kez Doğu Köktürkler dönemine ait bu yazıtlarda geçmektedir. İki yazıtın da Türkçe metinlerinin hazırlayıcısı Bilge Kağan (716-734)'dır. Bilge Kağan bu yazıtlarda Köktürk tarihine ait olayları, bütün çıplaklığıyla ve eleştirel bir bakış açısıyla naklederek Türkler'in birlik bütünlük içinde yaşamaları için öğütler verir (Alyılmaz, 2004, s. 182).

Yazıtlarda dikkatimizi çeken önemli hususlardan biri, devlet büyüklerinin kendi halkı ve kültürlerinin selameti açısından çeşitli uyarılarda bulunurken, çevre kültürlerin özelliklerine, Türkçe bakış açısıyla değinmesi ve sıfatlarını sayarak dönemindeki Türk elitlerinin milliyet düşünceleri, bakış açıları hakkında bilgi vermesidir. Yani, Kültigin ve Bilge Kağan yazıtlarında gözükten Çin kültürü hakkındaki satırlar, konumuz açısından önemlilik arz etmektedir.

Sinoloji Araştırmaları: Son dönemlerde Sinoloji batıda yerini “*Çin araştırmaları*”na bırakmış durumdadır. Aslında, Sinoloji genellikle Çin araştırmalarını kasteder. Fakat Sinoloji'nin

araştırma alanı olarak Amerika ve Avrupa’da farklı kullanımı vardır. Avrupa’da, Sinoloji Çin araştırmaları olarak bilinirken, Amerika’da ise, Çin araştırmalarının alt alanı olarak bilinir.

Kısacası, Sinoloji yaklaşık 4000 yıllık bir geçmişe sahip olan Çin uygarlığını, dili, kültürü, dünü ve bugünüyle araştıran bir bilim dalıdır. Dünyada, Sinoloji araştırmalarının tarihi 16. yüzyıla kadar uzanır. Fakat Türk dilliler arasında Çin kültürü üzerindeki araştırmaların Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarından itibaren başladığı bilinir. Sinoloji, bir kürsü olarak 1935 yılında Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk fakültesi olan DTCF bünyesinde kurulmuştur. Sinolojinin kürsü olarak kurulması ümmetten millet yaratma süreci ve Türk tarihi alanındaki araştırmaların derinleştirilmesi süreci ile yakından bağlantılıdır. Çünkü erken dönem Türk tarihinin araştırılması için, eski Çince kaynakların birinci elden okunması, yorumlanması şarttır. Türklerin çok erken zamanlardan itibaren Çinlilerle komşuluk ilişkilerinde bulunduğu veya yan yana hatta belirli bölümünün iç içe yaşadığı bilinir. Dolayısıyla, onların tarihi, kültürleri hakkındaki değerli bilgiler Çinlilerin tuttuğu kayıtlarda, yıllıklarda bulunmaktadır. DTCF Sinoloji kürsüsü kurulduğu ilk yıllarda (1937-1948), Alman Sinologlarından Wolfram Eberhard başkanlık ederek önemli çalışmalara imza atmıştır. Fakat sonraki yıllarda işbu bölümün kayda değer ilerleme kaydetmediği, Türkiye’deki Çin araştırmalarının dallanarak gelişmediği, bilhassa Türklük araştırmalarına fazla ışık tutamadığı görülmüştür.

Orhun Yazıtlarında Geçen Çin Kültür Analizleri: Orhun yazıtlarından Kültigin ve Bilge Kağan yazıtlarında tekrarlanarak geçen şu satırlardan, döneminin bilginleri ve kağanlarının çevre kültürleri incelikleri ile tanımaya başladığı anlaşılır:

[5]...Tabğaç budun sabı süçig ağısı yımşaq ermiş. Süçig sabın yımşaq ağın arıp ıraq budunuğ ança yağurutr ermiş. Yağuru qonduqda kisre anyığ bilig anda öyür ermiş. [6] Edgü bilge kişig edgü alp kişig yoritmaz ermiş. Bir kişi yanılars oğışı budunu bişükiñe tegi qıdmaz ermiş. Süçig sabıña yımşaq ağısıña arturup öküş Türk budun öltüg. Türk budun ölsikiñ. Biriye Çoğay yış töğültün [7]yazı qonayın tiser Türk budun ölsikig. Anda anyığ kişi ança boşğurur ermiş: ıraq erser yablaq ağı birür, yağuuq erser edgü ağı birür tip ança boşğurur ermiş. Bilig bilmez kişi ol sabığ alıp yağuru barıp öküş kişi öltüg. [8]Ol yirgerü barsar Türk budun ölteçi sen. **KTG 5-8.**

[5]...Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırmış. Yaklaştırap, konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş.[6] İyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmezmiş. Bir insan yanılrsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış. Tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok, Türk milleti, öldün; Türk milleti, öleceksin! Güneyde Çoğay ormanına, Tögültün [7] ovasına konayım dersen, Türk milleti, öleceksin! Orda kötü kişi şöyle öğretiyormuş: Uzak ise kötü mal verir, yakın ise iyi mal verir diyip öyle öğretiyormuş. Bilgi bilmez kişi o sözü alıp, yakına gidip, çok insan, öldün! [8] O yere doğru gidersen, Türk milleti, öleceksin! **KTG 5-8.**

Kültigin abidesinin güney cephesinde gözüken bu satırların hemen hemen aynısını Bilge Kağan abidesinin kuzey cephesinde (BGK 5-7) de görüyoruz. Aynı konu ve satırların farklı abidelerde tekrar gözükmesini açıklamak için, daha çok tarihi bilgilere ve dönemin milliyetler ilişkisi dâhil Türk elitlerin hafızasına kazınmış derin tesirlerin bilinmesine ihtiyaç vardır. Elbette, bununla birlikte Türkler için çevre kültür olan Çin kültürünün o dönemdeki hali ve durumunun, Çinlilerin çevre milliyetlere yönelik tutumlarının da bilinmesi şarttır¹.

Bilge Kağan abidesinin doğu cephesinde de Kültigin abidesindeki benzer Çin kültürü ve felsefesine yönelik analizler gözükür. Örneğin:

[6]...Begleri budunu tüzüz için Tabğaç budun tebligın kürlügin | için armaqçıs | in için imli | eçili kingsürtükün için begli budunlğ | [7]yongşurtuqın için Türk budun illedük ilin içğinu idmiş qağanladuq kağanın yitürü idmiş. Tabğaç budunqa beglik urı oğlın qul qıltı, işilik qız oğlın küng qıldı... **BKD 6-7.**

¹ Dönemin yüksek memurlarından Lufu’nun Köktürk Kağanlarına yönelik Tang İmparatoruna sunduğu strateji için bakınız (Kafesoğlu, 1999, s. 120).

[6] ...Beyleri, millet ahenksiz olduğu için, Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti [7] karşılıklı çekiştirtiği için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş. Çin milletine beylik erkek evlâdını kul kıldı, hanımlık kız evlâdını cariye kıldı... **BKD 6-7.**

Bundan başka, Çin’de doğma büyüme başvezir Tonyukuk’un derin Çin bilgisi ve çevre milliyet, kültürler hakkındaki izlenimlerinin, devletin idaresinde kendini gösterdiği bilinmektedir. Örneğin, meşhur Köktürk hükümdarı Bilge Kağan’ın Budizm’e meyilli olduğu fakat veziri Tonyukuk’un Bilge Kağanı şöyle diyerek uyardığı nakledilir: “*Buda ve Tao her ikisi de insandaki hükmetme ve iktidar duygusunu zaafa uğratar. Kuvvet ve savaşçılık yolu bu değildir. Türk milletini yaşatmak istiyorsak, ne bu talimlere, ne de tapınaklarına ülkemizde yer vermemeliyiz*” (Kafesoğlu, 1999, s. 125). Ayrıca, Çin kaynaklarına göre, Bilge Kağan Çin’de olduğu gibi karargâhının etrafına kale yapmak, Buda ve Lao-tseu adlarına tapınaklar inşa etmek hevesine kapılmış, halkını şehir hayatına alıştırmak ve onların günlük hayatını Buda dininin ayinleriyle düzenlemek için şehir ve tapınak inşa ettirmek istemiş, ancak onun bu fikri yine Vezir Tonyukuk’un şiddetli muhalefetiyle karşılaşmıştır (Kafesoğlu, 1980, s. 206).

Görüldüğü gibi, vezir Tonyukuk Budizm’in dünya görüşünün, Türklerin hareketli, cesur ve savaşçı yapılarına uygun düşmediğini belirtiyor. Budizm’in Türkler arasında genel kabul görmemesinin nedenini burada aramak gerekir. Bütün güney-doğu Asya’yı ve doğu Asya’yı, Japonya’yı kendine bağlayan Budizm’in, Türklere tesir edememesinin izahı, sadece Türk karakteri ile açıklanmakla birlikte, bunun sebebini bilgeli büyüklerin ileri görüşlülüğünde de aramak gerekebilir. Yerdeki karıncayı öldürmekten çekinen bir dinin dünya görüşünün, savaşçı bir millete hoş gelmeyeceği de kesindir (Aydın, 1997, s. 5).

Türklük Araştırmalarında Sinoloji’nin Önemi: Türklük araştırmalarının artık geleneksel Türkolojiden koparak yeni bir bilim dalı olmaya yüz tuttuğu, araştırma sahası ve içeriğinin giderek çeşitlenmekte olduğu bilinmektedir. Özellikle, Sovyetlerin çöküşü ile hızlanan Türkiye ve diğer bağımsız Türk dilli Cumhuriyetlerdeki genel Türklük araştırmaları, küreselleşme ve bilişim teknolojisindeki baş döndürücü ilerlemeler ekseninde disiplinlerarası bir araştırma alanına dönüşmeye başlamıştır. Türklük araştırmaları alanı, Dil bilimi başta olmak üzere, Edebiyat, Tarih, Toplumbilimi, Siyasetbilimi, Dinbilimi, İktisat gibi disiplinlerin ilgilendiği ya da bu bilimlerin metodolojisi ve teorileri ışığında araştırıldığı alan olmaya başlamıştır. Yeni gelişen Türklük araştırmalarının; Türklerin dili, edebiyatı, kültürü, dini, tarihi, sosyo-kültürel yapıları, ekonomisi, çevre ülke ve milliyetlerle ilişkileri gibi konuları içermekte olduğu biliniyor.

Sinoloji veya günümüzdeki yaygın adıyla Çin Araştırmaları, Türklük araştırmaları açısından farklı anlam arz etmektedir. Çünkü Çin kültürü veya Çin kültür çevresi ile Türk kültür çevresi tarihin bilinen dönemlerinden günümüze kadar olan süreç içerisinde, sadece komşu olarak kalmamış, sıkı ilişkiler içerisinde de bulunmuşlardır. İki kültür çevresi arasında, farklı dönemlerde etkileşim, kültürleme, kültürlenme, özümseme gibi sosyolojik süreçler cereyan etmiştir. Türk kültür çevresindeki halklardan farklı olarak Çin kültür çevresinde, Çinliler çok eski tarihlerden beri Türk dilliler hakkında edindikleri veya topladıkları bilgileri kaydederek çok geniş bilgi bankası vücuda getirmişlerdir. Bu bilgiler, erken dönem Türk tarihi, Türk kültürü, Türk sosyo-kültürel yapısı ve Türk-Çin münasebetlerinin araştırılması açısından pek önemlidir. Ayrıca, günümüzde de Çin kültürü Orta Asya Türk kültür çevresi ile yakından ilişki içindedir. Özellikle, Çin’de yaşayan Uygurlar başta olmak üzere Kazak, Kırgız, Salur, Sarı Uygur, Tatar, Özbek gibi Türk dilli halklar, artık Çin dili ve kültürü ile tarihte hiç görülmemiş seviyede yakın ilişki içine girmiştir. Hatta bazıları Çinceyi kendilerine iletişim dili olarak kabul etmiştir ve bu süreç diğer Türk dilliler arasında da hızla genişlemeye devam etmektedir. Bu açıdan bakıldığında bile, Türklük araştırmalarının Sinoloji veya Çin araştırmalarına ağırlık vermesi icap etmektedir. Zira sarı Uygur, Salur gibi kendi millî yazısı olmayan halkların dili, tarihi, kültürü, folkloru ve sosyo-kültürel yapıları ile ilgili çalışmaların tamamı Çin dili ve yazısı ile yapılmaktadır. Ayrıca, diğer Türk dilliler ile ilgili araştırmalar da Çin dili ve yazısıyla zaman zaman Çince düşünce tarzına uygun üslupta sürdürülmektedir. Uygur özerk bölgesinde hızlandırılarak uygulamaya konan “Çift dilli eğitim” süreci, daha çok tek dilli mahiyette icra edilmektedir. Eskiden, Uygurca

veya Kazakça ile sürdürülen eğitim-öğretim ve Türkoloji çalışmaları da artık Çince ve Çin yazısı ile devam ettirilmektedir. Bunun dışında, artan ekonomik ilişkiler ve Şanghai İşbirliği Örgütü çerçevesinde Çin ile Orta Asya Cumhuriyetleri arasındaki ilişkiler güvenlik alanının dışına çıkarak ticaret, kültür, eğitim alanına yayılmaya başlamıştır. Sadece Kırgızistan'da çeşitli faaliyetlerde bulunan Çinli nüfusu, Çin resmi istatistiklerine göre 30 kişi² olarak bilinirken, gayri resmi istatistikler bu sayının 100 bin civarında olduğunu belirtmektedir³.

Özetleyecek olursak; günümüzde gelişmekte olan yeni Türklük araştırmaları, kendi bünyesinde çevre kültürler araştırmalarına, örneğin; Çin kültürü, Rus Kültürü, Fars Kültürü, Arap Kültürü ve Yunan Kültürü gibi sahalara önem vermesi gerekmektedir. Bu bağlamda, Çin araştırmalarına neden ağırlık verilmesi gerektiği aşağıda sayacağımız bazı hususlardan iyi anlaşılmalıdır:

Öncelikle, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Çinliler Türklerle olan çeşitli etkileşimlerinden dolayı, kendi yıllıklarında Türkler hakkında sayısız bilgiler toplamış ve bunu gelenek haline getirmişlerdir. Özellikle, erken dönem Türk tarihi; Türk-Çin ilişkileri, Türk toplumsal yapısı ve kültürü araştırmasında vazgeçilmez birinci el kaynaktır.

İkinci olarak, Türklerin doğu kolu ile Çinli ve Çin kültürü arasındaki etkileşim sürekliliğini günümüze dek korumuş, hatta bu etkileşim küreselleşme çağında daha farklı boyutlar kazanmıştır. Çin sınırları içinde sayıları resmî rakamlarda 12 milyonu geçmiş bir Türk nüfusu barınırken, Kazakistan, Kırgızistan gibi Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile doğrudan komşuluk ilişkileri bulunmaktadır.

Üçüncü olarak, Şanghai İşbirliği Örgütü bünyesinde bulunan Türk dilli cumhuriyetler ile Çin arasındaki ilişkiler, güvenlik boyutunu aşan, ticaret, eğitim ve kültür alanlarını da kapsayan stratejik ilişkiler ağına bürünmeye başlamıştır.

Dördüncü olarak, Çin 4000 yıllık geçmişe sahip eşsiz kültür ve medeniyet zenginliği olan bir ülkedir. Ayrıca, küresel ticaretin sağladığı avantaj ve çeşitli etkileşimlerle, Çin günümüzde artık süper güç olma yolunda ilerleyen, gelişmekte olan dev bir ülkedir. Dolayısıyla, günümüz dünyasında Çin araştırmaları, yükselen ve pek ilgi gören disiplinlerarası araştırma alanı olmuştur.

Çin'de, Türk dillilere yönelik araştırmalar, çeşitli üniversite ve araştırma birimleri tarafından çeşitli boyutlarda devam ettirilmektedir. Son yıllarda, Orta Asya araştırmalarının da ivme kazandığı bilinmektedir. Özellikle, ülkenin artan enerji açığı ve güvenlik kaygıları ekseninde, bu bölgelere yönelik inceleme ve araştırmalar daha kapsamlı bir şekilde yürütülmektedir.

Sonuç olarak, Türkiye başta olmak üzere diğer Türk dilli cumhuriyetlerde kurulan veya kurulmakta olan Türklük araştırmaları kurumlarında, Sinoloji bölümü veya Çin araştırma birimleri dâhil diğer çevre kültürleri araştıran birimlerin de kurulması, Türklük araştırmalarına bütünlük kazandıracaktır. Ayrıca, Ötüken döneminde belirli düzeye yükselen, Türk elitlerinin çevre kültürler üzerindeki hassasiyetleri veya inceleme geleneği sürekliliğe kavuşmuş olacaktır. Geleneksel Türkoloji çalışmaları, gerçek manada teorisi ve metodolojisi olan disiplinlerarası bir araştırma alanına, Türklük araştırmalarına dönüşerek, daha da bir bütünlük kazanmış olacaktır.

² 北京晨报/BeiJing Chenbao/Pekin Sabah Gazetesi, 反对派上演逼宫骚乱/Fanduipai shangyan bigong saoluan/Muhalefet iktidarı düşürme isyanını gerçekleştirdi, 2010年4月9日, 09 nisan 2010, http://www.morningpost.com.cn/bjcb/html/2010-04/09/content_20357.htm

³ Fikret, E. (2010). Kırgızistan ve Çin. *Zaman gazetesi*, 20 Nisan 2010, Salı. <http://www.zaman.com.tr/yazar.do?yazino=975073>.

Bazı kaynaklar bu sayının 150 bin civarında olduğundan bahsederler. Bakınız: Türkistan'da Örtülü Çin Nüfus Yayılmacılığı. *21. yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, 13 Haziran 2007. <http://www.21yyte.org/tr/yazi.aspx?ID=439&kat=18>.

Kaynakça

- Alyılmaz, C. (2004). Üpek Yolu ve Orhun Anıtları. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 24.
- Aydın, M. (1997). Türklerin Dini Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4.
- Ergin, M. (1998). *Orhun Abideleri* (12. bs.). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ertan, F. (2010). Kırgızistan ve Çin. *Zaman Gazetesi*, 20 Nisan 2010, Salı. <http://www.zaman.com.tr/yazar.do?yazino=975073>.
- Kafesoğlu, İ. (1980). Eski Türklerde Devlet Meclisi-Toy. *Birinci Millî Türkoloji Kongresi*, İstanbul.
- Kafesoğlu, İ. (1999). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyatı.
- Mote, F. W. (1964). The Case for the Integrity of Sinology. *The Journal of Asian Studies*, 23, 4, ss. 531-534.
- Skinner, G. W. (1964). What the Study of China can Do for Social Science. *The Journal of Asian Studies*, 23, 4, ss. 517-522.
- Tavkul, U. (2006). Kafkasya İçin Türkiyat Araştırmalarının Önemi. *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 25-26 Mayıs 2006, (ss. 187-202).
- 北京晨报/BeiJing Chenbao/Pekin Sabah Gazetesi, 反对派上演逼宫骚乱/Fanduipai shangyan bigong saoluan/Muhalefet iktidarı düşürme isyanını gerçekleştirdi, 2010年4月9日, 09 nisan 2010. http://www.morningpost.com.cn/bjcb/html/2010-04/09/content_20357.htm
- Türkistan'da Örtülü Çin Nüfus Yayılmacılığı. *21.yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, 13 Haziran 2007. <http://www.21yyte.org/tr/yazi.aspx?ID=439&kat=18>.

ORHUN ANITLARINDAN GÜNÜMÜZE SÜZÜLEN BİRKAÇ ERKEK ADI

Saim SAKAOĞLU

Orhun Anıtları, dikkatle okuyanların hemen fark edebileceği bir özelliğe sahiptir. Türklüğün bu kutsal taşları âdeta bir ad bilimi hazinesidir. Türk tarihinin, geleneğinin, yaşayışının temel eserleri olan bu anıt taşlar barındırdıkları ad türleriyle de ilgimizi çekmektedir. Ancak bu zenginliği yakalayabilmek için onlara bir ad bilimci gözüyle de yaklaşmamız gerekecektir.

Lisans eğitimini ağırlıklı olarak Eski Türkçe üzerine kurduktan sonra bilimsel aşamaları halk edebiyatı alanında aşan biri olarak Orhun Anıtları'na eğilmemizin özel sebepleri vardır. Elbette Türk dili eğitimi alan herkes gibi bizim de bu anıtlara eğilmemiz kaçınılmazdı. Nitekim biz de geçtiğimiz yıllarda bu anıtları temel alan bazı bildirilerimizle uluslararası bilim dünyasında görüşlerimizi dile getirmiştik.

Bu bildirilerimizi bilgilerinize sunmak isteriz:

- a. “Anadolu Folklorunda Göktürk Efsanelerinin İzleri”, *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi / İstanbul, 23-28 Eylül 1985, Tebliğler II, Türk Edebiyatı, Cilt: 1*, İstanbul 1985, 255-262.
- b. “Göktürk Yazıtları ve Anadolu Türk Folklorundaki Paralellikler Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1990*, Ankara 1994, 155-156.
8-15 Haziran 1990 tarihleri arasında Alma Ata (Kazakistan)'da düzenlenen III. Sovyet-Türk Kolokiyumu'nda okunmuştur.
- c. “Orhun Anıtları ile Dede Korkut Kitabı'nın Destansı Yapıları Üzerine”, *XIV. Türk Tarih Kongresi / Ankara: 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler III. Cilt*, Ankara 2006, 479-486.

Bu arada bizim az bildiğiniz bir yönümüz de ad bilimi araştırmacılığımızdır. Bu alandaki makale ve bildiri boyutundaki yazılarımızın yanında, alanın ilk kitabı da tarafımızdan hazırlanmıştır. Bir tür Türk ad bilim çalışmalarının tarihi olan bu çalışmamız konu ile ilgili pek çok soruna açıklık getirebilecektir:

Saim Sakaoğlu, *Türk Ad Bilimi I / Giriş*, Ankara 2001, Türk Dil Kurumu Yayını.

Özetlemek gerekirse, bu konuyu bildirimiz için seçmemizin böyle güzel ve anlamlı sebepleri vardır. Ayrıca genç arkadaşlarımızın da bu alana eğilmeleri için böyle güzel toplantıları değerlendirmeyi uygun buluyoruz.

Bildirimizi hazırlarken Prof.Dr. Talât Tekin'in çalışması esas alındı, ayrıca başka kaynaklara bakmayı da gerekli görmedik. Çünkü bizim çalışmamızın amacı sadece adların günümüze yansması idi. Dolayısıyla okuma farklılıkları bizden çok dil üzerine çalışan meslektaşlarımızı ilgilendiriyordu:

Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, Türk Dil Kurumu Yayını. Yer yer, aynı yazarın farklı bir yayınevi tarafından yayımlanan, aynı adda, fakat *Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk* alt başlıklı çalışmasına da bakılmıştı: Simurg, 1995.

Bir ad bilimi araştırmacısı olarak bizim ilgimizi çeken ilk ad öbeği kişilerle ilgili olanlardı. Onların arasında da erkek adlarının çokluğu gözden kaçmıyordu. Kitabın, “Sözlük” bölümünde (ss. 117-190) yer alan kelimelerin “kişi adı” olarak gösterilenlerin sayısı 27'dir. Bazı adların karşısında yer alan soru işaretleri adın kişi adı olup olmadığındaki tereddütleri dile getiriyordu:

bukug: kişi adı?

ogul: kişi adı (veya unvan?)

tamam: kişi adı (?)

Benzer bir soru işareti de bir adın okunuşuyla ilgili olarak kullanılmış.

tadak: (tadak?) kişi adı.

Sözlükte yer alan bazı adlar, komşu ülkelerin ileri gelenleriyle ilgili veya Türkler tarafından kullanılan ve başka dillerden alınan kelimelerdir. Bunların çoğunluğu da Çince'dir.

çaça: kişi adı (< Çin. Şa-ça) (Çinli general; Çang)

işiyi: kişi adı (< Çin.) (Çin imparatorunun temsilcisi)

likeñ: kişi adı (= Çin. Liü-hiang) (Çin imparatorunun temsilcisi)

lisün: kişi adı (= Çin. Li-ts'ün) (Çinli kumandan)

oñ: kişi adı: (< Çin. Wang) (Çinli vali)

makaraç: kişi adı veya unvan (Hint. Mahārāc)

(Bu maddeyi, ilk açıklamalar arasına da alabiliriz.)

Bu arada sözlükte “unvan” olarak yer alıp da günümüzde ad olarak kullanılanlar da vardır. *İleriş, Kagan, Tarkan, Tegin / Tigin (Tekin)*, vb.

Bu unvanların bazılarının tarihî roman ve filmlerde de kişi adı olarak kullanıldığı görülmektedir: *Elteber / İlteber, İşbara*.

Bu açıklamalardan sonra bütün kişi adları ile Sözlükte “unvan” olarak verilir de bugün kişi adı olarak kullanılanların ortak listesini vereceğiz; sonuncu öbekte yer alan birkaç adı (...) içine alacağımızı da hatırlatmak isteriz.

bars	oñ
bukug	sebig
bumın	silig
çaça (Çin.)	şalçı
(İleriş)	tadık (tadak?)
işiyi (Çin.)	tamam (?)
iştemi	(tarkan)
(kagan)	(tegin / tigin)
koşu	toña
ku	tuygun
kül	tuygut
liken (Çin.)	udar
lisün (Çin.)	yamtar
makaraç (Hind.)	yegen
nek	yollug
ogul	

Adlar arasında yüzyıllara meydan okuyarak günümüze kadar gelebilenlerin sayısı fazla değildir. *Bumın, İştemi, Toña, Yollığ*. Ayrıca unvan olarak konulan ancak günümüzde ad olarak kullanılanları da buraya ekleyebiliriz. Listemizdeki ilk ad olan *Bars* ise ad olarak değil soyadı olarak kullanılmaktadır. Öbür adların tarihin hafızasından silinerek günümüze kadar gelemediği görülmektedir.

Şimdi sıra ile bu adları tanımaya çalışalım.

1. Bars: Günümüzde tek başına kullanıldığı görülmemiştir. Ünlü bir sanatçı ile yaptığı evlilikte birdenbire magazin sayfalarında gördüğümüz A. Beyin soyadı Bars idi.

Anıtlarda iki yerde geçmektedir:

“Bars (bir) bey idi (Kül Tigin / D 20).

“(Az halkını düzene sokup örgütleyerek Bars bey)” (Bilge Kağan / D 16).

Ad, daha çok Baybars, daha az olmak üzere Aybars adlarında iki kelimedenden oluşan birleşik ad olarak görülmektedir: İlbars (Zafer İlbars).

Ermeni asıllı bir vatandaşımız da, aslı Parsek olan adını Pars olarak kullanmaktadır: Parsek Tuğlacı-yan.

Müteveffa bir sinema oyuncumuzun soyadı da Pars idi (Kenan Pars). Ancak bunun adı kısaltma mı idi, yoksa takma mı idi, araştırılmalıdır. Ayrıca Türk soylu vatandaşlarımız da bu kelimeyi, Pars şeklinde ve soyadı olarak kullanmaktadır (Semahat Pars).

Acaba bu adı *Bars* ve *Pars* şeklinde Türk tarihinde kimlerde görüyoruz? Bir hayli kişinin adında görülen bu kelimenin sahipleri hakkında, temel kaynağımız olan, Prof.Dr. Faruk Sümer’in *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I-II* adlı çalışmasına bakmamız gerekecektir.

Madde başında *Bars* olarak geçen ad, açıklamalarda *Pars oğlu Ali* şeklinde görülmektedir. 870 yılı olaylarıyla ilgili kaynak ise Taberi’dir (Sümer, 1999, ss. 480-497).

Ad, Cengiz Han’ın 1222’deki bir zaferinin sonrasında ilgili olarak *Bars Bahadır* şeklinde yer almaktadır (Sümer, 1999, s. 213). Bu adın *Pars Bahadır* şekli görülmemiştir.

Bars Beg şekli, Orhun Anıtlarında “isim veya unvan” olarak görülür diye, yoruma açık bir şekilde verilmiştir (1999, s. 39). Ayrıca madde başı olarak da yer alan *Bars Beg* için şu bilgi de verilmektedir: “Kapgan Kağan devrinde... hayvan veya kuş isimlerinin ad veya unvan olarak yaygın şekilde kullanılmadığı”nın daha önceki sayfalarda belirtildiğine göndermede bulunmaktadır (Sümer, 1999, s. 55)

Bars Buğā en-Nāsır’ın yetiştirdiği emirlerden biri olup 1343 yılında İskenderiye hapisanesinde öldürülmüştür. Adının devamında el-Hācib en-Nāsırî ibaresi de vardır.

Bars Toğān, bir ara Abbasi ordularındaki Türk askerlerinin başı iken, bu arada yöneticiyi sürerek Bağdad’a hâkim olmuştu (Sümer, 1999, s. 480). Adı, Sümer’de iki yerde daha geçer (1999, ss. 477, 503).

Ad, *Pars* şekliyle de, *Pars oğlu Ali*, *Pars Tirek*, *Pars Uruñu*, *Pars-Baka* şekilleriyle de görülmektedir (Sümer, 1999, s. 848).

Bunlardan *Pars Tirek*, Kül Bilge Han’ın kumandanlarından. Öbür adlar ise vesikalarda yer almaktadır (Sümer, 1999, ss. 87-88).

2. Bumin: Ad günümüzde daha çok *Bumin* şeklinde görülmektedir. Anıtlarda iki yerde (Kül Tigin / D 1, Bilge Kağan / D 3) ve “İştemi” adıyla birlikte, günümüz söyleyişiyle şu şekilde yer almaktadır.

“... atalarım dedelerim Bumin Hakan (ve) İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş.”

İfade ikinci defa aynen yer alırken (ve)’ye yer verilmemiştir.

Bumin / Bumin adı pek yaygın değildir. Günümüz Türkiye’sinde bu adı taşıyan ünlü bir kişiyi tanıyamıyoruz. Aslında takma adıyla tanıdığımız bir ünlü oyuncu ve yazarın asıl adının Bumin olduğunu hatırlatmak isteriz:

Bumin Gaffar Çıtanak = Fikret Hakan.

Günümüz köşe yazarlarından birinin soyadı da *Bumin*'dir: Kürşat *Bumin*.

1994'te şehit olan Tarsuslu tarih öğretmenin (d. 1968) adı da konumuzla ilgilidir: *Buminhan* Temizkan.

40-50 yıl kadar önce, görevde olduğu günlerde gazetelerde adından sıkça söz edilen bir güvenlik görevlisi vardı: *Bumin* Yamanoglu.

Adın, soyadı olarak kullanıldığı da görülür. 1965-1967 yıllarında edebiyat öğretmeni olarak görev yaptığım yıllarda Tokat'taki bir ilkokulda müdürlük yapan yazarlık ve şairliği de bulunan Süleyman Bey'in soyadı *Bumin* idi. Yakın zamanda emekli olan bir yüksek mahkeme başkanının da soyadı aynı idi: Mustafa *Bumin*.

Faruk Sümer bu adla ilgili olarak şöyle diyordu:

“Bilge Kağan, *Bumin* Kağan'ı Göktürk İmparatorluğunu kuran en eski ve en kudretli atası olarak tanıyor ve onun zamanını Göktürklerin en parlak devri olarak vasıflandırıyor. *Bumin*'in adı Çin kaynaklarında, bilindiği üzere Tu-men şeklinde geçiyor. Yine onlarda Tu-men il Kağan şeklinde de anılıyor. *Bumin* Kağan'ın 552 yılında, yani devletini kurduğu yılda vefat ettiği aynı kaynaklardan öğreniliyor.” (Sümer, 1999, s. 56), “*Bumin*'in manası hakkında hiçbir bilgi yoktur.” (Sümer, 1999, s. 43).

Faruk Nafiz Çamlıbel'in *Akın* (1932) adlı manzum piyesindeki kahramanlardan biri de bu adı taşımaktadır.

3. *İstemi*: Ad, günümüzde *İstemi* şeklinde görülmektedir. Sümer de daima *İstemi* diye almıştır.

Anıtlarda iki yerde (Kül Tigin / D 1; Bilge Kağan / D 2) ve *Bumin* adıyla birlikte geçmektedir. Metni yukarıda verdiğimiz için tekrar almıyoruz.

İstemi adı, *Bumin* / *Bumin*'e göre daha yaygındır. Özellikle son 40-50 yıl içinde gözle görülen bir artış göstermektedir. Ad, bazen soyadı, bazen de bileşik ad olarak görülmektedir.

Metinden de anlaşılacağı üzere, Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın atalarından birinin adı olan bu adın daha çok seçilmesinin çeşitli sebepleri olabilir. *e-i* ünlülerinin ada bir yumuşaklık, bir incelik vermesi bu sebeplerin başında gelebilir. *Bumin*'in da *Bumin* yapılmasında bu özelliği gözden ırak etmememiz gerekir.

Sanat dünyasının ünlü oyuncusu *İstemi Betil* ilk akla gelen addır. Bu arada edebiyata ve tarihe meraklı veya bu alanların öğretim kadrolarında görevli anne ve babalar da bu adı seçenler arasındadır. Bizim yaşasaydı şimdi 42 yaşında olacak olan ilk çocuğumuzun adı da *İstemi* idi, lojman komşumuz tarih öğretmeni hanımın iki oğlundan birinin adı da... Ancak bizim *İstemi*'mizin ilk adı, her iki dedesinin de adı olan Mehmet idi.

Doktora öğrencimin oğlu olduğu için torunum olarak gördüğüm, Muğla milletvekili Prof.Dr. Metin Ergun'un küçük oğlunun adı da *İstemi*'dir.

Adın, son yıllarda başka adlarda da gördüğümüz üzere 'han'la birleşerek yeni ad oluşturduğu da görülüyor. On yıl kadar önce Kültür Bakanlığı görevini yürüten Mersin milletvekilinin adı da *İstemihan* idi (*İ. Talay*).

Belki 25-30 yıl öncesiydi, dönemin ünlü bir foto muhabirinin soyadı da *İstemi* idi.

Faruk Sümer bu adla ilgili olarak şöyle diyordu:

Anıtlarda, “Bilge Kağan, *İstemi*'yi *Bumin* Kağan ile birlikte unutulmaz şanlı ve parlak mazinin yaratıcısı olarak anıyor ve onu da kağan unvanı ile zikrediyor. Gerçekten *İstemi*, Heftalit

adlı kavme karşı zaferler kazanarak... Geniş bölgeyi idaresi altına almış ve burayı Türklerin yurdu hâline getirmişti. İstemi'nin Bizanslılar tarafından da kağan olarak (Stembis Kağan) anıldığı biliniyor; ölümü 575 yılındadır (Sümer, 1999, ss. 56-57). Manası hakkında hiçbir bilgi yoktur (Sümer, 1999, s. 47).

Faruk Nafiz Çamlıbel'in *Akın* (1932) adlı manzum piyesindeki kahramanlardan biri de bu adı taşımaktadır. Oyunda, ihtiyar hakanın adı *İstemi* olarak geçmektedir.

4. *Ogul*: Ad, günümüzde tek başına kullanılmamaktadır.

Sayın Tekin bu ad için, "kişi adı" (veya unvan?) demektedir.

Anıtlarda bir yerde (Kül Tigin / K 12) geçmektedir:

"Geride, gün batısındaki Soğdlar, İranlılar (ve) Buhara şehri hakkında General Nek (ve) Ogul Tarkan geldi."

Ad, son zamanlarda, bazı adların sonuna getirilerek birleşik ad oluşturan "kan", "han" gibi bir kelimeyle, "can" kelimesiyle birlikte, "oğulcan" şeklinde görülmektedir.

"Buhara şehri devletinden Köl Tigin'in cenaze törenine katılan iki temsilcisinden biri. Görüldüğü üzere Buhara devletinin hükümdarı Tuğdaş'ın elçisi Türkçe isim taşıyor ki dikkate şayandır" (Sümer, 1999, s. 26). "Oğul, burada da görüldüğü gibi, diğer bir unvan ile birlikte tarih boyunca kullanılmış adlardan biridir" (Sümer, 1999, s. 59).

5. *Toña*: Ad, günümüzde bu şekliyle de, *Tonga* / *Tunga* şekilleriyle de kullanılmamaktadır.

Anıtlarda iki yerde (Kül Tigin / K 7; Bilge Kağan / D 31) geçmektedir.

"... bir grup yiğit on eri Tonga Tigin'in cenaze töreninde..."

"... bir grup Tonga Tigin'in cenaze töreninde..."

Ad, uzun zamandan beri sıkça olmasa da, *Alpertunga* şeklinde de kullanılmaktadır. Bu adı kullananlar arasında, yaşı 60-65'i bulanlar da vardır. Hangi gazetede çalıştığını hatırlayamadığımız bir gazeteci de aynı adı taşımaktadır.

TRT-GAP'ta sunulan *Derin Kökler* adlı kültür programının yönetmeni, *Alper Tunga* Özdemir adını taşımaktadır.

Alper şeklindeki kullanımın *Alpertunga* ile doğrudan bir ilişkisi olduğunu sanmıyoruz.

Tanıdıkları arasında bu adı taşıyanların olup olmadığını sorduğumuz öğrencilerimizden biri, bize farklı bir bilgi verdi: *Tonga*, onun köyünde, 'İri, büyük; yiğit' anlamlarına geliyormuş (Nuri Yıldız, *Gevrek Köyü-Sorgun / Yozgat*). 'Sobaya bir *tonga* bırak', '*Tonga* gibi maşallah (bebekler için)'.

Bu açıklama üzerine *Derleme Sözlüğü*'ne de bakmayı gerekli gördük. Orada *tonga* dört madde başında yer alıyordu. Bunların hiçbiri yukarıdaki anlamı vermiyordu; ayrıca *tunga* şekli de yoktu.

Faruk Sümer bu adla ilgili olarak şöyle diyordu:

"Kara Hanlı hanedanı ve aydınlarına göre *Şehnâme*'deki Efrâsiyâb'ın Türkçe adı, Kaşgarlı'da diğer bir yerde ve Kutadgu Bilig'de, Toña Alp Er şeklinde geçiyor." (Sümer, 1999, s. 123). "Bilindiği üzere Kara Hanlı hükümdarları *Şehnâme*'deki Tûran kahramanı Efrâsiyâb'ı, en büyük ve en şanlı dedeleri olarak kabul etmişlerdir. Hatta onlar bu büyük ve şanlı dedeleri Efrâsiyâb'ın Türkçe adının Alp Er Toña olduğuna inanmışlardır. Bu Alp Er Toña ile ilgili bir ağıt dillerde dolaşıyordu ki, Kaşgarlı bundan bazı parçaları eserine almıştır. Alp Er Toña pek eski zamanlarda yaşamış bir hükümdar veya tegin olmalıdır. Çünkü aksi takdirde adı hafızalarda fazla

kalamazdı. Efrâsiyâb öyle benimsendi ki, Kaşgar şehrini onun kurduğuna inanıldı” (Sümer, 1999, s. 115).

6. *Yollug*: Ad, bu şekliyle olmasa bile, günümüz şekline uygun olarak kullanılmaktadır: Yulug Tekin.

Anıtlarda beş yerde geçmektedir:

“... Kül Tigin’in yeğeni Yollug Tigin, (ben), yazdım.” (Kül Tigin / G B).

“Yirmi gün oturup bu taşta, bu duvara hep Yollug Tigin (ben) yazdım.” (Kül Tigin / G B).

“Bu yazıyı yazan (Kül Tigin’in) yeğeni Yolluğ (Tigin’dir).” (Kül Tigin / G 13).

“(Bilge) Hakan kitabesini (ben) Yolluğ Tigin yazdım.” (Bilge Kağan / G B).

“... Hakanın yeğeni Yolluğ Tigin, ben, bir ay ve dört gün oturup yazdım, süsledim” (Bilge Kağan / G B).

(Not: *Yollug* adı ilk iki kaynakta ve sözlükte g ile, öbürlerinde ğ ile yazılmıştır).

Biz, bugüne kadar bu adı taşıyan bir kişiyle tanışabildik. Merhum Prof.Dr. Yuluğ Tekin Kurat. Babası da, kendisi gibi tarihçi olan Prof.Dr. Akdes Nimet Kurat idi.

Adın yazılışı Sümer’de *Yollig* (yanlışlıkla *Yollig*) (1999, s. 31) ve *Yolluğ* (1999, s. 61) şekillerindedir. Yine Sümer, sonuncu kaynakta asıl yazımdan sonra bir de (*Yollug*) şeklini vermiştir. Ayrıca Sümer’in göndermede bulunduğu Ergin’de (1973, s. 10, orada s. 9 deniliyor) yazım *Yollug* şeklindedir.

Faruk Sümer bu adla ilgili olarak şöyle diyordu:

“Yolluğ (Yolluğ) Tigin: Yolluğ; mutlu, talihli, uğurlu manasına geliyor. Köl Tigin ve Bilge Kağan’ın kitabelerini yazan, barklardaki (= türbelerdeki) süsleme ve resimlerin yapılmasında emeği geçen aydın, bilgili, sanatkâr bir Gök Türk prensi” (Sümer, 1999, s. 53). “Bilge Kağan’ın yeğeni”dir (Sümer, 1999, s. 61).

Bu bildirinin hazırlıklarına başladığımız Ağustos 2009 ortalarında ÖSS ve SBS sonuçları açıklanmıştı. Dershaneler, okullar, kurumlar, gazetelere bazen iki tam sayfa ilan vererek başarılarını kamuoyuna duyurmuşlardı. Biz de başta İstanbul olmak üzere, Konya, Adana, Mersin, Gaziantep illerindeki bu tür sayfaları inceleyerek ad avına çıktık. Sonuç umduğumuz gibi olmadı.

Bars: –

Bumın / Bumin: –

İştemi / İstemi: – Ancak bir adet İstemihan’a rastlanıldı.

Oğul: – Ancak bir adet Oğulcan’a rastlanıldı.

Toña: – Tunga, Alpertunga’ya da rastlanılamadı.

Yollug: – Yuluğ, Yulug Tekin’e de rastlanılamadı.

Başta verdiğimiz listede yer alan unvan ve yabancı kökenli adların benzer şekilde incelenmesini başka bir sunumumuza bırakıyoruz. Ancak, Türkçe olan unvanlara, öğrenci listesinde rastlanılmasını kısaca sunmak isteriz.

Kül, *Kağan*, *Tegin* ve *Yegen* unvanlarına hiç rastlayamadık. Çokça olmasını umduğumuz *İlteriş* ve *Tarkan* unvanları da bizi hayal kırıklığına uğrattı.

Kağan, daha çok *Kaan* olarak ve başka bir adla birlikte görülmüştür. Yaşı 40’ı aşan *İlteriş*’lerin varlığı da unutulmamalıdır. *Tuygun* adını hatırlatan *Taygun* ve *Tuygan* adları da daha

çok soyadı olarak görülmektedir. Sanatçı Ali *Taygun*, dış işleri mensubu Mehmet *Tuygan* ve babası Konyalı ünlü doktor Rıfki *Tuygan*. *Teğin*'e gelince... Bu unvan daha çok Tekin olarak tek başına, bazen de birleşik ad olarak *Gülteğin*, *Külteğin*, *Gültiğin* şekillerinde görülmektedir.

Orhun Yazıtları'ndaki öbür adları başka bir çalışmamıza bırakıyoruz; onların da alınmasıyla konumuz oldukça genişleyecektir.

Görüleceği üzere, Orhun Yazıtlarındaki erkek adlarının pek azı günümüzde konulmaktadır. Bunun çeşitli sebeplerinin olacağı unutulmamalıdır. İslami adların ağır basması, 'yeni' veya 'modern' diye algılanabilecek adların öne çıkması, ailelerin, 'hiç duyulmadık ad' peşinde koşmaları gibi sebepler bu arada anılabilir.

Not: Adların yazımında yararlanılan kaynakların yazımına uyulmuştur.

Not: Bildirimizin okunmasından sonra, *Bumun* ve *İstemi* adlarıyla ilgili olarak *Akın* piyesini hatırlatan değerli meslektaşımız Prof.Dr. İnci Enginün'e teşekkür ederim.

Kaynakça

- Sümer, F. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.
- Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.

ESKİ TÜRKÇEDEKİ ϕ (ž, j) FONEMİ ÜZERİNE

Karjaubay SARTKOJAULI

Günümüze ulaşmış orta asır dil yadigarlarından olan taşlar üzerindeki runik yazılar üzerinde çalışma yapmış araştırmacılar bugüne kadar Eski Türkçede "ž" foneminin bahsetmemişlerdir. Böylece Eski Türkçeyi "j (и)" dili konuşan bir halkın kullandığını varsaydılar. Gerçekten öyle mi? Bu sorunu incelemeye çalışalım. Öyleyse:

1. Eski Türk runik yazısından önce, o devirlerde kullanılmış olan Brahmi, Manihey alfabelerini kullanan Türkçe yazılı eserlerde "ž (ж)" fonemi "dža", "ž" diye işaretlenmiştir (Gabain, 1998, s. 26).

2. Uygur alfabesi Orta Asya'daki Türkler tarafından MS 790 yıllarından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde runik yazı çok geniş bir alanda kullanıldığı bilinmektedir. Uygur alfabesinde "ž (ж)" sesi grafikte Ч olarak işaretlenmiştir. Uygur grafiği ile yazılan metinlerin hepsinde de bu ses korunmuştur (Atalay, 1985, ss. 8-12). Öyleyse Manihey, Brahmi ve Uygur alfabesinde işaretlenmiş Türk dilinin "ž (ж)" fonemi runik yazıtlarda nasıl kaybolmuştur sorusu gündeme taşınmalıdır. Aslında "ž" fonemi vardır, ancak araştırmacılar onu grafikten okuyamamışlardır.

3. Orta asırlardaki Hazar Devletinin Savira boyu "ž (ж)" ağız ile konuşmaktaydı. Hunların lideri (Savir boyundan) Alp 682 yılında Hursana Zertegin'i (Jer-Tegin) Ermenistan'a elçi olarak göndermiştir. İşte Zertegin (Jer-Tegin) ismini Ermeni bilim adamlarının "žertegin (жер-тегин)" şeklinde okumaları "ž (ж)" ağızını ispatlar (Gukasyan, 1984, s. 82). Örneğin Hazar Devletinin kağandan sonraki ikinci yetkilisi "жабгу хақан" (žabgu qağan) biçimi döneme ait Ermeni nüshası olan *İstorii Alvan* adlı eserde geçmektedir (Gukasyan, 1984, s. 80). Hazarların bu "ž (ж)" ağızı daha sonra Azerbaycan Türkçesinde geleneksel devamını korumuştur. Hazar Devletinin büyük kavim birliği şeklinde yaşayan Peçenekler Al-Maksudi'nin eserinde (X. yy.) "beženek" (беженек) şeklinde geçer. Mesela: žer (yer), žyr (yırtmak), žymryq (yumruk), beženek (Peçenek), žabgu (yabgu) vb. şeklinde ayrı sözcükler yazılmıştır.

4. Eski Türk Kağanlığının yönetici boyu Kıpçaklar olmuştur. Kıpçakça çok eskiden beri "ž" tarafındadır.

5. Orta asırların sonunda yazılmış olan Kaşgarlı Mahmut sözlüğünde Kıpçak ve Oğuzların "ž (ж)" dilli olduğunu belirterek örnekler verir: jinžü (Türkçe - inci) ~ žinžü (жинжю) (Kıpçak, Oğuz); juždu (Türkçe – yükü olan deve) ~ žuždu (Kıpçak, Oğuz); žylyratty (parlattı), žuwšatty (acıttı).

Türk diyalektinin kelime başındaki -s, -j harflerinin yerine Kıpçak ve Oğuzlar "ž (ж)" harfini kullanmıştır. Mesela: Ol meni žetti (O bana ulaştı). Suwda žundym (Suda yıkandım) (DLT, II. ss. 364-389).

6. Miladi V-XII. yüzyıllarda yaşamış olan İdil Bulgarlarında da "ž" sesi kullanılmıştır. Mesela: žoh (K.T. жоу) = hayır duası, hayır duası (Fatiha) okumak; žür (K.T. жүз) – yüz; žirme (K.T. жігірме) – yirmi; žeti (K.T. жети) – yedi. İdil Bulgarlarında "ž" sesi damak dış konsonantı olup, sedalı söylenmiştir.

7. Karluk boyundan kalan metinlerde "ž" dilli olduğunu ispatlayan yeni bilgiler bulundu (Sartkojauli, 2004, s. 23).

8. Batı Türk Kağanlığının VI-VIII. yy.a ait paralarında (madeni para № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25) ž sesi Sogd alfabesi ile işaretlenmiştir (Babayarov, 2007, ss. 9-13).

9. Göktürk kültürünün mirasçısı birleşik boylar (Kerey, Nayman, İdzli) (TT., s. 71) (VIII-X. yy.), Karahanlılar (XI-XIII. yy.) (TT., s. 81), Memluk Kıpçakları (TT., s. 95), X-XI. yüzyılda Orta Asya (Sırderya) Oğuzları (TT., s. 104), VII-IX. yüzyılda Hazarlara bağlı olan Peçenekler (TT., s. 138), XI-XIV. yüzyıl Güney Rus steplerindeki Polovetsler (TT., s. 130), XI-XIV. yüzyıldaki Harezmi Türkleri (TT., s. 142), XV-XVI. yüzyıldaki Çağatay (TT., s. 183) dillerinin hepsinde "ž" fonemi kullanılmıştır.

10. Kıpçak grubunun şu andaki canlı dilleri Kazak (TT., s. 317), Karayim (TT., s. 331), Karakalpak (TT., s. 341), Kırgız (TT., s. 371), Kırım Tatarları (TT., s. 385-386), Kumuk (TT., s. 411), Nogay (TT., s. 423), Astrahan Nogayları (TT., s. 659), Astrahan Nogay-Karagaş (TT., s. 243), Başkurt (TT., s. 270), Salar (TT., s. 35), Tatar (TT., s. 464) dillerinde "ž" fonemi bütünüyle kullanılmaktadır.

11. Sibirya Altay'ı (TT., s. 233), Baraban Tatarları (TT., s. 259), Dolgon (TT., s. 308), Tıva (TT., s. 497), Hakas (TT., s. 597), Şor (TT., s. 647), Çulumlar (TT., s. 638) dillerinde "ž" fonemi kullanılmakta.

12. Oğuz grubundan Tükmen (TT., s. 537), Özbek (TT., s. 553), Uygur (TT., s. 568-569), Azerbaycan (TT., s. 209) dillerinde de bugüne kadar Sibirya Altay (TT., s. 233), Baraban Tatarları (TT., s. 259), Dolgon (TT., s. 308), Tıva (TT., s. 497), Hakas (TT., s. 597), Şor (TT., s. 647), Çulumlar (TT., s. 638) dillerinde "ž" fonemi esas seslerinden biridir.

13. Orhon Türklerinin her zamanki komşusu ve etnik açıdan bakıldığında kökleri bir olan Moğol, Mançurya, Tungus, Tangat dillerinde "ž" fazla kullanılan seslerden biridir. Orhon Türklerinin diline bu komşu halkların dilinin tesir edeceğini hesaba almamız doğru olur.

14. Sogd, Uygur, Moğol-Uygur alfabelerinde z (з), ž (ж), j (й), i (и), j (и), z (з) harfleri için ayrı bir işaret kullanılmıştır. Eski Türk yazıtlarında bu özellik tekrar edilerek j (й) ve ž (ж) harfleri sadece tek φ işaretiyle yazılmıştır. Çünkü Türk dilinin içindeki "j" dilli ağızlar ve "ž" dilli ağızların o dönemde bile açığa kavuşmuş olup, ayrılmaya başladığına dikkat ederek tek işaretle verilmiş olabilir.

15. Meşhur Türkolog A.N. Bernştam uzun yıllar boyunca tarih ve dil incelemelerine dayanarak aşağıdaki sonuca ulaşmıştır: "Orta Asya'nın Türk etnogenesinde Yedisu Türkleri büyük önem arzeder. Onlar Batı Türk Kağanlığında eskiden beri Yedisu bölgesinde toplanmış olan birçok Türk boylarını birleştirdiler. Batı Türk Kağanlığının dili diğer y'li dilleri kendine bağımlı eden j'li ağzını konuşan dil oldu." (Bernştam, 1997, ss. 465-466). Bu açıklama temelsiz ve öylesine ortaya atılmış bir iddia değildir. Yıllar süren inceleme, analiz ve sentez neticesinde ifade edilmiş bir iddiadır.

16. VII. yüzyılda Türk Kağanlığına seyahat etmiş olan Syuan-tzan'ın tarihnamesi dönemimiz IX.-XI. yüzyılları aralığında Türk diline çevrilerek Uygur alfabesi ile yazılarak korunmuştur. Bu asıl nüshada Türk ž (ж) sesini Uygur alfabesinin "ž" (з) sesinin önüne iki nokta koyarak yazmışlardır (8a 21). Mesela, *ažun* (tekrar doğmak, ortaya çıkmak), *ābiz-ik* şen vermek, dereceye yükseltmek (Tuğuşeva, 1980, s.10). Bu dönem Göktürk döneminin doğrudan devamıdır.

Bu 16 maddeye dayanarak Göktürk dönemi yazılı eserleri olan Orhun metinlerinde ž (ж) fonemi bulunmaktadır açıklamasını yapmak mümkündür. Bu mesele Eski Türk yazı dilinin fonetiğinde ilk defa ortaya atılmaktadır. Eski Türkçe ž (ж) fonemine inceleme yaparak monografik çalışmalar yapmak tamamıyla mümkündür. Araştırdığımız konunun kapsamını genişletmemek amacıyla meseleyi ortaya atarak daha sonraki araştırmacılar için açık bir kapı bırakmayı uygun bulduk.

φ (ž, j). φ (ž, j) kalın söylenen kelimelerde yazılır. Türk dillerinin fonolojisini araştıran araştırmacılar "ž (ж)" fonemini her dildeki seslenişini hatırlayarak dž, ž, з, ž, ž şeklinde 5

şekilde transkribe ettiler. Döneminde *Sovetskaya Tyurkologiya* dergisinin yayın kurulunun kabul ettiği uluslararası fonetik transkripsiyona göre "ž (ж)" transkripsiyonunu kullanmayı daha doğru bulduk. Orta Asya (I-VI. yy.), Altay (V-VI. yy.), Güney Yenisey (VI-VII. yy.), Avrupa (Don, Kuban VII-X yy.), Orhon, Yenisey, Talas yazıtlarında işaretlenmiştir. Boy damgası olarak son paleolit, bronz, demir ve Türk döneminde kullanılmıştır (Tablo 1, 2).

φ (ž) kalın söylenen kelime yazılır. Teşekkül noktası bakımından damak diş ve sedalı bir konsonant. Kelime başında (anlaut):

- ογβφ ž(a)bγu "yabgu (ünvan)" (MШУ.І.12; O.І.4; КТ.І.14)
- Σμφφ ž(a)jm(y)s "yayan, dağıtan" (O.І.1)
- ωΑφ žaš "yaş" (E.45)
- ζβφ ž(a)b(y)z "fena, kötü" (КТ.І.26; БК.32; O.І.7)
- ζγφ ž(a)γ(y)z "kahverengi" (КТ.І.1)
- ιΧγφ ž(a)γčy "yaycı" (Түй.50)
- ζφ žaz "yaz" (БК.39; МШУ.ІІ.20)
- θοφ žoq "yok" (Түй.31; КЧ.3; E.48)
- ορκφ ž(o)q(a)ru "yukarı" (Түй.25)
- Σοηλφ ž(a)l(a)ηuš "çıplak" (КЧ.23)
- ηλφ ž(a)l(a)η "yalın, çıplak" (КТ.І.28,29)
- ληφ ž(a)η(y)l "yanıl" (КТ.І.19,IV.6,10; Түй.26)
- Акροφ žujqa "ince" (Түй.13)
- ωκκοφ žoq q(y)š "yok kıl" (БК.25)
- λοφ žul "yol" (БК.32; МШУ.ІІ.14)
- λνφ žol "yol" (Түй.16,23; E.44; ХТ.V.1)
- λροφ žurt "yurt" (КТ.І.49)
- ιροφ žory "hızlı yürü" (Түй. 10,11; O.І.5,6)
- Αωφ ž(a)ša "yar" (E.36)
- νγοφ žuγ(a)n "kalın" (Түй.14)

Kelime ortasında φ (j) şeklinde okunur:

- Αφριφ žyr(a)ja "kuzey (uzak)" (Тон.7,14)
- θρφοβ bujrυq "Буурук (колбасшы)"(КТ.ІV.1;E.47)
- οφλωβ b(a)šl(a)ju "önder edip, öncü edip" (КТ.ІІ.8)
- οφλο ul(a)ju "akraba, aynı yerden" (КТ.ІІ.9)
- ροφλκ q(a)l(a)jur "düşman olmak" (O.ІІ.3)
- νφνκ q(a)nt(a)j(y)n "nasılca, nasıl" (Түй.33)

Kelime sonunda φ işareti "j" şeklinde okunur:

- φολτ(a)luj "deniz" (КТ.ІV.3)
- φμο um(a)j "Umay" (КТ.ІV.31)
- φβ b(a)j "zengin" (КТ.І.29)
- qunč(u)j "hança" (КТ.І.20)
- φок qut(a)j "ipek" (БК.ІV.11)

ϕϞϞϞ quš(u)j "Kuşuy (yer ismi)" (XT.X.3)

ϑ (ž). ϑ kelime başında "ž" şeklinde okunur. ϑ işareti sadece Altay Sayan (V-VI. yy.) Orhon, Yenisey yazılarının hepsinde (İskit, Hunnu) bulunur. Boy damgası şeklinde de rastlanır (bk. Tablo 1). Bunlara göre Eski Türk yazısı örneklerinin hepsinde bu fonemin bulunduğunu söylemek mümkündür.

Kelime başında (anlaut):

ρϞXNΓıϑ žig(en)-çor "Jiyen-çor (insan ismi)" (KÇ.26)

ıμΠΓıϑ žig(i)rmi "yirmi" (KT.III.13;KÇ.18)

NΠΓıϑ žigr(e)n "renk ismi" (KÇ.15,21)

NKOϑ žük(ü)n "yükün, baş eğ" (KT.I.18)

ΛAϑ žel "yel" (Tϕñ.26,27,34,52)

KζAϑ žez(e)k "kale" (KT.I.33)

ΠΓOϑ žüg(ü)r "koş" (Tϕñ.52,54; KT.I.24)

ϑ kelime ortasında "j" şeklinde okunur:

KϑAK kej(i)k "geyik" (Tϕñ.8; E.28)

APϑK k(e)jre "Kerülen (nehir)" (MIIIY.6,7,18)

NϑT t(i)j(i)n "diyeyim" (KT.I.25)

NıϑΔΓı ig(i)d(e)jin "iyilik yapayım" (KT.II.2,15).

Bu konu, Eski Türk yazı dilinin fonetiği için ilk defa ortaya atılan zor ve çetrefilli bir konudur. Sadece Eski Türkçe "ž (ж)" fonemine geniş bir araştırma yaparak monografi çalışmasını yapmak mümkündür. İncelediğimiz konunun geniş olmasından dolayı, meseleyi gün ışığına çıkararak daha sonra yapılacak araştırmacılara bırakmayı uygun gördük.

Kısaltmalar

DLT: Divanü Lûgat-it-Türk

TT: *Türki Tilderi*

ST: *Sovetskaya Tyurkologia*

Kaynakça

Atalay, B. (1985). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk*. Ankara: TDK.

Babayarov, G. (2007). *Drevnetyurkskie Maneti Çaçskogo Oazisa (VI-VIII vv)*. Taşkent.

Bernştam, A. N. (1981). *İzbrannie Trudi po Arheologii i İstorii Kırgızov i Kırgızstana*. Bişkek.

Devlet, M. A. (1968). *Petroglifi Sayanskaya Morya*. Moskva.

Devlet, M. A. (1982). *Petroglifi na Koçeboi Trope*. Moskva.

Dorj, D. & Novogradova, E. A. (1975). *Petroglifi Mongolii*. Ulan-Batur.

Gukasyan, V. L. (1981). Ob odnoi drevnetyurkskoi pis'mennosti. *Sovetskaya Tyurkologiya*. 76-84.

Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK.

Kadırbayev, M. K. & Mar'yaşev, A. N. (1977). *Naskal'ne İzobrajeniya Hrebtı Karatau*. Almatı.

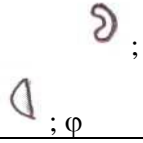
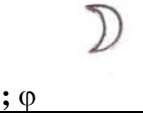
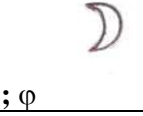
Kubirev, V. D. & Matonkin, E. P. (1992). *Petroglifi Altaya*. Novosibirsk.

- Mu Lin Man, (2007). “Hun Yazıları Hakkında Araştırma”. *İpek Yolu Üzerindeki Ulusların Eski Yazıları ve Kültürü*. Sijan: Lanjou Üniversitesi Dunhuan Bilimsel Arastırma Enstitüsü. 135-165.
- Novogradova, E. A. (1982). *V strane Petroglifov i Edel'veysov*. Moskva.
- Novogradova, E. A. (1983). “Drevneyşii Pamyatnik İzobrazitel'nogo İskusstva Vostoçnoi Mongolii”. *İstoriya i Kul'turi Tsentral'noi Azii*. Novosibirsk. 306-310.
- Novogradova, E. A. (1984). *Mir Petroglifov Mongolii*. Moskva.
- Sartkojauli, K. (2004). Mongolia Ekspeditsiası. EUU Yazmaları.
- Okladnikov, A. P. (1980). *Petroglifi Tsentral'noi Azii*.
- Okladnikov, A. P. (1983). *Drevneyşie Petroglifi Arşanxada*. Novosibirsk.
- Okladnikov, A. P. (1984). *Petroglifi Mongolii*. Leningrad.
- Türki Tilderi*. (2002). Komisyon. Astana.
- Tuguşeva, L.Y. (1980). *Fragmentı Uygurskoi Versii Biografii Syuan'-Tszana*.
- Şer, Y. A. (1980). *Petroglifi Sredney i Tsentral'noi Azii*. Moskva.

Tablo 1. Orta Asya'da korunmuş olan eski   işaretli damgalar

	İşaretlerin kazındığı yer ismi, kronolojisini yapmış bilim adamları	Dönemi	İşaret	
	Araşan-hada (Moğolistan) (Okładnikov, 1980; Novogradova, 1982; 1983).	Mezolit döneminde (MÖ XIV-VI. yy. önce) başlayarak bronz dönemini de (MÖ III-II. yy.lar) kapsamıştır.		
	Tevş-ula, Batı Moğolistan petroglifler (Moğolistan) (Okładnikov, 1983; 1984).	Bronz dönemi		
	(Dorj & Novogradova, 1975; Novogradova, 1984).	Demir dönemi		
	Çin Cümhuriyeti. İnçan, Ulaan şab (Mu lin Man, 2007).	MÖ XIV-VIII. yy.		
	Sayan-Altay petroglifleri (Devlet, 1976; 1982). (Kubirev & Matonkin, 1992).	MÖ XII-IX yy.		
	Kazakistan, Orta Asya petroglifleri (Kadırbaev & Mar'yaşev, 1977), (Şer, 1980).	MÖ X-XI. yy.		
	Eski Türk Damgaları (Altay Sayan ve Moğolistan)	V-X. yy.		

Tablo 2. Alfabe şeklinde kullanılan ž (ж) fonemi işaretlerinin kronolojisi

	Metnin bulunduğu yerin ismi	Yüzyıl	Ž (ж) fonemi işaretleri	
			φ	
	I. İskit yazı örneği			
	Esik yazıtında	MÖ VIII-III. yy.	φ	
	II. Hunnu (Syunnu) yazı örneği			
	Sibirya'da	MÖ I-II. yy.	φ	
	Bulgaristan'da	II-V. yy.	φ	
	Almanyada	II-V. yy.	φ	
	Övgönti'de bulunan altın bir belge (Moğolistan)	I. yy.		
	III. Orta Asya yazı örneği			
	Açıktaş'tan bulunan ağaç üzerindeki yazı	II-V. yy	φ	
	Sırderya. Kültöbe I	I-IV. yy.		
	IV. Altay-sayan yazı örneği			
	Möndör-soqqan, Biçigt-Bom, Qos-ağaş, İnya, Jalğız-töbe, Qalbaqtas, Taldı-Ayır (Dağlı Altay)	V-VII. yy.		
	Arts-Boğda, Del-ula, Qara-manday (Moğolistan)	VI-VII. yy.		
	V. Doğu Avrupa runik yazı örneği			
0	Don metinlerinde	VII-X. yy.	φ	
1	Kuban metinlerinde	VII-X. yy.	φ;	
	VI. Yenisey metinlerinde			
2	Güney Yenisey metinlerinde	VII-X. yy.	φ	
3	Yenisey metinlerinde	VII-XI. yy.	φ	
	Eski Türk yazı örneği			
4	Batı Moğolistan	VI-X. yy.		
5	Orhon'un boyunda	VI-IX. yy.		
6	Doğu Türkistan metinlerinde	VII-X. yy.	φ	
7	Talas	VII-X. yy.	φ	

HAKİM ATA (KUL SÜLEYMÂN BAKIRGANÎ) HİKMETLERİ ÜZERİNE

Ayşe Gül SERTKAYA

Ahmed Yesevî'nin üçüncü halifesi olan Süleymân Bakırganî 582 (1186)'da ölen ve mezarı Akkurgan'da olan 12. yüzyıl şâirlerindedir.¹ Çeşitli kaynaklarda, hikmetlerinde ve poemalarında adı *Süleymân*, *Kul Süleymân*, *Miskîn Süleymân*, *Hakîm*, *Hakîm Süleymân*, *Hakîm H'âce*, *Hakîm H'âce Süleymân* şekillerinde geçiyor.²

Konuya giriş :

Benim Kul Süleyman'a ilgin Moskova Devlet Arşivi, Eski Eserler, 1468, Fonds N 181'de kayıtlı 224 varaktan oluşan bir yazmanın sonunda Kul Süleymân, Aşık Osmân ve Yunus Emre hikmetlerini okumam ile başladı. Yazmanın ketebe kaydı şöyledir:

fi't-târih ü tokuz yüz altmış birde cumâdi'l-âhir ayı-nıñ toluğunda tamâm boldı. iki kitâb-dur. birisi sirâcü'l-ğulüb'dur. birisi şerâyiü'l-aşkâmdur. el-fakîr ü'l-ğakîr âdnîş ħâfîz ibn muğammed âdnâş ħâfîz yazdı. çehârşenbe kün tamâm boldı. va'l-lâhü a'lem. meskûken elçi barğanda dosnağ turğanda andağ bitildi.

Her ne kadar ketebe kaydı Hicrî 961, cumâdi'l-âhir ayınığ toluğı = Milâdî 16 Mayıs 1554 tarihini veriyorsa da bu istinsah tarihidir. Esas metnin en az iki-üç yüz yıl daha eski bir yazmadan zikredilen tarihte kopyalandığı metnin dil özelliklerinden anlaşılmaktadır. Yazmadaki metinlerin dil özellikleri Orta Türkçenin Horezm-Altınordu devresinin dil özellikleridir.

Yazmanın 49a-50a ve 55b-64b yaprakları arasında Kul ~ Miskîn Süleymân (Bakırganî), Aşık Osmân ve Yûnis Emre'nin hece vezni ile söylenmiş çeşitli hacimlerde on altı Hikmet'i ile bir *Sâl-nâme* bulunmaktadır. Burada Kul Süleymân (Bakırganî)'nin 10, Aşık Osmân'ın 1, Yûnis Emre'nin 4 ve biri de kime ait olduğu bilinmeyen olmak üzere 16 hikmet bulunmaktadır. Bu 16 metni yayına hazırlarken Kul Süleymân ve hikmetleri üzerine araştırma yapmaya başladım.³

1. Malzemenin tespiti :

Kul Süleymân Hakîm Ata (Bakırganî) Ahmed Yesevî'nin dervişlerinden en önde gelenidir ve onun üçüncü halifesidir. Üstadı Ahmed Yesevî gibi hikmetler yazan Kul Süleymân'ın poemaları ve hikmetleri genellikle Ahmed Yesevî divanlarının arkasında veya çeşitli şiir mecmualarında bulunmaktadır.

A) POEMALARI :

1. **Ahir Zaman Kitabı / Muhammesi (= Takı Aceb Kitabı)**. E. A. Malov⁴ ve Münnevver⁵ Tekcan tarafından yayımlanmıştır.

¹ Hayatı hakkında bk. Abdurrahman GÜZEL, *Süleyman Hakim Ata'nın Bakırgan Kitabı Üzerine Bir İnceleme*, Ankara, 2008, s. 64-96.

² H. F. HOFMANN, *Turkish Literature. A Bio-Bibliographical Survey, Part: 1, Vol. 2, A-C*, Utrecht, 1969, s. 227-234.

³ Ayşegül SERTKAYA, "Kul Süleyman (Bakırganî) ve Yûnis Emre hikmetleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 39, İstanbul, 2010'da basılmakta.

⁴ E. A. MALOV, "Ahir Zaman Kitabı. Kniga o poslednem vremeni (ili o konçina mira)", *İzvestiya Obşçestva Arheologii, İstorii i Etnografii Pri İmperatorskom Kazanskom Universitete*, 14, 1897/1898, Kazan, 1898, s. 1-96.

2. **Hazreti Meryem (Bibi Meryem) Kitabı.** S. M. Matveev⁶ ve M. Tekcan⁷ tarafından yayımlanmıştır.

3. **Mirâc-nâme.** Kemal Eraslan tarafından yayımlanmıştır.⁸

4. **Küdek-nâme.** Önal Kaya tarafından yayımlanmıştır.⁹

5. **Kıssa-i İbrahim.** Önal Kaya¹⁰ ve M. Mahur Tulum¹¹ tarafından yayımlanmıştır.

6. **Kıssa-i İsmail.** *Bakırgan Kitabı*'nda yayımlanmıştır.

Bu altı poemanın Türkiye Türkçesine aktarılması Prof. Dr. Abdurrahman Güzel tarafından yapılmış ve yayımlanmıştır.¹²

7. **Kıssa-i İmam-ı Azam.** Münevver Tekcan tarafından yayımlanmıştır.¹³

B) HİKMETLERİ :

- a) Kul Süleyman hikmetlerinin toplu olarak yayımlandığı ilk şiir mecmuası değerli meslektaşım Münevver Tekcan'ın üzerinde doktora çalışması yaptığı *Bakırgan Kitabı*'dır.¹⁴ *Bakırgan Kitabı* Ahmed Yesevî ile onun dervişlerinin hikmetlerini ihtiva eden en meşhur şiir mecmuasıdır ve ilk kez 1857'de olmak üzere bir çok kez yayımlanmıştır.¹⁵ *Bakırgan Kitabı*'nın Kazan, 1301 (=1884) baskısındaki 142 mottodan **36** Hikmet ile **2** Poema (Mi'râc-nâme ve Kıssa-i İsmail-nâme) Kul Süleymân'a aittir.¹⁶ (bk. **Liste 1**)

⁵ Münevver TEKCAN, "Hakim Ata'nın Ahir Zaman Kitabı", *Bilig*, Sayı 37, Bahar 2006, Ankara, 2006, s. 21-55.

⁶ S. M. MATVEEV, "Muhammedanskiy razskaz o Sv. Deve Marii", *İzvestiya Obşçestva Arheologii, İstorii i Etnografii Pri İmperatorskom Kazanskom Universitete*, 13, 1895/1896, Kazan, 1896, s. 19-34.

⁷ Münevver TEKCAN, "Hazreti Meryem Kitabı", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 32, İstanbul, 2005, s. 185-216.

⁸ Kemal ERASLAN, "Hakim Ata ve Mirac-nâme'si", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı*, Sayı 10/1, Ankara, 1979, s. 243-304.

⁹ Önal KAYA, Kul Süleyman'ın Küdek-nâme'si, *Kök, Araştırmalar*, II/2, Ankara, 2000, s. 155-167.

¹⁰ Önal KAYA, "Süleymân Hakim Ata Bakırganı ve şiirleri", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 8, 1998, s. 97-102.

¹¹ Mehmet Mahur TULUM, "Yeni bir 'Hikmetler Mecmuası' münasebetiyle Yesevî çalışmaları üzerine kısa bir değerlendirme ve İbrahim Kıssası", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXX, İstanbul, 2003, s. 499-516.

¹² Abdurrahman GÜZEL, *Süleyman Hakim Ata'nın Bakırgan Kitabı Üzerine Bir İnceleme*, Ankara, 2008, s.413-457.

¹³ Münevver TEKCAN, "İmâm-ı Azam Ebû Hanife Kıssası", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, Konya, 2003, s. 121-168.

¹⁴ Münevver TEKCAN, *Hakim Ata ve Bakırgan Kitabı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı, Türk Dili Bilim Dalı Doktora Tezi (Danışman: Kemal Eraslan), Konya, 1997, s. LXXVI+316 s.

¹⁵ Son yayını için bk. F. Z. YAHİN, *Borunğı Ədəbiyat. Bakırganı həm Məclisi Əsərlərə*, Kazan, 2009, s. 1-146.

¹⁶ R. Rahmeti Arat *Bakırgan Kitabı*'nın başka bir baskısına dayanarak bu sayıları 124 metinden 44'ü olarak söylüyor. R. Rahmeti ARAT, "Hakim Ata", *İslâm Ansiklopedisi*, 5/1, s. 101b-103b.

- b) Önal Kaya, Süleymân Bakırğanî'nin Türkiye'deki çeşitli yazmalarda¹⁷ ve yurt dışındaki çeşitli basmalarda¹⁸ tespit ettiği manzumelerden mükerrer olmayan 36 Hikmet ve 1 poemasını iki ayrı makalede yayımlamıştır.¹⁹ (bk. **Liste 2**)
- c) Ayşegül Sertkaya bir mecmuanın sonunda tespit ettiği 11 Hikmeti yayımlamaktadır.²⁰
- d) Kemal Eraslan makalesinde dört şiir mecmuasında²¹ tespit ettiği hikmetlerden *Bakırğan Kitabı*, Önal Kaya yayınları ve Ayşegül Sertkaya yayınında geçmeyen 14 hikmeti yayımlamaktadır.²²
- e) Çeşitli ülkelerde bulunan yazmalardaki metinler²³ :

1) Özbekistan yazmaları :

- a) Özbekistan Fanlar Akademiyası, Ebû Reyhan Beyruni adına Şarkşinaslık İnstitutu, no 5716'da kayıtlı olan mecmuanın ilk bölümünde Yesevi manzumeleri ikinci bölümünde ise Kul Süleyman manzumeleri yer almaktadır.²⁴ Bu yazmanın 225b-269b varakları arasında geçen Kul Süleyman hikmetlerinin sayısı 41 tanedir. Bu 41 hikmetten 3'ü daha önceki yayınlarda geçmektedir. 38 hikmet ise ilk defa geçmektedir.
- b) Özbekistan Fanlar Akademiyası, Ebû Reyhan Beyruni adına Şarkşinaslık İnstitutu, no 3764'de kayıtlı olan mecmua Yesevî ve dervişlerinin şiirlerini ihtiva etmektedir. Metinlerin transkripsiyonuna devam etmekteyim.
- c) Özbekistan Fanlar Akademiyası, Ebû Reyhan Beyruni adına Şarkşinaslık İnstitutu, Inv. 12246, no 289'da olan iki mecmua Yesevî ve dervişlerinin şiirlerini ihtiva etmektedir. Metinlerin transkripsiyonuna devam etmekteyim.

2) Türkmenistan yazmaları :

Türkmenistan Mahdum Gulı İnstitutu Numara 1869, 3269, 3314, 4106, 5390, 5930'da kayıtlı yazmalardan Gözel AMANGULİYEVA tarafından hazırlanan henüz yayımlanmamış edisyon kritik metinde 192 hikmet ile *Ahir zaman muhammesi*, *Mi'rac-nâme*, *Bibi Meryem*

¹⁷ Dil ve Tarih-Coğrafya Kütüphanesi, Elyazmaları Bölümü, MOI 1096 (21 manzume), İSI 746 (3 manzume), İstanbul, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Manzum Eserler, No 16 ve 17 (8 manzume).

¹⁸ İ. HAKKUL-S. REFİEDDİN, *Süleyman Bakırğanîy. Bakırğan Kitabı*, Taşkent 1991, (5 manzume), Resul Muhammed Aşurbayovlu ABDÜŞÜKÜROV, *Ahmed Yesevîy. Divan-ı Hikmet*, Taşkent 1992 (1 manzume), Anna ÖVEZOV, *Medînedede Muhammed Türkistanda Hoca Ahmed, Yesevi Hikmetler*, Moskova 1992, (5 manzume).

¹⁹ Önal KAYA, "Süleymân Hâkim Ata Bakırğanî ve şiirleri", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 8, 1998, s. 73-209; Önal KAYA, "Süleymân Hâkim Ata Bakırğanî ve şiirleri -II", *Türkiyat Araştırmaları*, s. 325-348.

²⁰ Ayşe Gül SERTKAYA, "Kul Süleymân (Bakırğanî) ve Yunus Emre Hikmetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXXIX'da yayımlanmaktadır.

²¹ İstanbul Üniversite Kütüphanesi nüshası, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi nüshası, Ahmed Caferoğlu nüshası ve Arslan Bab nüshası.

²² Kemal ERASLAN, "Çeşitli şiir mecmualarında Kul Süleyman Hikmetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XLI'de yayımlanmaktadır.

²³ H. F. HOFMAN, *Turkish Literature. A Bio-Bibliographical Survey*, Part: 1, Vol. 2, A-C, Utrecht, 1969, s. 227-234.

²⁴ Maryam EŞMUHAMMEDOVA, *Devâni Hikmet'ning Yığma-Kıyasıy Metni*, Taşkent, 2008, s. 6.

kıssası, İsmayil-ning kıssası, İmam-i Azam kıssası başlıkları altında **5** Poema olmak üzere 197 manzume yer almaktadır.

3) Tataristan yazması :

Kazan Devlet Üniversitesi, No T 1715'te kayıtlı *Hikmet-i Hakîm* başlıklı 55 varaklık yazmada Kul Süleyman hikmetleri geçmektedir. Metinlerin transkripsiyonuna devam etmekteyim.

4) Başkurdistan yazmaları :

Başkurdistan'da Kul Süleyman manzumelerini ihtiva eden iki küçük hacimli yazma bulunmaktadır.²⁵

- a) [13. 89a 35] Hiikmet-i Hakîm (25 varak).
- b) [27. 1a-22 14] Hikmet-i Kul Süleyman (15 varak).
Metinlerin transkripsiyonuna devam etmekteyim.

2. İşlenen malzemenin değerlendirilmesi :

- a) Bakırgan Kitabı'nda **36** Hikmet ve iki Poema yayımlanmıştır.
- b) 36 Hikmet ve 1 Poema Önal Kaya tarafından iki makalesinde yayımlanmıştır. İlk makaledeki 6 Hikmet (6., 11., 14., 22., 22. ve 29. hikmetler) ile ikinci makaledeki 5 Hikmet (30., 32., 33., 35. ve 36 Hikmetler) *Bakırgan Kitabı*'nda da geçmektedir. Önal Kaya *Bakırgan Kitabı*'nda geçmeyen **26** Hikmet yayımlamış olmaktadır. *Bakırgan Kitabı*'ndakilerle birlikte yayımlanan Hikmet sayısı **64**'e yükselmektedir.
- c) Ayşe Gül Sertkaya makalesinde **11** hikmet yayımlamaktadır. Bu hikmetlerden ikisi (6. ve 9. hikmetler) hem *Bakırgan Kitabı*, hem Önal Kaya yayımında, biri ise (8. hikmet) sadece Önal Kaya yayımında geçmektedir. Ayşe Gül Sertkaya *Bakırgan Kitabı*'nda geçmeyen **8** Hikmet yayımlamış olmaktadır. Böylece yayımlanan Hikmet sayısı da **72**'e yükselmektedir.
- ç) Kemal Eraslan makalesinde daha önceki yayımlarda yer almayan **14** Hikmet yayımlamaktadır. Böylece yayımlanan hikmet sayısı **86**'e yükselmektedir.
- d) Özbekistan yazmalarının ilkinin transkripsiyonunu bitirmiş bulunuyorum. 5716 numaralı bu yazmanın 225b-269b varakları arasında 41 Kul Süleyman hikmeti yer almaktadır. Bu 41 hikmetten 3'ü daha önceki yayınlarda geçmektedir. İlk defa geçen **38** hikmet ile hikmet sayısı **124**'e yükselmektedir.
- e) Yesevî ve dervişlerinin şiirlerini ihtiva eden Tataristan yazmasının transkripsiyonuna devam ediyorum. İlk tespitime göre burada da **30** kadar mükerrer olmayan hikmet bulunmaktadır. Böylece Kul Süleyman hikmetlerinin sayısı takriben **150**'yi aşmış olmaktadır.
- f) Türkmenistan'da bulunan beş yazmada geçen 192 hikmetten mükerrer olmayan **124** hikmet ile Kul Süleyman hikmetlerinin sayısı **274**'e yükselmiş bulunmaktadır.
- g) Başkurdistan'da bulunan iki yazma üzerinde henüz bir çalışma yapmadım.

²⁵ Ramil Mahmutoviç BULGAKOV, *Opisaniye Vostochnih Rukopisey Instituta Istorii, Yazıka i Literaturi =Tarih, Tel Hem Ezebiyat Institutunun Şerki Kulyazmaları Tasvirlamaı*, Öfö, 2002, s. 47-48.

Çalışmamı iki ciltte yayımlamak istiyorum. Tesbit ettiğim 150 civarındaki Kul Süleyman hikmetlerini birinci cilt olarak yayımlamayı plânladım. Türkmenistan ile Başkırdistan yazmalarında bulunan metinleri ise ikinci ciltte yayımlamayı düşünüyorum.

Sonuç olarak Türkiye dışındaki kütüphanelerde bulunan Yesevî divanları, Kul Süleyman yazmaları ve şiir mecmualarının taranması ile Kul Süleyman'a ait hikmetlerin sayısının artacağı muhakkaktır. Böyle bir çalışmayla da Ahmed Yesevî'nin üçüncü halifesi olan Kul Süleyman'ın hikmetleri çeşitli şiir mecmualarındaki yerlerinden gün ışığına çıkmış ve okuyucusu ile buluşmuş olacaktır.

EKLER**1. BAKIRGAN KİTABI, Kazan, 1301 (= 1884) muhtevası (20 şâir, 143 şiir)**

1	Behbûdî	1
2	Beyzâ	1
3	Fakîrî	2
4	Garîbî	1
5	Gazalî	1
6	Gedâyî	1
7	Huda(y)dâd	5
8	İkânî	19
9	Kâsım	1
10	Meşreb	10
11	Kul Nesîmî	1
12	Racî	1
13	Sabî	1
14	Şems, Şemseddîn, Şems-i Özkendî	24
15	Kul Süleyman	38
16	Kul Şerîfî	5
17	Şühûdî	1
18	Tufeylî	1
19	Kul Ubeydî	12
20	Ahmed-i Yesevî	13
	Şâiri bilinmeyen	4
	TOPLAM	143 şiir

2. BAKIRGAN KİTABI'NDAKİ KUL SÜLEYMAN HİKMETLERİ (38 Hikmet)**Kafiye sırası Bakırgan Kitabı**

1	XXV	ne hoş tatlıg haq yâdı baldın süçük hû atı	seher vaqtı bolganda seher vaqtı bolganda
2	LVII	mên ol êrni mü'mîn dër mên salat kâmet ünin êştîp	bêş vaqt namâz kıılır bolsa cemâ'atke këlür bolsa
3	LXII	bu dünyâdın kim kêçkey uçmâh kapğın kim açkay	arada 'ışk bolmasa arada 'ışk bolmasa
4	CXLI	ol bir ü bar u êrklîg muştâfâ-nı özrüpen	körklüg nazâr kııldı yâ bizni ümmet kııldı yâ
5	CXLII	keliñg dostlar bu dünyâ tutdı eren himmeti	kêçdi âhîr boldı yâ bir sözüm yâd keldi yâ
6	XXI	êski usku borküm bar şeyhüm otunğa ızsa	sarıq sarsıq körtem bar barmaska ne êrkim bar

7	XX	menim bu könglüm-nüñg āzārı bar yaratken mevlâm-ğa yazarı bar	
8	XVIII	uçmāḥ tamuğ ögnişür tamuğ aytur mēn bay men	ögünmekde ma'nī bar mēnde fir'avn hāmān bar
9	XIX	tevbe kılıp haqqa yañgan 'āşıqlarğa uçmāḥ içre tört arıqda 'işreti bar	
10	LII	nefsim aytur bu bēş künlük tiriglikke bu dünyāda bağ <u> bostān éteyin der	
11	XXIII	meniñ cānım seniñ 'ışkıñg biledür tenim 'āciz velī cānım öledür	
12	LV	yol başığa kelipen 'uqbâ haberin eştip	yolın sorğan dervişler yolğa kirgen dervişler
13	XXII	ey dostlarım ölsem mēn kirsem ü yatsam bu gürde	bilmen ki ḥālım ne bolur bilmen ḥālım ne bolur
14	LXIV	ma'rifet-niñg deryāsında gavvās bolup muḥabbet-niñg gevherlerin algum kelür	
15	LX	muñglanupan niyāz birlen seḥer vaqtın yığlayupan közde yaşıım saçqum kelür	
16	LXII	kirdim men tarikat-niñg bāzārığa bahāsız rahıtlarını alsa bolmas	
17	XLV	seniñ derdiñg mañga dermāndın artuq sañga kul bolduğum sulṭāndın artuq	
18	XLVIII	kimge vefā kıldı <hem> bu fānī dünyā bizge taqı sizge vefā kılgusı yoq	
19	XLIX	cem'iyetke ugra<yu>pan āgāz bolsa zāhir bāṭın <andağ> ḥāzır bolmış kerek	
20	LVI	şubḥ-ı şādıq tañg atdı ḥaḳniñg fermānı yetdi	munça yatıp neñg bitdi qopmaq kerek dostlarım
21	XXVI	rahmān atlıq rahmıñgdın ḳahhār atlıq ḳahrıñgdın	ümmīdlik mēn allāhım ḳorḳunçluq mēn allāhım
22	XLVI	ey 'aziz ādemī oğlı dīn izisi dīniñgniñg asbābını ḳurmaz mu sen	
23	LIII	seḥerlerde uyğanupan zikir algıl ölümni fikir étüpen köngül tērgil	
24	LXI	ḳaçan bolğay vişālñg mansūr yañlıg bolupan	cemālñgmı körsem men dārda meclis ḳursam men

25	XLVII	'ayşım hūşum ma'şiyetim cümle tanıp bolğay mu men yā rab seni tilesem men	
26	XVII	örteneysin hoş tıñglañgız eyā dostlar on sekkiz miñg 'ālem faħrı resül için	
27	LXIII	dostlarımız zamānemiz yavuq keldi tersâ cuhūd bî-dîn kâfir elge toldı	
28	L	ṭūr-ı sînâ tağına aşıp mūsâ hağğa 'aşık bolup didār koldı körünğ	
29	LVIII	bilinğ dostlar neçe kèçdi neçe qaldı ne bolğusin ne kèlgüsin bilgen bar mu	
30	XXIV	mü'min kul-lar inğreyü tün kün rab-niñg şenāsın	hağ yādını qoyar mu? aytıp hergiz toyar mu?
31	LI	būstānlar yaratmış ol izim sübhān anı sekkiz imānlı kul kirsün teyü	
32	XLIV	érenler mahfelinde ne tilese ol bolur	nūr yağar şöhetinde dervişler şöhetinde
33	XLIII	muñgluğ 'aciz boldum men istedüğim buldum men	nefsni özdin yuldum men dervişlerniñ içinde
34	LIX	allāh allāh u bismi'l-lāh iblis aytur dème allāh	zerre yazuq qalmaz v'allāh mèn aytur mèn ma'āza'l-lāh
35	XXVIII	'aşık bolur ol kişi renc ü miñnet birle ol	tégse 'ışkıniñ sāyesi 'aşıkğa 'ışk dāyesi
36	LIV	yā rabbenā sen kèçürgil yarlığayu bérgil mañga	mèn 'āsiniñ günāhını āhiretniñ penāhını
37	I	baqırğandın sefer kılsam barıp rükne yüzüm sürsem	tavaf kılgalı ka'beni körüp hannānı mennānı
38	XXVIII	sübhān izim özidür babam arslan tégürdi	ol muşafā buyurdı şeyhim aħmed yesevī

3. ÖNAL KAYA NEŞİRLERİ

Yayın sırası	Bakırgan Kitabı
1	inğregil 'aşık seherde ol vişāl-i yār için vālih <ü> divāne bolğıl lezzet-i didār için
2	eyā dostlar ibrahim-niñg kışşasını beyān eyley kulak salıñg dostlarım a

3		'ālimler 'ilmi birle boldı 'azīz	
		cāhiller cehli birlen qaldı 'āciz	
4		ḥaḫ ta'ālā 'azrāyilğa fermān kılsa	
		melekü'l-mevt cān alğalı qarşu kelse	
5		lā-mekānda yer yaratdı uğan qādir	
		ḥaḫ fermānın tutmağanlar kirsün teyü	
6	23 - LIII	seḫerde oyğanupan zikrin alğıl	
		ölümni yād kılupan köngül bērgil	
7		ādemī gāfil erür bilmes başığa ne kélür	
		taṅlağı künni sağınmas kün-be-kün dēp iş kıılır	
8		kéter mēn dēp yol başığa kēlip yōrgil	
		melekü'l-mevt kelse fırsat bērmes ērmiş	
9		öz nūrıdın yaratıptur muḥammedni	
		sēvgen üçün anı maḥbūb kılmadı mu	
10		tecellī-niṅ maqāmında asru uluğ	
		ol maqāmda ḥaḫ dīdārı kıılır tulū'	
11	30 -XXIV	mü'mīn kul-lar yığlayu	ḥaḫ yādını koyar mu?
		tün kün ḥaḫ-niṅ senāsın	aytıp hergiz tuyar mu?
12		uşbu demniṅ kıymetin	bilsek kerek dostlarım
		ḥazretiğa köp şükür	kılsak kerek dostlarım
13		iṅgreyü iṅgreyü	mecnūn tilbe boldum mēn
		ārām qarār kılmayın	īmān 'aṭā kıldım mēn
14	3 -LXII	bu dünyādın kim kēçkey	arada 'ışk bolmasa
		uçmāḥ қаpuğın kim açqay	arada 'ışk bolmasa
15		uşbu 'ışk-niṅ şarābın	içdük el-ḥamdü li'l-lāh
		minüp 'ışk-niṅ burāqın	yildük el-ḥamdü li'l-lāh
16		muḥīb kullar maḥbūbın	qoldı seḫer vaqtında
		qoldı ērse ḥaḫīqat	boldı seḫer vaqtında
17		qamuğ 'ālem yaratqan	qādir vāhid aḫad sēn
		oğluṅ kıziṅ çiftüṅ yok	ferd <ü> aḫad şāmed sēn
18		allāh taṅgrım dānedur	ka'be bünyād-hānadur
		her kim sırnı bilmes sen	ḫayvān-ı nefis-hānadur
19		yol başında olturup	yolnı sorğan dervişler
		'uqbā sözün eşitip	yolga kirgen dervişler
20	33 - XLIII	muṅluğ 'āciz boldum mēn	nefsni özdin yuldum mēn
		istedükim buldum mēn	dervişlerniṅ içinde

21		mü'mînler hâlîk şan'atın necûk tüzmiş 'âlem-ni	körîng cihân içinde kevn <ü> mekân içinde
22	8 - XVIII	uçmâh tamuğ ükneşür tamuğ aytur mén bay men	ükneşmekde neler bar mende fir'avn hāmān bar
23		bağlu yollar açıldı kelgey kapuğka kullar	şeyyed allāh yā muḥammad şeyyed allāh yā muḥammad
24		kim okusa bu kur'ân uçmak içre hırāmān	rahmet aṅga fir'āvān yarı anda bu kur'ân
25		rahmetiṅ-din ülüş bérdi mevlām bizge seni h ^v ālab 'atā kılıp imān saṅga	
26		'ārif kullar haber bérdi ḥaḳīḳatdin allāh tēyü heme zikrin aytıṅ dostlar	
27		ma'şiyetning zengārını bağlap köṅgöl allāh yādı ol zengārını açar dostlar	
28		eyā ādem ne üçün mağrūr bolup dünyāğa	ğaflet tonın géyer sēn ḥaḳ fermānını koyar sēn
29	38 - XXVIII	sübḥān egem éndürdi arslan bābke tégürdi	ḥaḳ muştafâ buyurdi şeyḥ<im> aḥmed yesevī
30	BK 34 - LIX	cān u dilde allāh dēsem iblis aytur deme allāh	zerre yazuḳ ḳalmaz vallāh mén aytur mén ma'āzallāh
31		yaratulduḳ yezdān-ğa ḳıldım tevbe ḥaḳīḳat	yādım allāh allāh hū ayttım allāh allāh hū
32	BK 1 - XXV	turgıl bir dem hū digil Allāh yādını aygıl	seḥer vaḳtı bolğanda seḥer vaḳtı bolğanda
33	BK 32 - XLIV	erenler cemāl körer ne tilese ol bolur	dervişler şoḥbetide dervişler şoḥbetide
34		körîng ḳuş-ı işḥāknı körüp tur<ur> düzaḥnı	rāz aytadur rezzāḳ-mı kélmes kéçe uyḳusı
35	BK 24 - LXI	ḳaçan bolğay visāli manşūr yaṅlıg boluban	ḥaḳ cemālîṅg körsem mén dārda meclis ḳursam mén
36	BK 21 - XXVI	rahmān atlık rahmımdın ḳahhār atlık ḳahrîṅgđın	ümmidlig mén allāhım ḳorḳunçluğ mén allāhım
37		ölmek için ḳayğurmanḡız ikki cihanîṅ serveri	bızdın burunḡılar ḳanı peygamber-i mürsel ḳanı

4. AYŞE GÜL SERTKAYA NEŞRİ

1		âdem{i} peygâmbere ‘aleyhi’s-selâm bu dünyâ kim erse<-ge> vefâ kılmadı	
2		bâkî {nê} ermiş bu dünyâ nice telim yaşasañg uyana miskîn uyana aḥî derdüñ ziyâne hây	fânî durur keçküsi âḥîr ‘ömrüñg keçküsi gel allâha dön allâha gel allâh {hây} dön allâh allâh
3		elim şundum muşhaf-ğa dervîş-lerniñg serveri	dervîş-ler ehl-i şafâ dost muḥammed muştafâ
4		hey yârânlar gelüñ beri ölmüş cânlar olsun tiri	zîkr edelüm ol allâhı zîkr edelüm ol allâhı
5		allâh allâh teyem allâh iblîs aytur tême allâh	zerre yazuḳ ḳalmaz v’allâh men aytur men ma‘âza’l-lâh
6	BK 34 - LIX ÖK - 30	sen sên dünyâ sên dünyâ ḳutluḳ ḥabîb resûl-nı	kimge vefâ kılgan sên yer ḳoynıḡa alğan sên
7		uşbu ‘ışḳ-nıñg şarâbın mindük ‘ışḳ-nıñg wurâ<-ḳ>ın	içtük elḥamdüli’l-lâh yıldük elḥamdüli’l-lâh
8	ÖK - 15	uçtmaḳ tamuḡ ögnüşür tamuḡ aytur men artuḳ	ögnüşmekde ziyân bar mende fir‘avn hāmân bar
9	BK 8 - XVIII ÖK - 22	dâdnı kim ḳolayın pâdşâhlarnı hõr ḳılıp	fermân kılgan allâh sen dermân kılgan allâh sen
10		aldanıḡ nefis ü hevâḡa öz özin tamuḡ otına	uşbu şeyṭân âdemî özin atḳan âdemî
11			

5. KEMAL ERASLAN NEŞRİ

- 1 ṭarîḳat(da) ḳuruḳ da’vâ kıлмаḳ muḥâl
yétmiş maḳâm riyâzetin bilmegünçe
- 2 Ḳâdir bizni yarattı ḳudret birlen
bi-ḥamdi’llâh ḳudretini bildim muna
- 3 ḥaḳ yâdını köñgöl içre câ kılmasa
özdin kêtîp ḥalkḡa tegi pâ bolmasa
- 4 mücâhede müşâhede körgen ‘âşîḳ
serâserî ledün ‘ilmin bilip sözler
- 5 ‘âsîlîḳ kıldım telim Ḳâdirimḡa
vaḳtı boldı emdi tevbe ḳılgum kélür

- 6 Kādir Mevlâm kudretidin ibret alıp
köni yolğa könglüm bağlap kirküm kélür
- 7 kayu yerde ‘azizlerniñ cem’i bolsa
uşal yerde hāl ‘ilmini aygum kélür
- 8 اليف Allāh añglañ emdi bu sözimni
ب başıka né kélgü seni biliñ dostlar
- 9 yaratқан birü barım izim cebbārım
esen érkin öz ilimğa bargum mu kin
- 10 yaratıldıñ Yezdan’ğa yādım Allāh Allāh Hū
kıldım tevbe haqıkat aytdım Allāh Allāh Hū
- 11 evvel Ādem Şāfi’ge arıg Mürsel Nebi’ge
andın soñgra ‘ālimge kélgen ölüm émes mü
- 12 aytayın men dostlarım hoş tıñglañız bismillāh
müselmān kim kāfir kim ayırğuçı bismillāh
- 13 Deyyān atlıg melek Teñgri rüzı kıldı
kutluğ bolsun uşbu Qur’ān emdi bizge
- 14 Allāh digen bendeniñ üni ‘Arşke yeter e
ğāfil bolmañ mü’minler ‘ömrüñg yol dék öter e

ESKİ TÜRKÇE'DE “MIZRAK” ANLAMINA GELEN KELİME
[süŋ(ü)g] MÜ, YOKSA süŋg(ü) ~ süŋü MÜ OKUNMALI?

Osman Fikri SERTKAYA

0. Köktürk harfleri Vilhelm Thomsen tarafından 25 Kasım 1893 gecesi çözüldü ve 15 Aralık 1893 günü de dünyaya ilân edildi.

Metinlerin ilk neşri ise zamanımızdan 115 yıl önce, Wilhelm Radloff tarafından yapıldı. Yayımında öncelik almak için 1895 yılında alelacele yapılan Wilhelm Radloff neşri bu yüzden bir çok okuma ve anlama hataları içermektedir.

Bu hatalardan bir çoğu bugüne kadar çeşitli araştırmacılar tarafından düzeltilmiştir. Ancak hâlâ üzerinde düşünülmesi gereken okuyuşlar ve metin açıklamaları bulunmaktadır.

Bunlardan birisi de bir savaş âleti olan “mızrak”ın Eski Türkçe’deki okunuşudur.

I. Eski Türk filolojisi ile uğraşan filologlar Köl Tigin yazıtının Doğu yüzünün 1.-30. satırlarının Bilge Kagan yazıtının Doğu yüzündeki 1.-24. satırlarda küçük farklarla ayrılan aynı metin olduğunu bilirler. Bu paralel metinlerde Köl Tigin, Doğu yüzü, 35. satırdaki **𐰉𐰺𐰽𐰸𐰺𐰵𐰽𐰺𐰸** $S^2W\widehat{N}GG^2B^1T^1MY$ ibaresinde **𐰉𐰺𐰽𐰸** $S^2W\widehat{N}G\widehat{W}G^2$ **süŋüg** imlâsı ile yazılan kelimenin Bilge Kağan, Doğu yüzü, 27. satırdaki paralel şekli olan **𐰉𐰺𐰽𐰸𐰺𐰵𐰽𐰺𐰸** $S^2W\widehat{N}GG^2B^1T^1MY$ ibaresinde **𐰉𐰺𐰽𐰸** $S^2W\widehat{N}GG^2$ **süŋ(ü)g** imlâsı ile yazılması hep dikkatimi çekmiştir.

Bu çift imlâlı duruma Köl Tigin, Doğu yüzü, 27. satırdaki **𐰉𐰺𐰽𐰸𐰺𐰵𐰽𐰺𐰸** $W\check{C}W\check{N}^2$ **üçün**, Bilge Kagan, Doğu yüzü 22. satırdaki **𐰉𐰺𐰽𐰸** $W\check{C}N^2$ **üç(ü)n** örneğini de ekleyebiliriz.

Tarih içerisinde başka bir metnin bir cümlesinde veya başka bir Türk lehçesinde geçmeyen **süŋüg** şekli Türkçedeki tek örnek *hapax legomenon* olarak önümüzde duruyor. O zaman da Köl Tigin yazıtında geçen **süŋüg** kelimesini başka türlü açıklamak, sözgelimi **süŋü-g** şeklinde ayırmak imkânı doğuyor. Kelimenin geçtiği ibâre

süŋü-g b(at(ı)m-ı k(a)r(ı)ğ sök(ü)p(e)n ... (KT D35; BK D27)

“(bir) süngü-nün batım-ı (kadar derinliği olan) karı çığneyerek ...”

şeklinde düşünüldüğünde **-ŋg > -ğ** değişmesi ile **-ğ/-g** ekini Eski Türkçedeki ikinci tip genitif eki olarak düşünmek imkânı doğar.

S. Çağatay¹ ile T. Tekin² bu konu ile ilgili birinci örneği, A. N. Kononov³ ise iki örneği, birinci ve ikinci örnekleri, zikrediyor.

T. Tekin ikinci örnekteki **-ğ** sesini de genitif eki yerine akuzatif eki olarak açıklıyor ve **(a)dğ(i)r(i)ğ** kelimesini “aygırını” şeklinde çeviriyor.⁴ Oysa burada “Bayırku’nun ak aygırının uyluğu” şeklinde zincirleme bir isim tamlaması var.

Ben **-g** genitif eki ile ilgili dört örnek tespit ettim:

¹ Saadet Çağatay, Türkçede $\tilde{n} \sim \check{g}$ sesine dair”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1954*, Ankara, 1954, s. 15.

² T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, 1968, s. 126-127, § 2; Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara, 2000, s. 108, § 257.

³ A. N. Kononov, *Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov <VII-IX vv.>*, Leningrad, 1980, s. 161, § 292.

⁴ Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara, 2000, s. 108, § 256.

1. *türük bodun-u-ğ at-ı kü-si yok bolmazun tiyin* (KT D 25 = BK D20-21)
“Türk milletinin adı samı yok olmasın diye”
2. *b(a)y(i)rku-ni.ñg(a)k(a)dğ(i)r-(i)-ğ udl(u)k-i-n sıyu urtı* (KT D 36)
“Bayırku’nun ak aygır-ı-nın uyluk-ı-nı kırdı”
3. *til-i-ğ sab-ı-ğ alı olur!* (Tun. 32)
“haberci-nin söz-ü-nü alarak otur!”
4. *k(a)rl(u)k-i-ğ t(a)b(a)r-ı-n (a)l(i)p ... b(a)rm(i)ş* (ŞU G 5)
“Karluk-u-n tavar-ı-n-ı alıp ... gitmiş”

Bilindiği gibi belirtili isim tamlamasında **isim + genitif eki isim+iyelik eki** olmak üzere dört unsur yer alır.

İsim	yardımcı ses	genitif eki	isim	iyelik eki
<i>türük bodun</i>	u	ğ	at	ı
			kü	si
<i>(a)k(a)dğ(i)r</i>	ı	ğ	udl(u)k	i
<i>til</i>	ı	ğ	sab	ı
<i>k(a)rl(u)k</i>	ı	ğ	t(a)b(a)r	ı

II. Köl Tigin D 25’deki örneğinde -ğ genitif ekinden önce -ü- sesinin yazılması, buna karşılık aynı kelimenin Bilge Kağan D 27’de geçen örneğinde -ü- sesinin yazılmaması, kelimenin Köl Tigin D 36’da geçen ikinci örneği ile Tunyukuk 32’de geçen üçüncü örneğini başka türlü okumamız imkânını sağlıyor.

Madem ki kelime ek aldığı zaman BK D 27’de görüldüğü gibi ekten önceki ünlü yazılmayabiliyor, o zaman ikinci ve üçüncü örneklerde yazılmayan bu ünlüyü okumak gerekmiyor mu?

Wilhelm Radloff, 1895 yılında Köl Tigin Doğu 23. satır = Bilge Kağan Doğu 19. satırda geçen örneği şöyle transliterasyon ve transkripsiyonlamıştır⁵:

ꞑꞑꞑꞑꞑꞑ	ꞑꞑꞑꞑ	ꞑꞑꞑ	ꞑꞑꞑ	ꞑꞑꞑꞑ
y(a)r(a)kl(i)ğ	k(a)nt(a)n	k(e)l(i)p	y(a)ñya	(i)ltti?
ꞑꞑꞑꞑꞑꞑ	ꞑꞑꞑꞑ	ꞑꞑꞑꞑ	ꞑꞑꞑꞑ	ꞑꞑꞑꞑ
söñg(ü)gl(ü)g	k(a)nt(a)n	k(e)l(i)p(e)n	söre	(i)ltti?

T. Tekin ise bu paralel cümleleri şöyle okumuştur.⁶

yaraqlıg kantın kelip yañya eltdi? süñüglüg kantın kelipen süre eltdi?

Bu güne kadarki nâşirler tarafından **söñg(ü)gl(ü)g, süñg(ü)gl(ü)g** vs gibi şekillerde okunan kelime “iki konsonant arasında aslı ünlünün yazılmaması” kuralına uyularak başka türlü de okunabilir. Ben Wilhelm Radloff’tan bu güne kadar devam eden **ꞑꞑꞑꞑꞑꞑ**

⁵ Wilhelm Radloff, *Die alttürkische Inschriften der Mongolei* <Erste Lieferung>, Sankt-Peterburg, 1895, s. 14-16.

⁶ *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, 1968, s. 234.

S²W^NG^G2L²G² süⁿg(ü)gl(ü)g okuyuşunu süⁿgg(ü)l(ü)g şeklinde düzelterek metni yeniden okumak istiyorum.

y(a)r(a)kl(i)ğ k(a)nt(i)n k(e)l(i)p<(e)n> yañya (e)ltdi?

süⁿgg(ü)l(ü)g k(a)nt(i)n k(e)l(i)p(e)n süre (e)ltdi?

“Silahlı (düşman) nereden gelerek (seni) püskürttü?

Mızraklı (düşman) nereden gelerek (seni) sürdü?”

Köktürk yazıtlarındaki -ⁿg genitif ekli birinci tip şekiller ise şöyledir:

- 1) bilge kaganⁿg bodunı (Ongin, A 3)
Genitif ekinden sonra tamlayanı -n akuzatif eki ile:
- 2) kaganⁿgın sabın almatın yir sayu bardıg (KT Güney 9)
- 3) kaganⁿgın ermiş barmış edgü elinge kentü yangıltıg, yablak kigürtig (KT İyelik ekinden sonra tamlananı -n akuzatif eki ile:
- 4) olurupan türk bodunuⁿg ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş (KT Doğu 32)
- 5) köl tiginⁿg altunun kümüşin agısın barımın tört bing yilkısın (KT Güney-Batı)
Metinde kısmen tahrip olmuş örnekler:
- 6) ang ilki tadıkıⁿg çornıⁿg boz at[ın binip tegdi] (KT Doğu 32)
- 7) köl tigin bayırkun[ıⁿg ak adgır[ın] binip oplayu tegdi (KT, Doğu, 35-36)
- 8) üçünç yigen silig begiⁿg kedimlig toruğ at[ın binip tegdi] (KT, Doğu 33)

III. Wilhelm Radloff, 1899’da Tunyukuk, I. taş, 27.-28. satırları şöyle transliterasyon ve transkripsiyonlayıp Almancaya çevirmiştir.⁷

: 𐰉𐰺𐰽(𐰾)𐰽 : 𐰉𐰺𐰽𐰾𐰽𐰾𐰽 > .. : 𐰉𐰺𐰽𐰾𐰽𐰾𐰽 𐰽𐰾𐰽 : 𐰾𐰽𐰾𐰽𐰾𐰽

Kırk(i)z(i)g uka b(a)sd(i)m(i)z ... sönⁿg(ü)g(i)n (a)çt(i)m(i)z

... überraschten dort die Kirgisen. Mit den Waffen öfneten wir uns (den Weg) ...

T. Tekin ise bu paralel cümleleri şöyle okumuş ve İngilizceye çevirmiştir.⁸

Kırkızig uka basdımız. [usin ?] süⁿgün açtımız.

We fell upon the Kirgiz while they were asleep. (We awakened them?) with the lances.

Bana göre ilk nâşir W. Radloff⁹’tan bu yana 𐰾𐰽𐰾𐰽 S²W^NG^G2N² sönⁿg(ü)g(i)n; süⁿg(ü)g(i)n vs gibi şekillerde okunan kelimenin okunuşu da süⁿgg(ü)n < süⁿg(ü)-n şeklinde düzeltilmelidir. Ben metni şöyle okuyup anlıyorum.

: 𐰉𐰺𐰽(𐰾)𐰽 : 𐰉𐰺𐰽𐰾𐰽𐰾𐰽 𐰽(𐰾𐰽) : 𐰉𐰺𐰽𐰾𐰽𐰾𐰽 𐰽𐰾𐰽 : 𐰾𐰽𐰾𐰽𐰾𐰽

kırk(i)z(i)ğ : uka b(a)sd(i)m(i)z : [us(i)]n süⁿgg(ü)n : (a)çt(i)m(i)z.

“Kırgız’ı uykuda bastık. Uykusunu süngü ile açtık”.

⁷ Wilhelm Radloff, *Die alttürkische Inschriften der Mongolei* <Erste Lieferung>, Sankt-Peterburg, 1895, s. 14-16.

⁸ A *Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, 1968, s. 251 ve 287.

⁹ W. Radloff, “Die Inschrift des Tonjukuk”, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge*, Sankt-Peterburg, 1899, s. 16-17.

IV. Göktürk harfli yazıtların imlâ kurallarından birisi de “eğer kelime : ile ayrılmamış ise birlikte yazılan iki kelimenin ilkinin sonundaki aslı ünlünün yazılmayabileceği” kuralıdır.

𐰽𐰺𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸 S²B¹R¹T¹R¹K¹N¹ : B¹L¹B¹L¹Y (i)šb(a)r(a) t(a)rk(a)n : b(a)lb(a)lı¹⁰ örneğini Ongin yazıtının 4. satırında geçen : 𐰽𐰺𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸 S²B¹R¹ : T¹MG¹N¹ : ÇWR¹ (i)šb(a)ra : t(a)mg(a)n : çor unvanı ile karşılaştırsak, yukarıda verdiğimiz kuralın doğru olduğunu görürüz.

“Eğer kelime : ile ayrılmamış ise birlikte yazılan iki kelimenin ilkinin sonundaki aslı ünlünün yazılmayabileceği” kuralına bir başka örnek daha vermek istiyorum. Elegest (= Yenisey 10) yazıtında geçen : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸 K²WR²T²L² K¹N¹ : körtl(e) k(a)n unvanı bu imlâ kuralı yüzünden yıllar boyu çeşitli kişiler tarafından kürt (i)l k(a)n okunarak “Yenisey Kürtleri” diye hayali bir halk yaratılmaya çalışılmadı mı? Halbuki aynı mezar külliyesinde bulunan ve Türkçe neşri henüz yapılmayan Elegest II (= Yenisey 52) yazıtındaki K²WR²T²L² : S¹N³WN¹ : B²N² : körtle : s(a)ngun : b(e)n : unvanının imlâsı noktalama ile ayrıldığı için ilk kelimenin sonundaki -a sesi yazılmıştır.

Sonuç olarak:

- 1) Eski Türkçede sünğüg “süngü” şeklinde bir kelimenin olmadığı ortaya çıkıyor.
- 2) Bir çok kelimedede son ses -ğ/-g düşmesi ile (meselâ: arığ > arı “temiz”; kuruğ > kuru “kuru, boş”; örtüg > örtü; süciğ > süci “tatlı” gibi örneklere dayanılarak yapılan sünğüg > sünğü açıklaması da ortadan kalkıyor.
- 3) kelimenin en eski örnekleri

a) Köl Tigin, Doğu, 35. satır 𐰽𐰺𐰸𐰸 S²WNGW sünğü + genitif eki

b) Bilge Kağan, Doğu, 27. satır 𐰽𐰺𐰸𐰸 S²WNG sünğ(ü) + genitif eki

c) Köl Tigin, Doğu 23. = Bilge Kağan, Doğu 19. satır 𐰽𐰺𐰸𐰸 sünğg(ü) + l(ü)g eki

d) Tunyukuk,1. taş, 32. satırda 𐰽𐰺𐰸𐰸 S²WNGG²N². sünğg(ü) + enstrümantal eki şeklindedir. Kelimenin aynı taşta (Köl Tigin yazıtında) birincisi sünğgü, ikincisi ise sünğü olmak üzere iki ayrı imlâsı tespit edilmiş oluyor. Ancak niçin Köl Tigin’de sünğü, Bilge Kağan da ise sünğ(ü) imlâsı kullanıldı? Bunun sorunun cevabı Göktürk imlâsının bilinmeyen özellikleri arasında yerini almıştır.

Bu şekildeki ikili imlâ menğgü ~ menğü gibi başka kelimelerde de görülmektedir.

V. Şimdi “süngü” kelimesinin diğer Türk lehçelerdeki şekillerini de görelim:

Süngü kelimesinin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde geçtiği bütün örnekler *Sravnitelno-İstoričeskaya Grammatika Tyukskih Yazıkov-Leksika* adlı sözlükte verilmiştir.¹¹

Eski Türkçenin Göktürk harfli metinlerindeki örnek Sözlükte sünğüg şeklinde verilmiştir. Bu örneğin bildirimizde açıkladığımız gibi sünğü şeklinde düzeltilmesi gerekiyor.

Kelime Eski Uygur Türkçesinde söngi şeklinde transkripsiyonlanmıştı. Kelimenin Tatar-Başkır Türkçesinden tesirinde kalınarak ilk hecede -ö- ile okunduğu anlaşılıyor. Transkripsiyon sünği şeklinde düzeltilmelidir.

¹⁰ Edward Tryjarski-Pentti Aalto, “Two old Turkic Monument of Mongolia”, *MSFOu*, 150, Helsinki, 1975, s. 413-420 (bk. s. 417).

¹¹ Moskova, 1997, s. 569.

Kelime Orta Türkçede (*Dîvânü Lugâti't-Türk'te*) **süngü**; Kıpçak Türkçesinde **sünjü**; Çağatay Türkçesinde **sünjü**; Osmanlı Türkçesinde **sünü** şeklinde kullanılmıştır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinde **süngü**; Türkmen Türkçesinde **sünji**; Karaçay-Balkar-Kumuk Türkçelerinde **sünjü**; Tatar Başkır Türkçelerinde **sönö ~ söngö**; Kazak-Kırgız Türkçelerinde **sünjü**; Uygur Türkçesinde **sünjü**; Yakut Türkçesinde **ünjü**; Çuvaş Türkçesinde **sänă ~ sönö** şekillerinde kullanılmıştır ve kullanılmaktadır.

ORHUN YAZITLARI'NDAKİ BAZI KAVRAMLARI YENİDEN OKUMAK

Mustafa SEVER

Giriş

Türkler; varlıklarını, bütünlüklerini süreğen kılmak, milli birliklerini, niteliklerini arı ve güçlü şekilde sürdürmek için, coğrafi ve siyasi çevrenin de zorlamasıyla, belli özelliklerdeki bir sahada yaşamışlardır. Bozkır olarak adlandırılan bu saha, iklim olarak kışları yağışlı ve oldukça soğuk, yazları ise kuru ve sıcaktır. Yazları su kaynaklarının son derece kıt olduğu bu sahada ancak at ve küçükbaş hayvan beslenebilmektedir. Bu durum, bahar ve güz mevsimlerinde farklı mekânlarda, yaylak ve kışlaklarda bulunmalarını gerektirmiştir. Gerek tabii şartlara karşı, tabiattaki vahşi hayvanların saldırılarına karşı, gerekse çeşitli milletlerin (başta Çin olmak üzere) potansiyel tehditlerine karşı sürekli teyakkuz halinde olmayı da gerektiren bu yaşayış tarzı, aynı zamanda örgütlü olmayı, işbölümünü, dolayısıyla da kurumsallaşmayı zorunlu kılmıştır. Toplumsal yapının sağlıklı işleyebilmesi, bu yapıyı düzenleyici yasalarla mümkün olabilir. Erke sahip olan gücün fikri yapısı, bu yasaların hangi özelliklerde olacağını belirleyecektir.

630-681 yılları arası Göktürklerin bağımsızlıklarını kaybettiği yıllardır. Anıtlarda bağımsızlığın kaybedilmesinin nedenleri olarak başa geçen kağanların bilgisizliği, milletin kağanına ve devletine karşı görevlerini yerine getirmeyişi ve Çin'in uyguladığı sinsi siyaset gösterilir. Tanrı'nın takdiri kut, küç ve ülüg olarak kendisine "görev" verilen kağan, Tanrı'ya bu yükümlülüğünü layığıyla yerine getirmek zorundadır. Divitçioğlu'nun verdiği bilgilerden hareketle (1987, s. 69) görevin Tanrı tarafından takdiri, görevin kutsallığını işaret ederken, küç ile savaşçılık, ülüg ile de üretkenlik ve adalet işaret edilir. Kağan, Tanrı'dan aldığı yetkiyi dürüstlük, adil olarak kullanılmalıdır; yoksa Tanrı tarafından cezalandırılır. Bu durum anıtlarda Bilge Kağan dilinden şöyle verilir:

"Tengri yarlıkadukın için [ö]züm kutum bar için kagan olurtum. Kagan olurup yok çigany budunug kop kubratdım. Çigany budunug bay kıldım. Az budunug öküş kıldım" (KT G9).

(Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için, kağan oturdum. Kağan oturup aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım.).

Millet de kut bulmuş/yetkilendirilmiş kağanına karşı yükümlülüklerini yerine getirmelidir; yoksa o da kağansız kalır, dağılır, felaketlerle karşılaşır. Anıtlarda bu mantık silsilesi çerçevesinde bilgiler verilir:

"Türk budun tokurkak sen. Aşçık tosık ömez sen. Bir todsar aşçık ömez sen. Antagingın için igidmiş kaganingın sabın almatın yir sayu bardıg. Kop anda alkıntıg, arıltıg" (KT G8).

(Türk milleti, tokluğun kıymetini bilmezsin. Açlık, tokluk düşünmezsin. Bir doysan açlığı düşünmezsin. Öyle olduğun için, beslemiş olan kağanının sözünü almadan her yere gittin. Hep orada mahvoldun, yok edildin).

Millet, "yaşamasının, geleceğe ulaşmasının garantisini olarak tarihî süreçte ortak deneyimleri sonucu ortak belleğinde oluşturduğu, biriktirdiği geleneksel bilgiyi görür. Bu bilgiyi bilmeyen ya da bu bilgiye sırt çevirenler, olası geleceklerinde karşılaşacakları sorunları çözmede çaresiz kalacaklardır" (Sever, 2008, s. 67). Anıtlardaki bilgi bu açıdan değerlendirilmelidir; çünkü zaman, zemin, nesil değişse de her nesil çağında yüz yüze geldiği her durum, olay ve sorunun çözümünde çağının kendisine sunduğu bilgiyi kullanırken tarihî süreç içerisinde süzülüp gelen "miras bilgiyi" de kullanır. Eylemlerini geçmiş ve bugünün bilgileri çerçevesinde

biçimlendirir; yani, farkında olarak ya da olmayarak bilinçaltındaki bilgilerle güncel bilgilerini birleştirir. Farklı çağlarda yaşanan olaylar, durumlar arasında aynılıklar, benzerlikler görüldüğünde, farklı zamanlarda yaşanmış olmasına rağmen geçmişteki olaylardan, durumlardan içinde yaşanan duruma uygun dersler çıkarılır, çözümler üretilir. Bu da tarihî bilginin günceldeki işlevini oluşturur. Kitabelerdeki kavramlar ve yüklendikleri anlamlar düşünüldüğünde, günümüzde yaşanan olay ve durumlar için model oluşturdukları görülür; dolayısıyla bu kavramlar güncelde yeni anlamlar üstlenebilir.

Max Weber, toplumsal eylemlerin/davranışların dört türde gerçekleştiğini belirtir:

1. Yarar amaçlı akılcı davranış/eylem,
2. Değersel akılcı davranış/eylem,
3. Duygusal davranış/eylem,
4. Geleneksel davranış/eylem (Weber, 1978, ss. 24-25).

Bu davranış/eylem türlerinden “geleneksel eylem/davranış türü” nü kişi, içinde yaşadığı toplum üyelerinden görerek, taklit ederek, deneyerek, alışarak öğrenir. Nesiller arası aktarılan geleneksel bilgi, bu aktarımda hem gelişir hem de geliştiği oranda işlevselleşir. Nesiller arası anlayış, inanç ve değerlerdeki farklılıklar, ortak belleğin önemini azaltıp fazlaştıracaktır. “*Farklı kuşaklar, zihinsel ve duygusal bakımdan birbirlerinden tamamen kopuk olabilirler; bir kuşağın anıları, o kuşağın üyelerinin beyinleri ve bedenleri içinde bir daha geri alınamayacak bir biçimde kilitlenmiş olabilir*” (Connerton, 1999, s. 11). Ancak, duygunun, düşüncenin, eylem ve davranış kalıplarının ortak hafızadaki varlığı ve sürdürülebilir oluşu, bu kopukluğu önleyebilir. Tekrarlamalar ile “*olaylar dizisinin sonunda kaybolması önlenir ve bir ortak kültürün unsurları olarak tanınabilir ve hatırlanabilir örneklere dönüşmesi sağlanır*” (Assmann, 2001, s. 21). Bu da değerlerin güncellenmesini gerektirir. Güncelleme, değerlerin hâlihazırdaki toplumsal yapıda kullanılabilir duruma getirilmesidir. Çünkü bir millete ait değerler sistemi, “*olanın değil, olması gerekenin alanındadır*” (Poyraz, 2007, s. 81); dolayısıyla geleceği ima eder. Olması gereken, milletin ortak belleğinde saklanandır. Bu açıdan bakıldığında anıtlardaki kimi kavramların güncele taşınan değerde oldukları görülecektir.

Anıtlardaki Kavramlar

Herhangi bir kelime, anlam açısından birtakım özelliklere sahiptir. Bu özelliklerin bazıları kelimenin içyapısıyla, kelimenin arka plandaki anlamıyla, bazıları ise kelimenin diğer kelimelerle kullanımı sırasındaki anlamıyla, diğer bir kısmı da tarihî süreçte geçirdiği değişimlerle ilgilidir. Her kelime kullanıldığı dönemin değerlerini yansıttığı gibi, daha sonraki dönemlerde de yeni anlamlar kazanabilir. Çünkü milletin hayatındaki değerler kelimelerle temsil edilir; çünkü dil, milletin geleneksel bilgisinde, ortak hafızasında yer alır ve bu ortak hafızadan beslenir. Değerlerin güncele taşınması, bu ortak hafızanın dile getirilmesi, dahası işlevselleştirilmesidir. Ortak hafızanın işlevselleştirilmesi amacıyla “yorumcu bir anlayış” çerçevesinde anıtlarda geçen kimi kavramların günümüzde kazandığına, taşıdığına inandığımız anlamları üzerinde durmaya çalışacağız.

Ötüken Yış:

Anıtlarda Ötüken yış “**il tutsık yir Ötüken yış ermiş / İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş**” (KT G4), **Ötüken yış olursar benggü il tuta olurtaçı sen / Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın**” (KT G8), “**İduk Ötüken yış / Kutsal Ötüken ormanı**” (KT D23), “**Türk kagan Ötüken yış olursar ilte bung yok / Türk kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur**” (BK K2), vb. şeklinde geçmekte ve genel özelliği olarak “güvenli, kutlu bir mekan” oluşuna vurgu yapılmaktadır. Divân-ı Lügati’t-Türk’te “**Ötüken (اوٹوکان)** Tatar çöllerinde bir yerin adı. Uygur iline yakındır” (DLT I/138) bilgisi verilmektedir. Hüseyin Namık Orkun, Ötüken’in Göktürklerin hükümet merkezi olduğunu, Moğolca arz ilahesinin de adının

Atügän~İtügän olduğunu (1987, s. 916) belirtir. Emel Esin de Ötüken hakkında, Vladimirtsov ve Pelliot'un görüşlerini benimser (1976, s. 155); ki onlara göre Ötüken yış, Türklerce devlet kutu veren bir yer tanrısının makamı sayılmaktadır.

Ötüken yış, yukarıdaki bilgilerden hareketle, kutlu bir mekândır, yani iduktur ve ilahî güç/Gök Tengri tarafından Türklere verilmiştir. Dolayısıyla bu kuta layık olmak gereklidir. Bu kut, Tanrının Türk'e öz nitelikleri olarak verdiği değerler bütünüdür ve nesiller arasında aktarımda görenek şeklinde somutluk kazandığı oranda gelenekselleşir. Diğer bir deyişle bu değerler bütünü, geleneksel bilgi, ortak hafıza, ideal olan ve milletin uyması, benimseyerek yaşatması gereken ilkeler, kurallar, yani millet olarak sahip olunan özdeğerlerdir. Anıtlarda Ötüken ile ilgili coğrafi bir mekândan söz ediliyor olsa da Ötüken, milletin temel karakterini, başka milletlerden kendisini farklı kılan özelliklerini ihtiva eden değerlerin ifadesi olarak değerlendirilmelidir. Çünkü Ötüken'in unutulması, terk edilmesi, önemsenmemesi, Türk milletinin benliğini, kimliğini terk etmesi ile eş anlamlıdır. Ötüken'den uzaklaşmak bu öz değerlerden uzaklaşmak, yani değişmek, bozulmak, yozlaşmak anlamına gelirken Ötüken'e dönmek ise, kendine gelmek, milli benliği oluşturan değerlere dönmek anlamındadır. Diğer yandan "yış/orman" sözüne dayanarak Ötüken birlik, birleşmek, bir bayrak altında toplanmak anlamlarında da değerlendirilebilir. Divitçioğlu, Ötüken konusunda "öte"nin daima yatay ve dikey olmak üzere "bilginin ötesinde" örneğinde olduğu gibi uzakları imlediğini (1987, s. 106) belirtir. Buradan yola çıkarak Ötüken'in günlük dil ötesi, ilk anda anlaşılmanın ötesinde bir anlam taşıdığı ve ortak belleği imlediği söylenebilir. Ortak bellek, ortak bir tarihî geçmişi olan insanların, muhakemeleri dışında, farkında olmadan, sorgulamadan benimsedikleri bilgiler toplamıdır. Milletin tarihî süreç içinde nesilden nesile aktararak gelen soy özelliklerini, zevk ve beğenilerini, olumlu-olumsuz değer yargılarını, davranış örneklerini vb. içine alır.

Ortak hafıza, milletin öteki milletlerden farkını ortaya koyan değerlerdir. Bu açıdan küreselleşme adı verilen yaşanan süreçte, Batı kültürünün dünya milletlerine çeşitli yollarla benimsetildiği çağımızda, ortak hafızanın, Ötüken yış'ın ne olduğunun, hangi önemleri muhtevi olduğunun idrak edilmesi gerekmektedir. Zira hafızasını kaybeden bir insan gibi ortak hafızasına sahip çıkma iradesini gösteremeyen milletler de zavallı duruma düşer, benliklerini kaybederler. Bu iradeyi gösterecek milletin dayandığı güç, ortak geçmiş, ortak hafızadır. Yaşanılan çağın gereklerini doğru değerlendirerek bu hafızanın bilgi haline getirilmesi, yani güncellenmesi gerekmektedir.

Bengü İl:

İlelebet yaşayacak Türk devleti, edebî devlet anlamındaki bengü il, anıtlarda "**Ötüken yış olursar benggü il tuta olurtaçı sen** / Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın" (KT G8) şeklinde geçer. Ahmet Bican Ercilasun (1993, s. 4), bengü ilin, süresi ebedî olan devlet, sonsuza kadar yaşayacak olan devlet olduğunu, bu tabirin Köktürklerden Osmanlılara kadar geldiğini ve Osmanlılarda bu tabirin "Devlet-i ebed-müddet" şeklinde telaffuz edildiğini belirtir. Bu süreğenlikten/devamlılıktan ebedî devlet fikrinin, Türk milletinin ortak hafızasında canlılığını sürdürdüğü gerçeği ortaya çıkar. Hatta Atatürk'ün "*Benim nâçiz vücudum elbet bir gün toprak olacaktır; fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidâr kalacaktır, cümleleri de aynı mâşerî şuurun ifadesidir*" (Ercilasun, 1993, s. 4). İlelebet yaşayacak olan bu devletin temel özelliği, töre ile düzenlenmiş olması, yani yasanın bir devlet olmasıdır. Yasanın özelliği ise, geleneksel bilgiden/ortak hafızadan üretilmiş olmasıdır. Burada kağanın görevi gündeme gelirken ki bu da törenin düzenleyicisi, koruyucusu ve uygulayıcısı olmaktır. İl ve töre/devlet ve yasa, birbirinden ayrılmaz şekilde kullanılır ve bunlar Tengri vergisidir:

"Olurupan Türk budunung ilin törüsün tuta birmiş / Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutuvermiş" (KT D1). **"İlig tutup törüg itmiş / İli tutup töreyi düzenlemiş"** (KT D3). **"... il birigme tengri Türk budun atı küsi yok bolmazun [tiyin özümün ol tengri] kagan olurtdı"**

erinc / İl veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı kağan oturttu tabii” (KT D25).

“Kök Türk toplumunda Tengri’ye özgü olan üç tözü (kut, küç, ülüg), yine onun iradesiyle kullanan kağandır. Kağan kazandığı kutla yeryüzünde kutsallığı temsil eder”(Divitçioğlu, 1987, s. 121). Kağan, Tengri’den kendisine verilen kut, küç ve ülüg, milletini tanzim eder, milleti arasında üretkenliği, adaleti, huzuru tesis eder. “Tanrı ile kağan arasında, kağanın Tanrı buyruklarına uymasıyla ilgili, Tanrı ile ulus arasında sürekli bir bağ vardır” (Yıldırım, 1998, s. 115). Kağan, bu bağ çerçevesinde millete karşı görevlerini yerine getirirse, millet de görevlendirilmiş kağanının buyruklarına itaat ederse bu bağ sağlamlaşır. Türk devlet geleneği ve hâkimiyet anlayışı çerçevesinde söyleyebiliriz ki, siyasî erki/iktidarı (kut’u) veren Tanrı, kağanın görevini yerine getirmemesi durumunda verdiği iktidarı (kut’u) geri alabilir. “Tanrı’nın bu gücü, Türk hükümdarlarının üzerinde daima bir baskı aracı olmuştur” (Koca, 2002, s. 828). Bu nedenle Türk devlet adamı, yapacağı her eylemde Tanrı’nın memnuniyetini hesap eder durumda ve dolayısıyla yönetmede başarılı olmak, Tanrı’ya borcunu ödemek zorunda olacaktır. “Temeli Tanrı başışına dayanan bu iktidar tipinde (karizmatik iktidar) (Koca, 2002, s. 828), kağanın cesur, kahraman, bilge ve erdemli olması gerekir. Erdemlilik, S. Koca’nın (2002, s. 831) ifadesiyle toplumu birlik ve dayanışma içerisinde tutan fedakârlık, bağlılık, dostluk, minnettarlık, vefa, samimiyet, mertlik, dürüstlük, cömertlik ve konukseverlik gibi meziyetleri de içerir. Bu konuda Kutadgu Bilig’i de burada hatırlamakta yarar var ki anıtlardaki anlayışa paralel olarak devlet adamı ve yönetim özelliklerine orada da vurgu yapılır². Yusuf Has Hacib, iktidardaki gücün adalet ve hikmete dayalı bir yönetim gösterdiği takdirde kalıcı olacağını belirtir. Devletin sürengiği adaletle mümkündür. Türk kültüründe devlet, bir baba gibi adil, bilge ve basiretli davranmakla egemenliğini sağlar. Egemenlik/erkinlik, Salim Koca’yla (2002, s. 825) birlikte söylersek, iki şekilde olur: Bunlardan ilki iç hâkimiyettir ki devletin, toprakları ve toprakları üzerinde yaşayan insanlar üzerinde hukukî açıdan emretme hak ve yetkisini tam olarak kullanmasıdır. İç hâkimiyetin sağlanabilmesi için bu da yeterli olmamakta, idare edilenlerin de idare edenleri meşru kuvvet olarak kabul ve onlara itaat etmeleri gerekmektedir. Devlette hâkimiyetin ikinci tezahürü ise tam bağımsızlıktır. Anıtlarda belirtildiği gibi; Türkler, hürriyet ve istiklale sahip iseler var olduklarına, yok bunlardan yoksun iseler ölmüş olduklarına inanırlar. Anıtlarda bu durum, “**ilsire**-/ilsizleşmek, devletsizleşmek, **kagansıra**-/kağansızlaşmak, **künged**-/cariye olmak, **kulad**-/kul olmak, Türk törüsün **ıçgın**-/Türk töresini bırakmak” gibi fiillerle dile getirilmektedir.

Bengü Taş:

İktidar erkinin kim/kimler tarafından, kim adına, kimler için nasıl kullanıldığı, iktidar gücünün niteliğini ortaya koyar. Bu açıdan kağana kut olarak verilen yönetme gücünün Tanrı adına, millet için/milletin huzur ve mutluluğunun tesisi için, adil kullanılmasını belirleyen yasalar, Bengü taşlarda yazılı metin, sabit, değişmez yasa, anayasa haline getirilmiştir ki bu özelliğiyle Ötüken’in belge niteliği kazanmış hâlidir. Devletin nasıl yönetileceğini, yöneten-yönetilenler arası ilişkileri, görev ve sorumlulukları düzenleyen ilkeler şeklinde belirtilen bilgi bütünü yazılı hâlidir. Göktürklerde ve diğer Türk devletlerinde il ve töre/devlet ve yasa, birbirini bütünleyen, biri diğerini gerektiren iki temel unsurdur. Başa geçen her devlet adamı, atalarından miras aldığı töreyi/yasayı düzenlemek; yani yürürlüğe koymak, “*kanun hâkimiyetini sağlamakla icraatına başla[r]*” (Koca, 2002, s. 835). Divân-ı Lügati’t-Türk’te de belirtildiği gibi “*İl gider, törü kalır*” (III/221) devlet yıkılabilir, ancak töre/yasa varlığını sürdürür. Türk devletinin varlığı ve devamı, törenin doğru icrasıyla mümkündür. Aksi şekilde törenin uygulanamaması, töreyi uygulayacak bir erkin yokluğunu gösterirdi ki bu da devlet düzeninin olmadığına, dağınmışlığa işaret eder. Bu yönüyle törenin icrası, düzenin ve huzurun tesisi demektir. Töre, belli özelliklerde icra edilmeli idi. Kişi hak ve hürriyetlerini güvence altına alan bu

özellikler; İ. Kafesoğlu'nun (1980, s. 20) belirttiği gibi könilik (adalet), tuzluk (eşitlik), uzluk (iyilik, faydalılık) ve kişilik (insanlık, üniversallık) tir.

Töre/yasayı icra etmekle, yürürlüğe koymakla görevli kağan, aynı zamanda adalet teşkilatının da başıdır. “[O]nlar kara budun/halk üzerinde zor ve baskı kurma yetkisinde olan birer ceberut değillerdir” (Divitçioğlu, 1987, s. 271), aksine adaleti, huzuru, eşit ve adil bölüşmeyi tesis etmede Tanrı tarafından görevlendirilmişlerdir ve her eylemini budun için gerçekleştirir; çünkü “esas vazifesi halkın iktisadî refahını temindir” (Arsal, 1947, s. 75). Bu durumu anıtlardaki şu sözlerde buluruz:

“...Tengri yarlıkazu kutum bar üçün ülügüm bar üçün ölteçi budunug tırgürü igit[t]im. Yalıng budunug tonlug çıgany budunug bay kıltım. Az budunug öküş kıltım / Tanrı bağısladığından kutum var olduğu için, kısmetim (ülügüm) var olduğu için ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım” (KT D29).

Bilge Kağan'ın milletine karşı görev ve sorumluluğunu yerine getirdiğini belirttiği bu sözleri, Göktürk kağanının millet sevgisinden kaynaklanan koruyuculuk, adalet ve eşitlik anlayışını gösterir.

İduk Yir:

Türkler, üzerinde yaşadıkları toprakları ülke, uluş ve yurt olarak adlandırıyorlardı. Uluş, anlam olarak toprağı ve üzerinde yaşayanları kapsıyordu. Yurt ise, vatan anlamını taşıyordu ve ancak hür, müstakil yaşanan ve hükümler haklarını hiçbir sınırlama olmaksızın kullanabildikleri toprağı işaret ediyordu. Yurt, Tanrı tarafından takdir edilmiş ve bu yönüyle de iduk idi. Bu özelliğiyle. “[ü]stünde birey ve öbeklerin yerleştiği, sahip olunan ve nihayet kutsallık, güçlülük ve bereket ile doğurganlık işlevlerinin gerçekleştiği coğrafi bir yerdir” (Altman'dan akt. Divitçioğlu, 1987, s. 108). Vatan, kağanın korumakla yükümlü olduğu ve atalarından koruması üzere emanet edilen topraktır ve bu toprağı iduk yir-sublar ve ata ruhları korumaktadır.

Sonuç

Küresel düzeyde hızlı bir değişim sürecinin yaşandığı çağımızda devletin konumu, rolü, yönetilenlerin durumu, ödev ve sorumlulukları, karşılaşılan durum ve sorunlara karşı gösterilecek tavır ve tepkiler, her millet tarafından farklı değerlendirilmekte, her millet kendisine bir yol ve hedef belirlemekte, bir çıkış aramaktadır. Dünyadaki doğal kaynaklarının sınırlı ve hatta tükenmekte olduğu, dünya nimetlerinin dengesiz bölüşüldüğü, kıtlıklar, savaşlar vb. sorunların yaşandığı çağımızda temel olarak hukukun üstünlüğünü tesis etmek, barışı sağlamak, demokrasiyi geliştirmek, insan haklarını güvence altına almak gibi gerekçelerle birçok ülkede resmî, gayr-ı resmî eylemlerde bulunan ABD ve AB, teknolojinin bütün imkânlarını da kullanarak Batı'nın inaniş ve yaşayış tarzını içeren bir kültürü yaymaktadırlar.

Her millet, kendi millî benliğini korumak, geleceği kendi inanç ve yaşama özellikleriyle karşılamak ister. Bu isteğin gerçekleşmesi, yaşayan neslin bir önceki nesilden devraldığı değerleri/binlerce yıllık millî mirası, yeni nesillere aktarması ve onların da bu değerleri geliştirerek çağa uygun işlevsellikte yaşatmasıyla mümkün olur. Temeli tüketime dayanan ve her şeyin alınıp satılabilir bir meta olarak algılanmasını hedefleyen anlayış veya daha somut bir deyişle, tüm dünya milletlerine giydirilmeye çalışılan deli gömleği, Türk milletine de giydirilmeye çalışılmaktadır. Bu gömleğin giyilmesi ve Batı ile efendi-köle münasebeti çerçevesinde yaşanılmak istenmiyorsa, Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk tarafından işaret edilen tehlikeyi ve bu tehlikeyi savuşturmanın yolunu doğru algılamak ve değerlendirmek gereklidir. Ötüken bugün de geçerlidir ve içeriği tam olarak anlaşılmalıdır. Ötüken, sahip olunan ortak

hafızadır. Bu ortak hafızadan uzaklaşılması, Türk milletinin bunalımıdır, esaretidir, yok oluşudur. Bunun için yönetenlerin kurumsal açıdan Türk milletinin maddî ve manevî- kültürel gelişimini sağlayıcı yapılanmalara gitmesi gerekirken, yönetilenlerin de Türk milletinin yabancı bir kültüre ihtiyaç duymayacak denli orijinal bir kültür ve medeniyete sahip olduğunu idrak etmesi gerekir.

Notlar

1. Kutadgu Bilig’de yönetenin, yönetimin nasıl olması gerektiğine ilişkin birçok yerde vurgu yapılır. Bu konuda aşağıda verdiğimiz beyitler söylediklerimizi örnekler niteliktedir:

- 819 Bu beglik ulı kör könilik turur / Bu beyliğin temeli doğruluktur
Köni bolsa begler tiriglik bolur / Beyler doğru olursa dünya huzura kavuşur
- 821 Könilik öze oldı beglik ulı / Beyliğin temeli doğruluk üzerine kurulmuştur
Bu beglik köki ol könilik yolu / Doğruluk yolu beyliğin esasıdır
- 2015 İki neng turur ilke bağı beki / Bir memleketin bağı ve kilidi iki şeyden ibarettir
Biri saklık ol bir törü il köki / Biri ihtiyatlılık, biri kanun, bunlar esastır
- 5285 Könilik öze sen turı kılı törü / Sen her vakit doğrulukla hükmet
Törü birle beglik turur ol örü / Beylik kanun ile ayakta durur

Kaynakça

- Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig II, Çeviri* (5.bs.). Ankara: TDK Yay.
- _____. (1999). *Kutadgu Bilig I, Metin* (4. bs.). Ankara: TDK Yay.
- Arsal, S. M. (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.
- Assmann, J. (2001). *Kültürel Bellek* (A. Tekin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Atalay, B. (1985). *Divân-ı Lügat’it-Türk Tercümesi III*. Ankara: TDK Yay.
- Connerton, P. (1999). *Toplumlar Nasıl Anımsar* (A. Şenel, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Divitçioğlu, S. (1987). *Kök Türkler-Kut, Küç, Ülüg*. İstanbul: Ada Yay.
- Ercilasun, A. B. (1993). Bengü İl Tuta Olurtaçı Sen. *Türk Yurdu*, Aralık, 76 (422), 3-4.
- Ergin, M. (1984). *Abideleri* (10. bs.). İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Esin, E. (1976). Ötüken-yış (Türk sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar). *Atsız Armağanı* (E. Güngör, M. N. Hacıeminoğlu, M. Kafalı, O. F. Sertkaya, Ed.). İstanbul: Ötüken Yay.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay.
- Koca, S. (2002). Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı. *Türkler Ansiklopedisi*, c. 2, ss. 823-844, Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Orkun, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK Yay.
- Poyraz, H. (2007). Değerlerin Kuruluşu ve Yapısı. *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, ss. 81-88. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yay.
- Sever, M. (2006). Yöneten, Yönetilen ve Töre Çerçevesinde Kitabelerini Yeniden Okumak. *Erciyes Dergisi*, 338, ss. 7-9.
- _____. (2008). Toplumsal Bellek ve Geleneksel Eylem Bağlamında Bir Sözel Tarih Metninin Değerlendirilmesi. *Milli Folklor*, 77, Bahar, ss. 61-68.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society, Vol. I*. London: University of California Pres, Berkeley.
- Yıldırım, D. (1998). Köktürk Çağında Tanrı mı Tanrılar mı Vardı?. *Türk Bitiği*. Ankara: Akçağ Yay.

GÜNÜMÜZDE RUSYA'DA TÜRKOLJİ ÇALIŞMALARI

Elfine SİBGATULLİNA

Günümüz Rusya'sında Türkoloji çalışmaları Rusya Bilimler Akademisinin çeşitli kurumlarında gerçekleştirilmektedir. Genel olarak Akademinin Tarih ve Filoloji Bilimleri bölümündeki 3 büyük Enstitü (Şarkiyat Enstitüsü, Dilbilimi Enstitüsü, Şark Elyazmaları Enstitüsü "Petersburg") Türkoloji araştırmaları alanında verimli çalışan kurumlardan en önde gelenleridir.

Şarkiyat Enstitüsü, 1818 yılında Sankt-Petersburg'da Asya Müzesi olarak kurulmuştu. 2008 yılında Enstitünün kuruluşunun 190. yıl dönümü kutlandı. XX. yüzyıl başında Asya Müzesi, kütüphanesinde 45 dilden eski kitapların ve elyazması eserlerin bulunduğu eşsiz bir koleksiyona sahipti. 1929-1930 yılında Asya Müzesi, SSCB Bilimler Akademisi içine Şarkiyat Enstitüsü adıyla dahil edildi. 1950 yılında Şarkiyat Enstitüsü Moskova'ya taşındı, Petersburg'daki zengin koleksiyon ise orada kaldı ve böylece Şarkiyat Enstitüsünün Leningrad şubesi kuruldu.

2007 yılında ise bu şube, Rusya Bilimler Akademisi Şark Elyazmaları Enstitüsü hâline geldi.

Bugün Şarkiyat Enstitüsü, Rusya Bilimler Akademisinin en önemli araştırma merkezlerinden biri sayılmaktadır. Asya ve Afrika ülkelerinin tarihi, kültürü, dili ve edebiyatı, iktisadi ve siyaseti üzerine 400 den fazla şarkşinas 20 bölümde çeşitli konularda araştırmalar yapmaktadır ve her sene yüzlerce kitap ve makale yayımlanmaktadır. Enstitüde 'Vostok-Orient'(Doğu), 'Vostochny arhiv'(Doğu Arşivi), 'Stranı Azii i Afriki'(Asya ve Afrika Ülkeleri), 'Epirgaficeskiye pamyatniki (Epigrafika eserleri) gibi hakemli dergiler çıkmaktadır.

Türkoloji, Şarkiyat Enstitüsünün kurulduğu zamandan beri en önemli bilim dallarından birisi olmuştur. Moskova'da ve Petersburg (Leningrad)'da yaşayan ünlü Türkologların pek çoğu (A. Kononov, S. Klyashtorniy, V. Guzev, İ. Petrosyan, V. Dmitriyeva, L. Stebleva, D. Vasilyev vb.) bu enstitüde çalıştılar ve hâlen de çalışmaktadırlar. Enstitüde, 50 senedir başarılı şekilde tetkikler yapmakta olan Türkiye sektörü de yer almaktadır. Burada ünlü Türkolog Prof. V. Gordlevskiy'nin arşivi ve kütüphanesi de bulunmaktadır. Bu sektörde daha çok çağdaş Türkiye'nin iktisadî, toplumsal sorunları araştırılmaktadır.

Şark tarihi bölümünde çalışan Türkologlar (D. Vasilyev, V. Şeremet, İ. Zaytsev vb.) eski Türk devletlerinin kuruluşu, Osmanlı tarihi ve kültürü üzerine eserler yazıyorlar. Mustafa Kemal Atatürk'ün Nutuk'u da Rusçaya bu bölümde çevrilmiştir.

Şarkiyat Enstitüsünde Türkoloji dalında son yıllarda basılan kitaplardan birkaçını göstermek isterim¹.

1. *Turcica et Ottomanica* (Moskova, 2006). M. V. Lomonosov adındaki Moskova Devlet Üniversitesinin Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü Müdürü, ünlü Türkolog Prof.Dr. Mikhail Meyer'in 70. yıldönümü münasebetiyle hazırlanmış armağan kitabı (yayına hazırlayanlar: Şarkiyat Enstitüsü âlimleri) 4 bölümden ibaret olup, bu kitabın bir kısmında Avrasya'daki Türk kültürünün izleri üzerinde yazılmış makaleler yer almaktadır. En büyük bölüm, Osmanlı İmparatorluğu dönemi ile ilgili araştırmaları içeren 22 makaleden oluşan bölümdür. Burada, İrene Melikoff (Paris), G. Gorbatkina (Moskova), M. Svanidze (Tbilisi), Ş. Mustafayev (Bakü), S. Oreşkova (Moskova) gibi şöhret kazanan bilim adamlarının yeni yazıları basılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti tarihi

¹ Tabii ki, burada yer alan kitap ve dergiler bir bibliyografya denemesi değildir. Son yıllarda yayımlanmış Rusça ve Türkçe tetkiklerin hepsini bir tebliğ içinde göstermek mümkün değildir.

ile alakalı bölümde, S. Uturgaury, V. Şeremet, N. Ulçenko vb. bilim adamlarının makaleleri vardır.

2. *Basileus*. Eski Türk kitabeleri üzerinde çalışan ünlü bilim adamı Prof.Dr. Dmitriy Vasilyev'in 60. yıldönümü için hazırlanmış armağan kitabıdır. Rusya'nın çeşitli Türkoloji merkezlerinde (Moskova, Petersburg, Kazan, Kemerovo, Çerkessk, Abakan, Kızıl vs.), Bulgaristan, Kazakistan, Ukrayna, Fransa Enstitülerinde çalışan Türkologların makalelerinin yer aldığı bu kitap 2007 senesinde çıkmıştır. Orada Türk dili, edebiyatı, tarihi, din, siyaset konularına otuzdan fazla ilmi yazı basılmıştır. Benzer bir armağan kitabı bugünlerde Osmanlı tarihi uzmanı Prof.Dr. V. Şeremet için hazırlanmaktadır.
3. Kireyev N. G. *Türkiye Tarihi. XX. yüzyıl*. Bu kitapta, Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşu, Jön Türkler hareketi, Kemalizm'den başlayarak XXI. yüzyıl başında hükümete AK Parti gelmesine kadarki Türkiye tarihi inceleniyor.

Rusya Bilimler Akademisinin Şarkiyat Enstitüsünde Türkiye tarihi, iktisadı, kültürü üzerine daha çok araştırmalar yapılırken; Dil Bilimi Enstitüsünde ise daha çok filolojik konulara önem veriliyor. Dil Bilimi Enstitüsünde Ural-Altay dilleri bölümü 1994 yılında 2 sektörün (Türkî diller ve Fin-Ugor dilleri) birleştirilmesi sonunda açıldı. Bölüm başkanlığını Türkolog Prof.Dr. Anna Dıbo yapmaktadır. Burada ünlü Türkologlar İgor Kormuşın, Kengebay Musayev, Ali Çeçenov, G. Blagova, Yu. Normanskaya vb. bilim adamları çalışıyor. Sektörün programında, Türkî dillerinin tarihî gramerini hazırlamak, leksikolojisini, etimolojisini, tipolojisini araştırmak, folklor ve yazılı eserlerin dilini analiz etmek gibi konular vardır. Son yıllarda bölüm tarafından hazırlanmış önemli kitaplar arasında çok ciltli Türk dillerinin etimolojik sözlüğünü, Türkî dillerin karşılaştırmalı tarihî gramerini saymak mümkündür. Bu hizmetlerin hazırlanmasında rahmetli hocamız Prof.Dr. Edhem R. Tenişev'in büyük payını unutamayız. Onun vefatından sonra Rusya Türkologlarının bir koordinasyon merkezine ihtiyacı olduğunun farkına varan Enstitü bilim adamları, 2009 yılının şubat ayında bir toplantı hazırlayıp Türkoloji Enstitüsü açmak ve «*Voprosı Türkologii*» (*Türkoloji meseleleri*) dergisi çıkarmak konusunda karar aldılar. Sovyet döneminde büyük başarı kazanan '*Sovyet Türkolojisi*' dergisini devam ettirecek olan bu derginin ilk iki sayısı çıktı. 2010 senesinde Enstitüde yeni bir ilmî kitap serisi çıkmaya başladı: *Türk Dilbiliminin Temelleri* serisi. Bu seriden ilk kitap *Türkî Dillerin Şiveleri* (2010) piyasaya sunuldu. Dilbilimi ve Şarkiyat Enstitülerinin ortak bir projesi olarak *Divan-ı Lüğati't-Türk* eserinin Rusçaya çevirisinin ilk cildi de basıldı.

Bugünkü Petersburg ve Moskova Türkoloji merkezleri, Sovyet Türkolojisinden kalan iki önemli ekolün devamı niteliğindedir. Şark Elyazmaları Enstitüsü ve Sank-Petersburg Üniversitesinin Şarkiyat Enstitüsü âlimleri Türkoloji alanında çok kıymetli eserler vermeye bugün de devam etmektedirler. Son yıllarda çıkmış en önemli kitaplardan bir kaçını burada gösterebiliriz.

1. Eski Türk metinlerinden *Huastuanıft*'in tercümesi ve transkribi L. Yu Tuğuşeva tarafından hazırlanıp 2008 yılında basıldı.
2. Mevlana Celaliddin Rumi'nin Mesnevi-i Manevi eserinin Rusça tercümesi 2007'de çıktı.
3. Klyaştorniy, S. ve Sultanov, T. (2009). *Avrasya Steplerindeki Devletler ve Halklar*. Petersburg.

Sankt Petersburg'da her sene çıkmakta olan *Türkologiçeskiy sbornik (Türkoloji Mecmuası)* ve *Pismennıy pamyatniki Vostoka (Doğunun Yazılı Eserleri)* seri kitaplarında Petersburg Üniversitesinin Şarkiyat Enstitüsü ve Şark Elyazmaları Enstitüsü Türkologları, araştırmaları ile yer almaktadırlar.

Bilimler Akademisinin Petersburg Lingvistik Araştırmalar Enstitüsünde 2003 yılından beri *Acta Linguistica Petropolitana* adındaki yıllık basılmaktadır, *Hind Avrupa Dil Bilimciliği ve Klasik Filoloji* yaylığı ise 1998 yılından beri çıkmaktadır.

Moskova Devlet Üniversitesinin Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsünün Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde çalışan Prof.Dr. D. Nasilov, Prof.Dr. Yu Sheka, Doç.Dr. M. Repenkova, Y. Aganova gibi uzmanların Türk Dili ve Edebiyatı üzerine yeni araştırmaları bulunmaktadır. Mesela *Çağdaş Türk Modernist Edebiyatı* hakkında Mariya Repenkova'nın kitabı (Moskova, 2008) dikkate değerdir. Prof.Dr. Yu Sheka'nın hazırladığı *Yoğun Türkçe Kursu* isimli üniversite dersliği (Moskova, 2006) son dönemde en sevilen ve ilgi gören kitaplardandır.

Rusya Devlet Kütüphanesinin çıkartmakta olduğu *Vostochnaya kolleksiya (Doğu koleksiyonu)* adlı hakemli dergide ve Vatanım Cemiyeti yayını olan *Vostochny svet (Doğu ışığı)* dergilerinde de Türkoloji ana konulardan biridir.

Mikluho Maklay namına Etnoloji ve Antropoloji Enstitüsünde Orta ve Merkezi Asya, Kafkas ve İdil boyu halkları üzerine yapılmış araştırmalar arasında S. Aşaşın; A. Yarlıkapov'un hizmetleri dikkate değerdir.

Arkeoloji Enstitüsü tarafından yapılmakta olan kazı işleri de doğal olarak Türk tarihine yeni belgeler katmaktadır. Enstitü âlimleri her sene '*Drevnosti Bospora*' (*Bospor'un Eski Eserleri*) kitabını yayımlıyorlar, artık onun 13. sayısı çıktı.

Rusya Bilimler Akademisinin, Rusya Federasyonunun çeşitli bölgelerinde de ilim ve eğitim merkezleri bulunmaktadır. Türkoloji alanında Tataristan, Başkurdistan başkentlerinde bulunan Dil, Edebiyat, Tarih Enstitülerinde Prof.Dr. Mirfatih Zekiyev, Firdevs Hisamutdinova, Nurmuhammed Hisamov, Ahmet Süleymanov ve başkaları başarılı şekilde çalışmaktadırlar.

Son yıllarda Osmanlı Başbakanlık Arşivi ile Rusya Bilimler Akademisinin bazı kurulları arasında iş birliği başlamıştır. Buna bir örnek olarak, Kazan'da basılmış bir kitabı göstermek isterim; Türkiye arşivlerinden alınan İdil-Ural bölgesi ile ilgili belgelerin transkribi, Rusça tercümeleri verilerek basıldı.

Türkler ile ilgili araştırma yazıları, Kazan'da çıkmakta olan *Fenni Tataristan (Nauçnyy Tatarstan)*, *Gasırlar Avazı (Eho Vekov)* gibi Tatarca-Rusça hakemli dergilerde yayımlanıyor.

Kazan Devlet Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsünde, Kazan Devlet Sosyal Bilimler ve Pedagoji Üniversitesinde 1991 yılından beri Türk dili bölümleri vardır. Türkiye Türkçesi okutulan başka yüksek okulları sayacak olursak, başta Moskova ve Petersburg Üniversiteleri olmak üzere, Moskova Devlet Sosyal Bilimler Üniversitesi, Moskova Devlet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü, Moskova Devlet Lingvistika Üniversitesi, Moskova Devlet Yabancı Diller Enstitüsü, Astrahan Devlet Üniversitesi, Sibirya Federal Üniversitesi (Krasnoyarsk), Yekaterinburg Devlet Üniversitesi, Tümen Devlet Üniversitesi, Tıva Devlet Üniversitesi, Dağıstan Devlet Üniversitesi vb. kurumlarda Türkçe bölümleri vardır. Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitülerince, mahallî lehçeler üzerinde dikkate değer inceleme ve araştırmalar yayımlanmaktadır. Bu üniversitelerde Türk dili ve lehçeleri konusunda her yıl birçok mezuniyet ve doktorluk tezi müdafaa edilmektedir.

Saratov Devlet Üniversitesi bugün Türkçe okutulan belki de en büyük öğretim merkezlerinden biridir. 2005 yılında kurulmuş Türk Dili ve Kültürü Merkezinde bugün 500'den fazla öğrenci Türkçe okumaktadır. Üniversitenin Ankara ve İstanbul'un en büyük üniversiteleri ile işbirliği anlaşmaları vardır, her sene staj yapmak için Türkiye'ye öğrenciler gönderilmektedir, Türkiye'den gelen öğrenciler ise burada Rusça okumaktadırlar. Üniversite ayrıca *Bosfor Boğaz* dergisini de yayımlamaktadır.

Özetleyerek şunu söyleyebiliriz: Temeli Çarlık döneminde kurulan Türkoloji ekolü ilim dalı olarak hala Rusya'da gündemde bulunmaktadır. Ama tüm ülkede yaşanan maddi sıkıntılar maalesef Rusya Bilimler Akademisinin faaliyetlerine de yansımaktadır. Bu ve başka sorunlar yüzünden Rusya Federasyonunun her bilim dalında olduğu gibi, maalesef, Türkoloji araştırmalarının da bugün azaldığını, gevşediğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla yayınlar ve etkinlikler azalmıştır.

Son yıllarda bilime genç kuşağın gelmediği gözükmektedir, bunun da genel nedeni maddi durumdan kaynaklanmaktadır. Ana dili Türk lehçelerinden biri olan genç dilcilerin yetişmesi ve çalışma alanı olarak Türkolojiyi seçmesinde de eksiklikler vardır, çünkü Rusya Federasyonunda bugün uygulanan yanlış siyasetin bir sonucu olarak millî okulların sayısı her gün azalmaktadır: Türk lehçe ve şivelerine ait dil malzemesini ülkelerinde kolaylıkla ve bol miktarda elde etmek imkânına sahip olabilecek gençler kendi ana dillerinde bile okumadıkları için Türkolojiye merak azalmış gözükmektedir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının Türkoloji araştırmalarına olumsuz etkisi olduğu gözlenmektedir.

1. Devletin nezareti altında olan koordinasyon merkezleri ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla her kurum kendi içine kapanmak mecburiyetinde kalmış, kurumlar arasında iletişim azalmıştır.
2. Türkolojiye eskiden SSCB içindeki Türk Cumhuriyetleri'nden uzmanlar geliyordu, şimdi bu yol çok dar kaldı; Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan vb. Cumhuriyet'lerdeki Şarkşinaslık, Türkoloji çalışmaları Rusya'ya ulaşmıyor, ilmi iş birliği de pek kuvvetli sayılmaz.

Rusya Türkolojisinde son zamanlarda göze çarpan gerilemenin bir sebebi de Türkologların yetişme tarzlarındaki eksiklik ve takip ettikleri metodların yetersizliğinden olabilir. Çoğu milletlerarası şöhrete sahip Sovyet Türkologlarının sayısı günden güne azalırken, onların işini aynı seviyede devam ettirebilecek çapta elemanların bulunduğunu söylemek güçtür. Çağdaş dilbilimi kuralları çerçevesinde Türk dilinin dününü ve bugününü bilen Türkologlar yetiştirmek sorunu yaşanıyor. Karşılaştırmalı dil bilgisi metodlarına önem verilmiyor, Türkoloji sahasına gelenler tarihî gramer araştırmalarının sonuçlarından faydalanmayı ihmal ediyorlar.

Ayrıca, bilhassa arkeolojik kazı çalışmaları ve saha araştırmaları da bir hayli azaldı.

Türkologlar, belli bir plan ve program gereğince çalışmalıdırlar: bu yüzden bugün Rusya'da Türkoloji tetkikleri ile uğraşan çeşitli kurumlar ve ilim merkezlerinin bir koordinasyon merkezine ihtiyacı vardır.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen, yaşadığımız dönemin kendine has imkânlarının da olduğu muhakkaktır. Mesela demir perdenin yıkılması ile Türkiye ile Rusya arasındaki ilmî çalışmalar gittikçe hızlanmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Eğitim Bakanlıklarının, Dil Kurumunun, Atatürk Kültür Merkezinin, TÜRKSOY'un, çeşitli üniversite enstitüleri tarafından düzenlenen etkinliklere, sempozyumlara daima Rusya'dan ve Türk Cumhuriyetleri'nden bilim adamları katılıyor ve böylece bilim paylaşımı eskisine nispetle daha da artıyor.

Öte yandan Rusça bilen Türkiye Türkologlarının sayısı yok denecek kadar azdı. Şimdi hemen hemen her bilim ve kültür kurumunda Rusça bilen ve öğrenen bilim adamlarının sayısı gittikçe artıyor. Ama Türkiye'de dil öğrenmek, staj yapmak imkânları herkese sağlanırken, maalesef, Türkiye Türkologlarının Rusya'da tecrübe kazanma imkânları henüz yeterli seviyede değildir. Oysa Rusya, Sibiryâ, İdil Ural bölgeleri Türk araştırmacılarının ilgi odağı olan coğrafyalardır. Bugün kaybolmak üzere olan Türk azınlıklarını Rusya ve Türkiye bilim adamları beraber araştırırlarsa, ortak heyetler kurularsa daha faydalı olacağı şüphesizdir.

Rusya arşivlerindeki Osmanlı belgeleri de hâlâ Türk araştırmacılarını bekliyor. Moskova, Petersburg, Kazan kütüphanelerindeki yazma eserler hâlâ gün ışığına çıkmış değildir. Çağdaş Türk edebiyatından tercümeleler de bugün çok azdır. Bilhassa, Türk edebiyatı üzerine Rusya'da yeni araştırmalar yok denecek kadar azdır. Türk edebiyat eserleri ve tenkid makaleleri bulunan kitap ve dergiler Rusya'ya çok az ulaşıyor. Türk yazarları ile irtibat yok mesabesinde. Rusya Bilimler Akademisinde bulunan Dünya Edebiyatları Enstitüsünde Türk Edebiyatı, hatta Rusya Federasyonu içinde yaşayan Türk halklarının edebiyatları sahasında çalışan uzmanlara da ihtiyaç olduğu muhakkaktır.

Son olarak bir teklifte bulunmak istiyorum. Başta Türkiye Cumhuriyeti olmak üzere; Rusya, Çin, Japonya, Macaristan, Almanya, Balkan ülkeleri gibi Türkolojinin eskiden beri köklü geleneklerine sahip ülke ve devletlerin, resmi bir organizasyon ile tıpkı TÜRKSOY gibi bir çatı altında birleştiren bir koordinasyon merkezine ihtiyaçları vardır: TÜRKKOM (Türkoloji Koordinasyon Merkezi).

Böyle bir kurum, sadece dil, edebiyat, tarih alanındaki bilgilerin koordinasyonu ve paylaşımı ile sınırlanmadan arkeoloji, etnoloji, sosyoloji, filozofi, musiki gibi bilim dalları ile birlikte Türklük Bilimi dalının bütün alt birimlerini de kapsayan akademik seviyedeki bir merkez olacaktır.

TONYUKUK YAZITININ EDEBİ-TARİHİ BİR ESER OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ: GÜNÜMÜZ TÜRKMENÇE, RUSÇA VE İNGİLİZCE ÇEVİRİLERİ

Muratgeldi SÖYEGOV

Tonyukuk ýazgysynyň edebi-taryhy eser hökmünde häsiýetlendirilmesi Sözbaşy

Eger Ýewropanyň ylmy jemgyýetçiligi Orhon derýasynyň ýakasynda saklanyp galan daş ýazgylarynyň mazmuny bilen olar XIX asyryň 90-njy ýyllarynda Wilhelm Thomsen we W.W. Radlow tarapyndan okalyp, neşir edilenden soň doly tanşan bolsa, Gündogar ýazarlary has irki döwürlerden başlap, şeýle ýazgylaryň bardygy hakynda maglumat beripdirler, hatda beýleki çeşmeleriň üsti bilen olaryň käbiriniň, şol sanda Tonyukuk ýadygärliginiň umumy mazmunyndan-da habarly bolupdyrlar.

Ilkinji gezek Gündogar (musulman) ylmynda gadymy türkmen ýazgylaryny, olar ýazylaly bäri iki asyr çemesi geçensoň, Abylkasym Firdöwsi (940-1020) özüniň türkmen soltany Mahmyt Gaznalynyň tabşyrygy esasynda döreden meşhur “Şanama” eseriniň birnäçe ýerinde “ýabgu haty” diýen adalga bilen gysgaça ýatlap geçipdir.

Ondan soň Hulagular (Ilhanlylar) döwrüniň taryhçysy Alaýeddin Atamälik Jüweýni (1226-1282) “Tarih-e Jahanguşa” (Älemi eýeleýjiniň taryhy) atly işinde bu ýazgylar barada belli bir derejede jikme-jik maglumat beripdir. Ýazaryň özi Garagurum şäherinde we onuň töwereklerinde birnäçe gezek gezelençde bolup, Arkun derýasynyň ýakasyndaky daşlara oýulyp ýazylan gadymy ýadygärlikleri gözi bilen görüpdir. Hazirki wagtda Jüweýniniň bu gymmatly işi parsça asyl nusgasyndan türkmençä geçirildi we Türkmenistanyň Milli medeniýet “Miras” merkezi tarapyndan 2005-nji ýylda iki jiltde ybarat kitap görnüşinde neşir edildi.

Jüweýniniň kitabyndan belli bolşy ýaly, Arkun (Orhon?) derýasynyň ýakasyndaky daş ýazgylary hakykatdan-da üýtgeşik bir gadymy elipbiý bilen ýazylypdyr. Mazmunyna düşünmek üçin olary okadar ýaly Hytaýdan ýörite hünärmen getirmeli bolýarlar.

Şol okalan ýazgylaryň Jüweýniniň kitabynda berlen mazmuny soňra Ýewropa alymlary tarapyndan tapylan we okalan Költegin, Bilge kagan we Tonyukuk ýadygärliklerinde, şeýle-de beýleki daş ýazgylarynda beýan edilýän wakalaryň hiç birine deň gelmeýär. Jüweýni öň “dokuz oguzlar” hem diýlen uýgurlaryň taryhyna degişli rowaýatlary, käte olary hyýaly wakalar bilen dolduryp, gürrüň berýär. Bu rowaýatlaryň bir bölegi Burku han diýlip atlandyrylan Aprasýap hakyndadyr. XI asyrdan Mahmyt Kaşgarly bilen Ýusup Balasagunly ony öz okyjylaryna Toňa Alp Är diýip tanadypdyrlar. Mälim bolşuna görä, VIII asyrdan degişli Költegin (Demirgazyk ýüzi, 7-nji setir) we Bilge kagan (Gündogar ýüzi, 31-nji setir) ýadygärliklerinde Aprasýabyň ady Toňa tegin diýlip tutulýar.

Jemläp aýdylanda, Jüweýniniň berýän maglumatlainy häzirki zaman ylmyna mälim bolan gadymy türkmen elipbiýindäki daş ýazgylarynyň hiç biri bilen gönüden-göni baglanyşdyrmak mümkin däl. Ol maglumatlar heniz ýüze çykaryladyk, belki-de ylym üçin hemişelik ýitirilen ýadygärlige degişli bolsa gerek. Şol sebäpli daşa ýazylan ýadygärligiň Jüweýniniň işinde getirilen mazmunyna ilkinji çeşme hökmünde çemeleşmek dogry bolar. Hiç bolmanda, şol daş ýazgysynyň özi tapylýança, şeýle çemeleşmek gerek.

Biziň pikirimizçe, “Oguznamalaryň” Abylgazyynyň “Şejere-i Terakime” (Türkmenleriň nesil daragty) atly işine esas edilip alnan köne nusgalary Göktürkmen döwletiniň hökümdarlary, şeýle-de olaryň parasatly weziri Tonyukuk hakynda taryhy maglumatlary özünde saklan bolmaly. Dogry, ol soňra Gorkut ata adyna eýe bolupdyr.

Häzirki wagtda Gorkut diýlende, saklanýan ýerleri boýunça Drezden we Watikan nusgalary diýlip atlary tutulýan iki nusgada biziň günlerimize gelip ýeten “Kitab-y dedem Gorkut” şadessanyň baş gahrymany ilkinji nobatda göz önüne gelýär. Biz bu meselede prof. H.G. Göroglynyň agzalan şadessanyň gahrymanyndan başga-da, ýene birnäçe taryhy şahslar Gorkut adyny göteripdir diýen pikirine goşulýarys. Şolaryň biri-de Hywa hany we taryhçysy Abylgazynyň (1603-1664) “Oguznamalaryň” dilden aýdylan we ýazmaça nusgalary esasynda döreden “Şejere-i Terakime” eserinde söhbeti edilýän Gorkutdyr. Abylgazynyň eserini öwrenen we neşir eden R.Rejebowyň onda göktürkmenleriň taryhynyň düýbünden ýokdugy hakyndaky tassyklamasynyň tersine “Şejere-i Terakimede” Göktürkmen döwletine degişli örän gymmatly maglumatlar bar.

Hytaý çeşmelerinden we Orhon ýazgylarynyň hut özünden mälim bolşy ýaly, Tonýukuk üç hökümdaryň - Kutlug (Ilteriş) kaganyň, Kapagan kaganyň we Bilge kaganyň ýakyn maslahatçysy we baş weziri bolupdyr. Bu möhüm ýagdaý “Şejerede” hem öz beýanyny tapypdyr. “Ynal Ýawy hanyň han bolmagynyň zikri” babynda, hususan-da, şeýle diýilýär: “Gorkut ata (daş ýazgylaryndaky Tonýukuk - MS)... başlyk barça oguz ili ýyglyp, gaýy halkyndan Ynal Ýawyny (daş ýazgylaryndaky Ilteriş - MS) patyşa görterdiler. Weziri Gorkut erdi. Gorkut her nemesse diýse, Ynal Ýawy anyň sözünden çykmas erdi... (Gorkut) üç patyşaga wezir boldy” (73 sah.). Tonýukukyň adyndan ýazylyn daş ýazgylarynda Ilterişi (Kutlugy) hut Tonýukukyň kagan edip belländigi we onuň hemişe öz weziriniň sözünden çykmandygy hakynda aýdylýar: “Ony öz kagamym kylaýyn” diýdim. Oýlandym... Ondan soňra Taňry bilig (bilim) bereni üçin hut özüm ony kagan kyldym” (1-nji daş. Günbatar ýüzi, 5-6-njy setirler). Ýokarda getirilen bölekden görnüşi ýaly, bu waka-da “Şejerede” öz beýanyny tapypdyr. Häzirki wagtda nemes alymlarynyň Tonýukuky Göktürkmen döwletiniň hakyky Bismarky saýmaklary tötänden dälidir.

Kutlug (Ilteriş) kagan aradan çykanda, onuň ogly, mirasdüşer şazada Bilgäniň heniz ýaş çaga bolandygy sebäpli tagta ýogalan hökümdaryň inisi Kapaganyň çykandygy barada daş ýazgylarynda aýdylýar. Hytaý çeşmeleri Bilge ulalansoň, tagty eýelemegiň oňa ýeňil düşmändigini, bu işi amala aşyrmakda inisi Kültegininiň uly ýardam edendigini habar berýär. Hakykatda bolup geçen bu wakalar “Şejera” biraz üýtgeşiğräk röwüşde girizilipdir: “Gorkut (daş ýazgylaryndaky Tonýukuk - MS) başlyk barça halk Erkige aýdylar: “...Agaň Düýeli gaýynyň (bu-da daş ýazgylaryndaky Kutlug-Ilteriş kagana gabat gelýär - MS) ornunda olturyp hanlyk kyl we her haçan Duman (daş ýazgylaryndaky Bilge, Hytaý çeşmelerindäki Mogilyan - MS) ýigit bolsa, aňa neý bergüni bilürsen” diýdiler. Taky Köl Erkini (daş ýazgylaryndaky Kapagan - MS) han kyldylar... Duman ýigit ýetdi. Düýeli gaýynyň baýry kişileri Dumanga söz berdiler: “Patyşalyk saňa ataňdan miras galganturur. Barça halk ittifaky birlen Köl Erkige arýat tabşyryp erdiler. Bu şert birlen kim, her haçan sen balyg bolsaň, saňa tabşurgaý”. Duman bu sözni Köl Erkige bir kişiden aýturdy. Köl Erki bu sözni eşitgenden soň, hylwatda Gorkutga (daş ýazgylaryndaky Tonýukuk - MS) aýdy...”

Eger Hytaý taryhy resminamalarynda agasy Bilgäniň döwletiň tagtyna eýe bolmagy ugrunda inisi, batyr urşujy we şöhratly serkerde Kültegininiň ýaragly göreşi hakynda habar berilýän bolsa, “Şejerede” Duman hanyň ogly, “ajaýyp bahadyr, mergen we alp” Ganly Ýawy bu wezipäniň doly hötdesinden gelýär.

Abylgazynyň “Şejere-i Terakimesinde” (diýmek, oňa esas bolan “Oguznamalada”-da) hakyky türkmen taryhy türkmenleriň nesilbaşsý Oguz han hakyndaky gürrüňler bilen başlanýar, ol bolsa Hytaý çeşmelerindäki hunlaryň hökümdary Metä ýa-da Mao-tuna deň gelýär. Ondan soň, mantyky taýdan garaşylyşy ýaly, ýokarda bir bölegi mysal getirilen göktürkmenleriň taryhy berilýär (ol “Ynal Ýawy hanyň han bolmagynyň zikri” babyndan başlanýar). “Mor Ýawy ogly Garanyň han bolmagynyň zikri” we “Bugra hanyň han bolmagynyň zikri” baplaryndan bolsa türkmenleriň Garahanly döwletiniň taryhyna girişilýär. Onuň zyndan wagt zygyderligi boýunça Gaznaly, Seljukly we beýleki türkmen hökümdarlary hakyndaky hekaýatlar ýerleşdirilipdir.

Bizi gyzyklandyryňan mesele boýunça aýdylanlaryň hemmesini jemläp, şeýle netijelere gelmek mümkin. Tonýukuk has garrap, tä sandan galýança, hökümdarlaryň baş weziri we parasatly maslahatçysy bolupdyr. Ol halk köpçüliginiň arasynda-da uly abraýdan peýdalanyndyr. Tonýukukyň daş ýaşgylaryndaky hakyky taryhy keşbi soňra, täze taryhy şertlerde “Kitab-y dedem Gorkutdaky” dana gojanyň çeper-epiki keşbine ösüp geçipdir. Bu köp asyrylyk ösüşiň aralyk ýagdaýyny bolsa “Şejere-i Terakimede” göktürkmenleriň taryhyna degişli beýan edilen wakalarda, anyk aýdanymyzda, Gorkudyň (Tonýukukyň) gatnaşýan wakalarynda synlap bilýäris. “Şejeräniň” daş ýazgylaryndan bu mesledäki tapawudy epiki žanryň kanunlaryna laýyklykda halk şadessany şekillenen wagty esasan ondan soň bolup geçen, käbir ýagdaýlarda bolsa hatda ondan öň bolup geçen wakalaryň täsiri bilen taryhy hakykatyň çeper-epiki hakykata öwrülmeği netijesinde ýüze çykyndyr.

Tonýukuk ýadygärligi onuň tabşyrygy bilen we onuň öz adyndan 720-725-nji ýyllaryň aralygynda dikilipdir. Şeýle-de bolsa, henize çenli Tonýukuk şahsy adynyň gelip çykyşy hakynda ynandyryjy bir garaýyş orta atylmandyr. Dogry, russiýaly alym W.M.Nadelýaýew Tonýukukyň ady ýazylanda ulanylan özboluşly belgini (harpy) köp sanly ýazuw ýadygärlikleriniň mysalynda derňemek bilen, “Tonýukuk” sözüniň “toýnak” we “ok” sözleriniň özara goşulýşmagyndan emele gelendigi hakynda çaklamany öňe süren bolsa, türkmen alymy M.N. Hydyrow belli bir derňew geçirmezden, bu taryhy şahsyň adyny häzirkiki türkmen diline Donugök (ýagny “gök reňkli don geýnen adam”) diýip geçirýär (Şunuň bilen baglanyşykly Gökdonly atly irki öwlüýäniň (mazaryň) Lebap welaýatynyň Hojambaz etrabynda ýaşayan, gelip çykyşy alanlardan hasaplanylýan türkmenleriň (olamlaryň) arasynda häzirkiki wagta çenli sežde edilýän meşhur ýerdigini ýaý içinde belläp geçeliň). Bar bolan çaklamalaryň hiç biriniň heniz doly subut edilmänligi zerarly Tonýukukyň adyny biz häzirikçe öňden döp bolup gelşi ýaly ýazmagy makul bildik.

Adamsy D. A. Klementsniň ýolbaşçylygynda Sibire guralan ekspedisiýalara gatnaşyjy Elizabet Nikolaýewna Klements (gyz familiýasy Zwerewa, 1853-1914) tarapyndan 1897-nji ýylda üsti açylan Tonýukuk ýadygärligi iki sany daş böleginden ybarat bolup, Orhon derýasynyň jülgesinde biri-biriniň golaýyndaky Kültegin we Bilge kagan ýadygärliklerinden 360 km çemesi daşlykdadyr. Ol häzirkiki Mongoliýanyň Tola derýasynyň ýokary akymynda, ýerli ilat tarapyndan mukaddes saýlyýan Baýn Çokto diýen depäniň ýakynynda ýerleşýär. Ýadygärligi ilki okan we 1899-njy ýylda neşir eden russiýaly türkolog W. W. Radlowdyr. Onuň goýberen ýalňyşlaryny düzeden daniýaly dilçi alym Wilhelm Thomsen 1916-njy ýylda ýadygärligi täzeden neşir etdi. Şu ilkinji iki neşiriň esasynda soňra bu ýadygärlik dürli ýurtlarda birnäçe gezek çapdan çykdy.

Orhon derýasynyň ýakasynyndaky ýazuw ýadygärlikleri bilen XX asyr türkmen alymlaryndan ilkinji bolup, baryp 20-nji ýyllarda A.Gulmuhammedow (1892-1931) gyzyklanypdyr. 1927-nji ýylda Aşgabatda neşir eden “Saýatly-Hemra” dessanynyň sözbaşysynda şu ýadygärlikleriň maglumatlaryna daýanyp, ol, hususan-da, şeýle ýazýar: «“Oguz ili, “oguz türkleri” atly türk ulusy hakyndaky penni taryhlar hem köp eski zamanlardan alyp maglumat berýärler. VI asyr miladynyň başlaryndan alyp, Orhon çäýy boýunda beýik bir türk hökümetini guran bu türkleri hytaýlar “tükýu” atlandyrsalar-da, olar özlerini türk ili we hökümetlerini-de “Oguz hakanlygy” atlandyryrdylar... Oguz hakanlygy iki asyr çemesi şanly bir suratda dowam edip, şo döwürlerde oguz türkleri Ýedisuw we Amyderýa hem Syrderýa aralaryna (Mawerannahra) gelip ýerleşendirler» (II-III sah.).

Gadymy türkmen elipbiýinde daşlara oýulyp ýazylan ýadygärlikleri öwrenmek bilen XX asyryň ikinji ýarymynda Prof. M. N. Hydyrow, R. Rejebow dagylar meşgullanýan bolsa, soňky döwürlerde bu işe käbir beýleki türkmen alymlary hem girişdiler. M. N. Hydyrowyň “Türkmen diliniň taryhyndan materiallar” (1962) atly kitabyndaky hasaplamalardan görnüşine görä, Költegin we Tonýukuk ýadygärliklerinde ulanylan sözleriň 90 göterimi häzirkiki zaman türkmen dilindäki sözler bilen deň gelýär. Munuň özi şu kitapda taryhy-deňeşdirme usulda derňelen 12

sany häzirki zaman türki diliň arasynda iň ýokary görkezijidir. Muňa garamazdan, türkmen ylmynda bu ugruň ençeme meseleleri heniz az işlenen ýa-da düýbünden işlenilmedik ýagdaýda bolmagynda galýar. Şeýle ýetmezçilikleriň biri-de ýadygärlikleri mundan beýläk-de öwrenmek üçin olaryň tekstlerini neşir edip ýaýratmak bilen baglanyşyklydyr.

Ilkinji gezek 1890-njy ýyllarda daniýaly W. Thomsen we russiýaly W. W. Radlow tarapyndan okalan gadymy türkmen elipbiýindäki ýazgylar, şol sanda Bilge kagan ýadygärligi hem soňky döwürlerde dürli ýurtlaryň alymlary tarapyndan täzedan okaldy we olara zerur düzedişler girizildi. Türkmen alymy R. Rejebow Bilge kagan ýadygärliginiň iki ýerinde - Günorta ýüzüniň 10-njy we Demirgazyk ýüzüniň 12-nji setirlerinde duşýan, beýleki alymlar tarapyndan öň “türk(ü)me, b(u)d(u)n(y)ma” diýlip, ýalňyş okalan sözleri “türkme(n) b(u)d(u)n(y)ma”, ýagny “türkmen halky” diýip, dogry okamagy teklip etdi. Munuň özi gadymy türkmen elipbiýindäki ýadygärlikleri öwrenmek işinde öňe ädilen täze ädim boldy. Sebäbi ýadygärliklerdäki “türk”, “oguz” we “türkmen” sözleriniň özara manydaşdygy, olaryň üçüsiniň hem şol bir halky aňlatmak üçin ulanylandygy ýene-de bir gezek ynanýryjy subut edildi. Ýeri gelende aýtsak, Bilge kagan ýadygärliginiň döredilen VIII asyryna degişli “Tun-dýan” atly hytaý ensiklopediýasynda “türkmen” etnomimi “tö-kü-möng” görnüşinde gabat gelýär. Täjigistanyň Mug dagyndan tapylan, VIII asyrdan saklanyp galan Sogd resminamalarynda hem “türkmen” sözi ulanylypdyr. Soňky mysallar Bilge kagan ýadygärliginiň täzeçe okalyşynyň hakykata has ýakyndygyny tassyklaýar.

Aşakda Tonýukuk ýadygärliginiň asyl nusgasynyň ýany bilen gadymy türkmen dilinden edilen terjimesini okyjylara hödürleýäris. Bilge kagan ýadygärliginde edişimiz ýaly, biz bu ýadygärlige hem çeper-taryhy eser hökmünde çemeleşip, beýan edilýän wakalara görä, ony ilkinji gezek uly bölümlere we kiçi baplara böldük, mazmuny boýunça olaryň hersine degişli at goýduk. Babyň içindäki wakalary biri-birinden ak setir (abzas) bilen tapawutlandyrdyk. Beýleki ähli tehniki alamatlary boýunça-da eliňizdäki neşir öň “Miras” žurnalynda çap edilen Bilge kagan ýadygärligi bilen deňdir.

Tonýukuk ýadygärligi

Birinji daş

Günbatar ýüzi

I. Tonýukukyň döreýşi. II-ulus kesekiniň golastynda

/1/ Bilge (bilimli, dana) Tonýukuk men, özüm Tabgaç (Hytaý) ilinde kylyndym (doguldym, terbiýelendim, kemala geldim). Türk(men) halky (ol wagtlar) Tabgaja bakardy (garaşlydy).

/2/ Türk(men) halky: “Hansyz bolmaýyn” (diýip,) Tabgaçdan aýryldy. Hanlandy (han edindi, hanly boldy). Hanyny goýup, Tabgaja ýene içikdi (içine girdi, goşuldy, tabyn boldy). Taňry şunça diýipdir ahwetin: “Han berdim. /3/ Hanyňy goýup içikdiň (tabyn bolduň)”. İçigeniň üçin Taňry: “Öl (Gyryl)!” diýdi ahbetin.

Türk(men) halky öldi, alkyndy (boldy), ýok boldy. Türk(men) syr(dam) halkynyň ýerinde /4/ boý (tire-taýpa) galmady.

II. Tonýukuk IIteriş kaganyň ýolbaşçylygynda erkinlik ugrunda göreşe girişýär

1. Tonýukuk kagan belleýär

Içde-daşda galany köpelip, ýedi ýüz (adam) boldy. Iki ülüşi atlydy, bir ülüşi ýadagdy (pyýadady). Ýedi ýüz kişiniň /5/ ululary şad (diýen derejesi bolan) häkimdi. (Ol maňa: “Ýene adamlary) ýygyn (toplagyn)” diýdi. Ýygýan (toplaýan) mendim - bilimli Tonýukuk.

“(Ony öz) kaganym kylaýyn (edineýin)” diýdim (içimden). Sakyndym (oýlandym). Tyrryk (arryk) bukalar, semiz bukalar arkadan /6/ molasa, “(bu) semiz buka, (bu-da) tyrryk (arryk) buka” diýip bilmez ahyry” diýip, şunça (wagtlap) sakyndym (oýlandym). Ondan soňra Taňry bilig (bilim) bereni üçin hut özüm ony kagan kyldym (han etdim).

Bilge Tonýukukyň Boýla Baga Tarkan /7/ (bolmagy) bilen Ilteriş (hem) kagan bolup, bärde (Günortada) tabgaçlary, öňde (Gündogarda) kytaňlary (mongollary), (öz) ýerinde (Demirgazykda) oguzlary örän köp öldürdi (gyrdy). (Bu işleriň) bilijisi, (gulagyna) çabyş çakýany (kömekçisi) hut mendim. Çogaýyň guzaýynda, Garagumda oturýardy (ýaşaýardy).

Çünorta ýüzi

/1/ Keýik iýip, towşan iýip oturýardy (ýaşaýardy). Halkyň bogazy (garny) dokdy.

2. Göreşiň başlanyşy. Gaçgagyň beren gürrüňleri

Ýagymyz degrede ojak dekdi, biz (bolsa ortada) yşkydyk (otduk). Şeýdip oturýarkak (ýaşaýarkak), erkli oguzlardan körüg (gaçgak) geldi.

/2/ Gaçgagyň sözi şeýle: “Dokuz oguz halkynyň üstünde kagan oturdy” diýýär. ”(Ol kagan) Tabgaçlara Ku generaly iberdi. Kytaňlara Toňra Esimi iberdi. (Olar bilen) şeýle söz (habar) iberdi (ýollady): «Azajyk türk(men) halky /3/ ýöreýär (ýaşap ýör). Kagany alp (batyr) eken, aýtgyjysy (baş maslahatçysy) bilimli (dana) eken. Ol iki kişi bar bolsa, seni - Tabgajy öldürer (ýok eder)» diýer men. «Öňde (Gündogarda) kytaňlary (mongollary) öldürer (ýok eder)» diýer men. «Meni (bizi) - oguzlary-da /4/ öldürer (ýok eder)» diýer men. «Tabgaçlar bári (Günorta) ýandan degsin, kytaňlar (mongollar) öň (Gündogar) ýandan degsin, men Demirgazyk ýandan degeýin. Türk(men) syr(dam) halky ýerine (özi) eýe (bolup) ýörmesin, ugruny tapyp, ýok edeliň» /5/ diýer men”.

3. Tonýukukyň kagana ýüzlenmegi. Kaganyň ony goldamagy

(Gaçgagyň) ol sözlerini eşidip, tün (gije) ukym gelmedi, gündiz oturasym gelmedi. Ondan ötri kaganyma ötündim (haýyş bilen ýüzlendim). Şeýle ötündim: “Tabgaç, oguz, kytaň - bu üçüsi gapyşsa (birleşse), /6/ (onda ýeňlip) galarys biz. Öz içi-daşy tutulan dek (bolarys) biz. Ýuka erkli topulmak uýjzdyr, inçäni erkli üzmek - uýjz. Ýuka galyň bolsa, topulmak alpyr (kyndyr, batyrlyk gerekdir). İnçe /7/ ýogyn bolsa, üzmek alpyr (kyndyr, batyrlyk gerekdir). (Bize kömek üçin) öňde (Gündogarda) Kutaňdan, bärde (Günortada) Tabgaçdan, gaýrada gaýradakylardan (Günbatarda günbatardakylardan), Demirgazykda Oguzdan iki-üç münlik goşunymyzyň geleri barmy nä?!” Şeýle ötündim (ýüz tutdum).

4. Ötükene edilen ýöriş. II-gün üçin ýurt tutulyşy

/8/ Kaganym meniň - özüm bilimli Tonýukukyň ötünen ötünjini eşidiberdi (diňledi, oňa gulak asdy). “Göwnüňdäki ýaly hereket et” diýdi. Gök Öňüň yokarsy (bilen) Ötüken dag ýaýlasyna sary hereket etdim.

Inekleri (sygyrlary), kölükleri (ulaglary bilen) Toglada oguzlar (üstümize) geldi. /9/ Goşuny üç mün eken. Biz iki mün dük. Söweşdik. Taňry ýalkady, ýeňdik. (Olar) derýa düşdi. (Olary) ýendik, ýolda ýene öldi kök (gyryldy köp). Ondan ötri oguzlaryň hemmesi geldi (gelip bize goşuldy).

/10/ “Türk(m)en halky Ötüken (diýen) ýere, men - özüm bilimli Tonýukuk (hem) Ötüken (diýen) ýere gonupdyr (ýerleşipdir)” diýip eşidip, bardäki halk, gaýradaky, guzaýdaky, öňdäki (garaz, dört ýandaky) halk geldi.

Gündogar ýüzi**III. Göreş güýçlenýär. Ýeňiş üstüne ýeňiş****1. Dört ýanda ýagy bar**

/1/ Iki müňdük. Iki goşunymyz bardy. Türk(men) halky kylynaly (dörali bari), türk(men) kaganlary (tagtda) oturaly (bäri), Şantuň şäherine, deňze degen (baryp ýeten wagty) ýok eken (bolmandyr). Kaganyma ötüniş (ýüzlenip, rugsat alyp), goşun iberdim. /2/ (Ony) Şantuň şäherine, deňze degirdim (ýetirdim). (Goşunymyz) ýigrimi üç şäheri syndyrdy. Ukusyny munda terk etdi, (ýogsa) ýurtda ýatyp galardy.

Tabgaçlaryň kagany ýagymyzdy. On oklaryň kagany ýagymyzdy. /3/ Artyky (üstesine) gyrgyzlaryň kagany (hem) güýçlenip, ýagymyz boldy.

Ol üç kagan öwnüşip (akyllaşyp): “Altyn ýyş (diýilýän) dag ýaýlasynda gapyşalyň (tapyşalyň)” diýipdirler. Şonda öwnüşipdirler: “Öňürti Türk(men) kaganyna sary ýöriş edeliň” diýipdirler. “Oňa sary goşun çekmesek, haçan neneň-neneňsi bolsa-da, ol bizi (heläk eder). /4/ Kagany alp (batyr), aýdyjysy (maslahatçysy) bilge (bilimli, dana) eken, haçan neneň-neneňsi bolsa-da, (olar bizi) şeksiz öldürjekdir (gyrjakdyr). Üçimiz (gapyşyp) birleşip, ýöriş edeliň, eýini (ýetirip,) ýok edeliň” diýipdirler.

Türgeşleriň kagany şonda (şeyle) diýipdir: “Meniň halkym anda (şol ýerde)” diýipdir. /5/ “Türk(men) halky ýene bulançak (ýagdaýy bulaşdy)” diýipdir. “Oguzlaryň (arasy) ýene dartgynly” diýipdir.

Ol sözleri eşidip, tün (gije) ýene ukym gelmez erdi, gün (diz) ýene oturasym gelmez erdi. Şonda (baý) sakyndym-a (gynandym, köp oýlandym).

2. Gyrgyzlara garşy söweş

/6/ “Ilki gyrgyzlara garşy ýöriş etsek, gowy bolar” diýdim. Kögmen ýoly bir eken. “(Ol ýol gar bilen doňupdyr,) ýapylypdyr” diýip eşidip, “Bu ýoldan ýöresek, (bize) ýaramaz (bolar)” diýdim.

Ýerçi diledim (Ýolbelet gözledim). Çolli az (diýilýän kowumdan bir) är (adam) tapdym. /7/ Özüm-özüme: “Az ýeriniň ýoly Any (derýasynyň üsti) bilen <...> miş. Bir at orunlyk (ýol)muş, ol (oňa) baryp görüpdir” (diýdim). Oňa aýdyp: “Bir at barypdyr (baran bolsa)” diýip, “Ol ýol bilen (biz-de) ýöresek bolar” diýdim.

(Pugta) oýlandym. (Soňra) kaganyma.

Demirgazyk ýüzi

/1/ ötündim (ýüzlendim). (Onuň makullamagy bilen) goşun çekdim. “At altyň (atdan düşüň)” diýdim. Ak Termili geçip ugurgalatdym (ýene ata mündürdim). At üstünde gary (garly ýerleri) sökdüm (geçdik).

(Goşuny) ýokary atlary idip, pyýadalap, agaçlary (el bilen) tutup agdyrdym. Öňdäki (ýoly) irden /2/ ýugrup, tokaýy bar bolan (tokaýly) depeden aşdyk. Togalanyp (aşak) indik. Onunjy gije jülgä gaýadan öwrülip bardyk.

Ýerçi ýer ýaňylyp bogazlandy (Ýolbelet ýoly ýalňyşany üçin öldürildi). Çagyylanyp, kagan: “Ýeligör (Haýdaweriň!)” diýdi.

/3/ Any suwuna (derýasynyň ýakasyna) bardyk. Ol suwuň aşak akymyna bardyk. Naharlanmak üçin atdan düşdük. Atlary agaçlara baglap goýýardyk.

Gündiz diýmän, gije diýmän, ýeli bardyk (haýdap gitdik). Gyrgyzlary ukudaka basdyk. /4/ Ukusyndan süňü (naýza) bilen açdyk. Hany, goşuny toplandy. Söweşdik, sançdyk. Hanyny öldürdik. Kaganymyza gyrgyz halky içikdi, tabyn boldy.

Yza döndük, Kögmen dag ýaýlasyna dolanyp geldik. Gyrgyzlardan (şeydip ýeňiş bilen) gaýdyp geldik.

3. TÜRGEŞLERE GARŞY SÖWEŞE ÇYKYLMAGY. GAÇGAGYŇ BEREN GÜRRÜŇLERI

/5/ TÜRGEŞ KAGANYNDAN GAÇGAK GELDI. SÖZI ŞEÝLE: “(TÜRGEŞLERIŇ KAGANY:) «ÖŇÜRTI (TÜRKMEN) KAGANYNA SARY ÝÖRIŞ EDELIŇ» DIÝIPDIR. «OŇA SARY GOŞUN ÇEKMESEK, BIZI (HELÄK EDER). KAGANY ALP (BATYR), AÝDYJYSY (MASLAHATÇYSY) BILGE (BILIMLI, DANA) EKEN, HAÇAN NENEŇ-NENEŇSI BOLSA-DA, (OLAR BIZI) /6/ ŞEKSIZ ÖLDÜRJEKDIR (GYRJAKDYR)» DIÝIPDIR”. (GAÇGAK:) “TÜRGEŞ KAGANY DAŞYKMYŞ (ÝURDUNDAN DAŞA ÇYKDY)” DIÝDI. “ON OK HALKY (HEM) GALYNDYSYZ (BIRI GALMAN) DAŞA ÇYKDY” DIÝDI. (OLARDAN BAŞGA-DA) TABGAÇ (HYTAÝ) GOŞUNY BAR EKEN.

4. IITERIŞ KAGANYŇ AÝALY IIBILGE HATYNYŇ ÝOGALMAGY

Ol sözlere eşidip, kaganym: “Men öýe (tarap ýola) düşeyin” diýdi. /7/ Hatyny (aýaly) ýogalyppy. “Ony jaýlama däplerini geçirdeýin” diýdi.

Çoşuna: “Baryň!” diýdi. “Altyn ýyşda (dag ýaýlasy) oturyň” diýdi. “Sübaşy (goşun başy) Inel kagan (hem-de) Tarduş şad (häkim) barsyn” diýdi.

Bilge (bilimli, dana) Tonýukuka - maňa aýtdy: /8/ “Bu goşuny elt” diýdi. “Gynanyňda (jezalandyryanyňda), göwnüňçe (göwnüňe gelşine görä) aýt. Men saňa näme aýdaýyn” diýdi. “Gelseler, sanymyz köpeler, gelmeseler, dil-söz (habar) alyp (ýygnap) otur” diýdi. Altyn ýyşda oturdyk.

5. ÜÇ GAÇGAGYŇ BEREN GÜRRÜŇI

/9/ ÜÇ GAÇGAK KIŞI GELDI. SÖZLERI BIR: “KAGAN GOŞUNYNY DAŞA ÇYKARDY. ON OKLARYŇ GOŞUNY (HEM) GALYNDYSYZ (BIRI GALMAN) DAŞA ÇYKDY” DIÝÝÄRLER. “(OL IKI GOŞUN) ÝARYŞ ÝAZLAGYNYDA TOPLANYŞALYŇ” DIÝIŞDIRLER.

Ol sözlere eşidip, kagana ol sözlere ýetirdim. Han ýanyna (baran) söz biz ýana (hem gaýdyp) /10/ geldi. “Oturyň!” diýip diýipdir (aýdypdyr).

6. SÖWEŞIŇ BAŞLANMAGY

(KAGAN MAŇA: “DUŞMANY) AŇTA, SAKÇYLARY EÝIJE URGUL (BELLE, ÜSTÜŇI) BASDYRMA!” DIÝIPDIR. BÖGÜ (WEHIMLI, HÜŞGÄR) KAGAN MAŇA ŞULARY IBERIPDIR.

Apa Tarhana (bolsa men barada) gizlin söz (maglumat) iberipdir: “Dana Tonýukuk aňly ol, uz ol, aňlar. /11/ “Çoşun çekeliň” diýse, unamaň”.

Ol sözlere eşidip, goşun çekdim. Altyn ýyşy ýolsuz aşdyk. Yrtyş derýasyny geçitsiz geçdik. Çijäni (gündize) gatdyk. Bolçu (diýlen ýere) daň (atmazdan) öňürti degdik (ýetdik).

Ikinji daş

Günbatar ýüzi

7. TAŇRYNYŇ ÝALKAMAGY. SÖWEŞDE GAZANYLAN ULY ÝEŇIŞ

/1/ Dil (ýesir) getirdiler. Sözi şeýle: “Ýaryş ýazlagynda on tümen (ýüz müňlük) goşun toplandy” diýýär.

Ol sözlere eşidip, begleriň hemmesi: /2/ “Yza döneliň. Arassa (abraýlyja) saklansak ýeg (bolar)” diýdi.

Men şeýle diýýärim, men dana Tonýukuk: “Altun ýyşy aşyp geldik. Yrtyş deýasyny /3/ geçip geldik. “Gelenler alp (batyr)” diýdiler, (emma biz) duýmadyk. Taňry, Humay (enemiz, aýal Hudaý), mukaddes ýer-suw (ata Watanymyz) (duşmanlary önem) basyp beripdi ahwetin. Neke tezer biz (Näme üçin tezyäris - gaçýarys)? /4/ (Duşmanlar) köp diýip, näme üçin gorkýarys? (Biz) az diýip, näme üçin basylalyň? (Bir ýanyndan) degeliň” diýdim. Degdik, oljaladyk.

Ikinji gün /5/ örtçe (gara ört bolup) gyzyp geldi. Söweşdik. Biziňkiden iki uýy ýarysça artykdy. Taňry ýalkany üçin, köp diýip /6/ gorkmadyk, söweşdik. Tarduş şadyna çenli kowalap dagytdyk. Kaganyny tutduk. Ýabgusyny, şadyny /7/ şol ýerde öldürdiler. Elliçe (elli töweregi) är (urşujy) tutduk (ýesir aldyk).

Hut şol gije (gazanan ýeňşimiz hakda ähli) halklara (çapar) iberdik.

8. On oklaryň boýun bolmagy

Ol sözi (habary) eşidip, on ok begleri, halky tiz /8/ geldi, tabyn boldy. Gelen begleri, halky üşürüp, ýygnanymda, halkyň birazragy tezipdi (gaçypdy). On oklaryň goşunyny hüjüm etdirdim.

/9/ Biz (özümüz hem) goşun sürdük. Any (derýasyndan aňry) geçdik. Hünji derýasyndan (Syrderýa) geçip, (goşuny) Tinsi (Taňry) ogly diýilýän Ek dagyndan aşyrdym.

Günorta ýüzi

9. Başa illeriň boýun egmegi. Alnan oljalar

/1/ Demir gapa çenli (baryp) ýetdik. Ondan yza döndük. Inel kagana <...> täjikler, toharlar <...> /2/ Ondan bärdäki Sok başlyklaýyn sogdak halky hem geldi, boýun boldy <...>

Türk(men) halky Demir gapa, /3/ Tinsi (Taňry) ogly diýilýän daga öň hiç degmän (ýetmän) eken. Ol ýere men - dana Tonýukuk degirenim (ýetirenim) üçin /5/ sary altyn, ürün (ak) kümüş, gyz-aýal, egri (boýunly) düýe, mal-haryt gaýgysyz (köp) getirildi.

IV. Ilteriş kaganyň eden beýleki söweşleri

Ilteriş kagan danadygy üçin /5/, alpdygy (batyrdygy) üçin tabgaçlara (hytaýlylara) garşy on ýedi gezek söweşdi, kytaňlara (mongollara) garşy ýedi gezek söweşdi, (öz) oguzlary bilen (bolsa) baş gezek söweşdi. Şonda aýdyjysy (maslahatçysy), /6/ ýene hut mendim, ýagyçysy (duşmanlary basyjysy) ýene hut mendim Ilteriş kaganyň, türk(men)leriň bögü (wehimli, hüşgär) kaganynyň, türk(men)leriň bilge (bilimli, dana) kaganynyň.

Gündogar ýüzi

V. Tonýukuk Kapagan kaganyň gullugynda

/1/ Kapagan kagan ýigrimi ýedi ýaşynda şaddy (şad diýen derejesi bardy), şondan soňra kagan boldy. Kapagan kagan (tagta) oturdu. Tün (gije) uklamady, /2/ gündiz (boş) oturmady.

(Meniň hem) gyzyl ganym dökülde, gara derim ýüwürdi, (kagana) öz işimi-güýjümi berdim. Uzyn (uzak) aralyklara harby aňtaýyjylary özüm iberdim. /3/ Aradaky garawullary özüm ulaltdym (köpeltdim). Dönüp (gelen) ýagyny (yzyna) giderdim.

Kaganym bilen goşun çekdik. Taňry ýalkasyn, /4/ bu türk(men) halkynyň arasynda ýaragly ýagyny ýeldirgetmedim (dälirän ýaly iki ýana ylgatmadym), (olaryň guýrugy) düwlen atlaryny ýüwürtdim.

VI. Tonýukuk Ilteriř kagany, Kapagan kagany ýatlaýar, Bilge kagany öwýär

Iteriř kagan gazanmasa(dy), /5/ üstesine men özüm gazanmasa(dym), il-de (ýurt-da), halk-da ýok bolardy (bolmazdy). (Kaganyň) gazanandygy üçin, üstesine (men) özüm gazanandygym üçin /6/ il (ýurt) ýene il (ýurt) boldy, halk ýene halk boldy.

(Indi) özüm garry boldum, (ýaş)uly boldum. Neneňsi ýerdäki kaganly halkyň /7/ munuň ýaly (adamy) bar bolsa, ne gaýgysy bar boljakmys? (gaýgysy bolmaz).

/8/ Türk(men) Bilge kaganyň ilinde (ýurdunda) bititdim (ýazdyrdym). (Ýazdyran) men, bilge Tonýukuk.

Demirgazyk ýüzi

/1/ Ilteriř kagan gazanmasa(dy), (ol) ýok bolan (bolmadyk) bolsa(dy), men özüm, dana Tonýukuk, gazanmasa(dym), men ýok bolan (bolmadyk) bolsa(dym), /2/ Kapagan kaganyň türk(men) syr(dam) halkynyň ýerinde (ýurdunda) taýpa-da, halk-da, kiři-de ýok bolardy (bolmazdy).

/3/ Ilteriř kagan (bilen) dana Tonýukuk gazanandygy üçin Kapagan kaganyň türk(men) syr(dam) halkynyň (ýaşap) ýördügidir bu.

/4/ Türk(men)iň Bilge kagany türk(men) syr(dam) halkyny - oguz halkyny idedip (oňa ýolbaşçylyk edip, ekläp-saklap), (häzirki wagtda tagtda) otyr.

Характеристика надписи о Тоньюкуке как литературно-историческое произведение

Предисловие

Если научная общественность Европы ознакомилась с содержанием каменных надписей из бассейна р. Орхон лишь после их расшифровки и издания Вильгельмом Томсеном и В.В. Радловым в 90-е годы XIX века, то восточные авторы с давних времен писали об их существовании и, хотя по другим источникам, но все-таки, знали общее содержание некоторых из них, в том числе памятника Тоньюкуку.

Первым упоминанием в восточной (мусульманской) науке о древнетуркменских надписях, спустя два века после их написания следует считать краткое сообщение Абулкасыма Фирдоуси (940-1020) под словосочетанием «письмо ябгу» в его знаменитой поэме «Шахнаме», которая была создана по поручению туркменского султана Махмуда Газневи.

Следующее, более подробное сообщение о надписях принадлежит историку эпохи хулагуидов (ильханидов) Алайеддину Атамялику Джувейни (1226-1282) в его труде «Тарих-е Джахангуша» («История мирового завоевателя»), который, неоднократно посещая г. Каракурум и его окрестности, видел в бассейне р. Аркун древние письменные памятники, высеченные на камне. Труд Джувейни в настоящее время переведен с персидского оригинала на туркменский язык и национальным культурным центром «Мирас» в 2005 году издан в Ашхабаде в виде двухтомника.

Из сообщения Джувейни явствует, что каменные надписи бассейна р. Аркун (Орхон?) действительно выполнены на особом древнем алфавите, и прочтение их было по силам только специально приглашенному для решения этой задачи китайскому специалисту.

Содержание надписей, приведенное Джувейни в своем труде, явно не соответствует тем историческим событиям, о которых повествуют памятники, посвященные Кель-тегину, Бильге-кагану, Тоньюкуку, и другие письменные памятники, впоследствии обнаруженные и прочитанные европейскими учеными. Джувейни в основном рассказывает легенды по истории уйгуров (в прошлом токуз-огузы), порою наполняя их полуфантастическими событиями. Часть этих легенд он отводит Афрасиабу, именуя его Бурку-ханом, которого Махмуд Кашгарский и Юсуф Баласагунский в XI веке называли Тонга Алп Ером. Как известно, имя Тонга-тегина (Афрасиаба) упоминается в памятниках VIII века, посвященных Кель-тегину (Северная сторона, строка 7) и Бильге-кагану (Восточная сторона, строка 31).

Следует констатировать, что сообщения Джувейни невозможно связывать напрямую ни с одной из известных современным ученым древнетуркменских надписей на камнях. Скорее всего, они относятся к неизвестному до сих пор памятнику, может быть, утраченному для науки навсегда. Поэтому содержание письменного памятника на камне, которое включено в труд Джувейни, следует рассматривать как первоисточник, хотя бы до тех пор, пока не будет найден этот каменный памятник с надписями.

По нашему мнению, некоторые старые списки «Огузнаме», включенные затем Абул-Гази в свою «Родословную древу туркмен», содержали сведения о гектуркменских правителях, а также об их мудром визире Тоньюкуке, правда, в последующем называя его Коркутом.

В настоящее время под именем Коркут в первую очередь подразумевается главный герой эпоса «Книга моего деда Коркуда», который сохранился в двух списках, названных по месту нахождения - Дрезденским и Ватиканским. Мы вслед за проф. Х.Г. Короглы считаем, что наряду с героем указанного выше эпоса, имя Коркут носило еще несколько

исторических личностей прошлого. Одним из них является Коркут из «Родословного древа туркмен» хивинского хана и историка Абу-л-Гази (1603-1664), который составил свое произведение на основе устных и письменных вариантов существовавших тогда «Огузнаме». Труд Абу-л-Гази содержит очень ценные сведения о событиях из истории гёктуркменов, вопреки утверждения его исследователя и издателя Р.Реджепова о полном отсутствии гёктуркменской истории в «Родословном древе туркмен».

Согласно китайским источникам и самим орхонским надписям мудрый Тоньюкук был главным советчиком и визирем трех правителей - Кутлуг-кагана, Капаган-кагана и Бильге-кагана. Такое важное обстоятельство не могло не отражаться в «Родословном». В главе «О царствовании Ынал-Йавы-хана», в частности, сказано: «Собрался весь огузский иль во главе с Коркут-ата (в надписях Тоньюкук - М.С.) ...подняли государем Ынала-Йавы (Кутлуг по надписям - М.С.), из народа гайы. Визирем у него был Коркут-ата. И что бы не сказал Коркут-ата, Ынал-Йавы не отступал от его слов... Он (Коркут) был визирем при трех государях» (стр. 57). Из каменных памятников со слов самого Тоньюкука также узнаем, что именно он назначил Кулуга (Илтериша) каганом, который всегда прислушался к его советам: «Я сказал: “Не пожелать ли мне его каганом?” Я размышлял... Затем, так как Тенгри (Бог) дал мне мудрость, именно я пожелал кагана» (Камень I. Западная сторона, строки 5-6). Как видно из приведенного выше отрывка, данное событие также нашло свое отражение в «Родословном». Не случайно современные немецкие ученые считают Тоньюкука настоящим Бисмарком Гёктуркменского государства.

Из надписей, высеченных на камне, явствует, когда умер Кутлуг-каган, его старший сын, наследный принц Бильге был малолетним, и поэтому каганом стал его брат Капаган. Китайские источники сообщают, что в последующем передача власти Бильге-кагану была связана с драматическими конфликтами, в решении которых активное участие принимал его младший брат Кель-тегин. Данные исторические факты вошли в «Родословную», но в несколько иной интерпретации: “И еще весь народ, во главе с Коркутом (Тоньюкук по надписям - М.С.), , сказал Эрки: «...Садись на место твоего старшего брата Дюели-Гайы (по надписям соответствует также Кутлуг-кагану - М.С.) и правь ханством, а когда Думан (Бильге по надписям, а по китайским источникам Могилян - М.С.) станет джигитом, ты сам прекрасно знаешь, что ты должен ему дать», и сделали Кель-Эрки (Капаган по надписям - М.С.) ханом... Думан стал джигитом. Люди, которые служили еще Дюели-Гайы-хану, обратились к Думану с такими словами: «Царство тебе досталось в наследство от твоего отца. С согласия всего народа оно временно было поручено Кель-Эрки с тем условием, что, когда ты станешь совершеннолетним, оно должно было передано тебе». Думан приказал через одного человека передать эти слова Кель-Эрки. Кель-Эрки, услышав эти слова, передал их Горкуту (Тоньюкук по надписям - М.С.) ...”

Если в китайских исторических документах рассказывается о вооруженной борьбе храброго воина, славного полководца Кель-тегина - младшего брата Бильге-кагана за передачу престола своему старшему брату, то в «Родословном» подобную миссию выполняет сын Туман-хана - богатырь, удалец и герой Ганлы-Йавлы, т.е «кровавый Явлы».

В «Родословном древе туркмен» Абу-л-Гази (следовательно и в тех «Огузнаме», которые легли в его основу) непосредственно туркменская история начинается с рассказов о родоначальнике туркмен Огуз-хане, который по китайским источникам соответствует правителю хуннов Метэ-хану или Мао-туну. За тем, как и ожидается, логически следует частично приведенная нами выше история гёктуркменов (с главы «О царствовании Ынал-Йавы-хана» и далее), а с глав «О царствовании Кара-хана, сына Мор-Йавы» и «О царствовании Бугра-хана» начинается история туркменского государства Караханидов. Далее по хронологии в соответствующих главах расположены рассказы о правителях туркменских государств Газневидов, Сельджукидов и т.д.

Подведя итоги всему сказанному по интересующему нас вопросу, можно констатировать, что Тоньюкук был и остался главным визирем и мудрым советчиком правителей до своей глубокой старости. Был велик его авторитет и среди народных масс. Реально-исторический образ Тоньюкука в каменных надписях в последующем в новых исторических условиях трансформировался в художественно-эпический образ мудрого старца из «Книги моего деда Коркута». Промежуточным звеном этого многовекового процесса являются описываемые в «Родословном древе туркмен» события из истории гектуркменов, а именно те события, в которых участвовал Коркут-ата (Тоньюкук). Отличие «Родословного» от надписей в этом вопросе возникло постепенно в ходе трансформации исторической действительности в художественно-эпическую действительность под воздействием последующих, порою и предыдущих событий по законам эпического жанра при формировании народного эпоса.

Памятник Тоньюкуку был воздвигнут между 720-725 годами по его поручению и от его имени, хотя убедительные взгляды на происхождение личного имени Тоньюкука до сих пор отсутствуют. Правда, российский ученый В.М.Наделяев, исследуя на материале многих письменных памятников специфический знак, использованный при написании имени Тоньюкука, выдвигает гипотезу, согласно которой слово “Тоньюкук” происходило путем сращения лексем *тойнак* “копыта” и *ок* “стрела”, а туркменский ученый М.Н. Хыдыров без каких-либо доказательств имя Тоньюкука передает на туркменский язык в виде *Донугёк* - “тот, кто в синем”. (В этой связи в скобках отметим, что у туркмен аланского происхождения (оламы), проживающих в Ходжамбазском этрапе Лебапского веляята, до настоящего времени большое почтение имеет гробница древнего святого *Гёкдонлы* - “человек в синем”). Мы сочли наиболее правильным пока использовать имени Тоньюкука в его прежнем, традиционном написании из-за недоказанности имеющихся гипотез.

Памятник Тоньюкуку, состоящий из двух больших каменных глыб, был открыт в 1897 году Елизаветой Николаевной Клеменц (девичья фамилия Зверева, 1853-1914) во время Сибирской экспедиции во главе ее мужем Д.А. Клеменцем. Памятник находится в Монголии, около холма Байн-Чокто в верховьях р. Тола, в расстоянии 360 км. от памятников Бильге-кагану и Кель-тегину. Впервые расшифрован и издан в 1899 году В.В.Радловым. Затем заново прочитан Вильгельмом Томсенем и им же опубликован в 1916 году. Все последующие издания памятника осуществлялись на основе этих двух публикаций.

Из туркменских ученых XX века А. Кульмухаммедов (1892-1931) еще в 20-е годы впервые интересовался вопросами, связанными с письменными памятниками из бассейна р. Орхон. В предисловии изданного в 1927 году в Ашхабаде туркменского народного дестана «Саят и Хемра» на основе данных этих надписей он, в частности, писал: “Научная история с давних времен содержит сведения о тюркском народе, именуемом «огузский народ», «огузские тюрки». В начале VI века н.э. эти тюрки создали в бассейне р. Орхон могучее государство, которых китайцы называли «тукю». Самых себя они именовали «тюрками», а свое государство - «Огузским хаканлыком»... Огузский хаканлык славно просуществовал в течение двух веков, и в этот период огузские тюрки расселились в Йедисуве (Семиречье) и междуречье Амударьи и Сырдарьи - Мавеннахре” (стр. II-III).

Изучением письменных памятников, высеченных на камнях древнетуркменским алфавитом, во второй половине минувшего столетия занимались проф. М.Н. Хыдыров, Р. Реджепов, а в последующий период ряд других туркменских ученых. По расчетам, проведенным в книге М.Н. Хыдырова «Материалы по истории туркменского языка» (1962), лексика памятников Кель-тегину и Тоньюкуку на 90 процентов соответствует

лексике современного туркменского языка. Это самый высокий показатель среди 12-и современных тюркских языков, подвергнутых в данной книге к историко-сравнительному анализу (стр. 209-210). Несмотря на это, многие вопросы, относящиеся к этой тематике, до сих пор в туркменской науке остаются мало разработанными или неразработанными вовсе. Одним из таких пробелов является издание текста памятников для дальнейшего их изучения.

Впервые прочитанные в 1890 годах датским языковедом В.Томсенем и российским тюркологом В.В.Радловым древнетуркменские надписи в последующие десятилетия заново прочитаны учеными разных стран и внесены некоторые важные уточнения и изменения. Туркменский ученый Р.Реджепов ошибочно прочитанные ранние другими авторами слова “*türk(i)me, b(u)d(u)n(y)ma*” (10-ая строка Южной и 12-ая строка Северной стороны памятника) предлагает исправить и прочитать правильно в виде “*türkme(n) b(u)d(u)n(y)ma*” (“своему туркменскому народу”). Это означает новый шаг в деле изучения упомянутых памятников, и является еще одним подтверждением, что в языке памятников Бильге-кагану, Кель-тегину и Тоньюкуку этноними “турк”, “огуз” и “туркмен” означают одного и того же народа. В китайской энциклопедии “Тун-дянь”, которая относится к тому же VIII веку, этноним “туркмен” зафиксирован в форме “*tō-kü-mōng*”. Данный этноним также встречается в согдийских документах VIII века, сохранившихся в горах Муг Таджикистана. Эти данные свидетельствуют, хотя и косвенно, о правильности последнего прочтения упомянутых слов из памятника Бильге-кагану.

Ниже на внимание читателя предлагается русский перевод памятника Тоньюкуку, в основу которого заложен текст из книги И.В. Стеблевой о поэзии тюрков VI-VIII веков (1965). Как при переводе памятника Бильге-кагану, к данному письменному памятнику мы также постарались подходить как к историко-художественной прозе, и исходя из его содержания и последовательности описываемых событий его текст разделили на большие главы и внутренние разделы с соответствующими названиями. В пределах каждого раздела последующая мысль разделена от предыдущей абзацом. Всем остальным техническим параметрам настоящая публикация также идентична памятнику в честь Бильге-кагана, изданного нами ранее в журнале «Мирас».

Памятник Тоньюкуку

Первый камень

Западная сторона памятника

I. Рождение Тоньюкука. Народ под гнетом

Чужестранцев

(1) Я сам, мудрый Тоньюкук, родился и был воспитан в стране Табгач (Китай). Турк(мен)ский народ (тогда) подчинился табгачам (китайцам).

(2) Турк(мен)ский народ, не имевший своего хана, от табгачей отделился (и) обрел своего хана. Оставив своего хана, он снова подчинился табгачам. Тенгри (Бог), надо думать, вот так сказал: “Я дал тебе хана! (3) Оставив своего хана ты покорился!” Из-за (этого) подчинения, надо думать, Тенгри (Бог) (тебя) погубил.

Турк(мен)ский народ погиб, обессилел, уничтожился. В стране народа стройных турк(мен) (4) не осталось (государственного) организма.

II. Тоньюкук под руководством Ильтериш-кагана приступает к борьбе за независимость

1. Тоньюкук назначает кагана

Уцелевшие среди растений и камней объединились (и) составилось семьсот (человек). Две части из них были всадниками, одна часть из них была пехотой. Тот, кто повел (за собой) семьсот человек, старший из них был шадом. Он сказал: “Присоединяйтесь!” Приставший к нему был я, мудрый Тоньюкук.

Я сказал: “Не пожелать ли мне его каганом?” (6) Я размышлял: “ (О том), что у него есть тощие быки (и) жирные быки, если он издал и знает, (то) жирный (это) бык (или) тощий бык, сказать не может“. Вот так я думал. Затем, так как Тенгри (Бог) дал мне мудрость, именно я пожелал кагана.

“С мудрым Тоньюкуком - бойла бага тарканом, (7) я Илтериш, да буду каганом!“ Направо - табгачей, спереди - кидангей, Налево - огузов он много поразил. Я подчинился (ему как) сородичу по мудрости и сородичу по славе. Мы жили вместе в Чогай-кузе и Каракумах.

Южная сторона памятника

(1) Мы жили, питаюсь кийиками (и) питаюсь зайцами. Горло народа было сыто.

2. Борьба начинается. Рассказы перебежчика

Враги наши кругом были как очаг (место для разведения огня), мы были (в центре) как пламя. Вот так мы жили, когда от огузов пришел перебежчик.

(2) Слова перебежчика таковы: Над народом токуз-огузов сел на царство каган - сказал он. Он (каган) послал к табгачам генерала Ку-сенгуна, к кидангам он послал Тонгра Эсима. С такой речью послал: “ Турк(мен)ский народ (3) кочует в небольшом числе. Каган у него - герой, советник у него - мудр. Пока существуют эти два человека, тебя, народ табгачей, они погубят, говорю я; впереди кидангей они погубят, говорю я; меня, народ огузов, они тоже погубят, (4) говорю я. Табгачи, нападайте справа! Киданги, нападайте спереди! Я нападу слева! Да не кочует властитель народа стройных турк(мен)! Уничтожим-ка, насколько возможно, (этого) властителя, (5) говорю я “.

3. Тоньюкук обращается к кагану. Каган поддерживает его

После того как я услышал эти вести, ночью мне не спалось (и) днем мне не сиделось. Потом я посоветался с каганом. Я размышлял так: “Табгачи, Огузы, кидане - если эти трое объединятся (против нас), мы останемся, (6) словно вывернувшись нутром наружу. Тонкое собрать - легко, слабое разобрать - легко. (Но) если тонкое станет толстым, тот, кто соберет (его), - герой. (И) если слабое (7) станет крепким, тот, кто разорвет (его), - герой. Вперед - на кидангей, вправо - на табгачей, назад - на курдангей, влево - на огузов, мы должны идти с двумя-тремя тысячами нашего войска: возможно ли это?“ Вот так я размышлял.

4. Поход на Отюкен. Установление местоживания для народа

(8) Мой каган мой, мудрого Тоньюкука, рассуждения выслушал (и) сказал: “Веди по собственному разумению“. Я повел (войска) через (реку) Кёк Онг к Отюкенской черни.

По Тогле с рогатым и вычным скотами пришли огузы . (9) Их войско составляло три тысячи. Нас было две тысячи. Мы сразились. Тенгри (Бог) оказал (нам) милость - мы рассеяли (их). Они упали в реку (и) в ходе преследования еще возможно, погибли. Потом все огузы пришли (подчиняться).

(10) Это я привел турк(мен)ский народ в землю Отюкен! Я сам, мудрый Тоньюкук! Услышав, что Отюкенская земля обитаема, южные народы, западные, северные (и) восточные народы пришли (подчиняться).

Восточная сторона памятника

III. Борьба набирает силу. Победа за победой

1. Враги хотят нападать с четырех сторон

(1) Нас было две тысячи. Мы составляли два войска. Чтобы (там) обитал турк(мен)ский народ, чтобы (там) обитал турк(мен)ский каган, города Шантунга и морская река (нами) достигнуты не были. Посоветовавшись с моим каганом, я выступил в поход. (2) Я довел (войска) до городов Шантунга и до морской реки. Они разрушали двадцать три города. Невыспившись, они остались бы здесь на жительство.

Каган табгачей был нашим врагом, каган (народа) он ок был нашим врагом. (3) Больше всего был нашим врагом сильный каган кыргызов.

Эти три кагана, посоветовавшись, сказали: “Пойдем-ка мы в поход на Алтунскую чернь!” Вот так они посоветовались (и) сказали: “Двинем войска на восток против турк(мен)ского кагана! Если мы не пойдем войной на турк(мен)ский народ, как там не было, он нас -(4) (ведь) каган у него герой, (а) советник у него мудр - как бы там не было, возможно, погубит. Объединившись втроем, выступим-ка мы в поход!”

Тюркешский каган вот так сказал: “Мой народ там будет!” - он сказал. (5) “Турк(мен)ский народ в смутах, - он сказал, - (и) огузы его рассеяны”, - он сказал. После того как я услышал эти вести, ночью мне не спалось, и днем мне не сиделось. Я (долго) думал.

2. Сражение против кыргызов

(6) “Сначала будем воевать с кыргызами”, - я сказал. Дорога на Кёгмен одна (и) завалена снегом”. (Об) этом услышав я сказал: ”Этим путем идти не годится”.

Я искал проводника (и) нашел человека (воина) из степных азов. (7) ”Я сам из моей земли азов, ее зна <...> Есть одна стоянка, (туда) идти - по (реке) Аны. Там можно переночевать до нее один переход коня”, - он сказал. “Если идти этим путем, то это возможно”, - сказал я (и) задумался.

Северная сторона памятника

(1) Я посоветовался с моим каганом (и) двинул войско . Я приказал: “Спейшийся с коней!” Переправясь через Ак Термель, я приказал разбить лагерь. Приказав сесть на коней, я пробил (дорогу) сквозь снег.

Я взошел на верх (горы) пешком, ведя коней на поводу (и) удерживаясь за растения. Идущие впереди люди (воины) проложили (дорогу) (2), (и) мы перевалили поросшую растениями вершину. Мы спустились с мучениями (и) на десятую ночь мы дошли до склона (горы), обойдя завал.

Проводник сбился с пути (и) был заколот. Каган при затруднениях приказывал: “Скачите быстрее!”

(3) Пойдем-ка мы по реке Аны! Мы шли вниз по течению этой реки. Мы приказали остановиться, чтобы пересчитать (войско), лошадей мы привязали к деревьям.

И днем и ночью мы быстро скакали. На кыргызов мы напали во время (их) сна. (4) Разбудили мы их копьями. Их хан и войско собрались. Мы сразились и победили. Их хана мы умертвили. Кыргызский народ покорился нашему кагану.

Мы вернулись (назад). Мы пришли, обойдя Кёгменскую чернь. От кыргызов мы вернулись.

3. Подготовка боя против тюргешей. Рассказы перебежчика

(5) От тюргешского кагана пришел перебежчик. Речь его такова: ” С востока на кагана пойдём-ка войной! - сказал (тюргешский каган), - Если мы не пойдём, (то) нас - (ведь) каган у него герой, (а) советник у него мудр - как бы то ни было, (6) он - турк(мен)ский народ, нас, возможно, погубит“, - сказал он. ”Тюргешский каган выступил в поход, - сказал перебежчик . Народ он ок весь целиком выступил в поход, (и) войско табгачей есть”.

4. Кончина жены Ильтериш-кагана Илбильге-хатын

Услыхав эти вести, мой каган сказал: “Я отправлюсь домой. (7) Умерла хатын, я совершу над ней погребальный обряд”.

“Иди с войском ты, - сказал он. - Обитай в Алтунской черни. Во главе войска Инель-каган (и) тардушский шад пусть будут”, - сказал он.

Мне мудрому Тоньюкуку, он сказал: “Веди это войско! - он сказал - Управляй (расправляйся) по собственной воле, Что мне тебе еще говорить! - сказал он. - Если придут (присоединятся), увеличится (число) людей. Если не придут, собирай вести (языки и слова) ”, - сказал он. Мы обитатели Алтунской черни.

5. Рассказ трех перебежчиков

(9) Пришли трое перебежчика, речи их одинаковы: “Их каган выступил в поход. Войско (народа) он-ок все целиком выступило в поход, - говорят они. - Соберем-ка мы в Ярышской степи!”

Услыхав эти вести, я послал (с) этими вестями к кагану: “Что делать?” С обратным словом (10) пришел (посланный). “Сиди” , - было сказано.

6. Начинается бой

“Не выступай, хорошенько держи караул, не позволяй на себя напасть”, - было сказано. Вот что приказал сообщить мне Бегю-каган. Апа-таркану (главнокомандующему) же послал секретное слово: “Мудрый Тоньюкук - рассудителен он, сам - он умный. (11) Если скажет пойдём-ка в поход, не соглашайся”.

Услыхав эти речи, я двинул войско (в поход). Алтунскую чернь мы перевалили без дороги, реку Иртыш мы перешли без брода, ночью мы не останавливались (и) на рассвете достигли Болчу.

Второй камень

Западная сторона памятника

7. Милость Бога. Большая победа в бою

(1)Привели языка (лазутчика), слово его таково: “В Ярышской степи собралось сто тысяч войска”, - сказал он.

Услышав эти вести, беки все вместе: (2) ”Вернемся! Стыд чистых хорош!” - сказали.

Я же так говорю, я мудрый Тоньюкук: “Мы пришли, перевалив Алтунскую чернь! Мы пришли, перейдя реку Иртыш! (3) Те, кто пришли,- герои, - я сказал. Они враги не подозревают (об этом). Тенгри (Бог), Умай (Хумай - женское божество), священная земля - вода (родина) покарают нас, надо думать! (4) К чему нам бежать, говоря, что их много? К чему нам бояться, говоря, (что нас) мало? Зачем быть побежденными? Нападем!” - сказал я. Мы напали (и) рассеяли (врагов).

На второй день они пришли, (5) пламенея, как пожар, они пришли. Мы сразились. По сравнению с нами два крыла их (войска) были наполовину больше. По милости Тенгри (Бога), (того), что (их) много, (6) мы не боялись (и) сразились. Тардушского шада мы победили. Мы прогнали (врагов), кагана их мы схватили, их ябгу (и) шад (7) там были убиты. Мы взяли в плен около пятидесяти человек. В ту же ночь мы разослали (посылных) к народам.

8. Подчинение он-оков

Услышав эти вести, беки и народ он-оков - все (8) пришли и подчинились. Когда собирали и устраивали пришедших беков и народ. некоторое число народа бежало. Я повел в поход войско он-оков.

(9) Мы еще воевали (и) их гнали. Переправясь через реку Аны и через реку Йинчю (Сырдарья), место жительства Тинси-оглы, перешли священную гору Ек.

Южная сторона памятника

9. Подчинение других народов. Полученные графен

(1) Мы гнали врагов вплоть до Железных ворот. Мы заставили (их) оттуда возвратиться. Инель-кагана < ... > таджиков (и) тохаров < ... > (2) < ... > согдийский народ во главе с Соком пришел (подчиниться).

В те дни достиг турк(мен)ский народ Железных ворот, (3) горы - места жительства Тинси-оглы - он достиг. (Туда) он раньше он никогда не достигал. Так как я, мудрый Тоньюкук, той земли достиг, (4) желтого золота, светлого серебра, женщин и девиц, верблюдов (и других) драгоценностей без числа было принесено.

IV. Другие бои, предпринятые Ильтериш-каганом

Ильтериш-каган, благодаря своему содружеству с мудростью (5) и геройством, с табгачами воевал семнадцать раз, с китангами воевал семь раз, с огузами воевал пять раз. Тогда именно я был (6) советником, я же был и предводителем войск Ильтериш-кагана - турк(мен)ского бёгю- (умного) кагана , турк(мен)ского бильге-(мудрого) кагана.

Восточная сторона памятника

V. Тоньюкук на службе у Капаган-кагана

(1) Капаган-каган к своим двадцати семи годам был чором (носил титул чора), затем стал каганом. Капаган-каган сел на престол. Ночью не имел сна (2) (и) днем не имел покоя.

Проливая свою красную кровь (и) заставляя честь свой черный пот, я тоже отдавал труды и силу. Я сам направлял далекие набеги. (3) Я возвысил караулы, я приводил врагов покоренными (приниженными).

Мы сражались (вместе) с моим каганом. Да будет милостив Тенгри (Бог)! (4) На турк(мен)ский народ я не навлекал вооруженных врагов, не наводил (на него) снаряженную конницу.

VI. Тоньюкук вспоминает Ильтериш-кагана и Капаган-кагана, ведет речь о Бильге-кагане

Если бы Ильтериш-каган не приобрел (5) (и), следом за ним, если бы я сам не приобрел, ни государства, ни народа не существовало бы. Потому, что он (каган) приобрел, (и) потому, что следом за ним я сам приобрел (6) государство стало государством и народ стал народом.

Сам я состарился и стал пожилым. Если бы в какой-нибудь земле у народа, имевшего кагана, (7) оказался (в советниках) бездельник, какие несчастья имел бы (этот народ)!

(8) Я приказал написать (это) для народа турк(мен)ского Бильге-кагана, я, мудрый Тоньюкук.

Восточная сторона памятника

(1) Если бы Ильтериш-каган не приобрел (или) если бы он не существовал, если бы я сам мудрый Тоньюкук, не приобрел. (или) сам бы не существовал, (2) в земле Капаган-кагана и народа стройных туркмен ни организации, ни народа, ни людей, ни властителя не существовало бы.

(3) Потому, что приобрели Ильтериш-каган (и) мудрый Тоньюкук, существует народ стойных туркмен Капаган-кагана < ... >

(4) Турк(мен)ский Бильге-каган, обеспечивая пропитанием (и другим необходимым), содержит народ стройных туркмен - огузский народ (и) сидит (в настоящее время над ним на престоле).

Description of Inscription About Tonyukuk as Literary-Historical Work

Preface

The scientific world of Europe acquainted with the content of the stone inscriptions from the Orhon river only after Vilhelm Thomsen and W. W. Radloff had interpreted and published the inscriptions in 90 of the 19th century. The oriental scholars a long time ago wrote about the existence of the inscriptions and, though, by another sources, nevertheless, they familiarized with the general content of some inscriptions, including Tonyukuk Monument.

The first remark of the ancient Turkmen inscriptions in the oriental (muslim) science two ages later after the inscriptions had been written is the brief announcement of Abylqasym Firdowsi (940-1020) under the word combination “letter yabgu” in his famous poem “Shahname”, written on the instructions of the Turkmen soltan Mahmud Gaznewi.

The next more detailed announcement of the inscriptions belong to Alayeddin Atamalik, Juweyni (1226-1282), the historian of hulaguids (ilhanids) age in his work “Tarih-e Jahan-gusha” (“The history of the conqueror of the world”). He repeatedly visited Karakorum city and its neighbourhood and saw in Arkun river the ancient writings, inscribed on the stone. At present this work of Juweyni was translated from the Persian original into Turkmen and published in 2005 in Ashabat by the National culture center “Miras” in two-volume edition.

According to the report of Juweyni the stone writing of Arkun (Orhon?) river really inscribed in special ancient alphabet and only the Chinese specialist could read the inscriptions, who who especially invited to solve this problem.

The content of the inscriptions from the work of Juweyni obviously does not correspond to those historical events, described in the monuments and dedicated to Kultegin, Bilge Kagan, Tonyukuk and other writing monuments, discovered and read lately by the European scholars. Juweyni, mainly, tells the legends of uygur history (in the past tokuz-oguzs), sometimes adds to them the half-fantastic events. Some parts of the legends he applies to Afrasiab, calling him Burku-khan, also he was named Tonga Alp Er by Mahmud Kashgarly and Yusuf Balasagunly in the 11th century. It is known that the of Tongategin (Afrasiab), mentioned in the monuments belonging to the 8th the century, dedicated to Kultegin (The north side, line 7) and Bilge Kagan (the east side, line 31).

It should be ascertained that the announcement of Juweyni could not be directly connected with the ancient Turkmen stone inscriptions, known to the scholars of today.

Most likely, the inscriptions belong to the up to now unknown monument, perhaps lost for science forever. That’s why the content of the writing monument on the stone, put into the work of Juweyni should be considered the original source, even if until would not be find the stone monument with the inscriptions.

In our opinion, some old lists of “Oguzname“, which were lately put by Abu-l- Gazi in his “The genealogical tree of the Turkmen“ included the information about the Gökturkmen rulers and their wise vizir Tonyukuk, though, later calls him Gorkut.

At present by the name Gorkut in the first place is implied the main character of the epos “The book of my grandfather Gorkud“, preserved in two lists, which were named by the place, where the inscriptions were found - Dresden and Vatican.

After the professor H. G. Korogly we consider that together with the character of the above mentioned epos the name Gorkut were named other historical persons of the past. One of them is Gorkut of “The genealogical tree of the Turkmen” by the khan and historian of Hiwa Abu-l-Gazi (1603-1664), who wrote his work, taking as a basis the oral and writing versions of “Oguzname“, existed at that time.

The work of Abu-l-Gazi contains the very valuable information about the events of the Göktürkmen history in spite of the affirmation of a researcher and publisher of the present work R. Rejebow that there is the absence of the Göktürkmen history in the “The genealogical tree of the Turkmen”.

According to the Chinese sources and the orhon inscriptions the wise Tonyukuk was the main adviser and the vizir of three and Bilge Kagan. The present important circumstance affected in “The genealogical”. In the chapter “About reigning of Ynal Yawy Khan it is said: All the oguz people gathered together, headed by Gorkut Ata (in the inscriptions of Tonyukuk - MS) ... chose Ynal Yawy a ruler (in the inscription Kutlug - MS) from the Gayi people. His vizir was Gorkut Ata. Ynal Yawy supported every word of Gorkut Ata. He (Gorkut) was the vizir of three rulers. (hg. 57). From the stone monuments, according to the words of Tonyukuk we get to know that he himself appointed Ilterish (Kutlug) a kagan, who always followed his advice: “I said: ”Sholl I sheose him a kagan?” I thought ...Then, Tengri (God) rewarded me with a wisdom I could chose a kagan (Stone 1. The west side, lines 5-6). From the above-mentioned fragment we can see that the present event also affected in “The genealogical”. It is no mere chance, the German modern scholars consider Tonyukuk the real Bismark of the Gök Turkmen state.

According to the stone inscriptions when Kutlug Kagan died his elder son, heir prince Bilge was young, that's whu his brother Kapagan khan became a kagan. The Chinese sources informed that lately the transter of power to Bilge Kagan was connected with the dramatic conflict his young brother Kultegin took part to solve the conflicts. These historical facts were induded in “The genealogical“, but in other interpretation: “Al the people, headed bu Gorkut (Tonyukuk in the inscriptions - MS), said Erki: “Take the reign of your elder brother Duyeli - Gayi (according to the inscriptions confirms to Kultug Kagan as well - MS) and rule a state. When Duman (according to the inscriptions Bilge, in the Chinese inscriptions Mogilian - MS) will become a jigit (a grown-up) you know very well what you have to give him” and chose Köl Erki (Kapagan in the inscriptions - MS) a kagan ... Duman became a grown-up. The people, who served to Duyeli Gayi Khan, appealed to Duman with these words: “You inherit your reing from your brother. Köl Erki was temporarily charged to reing with all peoples consent on condition that when you will be an adult the reign must be inherit bu you”. Duman ordered to tell these word with a man to Köl Erki. When Köl Erki heard those words he told Gorkut (Tonyukuk in the inscriptions - MS)...“

The Chinese historical documents describe the fight of the brave warrior, glorious general Kultegin, the young brother of Bilge kagan for the passing the throne to his elder brother, in “The genealogical“ the warrior, the brave soldier and hero Ganly-Yawly, that's mean “Bloody Yawly“ the son of Duman khan fulfilled this mission.

“The genealogical tree of the Turkmen“ bu Abu-l-Gazi (consequently in those “Oguzname”, which were taken as a basis) the Turkmen history begins with the stories about the progenitor of the Turkmen Oguz Khan, who according to the Chinese inscriptions confirms to the ruler of huns Mete Khan or Mao-tun. Then, as it is epected, logically follows the above-mentioned partly given the history of Göktürkmen (from the chapter “About the reign of Ynal Yawy Khan, etc.) and from chapters “About the reign of Gara Yawy Khan, the son of Mor Yawy“ and “About the reign of Bugra Khan” begins the history of the Turkmen State Karahanids. Further, the stories of the rulers of the Turkmen states of Gaznewids, Seljukids etc. are arranged by hronology in the corresponding chapters.

As a result we can to ascertain, that Tonyukuk was the main vizir and the wise advicer of the rulers till his great age. He also had authority with the people. The real-historical character of Tonyukuk in the stone inscriptions lately under the new historical conditions transform in the artistic-epic character of the wise old man from “The book of my grandfather Gorkut”. The

intermediate link of this ancient process is the events of the history of Gökturkmens, described in “The genealogical tree of the Turkmens“, exactly those events in which Gorkut Ata (Tonyukuk) took part.

The difference between “The genealogical” and the inscriptions in the present matter arised gradually in the process of transformation of the historical reality in the artistic-epic reality under the influence of the following and preceding events by the laws of the epic genre in the formation of the folk epos.

Tonyukuk Monument was erected between 720-725 period on the instruction and on behalf of Tonyukuk, though the convincing opinions of the origin of the personal name of Tonyukuk are not available till today. True, the Russian scholar V.M. Nadelyayev researched the material of many writing monuments and the specific mark (the letter), used in spelling the name of Tonyukuk. He suggested a hypothesis, according to this hypothesis the word “Tonyukuk” springs by means of the union of the words *toynak* “hoofs” and *ok* “an arrow” and the Turkmen scholar M.N. Hydyrov without any proofs conveys the name of Tonyukuk into Turkmen as *Donugök* - “he who in blue”. (In this connection, in brackets we note that the Turkmens, who came of Alan (Olams) reside in Hojambaz etrap of Lebap welayat till today honour the tomb of the ancient saint *Gökdonly* - “the man in blue”. We considered the most right for the present to use the name of Tonyukuk in the previous, traditional spelling because of the failure to prove of the available hypotheses.

Tonyukuk Monument, consisted of two big stone boulders was discovered by Elizabet Nikolayewna Klemenzen (the maiden name Zwerewa, 1853-1914) in 1897, during the Siber expedition, headed by her husband D. A. Klemenzen. The monument locats in Mongolia, near the hill Bayn-Chocto, in the upper reaches of Tola river, at 360 km, distance from the monuments of Bilge Kagan and Kultegin. For the first time the inscriptions was interpreted and published by W. W. Radloff in 1899. Then it was read again and published by Vilhelm Thomsen in 1916. All the next publishing of the monument were realised on the basis of two publications.

Among the Turkmen scholars of the 20th century A. Gulmuhammedow (1892-1931) in 1920 for the first time took an interest in questions, connected with the writings of the monuments from the basin of Orhon river. In the preface of the Turkmen folk epos-destan „Sayat and Hemra“ published in 1927 in Ashgabat he wrote: The scientific history since the past included the information about the Turk people, named “oguz people“, “oguz turks“. At the beginning of the 5th century A. D. those turks established a powerful state in the basin of Orhon river, which was called by Chinese “tukyu“. They named themselves “turks” and their state - “Oguz hakanlyk”... Oguz hakanlyk famously existed during two centuries and in that period oguz turks settled in Iedisuw (Semirechye) and between two rivers Amudarya and Syrdarya - Maweranahr (pg II-III.).

In the second middle of the last century prof. M. H. Hydyrov, R. Rejebow and in the next period the number of the Turkmen scholars were engaged in the study of the writing monuments, inscribed on the stone in ancient Turkmen alphabet. According to calculation, carried out in the book “Materials of the history of the Turkmen language” (1962) by M.N. Hydyrov the vocabulary of the Kultegin and Tonyukuk monuments corresponds by 90 per cent to the vocabulary of the modern Turkmen language. This is the most high showing among 12 modern Turk languages, which were subjected to the comparative-historical analysis in this book (pg 209-210). In spite of this, many questions, connected with this subject till now remain not enough worked out or did not work out at all in Turkmen science. One of these deficiencies is the publication of the texts of monuments for further study of the inscriptions.

For the first time the old Turkmen inscription was read by Dana linguist W. Thomson and Russian linguist V. V. Radloff in 1890. During the next decades the inscription of the different countries. The Turkmen scholar R. Rejebow proposed to correct the words “*türk(ü)me*,

b(u)d(u)n(y)ma” (the 10th line of the south side and the 12th line of the north side of the monument), read wrongly first by the other authors and read correctly in this way “*türkme(n)b(u)d(u)n(y)ma*” (“to my turkmen people”). That’s mean the step in the care of studying the mentioned monuments. The fact is that the ethnonims of the language of the Bilge Kagan, Kultegin and Tonukuku monuments “turk”, “oguz” and “turkmen” mean the same people. In the Chinese encyclopedia “Tun-dyan” belonging VIII century the ethnonim “turkmen” is fixed in “*tö-kü-möng*” form. This ethnonim also can be seen in sogdi sources, belonging VIII century, prese in Mug monumentoins of Tajikistan. These facts prove, though indirectly the correct reading of the mentioned words from the inscription of the Bilge Kagan monument.

We tried to consider this writing monument and also the translation of Bilge Kagan the historical-artistic prose, proceeding from the content of the monument and the sucesion of the describing events, the text was divided into the big chapters and internal parts with the corresponding titles within the bounds of the each part the next idea os divided from the preceding by paragraph. By all the others technical parameters this publication is also indential to the preveons publikatoon, published on the pages of this periodical in honour of Bilge Kagan.

Bellow we call attention of our readers to the English translation of Tonyukuk monument, in which the text the from the book “Album of the Turkish monuments in Mongolia“ (2001).

Tonyukuk Monument

First Stone

The West Side of the Monument

I. Tonyukuk becomes a personality. Under the sovereignty of the foreigner

/1/ I am Wise Tonyukuk. I was born in the country of Tabgach (China). (In the years that I was born) Turk(men) people were under the sovereignty of China.

/2/ Turk(men) people got out of Tabgach (China) sovereignty before they choose a kagan. Later they chose a kagan. Nevertheless, they left this kagan they chose and became tributary to Tabgach (China) again. God had said like this: I have given a kagan, /3/ you left your kagan and became tributary to Tabgach (China). God killed since they became tributary. Turk(men) people died, ruined, wiped out. In the place of Turk(men) shapely people /4/ not even a tribe remained.

II. Tonyukuk under Ilterish Kagan’s leadership fights for freedom

1. Tonyukuk himself choses a kagan

When the ones hidden in the forest and the ones hidden on the mountain, they made seven hundred people. Two parts of this seven hundred people were mounted; one part of it was infantry. The title of their respected one who led seven hundred people /5/ was Shad. He said "tell me your opinion!". The one who told was I, Wise Tonyukuk.

I said, "Shall I choose the kagan". I thought: saying that "they say when a weak lean and a fat bull are seen from a distance, /6/ it is not possible which one is the fat and which is the lean bull" I thought like that. After that since God had given this information I myself chose the kagan.

When Wise Tonyukuk with the title Boyla Baga Tarkan /7/ and Ilterish Kagan were together, they killed much the Tabgach on the south, Kytang on the east, Oguz on the north. In these times, the adviser of my khan and the commander of his army was I myself. We were residing on the north side of Chogay and in Kara Kum.

The South Side of the Monument

/1/ Were were dwelling by eating sheep and cattle. People's stomachs were full.

2. The beginning of the fight. Information, gathered from the refugee

Our enemy was like the fireplace around us; we were the fire in the fireplace. While we were living like this, a refugee came from Oguz clan.

/2/ Information gathered from the refugee is as follows: he says "(he) was chosen kagan over Dokuz Oguz people". This chosen kagan had sent General Ku to Tabgach, Tongra Esim to Kytang as ambassadors. He sent a message like this:

"less populated Turk(men) people /3/ were increasing; the kagan of the Turk(men) people was bold; his advisor was well-informed. As long as this two people live, I say they will kill destroy you, Tabgach; I say they will kill amI destroy Kytang on the east;

I say they will eventually kill and destroy me, Oguz; /4/ Tabgach attack from the south;

Kytang attack from the east; I attack from the north; the Turk(men) shapely people never increase in their land; I say if it is possible let's destroy them all".

3. Tonyukuk applies to the Kagan. Kagan supported him

/5/ When I heard, this word. I couldn't sleep in the night; I couldn't sit in the day.

Then I presented it to my Kagan. I presented it like this: Tabgach, Oguz, Kytang!; when these three get united /6/ we will be in the middle. We are holding its inside from outside. That, which is thin is easy to be bored. That which is slim is to be broker. When that which is thin gets thick, it is harder to be bored. When that whilch is slim /7/ gets fat, it is harder to be broken.

On the east from Kytang, on the south from Tabgach, on the west from Kholan, on the north from Oguz. Is there two or three thousand soldiers, people of ours! I presented like this.

4. March to Otuken. To establish a state

/8/ My kagan heard my Wise Tonyukuk's representation. He told me to alct however my heart had wished. I sent my people with their cows and calves passing the Ongin river to the Otuken forest.

On the bank of the river Togla /9/ Oguz army came. Their soldiers were three thousand. We were two thousand. We fought. God granted, we drove them back. They were poured into the river. We scattered, many were died when running. After that all Oguz people came and bowed their heads to us.

(10) Turk(men) people living on the south, west, north and east came to Otuken on hearing the news which I myself heard like "Wise Tonyukuk had put Turk(men) people to Otuken".

The East Side of the Monument

III. The fight strengthens. Victories, gained over the enemy

1. The enemies from the fourth sides

/1/ We were two thousand. We had two armies. From the time Turk(men) people were created, from the time Turk(men) kagan ascended to the throne, we couldn't reach the cities on the feet of the eastern mountains and the ocean. I told my kagan and sent the army. /2/ I made them reach to the feet of the eastern mountains and the ocean. Twenty-three cities were captured.

Tabgach kagan was our enemy. On Ok kagan was our enemy. /3/ Besides mighty kagan of the Kyrkyz also became our enemy.

These three kagans consulting with each other said "Let's meet on the golden forest". They

consult like this: they said "Let's send army to the Turk(men) kagan on the east. If we do not send army to the Turk(men) kagan, no matter when, since /4/ his kagan was brave, his adviser was well-informed, no matter when he would kill us. Let's meet and send army, let's destroy all the Turk(men) country".

Turgish kagan said like this: he said "My people are there". /5/ He said "Turk(men) people are in tunnoil again". He said "their Oguz is in scarcity again".

When I heard this word, I couldn't sleep in the night; I couldn't sit in the day. Then I thought.

2. The fight against Kyrkyz

/6/ I said it would be better if we send army to the Kyrkyz first. I heard that "the road through the Kogmen mountains was one and it was closed" I said it would be bad if we walk on this road.

I sought for a guide. I've found a trace seeking man of desert. /7/ I heard that along the way of Az country it was <...>, it was one horse way, (he) was gone with that. Telling him I said "one horseman went that way, it is possible if we go that way". I thought, to my Kagan

The North Side of the Monument

/1/ I presented. I marched soldiers. I told them to get down from their horses. After we passed the Ak Termil pass I detenuined the camping location. I made them get on their horses and made them tread the snow. I made them climb up on foot holding the trees and their horses at their backs: private on the front treading the snow, /2/ we passed the Ibar pass. Since the land was so rugged we went down rolling, We went around the obstacle on the mountain in ten nights. Guide was slaughtered since he confused the place. Depressed kagan had told to run on gallop.

/3/ We arrived at the Ani river. We went down from that river. We get down from our horses to eat We were tying the horses to the tree.

We went on gallop day and night. We made a raid on the Kyrkyz in their sleep. /4/ We opened their sleep with spear. Their khan and army were gathered. We fought, we speared. We killed their khan. Kyrkyz tribe surrendered to the kagan, bowed their heads to him.

We turned back, we came back going around the Kogmen forest.

3. The fight against Turgish. Information gathered from the refugee

/5/ We came back from the Kyrkyz. Refugee came from the Turgish kagan. His word is like this: he had said "let's walk army against the kagan from the east". He had said "If we don't walk. his kagan was brave, his adviser was well-informed. no matter when /6/ he would kill us". He said "Türgish kagan had rebelled". He says all of On Ok people "rebelled". There were Chinese soldiers. Hearing that word, he said "My kagan, let me go home".

4. The death of Ilbilge, the wife of Ilterish Kagan

/7/ "The lady was dead. Let me make a funeral for her" he said. "Send the army" he said. "Live in the golden forest" he said. "Let Subashy Ini Il Kagan and Tardush shad go" he said. He said to Wise Tonyukuk and me: /8/ "Organize this army. Tell the punishment as you wish. What shall I tell you" he said. If (the enemy) comes, bring (them) by seeing; if it doesn't come, sit taking the word of the messenger (don't get ambushed)" he said. We lived in the golden forest.

5. Information, gathered from three refugees

/9/ Three refugees came. Their words are the same: they say “kagan’s army rebelled, On Ok army got out without any missing rebelled completely”. He had said “let’s come together in the Yarysh plain”.

When I hear that word, I conveyed that word to him. The word came again from the kagan. /10/ He had said “sit down”.

6. The beginning of the fight

He had said "Carefully arrange the reconnaissance patrol, shifting, don't let them make a raid". Bogu Kagan had sent me news in this way.

He had told Apa Tarkan news secretly: "Wise Tonyukuk is bad, he is vindictive, he makes mistakes. /11/ He will tell you to march the army, do not accept".

When I hear that word, I've sent the army. We go through the golden forest which has no road. We passed the Irli~ ri'er which has no way through. We make the night day. We arrived at Bolchu at dawn.

Second Stone

The West Side of the Monument

7. God granted. To gain a victory

/1/ They brought message's. Tell the word: he says "one hundred thousand soldiers were gathered at the Yarysh plain".

Upon hearing that word, they said "men let's turn completely, /2/ shame of the clean is better".

I say like this, I am Wise Tonyukuk: I said "We came going through the Golden forest. We came crossing the Yrtysk river. /3/ (He) said the ones that come are brave, but didn't hear. God, Goddess Umay, sacred ground, water probably fall down on (him). Why are we running? /4/ Why are we running since (they are) many? Why would we regard ourselves with disdain just 'because we are few? Let's attack". We attacked, we sacked.

On the second day /5/ (he) came back angry like fire. We fought. Its two ends were more than us as much as its half. Since God granted, we were not afraid because they are many, /6/ we bayoneted. We chased and drove back till the shade of Tardush. We caught their kagan. They killed their yabgu and shad /7/ right there. We caught nearly fifty privates.

We sent information to their people right at that night.

8. On Ok army lost

Hearing that word, On Ok Begs, people all /8/ came and bowed their heads. Their Begs, people that came were organized, put together few were escaped. I dispatched the On Ok army.

/9/ We sent army. We passed Any river. Crossing the Pearl river (Syr Derya), I made (them) pass the Ek mountain where (Emperor of Sogd) son of son of Tinsi lies.

The South Side of the Monument

9. The other strangers' obedience. The trophies

/1/ We arrived till the Iron Gate. We made (them) turn from there. Being afraid, <...>, Tacik, Tokar, <...> /2/ near to it the Sogdak people bound to Soka all came to Ini Il Kagan and bowed their heads <...>

Turk(men) people never reached the Iron Gate, to the mountain where son of Tinsi who was /3/ (the son of) the son of Tinsi lies. Since I Wise Tonyukuk made (them) reach that place /4/ (he) brought yellow gold, white silver, valuable cattle, bent camel and load goods without difficulty.

IV. Ilterish Kagan's other fights

Since Ilterish Kagan is well-informed, /5/ since he is brave, he fought against Tabgach (China) seventeen times, he fought against Kytang seven times, he fought against Oguz five times. In these battles, his advisor was /6/ again me myself, his commander was again me myself. To Ilterish Kagan, to (his) Turk(men) Bogu Kagan (Kapagan Kagan), to (his) Turk(men) Bilge Kagan.

The East Side of the Monument

V. Tonyukuk serves to Kapagan Kagan

/1/ Kapagan Kagan was Chor until he is twenty seven. After that he became the Kagan. Kapagan sat as Kagan, I did all the work without sleeping at night, /2/ without sitting during the day, by shedding my red blood, by running my black sweat.

It was all again I who sent the long reconnaissance patrol. /3/ It was ail again I who developed the trench, watch location. I used to bring the enemy running back.

I sent army with my Kagan. God protect him, /4/ I did not allow armed enemy run through this Turk(men) people, I did not allow their branded horses walk.

VI. Tonyukuk remembers Ilterish Kagan and Kapagan Kagan and tells the story about Bilge Kagan

If Ilterish Kagan did not win, /5/ and I myself did not win, country and people would have been destroyed. Since (Ilterish Kagan) won and since I myself won /6/ country became country, people became people.

I grew old, aged. If someone like me was there to a people with a kagan in any place, /7/ would there be any difficulty for (that kagan).

I have (this) written in the country of Turk(men) Bilge kagan. /8/ I am Wise Tonyukuk.

The North Side of the Monument

/1/ If Ilterish Kagan had lost, if he had been destroyed, If I myself, Wise Tonyukuk had lost, If I had been destroyed. /2/ in the country of Kapagan Kagan Turk(men) shapely people, tribe, person all would have been destroyed.

/3/ Since Ilterish Kagan and Wise Tonyukuk won this <...> where Kapagan Kagan Turk(men) shapely people walk.

/4/ Turk(men) Bilge Kagan sits feeding the Turk(men) shapely people - the Oguz people.

Каунакча

- Atanyýazow, S. (1994). *Şejere (Türkmeniň nesil daragty)*. Aşgabat: Turan - 1.
- Ergin, M. (1970). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Temel Eserler Serisi.
- Кобешавидзе И. Н. (1972). К характеристике графики и фонемного состава языка орхоненейских надписей // Сов. тюркология, 2, 40-46.
- Кормушин И. В., Насилов Д. М. (1972). За научное, глубокое изучение древнетюркских памятников // Сов. тюркология, 5, 139-142.
- Малов, С. Е. (1951). Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.-Л., Изд-во АН СССР.
- Малов, С. Е. (1959). Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., Изд-во АН СССР.
- Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Abümü*. Ankara: TİKA, 2001.
- Hudyrow, M. N., Aýdarow, G. (1968). *Orhon-Ýeniseý Ýadygärlikleriniň Dili*. Aşgabat: TDU.
- Orkun, H. N. (1986). *Eski Türk Yazıtları (Yeni Baskı)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Осман Фикри Серткая. Заметки по поводу чтения надписи в честь Тоньюкука // Сов. тюркология, 1987, № 3, с.с. 16-19.
- Rejebow, R. (1991). *Gadym Türkmen Edebiýaty*. Aşgabat: Ylym.
- Söyegow, M. (2004). Ancient Oguz Orkhon Inscriptions Deciphered and Published by European Scholars, The Rhythmic Whisper, Journal of Art Science and Culture of International Turkmen-Turkiskn University, 6, 11-13.
- Söyegow, M. (2004). Gadymy oguz-türkmen serkerdesi Kültegininiň söweşde münen atlary. *Türkmen Dili*, 21 ýanwar.
- Söyegow, M. (2004). Garyndaşlyk gatnaşyklarynyň gadymy taryhyndan: Göktürkmen döwletiniň hökümdarларыnyň aga-ini gatnaşyklarynyň käbir taraplary barada. *Türkmen Dili*, 3 Mart.
- Söyegow, M. (2004). Göktürkmen Döwletinden Galan Taryhy Ýazgylar. *Türkmen Dili*, Magtymguly aýynyň 12 Maý.
- Söyegow, M. (2004). Gadymy Türkmen Elipbiýindäki Ýazgylar Näme Barada Gürrüň Berýär? *Türkmen dili*, 1 sentýabr.
- Söyegow, M. (2006). *Kültegin ýadygärligi*. Aşgabat, 7, 9, 14, 16 dekabrar.
- Söyegow, M. (2007). Bilge Kagan ýadygärligi. *Miras*, No 2.
- Стеблева, И. В. (1965). *Поэзия Тюрков VI-VIII Веков*. Москва, Изд-во «Наука».
- Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Yıldız
- Тенишев, Э. Р. (1971). Перебой s/ş в тюркских рунических памятниках // Структура и история тюркских языков. Москва, Изд-во Наука.

YENİSEY YAZITLARININ OKUNMA VE ANLAMLANDIRILMASI ÜZERİNE YENİ ÖNERİLER -II-

Hatice ŞİRİN USER

1. Bu yazıda, 3. Elegeşt (Ye 53) ve Abakan (Ye 48) yazıtlarının üzerinde okuma ihtilafları bulunan bazı satırlarına dair yeni okuma ve anlamlandırma teklifleri sunulacaktır.

1.1. 3. Elegeşt Yazıtı, 1907'de Granö tarafından Ye-52 yazıtının bulunduğu yerin 5 km güneyinde konumlanan Orta Elegeşt ırmağının sağ kıyısında bulunmuş; 1961'de Tuva Müzesi'ne taşınmıştır.

Literatürde *deer-stone* olarak bilinen ve bronz çağının Asyalı erken göçer halkları tarafından kutsal sayılan *geyik motifli taş* üzerine kazılmış bir mezar yazıtıdır. Taş, gri renkli kumtaşıdan yapılmıştır.

Günümüz Tuva'sında bulunan yazıt, *bäg tarkan ögä tirig* adlı/unvanlı bir beyin mezar taşıdır. 3 satırdan oluşan görece kısa bir belgedir. 3. Elegeşt'te, yazıt sahibinin ölüm yaşı belirtilmemiştir. Bununla birlikte, adına yazıt dikilen kişinin üst düzey yönetici konumu, ad/unvanındaki *tarkan* ve *ögä* unvanlarından anlaşılmaktadır. İkinci satırdaki *elimdä baş kata tægzindim* cümlesi, *bäg tarkan ögä tirigin*, *il* örgütlenmesindeki üst düzey görevinin, aynı zamanda seyahat gerektiren *seyyar/mobilize* bir iş olduğu sonucuna varmamızı sağlar. Bu görev *yalabaçlık* (sefaret/elçilik) olmalıdır.

Burada incelediğimiz yazıtın söz konusu satırıyla (*elimdä baş kata tægzindim är ärdämim için*) 2. Altınkök (Ye-29), sol 2. satırdaki *ilimdä dört tægzindim ärdämim için* ve 2. Uybat (Ye 31), 4. satırdaki *elindä üç kata tægzinti* cümleleri denklik arz etmektedir. Bu anlam ve üslup koşutluğu, yazıt sahiplerinin ülkelerini kat etme miktarının mezar kitabesine kaydedilecek kadar önemsendiğini göstermektedir. Türk Runik yazıtlarında *er erdem* kazanmak için yapılan eylemler, alpların/beylerin vd.nin yaşamları süresince katıldıkları savaş, öldürdükleri düşman ve üstesinden gelip yok ettikleri yırtıcı hayvan sayısını içermesi kadar (Şirin User, 2009, ss. 166-167), bu kişilerin devlet ve ülkeleri adına gerçekleştirdikleri siyasal hizmetleri de kapsamaktadır.

Adına yazıt dikilen üst rütbelilerin türlü amaçlarla ülkelerinde yaptıkları gezilerin, *elçilik* göreviyle ilintili politik görevler olduğunu ileri sürmemizin sebebi, 2. Altınkök, sol 2. satırdaki *ilimdä dört tægzindim ärdämim için* ifadesinden sonra kaydedilen *är ärdäm için töpöt kanga yalabaç bardım* cümlesidir.

töpöt kanga yalabaç bardım cümlesi, *yalabaçlık* görevinin bir ülkeden başka bir ülkeye yapılan diplomatik elçilik olduğunu belgelese de, 2. Altınkök, 3. Elegeşt ve 2. Uybat mezar kitabelerindeki *ilimdä üç/dört/baş (kata) tægzindim* ifadeleri, *yalabaç*'ın herhangi bir konuda uzlaşma sağlamak için kendi *il* içindeki soydaşı veya soydaşı olmayan başka boyların temsilcileriyle de görüşme işini üstlendiğinin kanıtı olabilir.

1.1.1. Yazıtın üçüncü satırıyla ilgili literatürdeki okuma ve anlamlandırma farkları şöyledir: Cümle, Malov'ta *kök täñride boltum är alkanur törümüš* "V golubom nebe ya bıl muj stal (tam) siyat!"; Batmanov-Kunaa'da *kök teñride boltu(m). Er ol. Kan ur(t) törümüš(t)m* "Ya okazalsya na golubom nebe. Geroy, soyedinis'! Ya podilsya ot potomka hana."; Şçerbak'ta *kök täñridä bulut kär ulkanur (?) törümüš* "Na golubom nebe poyavilos' strašnoye uveliçivayuşeesya oblako (? t. e. prišlo neščast'ye); Vasilyev'de *kükt²ñr²d²ä:b¹ul¹t¹kr¹qn¹ur¹t²ür²ms²*; Amanjolov'da *k^ök t^äñrⁱdä bul^t ul^qn or tür^mš* "Na golubom nebe poyavilas' tuça, temnorijaya s gryaznoy holkoy (veroyatno tuça upodoblena gnedoy loşadi)"; Kormuşin'de *kök täñridä boltik är ol qan uri törämiš* "[Nekogda] na golubom nebe vozniç [blagorodniy] muj. Ot togo hana poşlo muşskoye potomstvo" biçimindedir (Malov, 1959; Batmanov-Kunaa, 1963, s. 40; Şçerbak, 1964, s. 148; Vasilyev, 1983; Amanjolov, 2003, s. 137; Kormuşin, 2008, s. 145).

Cümleyle ilişkili Kormuşin'in düzeltmeleri Erdal tarafından: “Kormuşin'in E 53'te yer alan $wl^k nwr^l$ biçimindeki gösterge zincirini “ol kan ury” şeklinde okuması kabul edilemez” olarak değerlendirilir (2002, s. 61).

Cümlelerin runik yazımı $\wedge \text{𐰆} \text{𐰇} \text{𐰈} \text{𐰉} \text{𐰊} \text{𐰋} \text{𐰌} \text{𐰍} \text{𐰎} \text{𐰏}$ biçimindedir. İlk iki sözcüğün kök $t(\ddot{a})nr(i)d\ddot{a}$ olduğunu tüm yayımcılar onaylamıştır. Cümle yüklemine, yazıt yayımcıları farklı biçimlerde okumuş iseler de, yüklem eyleminin “türemek, yaratılmak” anlamlı bir hareket adı (*töri-/törü-/türü-törä-*) olduğunda görüş birliğindedirler. *töri*¹ (ED: 533a), oluş bildiren bir eylem olduğundan, okunmada ihtilafli olan sözcüklerin cümlede nesne görevinde yer alması olanaksızdır. Bu durumda, bu sözcükler cümlelerin öznesi ve zarfı/veya sadece öznesi/veya sadece zarfı durumunda olabilirler.

kök t(\ddot{a})nr(i)d\ddot{a} sözcüklerinden sonra kaydedilen $\wedge \text{𐰆} \text{𐰇} \text{𐰈} \text{𐰉} \text{𐰊} \text{𐰋} \text{𐰌} \text{𐰍} \text{𐰎}$ yazımında, ilk sözcüğü Şçerbak ve Amonjlov *bulut* okumuştur. *Bulut*, Türk runik yazılı metinlerde, *Irk Bitig* dışında kayıtlanmamıştır. Ancak *bulut* sözcüğü, Eski Uygur yazmalarında ve DLT'de *belgür-*, *agit-*, *ör-*, *örüş-* (HTVII: 0742 HtPar 164 (5 b) DLT I: 173-27; 186-12212-7) eylemleriyle özne ve nesne ilişkisi kurmuş halde geçmektedir. “belirmek, ortaya çıkmak; yükselmek” anlamlı eylemlerle sentaktik bağ kurabilen *bulut* sözcüğünün “bitmek, yok olmak, ortadan kalkmak” anlamlı eylemlerle de bağ kurabileceği düşüncesinden hareketle cümlelerin zarfının *tükä-n-* veya *alk-(X)n-* olabileceğini öngördük. Runik yazımdaki $\text{𐰆} \text{𐰇} \text{𐰈}$ biçimi *alk(t)nur* okuyuşuna olanak vermektedir. Zaten Malov da, cümle yüklemine böyle okumuştur (1959, s. 71). Böylece cümle, kök $t(\ddot{a})nr(i)d\ddot{a}$ *bul(t)* $\text{𐰆} \text{𐰇} \text{𐰈}$ *(a)lk(t)nur* *törüm(i)ş* olarak belirginleşir. Elde edilen bu cümle semantik açıdan da mantıklı ve anlaşılır haldedir; buradaki tek sorun *alkın-* eylemine gelen isim-fiil ekinin zarf-fiil işlevinde oluşudur; ancak partisip kaynaklı çekim eki taşıyan yardımcı cümlelerin gerundiyumlaştığı örnekleri Türkçenin tarihsel metinlerinde görmek mümkündür². *Kazan Bigün kartaşı çapar yetdi* (DKK: 59-13); *Beyregün atasına anasına muştulığa çapar gitti* (DKK:117-3); *Görür görmez tanıdı* (Ttü) vb.

Cümleyi “Mavi gökte bulut(lar) $\text{𐰆} \text{𐰇} \text{𐰈}$ yok olmak üzere yaratılmış” olarak anlamlandırabiliriz. $\text{𐰆} \text{𐰇} \text{𐰈}$ yazımı ise, *alkın-* eyleminin zarfı durumundadır. Bu imlanın harf çevrimini *kärw*, yazı çevrimini ise *keru* olarak yaptığımızda, sözcüğün 𐰆 yerine 𐰇 ile yazılmış “art, arka, batı” anlamlı *k(\ddot{a})rü* yer-yön adı olduğu görülür³. Bu yazım, *bitigci* hatasına bağlanabileceği gibi, Yenisey yazıtlarında sık sık karşımıza çıkan kuralsızlıklardan biri olarak da değerlendirilebilir. Telee (Ye 46), 3. satırda *tört butl(u)[g] y(i)lk(i)m* ibaresinde *butl(u)[g]*, b^2 ile yazılmış; Uyuk-Turan (Ye 3), 2. satırda *(a)lt(u)nl(i)g keş(i)g* ibaresinde *(a)lt(u)nl(i)g* sözcüğü $\text{𐰆} \text{𐰇} \text{𐰈}$ biçiminde yazılmıştır.

Böylelikle ortaya çıkan kök $t(\ddot{a})nr(i)d\ddot{a}$ *bul(t)* $k(\ddot{a})ru$ *(a)lk(t)nur* *törüm(i)ş* cümlesi, “Mavi gökte bulut(lar) yeniden yok olmak üzere yaratılmış” biçiminde anlamlandırılabilir. Bu cümle Kül Tigin Yazıtı Kuzey yüzü, 10. satırdaki *öd t(\ddot{a})nr(i) : y^1 s^1 r^1 : kişi oğlu : kop : ölg(\ddot{a})li : törüm(i)ş* cümlesiyle anlamsal açıdan denktir.

Yoktan yaratılmış bir varlığın (*creatio ex nihilo*) ya da *törümüş* bir *neñin* yeniden yokluğa dönüşü veya yeryüzündeki yaşam sürecinin sonlanması KB'de *törümüş neñ erse yokalgu turur* (692), *törügli ölür ol törütgen kalur* (1242) vb. cümlelerde de yansıma bulmaktadır. Eski Türkçe metinlerde *törümüş neñ*, insanoğlunu (*kişi oğlu*) ve doğadaki varlıkları (*ıgaç, çeçek, yemiş, tös* vb.)

¹ Alyılmaz, 2005, s. 55'te bu eylem, $\text{𐰆} \text{𐰇} \text{𐰈}$ ($t^2 \ddot{w} r^2 I$) olarak kaydedildiği için, *töri-* biçimini esas kabul ettik.

² Etü. *er-ken* > *irken* > *iken* > Ttü. *-ken* "isim ve fiillerde gerundiyum bildirmesi" *krş. Tat. iken* "isim ve fiillerde geçmiş zaman-rivayet bildirmesi"; etü. *er-kli* (*ança olurur erkli*, Tonyukuk, G 1.); Azeri Türkçesi *-mamış/-memiş* (*Yay girmemiş, havalar istileşir; payız gelmemiş yağışlar başladı*) vb. (Öner, 1999, s. 834)

³ *kärünün* “yeniden, tekrar” anlamı için bkz. ED: 737a. Clauson, XIII. ve XIV. yüzyıl Harezmi Türkçesi metinlerinden *Kıssa-i Yusuf* ve *Hüsrev ü Şirin*'i tanık göstermektedir.

kapsadığı gibi gök cisimlerini (*teşri, ay, kün* vb.) de içermektedir: *ogul kız törüse* (KB: 4504); *yer teşri törümüştä* (İKP:V.8.) vb.

Buna mukabil *törümüş* bu varlıkların sonlanacağı düşüncesini *alkın-* eylemiyle özneyüklem ilişkisi içinde eski Türkçe metinlerde bulmaktayız: *ölmäk ärsär alkinmak äür;* *kişi sözläsär sav alkinur* (UW: 98); *ağı barım alkinsar* (İKP: VII.9; IX.2); *tün kün keçe alkinur ödleğ bile ay;* *er alkındı* (DLT I: 82; 254); *neçe tirse dünya tüker alkinur;* *ay ilig bu dünya keçimlig turur/tiriglik küñne tüker alkinur;* *tutamça tiriglik tüker alkinur* (KB: 114; 3782) vb.

Yukarıdaki örnekler *alkın-* (ED: 138b-139a; UW:97-98; DTSI: 38) eyleminin “bitmek, tükenmek; “(*bodun* birliği, *bodun* varlığı) ortadan kalkmak, yok olmak, asimile olmak” anlamlarının yanı sıra, “ölmek” mecazlaşmasıyla da (*er alkındı* DLT I: 254) kullanıldığını göstermektedir.

3. Elegeşt Yazıtı’nın son satırında yer alan cümleyle ilişkili olarak ileri sürdüğümüz okuma ve anlamlandırma, bir mezar yazıtı üslubuna da uygun düşmektedir. İnsan yaşamının geçiciliği olgusunun *bulut* imgesiyle anlatıldığı bu satırda insanoğlunun faniliğiyle bulutun geçiciliği arasında metaforik bir ilişki kurulmuştur. Bu ilişkiden bulutun geçiciliğine, insanoğlunun kalıcı olmayışına, bulutun yok olsa bile yerine yenilerinin türeyecek olmasına, insanın da içinde bulunduğu veya içinden gelip geçtiği dünya ile böyle döngüsel bir bağının bulunduğu kadar bir dizi çağrışım gelişmektedir.

1.2. Abakan (Ye 48): Orta Hakasya’da, eski Tutatçikov köyü yakınında, Uybat nehrinin Abakan nehrine döküldüğü yerde bulunan yazıt, halen Minusinsk Müzesi’nde 44 numarayla kayıt ve koruma altındadır.

Yazıt oldukça büyük bir taşın üzerine hakkedilmiştir. Boyu gömülü kısmından itibaren 2,6 m. civarındadır, genişliği zemine yakın kısmında 64 cm., yukarısında ise 75 cm., kalınlığı 22-27 cm. arası değişmektedir (Kormuşin, 1997, s. 44).

Yazıtın ilk yayımcısı S. V. Kiselev, yazıt metninin başlangıcını taşın toprak altında kaldığı için korunmuş olan alt geniş yüzündeki satır kabul etmiştir. Devamı olarak yan cepheleri ve silik geniş yüzü satırları düşünmüştür. Bu sıralama S. E. Malov ve diğer araştırmacılar tarafından da kabul görmüştür. Kormuşin ise, yazıtı ayrıntılı inceledikten sonra satır sıralamasını değiştirmiştir. Ona göre ön yüzde altı, sol yüzde iki, arka yüzde altı, sağ yüzde bir satır bulunmakta; ön yüzdeki 3, 5, 6. satırlar okunamamaktadır. Biz de Kormuşin 2008’deki sıralamayı esas aldık.

1.2.1. Yazıtın 10. satırını Kiselev ^är^{dä}mⁱ b^ar ü^çüⁿ...tu^tu^k t^oqa t^ägⁱm ä^ş b^ägⁱm siz ^är(m)^ş.....su^yü(tä^miş) “Tak kak ya bil mujestvenım, bil ya tutuk. Toka moy rod. Sputnik beg moy.Vı bili...oplakanı.”; Malov *ärdämi bar üçün kanıta Aza tutuk toka tägmiş bägim siz är ... ayılna* “Tak kak u nego bıla doblest’, to u svoeygo hana moy beg, Aza tutuk, dostig pryajki (çinovnogo poyasa). Vı muj(i)...”; Batmanov-Subrakova *ärdämi bar üçün kanıta... tutuk toka tägmiş bägim siz är... ayılna* (ili *ayılna*) “Mahtaglii polgan üçün, miniñ pigim Tutuk handa kübeyege çidip algan. Sirer çaaçılar...”; Vasil’yev-Nasilov *erdämi bar üçün qanıta (ekü-?-kü-?) tutuq atqa tegmiş begim esiz er (b-?)eş(i) ... ata üçün(na-?)* “O gore! Moy beg-voyenaçal’nik, poluçivşiy ot hana za svoyu doblest’ zvaniye ekyu(-?) (slavniy-?) tutuk!”; Vasilyev (yalnızca harfçevrimi) r²d²mib¹r¹üçn²:qn¹int¹amit¹t¹uq:t¹qa:t²gms²b²gm:s²iz:r2b¹s¹i<...>at¹a:çin²:n¹a; Tekin *Ärdämi bar üçün kanıta Kü Totok atka tägmiş begim, äsiz! Er başı, yuta, açığı a!* (tercümesiz); Kormuşin *ärdämi bar üçün qanıta kü tutuq atqa tägmiş bägim äsiz är[än] başı ajüta açıya* “Blagodarya svoey doblesti on dostig na hanskoj (slujbe) slavnogo titula tutuk; moy bek! –jal’ predvotitel’ mujey-(voinov), o gore, peçal” (Kiselev, 1939, s. 127; Malov, 1952, ss. 94-95; Batmanov-Subrakova, 1970, ss. 21-22; Vasilyev-Nasilov, 1980, s. 65; Vasilyev, 1983, s. 32; Tekin, 2000, s. 235; Kormuşin, 2008, ss. 139-140).

Malov 1952’de 2. satır olarak geçen bu satırın yerini, Kiselev bir sonraki satır ile karıştırmıştır (Kormuşin, 1997, s. 50). Kormuşin’e göre, 14. işaret olan \mathcal{D} : n^1 , Vasilyev-Nasilov yayınında görülmesine karşın, Kiselev ve Malov yayınlarında atlanmıştır. “17.- 18. işaretleri Kiselev $\mathcal{P}\mathcal{H}$: my^2 olarak görmüş, fakat okuma girişiminde bulunmamıştır. Malov bunlarda $\mathcal{H}\mathcal{H}$ işaretlerini görmüş ve bir sonraki kelime ile birlikte *aza tukuk* şeklinde özel ad ve unvan olarak okumuştur. Vasilyev–Nasilov, bu işaretlerin yazıçevrimini doğru olarak *ekü-? kü-?* diye tahmin etmişlerdir” (Kormuşin, 1997, s. 50). Kormuşin’e göre de burada $\mathcal{P}\mathcal{H}$: k^2w vardır ve diğer işaretler 36. sına kadar doğru tespit edilmişlerdir, ancak 37. ve 38. işaretlerin belirlenmesi oldukça zordur. Kormuşin, 37. işaretin, \mathcal{X} : d^2 olabileceğini belirtir. 38. işaret ise daha büyük olasılıkla \mathcal{H} : k^2 ’dir (Vasilyev-Nasilov yayınına göre de \mathcal{Y} : \mathcal{H} ’dir). “39. işaret ise, Vasilyev – Nasilov’da olduğu gibi \mathcal{P} : \mathcal{P} ’dir; fakat Kiselev ve Malov işareti \mathcal{H} : \mathcal{A} olarak yanlış teşhis etmişler. Satırın son iki kelimesi (40.-47. işaretler) daha önceki yayınların tümünde okunamamış ve öyle bırakılmıştır. Buradaki harflerin sadece bir kısmı doğru belirlenmiştir. 40. işaret Vasilyev-Nasilov yayınında çatlak olarak gösterilmiştir ki, bu yanlıştır. İşaret Kiselev ve Malov’un yayınlarında \mathcal{D} : y^1 ’dir. 41. Bu yayınlarda \mathcal{P} : \mathcal{I} ; Vasilyev–Nasilov’da ise \mathcal{H} : \mathcal{A} ’dır. Kiselev ve Malov yayınlarda geçen $\mathcal{D}\mathcal{Y}$: \mathcal{I}^2n^1 işaretleri yerine taş üzerinde tek işaret vardır ve o da \mathcal{H} : t^1 ’dir. 42. sıradaki bu işareti Vasilyev-Nasilov doğru okumuşlardır. 43. işaret \mathcal{H} : \mathcal{A} ’yı herkes doğru okumuştur. Satırın son sözcüğünü, Kiselev ve Malov hiç okuyamamışlar; Vasilyev-Nasilov buradaki toplam dört işaretten üçünü doğru tespit etmişler; fakat 46. sıradaki \mathcal{H} : g^1 yerine \mathcal{D} : \mathcal{H} şeklindeki iki işareti görmüşlerdir. Bununla birlikte tek kelimeyi ikiye bölerek okumuşlardır: *üçün (na-?)*. 40.-47. işaretler $\mathcal{H}\mathcal{Y}\mathcal{P}\mathcal{A}:\mathcal{H}\mathcal{H}\mathcal{D}$: yita : (a)çıga şeklindeki üzüntü bildiren ünlem edatlarıdır. Bu ibare 8. satırın sonu ile aynıdır, üstelik her iki sözcüğü oluşturan runalar şüphe götürmeyecek derecede kesin teşhis edilmektedirler.” (Kormuşin, 1997, ss. 50-51).

Kormuşin’in bu önemli tespitleriyle *tutuk* unvanından önceki sözcüğün *kü* olduğu ortaya çıkmaktadır; ancak burada *kü tutuk* biçiminde bir ad/unvan öbeğinden söz etmek veya *kü tutuk* öbeğini “şanlı *tutuk* unvanı” biçiminde anlamlandırmak olanaksızdır. Türk runik yazıtlarında “ün; şan, şöret” anlamlı *kü* sözcüğü, bir ad/unvan öbeğini ancak *-IG* ekini alarak oluşturabilir:

külüg apa ben (Ye 20/2); *külüg* tirig ben (Ye 3/3); arslan *külüg* tirig oğlu ben ... *külüg* toğan ben (Ye 44/6); bay apa sangun oğlu *külüg* çor (Ye 7/1); tüz bay küç bars *külüg* (Ye 17/1); *külüg* çigşi urungu çigşi (Ye 70/1); beş yüz başı *külüg* oñı : (Ta B 6) vb. (Sertkaya, 1995, ss. 214-215; Tekin, 2004, s. 184). Bu bağlamda Kormuşin’in, 1. Oznaçennoye Yazıtı (Ye 25), 2. satırda *kü çekünj tutuk* okuduğu unvan öbeğinin de, Malov 1952’de olduğu gibi *küç kül tutuk* okunması gerektiğini vurgulamalıyız (Malov, 1952, s. 46; Sertkaya, 1995, s. 215).

kü tutukun, adına mezar yazıtı dikilen beyin kimliği olamayacağını, 7. satırda kendi ağzından açıkça *töl(ä)s b(i)lgä tutuk b(ä)n* olarak kaydedilen gerçek kimliği de belgelemektedir.

Bu nedenlerle, Abakan Yazıtı’nın 10. satırında *kü*’yü izleyen sözcük *tutuk* unvanı olmamalıdır. Yazıtın kopyalarında bu sözcüğün özgün yazımı $\downarrow\mathcal{H}\mathcal{Y}\mathcal{P}\mathcal{A}$ biçimindedir. Taştaki yarık, çatlak ve taş üzerinde elle yapılan düzeltmeleri dikkate aldığımızda, sözcüğün son harfinin \downarrow yerine \uparrow olabilirliliği yüksektir. Bu durumda *kü*’yü izleyen sözcük, *tut-* eyleminin *-(X)p* zarf-fiilli biçimi olarak ortaya çıkmaktadır. Runik Türk yazıtlarından *tut-* eylemi, birçok mecazlaşmış anlamının⁴ yanı sıra (*kü* sözüyle) “adı duyulmak, ün kazanmak” karşılığında da kullanılmaktadır. Bu kullanımın örneklerinden biri, Kül İç Çor Yazıtı 12. satırdaki $[t(a)b]g(a)\mathcal{C}\mathcal{K}$: bunça : sün(ü)ş(ü)p : (a)lpın : (ä)rd(ä)min : üçün : kü bunça : *tutdı* “Çin’le bunca savaşır kahramanlığı (ve) yiğitliğinden dolayı ünü bunca tuttu (şöhret kazandı).” cümlesidir.

⁴ (*il/el* ve *yir sub* sözleriyle) “vatan edinmek, yurt tutmak; ülkeyi yönetmek”; “(*il*) varlık sürdürmek”; “denetim altına almak”; “(savaşta) yakalamak, ele geçirmek”; (*at* sözüyle) “adını almak, başka bir etnik kimliğe geçmek, asimile olmak”, “(*Türk teyri*) kagan, katun ve kaganın diğer aile bireylerini korumak; muhafaza etmek” (Bkz. Şirin User, 2009a, ss. 362, 372, 386, 401, 408).

Eski Türk alplarının ve bu alpları komuta eden liderlerin ün kazanmasının, savaşlardaki edimlerine bağlı olduğunu bilmekteyiz. Bu bilgiden hareketle *kü tutup* ibaresinden önce kayıtlı **𐰇𐰏𐰚𐰚** yazımının *k(a)nınta* yerine *(a)k(ı)nınta* “akınında, savaşında” okunması olasılığına da dikkatleri çekmek istiyoruz. Böylelikle ortaya çıkan (ä)rdämi b(a)r üç(ü)n (a)k(ı)nınta : kü tutup: (a)tka t(ä)gm(i)ş b(ä)g(i)m : (ä)siz : (ä)r b(a)şı yita (a)ç(ıg)-a cümlesini “Yiğitliği olduğu için (yaptığı) savaş(lar)ta ün kazanıp ad/unvana erişmiş beyim! Heyhat! Komutan! Vah! Yazık!” biçiminde anlamlandırıyoruz.

1.2.2. Yazıtın 14. satırını Kiselev ^ati ury oγ^ul¹η zqn(?) b^uk(ti) ^aq^aηum ^alp qoşçi b^az¹η[i] tüş^urm^az ^ar¹η^z büηka tor (ür) b^aηü ^alık ^ar(iη) b^an yita (adırıldım) “Yego imuşcestvo u sina... ostalos”. Moy upokoivşiyasya otets, vityaz’, prisoyedinitel, vaşi muji goryu [t.e. smerti] obtesali pamyatnik-stremleniye geroya [t.e. stel’, k kotoroy stremistya geroy]. Ya ot (vas otdelilsya) [t.e. umer]; Malov, *orızka aηızka bökmädım öldim alp (?) kuşça çablı tüşürmiş ärtiηiz buηka taşın bänküñ tikär bän yita* “Ya ne nasladilsya (na zemle) şçast’yem i (svoimi) polyami (i) umer. Kak ptitsa sokolom vı bılı nizrinutu; k peçalı... v peçalı ya veçnyı pamyatnik stavlyu.”; Batmanov-Subrakova, *orızga... aηızke bökmedi(m) ... alp kuşça çablı tüşürmiş ertiηiz. Buηka (atın) beñküñ (tikär) bän. Yita* “İrızıma paza çazılarıma çöpsinmedim. Alıp hus çili çablanıp (?) tüsteer. Çobaga...”; Vasilyev-Nasilov *yeti urı ogulunızqa bökmädük qaη eçim alp kuşça bal(a) tüşürmək ertiηiz buηqa taşın beñkü tükälmiş yita* “Vı, moy otets, ne nasladivşiyasya svoii sınov’yami, kak smelim sokolom ptenets, Bı bılı nizrinutu. Uvı, s peçal’yu bıl soorujen (zaverşen) veçnyı pamyatnik Vasilyev, y²t²iur¹iuy¹ηzqa:b²ükmd²ük:qñçm:l¹pqus¹ça:b¹l¹a:t²üs²r²mk:r²t²ηz:b¹uηqa:t¹s¹η:b²ηkü:t²ükl²m s²:y¹it¹a (yalnızca harf çevrimi); Tekin, *yeti urı oğluηuzka bökmädök kaηıçım. Alp kuşça buηı tüşürmək ärtiηiz. Buηka tura beñkü tikär män* (tercümesiz); Kormuşın *jäti urı oyl-ıñızqa bökmädük qaηıçam üquşça buηı tüşürmək ärtiηiz buηqa tura bänkü tikär män ayita* “Na nasladivşis’sem’yu Vaşimi sınov’yami, moy batyuşka, ogromnoye gore opustili Vı (na nas). Prebıvaya v gore, ya vozdvıg (etot) veçnyı pamyatnik.” (Kiselev, 1939, s. 127; Malov, 1952, s. 95; Batmanov-Subrakova, 1970, ss. 21-22; Nasilov, 1987, s. 65; Vasilyev, 1983, s. 32; Tekin, 2000, s. 235; Kormuşın, 2008, s. 140).

Kiselev’in kısmen okuyabildiği, Malov ve Batmanov-Subrakova’nın teşhis edemedikleri ilk üç sözcük, Nasilov ve Vasilyev tarafından *yeti urı oğluηuzka* olarak belirlenmiş; Tekin ve Kormuşın da bu okunuşu tasdik ve teyit etmiştir. Bu ibarenin yüklemine Kiselev *bükti*, Malov ve Batmanov-Subrakova *bökmädım*; diğerleri *bökmädük* okumuşlardır.

Yenisey mezar taşları metinlerinin %95’ine yakınında I. kişi anlatım tarzı egemen olduğu için, bu metinleri yazıt sahibinin yaşam öyküsünü kendi ağzından anlattığı kısa otobiyografik belgeler olarak tanımlayabiliriz; ancak bazı yazıtların karışık anlatım, yani II. ve III. kişilerin ağzından yazılmış bölümler de içermekte olduğunu saptamaktayız. (1. Altın Köl/Ye 28, 3. Uybat/Ye 32; 6. Uybat/Ye 98 vb.). Abakan Yazıtı da karışık anlatımla yazılmış metinlerden biridir. Örneğin 1. satırda yazıt sahibinin ad/unvanı kendi ağzından (I. kişi anlatımıyla), diğer satırlar ise mezar yazıtını yazan *bitigcinin* ağzından anlatılmaktadır. 14. satırda *yeti urı oğluηuzka bükmädük kaηıçım* “yedi erkek evladına doymamış babacığım” biçimli okuma, bu anlatımı doğrulamaktadır.

Bu cümleyi izleyen sözcüğü Kormuşın dışında tüm yayımcıların *alp* okuduğunu görmekteyiz. Kormuşın, yazıttaki **𐰇** harfini **𐰏** görmüş, sonraki **𐰚** harfini ise taştaki çatlak kabul edip *üquşça* biçiminde bir okuma elde etmiştir. İzleyen sözcüğü ise, Kiselev *koşçı*, Kormuşın haricindeki diğer yayımcılarsa *kuşça* okumuştur.

Töles Bilge Tutuk adlı bir beyin mezar taşı olan Abakan yazıtından anlaşıldığı kadarıyla bu bey, boyu içinde atıcılık ve avcılıktaki ustalığıyla ün kazanmıştır. Bunu, Kormuşın’ın okuma ve anlamlandırmasıyla netleşen 12. ve 13. satırlar bizzat onaylar:

iç y(e)r : (ä)l(i)ki : (a)rtzun : (a)tçı [veya (a)t(ta)ç] : (a)lp tutuk yok “İç Yer ceylanları çoğalsın (onları) vuracak Alp Tutuk (artık) yok..... togd(a)y : turú(a)sı : (a)rtz(u)n : kuşl(a)d(a)ç : b(i)lgä tutuk : yok “Toğday turnaları çoğalsın (onları) avlayacak Bilge Tutuk (artık) yok.

Bu cümlelerde yer alan *at-* eylemi Töles Bilge Tutuk’un genel olarak *abçı* “avcı” kimliğine, *kuşla-* eylemi ise, özel olarak *kuşçı* kimliğine vurgu yapmaktadır. Eski Türkçede *kuşçı* sözcüğünün, avcı kuşlar yardımıyla uçan ve kaçan avcılığı yapanları ve çeşitli aletlerle yalnızca kuş avlayanları karşıladığı bilinmektedir (Şen, 2007, s. 47).

Töles Bilge Tutuk’un *avcı* kimliğine, yazıt metninde iki satırda yer verilmesi, bu kimliğin oldukça önemli olduğunu göstermektedir. Bu nedenle 14. satırın 6. ve 7. sözcüklerinin runik yazımının $\text{𐰇𐰏} \wedge \text{𐰇𐰏}$ değil, $\text{𐰇𐰏} \wedge \text{𐰇𐰏}$ olduğunu, yani diğer yazıt yayımcıları gibi buradaki ilk sözcüğün 𐰇𐰏 (a)lp olması gerektiğini, ikinci sözcüğün son harfinin ise 𐰇 değil, Kiselev’e katılarak 𐰇 olduğunu düşünüyoruz. Vasilyev’de $\text{𐰇𐰏} = b^1 \text{A}$, Vasilyev-Nasilov’da *b(a)la* (𐰇𐰏), Tekin ve Kormuşin’de *buñi* olan sözcük ise 𐰇𐰏 $b^1 \text{çI} = (a)bçı$ olmalıdır. Bu suretle ortaya çıkan *(a)lp kuşçı* *(a)bçı* söz öbeği de, metin bağlamına uygun hale gelmektedir.

İlk yayımcılar tarafından *tüşürmüz*, *tüşürmiş*, sonrakiler tarafından *tüşürmək* okunan ve yazıt kopyalarında $\text{𐰇𐰏} \wedge \text{𐰇𐰏}$ olarak görülen yazımdaki 𐰇 harfinin yazıt yayımcıları tarafından 𐰇 yerine yanlış kopyalandığı, bu sözcüğün $\text{𐰇𐰏} \wedge \text{𐰇𐰏}$ *tüş(ü)rg(ä)k* olması gerektiğini düşünüyoruz. –*gAk* ekinin işlevlerinden biri, eylemin bildirdiği işi çokça yapanı göstermesidir. Eski Türkçede *uduzgak* “lider; kılavuz, öncü”; *saçgak* “parasını har vurup harman savuran kimse”; *kızgak* “cimri”, *ögäk* “düşünceli, özenli kimse”, *täzgak* “iştten kaçan kimse” (Erdal, 1991, s. 393) gibi örneklerini bulduğumuz ekin bu işlevinin, *tüşür-gäk*, sözcüğünde “(okla vurup) düşüren, yere indiren; usta avcı” anlamında kullanıldığını ileri sürebiliriz. –*gAk* ekinin, askerlikle ilgili meslek adları yapımında kullanıldığını bilmekteyiz: *tutgak* “gece görev yapan atlı müfreze”; *turgak* “kapıcı, nöbetçi”, *yatgak* “muhafız, bekçi” (Erdal, 1991, s. 392). Günümüz modern Türk lehçelerinde, bu ekle oluşmuş meslek adı bildiren sözcükler kullanım alanındadır: Tat. *baskak* “Altın Ordu Hanının yönetimi altındaki topraklarda temsilcisi; han için vergi toplayan müfreze başı” vb.

Bu nedenle, *tüşürgek* sözcüğünün, *tüşür-* eylemini sürekli yapan kişiyi karşılamasından ziyade bir meslek adı olduğunu ileri sürebiliriz. Bu eylem, *uduzgak* meslek adı ile aynı kuruluşadır:

eylem kökü+ ettirgenlik eki (-Xz-/-Ur-)+ *gAk*.

(a)lp kuşçı (a)bçı түş(ü)rg(ä)k (ä)rt(i)ñ(i)z “Cesur kuş avcısı, yaban hayvanı avcısı! Usta avcı idiniz!”

1.2.3. Aynı satırın (14.) son cümlesinin ilk sözcüğünü yazıt yayımcılarının hepsi *buñka* okuyup *buñ* sözcüğünün yönelme-bulunma eki (+*kA*) almış biçimi kabul etmişlerdir. Yazıt kopyalarında bu sözcüğün yazımı $\text{𐰇𐰏} \wedge \text{𐰇𐰏}$ $b^1 \text{wñk}^1 \text{A}$ ’dır. *Buñka taşın (taşka) bänkü tikär bän* veya *Buñka tura bänkü tikär bän yita* cümlelerinden mantıklı bir anlam çıkarmak olası değildir. Bu sözcüğün yazımının $\text{𐰇𐰏} \wedge \text{𐰇𐰏}$ olmayıp $\text{𐰇𐰏} \wedge \text{𐰇𐰏}$ veya $\text{𐰇𐰏} \wedge \text{𐰇𐰏}$ olma ihtimalini dikkate aldığımızda *tolku t(a)ş(i)n b(ä)ñkü tik(ä)r m(ä)n yita* cümlesi ortaya çıkar. *tolku* “yekpare taş” sözcüğü, Taryat Yazıtı, Batı Yüzü, 3. satırda *tolku t(a)şka tokıtd(i)m* (Ta B 3) şeklinde geçmektedir.

Bu önerilerin ardından Abakan Yazıtı 14. satıra bütün olarak baktığımızda *y(e)ti urı ogl(u)ñ(u)zka : bük(m)ä(d)ük : k(a)ñ(i)ç(i)m : (a)lp kuşçı (a)bçı түş(ü)rg(ä)k (ä)rt(i)ñ(i)z* *tolku t(a)ş(i)n b(ä)ñkü tik(ä)r m(ä)n yita* cümlesini görürüz. Bu cümle “Yedi erkek evladınıza doymamış(sınız) babacığım! Cesur kuş avcısı, yaban hayvanı avcısı! Usta avcı idiniz! Yekpare taşı (veya taşla) *bengü* dikiyorum!” olarak anlaşılır.

Sonuç

Bu çalışmada 3. Elegeşt (Ye 53) Yazıtı, 3. satır ve Abakan (Ye 48) Yazıtı 10. ve 14. satırları üzerindeki okuma ve anlamlandırmalar gözden geçirilerek yeni öneriler sunuldu. Buna göre,

1. 3. Elegeşt (Ye 53) Yazıtı, 3. satır *kök t(ä)ñr(i)dä bul(i)t k(ä)ru (a)lk(i)nur törüm(i)ş* “Mavi gökte bulut(lar) yeniden yok olmak üzere yaratılmış.”;

2. Abakan (Ye 48) Yazıtı, 10. satır (ä)rdämi b(a)r üç(ü)n (a)k(i)nınta : kü tutup: (a)tka t(ä)gm(i)ş b(ä)g(i)m : (ä)siz : (ä)r b(a)şı yıta (a)ç(ı)g-a cümlesini “Yiğitliği olduğu için (yaptığı) savaş(lar)ta ün kazanıp ad/unvana erişmiş beyim! Heyhat! Komutan! Vah! Yazık!”;

Abakan (Ye 48) Yazıtı, 14. satır y(e)ti urı ogl(u)ñ(u)zka : bük(m)ä(d)ü)k : k(a)ñ(i)ç(i)m : (a)lp kuşçı (a)bçı tüş(ü)rg(ä)k (ä)rt(i)ñ(i)z tolku t(a)ş(i)n b(ä)ñkü tik(ä)r m(ä)n yıta “Yedi erkek evladınıza doymamış(sınız) babacığım! Cesur kuş avcısı, yaban hayvanı avcısı! Usta avcı idiniz! Yekpare taşı (veya taşla) *bengü* dikiyorum!” biçimindeki okuma ve anlamlandırmalar önerildi.

Kaynakça

- Amanjolov, A. (2003). *İstoriya i teoriya Drevnetyurkskogo pis'ma*. Almatı: Mektep.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig. Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. Eraslan - O. F. Sertkaya - N. Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Barutcu Özönder, F. S. (1998). Yenisey Kitabeleri ve Yer-Sular. *Journal of Turkish Studies* 22, (Tuba/Türklük Bilgisi Araştırmaları), Hasibe Mazioğlu Armağanı, Cambridge: Harvard UP, 171-184.
- Batmanov, İ. A. - Subrakova, O. V. (1970). *Drevniye pis'mena Hakasii. Vip I*. Abakan.
- Batmanov, İ. A.- Kunaa, A. Ç. (1963a). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy pis'mennosti Tuvı. Vip I*. Kızıl.
- _____. (1963b). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy pis'mennosti Tuvı. Vip II*. Kızıl.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press (=ED).
- Divanü Lûgat-it-Türk I-IV* (1998-1999). (B. Atalay, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*. Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz.
- _____. (2002). Anbemerkungen zu den Jenissei-Inschriften. *Splitter aus der Gegend von Turfan, Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags* (M. Ölmez ve S. C. Raschmann, Ed.). İstanbul-Berlin: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 51-73.
- Ergin, M. (1994). *Dede Korkut Kitabı I. Giriş-Metin-Faksimile*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton, J. R. (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası* (E. Korkut ve İ. Birkan, Çev.). İstanbul: Simurg Yayınları.
- Kızlasov, İ. L. (1994). *Runiçeskiye Pis'mennosti Yevraziyskih Stepey*. Moskva: İzdatel'skaya Firma Vostoçnaya Literaturan Ran.
- Kiselev, S. V. (1939). Neizdannıye nadpis yeniseyskih kırgızov. *Vestnik Drevney İstorii*, No.3 (8), 124-134.
- Kormuşin, İ. V. (1997). *Tyurskie Yeniseyskie epitafii Teksti i issledovaniya*. Moskva: Nauka.
- _____. (2008). *Tyurskie Yeniseyskie epitafii. Grammatika. Tekstologiya*, Moskva: Nauka.

- Malov, S. Ye. (1952). *Yeniseyskaya pis'mennost Tyurkov, Textı i perevodi*. Moskva - Leningrad: Akademiy Nauk SSSR, 47-51.
- _____. (1959). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Nadelyayev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R., Şçerbak, A. M. Red. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar*. Leningrad: İzdatel'stvo Nauka (=DTSI).
- Öner, M. (1999).
- Röhrborn, K. (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte Aus Zentralasien, Lieferung I-6*, Wiesbaden: Steiner (=UW).
- Sertkaya, O. F. (1995). Yenisey Yazıtlarının Yayınlarındaki Bazı Okuma ve Anlamlandırmaların Düzeltilmesi, Yeni Okuma ve Anlamlandırma Teklifleri. *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 200-208.
- Şçerbak, A. M. (1964). Pamyatniki runičeskogo pis'ma yeniseyskih tyurok. *Narodı Azii i Afriki*, 4, 140-151.
- Şen, S. (2007). *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*. Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Şirin User, H. (2009). Hakasya Bulgusu Eski Bir Türk Mezar Taşı: Açurı (Oçurı, Ye 26) Yazıtı. *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi 17*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Bahar 2009, 158-174.
- _____. (2009a). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.
- Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- _____. (2004). Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri*. E. Yılmaz, N. Demir (Yay. Haz.), Ankara: Öncü Kitap.
- Vasilyev, D. D. (1983). *Korpus Tyurkskih runičeskih pamyatnikov bBasseyna Yeniseya*. Leningrad.
- Vasilyev, D. D., Nasilov, D. M. (1980). K proçteniyu Abakanskogo pamyatnika. *Srednevekoviy vostok. İstoriya kul'tura istoçniko-vedeniye*, Moskva, 60-66.

ÇİN KAYNAKLARINA GÖRE KÖL TİĞİN YAZITININ DİKİLİŞİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Ahmet TAŞAĞIL

2002 yılının 16 Temmuz–17 Ağustos tarihleri arasında Moğolistan’ın Koşo Çaydam Gölü yakınında dikilmiş olan Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtlarının Çince metinleri üzerinde çalışmış, yaptığım incelemelerin sonuçlarını yayınlama fırsatını bulmuştum¹. O makalede metnin orijinal Çincelerinin yazılışını ve tamamının son durumunu verdiğim için burada sadece değerlendirmelerimi sunuyorum.

Bahsettiğim tarihler arasında önce Köl Tigin Yazıtının Çince yüzü, daha sonra Bilge Kagan Yazıtının Çince yüzü üzerlerinde çalıştım. Köl Tigin Yazıtının Çince metninin satırlarını, kendi kompozisyonuna göre sağdan sola doğru, sondaki tarihle ilgili ifade dahil olmak üzere numaralandırdım. Her bir satırdaki karakterleri (Çince terminolojiye uygun olarak kelime yerine karakter sözü kullanılacaktır) kodlamak suretiyle inceleme fırsatı buldum. Neticede mevcut karakterlerin hepsini kopyaladım. Maalesef satırların alt taraflarına doğru gelen yerlerinde kopmalar olmuştur. Bu durum metni anlamlandırmayı zorlaştırmaktadır. Daha önce yazıtın bu metnini tercüme eden yabancı ilim adamları, kopmaların bazılarını Çince kompozisyonun üslubuna uygun doldurmaya çalışmışlardır. Eski Çin imparatorlarının bu ifadelerinin ve mektuplarının tarzı bellidir. Dolayısıyla doldurmaların gerçeğe yakın yapıldığını söylemek mümkündür. Ancak metnin içinde geçen bazı Türkçe unvan ve şahıs isimlerinin tam anlamadığımı, yine metnin yazılış tarzının Çin düşüncesine göre olduğunu, fakat yorumlarken, objektif gözle bakılmadığını fark ettim. Bunun yanında çok sayıda karakter, metnin kopyalarına göre okunduğu için farklı değerlendirilmiştir. Yazıları taşın üzerinde incelemenin büyük faydası oldu ve çok sayıda daha önce yayınlananlardan farklı karakterler tesbit ettim. Bu suretle tercüme de ortaya farklı çıktı.

Gök-Türk döneminin resmî hanedan tarihleri olan Chou Shu, Swei Shu, Chiou T’ang Shu ve Hsin T’ang Shu gibi kaynaklarda kayıtlı belgeler üzerine çalıştığım için metne yabancı değildim. Söz konusu kaynaklarda kayıtlı imparator mektupları da incelediğim için metni anlamlandırmayı bunlara uygun yaptım. Dolayısıyla metnin yazılış tarzı, mantığı ve düşüncesi beni fazla zorlamadı. Ancak bazı karakterlerin bozulmuş olması ve kopuklukların anlamlandırmayı güçleştirdiğini söylemem gerekir. Metnin muhtevasını, yazılış maksadını ve son durumu hakkındaki bilgileri aşağıda değerlendirdim.

Köl Tigin Yazıtına göre çok daha harap durumdaki Bilge Kagan Yazıtının Çince yüzünde çok daha fazla yeni karakter tesbit etme imkanım oldu. Ancak bunları silinmeler dolayısıyla anlamlandırmak, hayli zordur.

Köl Tigin’in Kişiliği Hakkında:

Ünlü kumandan ve devlet adamı Köl Tigin, II. Gök-Türk Devletini 716-734 yılları arasında idare eden Bilge Kagan’ın kardeşidir. Babaları Kutlug Kagan (682-691) öldüğünde Köl Tigin yedi yaşında, ağabeyi Bilge ise sekiz yaşında olduğu için, amcaları Kapgan (692-716) tahta geçmişti. Hükümdarlığının ilk yıllarında devletini güçlendirme anlamında çok önemli işler yapan Kapgan, Çin’deki esir Türkleri kurtarmış, kuzeyde Kırgızları doğudaki Türk ve Moğol boylarını, başta Türgişler olmak üzere Batı Türkistan’ı da devlete bağlamayı başardı (702’ye kadar). Onun bu faaliyetleri sürerken 15-16 yaşlarına Bilge ve Köl Tigin kardeşler devlet kademelerinde görev

¹ A.Taşagıl, Köl Tigin Yazıtının Çince Yüzü hakkında, Belleten, C. LXVIII, sayı 252, Ağustos 2004, ss. 403-421.

almaya başladılar. Aşağıda açıklamaya çalıştığımız Köl Tigin'in, ağabeyi Bilge'nin kendi ağzından anlattığı başarıları kazanırken şöhreti de günden güne artıyordu.

Ancak 708 yılından itibaren Gök-Türk ülkesini tamamen boy isyanları kaplayınca Bilge ve Köl Tigin'e büyük iş düşmüştü. 716 yılında Kapgan Kagan'ın Bayırkular tarafından öldürülmesine kadar adeta savaştan savaşa koşarak, devletin dağılmasını önlediler. Ama bunca kahramanlıklarına rağmen amcaları Kapgan'ın oğlu İnel'in (İni İl?) hiç layık olmadığı halde tahta oturmasına sessiz kalmaları beklenemezdi. Çünkü Millet İnel Kagan'ı istemiyordu. Nitekim Köl Tigin yaptığı bir darbe ile onu tahttan indirdi. Yerine ağabeyi Bilge'nin kagan olmasını sağladı. Babası zamanından beri devlete hizmet etmiş olan ünlü vezir Tonyukuk da millet tarafından çok sevildiği için eski görevine getirildi. Tonyukuk bir stratejist, Köl Tigin askeri işlerin kumandanı olarak Bilge'nin yardımcısı oldu. Hep birlikte birkaç sene içinde devleti derleyip topladılar. Devlet eski gücüne kavuşmuş, ülke içinde huzur sağlanmış, komşu Çin, Gök-Türklerin gücünü kabul edip barış yapmak zorunda kalmıştı.

731 yılına gelindiğinde Bilge ve II. Gök-Türk Devleti böyle büyük bir kahramanını kaybediyordu. Dolayısıyla onun ölümü ağabeyi Bilge'yi çok üzmüştü. Çinliler başta olmak üzere bütün komşularından yoğ (cenaze) törenine katılım oldu. Ağabeyi kardeşinin adının ölümsüzleştirilmesi için bir yazıt dikilmesini istedi. Çin imparatoru, onun yoğ törenine katılması için elçiler gönderdiği gibi barkının yapılması, hayatında kazandığı başarıların dört duvarına resmedilmesi ve nihayet yazıtın bir yüzüne kendi ifadesini yazılması için bu konularda altı usta göndermişti. Yazıt ve bark yani külliye tamamlandıktan sonra Bilge Kagan hem hayranlığını, hem üzüntüsünü gizleyemiyordu. Gök-Türk ülkesinde böyle bir eser daha önce yapılmamıştı. Buna hayran olan Bilge, kardeşinin savaş sahnelerinin resimlerini duvarlarda görünce kederleniyor, gözleri doluyordu.

Çince Metnin Değerlendirilmesi

Çin İmparatoru Hsüan-tsung, Köl Tigin'in yazıtına yazılması için gönderdiği mektubunda, kendi devlet anlayışına kozmolojisine uygun düşünce tarzını yansıtmıştır. Önce evrenin ve dünyanın yaratılışından başlamış, sonra yeryüzündeki insanlığa gelmiştir. Bu noktada Çin'in efsanevi ilk imparatorundan devamla, eski Çin felsefesinin izlerini katmıştır. Özellikle MÖ III. asırdan önceki dönemlerde yazılan felsefi ve lirik şiir kitaplarından alıntılar yapmıştır. Özellikle imparatorun, Konfüçyus öğretileri doğrultusunda yazılan She-ching adlı eserden etkilendiği ve alıntılar yaptığı anlaşılmaktadır.

1890'lı yıllarda daha önceki tercüme yapıldığı sıralarda Gök-Türk tarihine ait birçok problem henüz çözülememişti. Bundan dolayı Türkçe unvanlar, şahıs ve kabile isimlerin anlaşılmasında hem transkripsiyon hem de anlama problemlerinin yaşandığı görülmektedir.

Daha sonra bilinen tarihe gelen imparator, Büyük Hun İmparatorluğu'nun parlak dönemlerine değinmemiş, ancak, MÖ 58-52 arasına temas etmiştir. Çünkü bu dönemde ülkesi içinde taht kavgalarından dolayı çaresiz kalan hükümdar (Şan-yü) Ho-han-ye'nin, Çin'in siyasi üstünlüğünü kabul edişini örnek göstererek, tarihî Türk-Çin dostluğunu vurgulamaktadır. Bunda maksat Gök-Türklerin Çin'in siyasi üstünlüğünü kabul ettikleri takdirde aralarında daima barış olacağına işaret etmektir.

Daha sonra İmparator Hsüan-tsung'un da mensup olduğu T'ang hanedanının kuruluşu ve gelişmesi açıklanmaktadır. 618'de kurulan T'ang hanedanı 626'da tahta geçen ikinci İmparator T'ai-tsung'la hızla büyümüş, Asya'nın en büyük devleti olmuştu. T'ai-tsung'a 630'dan sonra Doğu ve Batı Gök-Türk Devletleri bağlandığı gibi Orta Asya'nın diğer şehir devletleri de Çin hakimiyetini tanımak zorunda kalmıştı. Bu tarihi süreç yani 630-682 arasındaki fetret devri üzerinde de durulmaktadır. Söz konusu durumu Hsüan-tsung, yine Çin devlet anlayışına uygun olarak açıklamaktadır. Çin'de kurulan hanedanların en çok korktukları kuzeyden Çin'e saldırılar olduğu için, bunların durmasının kendileri için önemi anlatılmaktadır.

Akabinde Köl Tigin'in kimliği, askeri başarıları ve Bilge Kagan'ın kardeşi olmasının ayrıcalığı açıklanmaktadır. Dolayısıyla onun vefatından duyulan üzüntü ifade edilmektedir. Nihayet, Bilge Kagan'ın Orta Asya ve Çin için taşıdığı öneme değinilmekte, dostluğun böylece süreceği söylenmektedir. Neticede dostluğun ve barışın uzak Kuzey Asya bozkırlarında bilinmesi için yazıtın dikildiği yazılmaktadır.

Köl Tigin'in Ölümü ve Yazıtının Dikilmesi

Köl Tigin, Koyun yılının birinci ayının 17. günü (27 Şubat 731) ölmüştü. Aynı yılın dokuzuncu ayının 27 günü cenaze (yog) töreni yapılmıştı. Barkının, bedizinin ve yazıtının ise bir sonraki yıl olan Maymun yılının yedinci ayının 27. günü yani 21 Ağustos 732'de tamamlandığı bilinmektedir². Köl Tigin Koyun yılında, on yedinci günde vefat etti. Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde yas (yog) törenini tamamladık. Türbesini, resimlerini heykellerini ve kitabe taşıma Maymun yılında, yedinci ayın yirmi yedisinde hep bitirdik. Köl Tigin kendisi kırk yedi yaşında idi. Taş, türbe ustalarını, bunca ressam ve heykeltıraş Tuynun İlteber getirdi³. Çin kaynaklarına göre Köl Tigin, K'ai-yüan saltanat devresinin 19 yılında yani 731 yılında ölmüştü. İmparator Hsüan-tsung, Muhafız kıtasının generali olan Chang Ch'ü-i'yi ve Adalet Bakanlığının mahkumlar dairesi başkanı Lü Hsiang'ı baş sağlığı dileyen bir mektup vermek, cenaze törenine katılmak ve kurban sunmak üzere Bilge Kagan'a göndermişti. İmparator Hsüan-tsung ayrıca duygularının mezar taşına oyularak yazılması için, bunun yanında bir heykel yapılması ve dört duvarına Köl Tigin'in savaş sahnelerinin resmedilecek olduğu türbe tesisi için altı tanınmış eli becerikli adam yollamıştı. Onlar o kadar ustaca güzel yazdılar ki Türkler daha önce böyle bir şeyi görmemişlerdi. Mo-chih-lien (Bilge Kagan), bunlara baktığı zaman daima kederleniyordu⁴.

Çince Metnin Durumu

Yazıtın yukarıdaki ana başlık metninin genişliği 31 cm, yüksekliği 41 cm'dir. Müteveffa Köl Tigin'in Yazıtı anlamına gelen altı Çince karakter mevcuttur.

Esas metne baktığımızda aşağıdaki değerlendirmeleri yapmamız mümkündür: Başlığın yüksekliği 26 cm olup beş karakter bulunmaktadır. Metnin en sonundaki tarihin yazıldığı sütun dahil bütün satırlar sağdan sola doğru istiflenmiştir. Bu yönde başlıktan sonra her bir satırı numaralandırdığımızda şu satır uzunlukları söz konusudur: 1-171; 2-178; 3-171; 4-164; 5-160; 6-166; 7-176; 8-178; 9-182; 10-160; 11-194; 12-165; 13-111 cm.dir. Sadece 10.satırda herhangi bir kopma olmadığı tarafımızdan tesbit edilmiştir. Satırların en büyükleri dikkate alınarak kopmalar dahil en fazla 200 cm. olabileceği anlaşılmıştır. Diğer yandan gövde metnin genişliği 78 cm. dir.

Ana metindeki karakterlerin boyutları değişmekle birlikte yükseklikleri karakterine göre ortalama 3-3,5 cm arasındadır. Genişlikleri de karakterlerine göre değişmekte olup 4-4,5 cm dir.

² Köl Tigin Yazıtı, kuzey yüzü, 10,11.12. satırlar ve de kuzey-doğu yüzü; ayrıca Bk. R.Giraud, *L'Empire de Turc Celestés*, s.76,120; L.Bazin, *Les Systemes Chronologiques dans le Monde Turc Anciens*, Budapest 1991, s.142; İ.Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987, s.119; O.F.Sertkaya, *Gök-Türk Tarihinin Meseleleri*, Ankara 1995, ss. 94-95; O. Sertkaya, "Köl Tigin Yazıtı Ne Zaman Yazıldı ve Dikildi?", *Orkun* sayı 57, Kasım 2002, ss.18-21. T.Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, ss. 22-25.

³ Köl Tigin Yazıtı, kuzey-doğu yüzü; Tekin, *aynı eser*, s. 24.

⁴ Hsin T'ang Shu 215B, ss. 6053-6054. Bu konuda ayrıca Bk. Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken(T'u-küe)*, Wiesbaden 1958, ss. 228-229.

Chiou T'ang Shu 194A, s. 5177'de ise "Yirminci yılda Köl Tigin öldü. İmparator, Muhafız ordusu generali Chang Ch'ü-i'yi ve Adalet bakanlığı mahkumlar dairesi başkanı Lü Hsiang'ı mektupla yabancıların içine girip kurban sunması, ayrıca yazıtının dikilmesini emretti. İmparator, kendi sözlerini yazıtı yazılması, yine türbesini dikilmesi, taş heykelinin oyulması, dört duvarına onun Köl Tigin'in savaş tasvirlerinin yapılması için adamlar gönderdi" şeklinde kaydedilen ifadeler vardır.

Tespitlerimize göre ana metinde mevcut sağlam karakter sayısı 385'tir. Normalde olması gereken karakterlerin toplam rakamı 422'dir. Şu halde 37 karakter çeşitli etkenler sebebiyle bir şekilde kopmuş ya da silinmiştir. Satırlar itibarıyla mevcut karakter sayıları: 1-31; 2-31; 3-31; 4-30; 5-30 (1 tanesi yarım); 6-30; 7-32 (1 tanesi yarım); 8-34 (2 tanesi silik); 9-33 (1 tanesi); 10-29; 11-35; 12-12; 13-20'dir.

Aslında yazılı alanın tamamı karakter boyutları ve satır aralıkları ile yükseklikleri dikkate alınarak hesaplandığında metinde 504 karakter yer alabilir. Ancak Çince metnin kompozisyonu 422 karakter üzerine kurulmuştur. Daha önce metin üzerinde çalışan sinologlar, mevcut 385 karakterin sayısını çeşitli doldurmalarla 394'e çıkarmışlardır.

Yazıtın Bulunuşu ve Çince Metnin Üzerinde Çalışmalar

1889 yılında Rus Coğrafya Cemiyeti adına Moğolistan'da araştırmalar yapmaya gönderilen Nikolay Mihayloviç Yadrintsev (1842-1894) Urga (Ulan Bator)'ya 400 km. mesafede Karakorum ve Karabalgasun'a yaklaşık 50 km. kadar uzakta, Orhon Irmağı'nın kıyısı ile Koço-Tsaydam Gölü civarında Köl Tigin ve Bilge Kagan anıtlarını buldu⁵. Otto Donner (1835-1909) ile J.R.Aspelin, 1890 yılının Ocak-Şubat aylarında Moskova'da toplanan VIII. Arkeoloji Kongresi'nde Yadrintsev'den Moğolistan'da iki yeni anıtın bulunduğunu öğrendiler. Bunun üzerine Fin-Ugor Cemiyeti, Alex Olai Heikel (1851-1924) başkanlığında bir heyeti, 1890'da Koço Tsaydam bölgesine gönderdi. Heikel, 16 Ağustosun itibaren Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtları'nın kopyalarını aldı ve İrkutsk, Tomsk üzerinden 1891 Haziranında Helsinki'ye döndü. Bu arada Urga (Ulan Bator)'da Heikel'den yazıtın Çince metin kopyalarını alan M.Popoff, derhal Rusça'ya tercüme edip yayınlamıştır. Bunun üzerine Georg von Gabelentz (1840-1893), Köl Tigin Yazıtı'nın Çince metninin, Gabriel Daveria (1844-1899) da Bilge Kagan Yazıtı'nın Çince metin tercümelerini yaptı. 1892'de Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtları'nın kopyaları ve resimlerinin albümü yayınlandı.

1891'de Petersburg İlimler Akademisi, Radloff'un başkanlığında bir heyeti bölgeye gönderdi. Elde edilen bilgileri Radloff iki seri halinde yayınladı: 1- Trudi Orhonskoy Ekspeditsiy, 2- Sbornik Orhonskoy Ekspeditsiy. Atlas ilk seride Fin-Ugor Cemiyeti ile aynı yılda yayınlanmıştı (1892)⁶. Söz konusu Atlasın diğer fasikülleri 1893 (2.fasikül), 1896 (3.fasikül) yıllarında basılmıştır.

Vilhelm Ludvig Peter Thomsen (1842-1927) yazıtların Türkçelerini çözdü ve 15 Aralık 1893'teki Danimarka İlimler Akademisi'nin toplantısında okuduktan sonra derhal yayınlandı⁷. Bunu Radloff'un yayını takip etti⁸.

Bu arada E.H.Parker, Orhon Yazıtlarıyla ilgili geniş bir değerlendirmesini yayınladı⁹. 1892'de Gustav Schlegel, Köl Tigin Yazıtı'nın Çince metnini tercüme etti¹⁰. Bundan yedi yıl sonra Tokyo'da Kurakichi Shiratori, yine aynı metni Almanca'ya tercüme etti¹¹.

⁵“ Predvaritel'nyy otčet o poezdke arheologičeskiyu i etnofičeskiyu i tsel'yu v severniyu Mongoliyu i verhşını Orhona” *İzvestiya Vosto.Sib.Otd. i.R.G.O.* XX/4. 1889, ss. 1-13.

⁶ Atlas Drevnostey Mongolii, İzdanniy po poručeniyu imperatorskoy Akademii Nauk V.V.Radlovim Trudi Orhonskoy Ekspeditsiy vıp.1, SPb.1892.

⁷“Dechifrément des Inscriptions de L'orkhon et de L'İenisei Notice preliminaire”, *Bulletin de L'Academie Royale des Sciences et des Letter de Danemark*, 1893, Copenhagen 1894, ss 285-299

⁸ Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei (XI-460 s.), Petersburg.

⁹“Inscription de L'Orkhon”, *Journal of the China Branch of the Royal Asiatic Society*, XXX/1(1896-97) Shang-hai 1899,1-38

¹⁰ La Stéle Funeraire du Teghin Giogh et ses copistes et traducteurs chinois, russes allemands, *Memoire de la Societé Finno-Ougrienne*, III, Helsingissa 1892, 45-56.

¹¹ *Die chinesische Inschrift auf dem Gedenkstein des K'üe T'e-kin am orkhon*, Tokio, august 1899, s.2-24.

Ülkemizde ise Hüseyin Namık Orkun hazırladığı Eski Türk Yazıtları adlı eserinde Köl Tigin'in Çince metninin Parker tarafından yapılan İngilizce tercümesini Gazi Terbiye Enstitüsü öğretmenlerinden Hadiye Erturkan'a Türkçeye çevirterek yayınlamıştır¹².

Çince Metnin Tercümesi:
Müteveffa¹³ Köl Tigin'in Yazıtı
Müteveffa Köl Tigin Yazıtı

1. Satır

Şu Mavi Gökler¹⁴ ki, kainatta örtmediği (korumadığı) yoktur. Gökyüzü¹⁵ ve insanlar karşılıklı uyum sağladıklarında dünyada (yeryüzünde) büyük bir ahenk olur. Onun havası, evrende ve yeryüzündeki her şey karanlık ve aydınlığa (yin-yang)¹⁶ ayrıldığı için hali hazırda (uygulamada) her birinin reisleri vardır (her biri idarecileri tarafından idare edilir). Aslında (Hsiao-hou'nun) sonraki

2. Satır

nesilleridir¹⁷.....

Önce Çin'in mücadelesi vahşi çöllere yayıldığına (arttığına)¹⁸ Kan-ch'üan'deki¹⁹ saraya gelip Kuang-lu'nun²⁰ korumasını rica ettiler. O halde bu dostluğun eskiliğini gösteriyor (derinliği eskiliği mevcuttur).

¹² Eski Türk Yazıtları I, İstanbul 1936, ss. 81-84 (2.baskı Ankara 1986).

¹³ Müteveffa anlamına gelen Ku karakterinin aynı zamanda eski, yaşlı, arzu, niyet, bundan dolayı, sebep ve benzeri karşılıkları da vardır. Bu durum göz önüne alındığında Müteveffa Köl Tigin'in hatırasına gibi anlam da verilebilir. Bk.Liang Shih-ch'iou, *Chinese-English Dictionary*, Tai-pei 1986, s.441.

¹⁴ Gök, Mavi Gök, Çin kozmogolojisinde çok önemli yer tutmaktadır. Aynı zamanda cennet anlamına da gelmektedir. Yeryüzüyle bir bütün oluşturur. Gök eril karşılığında olduğuna yeryüzü ise dişilği temsil ettiğine inanılmaktadır. Bu konuda Bk. W.Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü* (çev. A.Kazancıgil-A.Bereket), İstanbul 2000, s. 74.

¹⁵ T'ien (Gök, Gökyüzü) ayrıca Tanrı anlamındadır. Onun karşılığı yeryüzündeki insanlardır. İnsanlar, Göğe yani Tanrı'ya karşı saygılı davranırlarsa bir ahenk olur. Dünyaya böylece huzur gelmesine işaret edilmektedir. Ayrıca Bk. Liang Shih-ch'iou, *Chinese- English Dictionary*, Taipei 1986, s.198.

¹⁶ Yin-yang: karanlık ve aydınlık, Çin felsefesinin ikili (dualist) prensibidir. Milattan önceki çağlarda evrensellik felsefesi içinde gelişmiştir. Ayrıca burada Yin kelimesiyle kuzeyin soğuk bölgelerini, Yang karakteri ile de güneyin sıcak topraklarını kasetmiş olabilir. Bk.J.J.M.De Groot, *Universimus*, Berlin 1918; O.Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, I, s.119,127 vd, 146,303., 411; W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1942, s.17,33. Ayrıca bk. Mathews, *Chinese-English Dictionary*, T'ai-pei 1985, s. 1115.

¹⁷ Hsiao hanedanının MÖ 2205-1818 yılları arasında hüküm sürdüğü ve Çin tarihinin bilinen ilk hanedanı olduğu kabul edilmektedir. Adı geçen hanedanın kuruluşunda kuzeyli kavimler yani Mançular, Moğollar ve Hunların atalarıyla bağlantısı olduğu anlatılmaktadır. Yani bildirildiğine göre Çinlilerin nazarında bütün bu milletler, Hsiao-hou'nun soyundan gelmektedir. Bu konunun en iyi tarihi kayıtları Çin kaynaklarından *Shih Chi* 1, s.7; *Shih Chi* 110, s. 2879; *Han Shu* 94A, s. 3743; *Chin Shu* 97, s. 2548'de anlatılmaktadır.

¹⁸ Büyük Hun İmparatorluğu, M.Ö. 209'da Mao-tun'un başa geçmesiyle birlikte kuvvetlendi. Orta Asya'nın tamamını kontrol altına aldı. Ancak, MÖ II. asrın sonlarına doğru Çin'deki Han hanedanı Büyük Hun İmparatorluğunun zayıflaması üzerine hakimiyet alanını Batı Türkistan ve Moğolistan'a doğru genişletti. Hunların önemli bir kısmı Çin'e bağlandı. Bk.De Groot, *aynı eser*, ss. 214-222; W. McGovern, *Early Empires of Central Asia*, North Carolina 1939, 185-194; B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, II, Ankara 1981, s.1-148.

¹⁹ Kan-ch'üan: günümüzde Shan-hsi'de bir yerdir. Ayrıca taze bahar anlamına gelmektedir. Bk. Liang Shih-ch'iou, *Han-ying ts'e-tien*, T'ai-pei 1986, s.702. Hun hükümdarı Hou-han-ye, M.Ö.53 yılında oğlu Chu-lou-ch'ü-t'ang'ı Çin sarayına gönderdi. Aynı hükümdar(Hou-han-ye Ch'an-yü) bizzat gidince, MÖ

Bizim İmparatorluğun kurucusu Kao-tsu²¹ kurup yükselttiği İmparatorluğu

3. Satır

T'ai-tsung²² devam ettirdi. Sekiz bölgede (taraf)ta kültür (Çin kültürü) öğretildi. Askeri başarılar (kültürel başarılarla) bir lütufta oldu²³. Bu Mavi (Göklerin Mavisi) değiştiği için beraberinde unvanları, şerefleri neticede nesilden nesile ulaşır.....

4. Satır

Sınır vergileri geliyordu²⁴. Sonra birbirimize baba oğul olarak bağlıydık²⁵. Akınlara tacizlerin yapılmadığı yayların okların kınlarına sokulduğunu gördük²⁶. Siz bizi üzmediğiniz takdirde biz sözümüzden dönmeyeceğiz (kandırmayacağız)²⁷. Bu da sınırlarımızın yeniden taciz edilmeyeceğinin (karşılıklı savaşmayacağımızın) garantisi olacaktır²⁸.

51 yılında Çin'deki Han hanedanı imparatoru Hsüan, Kan Lu saltanat devresinde onu Kan-ch'üan'deki sarayı Ch'ih-yang'da kabul etmiştir. Bu konuyu destekleyen tarihi bilgi *Tsu-chih T'ung-chien* 27, ss. 882, 887'de kayıtlıdır.

²⁰ Kuang-lu: parlak mutluluk anlamına gelmektedir. Bir diğer anlamı Tahkim Edilmiş Konaklama Yeri 'dir. Burada Hou-han-ye'nin Çin'e bağlandığı için kendi merkezi kastedilmiş olmalıdır. Aslında o merkezini kendini daha güvende hissettiği Çin sınırına taşımıştır. Çin'e bağlandıktan sonra Hou-han-ye merkezini Çin sınırlarına yakın bir yer olan Kuang-lu'ya nakletmek istemiştir. Burada Han hanedanı tarafından ülkesi içindeki rakiplerine karşı çok daha iyi korunabilirdi.

²¹ Köl Tigin Yazıtına yazılması için metni gönderen İmparator Hsüan Tsung'un mensup olduğu T'ang hanedanının kuruluşu 618 yılıdır. 907 yılına kadar süren bu imparatorluk kısa zamanda Orta Asya'nında önemli bir kısmını içine alacak kadar büyümüştür. Kurucunun asıl adı Li Yüan'dir. İmparator olduktan sonra Kao-tsu (Yüksek Ata / imparatorluğun kurucusu) unvanıyla anılmıştır. Bk.Eberhard, *Çin Tarihi*, s.197.

²² Asıl adı Li Shih-min olan bu imparator, hükümdar olduktan sonra T'ai-tsung olarak anılmıştır. 627-650 yılları arasında tahtında kaldığı imparatorluğu kuvvetinin zirvesine çıkarmıştır. Doğu ve Batı Gök-Türk Devletleri onun zamanında zayıflayıp Çin'e bağlanmışlardır.

²³ Doğu Gök-Türk Devleti 630 yılının başında yıkılınca halkının önemli bir kısmı Çin'e gitmişti. Çin'deki T'ang hanedanı onları Kuzey Çin'deki eyaletlere dağıtarak yerleştirdiler. 648 yılında Orhun bölgesindeki Sir Tarduşların güçlerinin dağılmasından sonra Çinliler tarafından Doğu Gök-Türk ülkesindeki boylar eyaletlere bölündü. Neticede Orta Asya'nın çok önemli bir kısmı T'ang İmparatorluğu'nun hakimiyetine girmişti. Burada söz konusu duruma işaret edilmektedir. Konuyla ilgili Çin kaynakları *Chiou T'ang Shu* 194A, s.5166; *T'ung Tien* 198, 1073a; *Hsin T'ang Shu* 215A,s.6042; *Tsu-chih T'ung-chien* 201. Bu olayların tafsilatı için Bk.A. Taşağıl, *Gök-Türkler II*, Ankara 1999, ss.13-50; Lin En-hsien, *T'u-chüe Yen-chiou*, T'ai-pei 1987,s.6 vd; Wang Yün-wu, *T'ang-tai I-ti pien-cheng-shih-lüe*, Tai-pei 1979, s.29.

²⁴ Gök-Türk ülkesinden Çin'e bağlananlar vergi vermeye başlamışlardı.

²⁵ Çinli prenseslerle evlenen Türk hükümdarları Çin İmparatorlarının damadı olduktan sonra Çinliler tarafından imparatorun oğlu şeklinde düşünülmüşlerdir. Aslında böylece Orta Asya'daki devletlerle Çin'deki hanedanlar arasında evlilik yoluyla barış ittifakı gerçekleşiyordu. Bilge Kagan'ın bir Çin prensesi ile evlenme teklifi İmparator Hsüan-tsung tarafından kabul edilmişti. Dolayısıyla Bilge'yi damadı yani oğlu olarak görmektedir. Bu konuda daha fazla bilgi için Bk.S. Jaghid, Trade, Peace and War Between the Nomadic Altaic and the Agricultural Chinese, *Pien-cheng Yen-chiou-suo Nien-pao*, sayı 1, Tai-pei 1970.

²⁶ 650 yılından sonra Gök-Türk ülkesinden yaklaşık yirmi yıl Çin'e karşı her hangi bir akın yapılmamıştı. Yani Gök-Türkler Çin'e bağlanınca T'ang hanedanı bir dönem rahat bir dönem geçirmiştir. Bu dönem sevindirici bir durum olarak kaynaklarda ifade edilmiştir. Ayrıca 723 yılından sonra gelişen Türk-Çin dostluğuna da işaret edilmiştir.

²⁷ Eğer kuzeyden saldırı gelmezse kendilerinin de anlaşmalara sadık kalacağını ifade etmek istemiştir.

²⁸ Eğer anlaşmaya uyulursa her iki tarafın sınırları korunacaktır.

5. Satır

Değil mi?

Merhum prens Kөл Tigin, Kutlug Kagan'ın ikinci oğludur. Şimdiki Bilge Kagan'ın küçük kardeşidir. Onun sadakati ve dostluğu uzak ülkelerde duyulmuştur. (İki karakter eksik) Ona saygı duyan yabancılar kayboldular²⁹.

6. Satır

Onun büyük babası İ-ti-mi-shih Fu³⁰, imparatorun nezdinde büyük hizmet ve şeref kazanması nasıl oldu? Sonra kendisi devam ettirebilir. Atası Kutlug Erkin³¹ tebası altındaki insanlarına çok insancıl yönetim gösteriyordu. Ve oğlu ve torunlarına devam ettirmesi nasıl

7. Satır

Mümkün olmazdı? Böyle bir insanın bilgeliği doğuşundan geliyor³².

Bu nedenle dostluk duyguları korumakta yardımcı olabiliyordu. Kuzeyde Hsien-lui³³ sınırlarını kontrol altına alabiliyor, batı komşusu Ch'u-yüe'lerin³⁴ alanlarına karışabiliyordu. İmparatorun emrine saygı duyuyordu.

8. Satır

²⁹ Kөл Tigin kazandığı askeri başarılarla düşmanlarını sindirdi şeklinde yorumlana bilir.

³⁰ Çin kaynaklarında Kөл Tigin'in babası Kutlug'un soyu hakkında fazla detaylı bilgi yoktur. Sadece Doğu Gök-Türk Devleti'nin son hükümdarı İl (İllig) Kagan'ın (621-630 arasında kaganlık yapmıştır) ailesinden geldiği babasının 648'den sonra Çin'in kuzeyinde kurulan Ch'an-yü Genel Askeri valiliğinde Tudun Çorluk yaptığı bildirilmiştir. Burada söz konusu edilen İ-ti-mi-shih Fu(Bey?)'nun İl Kagan olması muhtemeldir. Kөл Tigin'in babası Kutlug'un soyu hakkındaki bilgiler için Bk. *Chiou T'ang Shu* 194A,s.5167; *Hsin T'ang Shu* 215A; *T'ung Tien* 198/1073b; *Wen-hsien T'ung-k'ao* 343/2691b, ayrıca A. Taşağıl, Kutlug Kagan ve II. Gök-Türk Devletinin Kuruluşu, *Bir Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, sayı 4, ss. 232,240.

³¹ Yukarıdaki notta bahsettiğimize bilgilere göre Kutlug Erkin (Ku-tou Hsie-chin) 648-681 yılları arasında bir dönem Tudun Çorluk yapan Kutlug Kagan'ın babası olmalıdır. Dolayısıyla Bilge ve Kөл Tigin kardeşlerin atalarına işaret edilmektedir.

³² T'ang İmparatorluğu için sürekli yaptıkları savaşlarla son derece tehlikeli olan Kutlug Kagan (682-691) ve Kapgan Kagan (692-716) dönemlerinden bahsedilmemekte, onun öncesinde Çin'e teslim olan ya da onların hakimiyetinde bulunan kişiler övülmek suretiyle Bilge ile yakınlaşmaya çalışılmaktadır.

³³ Burada yine İmparator Hsüan-tsung, Büyük Hun İmparatorluğu dönemine atıfta bulunmaktadır. Çin tarihinin ilk önemli kaynağı *Shih-chi* (Ssu Ma-ch'ien tarafından MÖ 115-86 yılları arasında yazılmıştır)'nin 110. Bölümünde (s. 2913) Hsien-luei'lerin adı geçmektedir. Yine de kimlikleri tam açık değildir. Bence Sibirya bölgesinde yaşayan kuzey kabileler kastedilmektedir.

³⁴ Ch'u-yüe'ler: Batı Gök-Türk ülkesi içinden çıkan bir boydur. Tanrı Dağlarının kuzey eteklerinde yaşıyorlardı. 633 yılında Batı Gök-Türk ülkesinde tam karışıklıklar sürdüğü sırada bağlı oldukları Batı Gök-Türk Beyi Li-pi-tuo-lu'nun zalimce idaresine katlanamayıp, yine Gök-Türk hanedanından gelen A-shih-na Mi-she Bey'i kagan seçmek istemişlerdir. Ancak, o rakiplerinden korktuğundan kagan olmaya cesaret edemediği için Ch'u-yüe'leri alıp Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesinin kuzey taraflarına doğru gitti. Bugünkü Barköl'ün doğusundaki kumluk sahada yerleştikleri için Kum Yığını anlamına gelen Sha-t'o adıyla anılmaya başladılar. Daha sonra Sha-t'o Gök-Türkleri adını aldılar. Zamanla Uygur Kaganlığına (745-840) ve Çin'deki T'ang hanedanına bağlandılar. Bu hanedanın zayıflaması üzerine Çin siyasetinde önem kazanmaya başladılar. Hatta 923 yılından sonra bağımsız devlet kurdular. Bu devlet 950'ye kadar varlığını sürdürdü. Hsin T'ang Shu 218, ss. 6153-6155 ve Wen-hsien T'ung-k'ao 2723, a,b,c/2724a. Ayrıca Bk. Wu Hsing-tung, *Beş Sülale Çağında Sha-t'o'ların Çin Toplumuna Etkileri*, Taipei 1979, ss. 191-194; Eberhard, *Çin Tarihi*, ss. 230-231.

T'u-ch'i'nin mazhar olduğu dostluğu aldı³⁵. Biz T'ang'la akrabalığı var olduğu için. Bu nedenle seni övdüm Saygı ve başarı ile. Büyük güven ve inanç gösterdim. Planımız (anlaşmamız) bölünmediğinde (bozulmadığında) güneşin alaca karanlığı kayboldu (Tegin vefat etti).

9. Satır

Kalbimde çok acı hissediyorum.

Ayrıca (çünkü) Tegin, kaganın küçük kardeşidir. Kagan (bizim) oğlumuz gibidir³⁶. Böyle kabul edildiğine göre Baba oğul birbirlerine karşı saygılı olduklarında ağabey kardeş yakınlığı akrabalığı farklı olmadıklarını göstermez mi? İkiniz de gerçekte

10. Satır

oğlumsunuz. Halen de Size karşı derin duygular hissediyorum. Bu sebeple (bunu göstermek için) zengin yazıtı diktirdim. Böylece uzaklara ve yakınlarla yayılacak, çok ama çok uzun zamanlarda dinlensinler güneşin parlayan ışıklarıyla yeniden duysunlar konuşsunlar diye

11. Satır

Çölün sınırındaki Ting-ling'lerin³⁷ topraklarında gerçek kahramanlar bulunuyordu. Sen Birinci prens olarak görevlisin. Sen farklı geniş bölgeleri idare ediyorsun. Sen biz T'ang ile dostluk kurdun. Kim der böyle bir insan uzun süre

³⁵ MÖ 60 yılında Büyük Hun İmparatorluğu tahtına Wu-yen-chü-te geçmiş; fakat ülke içindeki huzursuzluk sona ermemiştir. Zalim olan bu hükümdarın katliamlarından kaçan hanedan üyesi prensler sağa sola dağıldılar. Az sonra ölümü üzerine kardeşi Hou-han-ye tahta çıkarılmıştır. Buna rağmen yine ülkeye huzur ve asayiş sağlanamamış, ülkenin değişik bölgelerindeki prensler bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Bunlardan biri de Hunların batı kanadını idare eden T'u-ch'i idi. T'u-ch'i hükümdar (ch'an-yü) olduktan sonra Hou-han-ye'nin üzerine doğuya onbinlerce askerle yürümüş ve Hou-han-ye'yi ağır bir bozguna uğratmıştı. Mağlup Hou-han-ye kaçtı. Geri dönen T'u-ch'i, büyük oğlu Tu-t'u-wu-hsi'yi Sol Ku-li Prenslığıne, küçük oğlu Ku-mou-lou-t'ou'yu Sağ Ku-li Prenslığıne tayin etti. Bu arada MÖ canını kurtarmak için Çin'e sığınmış olan Je-chu'nun kardeşi Wu-chie boyunun yaşadığı bölgenin idarecisi olmuştu. MÖ 57 yılına gelindiğinde Hun ülkesinde beş ayrı bölgede beş bağımsız hükümdar vardı. Bağımsız hareket eden güçlü kişiliğe sahip olduğu belirtilen T'u-ch'i, bir iftiraya kanarak yanlış işler yapınca çevresini dağıtmıştır. Ülkenin doğusunda bağımsızlıklarını ilan eden T'u-ch'i doğuya doğru ordu sevk etti. Aslında önce batıdaki Chü-li'yi 40 bin süvariyle yenmişti. Arkasından dört Hun taht iddialıcısı ortadan kalkınca Hou-han-ye ile T'u-ch'i tek başlarına kalmışlardı. Önce Hou-han-ye küçük kardeşini batıya gönderip 10 binden fazla T'u-ch'i'nin askerini öldürdü. Bunun üzerine 60 bin kişilik ordu ile Hou-han-ye üzerine yürüyen T'u-ch'i yenilince kendini öldürdü. Oğlu ve yakınları gidip Çin'e sığındılar. Böylece Hou-han-ye tek başına kaldı (MÖ 56). T'u-ch'i ayrıca Büyük Hun İmparatorluğunda kullanılan bir unvandır. Han Shu,94A, ss. 3795-3796; Tsu-chih T'ung-chien 27, ss. 865-869.

³⁶ Bilge Kagan'ın bir Çin prensesiyle evlenme teklifi uzun görüşmelerden sonra İmparator Hsüan-tung tarafından kabul edilmişti. Ancak, bu evlilik gerçekleşmeden Bilge Kagan bir bakanı (Buyruk Çor) tarafından zehirlenerek öldürülmüştü.

³⁷ Ting-ling'ler: Büyük Hun İmparatorluğu'nu en kuvvetli hale getiren Mao-tun'un (MÖ 209-174) hükümdarlığı döneminde geniş Kazakistan bozkırları ağırlıkta olmak üzere Kuzey-batı Hun sahasında yaşayan boylar grubudur. MS ortaya çıkan Ogurların atalarıdır. Batı grubu İrtiş Irmağı civarına yayılırken, güney grubu Gobi Çölü taraflarına yayılmıştır. Her ne kadar önemli tarihi roller oynasalar da haklarında bilgiler çok azdır. Ancak, sonraki asırlarda aynı coğrafyada görülen Kao-ch'e (Yüksek Arabalı) ve Töles, Oğuz gibi boy gruplarının onların devamı olduğu söylenebilir. Doğu sınırları Sibiryadan Baykal Gölü'ne kadar uzandığı bildirilir. MÖ 201 yılından önce Büyük Hun İmparatorluğunun hükümdarı (Ch'an-yü) Mao-tun'a bağlandılar. MÖ 101 yılından sonra Hun idaresi zayıflayınca Ting-ling'ler başkaldırmaya başlamışlardır. MÖ 71'de Hunlara ağır bir darbe indirdiler, MÖ 63'te düzenledikleri bir akınla büyük bir yağma daha yaptılar. Kaynaklardan anlaşıldığına göre MÖ

12. Satır

koruyamaz diye Yüksek yazıt dağa dikildi. Yerini aldı zengin (uygun) bir şekilde, sınırsız yerlerde duyulması için

13. Satır (dikiliş tarihi)

Büyük T'ang'ın³⁸ K'ai-yüan³⁹ saltanat devresinin yirminci yılında takvim sırasına göre⁴⁰ jen-shen'da on ikinci ayda hsin-ch'ou vaktinde shuo gününde yedinci günde, ting-wei zamanında (öğleden sonra 2 ile 4 saatleri arası) dikildi⁴¹.

Köl Tigin Yazıtına yapılan Çince ilaveler:

1- Batı Yüzüne Yapılan İlave

Köl Tigin Yazıtının Çince metnine bir satır ilave yapılmıştır. Söz konusu ilave 35 cm uzunluğunda olup, 15 karakterden meydana gelmiştir. Farklı bir tarzda yazıldığı açıkça görülmektedir. Bu metin üzerinde yaptığımız incelemelerde Hsüan-t'ung saltanat devresinin 3. yılında, batı takvimine göre 1910 yılında Çin'deki Mançu hanedanının K'u-lun, yani Ulan Bator elçisi tarafından yazıldığını tesbit ettik. Elçi bölgeyi ziyareti dolayısıyla yaptırdığı koruma binasından duyulan şeref yazılmıştır.

Metnin tercümesi:

Hsüan-t'ung saltanat devresinin üçüncü yılında K'u-lun (Ulan Bator) elçisi Huo (Wa?)-san-to-pen (Türkçe okunuşu Huo-sen-do-bin), ziyaret etti, yüksek koruma inşa etti.

2- Doğu Yüzüne Yapılan İlave:

Yazıtın doğu yüzündeki tepelikte yer alan dağ keçisi damgasının burun kısmına da bir cümle ilave edilmiştir⁴². Bu defa diğerinden farklı olarak yazılan ay dahi belirtilmiştir. Yani 1910 yılının Eylül ayında (muhtemelen) yazıldığı belirtilmektedir.

75-71 yılları arası bağımsız yaşadılar. MÖ 49'da bağımsızlık düşkünü Batı Hun hükümdarı Chih-chi onları ağır bir bozguna uğrattı. MS 85'te Hunlara bir daha saldırdılar. MS III. asrın başında Hsien-pi'ler Ting-ling'leri eski topraklarına sürdüler. MS 447 yılına kadar kısa kısa da olsa onlar hakkında bazı bilgiler vardır. Bu tarihten sonra onların topraklarında Kao-ch'e'lar görülmektedir. Ting-ling'ler hakkında daha fazla bilgi için bk. *Shih Chi* 110, s. 2893; *Han Shu* 94A, s. 3753; *Wei Shu* 4, 74,81,102; B. Ögel, İlk Töles Boyları, *Belleten* 48, s. 375 vd.; Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 70,71; K.Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü (terc. G. Karaağaç)*, İstanbul 1999, s.19, W. M. McGovern *The Early Empires of Central Asia*, North Carolina 1939, ss.118-120; Tuan Lien-ch'en, Siung-nu Memleketi Tusındaki Dinglingder, *Tanım Tarmaqtarı*, Almatı 1998, s.12 vd.; Maenchen-Helfen, The Ting-ling, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 1939.

³⁸ T'ang hanedanı (618-907) yılları arasında hüküm sürmüştür.

³⁹ K'ai-yüan: 13-756 yılları arasında hüküm süren T'ang İmparatoru Hsüan-tsung'un birinci saltanat devresinin yani 713-742 yıllarındaki dönemin adıdır.

⁴⁰ Swei-tse: ayrıca bk. Mathews, *Chinese-English Dictionary*, s.762.

⁴¹ Bu tarih 733 yılının 28 Ocak tarihine karşılık gelmektedir. Ancak, L.Bazin, Eski Çin takvimleriyle de mukayese ederek Köl Tigin Yazıtı'nın 1 Ağustos 732 tarihinde dikildiğini tesbit etmiştir. Bk. L.Bazin, *Les Systemes Chronologiques dans le Monde Turc Anciens*, Budapest 1991, 142; O. Sertkaya, Köl Tigin Yazıtı Ne Zaman Yazıldı ve Dikildi?, *Orkun* sayı 57, kasım 2002, s.18-21; Aynı müel., *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara 1995, ss. 94-95.

⁴² Dağ Keçisi damgasının önündeki bu Çince yazıların fotoğraflarını Sayın Cengiz Alyılmaz lutfedip vermişlerdir. Kendilerine teşekkürlerimi sunarım. Alyılmaz, *Köl Tigin Yazıtına Yapılan Eklemeler Üzerine* adlı bir makale de yayınlamıştır, bkz. *Orkun*, sayı 59, Ocak 2003, ss. 24-27

Metnin tam tercümesi:

Hsüan-t'ung saltanat devresinin 3. Yılıın 8. Ayında Huan-p'o'lu Ch'in burada özel görevle seyahat ederken buradan geçti, oydurmak suretiyle yazıtı yazdırdı.

NİL HARİTASI İLE SEYAHATNAME ARASINDAKİ PARALELLİKLER

Nuran TEZCAN

1672 Haziran (1083 Safer)'da Hac yolculuğundan dönen Evliya Çelebi Mısır valisi Kethudâ İbrahim Paşa'ya intisap eder. Kısa bir süre sonra, İbrahim Paşa¹ tarafından İskenderiyye, Dimyat, Circe, İbrim, Fûnc hâkimine mektup verilmesi ya da kale yoklaması, kaçan askerin tespiti, yol açılması ya da su getirilmesi gibi işlerle görevlendirilerek 1083 -12 Rebi'ü'l-âhir (/7 Ağustos 1672)'de Nil yolculuğuna çıkar. Kahire-İskenderiyye-Reşid-Kahire-Dimyat-Kahire hattında Nil'in kuzey kollarını gezen Evliya, tekrar Kahire'den Fûncistân yolculuğuna çıkar. Nil'in doğu sahilinde Circe, İsvan, İbrim üzerinden Fûncistân'da Sennâre ve Cersinka'ya kadar iner. Oradan kuzeye yönelip Habeşistan üzerinden Donkulab'a ulaşır, Kızıldeniz'in batı sahilinde Sevakin, Musova, Harkova'dan Zeyla'ya kadar iner, aynı yoldan geri dönerek Habeşistan'ın kuzeyinden İbrim'e ve oradan da Nil'in doğu sahilini gezerek Kahire'ye ulaşır. Yolculuğu 1084 Muharrem'inin başında (1673 Nisan) tamamlanır (SN'de 1083 olarak verilen bu tarih 1084 olmalıdır)². Bu tarihlere göre toplam 9 ay süren bir seyahattir; ancak Evliya'nın SN'de verdiği süreler göz önüne alındığında bu süre daha uzundur. Evliya, Cersinka'ya 8 ayda geldiğini bildirir. Firdaniye'de iki ay ve Sennâre'de bir ay kalır. Harkova'da da uzun süreli kalmıştır. Dönüş yolu da eklendiğinde bu süre 11-12 ayı bulur. SN'deki tarihsel çizelge şöyledir:

- Kahire -İskenderiyye (1083 12 Rebîü'l-âhir /1672 Ağustos) (Y277b)
 - İskenderiyye -Reşid - Kahire
 - Kahire - (Burlos) Dimyât - Kahire
 - Kahire'den Fûncistân'a çıkış 1083 başında (SN'de yanlış olarak 1082-Y360b)
 - Circe 1082 1 Safer (12 Rebîü'l-âhir 1083'te Kahire'den İskenderiyye'ye yola çıktığına göre bu tarih yanlıştır. Y378a)
 - Firdâniye 1083 Receb (1672 Ekim; Y401a)
 - Sennâre'de 1083 Ramazan (Bayram 24 Ocak 1673; Y 417b; 418b);
 - Cersinka - Cebel-i Şevâm 1 Zi'lkade 1083/18 Şubat 1673 (Y429b Mısır'dan buraya 180 konakta, 8 ayda geldiğini yazar).
 - Donkolap -Sevâkin - Musova
 - Harkova 1083 Kurban Bayramı /29 Mart 1673 (Y440b)
 - Zeyla
 - İbrîm 1 Cemâziyü'l-âhir / 13 Eylül 1673; (Y 443a -Burada yıl yazılmamıştır, fakat 1084 olmalıdır. Çünkü Evliya, İbrîm'de 1073'te Uyvar seferine gittiğinden beri 11 yılda 9 padişahlık yer gezdiğini bildirir. Buna göre 1084 tarihi tutarlı olmaktadır).
 - Kahire 1 Muharrem 1084/18 Nisan 1673 (SN'de yanlış olarak 1083- Q 350a P344b)
- Nil'in başına gelirken Nil'in doğu sahilini gezdiğini söyleyen Evliya Çelebi, dönerken batı sahilini gezdiğini bildirir.

¹ Evliya SN'de Kethudâ İbrâhîm Paşa'dan övgüyle söz eder ve şişman olduğunu özellikle belirtir (Y224; Q353b P347b). Semiz lakabıyla tanınan Ebu'l-hayr İbrâhîm Paşa 1081-1084/1670-1673 tarihlerinde Mısır valisidir.

² Evliyâ'nın Funcistân dönüşünde Kethudâ İbrâhîm Paşa azl edilir: 1084 Cemâziyü'l-evvel /Ağustos1673 (Q 350b P344b); 1084 Cemâziyü'l-âhir /Eylül 1673'te Canpoladzâde Hüseyin Paşa vali olur (Q351a P345a); 1084 Kamanîçe imdadına üç bin asker gönderilir; 1086 Kurban Bayramı Hüseyin Paşa azl edilir.

Robert Dankoff'la birlikte yayıma hazırladığımız Nil haritasında (Vat. Turc. 73)³ Evliya'nın Kahire'den İskenderiyye'ye ve Dimyat'a; Kahire'den Vardan'a, Kızıl Deniz'de Zeyla'ya kadar olan yol hattını izleyebiliyoruz. Haritada yaklaşık 475 yer adı geçmektedir. Bunların ancak pek azı SN'de geçmez. Buna karşılık SN'de 50-60 kadar daha fazla yer adı geçtiğini söyleyebiliriz.

Evliya'nın Nil yolculuğunda, Mısır'ın güneyinde Sudan sınırındaki İbrim şehri önemli bir kavşaktır. Evliya, İbrim'in Osmanlı'nın en güney sınırı olduğunu, hatta Osmanlı'nın sürgün yeri olduğunu bildirir. Bu uç noktaya gelmenin heyecanını duyan Evliya, İbrim'de burasının coğrafi konumunu kaynaklara dayanarak betimler.⁴ *Atlas ve Minor, Coğrafiyye, Padriyye, Koloniyye* kitaplarına olan hayranlığını vurgular. Kendisinin de Papamunta (ilk dünya haritası olan Mappa Mundi) gibi gezip gördüğü kaleleri, nehirleri, şehirleri, gölleri, dağları “*Nakkaş Hükmîzâde Alî Beg'den gördüğümüz minvâl üzere tahrir etmiş...*” “*Cenâb-ı İzzet bu Nil ve Funcistân seyahati itmamın müyesser edüp eşkâlin tahrir edeyüz*” der (Y392a).

Evliya Fûncistân dönüşünde yine İbrim'den geçer. Burada beyaz insanlar görüp sevinir, tekrar İbrim'e ulaşmanın heyecanı ile yaptığı Nil seyahatinin ne kadar önemli olduğunu belirtir: *Ey bu müsveddât-ı peşmîne-i hatt-ı müstekrehimizi tenezzül edüp tilâvet eden yârân-ı zevî'l-ihritâma şöyle ma'lûm ola ki ilm-i âlem-şümûl ülü'n-nühâya muhtefî değildir kim bu seyahatimiz ve sergüzeşt-i ibret-âmizimiz ulûm-ı hey'et-i harîtan ve Atlas ve Coğrafiyye'den ve Papamunta ve Minor'dan ve tevârih-i Kabâbita ve tevârih-i Yanvan'dan ve ulûm-ı nücûmdan haberdâr olan erbâb-ı ma'rifet-i zevî'l-ukûlun ilimlerine lâhıkdır kim bu Fûncistân ve İsvân ve Berberistân ve Sûdân diyârlarında bu seyâhât-i hâr makdûr-ı (Y443b) beşer-i nâcâr değildir, ancak ihsân-ı Perverdigârdır ve cenâb-ı Bârî'nin ulüvv-i inâyetidir kim bu hakîr-i pür-taksîre nasib olmuş*. Uyvar fethinden (1073/1665) bu yana seyahat hayatının değerlendirmesini yapar; 11 sene 9 padişahlık yer gezdiğini, Uyvar, Viyana, Batı Avrupa, Dâğıstân, Azak, Kırım, Mora, Girid, Mekke-i Mükerrime'ye gittiğini söyleyerek “*kim zikrolunan ekâlimler kanda, Fûncistân u Berberistân kanda*” (Y443b) diyerek nereden nereye geldiğini vurgular.

Evliya Çelebi Nil yolculuğunun müstesna bir yolculuk olduğunun bilincindedir ve kendi seyahatinin yukarıda adı geçen coğrafya eserlerine bir “lâhık” yani “ek” olacağını söyler. Seyahat hayatı onu coğrafya eserlerine ve haritaya büyük ilgi duyma noktasına getirmiştir. Nitekim Batlamyus (Ptolemaios), Padre ve Kolon (Kolombus)'un “gezerek” eserlerini yazdıklarını bilmektedir: *hukemâ-yı kudemâ tûl-ı dıraz-ı ömrleri ile geşt ü güzer edüp ilm-i usturlâb ile irtifâ' alarak âlâ'ullâh vâkıf olup Atlas ve Minor ve Coğrafiyye ve Padriyye ve Koloniyye kitâblarına tahrîr edüp eşkâl-i dünyâyı tahrîr etmişlerdir* (Y392a).

Evliya'nın bu düşüncesini SN'nin çeşitli yerlerinde de dile getirdiğini görürüz. Örneğin; *Seyahatname*'nin 1. cildinde İstanbul esnaflarını anlatırken haritacılar yer verir ve bunların çok seyahat ederek bu ilimde usta olduklarını söyler. “*Esnâf-ı hartacıyân... Ebû Sûfyân kesret-i seyâhat ile bu ilmde yegâne-i asr olmuş idi*” (163a).

III. ciltte Tuna nehrini anlatırken dünya nehirleri hakkında bilgi verir ve bu nehirlerin seyyahlar tarafından “gezerek” keşfedildiklerini vurgular:

Cümle seyyâhân-ı berr [u] bihâr ve hukemâ-yı kudemâ niçe bin kerre bu atlas-ı rûy-ı arzı geşt [u] güzâr edüp böyle bulmuşlardır. Ve cümle enhârın kebîrlerin hadîs-i sahîh ile bilmişlerdir (115a).

X. ciltte Batlamyus'un dünyayı ilim ve akıl gücüyle anlatmasına karşılık, Yeni Dünya'yı (Amerika) keşfeden Padre ve Kolon adlı ruhbanların hayatlarını seyahatle geçirdiğini özellikle

³ Ettore, R. (1949). A Turkish Map of the Nile River, about 1685. *Imago Mundi*. nr. 6, 55-57.

⁴ Evliya, Sennâre'de de bu kadar güneye inebilmenin duygu yükselimiyle kaynaklara dayanarak Sennâre'nin coğrafi konumunun değerlendirmesini yapar. Bk. X.Y 417a.

vurgular. Padre ve Kolon, Amerika'nın keşfi için Bayezid-i Velî'den yardım isterler ve “*şu devlet size müyesser ola*” diyerek 140 yıldır seyahat ettiklerini, bu uğurda ömürlerini tükettiklerini bildirirler:

“... yüz kırk yıldır ben seyâhât ederim. Ve yüz on beş yıldır bu Padre seyâhât eder. Âhir ikimiz bu kadar müddet-i medîd ömr-i dirâzda bu dünyâyı yedi kerre devr edüp âhir bu dünyânın Sebte boğazından taşra gemimiz ile ilim kuvvetiyle cânib-i garba yedi bin mîl gidüp Yeni Dünyâ nâmında bir dünyâ bulduk ...” (Y 252a).

Evliya, onların bu uğurda hayatlarını tüketip dünyayı gözlemleyerek anlattıklarını, Batlamyus'un soğuk, sıcak ve tehlikeler dolayısıyla gidemediği yerlere gidip dünyayı doğudan batıya, kuzeyden güneye birkaç kez dolaştıklarını yalnız Akdeniz ve Karadeniz'i gezmeyip Bahr-i Muhî't'i gezdiklerini, bu nedenle haritalarının güvenilir olduklarını bildirir. Bahr-i Okyanus, Bahr-i Hind, Danimarka, Portugal ve Yeni Dünya denizcilerinin onların haritalarına göre hareket edip dolaştıklarını yazar:

“*Neñice-i merâm ve hâsıl-ı kelâm eyle dünyâyı ilim kuvvetiyle bulan ve kesret-i seyâhat ile bu dünyâyı geşt [ü] güzâr edüp deverân eden Padre ve Kolon nâm ruhbânlar ifnâ-yı vücûd edüp niçe bin tevârihât tetebbü' edüp kitâb-ı hey'etlerden Atlas ve Minor ve Coğrafiyye tevârihlerine mürâca'ât edüp ömr-i dirâzı seyâhatde geçirüp hey'et-i dünyâyı mâ-vaka'î üzre tahrîr etdiler, ve zamân-ı kadîmde Feylekos ve Batlîmûs hakîmleri(n) şiddet-i şitâdan ve şiddet-i hârdan ve mahûf u muhâtara olup varılmayan yerlere mezkûr Padre ve Kolon berren ve bahren birer tarîk ile dünyânın şimâl [ve] cenûbuna şarkan ve garban birkaç kerre deverân ederek varup cirm-i dünyâyı seksen yedi bin mîl tahrîr etmişlerdir. Ammâ Akdeniz ve Karadeniz kenârınca değıldir, hemân bu dünyâyı Bahr-i Muhî't ihâta etmişdir, anın kenârınca geşt [ü] güzâr edüp tahrîr etmişlerdir. Hâlâ Bahr-i Okyunus ve Bahr-i Hind ve Donkarkız ve Danimarka ve Yeni Dünyâ ve Portakal mellâhları bu Padre ve Kolon râhiblerin tahrîrleri üzre hartalarına amel edüp deryâda şinâverlik ederlerİdrîs ve Hazret-i Dânyâl’ın da aynı şekilde seyahat ile iklim-i evvel’i belirlediklerini belirtir “... tûl-ı dirâz-ı ömrlerin âlem-i seyâhatde geçirüp cihâni tûlen ve arzan şarkan ve garban geşt ü güzâr ede ede âlâullâha vâkıf olarak ibtidâ iklim-i evvel tarh etdiler” (Y 417a. Gâyet mu'temed hartaları vardır” (X. Y 252b).*

Ayrıca Hazret-i).

Evliya Çelebi yine onların Cenâb-ı Bârî'nin lafz-ı kün'ü ile yaratılan bu dünyanın sırrına vakıf olup 7 iklime böldüklerini, ama bunun ötesinin soğuktan dolayı oturulmadığını, bu nedenle de 7. iklimde kaldıklarını; aynı şekilde Fûncistân tarafının da sıcaktan ulaşılamadığını ve dolayısıyla ikliminin belirlenemediğini yazar; ama bu bölgenin artık mamur olduğunu bildirerek kendisinin yazacağını vurgular:

“*Ammâ bu Fûncistân tarafında hatt-ı istivâ'nın ortasında dahi vilâyet-i İmrân ve vilâyet-i Zenc ve diyâr-ı Habeş'e karîb şehirler vardır. Bunları dahi şiddet-i hârdan benî âdem sâkin olmayup iklim tarh etmemişler. Ammâ yüz yıldan berü vilâyet-i İmrân ve şehir-i Zenc ma'mûr olmuş; inşaallâh mahallinde arz-ı beled-i ve tûl-i nehâriyle tahrîr ederiz (Y417b)*”.

Seyahat kariyeri onu coğrafya ve haritacılığa öylesine yaklaştırmıştır ki;

“*Hakîr-i pür taksîr dahi seyâhât etdiğim bilâd-ı memâliki mahrûselerde olan kurâ ve kasabâtları ve şehir-i mu'azzâmları ve cibâl-i azîmleri ve nehr-i kebîrleri ve cemî'i menâzilleri şimâle ve cenûba ubûr etdiğimiz tahrîr etmeden iltizâm-ı mâlâ-yelzem edüp murâdımız geşt ü güzâr etdiğimiz diyârları kıylden kâle, kâlden hâle getirüp eşkâllerin yazmaktır*” (Y 392a) deme noktasına gelmiştir. Böylece gördüğü şehirleri, dağları, gölleri ve nehirleri, kuzeyden güneye gittiği yerleri anlatmaktan amacının boşuna uğraşma olmayıp onları sözle anlatmak; sözden de resme dönüştürmek yani (resimli) haritasını yapmak (*eşkâlin yazmak*) olduğunu bildirir.

Bu arada onun resim yapma merakını da belirtmek gerekir. Evliya, SN'nin çeşitli yerlerinde yaptığı resimlerden söz eder. Mesela, Van'da bir binanın duvarına kalyon ve kadirga resmi yapmıştır (IV. 257a); Anapoli/Anaboli kalesini anlattığı bölümde bir sayfa kâğıda kalenin tüm binalarını içeren resmini yapar (VIII. 279b); Many'a da Ali Paşa kendisinden Zarnata kalesinin resmini yapmasını ister. O da renkli boyalarla Frenglerin bile hayran olacağı bir kale resmi yapar (VIII. 337a); Yanya'da Arslan Paşa Camii'nin 85 kademe olan minaresine çıkarak şehrin tüm genel görünümünü bir tabaka kâğıda resmeder (VIII. 347a). Bu resimler elimizde bulunmamaktadır. Elimizde bulunan tek resim ise SN'nin VIII. cildindeki İnebahtı kalesinin çizgi-resmidir (338b).

Nil yolculuğunun ayrıcalığının farkında olan, seyahat ile harita ilişkisinin bilincine varan, resim yapmayı seven Evliya'nın bu tutkuları birleştiğinde, bir harita projesine girişmesinin doğal olduğu anlaşılabilir.

Nil haritasının başındaki giriş metninde haritanın yazarı kendisinden “hakîr-i pür taksîr” olarak söz eder ve çevresindeki bazı kişilerin Nîl-i Mısır'ı kimsenin anlatmadığını söyleyerek, ısrar etmeleri üzerine bazı coğrafya ve *büldân* kitaplarını kaynak olarak kullanıp (8 kitap adı sayar) tüm bilgilerini bu yeni esere koyup resimlerini yaptığını bildirir: “...*bu kitâb-ı cedîde vaz' ve hey'et-i resmile tasvîr etdik*” diyerek eserin adını verir: “*Ve bu kitâbın nâmını Dürr-i bî-mesîl in ahbâr-ı Nîl*”.

Nil haritası ile SN arasında gerek verilen bilgiler, gerekse söz varlığı ve anlatım tarzı açısından paralellikler vardır. Haritada yerleşim yerlerine ilişkin iki üç cümlelik bilgilerin SN'deki bilgilerin kısaltılmış, özetlenmiş, yoğunlaştırılmış şekli olduğu görülür. Bu kısaltma ve özetleme sırasında kimi bilgiler karıştırılmıştır; sayısal bilgiler ise genellikle tutarsızdır.

Buna bazı örnekler vermeden önce haritanın Nil'in kaynağı olan bölgesi üzerinde durmak istiyorum: Burası A ve B Bölgesidir.⁵ Evliya, A bölgesine ulaşamamıştır. Evliya, Sennâre'den sonra ancak Cersinka'ya kadar gidebilmiştir. Bildirdiğine göre; burası Nil'in kaynağına 32 konaktır. Fakat vahşi hayvanlar ve insan yiyen kabileler dolayısıyla daha fazla gidememiştir. “*Ammâ varmak müyesser olmadı*” (Y 430a) diyerek hayıflanır. Oysa yolculuğunun başında Reşid ve Dimyat'ta Nil'in Akdeniz'e döküldüğü “Merecû'l-bahreyn”lerde Nil'in kaynağını görmek için çok dualar etmiştir:

“*Cenâb-ı Bârî'den i'tikâd-ı tâm ile tâ Nîl-i mübârekin başı olan memleketlerin seyâhatin ricâ eyledim. Zîrâ Nîl-i mübârekin ibtidâ tulû' ettiği mahal Cennet-i Me'vâ'dır, derler, hakkında hadîs-i sahîh vardır. Anınçün Nîl başına varmağı ricâ eyledim, Hudâ müyesser eder. Âmîn yâ Mu'în bi-hakkı hurmeti Seyyidi'l-mürselîn*” (Reşid-Y 336b).

Evliya bu duasını Fûncistân topraklarına geldiğinde Sây şehrinde de tekrar eder: “*Ve hakîr bu Nîl-i mübârekin Akdeniz'e munsab olduğu Reşid ve Dimyât merece'l-bahreynlerinde ikişer rek'ât hâcet namâzı kılup du'â etdim ki Ey, Bârî Hudâ, Nîl'in deryâyâ mahlût olduğu merece'l-bahreynlerin ziyâretin müyesser eyledin. İlahî Nîl'in tulû' ettiği mahalleri ve Nîl'in iki cânibinde medfûn evliyâ ve enbiyâların merkâd-ı pür-envârlarının ziyâretin müyesser eyle...*” (Y 394a).

B bölgesinde SN'deki Fûncistân yolunda Evliya'nın geçtiği vahşi doğayı ve altın madeni bilgilerinin yansıdığını söyleyebiliriz. Özellikle Osmanlı'nın güney sınırı olan İbrim'den sonra SN'de doğa ve insan yapısı değişir, Evliya sık sık Rum oğlanı ve Rum ağacının burada artık görülmediğini vurgular. Kendisinin beyaz insan olduğunun farkedildiğini “pişmemiş âdem” “çiğ âdem” olarak nitelendiğini vurgular. Kendisine önce İbrim'de, daha sonra Sây'da güneye gitmesinin tehlikeli olacağı uyarısı yapılarak izin verilmez; ancak o her seferinde ısrarla gitmek

⁵ Tarafımızdan yayıma hazırlanmış olan Vat. Turc. 73 nolu Nil haritası A'dan N'ye olmak üzere 20 bölgeye ayrılmıştır. Bkz. Robert Dankoff, “Vatikan'da Bulunan Nil Haritası Evliya Çelebi'nin mi?” III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 26-29 Mayıs 2010.

istediğini dile getirir, sonunda kendisine adamlar verilip müsaade edilir. İbrim'den sonra Vâdî-i Halfa'dan geçer. Burası otluk, ağaçlık, Nil'in iki tarafı kayalık dar bir vadidir: Buradan "...mahûf ve muhâtara dirahistân içre bebr ü peleng vahşî yırtıcı canavarlar havfin çekerek.." altı günde güneş görmeyen sık ormanlıktan geçip âl-i Osmân sınırı Sây şehrine ulaşır. "evsâf-ı memâlik-i âhirü'l-hudûd-ı âl-i Osmân kal'a-i Sây-ı bî-emân nehr-i Nil içinde bir vâsi' cezîrede..." diyerek şehir hakkında bilgi verir ve buradaki vahşi doğayı ve hayvanları sayar: *Her menzili çöl çölistân ve berr ü beyâbân arslan ve kaplan ve fil [ül] gergerdân ve zurnapâ ve ceyrân ve kepçe kuyruğ ve küsfend-i beyâbân ve ukâb ve su'bân ve elvân elvân humârân-ı berriler ve mahûf u vahşî canavarlar ile mâl-â-mâldir* (Y393b).

Haritada E bölgesinde yer alan bu şehir şöyle anlatılır:

E 14 Bu kal'anın adı cezîre-i Sây derler Vâdî-i Halfa / olmakla buna Sây dediler. Bu mahalle gelince çöldür ve Funcistân / altı konaktır. Ve bî-emân vâdîdir, yılan ve cıyan su'bân / 'akreb fil gergerdân arslan kaplan kepçe kuyruk çokdur. Bu kal'ayı sâbikan / Özdemir oğlu feth etmiştir ve hâlâ Mısırın hudûdudur ve Mısırın serhandi idi. / Ba'dehu Func meliki müstevlî olup andan Kôr Hüseyin Beg müstevlî olup hükûmet eder, / hem hudûd bir Vâdî-i Halfa derler cezîredir. Allâhu a'lem.

Sây'dan Vardân'a kadar gelen Evliya hatt-ı istivâ'yı yani ekvatoru geçtiğini sanır⁶. Evliya Vardân'dan sonra yaklaşık irili ufaklı 25 kale, birkaç vadi ve gölden geçerek Sennâre'ye gelir. Buradan Evliya'nın gidebildiği en güney yerleşim yeri olan Cersinka'ya ulaşır. Onun güneyindeki Cebel-i Şevâm'a kadar iner ve "hatt-ı istivâ"dan 70 merhale Nil'in başına gittiğini bildirir (Y 429a). Haritada Nil'in kaynağından Vardân'a kadar olan yerleri göremiyoruz. Haritada C bölgesinde yer alan Vardân haritadaki ilk yerleşim yeridir ve Nil'in kaynağından Vardân'a kadar olan bölge bazı genel bilgilerle yansıtılmıştır. Bu genel bilgiler, Nil'in suyunun temizliği, vahşi hayvanlar, barbar kavimler ve madenler hakkındadır.

B4 Bu cezîrede ne kadar hayyât-i / semîne ve tenânîn-i ...iyye var / ise gayrı yerlerde / yokdur. Ve kepçe kuyruk dedikleri / hayvân bu cezîrededir. / Cezîretü'l-Buhayre derler. / On beş günlük mesafedir.

Kepçe kuyruk denen hayvan Evliya'nın en çok korktuğu hayvandır. Cersinka'dan Habeşistan'a giderken Dumbiye vilayetindeki (*Ve maymûnistân ve mahûf cavanarlar içine girdik* -Y 433a) Porega şehrinde kepçe kuyruk leşine rastlarlar (Y433a) ve ona yakın Nazdi şehrinde de kepçe kuyruk ve öldürdüğü insan cesedini görürler: "*Kepçe kuyruk dedikleri mel'ûn hemân ceyrân sıfatlı ve kaddü kâmetde dahi ol cüssede, ammâ kuyruğu salkım saçak bir mel'ûn, dağlara kıcup gidi. Mezkûr herîfin yanına vardık, gûyâ pıhtı olup mahv-ı vücûd etmiş...*" (Y434b).

C3 Bu semt dağları vâdîleri ekserî mu'azzam dağlar <.....> / sâkinlerdir. Ve çokluk kumdur. Hattâ ki melikleri <.....> / âdem-zât yokdur derler. Ve yedikleri fil <.....> / ve sâir hayvânâtı ve yılanı ve çıyanı yerler.

SN'de Vardân'dan sonraki Sudan topraklarında kal'a-i Donkola-i Berberistân'da "*Ve kedi eti yemek mübâhdır, ciddi kutta ya'nî lezîz kedi deyüp vakt-i zârûretde yerler. Ve Nil-i zülâli nûş ederler. Bir kabîlesi dahi sahrâlarda zürâfe ve pîl ve gergerdân ve ceyrân sayd u şikâr edüp...*" (Y404b).

Donkola'da insanlardan *ecnâs-ı haşerât* olarak söz eder (Y 405a). Donkola'dan sonra Nil içindeki Tangusi kalesine gider: "*Bu kal'a cezîresinde çok timsâh olur. Her bâr koyun ve sığır ve deve kapar, suya gark edüp yavrularına nafaka eder. İsvân timsâhlarından mel'ûn timsâhı vardır. Her birnin kaddi kırkar ve ellîşer zirâ' gelür*" (Y 405b).

⁶ Vardân'ın ekvatorun ötesinde olduğunu söyleyen Evliya, Narinte (/Narnarinte)'de ekvatoru geçtiğini düşünür (Y 396b). Ekvator Viktorya gölünün kuzeyinden geçtiğine göre Evliya yanılmaktadır.

Donkola'dan sonra “Berberî hâneleri” olan Şehr-i İdey’de “... halkının me’kûlâtı darı ve timsâh ve kedi ve tilki ve misk kedisi ve Nil balığı yerler” (Y409a).

Sennâre’den güneye (Nil’in kaynağına doğru) yola çıkan Evliyâ, Cersinka’ya değin vahşi hayvanların bulunduğu vadilerden geçer. Bu yol üzerinde Şehr-i İberistân’dan sonra Donkaade’de halkı “zâgî ve dâgî ve yağî ve bâğî kavm” dir ve vahşî hayvan yerler (“ammâ kedi ve gergerdân ve himâr-ı berrî ve toprakdan hâsıl olur yer sıçanı ve maymûn ve ceyrân ve sığın ve hargûş yerler”) (Y424a).

Evliya, buradan timsahları seyrederek geçer “Bu şehirden kalkup yine cenûba Nil kenârınca giderken niçe bin ejderhâ-misâl timsâhları temâşâ ederek gâh rimâl ve gâh türâb ve cibâl aşarak ...” Cebel-i Sindâs-ı Hazret-i İdrîs’e ulaşır (Y424a-426a).

Evliya Cersinka’da Nil’in kaynağının bulunduğu Cebel-i Kamer yakınındaki Kamer şehirden gelen bir tüccarla yaptığı konuşmadan bu bölgenin karadan geçilemez olduğunu öğrenir, en büyük engel vahşi doğa ve kavimlerdir: “... Zîrâ yolları gâyet mahûf u muhâtara yerlerdir... dağistân sengistân yerler olduğundan âbâdân değildir. Sencere derler bir kavm vardır, dîn diyânet nadir bilmezler, kendülerden gayrı bir mahlûk görseler elbette dutup kebâb edüp yerler” (Y430a).

Özetle; Evliya, haritada adı geçen vahşi hayvanları Nil ve Funcistân yolculuğu boyunca sık sık görmüştür. SN’de timsah, sakankûr, özellikle kepçe kuyruk, yılan, arslan gibi hayvanlardan, fil ve kartallardan; fil, timsah, kedi, maymun gibi vahşi hayvan yiyen kavimlerden, onların timsahla cinsel ilişkilerinden bahseder.

B5 Ma’âdin-i zeheb.

Altın ve altın madeni, Evliya’nın Fûncistân yolculuğu boyunca sık sık varlığını vurguladığı bir madendir. Vardân’dan sonra gittiği ve Kôr Hüseyin beyin yağmaladığı Firdâniye kalesindeki altın yataklarından söz eder: “Ammâ bu kavm bu kal’anın derûn u birûnun ol kadar kazmalar ile kazup harâb u yebâb edüp hadden birûn tibr çıkardılar, ya ’nî altun toprağı buldular” (Y 400b).

Sennâre’de pek çok kıymetli maden bulunduğunu belirten Evliya, buradaki altın yataklarından özellikle söz eder: “Ve diyârında kırk elvân ma’âdin-i hâslara mâlikdir kim bir pâdişâh mâlik olmamışdır. Cümleden ziyâde çöl ve çölistânında altun tibri pâymâl-i rimâldir... Yine böyle iken vakt-i seherde cümle yılan ve çiyânları bî-mecâl iken altun tibrin cem’ edüp firâr ederler... Bunun emsâli nice ma’âdinler ve mutalsamâtli defâyîn künûzlar vardır ve kim cümle râyegândır” (Y413b-414a).

Sudan sınırında Habeşistan’la canlı bir ticaret ilişkisinin olduğunu, altın çok olmasına karşılık işlemlerini bilmediklerini söyler: “...aslâ bey’ ü şîrâlarında altun ve gurus yokdur. Ve tibrleri gâyet çokdur, ammâ kal edüp altun sikkeli etmeğe bilmediklerinden sikkeleri yokdur” (Y 414b).

Evliyâ, Sennâre’den Habeş’e giderken de Koz vadisinde bulunan madenlerden söz eder: Koz kavmi “cümle uryândır, ancak avret yerleri ceyrân ve arslan ve kaplan ve bebr postları ile mestûrdur ...Ve dağlarında sommâkî kayaları gördük. Ve kurşum ve kükürd ve altun ve gümüş ma’âdinleri kendi biter kendi yiter...” (Y432b).

Haritada; C bölgesinde buraların boş araziler olduğu, insan ve hayvan yaşamadığı, barbar kavimlerin olduğu, toprağının kırmızı olduğu yazılıdır. Ve Nil’in kırmızı akmasının nedeninin de bu olduğu bildirilir.

C4 Bu vâdiler hâfidir ve hâr [u] yâbisdir esed(?)dir, benî-âdem sâkin olamaz ve hayvân gezmez ve toprağı kızıl ahmerü’l-levn / yâkut gibi kızıl olmağla füzûni mübârek Nîlde kızıl ve kırmızı olduğuna bâ’is-i sebab budur diyü rivâyet ederler. / Ve bu kızıl

toprakdan tâ Cebel-i Kamer'e varınca üç yıllık mesîre yoldur. Vâdî-i harâbdır, lâ ins ve lâ cân ve lâ hayvân yokdur.

Evliya'nın Fûncistân seyahatinin uç şehri Cersinka'da temmuz ayından önce kırmızı toprak yağıp kayaların ikiye üçer arşın kırmızı toprakla kaplanıp temmuzda da yağmurların yağması ile bunların Nil'e karışması sonucu Nil'in kırmızı aktığını bildirir: “*mâh-ı temmûzdan evvel ol fâ'il-i Muhtâr kâmil bir ay âsumândan kırmızı elenmiş amber-i hâm misâl bu diyâra toprak yağdurup cemî'i sahrâda olan mücellâ mermer kayaları ikiye üçer arşın toprak setr eder... vakt-i Temmûz dahi erişüp âsumândan üç ay eyle matarlar boşanup bu mücellâ taşlar üzre yağın toprakları bu vilâyetlerden seyl-i revân sürüp Nil'e döker. Nil dahi seylden cûş-ı hurûşa gelüp ol kırmızı toprak çamuriyle Temmûz'da cerey'an ederek Mısır'a gelmesinin sebebi bu vilâyet-i Cersinka'ya yağın toprak sebebiyle...*”(Y430a).

C5 Bu vîrân arz-ı kızıl toprağa varınca dört aylık vâdî-i sahrâ yoldur. Ve buradan ötesi harâbdır, benî-âdem sâkin olacak / köy kend 'imârât yokdur. Muhtelif elvân ağaçlıktır. Ve dürlü dürlü muhtelif elvân otlar haşâyış ve ekserî / otları bahârdır. Ve içinde olan haşerât-ı mârân u su'bân 'akreb ü çıyan ve fil gergedân kepçe kuyruk / bebr arslan ve kaplan ve yırtıcı hayvânât çokdur. Benî-âdem amân bulup ilerü öte yanına / geçüp varamaz.

Evliya bu bölgede “... *semm-i helâhilli kepçe kuyruk gibi ve su'ban ve evren gibi hayfnâk canavarlar vardır. Ve yılan u çıyan ve akreb ve fil ve gergerdân ve arslan u kaplan ve bebr ü peleng ve ukab ve yırtıcı canavarlar gâyetü'l-gâye çok...* (Y 430a) olduğunu yazar.

Sennâre-Cersinka arasında geçtiği vadiler ve Şilcelâh vadisi çok sayıda fil, gergedan, bebr, peleng, hargûş, hımar, kazık boynuz, zürefâ, kûsfend gibi hayvanların olduğu bir vadidir (Y 426b). Daha sonra *Vâdî-i Nâr-i Cahîm*'den geçer (Y428b). Burası iki kaya arasında vahşî hayvanların olduğu bir vadidir: “*İki kaya mâbeyninde helâk ola yazdık. Ve hesâbin cenâb-ı Bârî bilür ankerek yılanları ve katır yılanı ve akrepler var kim şiddet-i hârda bu askerî hengâmelerin görünce herbiri birer su'bâna dönüp der-ân cân verüp cânsız kaldılar. Anı ubûr edüp dereden taşra çıkınca tâze cân bulup ana karîb bir vâdî-i ferâhşâd içre...*” (Y428b).

C Bölgesinden itibaren Evliya'nın geçtiği yerleşim yerlerini izleyebiliyoruz.

C6 Vardân Bu mahal Nîlin şarkıyyesinden tarafa Kal'a-i Vardân nâm ve Medînetü'l-kübrâ derler Func pâdişâhın hükmünde dâbiri / hâkimi oturur. Bir yigirmi bin siyâh-çerde zencî askeri vardır cümlesi / mümînîn-i muvahhûdîn kavmdir. Amma güneşin harâret ıssısından tenleri gâyet siyâh / esveddir. Hem za'ifler ve nahîf kavmdir.

SN'de “*Şeddâdî tula-binâ bir kal'a-i zîbâdır. Fûncistân melikinî dâbiri hâkimdir ve dâbirin tahtıdır. Gâyet ma'mûr u müzeyyen şehrdir... on yedi bin siyâh çerde askere ve iki kere yüz bin Zengî ve Berberî ve Fûncî reâyaya malikdir. Ve cümlesi mezheb-i Şâf'ide mü'minlerdir. Ve yedi câmi'leri ve kırk adet zâviyeleri...mekteb-i sıbyânı... vardır...*”; “*Ve şiddet-i hârdan âdem beyninden pişer. Ve cümle halkı tüccârdır. Kaçan bir diyâra girseler, bâr u büngâhların ve zâd-ı râhilelerin deveye ve file yükledirler. Ve bu şehrin kiblesi poyraz rûzgârı üzredir, kibleye teveccüh olundukda güneş sağomuz tarafından tulû' eder. Ve habeş ile bu şehrin mabeyni poyraz cânibine yigirmi konakda varılır. Bu vilâyet Habeş'den ileri hatt-ı istivâ tarafına düşmüşdür*” (Y398a).

SN'de Vardân'ın hemen yanındaki Sindî şehrindeki askerleri tarif ederken “... *Ol kadar za'if ü nahîf kavmlerdir kim derilerinden üstühânları zâhirdir...*” der (Y397b). Bu da haritada birbirine yakın yerlere ait olan bu bilgilerin birleştirilerek verilmiş olduğunu gösterir.

D 4 Hafîr-i Sağîr kal'asıdır. Kör Hüseyin / taht-ı hükmündedir. Yigirmi bin siyâh çerde zencî / askere mâlikdir. Ve nice kerre yüz bin deveye ve hecîne / mâlikdir. Bin yüz ulu tağları vardır. Vâdî-i sahrâları / çokdur, hayvânât gezer, sığır gibi câmûs gibi ve develer

gibi bu tağlarda vardır. Vâdî-i <.....> / ve mesâlik bu memerri (?) vardır. Mağrib zemîne ve Tatâvân'a ve Merânkûş'a ve Fezzânî'ye ve Bornuv'a ve Tekrûr'a ve Sennûre'ye ve Berberiyeye ve <.....> / Bu tağlarda ekserî zümürüd taşları çokdur. Ve vâdîlerinde nuşâdir ve tuz ve nebât hâsıl olmuştur. Mervîdir. Cebel-i kerâkime yolları vardır...

SN'de bu bilgileri Hafîr-i Sagîr'den hemen sonra olan Hafîr-i Kebîr'de buluyoruz. Burası Kôr Hüseyin Beg'in tahtıdır ve Evliya onun sarayında misafir edilir: “*Develeri sahrâlarda sürü sürü ve bî-hisâbdır. Koyunları ve keçileri ve sığırları kezâlik lâ-yu'addır*” der (Y397a).

Evliya, Hafîr-i Sagîr'den önce geçtiği İsvân'da zümrüt çıkan Nûbe dağlarını zikreder: “*İsvân'ın cenûb cânibinde olan kûh-i bâlâların*” arkasının “*sevâd-ı azîm*” Nûbe vilâyeti olduğunu ve “*Zîrâ ma'âdîn-i zümürüd Nûbe dağlarında hâsıl olur, kûhkenleri ka'r-ı zemînden çıkarırlar, anıniçün halkı mün'imdirle... ammâ hakîr varup görmedim gören âdemleriyle ve vilâyeti halkıyla İsvân'da müşerref olduk*” (Y386b) der. Ayrıca Circe hâkimi Ali Beg'in zümürüden kâse, fincan hancer kabzası eğer kaşı süsleri yaptırıp zengin olduğunu “*Nûbe halkı nakl etdiler*” diyerek Nûbelilerden duyduğunu, fakat “*hâlâ mu'attal imiş*” diyerek vurgular (Y387a). Evliya'nın duyum yoluyla aktardıkları haritada “**mervîdür**” kelimesi ile özetlenmiş olmalıdır.

Bundan başka Evliya, İsvân dağlarındaki madenlerden ve bunların çokluğundan söz eder: “*Ve bu İsvân'da kırk güne ma'âdîn hasıl olduğundan (Y387b) mâ'adâ tuz ve natrûn ve şem'-i asel ve sâbûn-ı arz hâsıl olur... Ve bundan mâ'adâ Cebel-i İsvân'da kırk güne ma'âdîn vardır, ammâ istihrâcın bilmezler. Ve bu mahalle Nîl dört aylık yol amâristândan gelir ve iki aylık yol Nûbe diyârından gelir ve iki ay Berberistân ve Fûncistân'dan ve dört ay cenûb tarafında harâbistândan gelir*” (Y 386b).

Burada Hafîr-i Sagîr ve İsvân'a ait bilgilerin birleştirilmiş olduğu düşünülebilir.

D 12. Bu kal'aaya Hafîr-i Kebîr derler mu'azzam kal'adır ve büyük şehirdir. Sâkin halkı siyâh Zencîdir / ve cümlesi mü'minîndir. Ve bu şehirde câmiler ve mescidler ve hânlar ve hammâmlar ve imârât-ı hayrât / çokdur. Kôr Hüseyin Beg'in taht-ı hükmündedir. Ve bu şehirde kumâş bogası / ve gömlek bezi gâyet makbûldur ve fil dişi ve gergedân boynuzu ve keler derisi / ve abanoz ve saç ağacı yollarında ve sokaklarında dökülmüş yatur, gâyet em(î)n ü emân / memleketdir. Bu kal'ada Kôr Hüseyin Beg'in yetmiş bin cerd[e] siyâh Zencî askerî vardır harb u kıtâle / hâzırlardır.

Bu bilgileri SN'de paralel olarak buluyoruz:

Der beyân-ı kal'a-i Hafîr ve taht-ı kebîr... Bu kal'a-i azîm cânib-i garba şekl-i müselles Şeddâdî binâ-yı kavîdir. Bizzat Kôr Küseyin Beg'in tahtıdır... Ve bu kal'a içre cümle bin altmış... evlerdir. Yigirmi mihrâbdır. Cümle halkı Şâfi'iyü'l -mezheb ehl-i sünnet ve'l-cemâ'at musallî âdemlerdir... Ve elli kadar zâviye ve bir imâret ve iki vekâle-i muhtasar ve altı mekteb ve yigirmi sebîl ve bir hammâm-ı sagîr ve yüz mikdârı dükkân ve on kahve ve yigirmi bozahanesi vardır. Ve cümle dükkânları şeb u rûz açıktır, metâ'ları şöyle durur, gâyet emn ü emândır. Bu kal'anın yedi yüz askerîsi ve elli bin Berberî ve zâgî re'âyâsı vardır. Zîrâ'at edüp ganîmet ederler Hamd-i Hudâ bu şehirde buğday ekmeği gördük... Ganîmet şehirdir... Ve bu şehrin kıblesi şîmâl cânibine meyillidir., zîrâ hatt-ı istîvâ üzre bulunmuşdurkal'a-i Sindî... Bu Sindî'nin çârşû-yı bâzârında ve mahzenlerinde fil dişi ve gergerdân boynuzu ve keler derisi ve abânûs ağacı dağlar gibi bâzâr yerinde pâymâl-i rimâl olup bî-kıymet yatur...” (Y 397a-b).

Haritada da kalenin üçgen şeklinde olduğu görülür.

E11 Bu kal'anın adına Sese derler. Kôr Hüseyin Beg'in taht-ı hükmündedir. / Ve bir bin mikdârı kamışdan evleri vardır. İçinde sâkin on bin / siyâh-çerd[e] zencî askerî vardır. Çarşu bâzârı yokdur. Ve ceng aletleri / mancınık ve mızrak ve teber ve kemândır. Ve fil ve esb ve hecîn süvârlardır. Ve Habeş serhandlerine yedi / konaktır. Ve mahall-i istîvâü's-

şems cenûbına yedi derece ötedir, yedi bin fersah / cenûbiyyede istivâ-i güneşden öbür cânibindedir. / Allâhu a'lem.

SN'de de Sese hakkında benzer bilgiler vardır; fakat ev ve asker sayısı farklıdır:

“... Nil'in cânibi garbisinde bir kal'a-i metindir ... hâkimine vardık. Kör Hüseyin Beg tarafından bir esmerü'l-levn bir âdemdir... Kal'ası bir yalçın kaya üzre şekl-i müdevver bir Şeddâdî binâ küçük kal'adır. İçinde yüz mikdâr kamışdan hâneleri var. Top yokdur ammâ mancınıkları var kim vâcibü's-seyrdir. Hakîr ricâ etdim der vasf-ı mancınık-ı Nemrûd-ı la'in üç kantar gelir bir seng-i hârâyı mancınıkdan atdılar... Bundan gayrı âlât-ı silâhları ok ve yay ve kılıc ve sapan ve huşt vemızrak ve çatal harbe ve fil kalkanı kullanırlar... Bu kal'aya tâbi' re'âyâları kırk elli bin kara saçlı esvedü'l-vech âdemlerdir. Ve cümle uryânlardır, ancak avret yerleri mestûrdur...” (Y396a).

Evliya, SN'de Kolombo ile Menzil-i Vâdî-i Halfâ arasında 7 Şellâlât olduğunu yazar. İlk Şellâl Kolombo'da. İsvân'dan hemen sonra büyük ve son bir Şellâl vardır. Nil'in burada kayaların arasından dar bir boğazdan aktığını ve gemiciler arasında meşhur olan bu Şellâl'den gemilerin âdetâ uçarak geçtiğini bildirir.

F16 Bu mahallerde şelâldir yüksek tağlardan Nîl akar. Ve bu / mahalde boğazı Zü'l-yezen kesüp dağları Nîli akıtmıştır. / Ve Nîlin iki cânibi evc-i semâya ser çekmiştir. Siyâh boz(?) kara kayalardır. / Ve bu mahalde ba'zı gemileri boşadup makaralar ile kayalardan çeküp / İbrim tarafına aşururlar. Ammâ gâyet muhâlifdir. / Evâyil-i zamânda... bu mahalden akarmış.

Evsâf-ı Kal'a-i Kolombo... Ba'dehu Kabâbita elinden Seyf-i Zülvezen feth edüp taht edindi. Ba'dehu bu Şellâl boğazın kayalardan kat'a edüp Mısır cânibine akıtdı... (Y384b).

Eflâke ser çeküp garb tarafın Nîl döğer. Zülvezen kayaların kesüp bir boğaz açmıştır. Mısır'dan gelen gemiler bu boğazdan yüküyle ubür edemez, yükün boşaldup gemi hafif oldukda gemileri makara ile yokuş yukarı çeküp İsvân tarafına aşururlar, ba'dehu yükün develer ile taşıyup yine yükledirler” (Y385a).

Nil bu mahalde yedi boğazdır. Arab ve Rûm mellâhları içre Şellât boğazları meşhûrdur kim bir merhale yerden Nil'in feryâd u figânı istimâ' olunur. Zîrâ azîm dağlar ve kûh-ı Bîsütûn misâl kayalara urup girdâ misâl cereyân eder bir boğazı vardır, Nil kendüyi bir minâre kaddi yerden pertâb eder... Hikmet bu kim ba'zı Şellât gemisi bu girdâbdan Nil ile uçup aslâ hatâ gelmez, cereyân edüp Allâh diyerek ubür ederler. Zîrâ iki cânibi Cûdî dağları gibi semâye münkâlib olmuş dağlardır... (385a).

G1 Bu mahal kal'anın adı Zü'l-yezen inşâ / binâsıdır. Bu mahalde Nîl-i mübârek yalnızca kayalardan inüp akar. / Bu mahalde Nîlin sadâ ve âvâzın gürültüsün bir konak yerden istimâ' ederler. / Mısır gemileri bu mahalle gelüp 'ubür olamaz, bundan öte gemiyle geçilmez.

SN'de İsvân'dan sonra “**evsâf-ı Şellâlât Bogazı** bu Şellâl boğazların Kolombo kal'asından beri üç merhale yer temâşâ etmedeyiz. Lâkin bu şellâl-i azîmdir kim nihâyet-i Şellâl'dir, Rûm, Arab u Acem'de meşhûrdur. Şellâl-i evvelde bir hayli evsâfi tahrîr olunmuşdur **Bu mahalde dahi Nil'in iki cânibi semâya münkâlib olmuş boz kayalardır... Gâyet mahûf u mehîb cebellerdir... Bu mahalde gemiler ra'd gibi Nil ile dağlardan uçar Urbân gemicilerinden gayrı bir âdem bu cür'ete tahammül etmeyüp cümle tüccârı taşra çıkup boğazı ubür edince karadan giderler. Bu mahallin kayaları birbirine karîb dar boğazdır... Telattum-ı Nil'den ve feryâd u figânından âdemîn kulağı asam olur. Ve dâ'imâ Nil'in hiddet ile cereyân etmesinden bu mahalde dâ'imâ havâdan gûyâ yağmur yağup âdemi nemnâk eder... (Y 388b).**

... *Ve bu mahalde Nîl'in sayha-i şiddetinden süknâ dahi mümkün değildir. Âdem birbirinin kelimâtın istima' etmeğe vezîr alay çavuşları gibi na'raya rehâ buldurmağa muhtâcdır. Hele hakîr şiddet-i hârda sehl istirâhat edince serâsîme olduk* (Y389a).

Bu paralel bilgilerin yanı sıra Nil'in bu dar boğazdan akarken çıkardığı gürültülü ses ve bu sesteki dolaylı işitememenin hem haritada hem SN'de vurgulanmış olması dikkat çekicidir.

F22 Bu bir vâdî-i sahrâ Vâdî-i 'Urbân derler, bunda 'Urbân / yılda bir kerre cem' olurlar, anıncün Vâdî-i 'Arab / ve 'Urbân derler.

Evliya, Vâdî-i Arab'dan geçer ve SN'de de hemen hemen aynı cümlelerle anlatılır: "...bir vâsi' çemenzâr sahrâdır. Cümle *urbân yılda bir kerre bunda cem' olup yedi yedi gece bey ü şîrâ olduğuy için Vâdî-i Arab derler*" (Y390b).

F25 Bu mahal Nîlin şarkiyyesinde 'Urbân-ı Ebû Hûr nâm kabîle / saçlı siyâh zenc[il] kara 'Urbândır. Dîn dinâyet bilmezler, / haşır neşir kıyâmet yokdur derler.

Aşâyir-i Ebûhûr'dan geçen Evliya bu kabile hakkında şu bilgileri verir: *Sekiz yüz mezmûm u müflis Urbân-ı siyâh-likâ kavm-ı bed-likâ kara saçlı Zengî Araplardır. Aslâ dîn, dinâyet ve haşır u neşir nedir bilmezler...*" (Y389b).

F26 Bu mahal bir beldedir adına Kûştâmine derler. İkiyüz kamışdan / evleri vardır. Ve halkı mutî', bir mescid ve zâviyesi vardır. / Ve bir kahvesi ve bir bozacısı vardır. Bunda / Zinnûr Künûz Fâriğ Senyâl 'Urbânı / iki bin kadar müslüman geçinür / bir kavmdir. Ammâ avretleri / setr olmaz uryândır / avıb değildir. Bu / / Künûz /

Evliya, Ebûhûr'dan sonra Kabâ'il-i Senyâl ve Beled-i Kûştâmine'den geçer. SN'de "*iki yüz kamışlı re'âyâ evleridir. Ve halkı mutî' ve bir zâviyesi ve bir kahvesi ve bir bozacısı var. Bunda dahi Künûz Urbânından bir kabile haymeleriyle sakinlerdir*" (Y390a).

SN'de bundan önce yer alan kabîle-i Senyâl ise: *...iki bin müslim kavmdir. Urbân olduklarından avretlerinin yüzleri uryândır*" (Y389b).

Evliya'nın Kolombo kalesinde verdiği bilgiler: "*hâlâ İbrîm sancağı hükmünde ve İsvân kazası nâhiyesinde dizdâri ve neferâtları ref' olup derûn-ı kal'ada üç yüz hasır evli Benî Ca'fer kabîlesi sâkinlerdir. Müslim geçinirler, ammâ mezhepleri Ca'ferîdir. Ve kal'a hâricinde ve çölde sâkin olurlar. Cümle altı bin kavimdir. Emvâl ü erzâkları vefret üzre mün'im kavmdir*" (Y384b).

Bu bilgiler haritada hemen hemen aynı içerikle özetlenmiştir:

G8 Bu mahal kal'a harâb vîrândır. / Bu kal'anın adı KLRHBV (*Kolombo) nâm İsvân nâhiyesidir, içinde ağa ve neferâtı yokdur, / ancak etrâfında sâkin üçyüz mikdârı kamışdan hasırdan / evleri vardır. Benî Ca'fer kabîlesi derler. Ve müselmân geçinirler / ammâ mezhepleri Ca'ferî mezhebdir ve 'âsîlerdir, / kimseye itâ'at etmezler. Ve yedikleri kût-ı hurmâdır / ve erzâk mahsûlları hurmâdır, / be-gâyet hurmâ çokdur / bu mahalde.

Haritadaki Dil ve Anlatım Özellikleri

Bilindiği gibi, Evliya Çelebi'nin SN'deki dil ve anlatımı Osmanlı nesir edebiyatı içinde kendine özgü yapıya sahiptir. Haritadaki söz varlığı ve kullanım şekilleri Evliya'nın SN'deki karakteristik dil ve anlatım özelliklerine uyması bakımından dikkat çekicidir. Haritadaki cümleler, SN'deki cümlelerin aynısı olmamakla birlikte aynı üslupla kurulmuştur. Evliya'nın SN'deki kelime türetme yöntemlerine benzer yöntemlerle türetilmiş kelimeler kullanılmıştır. Tipik örnekler:

SN'deki klişelerden:

evc-i semâye ser çekmiş (F16)

harb u kitâl (D 12)

ma'mûr u şenlik (M 18)

bâg u bostân (Hc 13)

Arapça kelimeleri tekili ve çoğulu ile aynı söz grubunda kullanma:
memleket-i ekâlîm-i Zengibâr ve ekâlîm-i memâlik-i arz (B1)

Ve bağlaçlı ve secili sıralamalar:

haşerât-ı mârân su 'bân 'akreb çıyan ve fîl gergedân kepçe kuyruk bebr arslan ve kaplan ve yırtıcı hayvânât (C5)

'acâyibâtı ve garâyibâtı lâ-yuhsâ (B3).

lâ ins ve lâ cân ve lâ hayvân yokdur (C4).

sengistân ve fûncistân daglarıdır (I 21 Burada Funcistân yer adı olarak söz konusu değildir, salt uyak yapmak için kullanılmıştır.)

mezkûr mastûr ve medfûn (Hc 9) (secilerde uyak ve önuyak yapma)

Verilen bilgidен sonra Evliya'nın hayret ve hayranlık duygusunu vurgulamak için çok sık kullandığı Arapça ünlem ifadeleri:

Allâhu a 'lem (A1, C1, E11)

V'allâhu a 'lem (A2,B3)

V'allâhu a 'lem bi-mâ fî ilmih (A3)

Bi-kudretihi te 'âlâ (E8)

Bi-emri 'llâh (F23, Ja 5, La 2)

Bi-emr-i Hudâ (Jb2); *be-fermân-ı Hudâ* (Arapça *Bi-emri 'llâh* için Farsça anlamdaşı kullanılmıştır)

Bir sırrı hikmetdir (Hb6)

İbretnümâdır, subhâna 'llâhü 'l- 'azîm (C7)

Hasaraha 'llâhu te 'âlâ (Jb 18)

Rahimehümu 'llâh (Jb 10)

Sayısal bilgilerdeki klişe vurgular:

niçe kerre yüz bin (D4)

nice yüz bin kerre yüz bin (Hb 15)

Karşılaştırma klişeleri:

var kıyâs eyle / nemikdâr mesîre yoldur (C1)

imdi buna göre kıyâs eylesiz (Jb 3)

Özellikle Arapça ve Türkçe anlamdaş kelimeleri arka arkaya kullanması:

dürlü dürlü muhtelif elvân otlar (B5)

vâfirdir (D7), *çokdur* (D8)

göl buhayresi (F14)

buhayresi ya 'nî gölleri (Ka 24)

ulu 'âlî taglardır (I 21)

'âlî taglar (I 23)

ulu taglardır (Jb 19)

fâris atlu (Ka 12)

mahal yerleri (Ka 19)

'azîm büyük (İ 7)

ba 'îd irak (Hb 19)

kum rimâl (Ka3)

arz-ı kızıl toprak (C5)

arz toprağı (D8)

toprağı kızıl ahmerü'l-levn yâkut gibi kızıl olmagla... kızıl ve kırmızı olduğuna bâ'is-i sebab (C4) SN'de geçen “âdem hayrân olur” (Y378b) ifadesi “insân hayrânda olur” (Ha 7) biçiminde değiştirilmiştir.

Türkçe kelimeyi Farsça tamlamada kullanması ve Türkçe kelimeyle tamlama yapma: *İstivâ'ü 'ş-şems ... istivâ'-i güneşden* (E 11)

Arapça kelimenin üzerine Farsça ek getirerek kelime türetme ya da Farsça kelimedden Arapça kurallarla kelime türetme Evliya Çelebi'nin üslubunun tipik özelliklerindedir:

mekâbiristân (Jb9-10)

meshût (F3), *meshût taş olmuşlardır* (F23)

Meshût kelimesi, Evliya usulü Farsça *saht*'tan Arapça *ism-i mef'ûl* olarak türetilmiştir; taşlaşmış, taş kesilmiş anlamındadır. Haritada F23 Vâdî-i Sübû'dur. SN'de Vâdî-i Sübû'daki arslanlar için “*bi-emri'llâh taş olmuşdur*” ifadesi kullanılır (Y390a).

Mizahi kullanımlar:

leylek kavmi (Hb15): Leylek sürüsünü teşhis yoluyla kavim olarak niteliyor. *Mîrî Bal* (Kc 20): Birimbâl şehrinin adını “bal” dolayısıyla Mîrî Bal biçimine sokuyor. Mîrî yani “devlet malı” ele geçirenin karşılıksız olarak kullanacağı bir mal olması çağrışımıyla “bal” kelimesi arasında kelime oyunu yapıyor.

Bunların yanı sıra SN'de geçmeyen *serhand* (D 2,4,7,9; E 11-14; G 2,3,6), *kühân* (D 2, 5; İ 20), *kühâne* (D 3, 10), *köylü* (La2) gibi kelimeler de bulunmaktadır.

Harita ile SN arasındaki gerek bilgi gerekse söz varlığı ve üslup özellikleri bakımından saptanan paralelliklerden başka haritayla Evliya Çelebi'nin ilgisi açısından dikkat çekici olan bir iki özelliği daha belirtmek yerinde olur:

Birincisi; Nil haritasının doğusunda (bkz. yayın M bölgesi) Evliya'nın Nil seyahatinden önce Hac yolculuğu sırasında geçtiği ve SN'de zikrettiği su kaynakları bulunan konak yerlerinin yer almasıdır. Bunların arasında Evliya'nın hac yolculuğu sırasında uğradığı Tûr-ı Sînâ'daki “deyr” de bulunmaktadır (bkz. yayın M51). Evliya, bu “deyr”in (St. Katerina Manastırı) patrikinden geçiş belgesi (*papinta kâğızlar*) almıştır (Y380b-381a)⁷. Ayrıca haritanın kuzeydoğusunda (bkz. yayın N bölgesi) Evliya'nın daha önceki seyahatlerinde geçtiği şehir adları karışık ve genel olarak serpiştirilerek gösterilmiştir. Bunların çoğunluğu Malatya, Erzincan, Kütahya, Antalya, Antakya, Bolu gibi Anadolu'da bulunan şehirlerdir. Bu yer adlarının haritada bulunması Evliya'nın kendi seyahat hafızasının yansımaları göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

İkincisi ise; haritada Rossi'nin de adı geçen makalesinde belirttiği üzere, Defterdar Melek İbrahim Paşa'nın (öl. 1097/1685) “*rahmetu'llâhi aleyh*” ifadesiyle zikredilmesidir (bkz. yayın Jb1)⁸. Evliya, kendisinin Kahire'de bulunmasından önce 1661-1664 yıllarında Mısır valisi olan Defterzade Melek İbrahim Paşa'nın Kademü'n-Nebî'de yaptırdığı hayratlarından SN'de övgü ile

⁷ SN'de “*Ve Freng bitriki bir sâ'at bağışlayup bir papinta kâğızları verdiler kim, “Seyyâh-ı âlemdir gelüp Tûr-ı Sînâ'yı ziyaret etmişdir. Yedi kıral diyârında kimse mâni' olmaya” deyü yedi bitrikden papintalar alup...*” (Y381a) diye belirttiği bu belge Yunanca olarak Pinelopi Stathi tarafından bulunup İngilizce olarak yayımlanmıştır. Bkz. Stathi, Pinelopi. “Greek Patriarchal Letter for Evliya Çelebi” *Archivum Ottomanicum* 23. 2005/2006. 263-268; Tezcan, Nuran “Evliya Çelebi'nin Belgesel İzi “Papinta Kâğız” *Toplumsal Tarih* (Mayıs) 2007, ss. 31-35.

⁸ Rossi, a.g.y. 75.

bahseder (Y115b-116a; Y224a; Y225b). Ayrıca Evliya, Nil yolculuğu dönüşünde Kethüda (Semiz) İbrahim Paşa'dan sonra Mısır valisi olan (1673-1675) Canpoladzade Hüseyin Paşa'ya intisap eder ve onun hayratlarının yapımına bizzat şahit olur: “*Ve yine bu Nil'i sed etmek için Kadem'ün-Nebî önünde ve beled-i Besâtîn önünde Cîze hâkinde ve Nil sâhilinde iki sedd-i resîfler inşâ etdi kim her biri Nil içinde yüzer zirâ' girmiştir ve seksener zirâ' kadleri ve elişer zirâ' arzları. Böyle birer sedd-i kavî olduğuna hakîrin fakîrâne tarihidir: Evliyâ göricek esâsın anı / Dedi târihini binâ-yı azîm. Sene (...)* (Q 351a P345a). Haritada yine “*rahmetu'llâhi aleyh*” ifadesiyle zikredilen Canpoladzade Hüseyin Paşa (öl. 1091/1680; haritada *Cânbûlâd nâm zâde* şeklinde yanlış yazılmıştır bkz. yayın Jb2)'nın, Evliya'nın seyahati sırasında bulunmayan bu eserleri (bkz. Yayın Ja7 ve Jb 2) haritada resmedilerek gösterilmiştir.

ORHON HARFLERİNİN MUHTEMEL EN ESKİ ŞEKİLLERİ OLARAK KUZEY HİNDİSTAN BÖLGESİ'NDE SAKA / KUŞAN DÖNEMİ YAZILARI

Mehmet TEZCAN

1. Giriş

Göçebe muhitinden gelip Türkistan ve Kuzey Hindistan sahasına yerleşerek buralarda çeşitli devletler ve hanedanlar kuran ilk sülale Sakalardır. Sakaları daha sonra Kuşanlar, çeşitli Hun zümreleri ve Türkler takip etmişlerdir. Esas itibarıyla atlı göçebe bir yapıya sahip olan ve yazı, alfabe, takvim ve para gibi daha çok şehirli toplumların ihtiyaca binaen kullandıkları usulleri bilmeyen bu topluluklar, yeni geldikleri çevreye çok çabuk uyum sağlıyorlar, sıklıkla da bir önceki hanedanın ismini alarak kendilerini onların devamı olarak niteliyorlardı. Göçebeler, bir yandan onların yazı, alfabe, takvim gibi medeni usullerini kabul ederken, diğer yandan da onların dini geleneklerini, adetlerini benimsiyorlardı. Bürokratlarını ve devlet idarecilerini onlardan seçiyorlar, onların unvanlarını benimsiyorlar, paralarını taklit ediyorlar, hatta idare sistemlerini de yeni şartlara göre onlara uyarlayarak bölgedeki hâkim unsurun devlet yapısını, idare anlayışını kabul ediyorlardı. Ancak, zaman içerisinde kendilerini geliştirdikten ve bölgeye kabul ettirdikten sonra bazan kendilerine has olan yeni “icatlar” geliştirdikleri, yazı, alfabe ve takvimlerine eklemeler yaptıkları, önceki yapı aynen veya kısmen devam etmekle birlikte “milli” özelliklerini de devlet ve toplum hayatına yansıttıklarını, bunları fiilen uyguladıklarını görüyoruz. Türkistan’da ve Kuzey Hindistan’da Sakalarla başlayan bu göçebe – yerleşik kültür birlikteliği ve karşılıklı etkileşim, Kuşanlarla ve onlardan sonraki diğer devletlerle devam etmiştir. Saka çağından itibaren Kuşanlar vasıtasıyla MS VI. yy.daki “Türk” asrına kadar takip edebildiğimiz önemli bir etki de yazı ve alfabe olup, bunlar arasında, ilim âleminde “bilinmeyen yazı” tabir edilen ve yoğunlukla eski Saka ve Kuşan topraklarında bulunan bu yazı ile yazılmış ve edebi ve fazla uzun metinler olmadıkları için halen çözümlenememiş kitabeler, Orhon bölgesindeki Türklerin de yazı kültürünün erken bir basamağını oluşturmuşlardır.

Konumuzu ilgilendiren ve bahsettiğimiz “bilinmeyen yazı” ile yazılmış kitabelerin genellikle buldukları coğrafya ve Eskiçağda ve erken Ortaçağda bu coğrafyadaki başlıca bölgeler hakkında kısaca bilgi verelim. Eskiçağda Oxus olarak Batı dillerinde ifade edilen Amu Derya’nın her iki tarafında kalan, kuzeyde Hissar Dağları, güneyde ise Afganistan sahasındaki Paropamisadae (Hindukuş Silsilesi)’ye kadar olan bölgeye Grek ve Latin kaynaklarında Bactriana ya da kısaca Bactria, Hint kaynaklarında Bahlika, Eski İran kaynaklarında Baktriş denilmekte idi. Çin kaynaklarındaki Da Xia ile eşleştirilen Bactria’nın, Amu Derya’nın kuzeyinde bugünkü Özbekistan ve Tacikistan sahasında kalan kısmına Kuzey Bactria, güneyde, Hindukuş Dağları kuzeyinde kalan kısmına ise Güney Bactria denmektedir. Bölgeye Ortaçağlarda, ilk defa M.S. 386 tarihinde kaynaklarda zikredilen şekliyle Toharistan denmiştir. Bölgenin başkenti ise, Amu Derya’nın güneyinde yer alan ve Ortaçağlarda Belh, klasik kaynaklarda ise Bactra olarak ifade edilen şehirdi. Amu Derya’nın kuzeyinde kalan ve Surhan-Derya kıyısına tekabül eden kısma Ortaçağ Arap ve Fars kaynaklarında, (MÖ bu bölgelerde Sakaların bulunmalarından dolayı) Çağaniyan / Saganian ismiyle rastlanmaktadır ki Çin kaynaklarında da ilk önce Xuan Tzang’ın seyahatnamesinde bu isimle geçer. Kuşan İmparatorluğu’nun iki önemli yerleşim yeri olan Halçayan ve Dalverzin-tepe de Çağaniyan sahasında yer almaktadır (Rtveladze, 2005, ss. 16-17, 21). Bactria’nın Ortaçağ’da Maveräünnehr’e tekabül eden batıdaki komşu topraklarına Sogdiana, Sogdiana’nın batı ve kuzey-batısında, Aral Gölü güneyinde bulunan topraklara Horazmia, Merv sahasına karşılık olan kısma da Margiana isimleri verilmekte idi. Orta Afganistan’da Hilmend ırmağı çevresinde Kandehar merkezli bölge Arachosia, onun batısındaki yer Drangiana, Sakaların yerleşmesinden sonra ise Sakastana olarak isimlendirilmekte idi. Eskiden, İmparatorluğun

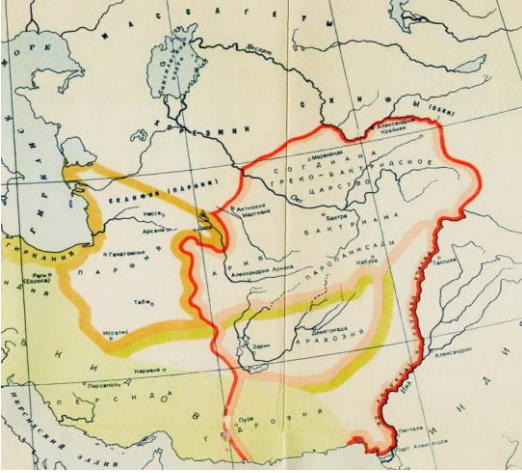
kurucusu olan Kirus zamanında (MÖ 559-530) Ahemenid İmparatorluğu'na bütün bu yerlerin tabi kılınmasıyla İran'daki kavimlerle ve devletlerle Sakaların irtibatı da başlamış oldu (Rtveladze, 2005, ss. 110-111), Hellenistik dönemde büyük kısmı itibariyle Bactria Grek Krallığı'nın da yayılma alanlarını teşkil ediyordu; buralar, aynı zamanda Budizmin Kuzey Hindistan'da ilk yayıldığı, Hind yazılarının kuzeyde ilk görülmeye başladığı göçebe yerleşim alanlarıdır. Başlangıçta Sakaların, daha sonraki dönemlerde ise Kuşanların etkili oldukları bu alanlar, "bilinmeyen yazı"ların da çoklukla bulunduğu yerlerdir.

2. Sakalar ve Kuzey Hindistan'a Gelişleri

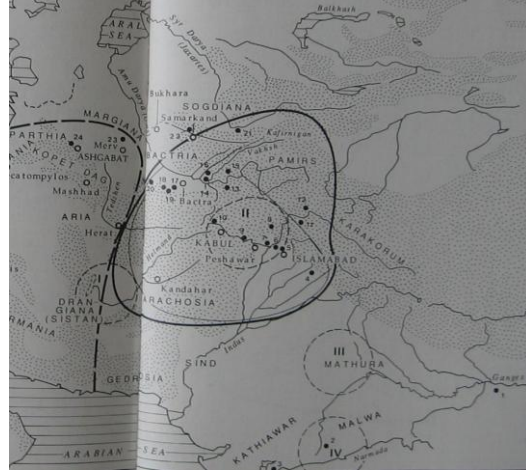
MÖ I. bin ortalarından itibaren gerek bazı yazılı kaynaklarda, gerekse arkeolojik eserlerde Kuzey Hindistan topraklarında takip edebildiğimiz Sakalar, dönemle ilgili yazılı kaynaklar çok muhtelif oldukları için farklı isimlerle anılmaktadır. Erken Grek kaynaklarında "Skyth", İran kaynaklarında "Saka Tigrhauda" ve "Saka Haumavarga", sonraki dönem bazı Grek kaynaklarında da "Saka / Sakai" olarak zikredilen kavim, Hint kaynaklarında ise "Saka-Yavanam" gibi isimlerle anılırlar (Dandamayev, 1994, ss. 44-46; Narain, 1998, ss. 5-6, 23-35, 41-42). Erken dönem Grek kaynaklarında Karadeniz'in kuzeyinden Orta- ve Doğu Asya'ya doğru takip edilebilen Skythlerin devamı olarak zikredilen Sakaların Batı Türkistan'daki ilk varlıkları da yine İran kaynaklarından, Ahemenid / Pers devri kaya kitabelerinden anlaşılıyor. Ama aslında, Sakaların Kuzey Hindistan sahasında gözükmeleri MÖ I. binin ortalarından itibaren en azından iki ayrı dalga olarak karşımıza çıkmaktadır. I. binin tamamında kendilerinden söz ettiren Sakaların bölgedeki varlığının ilk safhası, MÖ VI. yy.lardaki dalga ile başlıyor, bu dönem hadiseleri Pers hükümdarlarının İran'ın doğusunda ve Batı Türkistan'daki faaliyetleri münasebetiyle kaynaklarda zikrediliyor; diğeri ise ondan neredeyse 500 yıl kadar sonra gelen ikinci dalgadır. Kirus tarafından imparatorluğa bağlanan Orta Asya'nın batı kesimlerindeki muhtelif Saka grupları ile Ahemenidler arasında siyasi, diplomatik ve kültürel ilişkiler başlamış oldu. Ancak Sakaların kendi yazıları olmadığı ve sadece sözlü geleneğe sahip oldukları için (Rtveladze, 2005, s. 112) bu türden bilgileri Pers kayıtlarından ve Grek yazarı Herodotos'un *Tarih*'inden öğrenebilmekteyiz. MÖ II. yy.ın ikinci yarısı içerisinde veya sonlarında gelişen olaylar münasebetiyle bizi burada daha çok ilgilendirecek olan safha ise Sakaların ikinci dalgasıdır, çünkü MÖ IV. yy.da Makedonyalı Aleksandros'un Orta Asya'nın batısında 330-327 tarihleri arasındaki faaliyetleriyle başlayıp Hellenistik dönemde II. yy.ın ikinci yarısında Baktria Grek Krallığı'nın Sakaların da içinde bulunduğu göçebelere yıkılmasına kadar devam eden siyasi ve diplomatik münasebetler döneminde (Rtveladze, 2005, ss. 112-114) onlar hakkında daha çok yazılı belge sahibi olduğumuz gibi, bunların faaliyetlerini çeşitli çevre kavimlerin kaynaklarından ve arkeolojik malzemelerden de takip edebiliyoruz.

Ahemenid İmparatorluğu'nun Makedonyalı Aleksandros tarafından MÖ IV. yy. sonlarında yıkılmasından sonraki duruma da kısaca temas edelim: Bütün İran ve Batı Türkistan sahasının batı kısmına hâkim olarak kurulan Selevkos İmparatorluğu, III. yy.ın ortalarına doğru zayıfladı ve onun toprakları üzerine önce İran'ın kuzey-doğu bölgelerinde Parthlar, Batı Türkistan sahasında ise "Bactria Grek" olarak da isimlendirilen Yavana (İyon) Krallığı ortaya çıktı. Bunlardan ayrılan bir grup, Kuzey Hindistan'da daha sonra Indo-Grek Krallığı'nı kuracaklardır. Parthların İran'a hakim olmalarından sonra ise MS I. yy. başlarında Gondophares adlı Parth asıllı bir lider, Kabil bölgesine gelip burayı ele geçirerek bölgede Kuşanlar zamanına, MS 40-50 tarihlerine kadar hakim olacak olan bir Indo-Parth (Pahlava, Çin kaynaklarında Anxi) Krallığı kuracaktır (Frye, 1984, ss. 178-191, 197-204; Bernard, 1994, ss. 99-103; Puri, 1994, ss. 196-199) (**Harita 1**). İşte bütün bu devletler, hanedanlar, MÖ II. yy. ortalarından itibaren doğudan ve kuzeyden gelen

göçebeler ile irtibata geçtikleri gibi, onlarla aralarında çok yönlü kültürel münasebetler de olmuştur¹.

Harita 1: Parthia ve Bactria Grek Krallıkları

Harita 2: Saka Krallıkları (HCCA 1994)

MÖ II. yy.ın başlarında Xiongnu shanyu'sü Mo Du ve onun sağ bilge prensinin vurduğu darbeler sonucu daha batıya çekilen Yuezhi'lar münasebetiyle yerlerinden oynatılan Sakalar (Sai / Saiwang) hakkında Çin kaynakları **Shiji** ve **Hanshu**, birbirleriyle çelişen bilgiler vermektedir². Öyle anlaşılıyor ki Sakalar, Tanrı Dağları bölgesinden sonra iki ayrı kol halinde batıya ve güneye doğru gelmişlerdir: Bir kol Batı Türkistan sahasına gelip burada yerleşirken, diğerleri ise oradan güneye inerek ve Pamirleri geçerek Keşmir üzerinden Kuzey Hindistan'a varmışlardır. İlk grup, Batı Türkistan sahasındaki Bactria Grek Krallığı (Yavana) topraklarına ve İran'daki Parth (Arşak) Devleti'nin doğu sınırlarına geldiler. Gerek arkeolojik, gerekse bilhassa Grek ve Latin kaynaklarında geçen tarihi bilgilerin yeni yorumlarına göre, Batı Türkistan sahasındaki Bactria Grek Krallığı, MÖ 140 ila 129 tarihleri arasında iki aşamalı olarak göçebeler tarafından istilaya uğradı. Birinci grubu oluşturan ve doğudan gelen Sakalar, muhtemelen MÖ 140'lı yıllarda Grek

¹ Kuzey Hindistan'da hüküm sürmüş olan Saka sülalesi, bunların tarihleri, etnik durumları ve dilleri hakkında oldukça geniş bir literatür vardır (Konow, 1969, s. XX, 143; Raychaudhuri, 1972, s. 381, 483; Chattopadhyay, 1975, s. 53; Eggermont, 1982, s. 68). Purâna metinlerine göre, Hindistan'da hüküm süren yabancı kabilelerin kronolojik saltanat sırası şöyle idi: 8 Yavana (Grek) kralı dünyayı idare ediyordu; onları 14 Tusâra'lar, 13 Murunda'lar ve 11 Huna'lar takip etmiştir. Ptolemaios'ta da Ganj nehrinin doğusunda bulunan Maroundae'lerin ülkesinin kuzey Bengal'in Pundraları veya Bihar'ın Murundaları olup olmadığını söylemek Sircar'a göre zordur (Ptolemaios, VII, 2, 4) (M.S. 140 yılında). Samutragupta'nın Allahabad kitâbesinde de Saka-Murundalar zikredilmektedir. Çin ve Tibet kaynakları Kuşan kralı Kanişka'nın Pataliputra ve Ayodhya (Sâketa)'yı ele geçişini ele anlatırlar. Kuşanlara tabi bulunan mahallî sülâle, muhtemelen Chattopadhyay'a göre Murunda diye isimlendiriliyordu. 11 yılına ait Kanişka'nın Zeda kitâbesinde de Kanişka, "Muroda (Murunda)" unvanını taşıyordu. Sircar da, Murundaların, Bihar'ın Kuşan genel valileri olduğu fikrindedir. Bachhofer, öyle anlaşılıyor ki bütün bu hususları dikkate alarak Kuşanların gerçekten Sakalar olduğu neticesine varıyor (Bachhofer, 1941, s. 250).

² Çin ve Batı kaynaklarına göre, Sai / Saka'ların Yuezhi'larla ilişkileri, Tanrı Dağları bölgesinden ayrılmaları ve Orta Asya ve Kuzey Hindistan bölgelerine gelişleri, buradaki faaliyetleri hakkında bk. Hulsewe – Loewe 1979, ss. 144-145, 216-217; Frye 1984, ss. 191-197; Puri 1994, ss. 191-196; Tezcan 1996, ss. 81-89, 123-131; Narain 1998, ss. 43-55; Taishan 1998, ss. 23-24, 32-37, 179-184; Benjamin 2007, ss. 181-184; Loesch 2008, ss. 6-7.

Krallığı'na saldırarak başkentleri Ay Hanum (Eucratidea)'u tahrip ettiler (Loeschner, 2008, s. 6). Sacaraucae veya kısaca Sacai denen bu gruplar, daha doğudan gelen yeni göçebe saldırıları (Çin kaynaklarına göre, Da Yuezhi ve Wusunlar) veya kendi içlerindeki çatışmalar sebebiyle işgal ettikleri toprakları terk ettiler, Sogdiana bölgesi yeni istilacılar (Da Yuezhi) tarafından ikinci defa işgal edildi ki bunun tarihi olarak da bilginler, MÖ 130 / 129 gibi bir tarih vermektedirler. Da Yuezhilar, Amu Derya'nın kuzeyindeki toprakları zapt ettikleri zaman geri kalan Grekler muhtemelen Nehrin güneyine çekilmişlerdi. Yuezhilar bölgede, burasının eski bir âdetine uyarak Beş Yabgu (xihou)'luk kurdular ve 100 yıl kadar hüküm sürdüler (Tezcan, 199 ss. 196-225). Bu ilk dönemde Sacaraucae'lerin imha edildiği ve Asiani'lerin Tochari'lerin kralları oldukları Latin kaynağı Pompeius Trogus'da ifade edilmektedir. Kovulan Sakaların en azından bir kısmı, yerleşme talebinde buldukları Parthlar tarafından daha sonra bugün Afganistan sahasında bulunan Drangiana bölgesine yerleştirildiler. Sakalar, sonradan buraya kendi adlarını (Sakastana) vermişlerdir ki bu isim, Ortaçağ'da önce "Sicistan" daha sonra ise "Sistan" şeklini almıştır (Frye, 1984, ss. 193-194). Ama gerek Tanrı Dağları bölgesinde, gerekse Amu Derya'nın kuzeyinde sonraki tarihlerde de Sakaların varlıklarını devam ettirdikleri, bölgedeki arkeolojik kazılardan ve yer adlarından (Saganiyan / Çaganiyan) anlaşılmaktadır. Yavana Krallığı MÖ II. yy.'ın ikinci yarısında veya son çeyreği içerisinde göçebelerce yıkıldıktan sonra buradaki Beş Yabguluk içerisinde muhtemelen bu gibi Saka grupları da vardı. Bundan yüz küsur yıl sonra kurulan Kuşan İmparatorluğuna diğer Saka grupları gibi bunlar da dahil oldular.

İkinci grup Sakalar, yani Pamirleri aşarak Keşmir'e gelen ikinci dalga (Hint kaynaklarında Saka-Yavanam) ise önceden Kral Mugua (Mowu / Moga, MÖ 106-101) idaresinde Issık-Köl bölgesinin güney-batısında oturuyorlardı. Oradan MÖ II. yy. sonlarında veya I.yy. başlarında Keşmir bölgesine gelen Güney Sakaları, sonra burada birisi Maues (MÖ 95-75) idaresinde olmak üzere 4 Saka satraplığı oluşturdu. Kral Maues, Kuzey-batı Hindistan'da ilk bilinen Saka kralı idi ve diğer Saka satraplıkları ile birlikte gerek Yavana Krallığı ile, gerekse Indo-Parth hanedanı ile siyasi ve kültürel münasebette idi. (Narain, 1998, ss. 48-51). Bölgede 4 ayrı devlet veya satraplık olarak varlıklarını sürdüren ve çevredeki Grek ve Parth hanedanları ile ilişkiler kuran Güney Sakalarının (**Harita 2**) mevcut dil yâdigarları karşılaştırıldığında hem kendi aralarında, hem de Kuzey Sakaları (Hotan Sakaları) arasında pek çok benzerlikler taşıdıkları anlaşılıyor (Harmatta 1994, ss. 409-416). Kuşanlar bölgeyi M.S. I. yy. sonlarında fethettikten sonra bu Sakalar da onlara katıldılar.

3. Yuezhi'lar ve Kuşanlar

Çin kaynaklarının bilgilerine göre, MÖ II. Yy. sonlarında Dayuan bölgesine gelen Yuezhi'lar, burada Beş Yuezhi yabguluğu (xihou) kurdular ve bu durum 100 yıl kadar devam etti. Yuezhiların bu zaman zarfında hala Sogdiana ve Kuzey Bactria sahasında kaldıkları ve güneye, Afganistan topraklarına inmedikleri zannediliyor. Tahminen MS I. yy.'ın ilk çeyreği içinde başlarında Kujula Kadphises (Çin kaynaklarında Qiujiu Qi)'in bulunduğu Guishuang (Kuşan) yabguluğu, diğerlerini hâkimiyeti altına alarak Kuşan Devleti'ni kurdular³.

"Kuşan", Çinlilerin hala Da Yuezhi demeyi sürdürdüğü bu kavme komşularının verdiği bir isim veya belki de ilk hükümdarlarının bir ad veya unvanıydı. Kronolojileri oldukça tartışmalı olmakla beraber, gerek arkeolojik, gerek nüvizmatik, gerekse epigrafik bilgilerin ışığında onların en azından üç asra yakın süren bölge hâkimiyetleri hakkında oldukça teferruatlı bilgi sahip olmak mümkündür. Çünkü komşuları ile etkileşimleri; kullandıkları unvanları, yazıları, alfabeleri, kitabeleri, paraları, takvimleri bize çok yönlü bir devletle ve kültürle karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Aslında göçebe olan, kültür açısından Xiongnu'larla aynı gelenekten gelen

³ Kuşanlar ve bu imparatorluğun kuruluşu hakkında oldukça zengin çalışma vardır. Bu konuda bazı yeni eserler için bk. Tezcan, 1996, ss. 286-338; Loeschner, 2008, ss. 6-7.

Yuezhilerin hâkim zümresi tarafından kurulduğu kabul edilen Kuşanlar, bölgeye gelir gelmez “fethettikleri” Greklerin önce yazılarını, alfabelerini, takvimlerini, sonra da şehir hayatlarını, ticari anlayışlarını, hatta tanrılarını benimseyerek, onlara hürmet ederek, gerek bölgede, gerekse bütün Asya’da asırlar sürecektir farklı bir izlenim bırakmışlardır. Onların en etkili olduğu alanlardan biri, İpek yolunun kavşak noktaları üzerinde olmalarından dolayı, Hindistan sahasında ortaya çıkmış olan Budizmi benimseyerek bunu bütün Batı, Orta ve Uzak Asya’ya yaymalarındaki başarıdır. Bir diğeri ise, Roma İmparatorluğu’ndan Çin’e kadar uzanan geniş ticaret bağlantısı içerisinde tedavüle çıkarmış oldukları yoğun altın, gümüş ve bronz paraların yanı sıra, Hindistan’ın Gandhara Prakrit dilinde⁴ Kharosthi ve Brahmi alfabeleri ile yazılmış çok sayıda kitabe de bırakmış olmalarıdır.

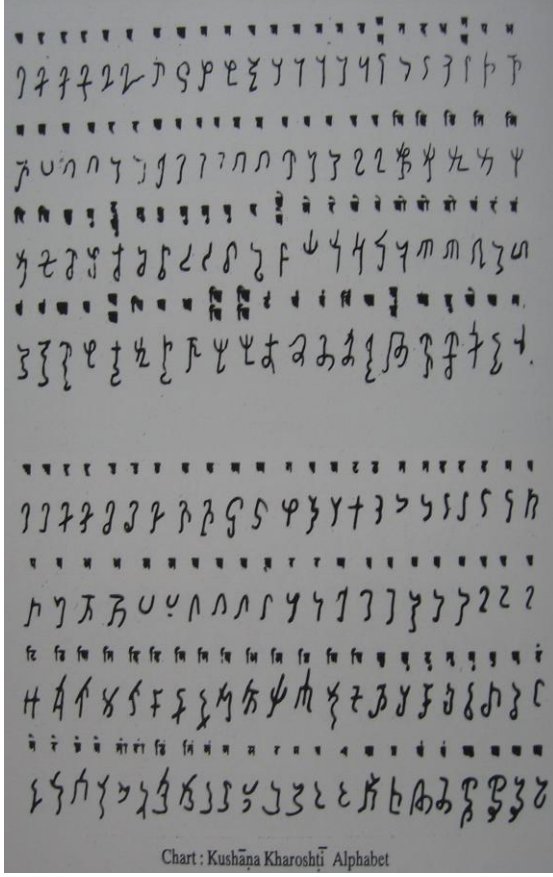
En geniş sınırları itibariyle Kuzey Hindistan bölgesinden Batı Türkistan’a, İran’ın doğu bölgelerinden şimdiki Doğu Türkistan (Xinjiang)’ın eski Niya ve Loulan gibi uzak bölgelerine kadar her yeri etki alanına dahil eden Kuşanlar, para ve kitabelerinde kullandıkları bu tür yazıları Orta Asya’nın diğer bölgelerine de yaymışlar, arkadan gelecek olan yeni göçebe boylarına ve Türk devletlerine de medeni açıdan ufuk açmışlardır. Kullanmış oldukları muhtelif takvim, yazı ve alfabe çeşitleri, kabul ettikleri unvanlar; medeni, yani şehir toplumları ve büyük çevre imparatorluklar ile olan ilişkilerin şekil ve boyutları, etkileme ve etkilenme şartlarını ortaya koymaktadır. Etnik hüviyetleri hakkında açık bir bilgiye sahip olmamakla beraber, onlardan kalan bakiyeler, bir önceki Saka topluluğu veya toplulukları ile çok sıkı bir irtibat içinde olduklarını göstermektedir ki bizim burada üzerinde duracağımız en önemli nokta da onların dili ve şimdiye kadar intikal eden ve bir türlü çözülemeyen, ilim âleminde de “bilinmeyen” olarak tarif edilen resmi / devlet yazı ve alfabeleridir.

4. Sakaların Dilleri ve Kuşan Dili İle Yakınlıkları

Sakaların dili hakkında bilhassa Tarım Havzası’ndan, son zamanlarda ise Issık-Köl bölgesiyle, Kuşan İmparatorluğu’nun yayıldığı sahalardan çok sayıda malzeme tespit edildi. Daha önce L. Petech tarafından bu Sakaların bir Hind-Avrupa ahalisi oldukları ve doğu İran dili konuştukları ifade edilmişti (1956, s. 612). Bachhofer da Kuşanların, Saka dili konuştukları ve Kuşanların gerçekten Sakalar oldukları neticesine varıyor (1941, s. 250).

Kuşanlar, yani Hindistan’daki Yuezhilerle Sakaların akraba oldukları görüşünde olan Konow da, Saka dilinin eski Hotan diline yakınlığına dikkati çekmekle beraber, aynı olmadığını belirtmektedir (1916, s. 811). Lüders’in de haklı olarak belirttiği üzere, Hindistan’daki Kuşanlar Sakaların halefleri ve varisleri idiler; Sakaların ve Kuşanların yani Yuezhilerin dilleri de galip ihtimalle birbiriyle sıkı akraba olup ve ancak diyalekt olarak farklı idiler (Konow, 1916, s. 826). Haskins, Da Yuezhi’ların dilinin bir tür İran dili olduğunu, ancak Bactria’nın istilâsından sonra Saka dili olduğuna dikkati çekiyor (1961, s. 156). Bizim burada ele alacağımız “bilinmeyen dil ve yazı” hususu hariç, diğer delillere binaen Konow, Kuşanlar’ın en azından dil olarak İranlı oldukları görüşüne varmış ve Sakalar ile olan yakınlığın da onların bir Saka boyu veya ailesi olduğunu düşünmeğe sevk ettiğini vaktiyle belirtmişti.

⁴ Prakrit dilleri, MÖ I. bin ortalarından MS I. ortalarına kadar Hint yarımadasında kullanılan Orta-Hint dilleri döneminden İndo-Aryani dil grubunun edebi dillerinden olup birçok kollara ayrılmaktadır. Hindistan’da Sanskritçe dışında kullanılan iki Hint dilinden biri olan Prakritçenin Kuşan sahasına da tekabül eden Gandhara ve bitişik bölgelerde kullanılan türüne Gandhari ismi verilmektedir. Bactria Grek Krallığı ve Sakalardan beri Hindistan’ın kuzey-batısında yaygın olarak kullanılan Gandhara Prakrit dili, hem paralarda, hem de kaya kitabelerinde, iki temel alfabeden biri olan Kharosthi akfabeti ile yazılıyordu (Harmatta, 1994, ss. 433-434; Vertogradova, 2002, s. 6).

Şekil 1: Kuşan Kitabelerinde Kullanılan Kharosthi Alfabeti (Shrava (Shrava, 1993, s. 216, Pl. VI). (1985, s. 251, 252).

THE KHAROSHṬHĪ ALPHABET ON COINS			
KHAROSHṬHĪ	ENGLISH	KHAROSHṬHĪ	ENGLISH
𑀀	a	𑀁	dha
𑀂	i	𑀃	na
𑀄	u	𑀅	pa
𑀆	e	𑀇	pha
𑀈	o	𑀉	ba
𑀊	ka	𑀋	bha
𑀌	kha	𑀍	ma
𑀎	ga	𑀏	ya
𑀐	gha	𑀑	ra
𑀒	ca	𑀓	la
𑀔	cha	𑀕	va
𑀖	ja	𑀗	sa
𑀘	jha	𑀙	śa
𑀚	jña	𑀛	śa
𑀜	ta	𑀝	ha
𑀞	ṭha	𑀟	kra
𑀠	ḍa	𑀡	tra
𑀣	dha	𑀤	pra
𑀥	ta	𑀦	rkha
𑀧	da	𑀨	stra

VI. COMPOSITE KHAROSHṬHĪ WORDS					
KHAROSHṬHĪ	ENGLISH	KHAROSHṬHĪ	ENGLISH	KHAROSHṬHĪ	ENGLISH
𑀀𑀂	AGE	𑀀𑀄	JU	𑀀𑀆	SU
𑀀𑀈	AM	𑀀𑀊	JHAM	𑀀𑀌	SI
𑀀𑀎	BU	𑀀𑀐	LO	𑀀𑀒	STRA
𑀀𑀔	BRA	𑀀𑀖	MO	𑀀𑀘	SAGI
𑀀𑀚	DE	𑀀𑀜	ME	𑀀𑀞	SRAM
𑀀𑀠	DHRA	𑀀𑀢	MI	𑀀𑀤	TE
𑀀𑀦	DI	𑀀𑀨	NI	𑀀𑀪	TU
𑀀𑀬	GU	𑀀𑀮	PRA	𑀀𑀰	TRA
𑀀𑀲	GO	𑀀𑀴	PHRE	𑀀𑀶	VI
𑀀𑀸	JĪ	𑀀𑀺	RMA	𑀀𑀼	VRI
		𑀀𑀽	RJHU	𑀀𑀿	SAM

Şekil 2-3: Kuşan Paralarında Kullanılan Kharosthi Alfabeti ve Birleşik Kharosthi İşaretleri

Kuşanlar da Sakalar gibi, kitabelerini aynı dille, Gandhara Prakrit dili ile ve genel olarak da Kharosthi alfabesiyle yazmışlardır (Şekil 1-3). Fakat gerek Sakalar'ın Issık-Köl bölgesinden elde edilen kitabesi, gerekse Kuşan hükümdarı Vima Takto'nun 279 tarihli üç dildeki Deşt-i Navur kitabesinin bir yüzünün aynı dille ve muhtemelen Hotan Saka diliyle ve "göçebelerin / Sakaların yazısı" ile yazılmış olması ve bu yazıyla yazılmış hemen bütün "bilinmeyen dil ve yazı" ile olan kitabelerin Kuşanlar sahasında ve hassaten de Bactria'da bulunması, onların Sakalarla olan irtibatını kuvvetlendirmektedir. Kuşanlar'ın bu resmî üçüncü yazısının, Hotan Saka dili ve yazısı olup, muhtemelen Kuşanlar sarayında da konuşulduğu bazı bilginlerce kabul ediliyor (Harmatta, 1994, ss. 418-421). Ayrıca, Kuşanların gerek sikkelerinde, gerekse kitabelerinde, aslen İran menşeli olan yavuga, kujula / kuzula, erjhuna, Kadphises, kara, şâhî, şaonano şao, devaputra gibi kelimelerin / unvanların yanı sıra, Kujula, Kadphises, Vima, Kanişka, Vasişka ve Huvişka gibi hükümdar isim ve unvanlarının, sadece İran dili ve Hotan Sakacası ile açıklanabiliyor olması (Tezcan, 1996, ss. 365-366), onların Sakalar ile sıkı bir dil birliği içerisinde olduklarını gösteriyor.

5. "Bilinmeyen Yazı" ile Yazılmış "Bilinmeyen Dil"de Kitabeler

Kuşanlar'ın lisanî bakımdan Saka'lara yakınlığına delalet edecek bir diğer önemli husus ise, Vima döneminden itibaren bazı Kuşan kitabelerinde de görülen ve şimdiye kadar ilim âlemindeki isimlendirilmesiyle "bilinmeyen dil" ve "bilinmeyen yazı" meselesidir. İlim adamları, bu yazı ile yazılmış şimdiye kadar 30 kadar kitabe bulmuşlardır; bunların 9 tanesi Kuşanlar'ın ilk yerleşim yerleri olan Bactria ve çevresinde, diğerleri ise bu sınırların dışındadır (biri Eski

Merv’de, diğeri Issık-Köl civarında). Bilhassa üç dilde (trilingual) yazılmış, Kuşan hükümdarı Vima (Takto)’nın Deşt-i Navur kitabesinin bir yüzünün (Şekil 4) de bu yazı ve dil ile yazılmış olması (diğerleri: Bactria dili ve Kharosthi alfabesi ile Prakrit dili), Kuşanlar’ın bu yazıya büyük bir ehemmiyet verdiklerini göstermekte idi. Bu “bilinmeyen yazı” hususunda bazı çalışmalar da yapılmış olmakla beraber, en iyi yayın, okuma teşebbüsleri ve yorumlar, G. Fussman, V. Livşits, E. Rtveldze, J. Harmatta ve V.V. Vertogradova tarafından yapılan tetkiklerdir⁵.

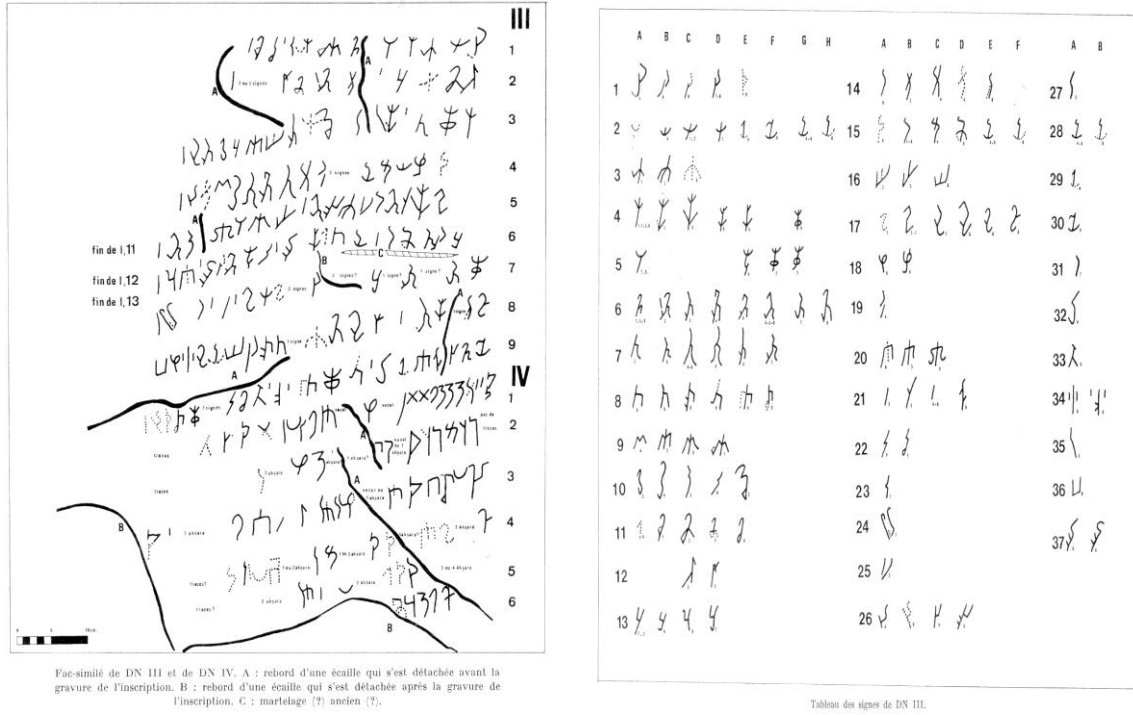
Fig. 17. — DN III et DN IV, photographie de la pierre (Cliché André Bouteire, 1967).

Şekil 4: Deşt-i Navur (DN) Kitabesinin Bilinmeyen Dildeki Versiyonu (DN III ve DN IV), 1967 Yılı (Fussman, 1974, Pl. XXIII).

Bunlardan tarihli olan kitabelerin ilkini Kuşan hükümdarı Vima’nın 279 tarihli Deşt-i Navur’da üç dilde yazılmış olarak buluyoruz. Bu kitabe, tıpkı Kuşanlar’ın sikkeleri gibi, Grek harfleri ile olduğu kadar, Bactria bölgesine has olan Bactria yazısıyla yazılmıştır. Ancak, henüz tam olarak çözülememiş olan diğeri bir yazı daha vardır. Kuşanlar’ın ilk devirlerine ait olmakla birlikte, tam olarak hangi tarihlere tekabül ettiğini bilemediğimiz, ilim âleminde “bilinmeyen yazı” ile yazılmış bir “bilinmeyen dil” şeklinde isimlendirilen ve birçok araştırmacının “bilinmeyen dilde bilinmeyen yazı” tabir ettikleri yazıyla yazılmış kitabelerdeki dilin ve harflerin aslında “göçebelerin yazısı” olup Hotan bölgesinde kullanılan Hotan Sakacası ile yazıldığı ve bunun, Kuşanların da kendi öz dilleri ve yazıları olduğu J. Harmatta tarafından tahmin edilmektedir (1994, s. 417-421). Rtveldze ise bunu, Kuşanlar ile Yuezhilar ilim âleminde genellikle aynı kavim sayıldıkları için,

⁵ Bk. Fussman 1974, ss. 22-31; Livşits 1976, ss. 165-166; Livşits 1979, s. 95, dn. 3; Vertogradova 1982, ss.160-167,187. Fussman, bu yazının hece esasına göre olduğunu belirterek, Kharosthi yazısına olan benzerliğini kaydetmekle beraber, okuyamamıştır. Livşits, “Kuşan Devleti’nin üçüncü resmî yazısı” dediği bu yazının Sakaların yazısı olup olmadığını soruyor. Vertogradova ise harflerin bir mukayesesini yapmıştır. Fussman, önceleri o bölgede Cagada ahalisi oturduğu için bu yazıyı da ilk önce “Pra-Ormuri” ve “Kamboci” diye isimlendirmişti (bk. Fussman 1978, s. 435). Ancak, bu yazı ile yazılmış başka bölgelerde de kitabeler bulununca fikrinden vazgeçmek zorunda kalmıştır (Rtveldze 2005, s. 146).

“Yuezhi’ların dili” olarak kabul ediyor (2005, s. 35, 147). Bu “bilinmeyen yazı” ile yazılmış kitabeyi G. Fussman inceleyerek, Bactria dilindeki rivayetiyle birlikte yayınlamış, harflerin rekonsütrüksiyonunu yapmıştır (1974, s. 1-66, Pl. I-XXXIII) (Şekil 5-8).

Şekil 5-6: DN III ve DN IV Kitabelerinin Fussman’a Göre Muhtemel Rekonstrüksiyonu ve İşaretlerin Tablosu (Fussman, 1974, Pl.V-VI).

ly be read as follows: *sa-[li] mi paṃ-ja-sa [bra]-ka-siṃ mi ma-ste [paṃ-]ba-da* ‘The year [is] now 50, Brakaśi [is] now the month, 15 days’. To state the character of the language, we may compare the same text in Khotanese Saka (in Brāhmī orthography) with it:

Dasht-i Nawur: *sali mi paṃjasa brakaśiṃ mi maste paṃjusa haḍa*
Khotanese Saka: *salä mī paṃjsāsä braṃkhaysji mī māstä paṃjsūsa haḍa.*

The text of lines 2–9 of the inscription DN III runs as follows:

2. *ye rva-da-ti ri a-[ja]-ti vi(m)-ja-rka ka-[tvi-sa] [ku]-şa-na*
3. *mi mri pa(m)-ra-mmi-na sta-naṃ pa(m)-ri-vāṃ śi-da va-rī kām hām*
4. *sa gra-vāṃ ti-rma da-bha sa-di pa ka(m)-pi-sa(m) śa-di-ña*
5. *ha-mri(m)-ja kaṃ-[d]a vaṃ-yi-ñām kaṃ-ju-vāṃ śi-kaśa-śi dha-kaṃ*
6. *jhaṃ-saṃ ka-[d]a ta-rma pa a-jaṃ naṃ-vāṃ ha-mri-ka sa-ña śi-jha*
7. *mri-kaṃ śi kaṃ-[ju]-vāṃ mi-[sta ha-ra]-[sta] ha-mi ha-mi ha-ya-da ja-sta ha-sa*
8. *be-ko mri(m)-ka mi ho-kaṃ jyom pa-pām-sa vāṃ-ta haṃ-mi-ga-śa*
9. *mī ka-ña e-śi haṃ-da-[d]a paṃ-mri pu-[d]a taṃ-ka u-da [da-ri ja]-rmi [ja]-sta ja.*

Şekil 7 ve 8: Deşt-i Navur DN III Versiyonunun Harmatta’ya Göre Hotan Saka Dilinde Okunuşu (1994, ss. 418-419).

Şimdiye kadar bilinen 30 kadar “bilinmeyen yazı” ile yazılmış ve Alma-Ata’dan Merv’e, Deşt-i Navur ve Kabil bölgesinden Ay Hanum’a kadar geniş bir alanı içine alan kitabelerin (bk. **Harita 3**) kısa bir listesi şöyledir (Rtveladze, 2005, s. 35):

A	1	2	3	4	5	6	7	8
	2	1	2	3	4	5	6	7
	9	10	11	12	13	14	15	16
	17	18	19	20	21	22	23	24
	25	26	27	28	29	30	31	32

B

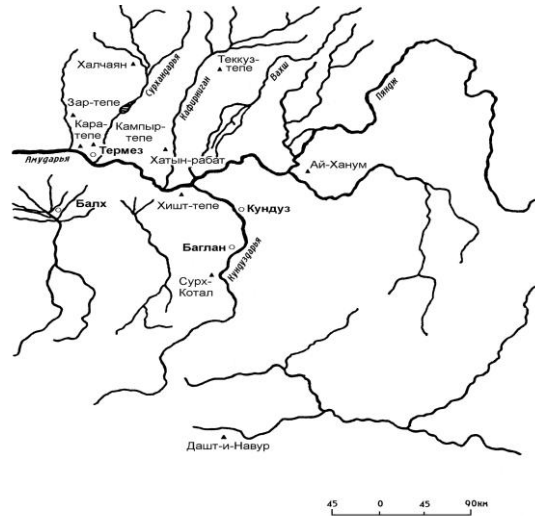
A : tableau des signes résumés l'écrit, ou complété, de l'inscription peinte de Surkh Kotal.
B : Fac-similé de cette inscription. Les signes soulignés ne sont pas entièrement sûrs.

Şekil 9-10: Surkh Kotal Kitabesinin Muhtemel Rekonstruksiyonu ve İşaretleri (Fussman, 1974, Pl.VII)

1. Surh Kotal (Afganistan): 1954 yılında bulunan ve Kuşanlara ait olup ilk defa A. Maricq tarafından yayınlanan Surkh Kotal kitabesi ile aynı yerde yer alan ve küçük bir taş parçası üzerine mürekkeple yazılmış yazıdır, 3 satırdır.

2. Deşt-i Navur (Afganistan, Kabil'in güneyinde): 1967 yılında Fransız Coğrafya Cemiyeti'nden M. A. Boutiere tarafından Kabil'in 70 km kuzey-batısında bulunmuştur. İlk olarak G. Fussman tarafından 1974'de yayınlanan taş kitabe üzerindeki yazı, muhtemelen 3 dilli kitabenin bir versiyonudur, 9 satırdır (Bk. **Şekil 4**).

3. Halçayan (Özbekistan): Biri kırık çömlek parçası üzerinde, diğeri bir kiremit üzerinde olan tek bir kitabedir.

Илл. 1. Находки надписей неизвестным письмом в Правобережной и Левобережной Бактрии

Harita 3: Bactria Bölgesinde “Bilinmeyen Kitabe”lerin Bulunduğu Yerler (Vertogradova, 2000, s. 130).

4. Karatepe (Özbekistan): 1973’de kırık çömlek parçaları üzerinde bulunan üç parçalı (5 harf) bir kitabeden başka 1989 ve 1991 tarihlerinde yeni bulunan diğer bir iki parçalı, toplam 9 harften oluşan kitabelerdir (Vertogradova 1982, ss. 160-167, 187; Vertogradova 2000, ss. 144-145, res. 5) (**Şekil 16-17**). Gerek Kharosthice, gerekse Bilinmeyen dilde bir çok kitabebin bulunduğu Karatepe, Budizmin Kuşan İmparatorluğu’ndaki en önemli dini merkezlerinden biri idi ve “khadevaka-vihara” (= Devlet viharası) adıyla anılıyordu (Vertogradova, 2000, s. 142).

5. Ay Hanum (Afganistan): Gümüş bir külçe üzerinde bulunan kitabedir (Bernard ve Rapin, 1980, 27-29; Bernard, 1994, ss. 107-108) (**Şekil 11**). İşaretler, karakter olarak Issık-Köl’deki ve diğer yerlerdeki “bilinmeyen yazı” karakterlerini andırmaktadır. Fakat Bernard’a göre, yazının dili Bactriaca’dır. Bu yazı ile yazılmış buluntu yanında muhtemelen Aramice, Bernard ve Livşits’e göre ise Baktria dilinde yazılmış ve MÖ II. yy.ın ilk yarısına tarihlenen üç kısa ve eksik satırdan oluşan bir metin de ele geçmiştir (Rtveladze, 2005, s. 131).

6. Issık (Kazakistan, Alma-Ata’nın 50 km. doğusunda): Kazak alimi K. Akişev tarafından kazılan ve muhtemelen Saka dönemine ait bir kurgandan (Issık Kurganı) elde edilen gümüş bir maşraba üzerindeki kitabedir (Akişev, 1978, s. 38, 54-55) (**Şekil 12-15**). İlk defa A. Amonjolov tarafından 1971 yılında bir okunuş denemesi yapılan; gerek okunuşu, gerekse buradaki eserlerin etnik hüviyeti hakkında muhtelif görüşler ifade edilen kitabenin tarihlenmesi olarak ise MÖ VI.-III. yy. arasında değişen muhtelif tarihler ileri sürülmüştür.

7. Hatın-Rabat (Güney Tacikistan’da): Bir çömlek kırığı üzerindeki kitabedir.

8. Tekkuz-tepe (Güney Tacikistan’da): Bir çömlek kırığı üzerindeki kitabedir.

9. Eski Merv (Türkmenistan): Bir çömlek kırığı üzerindeki kitabe veya kitabelerdir.

10. Fayaz-tepe (Özbekistan, Termez yakınında): Toprak bir kap üzerindeki birkaç kitabedir.

11. Kal’a-i Kafirnigan-tepe (Tacikistan, Duşanbe’nin 40 km. güneyinde): Bir duvar kitabesi parçasıdır (Bernard ve Rapin 1980, ss. 27-28; Harmatta 1994, s. 417).

12. Koş-tepe ve

13. Kampır-tepe (Alexandria Oxiana).

1980’li tarihlerden beri E. Rtveladze’nin başkanlığındaki Toharistan Araştırma Grubu tarafından yapılan incelemelerde, MÖ II. yy.ın ilk yıllarına kadar giden ve Bactria Grek kralları Eutidemus (MÖ 230-200) ve Eucratides (MÖ kharosthice harflere benzeyen ve Ay-Hanumdakileri andıran yazı parçaları bulunmuştur. Buradaki yazıda bulunan bazı işaretler, Bactria Grek krallığı ve Kuşan devrine kadar çıkmaktadır. Koş-tepe ve Kampır-tepe kitabelerini, Eski Termez’deki ile birlikte 1998 yılında Rtveladze yayınlamıştır (Rtveladze, 2005, s. 145). 2007 tarihinde yeni yapılan keşifler de bunların en eski kharosthice kitabe parçaları olduklarını tahmin ettirmektedir. Bulunan parçalardan biri üzerinde, üç harften oluşan bir işaret grubu tesbit edilmiş tir ki bu, “bilinmeyen yazı” tabir ettiğimiz Ay Hanumdakilere benzemektedir (<http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1188398580>).

Son zamanlarda yapılan bazı yeni çalışmalara bakılırsa, bu “bilinmeyen dil ve yazı”nın sırrı sonunda çözülmüş gibi görünüyor. Harmatta’ya göre (1994, s. 417) bu yazı, Kharosthî alfabetesine çıkmaktadır; bu yazı ile yazılan dil ise, belki Kuşanlar tarafından da konuşulan bir Saka lehçesi olabilir. Harflerin Orhon-Yenisey’dekilere benzediğine de işaret eden Harmatta, ancak, bazı harf hususiyetleri itibariyle alfabenin Kharosthî menşeinin şüphesiz olduğunu; Kharosthî alfabetesinin hece değerlerini yerlerine koyduğumuzda ortaya çıkan metnin bir Saka karakteri taşıdığını ifade ediyor. Ayrıca Harmatta, Hotan Saka metinleri ile bu Deşt-i Navur’dakileri mukayese etmek suretiyle isimlerin de aynı şekilde Saka menşeli olduğunu ortaya koymaktadır. Güney Sakaları veya Kuşanlar’ın, Hotan’da da kullanılan ay isimlerine ve 60 yıllık veya başka bir takvimle olan zaman hesabı sistemine sahip olduklarına da dikkati çeken Harmatta, kitabenin kendi okuduğu

metnini ve tercümesini veriyor (1994, s. 419). Çıkan netice ise Grek harfleriyle yazılı olan Bactria rivayetiyle bu “Saka” rivayetinin bütün temel hususlarda birbirine tekabül ettiği. Harmatta, Vima Kadphises’in kraliyet sarayında, maiyyeti ve ordusu arasında konuşulan ve anlaşılan dil olduğuna da temasla, bu dilin Kuşanlar tarafından kabul edilen bir tür Saka diyalekti veya Kuşanlar’ın kendi orijinal dili olduğu lehinde bazı ipuçlarına işaret ediyor (1994, s. 419). Issık-Köl’de bulunan kitabenin Saka’lara aid olduğu ve MÖ VI.-IV. yüzyıllara tarihlendiği zaten ifade edilmekte idi.

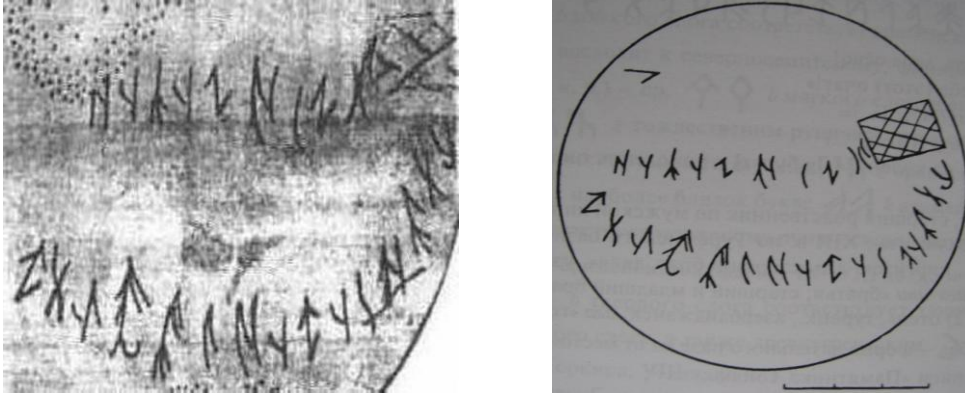

a-l-za-to mi-pa-zam-na pa-ya a-mi-zam-na pe | pa-ya-di-na | [. . .
 Silver: smelt sort, mixed, greenish [?] | examined | [weight . . .

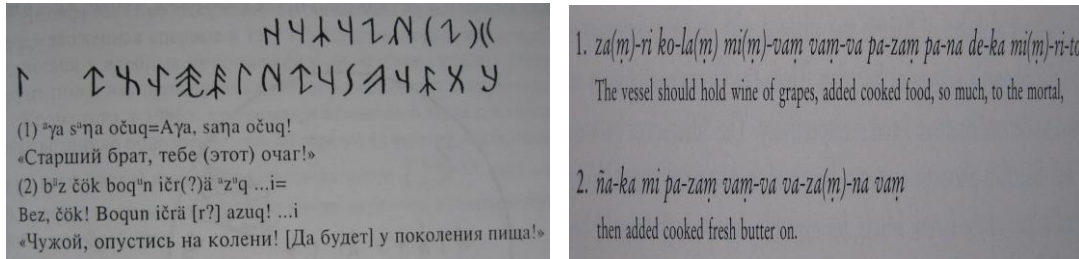
Şekil 11: Ay Hanum’daki Kitabenin Bernard ile Rapin’e Göre Rekonstrüksiyonu (1980, s.83, Pl. VIII) ve Harmatta’ya Göre Okunuş ve Anlamlandırılması (1994, s. 421).

Bazı bilginlerin MÖ III. yy.ın sonlarına tarihledikleri Ay Hanum’daki kitabenin (<http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1188398580>) ise MÖ II. yüzyılın muhtemelen ikinci yarısından tarihlendiğine işaretlerle, Issık-Köl kitabesi için verilen MÖ VI-IV.yy. gibi bir tarihin ise çok erken olduğunda şüphe bulunmadığını, fakat her iki kitabenin de diğerlerine göre “daha arkaik, daha köşeli ve daha basit harf şekilleri”ne sahip olduklarını belirten Harmatta’ya göre (1994, s. 420), “Issık-Köl’deki kitabe, bu tip diğer kitabelerden ayrılamayacağına ve açıkça Kharosthi harflerinin karakteristik özelliklerini gösterdiğine bakılırsa”, bu kitabe, MÖ III. yüzyılın ikinci yarısı veya sonundan önceye tarihlenemez⁶. V. Livşits ise Issık-Köl kitabesini MÖ V. yy.a koymuştur (Rtveladze, 2005, s. 145).

⁶ Issık-Köl’deki “Saka Yazısı” için bk. K. Akişev, Kurgan Issık, Moskva 1978, s. 54-60.

Şekil 12-13: Issık Kurganında Bulunan Gümüş Taş Üzerindeki Kitabe ve Amonjolov'un Muhtemel Rekonstrüksiyonu (Akişev, 1978, ss. 57-60, fig. 70-71; Amonjolov, 2003, s. 220).

Şekil 14-15: Issık Kurganındaki Kitabenin Amonjolov (s. 219) ve Harmatta (s. 421)'ya Göre Okunuş ve Anlamlandırılması.

Şekil 16-17: Kara-tepe'de Üç parçalık Keramik Kupa Üzerindeki 3 ve 5 Satırlık Kitabeler (Vertogradova, 1982, s. 187, res. 24; Vertogradova 2000 ss. 144-145, res.5).

Bu yazı ile yazılmış şimdiye kadar bulunan eşyalar muhtelifdir: kaya, maşrapa, çömlek kırığı v.s. (Koşelenko, 1985, ss. 269-271). Koşelenko, bu tür eşyalar üzerindeki yazının, ya Sakalarla, ya da Bactria Grek Krallığı'nı tahrip eden diğer herhangi bir göçebeler grubu ile alakalı olabileceğini belirtiyor. Mukherjee ise, bu yazının, Paropamisadae (Hindukuş Silsilesi) ve

Arachosia'da olduğu gibi, Sogdiana ve Bactria'da da kullanılmış olabileceğini ve bunun ancak bütün bu bölgelerin insanlarınca kabul edilen bir haberleşme aracı sayılabileceğini, ancak İmparatorluk Kuşanları'nın bu tür yazılara ehemmiyet verdiklerine dair hiç bir delil bulunmadığını, çünkü asıl devlet dilinin, sikkelerde de kullanılan "Bactria Dili" olduğunu belirtiyor (1988, ss. 406-407).

5.1. Bilinmeyen Yazı ile Yazılmış Buluntuların Tarihlemeleri

Bilinmeyen yazı ile yazılmış bilinmeyen dildeki kitabelerin tarihlendirilmeleri hakkında da oldukça farklı görüşler vardır. Genel olarak Bactria sahasında tespit edilen bu yazıya farklı karakterlerdeki eserlerde rastlanması göz önünde tutulacak olursa, bunları bir tür dinî birlik / cemaat değil, henüz bilinmeyen bir etnik grupla alakalı saymak gerektiğini düşünen Staviskiy (1977, s. 221), Akişev'in MÖ I.bin ortasına tarihlediği bu yazının, MÖ IV.-III. yüzyıla kadar tarihlendirilebileceği, bu şekilde de kullanımının galip ihtimalle Bactria Grek Krallığı devri (?) ile Kuşan Devri'nin sonu arasında olduğunu tahmin ediyor (1986, s. 240, dn. 35). Issık kurganından elde edilen tas üzerindeki yazı (ve belki Ay Hanum'dan elde edilen kitabe) hariç tutulursa, şimdiye kadar bu yazının yer aldığı eserler, en erken MS IV-V.yy.lara, en geç ise VII-VIII. yy.lara ait kabul edilmektedir (Rtveladze, 2005, s. 35).

"Bilinmeyen Yazı" ile yazılmış metinlerin gerek tarihlendirmeleri, gerekse menşei konusunda ilim adamlarınca ileri sürülen diğer bir delil ise buluntu yerinde veya bulunut üzerinde birlikte yer alan ikinci veya üçüncü bir dilde veya alfabe ile yazılmış metinlerin mevcudiyetidir. Deşt-i Navur'dan elde edilen üç dildeki kitabe, Grek harfleriyle İran dilinde (Bactria dili), Kharosthi alfabesi ile Prakrit dilinde ve Bilinmeyen Yazı ile Bilinmeyen bir dilde yazılmıştır. Surkh Kotal'da yine Kuşan dönemine ait olan büyük kitabede bilinmeyen yazıyla olan yazıdan başka kullanılan asıl dil Bactria dili idi. Ay Hanum'daki kitabe parçasının bulunduğu yerde ise Arami menşeli ve MÖ II. yy.ın ilk yarısına aid başka bir yazı ortaya çıkarılmıştır. MÖ VII-VI. yy.larda Ön Asya'dan Orta Asya'ya kadar olan Ahemenid İmparatorluğu'na bağlı bölgelerde idari yapıda ve diplomatik münasebetlerde temel dil Aramice oldu. Çok uzun bir süre satraplıklarda mahalli katipler elinde devlet dairelerinde kullanılan Aramice, mahalli dillerden büyük ölçüde etkilendiği gibi bir çok idari terimler aldı, hatta Aramice kelimelerin sırası değişti (Rtveladze, 2005, ss. 128-129). Orta Asya'da Arami yazısı ile yazılmış en eski belge, Kuzey Horazmia'da bulunmuştur ve muhtemelen MÖ V. veya IV. yy.a aittir. Afganistan'ın güneyinde Arachosia bölgesinde ise büyük bir Aramice kitabe grubu tesbit edilmiştir. Aleksandros'un Ahemenidleri yıkmasından sonra da, bazı işlerde Grekçe kullanıma rağmen Orta Asya'da kançılara sisteminde kullanılmaya devam eden Arami yazısı Bactria dili, Soğdca ve başka Doğu İran dillerine de bazı isimlerde çok benzediği için bazan bunlar Bakria dilinde yazılmış olarak da kabul edilmektedir (Rtveladze, 2005, ss. 129-131). Bazı bilginler, Orta Asya'da Aramice yazıların ve unvanların meydana çıkışı, yayılma sebeplerini ve resmi dil olarak kabul edilmesindeki gelişimini net olarak ortaya koymakta zorlanmakta, bunu daha çok Ahemenid İran'ın etkisine bağlamaktadırlar. V. Livşits, Aramice (?) veya Eski Horezmce en erken yazılı eserleri MÖ IV.-III. yy.lara tarihlemektedir (Rtveladze, 2005, s. 64).

5.2. Bilinmeyen Harflerin Menşei Meselesi

Bilinmeyen harflerin Hint Kharosthi harflerinden mi yoksa Soğd harflerinden etkilenmek suretiyle mi ortaya çıktığı konusu da tartışılmaya muhtaçtır. Sikkeler üzerine Soğd harfleriyle yazılmış Batı Türkistan'daki en erken buluntular MÖ II.-I. yy.a, Yuezhi veya erken Kuşan dönemine aid Soğdca yazılı bazı paralar ise çok daha geç döneme, MS I-III. yy.a tarihlenmektedir (Rtveladze, 2005, s. 37, 134). Fakat daha çok aktif ticaretle ilgilenen Soğd tüccarlar eliyle Eski Merv sahasından Moğolistan, Altaylar, Çin ve Tibet'e kadar Avrasya'nın oldukça geniş bir coğrafyasında yaygınlaşan ve bölgede Eskiçağ'da ve bilhassa erken Ortaçağlarda giderek temel

irtibat ve ticaret dili (lingua franca) haline gelen Soğd yazısının ilk nerede ve ne zaman ortaya çıktığı konusu tam olarak halledilmiş değildir; ancak Batı Türkistan'daki en eski örnekleri Bactria Grek kralı Eutidemus'un gümüş tetradrahma taklit sikkeleri üzerinde gözükmektedir ve muhtemelen MÖ I.-MS I. yy.a kadar gitmektedir. Muhtevası itibariyle bizim için daha önemli ve Orta Asya'dan Çin'e yaygın olarak görülen "Eski Soğd yazıları"nın başlangıcı ise MS II. yy. ila IV. yy.lar kabul edilmektedir. Özellikle Doğu Türkistan'da, dini muhtevalı, Budist, Maniheizt ve Hristiyan dini ile ilgili metinlerin tercümelerinden oluşan kağıda yazılmış çok sayıda Soğdca kitabe bulunmuştur. Ayrıca, kendine özgü şekilde, kayalara kazınmış Soğdca metinler de vardır ki bunların ya hac yolundaki Budistler, ya da Soğdlu tüccarlar tarafından bırakıldığı tahmin edilmektedir; bazı kaya kitabeleri araştırmacılarca MS II-III. yy.lara, Kırgızistan'da bulunanları ise en geç döneme, IX.-X. yy.lara tarihlenmektedir. Orta Asya'da Soğd dili ve yazısının halkın tarihinde ve kültüründeki önemini anlatan en önemli metinlerden olan Muğ tepe yazıları da VIII. yy. başına aittir (Rtveladze, 2005, ss. 135-138).

Gandhara Prakrit dilinin yazıldığı Kharosthi harfli metinlerin Orta Asya'da görülmesi ise daha eskidir. MÖ II. yy.da, Bactria Grek Krallığı zamanında Kharosthi yazısı onların paralarında kullanılmakta idi. Temel olarak Hint dillerinden iki tanesi, Gandhara Prakritçesi ve Sanskritçe Orta Asya ve Kuşan sahasında kullanılmıştır; Kuşanlar birinci dili Kharosthi, ikinciye ise Brahmi alfabesi ile yazmışlardır. Kuşan sahasında Kharosthi alfabesi ile yazılmış metinlerin çoğu Karatepe'de ortaya çıkmış olup bunların en erken tarihlileri MS I-II. yy.a aittir; Doğu Pamir'den elde edilen Kharosthice bir kitabeyi ise Harmatta MÖ II-I. yy.a tarihlendirmektedir (Rtveladze, 2005, s. 151). Fakat Kharosthi alfabesinin Kuşan sahasına nasıl geldiği konusu tam netlik kazanmamıştır; Hint dinlerinin kuzeye doğru yayılmasıyla birlikte, ticaretle uğraşan ve Kuşan sahasına göç eden Hintli tüccarlar ve zanaat erbabı tarafından yazı ve dillerin de Bactria'ya getirilmiş olduğu tahmin ediliyor (Harmatta, Puri, Lelekov, Humayun, Sircar, 1994, s. 318).

Bilinmeyen yazının etnik menşei konusunda ise, harflerin arkasında tek bir dil olduğu fikrinden hareketle, Türk, Saka, Hint (Prakrit) ve Yuezhi olmak üzere başlıca dört görüş ileri sürülmüştür. Kazak bilgini A. Amanjolov'a göre "Türk", V. Livşit ve J. Harmatta "Saka" (Hotan), B. N. Mukherjee "Hint" (Prakrit), G. Fussman "Pra-Ormuri" veya "Gamboci", E. Rtveladze ise "Yuezhi-Tohar" (Vertogradova, 2000, s. 129). "Bilinmeyen yazı" ile yazılmış "bilinmeyen dil"deki kitabeleri muhtemelen Sakalara ait kabul eden ve bu dilin veya diyalektin Kuşanlar tarafından konuşulan bir dil de olduğunu tahmin eden Harmatta'ya göre, Orhun-Yenisey'deki "runik" bazı harfler ile bilinmeyen yazının bazı işaretleri arasında benzerlik olmakla beraber Türk runik harflerinin modeli olarak Kharosthi değil Soğd harfleri görülmelidir. Ama her iki harf grubunun Aramice proto-tipleri de birbirlerine benzer. Runik harflerle Kharosthice arasındaki "tesadüfi benzerlik" ise *akşara*'lardan (Kharosthicedeki birleşik sessizler) bazılarının runik işaretlere benzerliğinden ibarettir. Bilinmeyen yazıdaki "harflerin sayısı ve şekilleri, sesli *matra*'lar (vokal ile konsonları birbirine bağlayan kısa yol) sistemi ve birleşik *akşara / hece*'lerin mevcudiyeti, bu alfabenin hiç şüphesiz Kharosthi menşeli olduğunu isbat etmekte", o kadar ki, bilinmeyen yazıda "Kharosthi alfabesinin hece değerleri yerine konduğunda ortaya çıkan metin Saka karakterinde" olacaktır (Harmatta, 1994, ss. 417-418)⁷.

Bilinmeyen dil ve bilinmeyen yazı konusunda en fazla araştırma yapan bilginlerin başında V. V. Vertogradova gelir. Daha önceki araştırmacılar, bu yazıda, zamanla bazı değişimler olmuş ise de tek bir yazı ve alfabe kabul etmişlerdi, haliyle bu görüşün arkasında yatan da tek bir dil olduğu mantığıdır. Vertogradova ise yazının, Erken ve Geç dönem kitabeleri olmak üzere iki ayrı tipte geliştiği ve üç alfabe ile yazıldığı görüşündedir. Issık-Köl ve Ay-Hanum'dakiler erken döneme (MÖ IV-II. yy.), muhtelif varyantlardan oluşan ve diğer iki alfabe ile yazılmış öteki kitabeler (Surkh Kotal kitabesi alfabesi, MS I. yy., Deşt-i Navur – Karatepe, Hatın-Rabat ve Bactria'nın

⁷ Ses değerleri konusunda örnekler için bk. Harmatta 1994, ss. 418-421.

diğer kitabelerinin alfabesi, MS V-VI. yy.a değin) ise geç döneme aittir (Vertogradova, 2000, s. 129-131) ve MS'nin hemen başlarında oluşturulmuşlardır, daha karmaşık bir yapıya sahiptirler. Bilinmeyen yazı, Vertogradova'nın görüşüne göre, genel yapısı itibariyle Aramice ve Kharosthiceye yakındır (Rtveladze, 2005, s. 146). Vertogradova, çalışmalarını daha çok, 21 işaretin bulunduğu ve üçüncü alfabe olarak isimlendirdiği Karatepe'deki işaretler üzerinde yoğunlaştırmış ve bunların bir alfabesini, Orta Asya'nın diğer yerlerindeki buluntularla mukayese etmek suretiyle oluşturmaya çalışmış, bu suretle Fussman'ın listesindeki bazı işaretleri de düzeltilmiştir (Şekil 18; Vertogradova, 2000, 132, ill. 2).

	Кара-мене	Фаяз-мене	Зар-мене	Теккуз-мене	Чим-Курган	Хатын-рабат	Хал-чаян	Диль-бер-гжин	Кош-мене	Кампыр-мене	Дашт-и-Навур
1	𐰃 𐰄 𐰅										𐰃 𐰄 𐰅
2	𐰆 𐰇 𐰈										𐰆 𐰇 𐰈
3	𐰉 𐰊 𐰋										𐰉 𐰊 𐰋
4	𐰌 𐰍 𐰎										𐰌 𐰍 𐰎
5	𐰏 𐰐 𐰑										𐰏 𐰐 𐰑
6	𐰒 𐰓 𐰔										𐰒 𐰓 𐰔
7	𐰕 𐰖 𐰗			𐰘			𐰙				𐰕 𐰖 𐰗
8	𐰚 𐰛 𐰜	1	1								𐰚 𐰛 𐰜
9	𐰝 𐰞 𐰟										𐰝 𐰞 𐰟
10	𐰠 𐰡 𐰢							1			𐰠 𐰡 𐰢
11	𐰣 𐰤 𐰥	𐰦	𐰧	𐰨							𐰣 𐰤 𐰥
12	𐰩 𐰪 𐰫	𐰬	𐰭	𐰮							𐰩 𐰪 𐰫
13	𐰯 𐰰 𐰱			𐰲	𐰳	𐰴			𐰵	𐰶	𐰯 𐰰 𐰱
14	𐰷 𐰸 𐰹				𐰺	𐰻	𐰼		𐰽	𐰾	𐰷 𐰸 𐰹
15	𐰿 𐱀 𐱁	1	1								𐰿 𐱀 𐱁
16	𐱂 𐱃 𐱄				𐱅						𐱂 𐱃 𐱄
17	𐱆 𐱇 𐱈	𐱉	𐱊								𐱆 𐱇 𐱈
18	𐱋 𐱌 𐱍		𐱎								𐱋 𐱌 𐱍
19	𐱏 𐱐 𐱑			𐱒				𐱓			𐱏 𐱐 𐱑
20	𐱔 𐱕 𐱖										𐱔 𐱕 𐱖
21	𐱗 𐱘 𐱙	𐱚									𐱗 𐱘 𐱙
22	𐱛 𐱜 𐱝	𐱞									𐱛 𐱜 𐱝
23	𐱞 𐱟 𐱠		𐱡							𐱢	𐱞 𐱟 𐱠
24	𐱣 𐱤 𐱥		𐱦								𐱣 𐱤 𐱥
25	𐱧 𐱨 𐱩		𐱪								𐱧 𐱨 𐱩
26	𐱫 𐱬 𐱭			𐱮					𐱯		𐱫 𐱬 𐱭
27	𐱰 𐱱 𐱲			𐱳	𐱴		𐱵		𐱶	𐱷	𐱰 𐱱 𐱲
28	𐱸 𐱹 𐱺			𐱻							𐱸 𐱹 𐱺
29	𐱼 𐱽 𐱾					𐱿					𐱼 𐱽 𐱾
30	𐲀 𐲁 𐲂									𐲃	𐲀 𐲁 𐲂

Şekil 18: Vertogradova'ya Göre, Karatepe'deki "Bilinmeyen Harfler" ve diğer kitabeler ile Mukayesesi (2000, 132).

Vertogradova'ya göre, Bactria'da yazıların ortaya çıkmasında rol oynayan iki merkez / kaynak vardı; bunlardan biri hükümdarın veya yöneticilerin sarayı, diğeri ise vihara veya stupa tipindeki Budist eğitim-öğretim yerleri. Bilinmeyen yazı, bunlardan ilk yerde, hükümdarın sarayında ortaya çıkmıştır. İkinci merkez olan Budist yerlerde ise yine Kharosthice, Bilinmeyen Yazı, Bactriaca ve Brahmi yazısı olmak üzere dört yazı kullanılmakta idi. Vertogradova'nın belirttiğine göre (2000, s. 138), buralarda da iki veya üç alfabeden oluşan 12 tane kitabe tesbit edilmiştir. Bir dini kültür muhitinde dört alfabeli yazı sisteminin kullanılıyor olmasının Kuşanlar için ifade ettiği önemi bir

tarafa koyarsak, bir keşifler topluluğunda böyle bir durumun yaşanmasını bazı araştırmacılar oradaki etnik farklılıklara bağlamışlardır (Vertogradova, 2000, s. 138)⁸.

Kuşanları Çin'in batısından Xiongnu baskısı sonucu ayrılan Yuezhilar ile aynileştiren Rtveldze ise, Bilinmeyen Yazı ile yazılmış metinlerin hepsi, iki tanesi dışında Bactria'da bulunduğu ve burası da Kuşanların ana bölgesi olduğuna göre, bu yazı ile Yuezhilar arasında doğrudan bir ilgi kurmakta ve bunu Yuezhi (Tohar) yazısı olarak kabul etmektedir. Fakat onun üzerinde durduğu konulardan daha önemlisi şudur: bilinmeyen yazı, Kuşan sahasında kullanılan Kharosthi ve Bactria yazısı ile birlikte üç resmi / devlet yazıdan biridir, devletin etnik kimliği ve bulunduğu kültür muhiti bakımından her bir etnik grup bir yazı ve dil ile temsil edildiğine göre, Bactria yazısı Kuşanların kendi etnik kimliğinin yazısı olamayacağına göre hakim ve yönetici unsur olan Yuezhi – Kuşanları temsil eden yazı ve dil, “bilinmeyen yazı” ile yazılmış olmalıdır. Üstelik bu yazı, Bactria'daki köy yerleşim yerleri bölgesinde kilden yapılmış kap-kacaklar üzerinde de kullanıldığına bakılırsa demek ki halk arasında da oldukça yaygın olarak kullanılmakta idi. Bactria bölgesi Yuezhiların otokton bir halk olarak baskın oldukları bir bölge olmadığına yani Yuezhilar dışarıdan geldiklerine göre, demek ki bu dil göçebelerin, Yuezhiların kendi dili olmalıdır (Rtveldze, 2005, s. 147; Vertogradova, 2000, s. 143).

Rtveldze'nin yeni yayınladığı kitabelerle birlikte “bilinmeyen yazı”nın alfabesine üç yeni işaret daha eklenerek adedi 15'e çıkmış oluyor. Mevcut bilgilere göre, yazıda iki tip tesbit edilebilmektedir: yuvarlak ve köşeli hatlar (2005, 146). Eğer tarihleme, -yani Kuşanların tam kuruluş yılları- doğru ise, Kuşan İmparatorluğu'nun üç resmi dilinden birini oluşturan bu dilde yazılmış olan yazılar, genel olarak Bactria sahasında bulunduğu ve halkın muhtelif işlerde kullandığı oldukça farklı eşyalar üzerinde de görüldüğüne göre, demek ki hem Kuşanların, hem de bu sülaleyi kuran ve onun idari ve dini hayatında önemli bir yeri olan halkın da dilini yansıtıyor olmalıdır (Rtveldze 2005, 146). Bu halk Rtveldze'ye göre Yuezhilar, yani Toharlardır.

Fakat, Vertogradova'nın bile “en perspektifli görüş” diye ifade ettiği ve “Bilinmeyen Dil”in Yuezhiların-Toharların dili olduğu şeklindeki Rtveldze'nin ileri sürdüğü fikir de araştırılmaya muhtaçtır. Yuezhiların ne dili, ne de etnik kimliği şimdiye kadar tesbit edilmiş değildir, çünkü onların diliyle yazılmış hiç bir metin, ne Gansu, ne Doğu Türkistan, ne de ilk işgal ettikleri Batı Türkistan sahalarında şimdiye kadar bulunamamıştır. Tohar meseleri konusunda ise son zamanlarda bilhassa Yu. N. Rerih'in yaptığı çalışmalar, Yuezhiların tek tip bir kavim olmayıp bir çok etnik gruptan meydana geldikleri, hatta bunlara Turklerin, Sakaların ve “Tohar”larla birleştirdiği Kuçalıların da dahil olduğunu ortaya koymaktadır (Vertogradova, 2000, s. 143)⁹. Biz ise Kuşanları Yuezhilara değil Sakalara bağlamak ve bilinmeyen yazının genel olarak aynı zamanda Saka sahalarında görüldüğünü dikkate alarak, bu halkın Sakalar olduğu kanaatindeyiz. Fakat Rtveldze'nin haklı olarak altını çizdiği gibi, bu yazının menşeyini tesbit edebilmek için şimdi araştırmacılara düşen en önemli vazife, “materyallerin toplanması ve bilinmeyen yazının tam bir alfabesinin ortaya konması” olmalıdır (2005, s. 148).

6. Orta Asya'da “Resmi Dil”in Oluşumu ve Kuşanlar

Orta Asya'da, Bilinmeyen yazının ve dilin ortaya çıktığı coğrafyada, yani Bactria'da resmi dil ve resmi unvanların (titulatur) teşekkülü, tarihi kaderi ve gelişimi Kuşan İmparatorluğunun kuruluşuyla çok yakından ilgilidir (Rtveldze 2005, s. 64). Göçebelere resmi dilin oluşumu uzun bir süreci gerektiriyor ve bazı aşamalardan geçiyordu. Kuşanlar, tıpkı dil ve alfabe örneklerinde de görüleceği gibi muhtelif unvanlar kullanmışlar; Hotan Sakacası, Bactriaca, Yuezhi dilinde,

⁸ Diğer yorumlar için ise bk. Vertogradova 2000, s. 139.

⁹ Yuezhi – Tohar – Kuşan ilişkisi, Toharların Kuçalılarla lengüistik bağlantısı, Doğu Türkistan'daki Niya belgelerinden çıkan “substrat” dillerle ve “Tohar B” ile bağlantısı hakkında bk. Narain 2000, s. 1-20; Vertogradova 2000, ss. 143-144.

Aramice, Grekçe, Çince, en son olarak da Hintçe unvanlar kabul etmişlerdir. Bu listede de görüldüğü üzere, Hotan Saka diline özel bir önem verilmekteydi ve Beş Beylik döneminde kullandıkları “yabgu” unvanı, bazı bilginlere göre Türk, bazılarına göre ise Hotan Saka dilinde yani Doğu İran dilinde olup oradan daha sonra Türkçeye geçmiştir. Kullandıkları unvanlarını “siyasi anlam olarak aynı, ama kendi etnik durumları itibariyle farklı” olacak şekilde seçmişlerdir. İlk başta Aramice, ardından Grekçe unvanlar¹⁰ kullanan Kuşanlar, ilk hükümdarları olan Kujula Kadphises’in ikinci hakimiyet devresinden itibaren Hintçe unvanlar almaya ve bunları paralarında kullanmaya başlamışlardır. Maharaja, Rajatiraja unvanları bu şekilde alınmıştır. Ardından, devletin sınırları iyice genişledikten ve bütün Orta ve Kuzey Hint yarımadasına yayıldıktan sonra ise önce Grekçe en büyük unvanlar (Basileus Basileon = Krallar Kralı), daha sonra I. Kanişka’dan III. Kanişka’ya kadar olan devrede bunların Bactria dilindeki karşılığını (Şaonano Şao) kulanmışlardır (Rtveladze 2005, ss. 65-66).

Vima (Kadphises) / II. Kadphises döneminden itibaren bilhassa paralarda Hintçe unvanlara önem verilmekle birlikte Bactria diline geçişin ilk defa onun zamanında olduğu tahmin ediliyor. Fakat Bactria diline asıl geçiş ve bunun geniş olarak kullanımı, halefi I. Kanişka döneminde meydana gelmiştir. Bactria’da doğduğu için ismi ilk olarak W. Henning tarafından teklif edilen şekliyle “Bactria Dili” ve “Bactria Yazısı” ifadeleri daha sonra ilim aleminde yaygınlaşmıştır. Ama Kuşan hükümdarlarının kendileri bu dile, Kanişka’nın Rabatak kitabesinde görüldüğü üzere “Arice” demekte idiler.¹¹ Bactriaca, gerek yayıldığı saha, gerekse kullanım sürekliliği bakımından Orta Asya’da en önemli ikinci dil ve yazı (birincisi Soğdca idi) statüsündedir. Kuşanlar döneminde Grekçe ifadeler ve unvanlar dönüştürülmüş, yerlerine Saka dilinden ödünç alındığı tahmin edilen unvanlar seçilmiş ve Bactria diliyle ve yazısıyla yazılmıştır. Bactria yazısı Orta Asya’daki en büyük iki devlet, Kuşanlarda ve Eftalitlerde, sonraki dönemlerde ise daha küçük hakimiyetlerde de devlet yazısı hüviyetini muhafaza etmiştir. Surkh Kotal ve Dilbercin tepe’deki kitabelerde görüldüğü gibi, şao, bago şao, hoadeo / hdeo türünden unvanlar bir resmi statü kazanarak MS III-IV. yy.da, Kuşanların çöküşünden sonra bile kullanılmaya devam etmiştir; hatta MS VIII. yy.a kadar bütün Bactria-Toharistan sahasında kullanılmıştır.

Unvanlarda ortaya çıkan bu değişim ve reformun I. Kanişka’nın Rabatak kitabesinde görüldüğü üzere, Kuşanların dil ve alfabelerine de yansıdığı, Grekçeden Bactria diline geçişin bir devlet politikası haline geldiği açıkça görülüyor. Sülalenin kurucusu ve ilk Kuşan hükümdarı olan Kujula Kadphises’in paralarında, iki alfabe kullanılmakta idi; paraların önyüzü Grekçe, arka yüzleri ise Kharosthi harfleri ile yazıldığına göre, her ikisi de devlet dili olan bu yazılardan demek ki Grekçe birinci sırayı, Kharosthice ise ikinci sırayı işgal ediyordu. Vima döneminde ise yeni bir devlet dili olarak Bactria dili devreye girdi; tıpkı sikkelerin ön yüzleri gibi, zamanla Grekçenin yerini alarak, Deşt-i Navur kitabesinde görüldüğü üzere “alfabetik hiyerarşi”de birinci sıraya geçerken ikinci sıraya Bilinmeyen dil geldi; üçüncü sıraya gerileyen Kharosthice, I. Kanişka döneminden itibaren devlet kaçıllaryasında kullanımdan düşerek resmi devlet kitabeleri, mühürler ve paralardan kalktı, sadece bir kısım mahalli halk dökümanlarında bir zaman daha muhafaza edildi, Geç Kuşanlar döneminde ise, II. Kanişka, Vasişka ve III. Vasudeva’nın paralarına göre, Hint yazısı Kharosthice’nin yerini Bactria bölgesinde artık Brahmicenin aldığını; sonraki Kionitler ve Eftalitler dönemlerinde bile önyüzde yine Bactria yazısı kullanılırken arka yüzlerde Brahmicenin yer aldığını görüyoruz (Vertogradova 2000, ss. 136-138). Bactria dilinin birinci sıraya yükselişi Kanişka devrinden itibaren paralarda da görülmektedir. Kanişka, bu yazıyı “kendi” (“devlet”) yazısı olarak ifade etmekte ve en üst sıraya yükseltmektedir.

¹⁰ Kuşanlar döneminde Bactria’da Grek dili ve yazısının kullanımı ve buluntular hakkında bk. Rtveladze 2005, ss. 132-133.

¹¹ “O da [Kral Kanişka] Grek dilinde bir ferman yayınladı, daha sonra bunu Ariceye / Aryan diline tercüme ettirdi” (Sims-Williams ve Cribb 1995/96, s. 78; Rtveladze 2005, s. 139).

Bactria dili ve yazısının ayırd edici özelliği, “ş” sesini vermek üzere “ro” harfine ufak bir ilave yaparak Grekçedeki “san” harfinin (**p**) eklenmesinden ibarettir (Vertogradova 2000, s. 136). Ama şimdiye kadar bulunan kitabelerde Grekçe “psi” ve “ksi” harflerinin Bactria yazısında kullanıldığına rastlanmamaktadır (Rtveladze 2005, s. 140). “Kanişka” ve “Kuşan” isimlerinde ve onların kullandıkları “şao” unvanında da görülen “**p**” (“ş”) harfini, yine Grekçe temelli yazıya eklemek suretiyle Kuşanlar, İran diline dayanan Bactria dili ve 25 harften oluşan yazısını oluşturmuşlar, bunu sadece paralarda değil kaya kitabelerinde de kullanmışlardır.¹² Kuşan sahasında zaman zaman, Budizmin ve Karatepe ile Ayrtaam gibi dini merkezlerin tesiri altında Kharosthice ve Bactria dillerinde iki dilli kitabelerin de yazıldığı görülmektedir. G. Fussman ve E. Rtveladze gibi bazı bilginler, Bactria yazısının Kanişka’dan önce, Deşt-i Navur kaya kitabesi örneğinde görüldüğü üzere Kharosthi ve “Bilinmeyen Yazı” ile birlikte Vima devrinde de kullanıldığını; sikkeler üzerinde ise, MÖ I. yy. sonu ile M.S. I. yy.a tarihlenen para örneklerine bakılırsa Horezm dili ve Soğdcanın Orta Asya’da görülmeğe başladığı M.S. I.yy.dan itibaren Kuşan sahasında kullanılmaya başlanmış olma ihtimalini kabul ediyorlar. Kanişka döneminde olan ise bunun resmi bir statü kazanmış olmasından ibaret idi (Rtveladze 2005, ss. 139-140).

Kuşanlar da gerek devlet hakimiyetinde, gerekse Budist cemaatte Grekçeden Bactria diline geçişi iki ayrı tablo ile gösteren Vertogradova, Devlet yapısında: “yabancı bir dil” olan Grekçeden nihai olarak “kendi dili” olan Bactria diline yani devlet diline geçildiğini ve burada Bilinmeyen Yazının bir vasıta olduğuna işaret ederken, Budist cemaatte ise bu defa Kharosthiceden Bactria diline ve en sonunda Brahmicceye geçişte Bilinmeyen Yazının yine vasıta olduğunu gayet açık bir şekilde gösteriyor (2000, s. 140-141). Bilinmeyen Yazı, böyle bir çok alfabe ve yazı grubu içerisinde Bactria ve Kharosthice ile rekabet ederken yeterince yüksek bir statü kazanmış olmakla beraber, devletle ilgili olan “baş” rolü Bactria Yazısına kaptırmış ve tedricen ikinci derecede bir mevkiye düşmüştür (Vertogradova 2000, s. 141).

Eski Grekçe unvanların yerini artık Bactria dilindekiler almıştır. Artık eskisi gibi çok büyük sahalardan değil de küçük toprak parçalarının sahipleri olan yöneticiler, İran dilinde ve Aramice MRY ve MLK gibi unvanları kullanmayı sürdürmüşlerdir. Ama artık bu dönemin sonlarında, yukarıda listelenen unvanların farklı lengüistik menşelerine Orta Farsçanın yanısıra bir de Soğdca asıllı unvanlar eklenmiştir (Rtveladze 2005, ss. 66-69).

Sonuç olarak, Vertogradova’nın dediği gibi, Bilinmeyen dilin ve yazının gerçek anlamda bir çözüme ulaşabilmesi için daha fazla araştırma yapılması, dil dökümanlarının ve o kelimelerdeki lengüistik unsurların incelenmesi gerekir. Ama öncelikle, Rtveladze’nin de altını çizdiği gibi, bu yazı ile yazılmış olan mevcut bütün metinlerin toplanması ve tam bir alfabesinin (veya alfabelerinin) çıkarılması gerekmektedir. Bütün bu envanterler toplandıktan sonra sadece harflerin şekil olarak değil ses değerleri bakımından da incelenmesi ile birlikte Orhon-Yenisey Türk kitabeleri ile daha sağlıklı bir ilişki üzerinde durulabilir. Ama gerek Bactria’daki, gerekse Issık Kurganı ve Ay-Hanum’daki bilinmeyen yazıların, tarihi süreç dikkate alındığında Sakalarla alakalı olduğu zaten açıktır. Buradaki temel problemlerden biri ise, bu göçebelerin yerleşik kavimlerle irtibatlarının ne şekilde olduğu, medeni olmanın bir ölçüsü kabul edilen yazı dili ve alfabeyle veya alfabeleri ilk defa kabul ederken ve kullanırken hangi kriterlere göre hareket ettikleridir. İlk geldiklerinde azınlık oldukları ve yerleşik medeniyetin esas olduğu bir coğrafyada yerleşik kavimlerle uyum içerisinde hareket etmeyi kendilerine bir düstur kabul eden göçebeler, aradan geçen süre zarfında kendilerini onlara sadece siyasi bakımdan değil kültürel anlamda da kabul ettirdikleri gibi onlardan öğrendikleri yeni medeniyet unsurları ile birlikte artık kendilerini, konuştukları dilde, kendilerine özgü bir yazı ve alfabe ile ifade etmeye başlıyorlardı ki “bilinmeyen dil” ve “bilinmeyen yazı”, bu bakımdan bize birçok konuda ışık tutmaktadır.

¹² Kuzey ve Güney Bactria sahasında Bactria dili ve yazısı ile yazılmış eserler, belli başlı buluntu yerleri, bunların kullanıldığı muhtelif eşya türleri hakkında bk. Rtveladze 2005, ss. 141-142.

Zamanla bu tür dil ve yazılar, zamanın şartlarına ve içinde bulunulan coğrafyanın, toplumun kültürel ve dini durumları da dikkate alındıktan sonra devlet dili ve yazısı / yazıları haline gelebiliyordu. Bu “bilinmeyen yazı ve dil”, Sakaların “kendi”lerine özgü ve onların gerek konuşma dilini, gerekse etnik durumunu da gösterecek yeni ifade tarzıdır. Getirdikleri bu yeni tarzla Sakalar, arkadan gelen göçebe kavimlere de bir ufuk açmışlardır. M.S. VI-VIII. yy.lardaki I. ve II. Türk İmparatorlukları dönemine kadar devam eden bu süreç sonucunda Türklerde Orhon-Yenisey yazılarının ortaya çıkması ve burada kullanılan halk dilini (Türkçeyi) de “devlet dili” olarak artık hayatiyete geçirmeleri böyle bir sürecin mahsulüdür.

Kısaltmalar

BEFEO – *Bulletin de l'Ecole Française d'Extreme-Orient*.

DB – *Drevnyaya Baktriya* [vıp. 1]. *Materialı Sovetsko-Afganskoy Ekspeditsii 1969-1973 gg.* (1976); vıp. 2. *Materialı Sovetsko-Afganskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii 1969-1973 gg.* (1979); vıp. 3. *Materialı Sovetsko-Afganskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii* (1984). red.: İ. T. Kruglikova, İzdatel'stvo “Nauka”: Moskva.

HCCA – *History of civilizations of Central Asia*, UNESCO Publishing.

JA – *Journal Asiatique*.

JAOS – *Journal of American Oriental Society*.

SRAA – *Silk Road Art and Archaeology*, Kamakura.

Kaynakça

- Akişev, K. (1978). *Kurgan İssık. İskusstvo Sakov Kazahstana*, Moskva: “İskusstvo”.
- Amonjolov, A. S. (2003). *İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pis'ma*, Almatı: “Mektep”.
- Bachhofer, L. (1941). *On Greeks and Sakas in India*, *JAOS*, 61 / 4, 247-250.
- Bailey, H. (1982). *The Culture of Sakas in Ancient Iranian Khotan*, Columbia Lectures on Iranian Studies, Edited by Ehsan Yarshater, Number 1, Caravan Books: Delmar, New York.
- Benjamin, C. G. R. (2007). *The Yuezhi. Origin, Migration and the Conquest of Northern Bactria*, *Silk Road Studies*, XIV, Brepols.
- Bernard, P., Rapin, Cl. (1980). *Campagne de Fouille 1978 a Ai Khanoum (Afghanistan). III. Le Palais. La Trésorerie*. *BEFEO*, LXVIII, 10-103, Pl. I-XXVIII.
- Bregel, Y. (2003). *An Historical Atlas of Central Asia, Handbuch der Orientalistik*, Brill, Leiden. Boston.
- Chattopadhyaya, S. (1976). *Early History of North India (From the fall of the Mauryas to the death of Harsa)*, Motilal Banarsidass: Delhi.
- Cribb, J. (2002). *The early Kushan kings: new evidence for chronology. Evidence from the Rabatak Inscription of Kanishka I*. *CAH* içinde: 177-206.
- Enoki, K. v.d. (1994). The Yüeh-chih and their migrations. *HCCA, Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*, Ed. by J. Harmatta, UNESCO içinde: 171-190.
- Frye, R. N. (1984). *The History of Ancient Iran*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung: München.
- Fussman, G. (1974). Documents épigraphiques Kouchans. *BEFEO*, LXI, 1-66, Pl. I-XXXIII.
- Harmatta, J. (1994). Languages and literature in the Kushan Empire, *HCCA, Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*, Ed. by J. Harmatta, UNESCO içinde: 417-440.

- Harmatta, J., B. N. Puri, L. Lelekov, S. Humayun, D. C. Sircar (1994). Religions in the Kushan Empire, *HCCA, Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*, Ed. by J. Harmatta, UNESCO içinde: 313-329.
- Hulsewé, A. F. P. – Loewe, M. A. N. (1979). *China in Central Asia: The Early Stage: 125 B.C.-A.D. 23, An Annotated Translation of Chapters 61 and 96 of the History of the Former Han Dynasty*, with an Introduction by M. A. N. Loewe, Leiden, E. J. Brill.
- Konow, S. (Ed.). (1969). *Kharosthi Inscriptions with the Exception of those of Asoka*, Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol. II, Part I, Indological Book House, Varanasi.
- Livşits, V. A. (1976). *Nadpisi iz Dil'berdjina*. DB 1 içinde: 163-169.
- Livşits, V. A. (1979). *Dva ostraka iz Dil'berdjina*. DB 2 içinde: 95-97.
- Loeschner, H. 2008. *Notes on the Yuezhi – Kushan Relationship and Kushan Chronology*, (http://www.onsnumis.org/publications/Yuezhi-Kushan_Hans-Loeschner_2008-04-15.pdf) (17 July 2009 tarihinde girildi).
- Narain, A. K. (1998). *The Earliest Sakas of South Asia*, Kashi Prasad Jayaswal Research Institute: Patna.
- Narain, A. K. (2000). *The Tokharians. A History without Nation-State Boundaries*, Rajiv Gandhi Memorial RGF-NERC-ICSSR Lectures March 1999, North Eastern Hill University Publications: Shillong.
- Puri, B. N. (1994). The Kushans. *HCCA, Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*, Ed. By J. Harmatta, UNESCO içinde: 247-264.
- Rtveladze, E. (2005). *Tsivilizatsii, Gosudarstva, Kul'turi Tsentral'noy Azii*, Taşkent.
- Shrava, S. (1993). *Dated Kushana Inscriptions*, Pranava Prakashan: New Delhi.
- Sims-Williams, N. ve Cribb, J. (1995/6). A New Bactrian Inscription of Kanishka the Great. *SRAA*, No. 4: 75-142.
- Staviskij, B. Ja. (1986). *La Bactriane sous le Kushans. Problèmes d'Histoire et de Culture*, Édition revue augmentée. Traduite de Russe par P. Bernard, M. Burda, F. Grenet, P. Leriche, Librairie d'Amérique et d'Orient, Jean Maisonneuve, Éditeur: Paris.
- Tezcan, M. (1996). *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Vertogradova, V.V. (1982). Nahodka nadpisi neizvestnim pis'mom na Kara-tepe. *Buddiyskie Pamyatniki Kara-Tepe v Starom Termeze / Kara-tepe V / Moskva* içinde, 160-167 + 187 (http://bulgari-istoria-2010.com/booksRu/V_Vertogradova_KBP.pdf) (24.05.2010 tarihinde girildi).
- Vertogradova, V. V. (2000). Neizvestnoe pis'mo v mnogoalfavitnom prostranstve Drevney Baktrii. *KBP. Drevnost*, Moskva, 129-147.
- Vertogradova, V. V. (2002). *Prakriti*, İzdanie vtoroe, İzdatel'skaya Firma "Vostočnaya Literatura" RAN, Moskva.
- Yu, Taishan (1998). *A Study of Saka History*, Sino-Platonic Papers, Number 80, July.
- Loeschner, Hans (2008) *Notes on the Yuezhi – Kushan Relationship and Kushan Chronology*. (http://www.onsnumis.org/publications/Yuezhi-Kushan_Hans-Loeschner_2008-04-15.pdf) (17 Temmuz 2009'da girildi).
- Древние надписи на кхарошти. Сенсационные открытия в Александрии Оксианской (<http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1188398580>).

ETİMOLOJİ ÖNERİLERİ

Semih TEZCAN

Konuşmamın ilk dakikalarını Türkiye Türkçesi etimoloji çalışmalarına en büyük katkıyı sağlamış olan Andreas Tietze'ye (1914-2003) ayırmak istiyorum. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde öğrenim görürken hocalarımızdan arada bir adını duyduğumuz, ama o günün koşullarında ancak Türkçe olarak yayımlanmış birkaç yazısına ulaşabildiğimiz bu ünlü bilim insanını bundan 41 yıl önce 1969'da Doğu Berlin'de yapılan 12. Uluslararası Sürekli Altayistler Toplantısında¹ tanıdım. O zaman Doğu Berlin, Demokratik Alman Cumhuriyeti adını taşıyan (1990'da Federal Almanya ile birleşecek olan) sosyalist devletin başkentiydi. Doğu ve Batı bloklarına mensup birçok ülkeden pek çok bilim insanını bir araya getiren büyük bir Altayistik kongresi ilk defa bir Doğu bloku ülkesinde toplanmaktaydı, bu toplantıya verilen önem çok büyüktü.

Resim 1. Andreas Tietze ve Semih Tezcan 1969'da Doğu Berlin'de yapılan 12. PIAC toplantısında birlikte bir handoutu incelerken

Daha sonra da değişik ülkelerde yapılan uluslararası bilimsel toplantılarda birçok kez bu büyük ustanın bildirilerini zevkle dinleyip pek çok şey öğrendim, yazdıklarının hepsini okumaya çalıştım. Yetişen Türkbilimcilere de okumalarını tavsiye ediyorum.

¹ Permanent International Altaistic Conference (PIAC).

Resim 2. Andreas Tietze, 1987'de Bamberg'de yapılan 1. Alman Türkologları Kongresinde bildirisini sunarken.

Andreas Tietze, Türkçe öğrenmeye başladığından beri, yaptığı çok değişik çalışmaların yanı sıra, Osmanlıcanın ve Türkiye Türkçesinin bir etimoloji sözlüğünü yapmak için malzeme toplamaya da başlamıştı. Üzerinde çalıştığı veya okuduğu bütün metinlerden önemli gördüğü tanıkları, özellikle az rastlanan, arkaik ya da ağızlardan alınıp yazı dilinde kullanılmış kelimeleri fişlemektedir. Türkçedeki Arapça, Farsça, Slavca ve Yunanca kelimeler üzerine çok değerli makalelerini² ve Akdeniz gemici dili üzerine iki Amerikalı meslektaşıyla birlikte yayımladığı anıtsal eserini,³ onun söz varlığı konularında her zaman başvurulacak yayımları olarak burada hatırlatmak isterim. 1990'larda, oldukça ilerlemiş yaşta, görme gücünün çekerken ömrü boyunca malzemesini derlediği etimolojik sözlük çalışmasını basıma hazırlamaya girişmişti. Altı cilt olarak planladığı bu büyük çalışmanın, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*'nin (TTETL) birinci cildi, 2002'de yayımlandı,⁴ yıllardır kullanılmaktayız.

² Tietze, A. (1955). Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch. *Oriens* 8, 204-257.

Tietze, A. (1957). Slavische Lehnwörter in der türkischen Volkssprache. *Oriens* 10, 1-47.

Tietze, A. (1958). Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch. *Jean Deny Armağanı*. TDK: Ankara, 255-333.

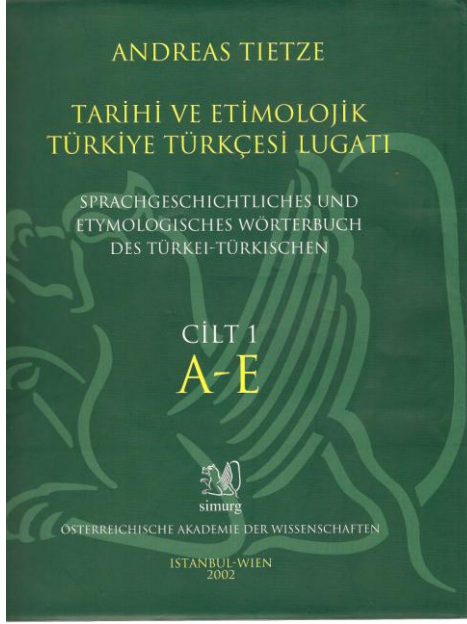
Tietze, A. (1962). Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch. *Németh Armağanı*. TDK: Ankara, 373-388.

Tietze, A. (1967). Persian Loanwords in Anatolian Turkish. *Oriens* 20. 125-168.

Yukarıda sıralanan makaleler, *Wörterbuch der griechischen, slavischen, arabischen und persischen Lehnwörter im anatolischen Türkisch – Anadolu Türkçesindeki Yunanca, İslavca, Arapça ve Farsça Ödünçlemeler Sözlüğü* başlığı altında bir araya getirilip yeniden yayımlanmıştır (İstanbul, 1999).

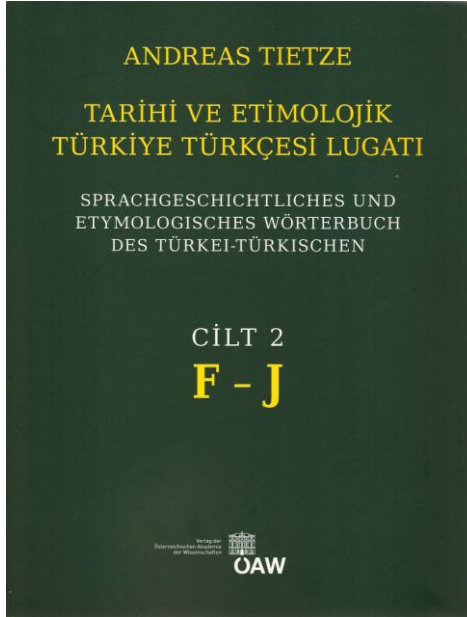
³ Henry & René Kahen, Andreas Tietze, *The Lingua Franca in the Levant*, Urbana, 1988.

⁴ Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati, cilt 1 A-E*. İstanbul - Wien.

Resim 3. Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı (1. cildin kapağı)

Andreas Tietze 22 Aralık 2003'te sonsuzluğa göçtü. Birinci cildin yayınlanmasından yedi yıl sonra 2009'un son aylarında nihayet etimolojik sözlüğün ikinci cildi de yayımlanabildi.⁵

Resim 4. Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı (2. cildin kapağı)

Bundan sonrasının, geri kalan ciltlerin ne olacağı, nasıl baskıya hazırlanacağı belli değil. Fişlerin işlenip yayımlanacak duruma getirilmesi için bir ekip kurulması gerekiyor. Mali destek sağlamakta büyük güçlükler olduğunu, bazı meslektaşların bu konuda girişimlerde bulduklarını

⁵ Tietze, A. (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, cilt 2 F-J*. Wien.

biliyorum. TETTL'nin bütün ciltlerinin yayımlanabilmesi için herkesin elinden geleni yapması gerekir. 21. yüzyılın ilk on yılını geride bıraktık, Türkçenin hâlâ tam bir etimolojik sözlüğünün bulunmaması son derecede üzüntü verici bir durumdur.

Burada anmak istediğim bazı başka adlar da var. Tietze'den önce ciddiye alınabilir nitelikte etimolojik sözlük yayımlanmış veya böyle bir sözlük için hazırlık çalışmaları yapmış olanlar: Martti Räsänen, Gerard Clauson, Ervand Vladimiroviç Sevortyan, Hasan Eren, her biri için başka köşesinden girişerek Türkçenin etimoloji sözlüğü için çok emek verdiler. Büyük ustalardan Johannes Benzing'in de bir çalışması vardı, o yayımlanmadı.

Onlar, bu çabalarını Türkolojinin kurucusu Willy Bang ve onun öğrencileriyle Rus ve Macar bilim adamlarının geliştirdiği karşılaştırmalı Türkoloji geleneğine dayandırdılar. Karşılaştırmalı Türkoloji, bir yandan Bang'ın öğrencileri Annemarie von Gabain, Karl Heinrich Menges, Reşid Rahmeti Arat, Saadet Çagatay, Gunnar Jarring, öte yandan Nemeth'in öğrencisi Hasan Eren, Poppe'nin öğrencisi Talat Tekin tarafından Türkiye'de de yaygınlaştırıldı, geliştirildi. Yukarıda adlarını saydığım hocaların ve Gerhard Doerfer, Johannes Benzing, Lars Johanson gibi ünlü bilim insanlarının yetiştirdiği üçüncü nesil de Türkolojiyi sağlam temeller üzerinde geliştirmeye gayret etti.

Durum böyleyken, Türkiye'de son yıllarda sayısı gittikçe artan şarlatanların, istismarcıların, çıkarıcıların Türkoloji bilimdalı alanına dadanmış olması, üstelik bir takım zırvalarla halkın duygularını sömürmekte başarılı olan bu gibi kişilerin ilgi görmesi, son derecede acıdır. Bilim insanları bunlara karşı suskun kalmamalıdır.

Bilimin görevi gerçeği araştırmaktır. İnsanları heyecanlandırmak, tarihi çarpıtmak, Türklükle herhangi bir ilgisi olmayan kavimlerin Türk olduğunu kanıtlamak değildir. Türkolojinin bilim yolu dışında bir yola sapmasına, sansasyon yaratmak isteyenlerin, meşhur olmak isteyenlerin, bu yollardan para elde etmek isteyenlerin elinde araç durumuna düşmesine seyirci kalmamak gerekir. Bu konuda söylenecek daha pek çok var, burada bu kadarı yeter.

* * *

Andreas Tietze, TTETL'de, karşılaştırmalı ve dilbilimsel Türkolojinin yaklaşık 1970'li yılların ortalarına kadar varan verimlerini yansıttı. Son on yıllarda yayımlanmış önemli çalışmaları, örneğin Eski Uygurca metin yayınlarını, Eski Türkçe kelime türetimi üzerine çalışmaları, Halaçça araştırmalarını izleyememişti. Eğer TTETL sonuncu cildine kadar yayımlanabilirse, saydığım bu çalışmaların kimi zaman Osmanlıca ve Türkiye Türkçesi etimolojisi için de son derecede önemli olan verimlerini TTETL'e eklemek yetişen kuşaklar için mutlaka zevkli bir görev olacaktır. Peter Zieme, Marcel Erdal ve başka meslektaşlarımızın sağladığı büyük birikimin TTETL'ye eklenmesi gerekir.

Elbette TTETL'in yayımından sonra da yapılacak çok şey var. Türkçede kökeni bilinmeyen pek çok kelime vardır. Bunlardan birkaçını ele almadan önce çok genel bir noktada bir düşüncemi tekrarlamak istiyorum:

Etimolojide çoğu zaman iki beklenti vardır. Birincisi: Bir kelimenin başka bir dilden, olup olmadığını belirlemek. İkincisi: Başka bir dilden gelmiyorsa bir köke bağlamak, daha doğrusu tek heceye indirgemek, mümkünse tek bir ünlüye veya tek bir açık heceye, yani "ünsüz + ünlü" yapısında bir heceye indirgemek. Bu tür etimoloji Willy Bang'dan beri Türkolojide de hüküm sürmektedir, 2007'de kaybettiğimiz meslektaşımız Şinasi Tekin, bu yöntemi en aşırı dereceye vardiğerlerden biriydi.

Ben bu tek ünlüye, ya da tek heceye indirgeme beklentisinden artık bütünüyle vazgeçilmesinden yanayım. Evet, kimi kelimelerin kökü tek heceye kadar, hatta tek bir ünlüye kadar indirgenebilir. Ama bu, hiçbir zaman "başlangıçta, bütün kökler tek heceli idi" diye anlaşılma-

lıdır. Türkçede tek heceye indirgenememiş ve kanımca hiçbir zaman indirilemeyecek olan birçok kelime vardır.

Yine de burada, tek heceye indirgenebilir olduğunu sandığım bir kelimeyle başlamak istiyorum.

Resim 5. Piero Gilardi'nin "Karpuzlarla natürmort" adlı plastiğinden bir görünüm. ⁶

Piero Gilardi'nin plastiğinde bostanda yata yata büyümekte olan karpuzlar görülüyor, birkaçı çatlamış. Burada bizi ilgilendiren bu heykelin sanat yönü, ya da karpuzların tadı değil, karpuzların yerde yatan kökenleri.

Köken

Köken kelimesi, Türkiye Türkçesinde bu anlamıyla kırsal alanda hâlâ bilinen, ama hayatında bostan görmemiş şehirlilerin çoktan unutmuş olduğu kelimelerdendir. Şehirliler arasında "etimoloji"nin ne olduğunu bilenler, bu bilim dalına Türkçede "kökenbilgisi" dediğini de bilir. Fakat bunların çoğu *kökenbilgisi* terminusundaki *köken*'in "uydurulmuş" bir neolojizm, bir Dil Devrimi kelimesi olduğunu düşünür. Oysa öyle değildir.

Andreas Tietze, bir keresinde bana, kelime türetmeye karşı olmadığını, ama türetilen her kelimenin, yani her "uydurma kelime"nin⁷ "ne zaman ve kimin tarafından" uydurulduğunu, "ilk

⁶ Çağdaş İtalyan sanatçısı Piero Giralddi (doğumu Turin 1942), *Still-Life with Watermelons* adını verdiği plastiğini poliüretandan yaratmıştır.

olarak nerede kullanıldığı”nı, hatta, eğer mümkünse, “nasıl veya ne düşünülerek türetilmiş olduğunu” kaydetmek gerektiğini söylemişti. O zaman, gençlik ve Dil Devrimi heyecanı ile onun bu sözlerinin önemini pek kavrayamamıştım. Oysa şimdi, Dil Devriminin üzerinden hızla onyıllar geçtikten, “uzmanlar” bile hangi kelimelerin Dil Devrimi kelimesi olduğunu, hangilerinin Dil Devrimi öncesi dilden devralındığını ayırt edemez hale geldikten sonra Tietze’nin söylediklerini çok iyi anlıyorum. Doğrusu, *kökenbilgisi* terminusunu ilk olarak kimin uydurduğunu bilmiyorum, ayrıca araştırılmalı.

Tekrar *köken*’e dönelim. Bu kelimeyi Maḥmūd el-Kāşğarī özel bir anlamda kaydetmiştir, *köken* maddesinde Arapça açıklama şöyledir: *ribāku’l-bahm va ribāku’l-ḥalāyib’inda’l-ḥalb*.⁸ Atalay’ın çevirisine göre: “ilmikli köstek. Süt sağılacağı zaman hayvanların ayağına vurulur” demektir.⁹ Clauson ise şöyle çevirmiştir: “a noose to control calves, colts, etc., and milch cows, etc. at milking time”.¹⁰ Başka kaynaklarda, biraz farklı bir açıklama ile karşılaşırız: Grønbech’in Codex Cumanicus dizininde *kögen* “Strick, an dem die jungen Lämmer und Zicklein angebunden werden” {iki kazık arasına gerilip, aralıklı olarak kuzuların ve oğlakların bağlandığı uzun ip}.¹¹ Radloff sözlüğünde Kazakça olarak gösterilen *kögön* de buna çok yakın bir tanımla verilmiştir.¹² Kelimenin, Türkçeden Moğolcaya da bu anlamıyla *kögöne* biçiminde girmiş olması bu anlamın birincil olduğunu gösterir.¹³

Buna karşılık bugünkü Türkmençe için verilen tanım El-Kāşğarī’nin tanımına benzer: *köken* “sürüdeki göyün-geçiler sağlанда, bağlanıp göyulyan köp halkalı uzun yüp, kökermek için yüp”¹⁴ {sürüdeki göyün ve keçiler sağılacağı zaman bunların bağlandığı çok halkalı uzun ip, bağlamak için ip}. Fakat Türkmençe sözlüğün maddelerinde verilen kimi örnekler, *köken*’e bağlananların sağmal hayvanlar değil, sağım sırasında analarından uzak tutulması gereken yavrular olduğunu göstermektedir: *kökenle-mek = kökermek* “bağlamak” maddesinde şu örnek verilmiştir: *Bibi sağım-zat ğutarandan soñ, ovlağ ğuzularını kökenlep ğüymenip yördi*. {Hala, sağım işleri bittikten sonra, oğlak ve kuzuları bağlamakla oyalanıyordu}; *kökerişmek* maddesi “kökermege kömek etmek, kökene düzüşmek, kökene bağlaşmak” {bağlamaya yardım etmek, kökene sıralamak, birlikte kökene bağlamak} olarak açıklanmış ve *ovlağ ğuzularını kökerişmek* {oğlak ve kuzuları birlikte kökene bağlamak} örneği verilmiştir. Fakat üç başka maddede bağlananlar sağmal hayvanlardır: *kökenlen-mek* “kökerilmek” {bağlanmak}; *Goyunlar bir ucından kökenlenip goylupdır*. {Koyunlar bir taraftan kökene bağlanmıştır.}; *kökenlet-mek = “kökertmek”* {bağlatmak} *sürüden gelen göyunları kökenletmek*. {otlamadan gelen koyunları bağlatmak}; *kökeril-mek* “kökene dañılıp göyulmağ, kökene bağlanmağ, kökenlenmek” {kökene iliştilmek, kökene bağlanmak}, örnek: *Kökerilen göyün yalı yüzlerini aşak sallap oturardılar*. {Bağlanmış koyun gibi yüzlerini aşağı sallayıp oturuyorlardı.}¹⁵

⁷ Ben burada, onyıllarca küçümseme, aşağılama amacıyla kullanılmış olan “uydurma kelime” deyimini bütünüyle olumlu anlamda kullanıyor ve şöyle tanımlıyorum: Dilde daha önce yabancı bir kelime ile adlandırılan bir nesneyi ya da bir kavramı göstermek için anadilin olanaklarıyla ve anadilin yapısına uygun biçimde bilinçli olarak türetilmiş kelimeye “uydurma kelime” denir.

⁸ DLT Tıpkıbasım, 209.

⁹ Atalay I, 415

¹⁰ EDPT, 712.

¹¹ Grønbech, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen, 150.

¹² Radloff, W. (1893-1911). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, 4 c., Sanktpeterburg. c. II, 1232: *kögön* “ein Strick, an dem die jungen Lämmer angebunden werden”.

¹³ Kowalewski, J.E. (1844-1849). *Dictionnaire mongol-russe-français*, 3 c. Kazan, 236.

¹⁴ *Türkmen diliniñ sözlüğü*, (1962). Aşgabat, 395

¹⁵ Bu alıntının hepsi *Türkmen diliniñ sözlüğü*, 1962, 395’tendir.

Halkbilim verilerine göre hayvan yetiştiriciler, kuzuların ve oğlakların analarını sürekli emmelerini önlemek için onları iki kazık arasına gerdikleri bir ipe aralıklı olarak ucu ilmikli kısa iplerle bağlarlar. Öte yandan sağım sırasında hayvanın tekme atıp kovayı devirmemesi için ayağının bağlandığı da bilinmektedir.¹⁶ Bütün bunlar, *köken*'in birbirine yakın, fakat aynı olmayan iki anlamı olduğunu gösteriyor. Bu konunun ayrıca daha yakından araştırılması gerekir. Ancak şunu kesinlikle söyleyebiliriz: Codex Cumanicus dizininde tanımlanan *kögen* ile Anadolu'daki *köken* aynı kelimedir, Anadolu'da "kuzu ve oğlaklar"ın yerine "kavun, karpuz, kabak gibi bitkiler" geçmiştir.

El-Kâşgarî "gökkuşağı, ebemkuşağı, yeşilkuşak" anlamına gelen *yelü köken* deyimini de vermiştir.¹⁷ Bu metaforlu deyimde *köken* "yıldızların bağlı olduğu ip" diye anlaşılmalıdır. Peter Zieme, 1972'de Ankara'da Birinci Uluslararası Türk Dil Kurultayında sunduğu bildiride başka deyimler yanında bu deyim üzerinde de durmuştu, ben de o bildiriye Türkçeye çevirmiştım.¹⁸

Clauson'un sözlüğünde *kögen* için büsbütün yanlış bir etimoloji verilmiş, 'gözetmek' anlamına gelen *kö-mek* fiiline bağlanmıştır. Hasan Eren'in *köken*'i *kök*'ten +(e)n ekiyle küçültme saymış olması da yanlıştır.¹⁹ *Köken* 'küçük kök' demek olmadığı gibi, Türkçede böyle bir küçültme eki de yoktur.

Oysa *köken* kelimesinin metaforlu anlamlarıyla²⁰ birlikte 'bağ', özellikle 'kayıştan kesilmiş eyer bağı' anlamına gelen *kök* ile birleştirilmesi kolaydır: *kök + gen > köken* (Codex Cumanicus *kögen*, Kırgızcada *kögön*). Kelimedeki +*gen* eki, bitki adları türeten bir ektir.²¹

Şimdi de tek heceye indirgenemeyen birkaç kelime üzerinde duralım:

Orun

Bugüne kadar 'yer, oturulacak yer, ikamet edilen yer' anlamına gelen *orun* için etimoloji önerisi yapıldığını belirleyemedim. Bu kelime 16. yüzyıl öncesinde Anadolu-Rumeli Türkçesinde

¹⁶ DerS. 2952'de *köken* (IV) için şu tanım verilmiştir: 'bir ucu koyun ya da keçinin ayağına, diğer ucu kazığa bağlanan kısa ip' (Gaziantep).

¹⁷ Bu deyim ilk kelimesi DLT yazmasında yanlış yazılmıştır, DLT Tıpkıbasım, 105a10 بِلْ كُكُنْ İşte bu yüzden Clauson bu deyim için yanlış yazılmış, kelimesi kelimesine çevrilecek olursa bu sözün "a noose on the wind" {rüzgardaki ip} anlamına geldiğini yazmıştır. Oysa bu deyim, *yelü köken* olmalıdır. Doğru çözümü Peter Zieme bulmuştur. Fakat öteki araştırmacılar gibi o da, deyim için ikinci kelimesini *kögen* okumuştur.

¹⁸ Zieme, P. (1975). Kâşgarî ve Türkçe Turfan Metinleri. *Bilimsel Bildiriler 1972*. Ankara: TDK, 463-468.

¹⁹ Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, 256.

²⁰ Türk dillerinde *köken*'in daha başka metaforlu anlamları vardır: DerS. 2952 *köken* (II) 'soy, asıl, ata'. Tatarca, *Tatar Teleneş Añlatmalı Süzlege*, 3 c., Kazan, 1977-1981, II, 281, *kügen* 'kapı sürgüsü', Başkurtça, *Başkort Teleneş Hüzlege*, 2 c., Meskev, 1993, I, 560 *kügen* 'kapı sürgüsü, kilit dili'; Çuvaşça, *Çuvaşsko-russkiy slovar*, Moskva, 1961, 146 *kăkan* 'kulp, sap'. Bunların yanında metafor sayılamayacak anlam kaymaları da görülür: İklim koşulları dolayısıyla koyun ve keçi sürüleri beslemeleri mümkün olmayan Yakutların dilinde *kögön* 'tayların bağlandığı ip' anlamına kullanılır, bk. Pekarskiy, É.K. (1917-1930). *Slovar' yakutskogo yazık*, 3 c., Petrograd, c. I, 1123; DerS. 2952'de *köken* (III) 'hayvan bağlanan küçük kazık' (Zonguldak), *köken* (V) 'kalın kıldan ağaç üstüne yapılmış bir çeşit tuzak' (Ordu) kelimeleri yer alır.

²¹ Bk. OTWF I, 86 § 2.44 (orada birçok örnek verildiği halde *köken* yoktur; sadece Houtsma sözlüğündeki *köken* 'Plum' {erik} verilmiş, o da *kök* 'yeşil, mavi' kelimesine bağlanmıştır. Oysa Clauson, EDPT, 712 *köge:n* maddesinde 'erik' anlamına gelen bu kelimenin Arapçadan bir alıntı olduğunu yazar: "This word has nothing to do with Kıp. (PU) **kö:ken** 'plum, peach' in Hou., Id., Tuh. which is a l.-w. connected with Ar. *xawx*, which is said to be an Aramaic l.-w. (see Hou., p. 100), perhaps through some Iranian intermediary." Clauson'un savı doğru olabilir, ancak DerS. 2128 *göğem*, *göğem eriği*, *göğ erik* 'bir çeşit yabani ekşi erik', 2240 *güvem* 'bir çeşit yabani erik' ve başka Türk dillerindeki bütün biçimler göz önünde tutularak bu kelime üzerine bir araştırma yapmak gerekir.

de kullanılmış, daha sonra kullanıştan düşmüştür, TarS.nde 16. yy.dan 3 tanık gösterilmiştir, bunların ikisi sözlüklerden alınma olduğu için bu yüzyıla ait sayılmaz, öteki ise yanlış okumadan kaynaklanmıştır.²²

Orun için basit bir açıklama önereceğim: Başlangıçta *olur-mak* (~ *olor-mak*) fiilinden –Xn eki ile bir türetme vardı: **olur-un*. Aynı kelime içerisinde *l*, *r* ve *n* ünsüzlerinin bir arada bulunması sonucu, *r*-düşmesi ve hece yutumuyla şöyle bir gelişme tasavvur ediyorum: **olur-un* > **olrun* > **orrun* > *orun*. Kelimenin en eski anlamı herhalde ‘oturulan yer’ idi, sonradan anlamı genişlemiş, ‘ikamet edilen yer’ ve en genel anlamda ‘yer’ için kullanılmış olsa gerek.

Peki, iki heceli *olur-* eylemi nasıl açıklanmalıdır? “Mademki, *olur-mak* yanında aynı anlama gelen *oltur-mak* eylemi de vardı, öyleyse bunların ikisi de bir **ol-* kökünden farklı ettirgen ekleriyle türemiştir” açıklaması kolayca kaçmak oluyor ve aslında hiçbir şeyi açıklamıyor. Eskiden (acemiliğimde) ben de böyle açıklamışım.

Talat Tekin, *olur-* eylemini Kırgızcada bulunan *olut* ‘yer, oturulacak yer’ kelimesine dayanarak çıkardığı bir **ol-* fiiline bağlamıştır.²³ Bu Kırgızca kelime, Radloff sözlüğünde yer almıştır,²⁴ demek ki Kırgızcada 1920’li ve 30’lu yıllarda “türetilmiş” bir neologizm değildir, üstelik aynı kelime Tıvacada da bulunmaktadır.²⁵ Ancak Kırgızca ve Tıvaca *olut*’u da *r*-düşmesiyle açıklamak çok daha uygun olacaktır: **olur-ut* > **olurt* > *olut*.

Tam bu noktada, Erdal’ın eski *r*-düşmelerine ilişkin belirlemelerini hatırlatmak isterim. Kanımca çoğu isabetli olan bu belirlemelerden bir kısmını buraya aktarıyorum, OTWF, 310-312:

batut ‘gizli’ < **baturut*, *batur-* ‘gizlemek’; *boşgut* ‘öğretme, talim, ders’ < **boşgurut*, *boşgur-* ‘öğretmek, ders vermek’; *çaşut* ‘karalama, iftira’ < **çaşurut*, *çaşur-* ‘iftira etmek, kasıtlı olarak suçlamak’; *kaçut* ‘bozgun, kaçışma, panik, çarpışma’ (Arapça *al-tirād*) < **kaçurut*, *kaçur-* ‘kaçırmak’; *kağut* ‘kavrulmuş²⁶ ve kurutulmuş darı unundan yapılan bir tür yemek’ < **kağurut*, *kağur-* ‘kavurmak’; *kaşut* ‘kavuşma yeri, bir araya gelinen yer, buluşup anlaşma’ < **kaşurut*, *kaşur-* ‘bir araya getirmek, kavuşturmak’; *ölüt* ‘öldürme, katil’ < **ölürüt*, *ölür-* ‘öldürmek, katletmek’; *taşut* ‘manzum parça, kıta’ < **taşurut*, *taşur-* ‘birbirine takmak, birleştirmek’; *yanut* ‘yanıt, cevap’ < **yanturut*, *yantur-* ‘geri çevirmek, geri göndermek’.

toltun

Çok ilgi çekici bir başka *r*-düşmesini Peter Zieme’nin kısa bir zaman önce yayımladığı bir makalesinden yola çıkarak belirleyebildiğimi sanıyorum: Zieme, Eski Uygurca bir metinde geçen ve yaklaşık yüz yıldan beri *tul ton* ‘dul elbisesi’ diye yanlış okunup anlaşılakta olan deyiminin

²² Kastettiğim TarS. 3019’da Lami’î Çelebi’den gösterilen tanıktır, orada *orun imiş* yerine *evren imiş* okunmalıdır.

²³ Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara, 96: “*olor-* ‘oturmak, (tahta) oturmak’ < **ol-* (krş. *olgurt-* ‘oturtmak’, Kırg. *olut* ‘oturacak yer, sandalye’ vb.)”.

²⁴ Radloff, W. (1893-1911). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. 4 c., Sanktpeterburg, c. I, 1087 *olut* Kkir. (= Kırgızca) 1. Stuhl, Sessel, Tisch {sandalye, koltuk, masa} 2. Hochebene, Terrasse {yüksek düzlük, taraça, seki}; c. 1, 1085 Sagay W. (= Sagayca) *olat*, *olit* ‘eine Stelle, wo man sich hinsetzen kann’ {oturulacak yer}.

²⁵ *Tiva-Orus slovar*. (1968). Moskva. 318 *olut* 1. ‘sidenie’ {oturacak yer} 2. ‘sidenie, mesto’ {oturacak yer, yer}.

²⁶ El-Kāşğarî, Arapça *galā* fiilini kullanarak “kaynatılmış” diye açıklamıştır: *kāğut ismu mā yuttaḥaḍu mina’d-duḥni ta’āmā vahva an yuḡlā’d-duḥnu tumma...* Bk. DLT Tıpkıbasım, 204, Atalay I, 406, Compendium I, 309. Buradan *kağut* hazırlamanın değişik yöntemleri olduğu anlaşılıyor. Kelime üzerine daha ayrıntılı bilgi ve yayılımı için bk. Doerfer, G. (1975-1983). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, 4 c., Wiesbaden. c. III madde 1413.

bir gölge deyim olduğunu kanıtladı.²⁷ Onun yerine metinde ‘mezar’ anlamına gelen bir kelime olması gerektiğini gösterdi, *tultun* veya *tolun* okuduğu bu kelimeyi tereddütle de olsa Anadolu ağzlarındaki *dulda* (ve yanbiçimleri) ‘kuytu yer, saklanılacak yer’ ile karşılaştırarak açıklamayı önerdi. Son adıma kadar hepsi mükemmel, yalnız ben, Moğolcadan alıntı olan ve ‘kuytu yer’ anlamına gelen *dulda* ile Eski Uygurca *tultun* veya *tolun* ‘mezar’ kelimesini birleştirilmesini uygun bulmuyorum.

Belki Eski Uygurca kelime *tolun* okunmalıdır. Bu kelimenin yerel bir türetme olarak kaldığı, çok fazla yaygınlaşmadığı anlaşılıyor. Kelime herhalde **toltur-* ‘doldurmak’ fiilinden türemedir. Bu fiil üzerine bağlantı ünlüsü dörtlü değişim gösteren ad türetme eki -^on gelmiş (*toltur-* + -Xn >) **tolturun*, bu da r-düşmesiyle *tolun* biçimine girmiştir. Aynı kelime içerisinde l, r ve n ünsüzlerinin bir araya gelmiş olması, r-düşmesini ve hece yutumunu kolaylaştırmış olabilir. Bu kabullere göre deyimim tam anlamı ‘doldurulmak üzere açılan çukur’ demektir ki, ‘mezar’ da zaten başka bir şey değildir. Özetlersek: *tol-tur-* ‘doldurmak’, **tol-tur-un* ‘doldurulacak çukur’ > *tolun* ‘mezar’.

Bu kelimeyle Dīvān luġāti’t-türk’te yer alan *toplu* ‘mezar’ (belki *topluk* okunmalı, 28. dipnota bk.) arasında ilgi olmasa gerek.²⁸ Fakat *toplu* maddesinde Maḥmūd el-Kāşġarī’nin verdiği beddua çok önemlidir: *Topluğa tol!*²⁹ “Mezara gir!” demekmiş. “Çukur” ve “doldurmak” kelimelerinin günümüzde Türkiye Türkçesinde kullanılan “Herkes kendi çukurunu doldurur” sözünde de bir araya geldiğine dikkati çekmek isterim.

Yenge

Eski Türkçeden başlayarak birçok Türk dilinde bulunan *yenge*’nin³⁰ (ve yanbiçimlerinin) anlamlarına bakıldığında, bu akrabalık terminusunun her zaman aileye (*uruk*, *oba*, *soy*) sonradan ve evlilik yoluyla katılan bir kadını gösterdiği ortaya çıkar: “ağabeyin eşi”, “küçük erkek kardeşin eşi”, “amcanın eşi”, “dayının eşi” vb. Burada önemli olan bu kadınların yaşı değil, aileye sonradan katılmış, yani “gelin gelmiş” olmalarıdır. Buna karşılık “büyük anne”, “anne”, “teyze”, “hala”, “abla”, “küçük kız kardeş” aileye sonradan katılanlar sayılmaz, bunlara kesinlikle *yenge* denmez.

²⁷ Zieme, P. (2008). Abschied vom alttürkischen Witwenkleid. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 61, 359-364.

²⁸ Zieme de bu iki kelimeyi birleştirmenin çok güç olduğunu yazmıştır, bk. Zieme, 2008, 362.

²⁹ Erdal’ın *toplo* okuduğu bu kelime hakkında dikkate değer açıklamaları vardır, OTWF I, 248’den özetleyerek aktarıyorum: Erdal, *toplo*’nun DLT’de maddebaşı olmasına rağmen, El-Kāşġarī’nin bu kelimeyi söz konusu kargıştan öğrenmiş olabileceğini, kargışın orijinal biçiminin: *Toploġka tol!* olduğunu, ünsüz tekleşmesiyle: *Toploğa tol!* telaffuz edildiğini, bu yüzden El-Kāşġarī’nin kelimeyi sözlüğüne *toplo* biçiminde almış olabileceğini tahmin etmektedir. EDPT, 439’da iki ayrı madde halinde yer almış olan *toplu* ve *tabluk* bir maddede birleştirilmelidir. (Atalay’ın DLT çevirisinde ‘yer yarıkları’ anlamıyla yer alan *topluk*’un) çekimleme yanlışı olduğu, kelimenin *topluk* okunması gerektiği Compendium’da ortaya konmuştu. (Bk. DLT Tıpkıbasım, 217, DLT Atalay I, 467, Compendium I, 350). Erdal’a göre: *Toploğa tol!* Kargışındaki *toplo* veya *toploġ* işte bu kelimedir. Bu noktalarda bütünüyle haklı bulduğum Erdal’ın şu ikinci açıklamasına katılmıyorum: Kelimenin orijinal biçiminin *toplo* olması mümkündür. Sibiryaya dillerinden Yukagircede *tubila* ‘çukur, mağara, oyuk’, Ketçede *townol*, *toulol*, *toulol* ‘(kar eritmek için kazılan) kar çukuru’ kelimeleri vardır. Türkçedeki *toplo* ‘çukur’ ve belki *topol-* ‘delmek’ Sibiryaya dillerinden alıntı olabilir. Sonradan, morfolojisi berrak olmayan *toplo*’nun yerini almak üzere *telök* ‘delik’ *teşök* ‘deşik’ kelimelerine analogi yoluyla *toploġ* ortaya çıkmıştır.

³⁰ EDPT, 950 *yenge*., doğrusu *yenge*: olmalıydı. Madde başının EDPT’de yanlış biçimde *yenge*: olarak yer almasına Clauson’un *Uigurica* III, 83, satır 11’deki bir yazılışa (*yengemiz* yerine *yengemiz*) önem vermesi olmuştur. Oysa Clauson kendisi, bunun belki de *yengemiz* okunması gerektiği şüphesini aynı maddede belirtmiştir. Kelime için eski Türkçede bulunan öteki verilerin hepsi *yenge* okunacak biçimde yazılmıştır. Ayrıca bk. Yong-Söng Li. (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, İstanbul, 273 ve dev.

Benim buradan çıkardığım sonuç şudur: *yeñge* kelimesi, “sonradan gelen hanım” anlamına gelmiş olan *yañı eke* sıfat tamlamasının bitişmesiyle ortaya çıkmıştır: **yañı eke* > **yañıke* > **yeñike* > **yeñke* > *yeñge* (Eski Türkçe ve daha başka Türk dilleri) > *yenge* (Türkiye Türkçesi).

Tamlamanın ikinci kelimesi *eke*’dir. Eski Türkçede *eke* “aileye sonradan katılan değil, doğrudan doğruya baba soyundan olan, en yakın ve yaşça kişinin kendisinden büyük kadın akraba” anlamına kullanılmıştır.³¹

Peter Zieme, Eski Uygurca Süryani harfli hıristiyan düğün duasında *yañı kız* ‘gelin’ deyimini belirlemiş ve bu deyim üzerine değerli bir açıklama yazmıştır.³² Açıklamasında, önce bu deyim Türkçe için alışılmadık olduğunu belirtmiş, sonra Çincedeki koşut deyimlere (*hsinn niang* ‘yeni kız’, *hsing fu* ‘yeni kadın’) ve Özbekçedeki *yangi kelin* deyimine dikkati çekmiştir. Türkiye Türkçesinde de *yeni gelin* ve *taze gelin* deyimlerinin bulunduğunu ekleyelim. Fakat Eski Uygurca Süryani harfli hıristiyan düğün duasındaki verilerin *yañı kız* ‘gelin’ olarak anlaşılması doğru olmayabilir. Her iki veride de *kız* kelimesinden sonra *küdegü* gelmektedir. Belki *yañı* sıfatı, iki kelime için de geçerli, o takdirde *yeñi kız küdegü* ‘yeni evli çift’ olarak anlaşılabilir. Bence bu olasılık daha güçlüdür, ancak metin bağlamının açık seçik olmayışı kesin bir sonuca varmayı engellemektedir.

Yeñge, her biri iki heceli iki kelimenin kaynaşması, iki heceli tek bir kelime oluşmasıyla ortaya çıkmıştır. Kaynaşan kelimelerin ikisinin de etimolojisini yapamıyoruz. Şunu da vurgulamak istiyorum: *eke* herhalde bir “bebek kelimesi”, bir “Lallwort” değildir.³³ Gerçek bir akrabalık terminusudur. Herhalde hiçbir zaman tek heceye indirgenemeyecektir.

Yañı ‘yeni’ kelimesine gelince, bunun +*ki* (veya +*gI*) aitlik eki³⁴ ile kaynaşmış bir kelime olduğunu düşünüyorum, fakat hangi kelimeye +*ki* eklendiğini belirleyemiyorum. Buna karşılık *yañı*’nın karşıt anlamlısı, yani antonimi olan *eski* kelimesi için bir köken açıklaması vermek mümkündür, bunu henüz yayımlanmamış olan başka bir bildirimde de açıklamıştım. Bu kelimeyi, Eski Türkçe metinlerde geçen *söki*’den açıklıyorum: *sö* + *ki* > *söki*. Eski Türkçe *sö* ‘geçmiş zaman, o zaman, eski zaman’ demektir. Bu açıklamaya göre *sö+ki* başlangıçta ‘o zamanki, bir zamanki’ anlamını taşıyordu. Atlama (İng. metathesis, Alm. Metathese) ile *söki* > *öski* olmuş, buradan düzleşme (İng. delabialisation, Alm. Entlabialisierung) ile *eski* ortaya çıkmış olmalıdır. Türkçe Turfan Metinleri dizisinin ilk kitabında yayımlanmış olan Eski Uygurca fal kitabında bu kelimelerin her ikisi de (*söki* ve *eski*) bulunmaktadır.³⁵ Böyle olması, benim önerdiğim açıklamayı

³¹ Clauson, EDPT, 100’de şu açıklamayı vermiştir: “*eke*: originally ‘a close female relative older than oneself and younger than one’s father’, that is both ‘junior (paternal) aunt’ and ‘older sister’, later only ‘elder sister’.” {Başlangıçta *eke*: ‘bir insanın kendinden daha yaşlı ve babasından daha genç olan yakın kadın akrabası’ anlamına gelirdi, demek ki hem ‘babadan daha genç olan hala’ hem de ‘abla’ anlamıydı, sonraları sadece ‘abla’ için kullanılır oldu.} Oysa, benim görebildiğim kadarıyla Eski Türkçede bulunan veriler, (halanın yaşça babadan büyük ya da küçük oluşu hususunda) böylesine ayrıntılı biçimde bir belirlemeye olanak vermez. Bu terminus için ayrıca bkz. Yong-Söng Li, *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, İstanbul 1999, 172 ve dev.

³² Zieme, P. (1981). “Ein Hochzeitssegen uigurischer Christen”, *Scholia - Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde. Festschrift für A.v. Gabain*, Wiesbaden, 221-232 (ve VIII – IX. resimler); söz konusu deyim metnin 15 ve 34. satırlarında geçer, Zieme’nin notu için bk. 228.

³³ “Bebek kelimesi”ni bir terminus olarak kullanıyorum. Batıda, çoğu zaman Almancadaki terminus kullanılarak “Lallwort” denir. Bu terminus, Almanca *lallen* “(bebek) agulamak” fiilinden türetilmiştir. Lallwort olarak çoğu zaman telaffuzu kolay bir hecenin tekrarıyla oluşan *baba*, *papa*, *mama*, *meme*, *nene*, *anne*, *dada* vb. kelimeler anlaşılır.

³⁴ Bu ekin Eski Türkçede kullanılışı için bk. Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden, 186-90 “The converter +kI”.

³⁵ Willi Bang – Annemarie von Gabain, (1929). *Türkische Turfantexte I. Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Berlin, Nr. 15, 241-268, satır 105-106 *söki hanlar küçi yme tusulmağay*

geçersiz kılmaz. Bu durum şöyle açıklanabilir: Demek ki, Eski Uygurcada bir dönem iki biçim birlikte var olmuş ve kullanılmıştır. Üstelik bu fal kitabının nasıl oluşturulduğunu da bilmiyoruz. Eski metin içerisine sonradan cümleler eklenmiş olabileceği de düşünülmelidir.

İşte *yayı*'nın da böyle *söki*'ninkine benzeyen bir yapısı olabilir, fakat daha bunu aydınlatılabilmiş değilim.

Kısaltmalar

Atalay = *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. Çeviren: Besim Atalay. Ankara: TDK, 1939-41.

Compendium = Maḥmūd al-Kāšyarī, *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*. Edited and Translated with Introduction and Indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. Harvard, I = 1982, II = 1984, III = 1985. Sources of Oriental Languages and Literatures: 7, Turkish Sources: VII.

DerS. = *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. 12 cilt, Ankara: TDK, 1963-1982.

DLT = *Dīvān luḡāti't-türk*

DLT Tıpkıbasım = *Dīvānü luḡati't-türk, Tıpkıbasım*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

EDPT = Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972,

OTWF = Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, 2 c., Wiesbaden, 1991.

“Eski hükümdarların gücü de yarar sağlamayacak.”. Satır 117 *eski atıḡ teḡsilip boltıḡ* “Eski adın değişip yeni oldun.”

ORHON YAZITLARINDAN ANADOLU AĞIZLARINA KARŞILAŞTIRMALI DİL ÇALIŞMALARI VE İKİ ÖRNEK FİİL

Funda TOPRAK

Anadolu ağızları üzerine çalışma yapanlar genellikle eş zamanlı bir yaklaşım modeli benimsemişlerdir. Ağızlardan toplanan dil malzemesinin değerlendirilebilmesi için art zamanlı yaklaşım modelini kullanmak, biz araştırmacıların daha geniş açıdan dildeki ses olaylarını ve değişimlerini görebilmemizi ve değerlendirebilmemizi sağlar. Çalışmamız bu düşünceyle geliştirilmiş bir deneme niteliğindedir. Türklerin tarihteki ilk yazılı belgeleri kabul edilen Orhon Yazıtları'nda mükemmel bir edebî dilin ilk örneklerini buluruz. Yazıtlar gerek edebî açıdan gerekse cümle bilgisi ve morfoloji açısından pek çok çalışmaya kaynaklık etmiştir. Biz ise çalışmamızda bu yazıtlarda geçen iki fiilin, **yoñaşur-** ve **kikşür-** fiillerinin, bugün yaşayan varyantlarının geçmişten günümüze bir takibini yapmaya çalışacağız. Kül Tigin Yazıtının doğu yüzü 6. ve 7. satırlarında geçen fiillerin metni şöyledir:

“Begleri bodunu tüzsüz için Tabgaç bodun tebligın kürlüğün için armakçısın için inili eçili **kikşürtükün** için begli bodunluğ **yoñaşurtukin** için Türk bodun illedük ilin içgını ıdmış.”

“Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hile+kâr ve sahtekâr olduğu için (aldatıcı ve kandırıcı) olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş” (Kül Tigin Yazıtı, Doğu Yüzü 6-7) (Tekin, 1988, s. 38).

yoñaşur- fiili üzerinde fikir birliğine varan ve fiil kökünü *yoña-* “iftira etmek, gammazlamak” şeklinde düşünen araştırmacılar *kikşür-* fiili için değişik görüşler ileri sürmüşlerdir.

kikşürtükün fiili Fin Atlası'nda kalın Y (Y2), Radloff metninde ise kalın K (K2) ile gösterilmiştir. Bu iki harfin şekil olarak benzemesi farklı görüşlere yol açmıştır. Radloff kelimeyi kalın K ile okumuş *kekşür-* “anfeinden” yani “düşman ettirmek” şeklinde çevirmiştir (Radloff, 1897, s. 170). Thomsen ise kelimeyi *kiñşürtükün* olarak okumuş *kiñşür-* fiilini “tramer des complots” yani “komplo kurmak” şeklinde açıklamıştır (Thomsen, 1896, s. 33). T. Tekin onun bu çevirisine katılmadığını belirterek Thomsen'in fiili açıklamak için getirdiği *keñeş-* fiilinin “komplo kurmak” değil “danışmak, müşavere etmek” anlamlarına geldiğini söyler (Tekin, 1988, s. 73). H. N. Orkun ise fiili *kiñşür-* “kıyam etmek” şeklinde çevirmiştir (Orkun, 1986, s. 812). T. Tekin Orhon Yazıtları üzerindeki ilk çalışmasında kelimeyi *kiñşür-* “to create a rift between” yani “arayı açtırmak” şeklinde tercüme etmiş, etimolojisini *kiñ+ü-şür-* şeklinde vererek kelime kökünü *kiñ+* “geniş” ismine dayandırmıştır (Tekin, 1968, ss. 110-117). Daha sonra yayımladığı ikinci çalışmasında bu görüşünde ısrar etmediğini belirterek kelimeyi DLT'de geçen *kikşür-* “kışkırtmak” < kik- “bilmek” fiiline dayandırmıştır (Tekin, 1988, 73).

kikşür- fiili için A. Von Gabain “kışkırtmak” anlamını vererek kelime kökünü *kek+* “intikam” isminde aramaktadır (Gabain, 1988, s. 312).

Görüldüğü üzere *kik-* fiili için temelde iki yaklaşım söz konusudur. Birincisi, kökü DLT'de geçen *kik-* “bilmek” fiiline dayandırırken; ikincisi, anlamca ilgili *kek* “intikam” ismini kök olarak kabul eder. Her iki şekil de anlam ilişkisi açısından bakıldığında uzak görülmemektedir. Bugün Türkiye Türkçesinde “birine kızgın ve kinli olmak” anlamında *bilenmek* fiilinin kullanıldığını görebilmekteyiz. Dolayısıyla her iki sözcüğün geçmişte aynı kökten türemiş olabileceğini söylemek mümkündür.

yoñaşurtukin kelimesini ise Radloff (1897, s. 132), Thomsen (1896, s. 99) *yoñşur-* şeklinde okumuşlardır. Tekin, kelimenin DLT'deki *yoña-* “karşılıklı iftira ettirmek” fiiline dayanması

gerektiğini söyleyerek, kelimeyi *yoñaşurtukin* okumuş ve “karşılıklı iftira ettirmek” şeklinde anlamlandırmıştır (Tekin, 1988, s. 86).

kikşür- ve *yoñaşur-* fiilleri belli başlı bazı sözlüklerde şu şekillerde verilmektedir.

kik- “точить наводть что-л острое”> *kikşür-* “наводить (о ноже)” (DTS: 307)

kikşür- < *kik-* (EDPT: 714a)

yoña- “ябедничать клеветат”> *yoñaşur-* ~*yoñaşur-* (DTS: 272)

yoñaşur- “to embroile”(EDPT: 953)

Clauson, kelimenin *kikşür-* ile ikilemeli olarak Orhon Yazıtlarında kullanıldığını söylemekte, kökü için *yoñ-* veya *yuñ-* fiilini göstermektedir. O, kaynak olarak DLT’ü vermektedir (EDPT: 953).

Fakat Clauson’un verdiği örnek *yun-* şeklinde yazılmayıp Atalay tercümesinde *yüñşür-* ~*yeñşür-* şeklinde “sıcağa soğuk karıştırarak ılıklaştırmak”(DLT: III-400) anlamında geçmektedir. Biz Clauson’un burada verdiği örneğin *yoña-* fiiliyle ilgisi olmayıp *yeniğ* “yeğni, hafif” (DLT III-92) kelimesiyle kökteş olduğunu düşünüyoruz. H. N. Orkun *yoñaşur-* “karıştırmak” şeklinde anlamlandırmaktadır (Orkun, 1986, s. 896). Gabain ise *yoñaşur-* ~*yoña(a)şur-* fiilinin kökünü *yoña-* “iftira etmek” ve bu kökten türemiş *yoñak* “iftira” şeklinde açıklamaktadır (Gabain, 1988, ss. 279-312).

DLT’de *kik-* “bilemek, bir şeyi bir şey üzerine sürmek” kökünden *kikşür-* “iki kişiyi birbirine kışkırtmak, sürttürmek” (DLT: II-195) şeklinde verilen fiili, T. Tekin de etimolojik olarak asıl kök kabul etmekte, daha önce Gabain’le ortak olan ve kelimenin kökünü *kek+* “intikam” kelimesine dayandıran görüşünden vazgeçtiğini bildirmektedir. Yine DLT’de *yoña-* “beye birini geçmek, gammazlık etmek, yanılmak, şikâyet etmek” şeklinde konumuz olan fiil kökünü bulabiliyoruz (DLT: III-397). Yine aynı eserde *yun-* “döndürmek, kusmak, korkutmak” (DLT: III-98) ve bu kökten *yunçır-* “kötülemek”(DLT: III-98) *yunçıt-* “incitmek” (DLT: II-252) fiillerini de bulabilmekteyiz.

Marcel Erdal, kelimeyi *yoñaşur-* “to incite people to mutual false accusations” olarak incelemiş ve *kikşür-* fiiliyle paralelliği olduğunu vurgulamıştır. Yine Erdal, aynı eserinde Uygur Türkçesi metinlerinde *çaşur-* fiiliyle ikilemeli olarak kullanıldığını *çaşut yonag* (TT IV A71) şeklinde geçtiğini belirtir. Erdal, *kikşür-* fiilini ise DLT’de birkaç örnekte de görülen *ç>ş* (yapşur-~yapçur- gibi) değişimi ile *kik-* “to whet” (bilemek) fiiline dayandırmaktadır. Erdal, kelimenin Uygur Türkçesi metinlerinde geçen *kikinç* “answer” kelimesiyle ilgisini de kurmaktadır (Erdal, 1991, ss. 716, 717, 725). Saadet Çağatay, “Uygurcada Hendiadyoinler” adlı çalışmasında *çaşur-yonga-* fiillerini ikileme olarak ele almıştır. *Til talaşur çaşut yongag tikileşir* “dile düşersen dedikodun yapılır” (TT: I-71), *tilin ezük yalğan sav sözledimiz erser, casurdımız yamgadımız erser* “dille yalan söyledik iftira ettik ise” (TT: IV 71), (Çağatay, 1978, s. 50).

Brockelmann, çalışmamız olan kelimelerle ilgili *yanşak* “passend”, *kikşür-* “gegeneind, hatzen” kelimelerini alır (Brockelmann, 1954, ss. 136, 209).

Her iki fiili Uygur, Karahanlı ve nadir de olsa Kıpçak ve Harezmi Türkçesi metinlerinde de takip edebiliyoruz.

Yeme sav elitip sav keltürüp kişig kikşürü sözledimiz erser. “(İnsanlar arasında) söz götürüp getirerek insanları kışkırttık ise” (Chuas: 104-7).

Kutadgu Bilig’de *kikne-* “fitne uyandırmak”, *yoña-* “şikâyet etmek” şeklinde anlamlandırılan fiiller yedi örnekte geçmektedir.

Kurug sözleme sen kişig soñdama

Uşak söz ederme yime kikneme (KB: 4301)

Neçeme mini edgü tutsa özüñ

Yoñagçı yoñasa tügölgey yüziñ (KB: 5860)

Kıpçak sahası eserlerinde az sayıda kullanılmaktadır. *yanğır--yanğur-* “öfkelenmek, kızmak, hınç beslemek” (TZ: 8b2, 26b8) <*yanı-* “tehdit etmek” (TZ: 38a6)<*yan-

Harezmi Türkçesi metinlerinde Mukaddimetü'l-Edep'te *yala* “suçlama töhmet” ve *yalayı-* “iftira etmek” anlamlarıyla geçen fiillerin de konumuzla ilgisi olduğunu düşünüyoruz.

Yala yapdı aña anıñ birle yawuz işdin yala yapmak (ME: 147-1-2)

Çattı anıñ üze yalgannı, yalaydı aña yalğan söz (ME: 50-5)

Radloff *kekşil* “leicht zu beleidigen” (çabuk incinebilir, çabuk kırılabilir, alıngan) şeklinde bir sözcüğü de Kırgızca olarak vermektedir (VWTD: II-1064).

Tarama Sözlüğü'nde *kekleş-* “alay etmek” fiili de konumuzla ilgili kabul edilebilir.

Kodu geldi cümleden mahrum olup

Kekleşürler kamu il ana gülüp (TS: C. IV-2398)

Yine Tarama Sözlüğü'nde *yum* “uğursuz, meş'um” anlamıyla yer alan kelime de bizce *yoña-* fiiliyle hem anlam hem de kök ilgisine sahip olmalıdır.

Yavuz yath yum olan recül (TS: C. VI-4708).

Anadolu ağzlarında bu iki fiilin yaşayan örnekleri bulunmaktadır. Aradan yüzyıllar geçmesine rağmen dil denen canlı organizmada hiçbir şeyin kaybolmadığını, bazen sadece bir iki ses değişimi ve yakın anlamlarıyla yeniden karşımıza çıkabildiğini göstermesi açısından bu örneklerin önemli olduğunu düşünüyoruz. Kaynak olarak Türk Dil Kurumunun 1993 yılında yayımladığı **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü** adlı XII ciltlik eseri kullanılmıştır.

kekmek (I) :“sürtüşmek” (Kula-Manisa, DS: C.XII, 4542)

kekmek(II) :“gaga” (Haruniye-Adana) “gagalamak” (Gaziantep, Antakya DS: C.XII, 4542).

kekmek (I) :“sapmak, kaymak, hedefi şaşmak” (Merzifon-Amasya, Zile Tokat, Beyşehir Konya DS: C.VIII, 2723)

kekeç :“ters” (Fethiye Muğla, DS: C.VIII, 2722)

kekilmek :“yürürken ayak bir yere takılmak, tökezlemek” (Merzifon, Amasya, DS: C.VIII, 2723)

kekitmek :“sapıtmak, kaçırmak (göz için)”: *Gözünü kekitmeye gelmez* (Merzifon-Amasya)

kişkirme :“köpekleri saldırtmak için söylenen sözlerin tümü” (Hacıbektaş- Nevşehir, DS C.XIII, 4561)

kişkirtmek :[*kıskılamak, kısırmak, kısıkslamak, kiskilemek, kişkirmek, kişkirtmek, kişkilemek, kişkirtmek*] :“İnsan ya da hayvanı kavgaya kişkirtmek” (Sivrihisar, Eskişehir, Gürün-Sivas, Reyhanlı Hatay)

kişkirtmek :“kişkirtmek, saldırmak” (Çorum, Bodrum, Muğla, DS: C.XIII, 4561)

kici (I) [*kincek, kirkit, kiti*] :“kin, kızgınlık, öfke” (Gelendost Isparta, DS: C.VIII,2869)

kicilemek :“kin tutmak, öfkelenmek” (Konya, DS: C.VIII, 2869)

kitirmek :“zıtlaşmak, birbirine düşmek, düşman olmak” (Mersin, İçel, DS: C.VIII, 2887)

kişenmek :“Öç almak için birinin arkasından atıp tutmak” (Mut, İçel DS: C.VIII, 2885)

yağan etmek :“üstüne suç atmak” (Şiran-Gümüşhane, DS: C.XI, 4116)

yağanmak [*yağınmak*] : “yapmayı tasarladığı kötülüğü şurada burada söylemek, atıp tutmak, DS: C.XI, 4116)

yağıştırmak (II) : “başkasının üzerine iş atmak” (Bozdoğan- Aydın, DS: C.XII,4125)

yañaş : “aksi, huysuz kimse” (Düzce, Bolu, DS: C.XI, 4160)

yañaz, yanaz, [yagaz, yağas, yağaz, yağız] : “ters huysuz kimse” (Zile, Tokat Erkilet, Kayseri, Bor Niğde, Kozan- Adana vb. DS: C.XI, 4161)

yanduz : “düzensiz” (Beykoz-İstanbul DS: C.XI, 4163)

yañırdamak : “içi boş sözlerle gevezelik etmek” (Düzce, Bolu, DS: C.XI, 4169)

yom : “kuşku, sanı” (Adana, DS: C.XI, 4292)

yomsulamak : “alay etmek” (işçi gücü adam yomsulamak, Kayseri, DS: C.XI, 4293)

yöne : “gerçek olmayan” (Beypazarı Ankara, DS: C.XI, 4306)

yünegi : “kaba yersiz konuşan” (İncesu, Kayseri, DS: C.XI, 4331)

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere Orhon Yazıtlarında geçen *kikşür-* ve *yoñaşur-* fiilleri ufak ses ve anlam değişimleri ile Anadolu ağızlarında canlılığını sürdürmektedir.

Kısaltmalar

- DLT** Divanü Lügati't-Türk Tercümesi.
DTS (1969). Drevnetursky Slovar, V. M. Nadalyaev, M. Nasilov, R. Tenişev, A. M. Şçerbak, Leningrad.
EDPT An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth Century Turkish.
KB Kutadgu Bilig.
ME Mukaddimetü'l Edep.
KTD Kültigin Yazıtı-Doğu Yüzü.
VWDT Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte.

Kaynakça

- Arat, R. R. (1969). *Kutadgu Bilig*. Ankara: TDK Yayınları.
 Atalay, B. (1985). *Divan-ü Lügati't-Türk Tercümesi*. C. I-IV. Ankara: TDK Yayınları.
 Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratur - Sprachen Mittelasiens*, Leiden.
 Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford University Press.
 Çağatay, S. (1978). Uygurcada Hendiadyoinler. *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara: DTCF Yayınları.
 Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. II, Wiesbaden.
 Gabain, A. M. (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (M. Akalın, Çev.). Ankara.
 Radloff, W. (1897). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Neue Folge, St. Petersburg.
 Radloff, W. (1899). *Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, St. Petersburg.
 Tekin, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington.
 Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
 Tekin, T. (2000). Orhon Türkçesi Grameri. *Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:9*. Ankara.
 Thomsen, V. (1896). *Inscriptions de L'Orkhon déchiffrées* (=MSFOu,V), Helsingfors.
 Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l Edep Hvarizm Türkçesi ile Tercümeli Şuster Nüshası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. Ankara: TDK Yayınları 535.

ANADOLU AĞIZLARINDA ‘arı’ İLGEÇİ VE ‘ağarı’ YÖN BELİRTECİNİN KULLANIMI

Gülseren TOR

Giriş

Eski Uygur Türkçesinden beri Türkçenin eski ve çağdaş Türk lehçelerinde çeşitli ses değişiklikleriyle karşımıza çıkan *ınaru /inerü*, *ınğaru* “ileri, -den başka, -den itibaren, buraya”, *naru* “öteye, oraya” sözcüklerinin kökeni, bu sözcüklerle Sibirya ve Kıpçak lehçelerinde kullanılan *arı* “buradan başlayarak, buradan itibaren” sözcüğü arasında bir bağın olup olmadığı üzerinde pek çok Türkolog kafa yormuştur. Bu çalışmada da Anadolu ağızlarındaki *arı* ilgecinin hangi işlev ve anlam değerleriyle kullanıldığı örneklerle gösterilmeye çalışılacak, bu ilgecin, Eski Türk lehçelerinde geçen *ağaru*, *ınğaru* ve *ınaru / naru* biçimleriyle bir bağlantısının olup olmadığı araştırılacaktır.

1. Anadolu’da ‘ağarı’ ve Değişkeleri

Köktürk yazıtlarında gösterme adılı *ağar* “ona, onlara” (KTG 11,12; BK K 8, 14) (Tekin, 1988, s. 119), *ağaru* belirteci ise, “ona doğru” anlamıyla geçmektedir: *Ağaru sülemeser kaç ney erser ol bizni...ölürteçi köök* (Tonyukuk Doğu Yüzü / 20) (Tekin, 1994, s. 9). Eski Uygurcada da *ağar* “ona” anlamındadır (Caferoğlu, 1968, s. 16). Divanü Lügatit’t-Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü’l-Hakayık’ta *ağa* ile aynı anlamda *ağar* “ona” (DLT IV/25) biçimi bulunmaktadır. Harezmi Türkçesinde “ona” anlamıyla *ağgar*, “oraya” anlamıyla *ağgaru* geçmektedir: *balaban ağgaru berü ıldı. Puslanç oynadı ağığ birle, ağgaru berü yarıştılar* “Onunla birlikte saklambaç oynadı, oraya buraya yarıştılar” (Muqaddimetü’l-Edeb) (Yüce, 1988, s. 56; 123/2). Kutb’un Hüsrev ü Şirini’nde gösterme adılı olarak “ona” anlamında hem *ağga* hem de *ağgar* biçimi bulunmaktadır. Bu kaynak eserde *ağgar* iki yerde “ona doğru” (Hacıeminoğlu, 2000, s. 92) anlamında yer-yön belirteci olarak geçmektedir.

Eski Anadolu Türkçesinde *ağaru/ağarı*, “öte, ileriye doğru, öbür taraf” (TS I / 123) anlamlarıyla geçmektedir, *ağar* biçimine rastlanmamıştır. Bilindiği gibi, Türkçede **a(n)* adılı, hem kişi, hem de gösterme adılı olarak karşımıza çıkmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde de **a(n)* adılının yönelme durumunda *ağa* “oraya” (TS I / 122), bulunma durumunda *anda* “orada, oraya” (TS I / 132, 135) ve çıkma durumunda da *andan* “oradan” (TS I / 142) anlamlarıyla da kullanıldığı bilinmektedir. Bu çekimli biçimlerinde olduğu gibi, *ağaru* biçiminde de **a(n)* kişi adılı değil, gösterme adılı olarak kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde **a(n)* adılının yön gösterme ekiyle kurulmuş biçimi *ağaru/ ağarı*, taşıdığı “öte, ileriye doğru, öbür taraf” anlamlarıyla Eski Uygur Türkçesindeki *ınaru/inerü*, *ınğaru* biçimlerinin yerini almış, daha çok yer-yön belirteci olarak kullanılmıştır:

Ara yerde Sava Paşa dir berü / Dirler iş olsun, berü ya ağaru (Enveri. XV.106) (TS I / 123).

Süheyl’e dedi imdi dur gel berü / Yaşınma vü oturmağıl ağaru (Süh. XIV. 302) (TS I / 123).

Anadolu ağızlarında da yaygın biçim olmamakla birlikte *ağarı* ve ufak tefek ses değişimi geçirmiş *anarı*, *ağırı*, *ağrı*, *anır* biçimleri görülmektedir: *ağarı /anarı* “o yan, o taraf”: *Gara Bey sesdedi şükürün gulağına pıçilladı, dedi eye demiryolunu geçin ağarı o derede ikisini de geverdin. Padşah ihdiyarıdı bir gün hesdeledi, oğullarını sesdedi gelin, candı dedi beri yelmez anarı geder vesiyet edecem* (Arpaçay Köyleri) (Olca, 1976, ss. 389, 210, 43). *anarı* (III) 4. karşı taraf, karşı yaka: *Anarı yemyeşildir* (Ishaklı *Bolvadin –Af.; Cebel –İç.) *anarı* (III) 5. öteye, öte taraf, öte: *Anarı dur* (Kızılçakçak *Arpaçay, Zellige, *Sarıkamış, Taşburun, *İğdir –Kr.; Taşlıcaçay *Diyadin, Mengeser –Ağ.; -Ama.; -Brd.) (DS I / 252). *anarı* 1. yukarı (Muğla) 2. itibaren, –den

beri, -den doğru (Yatağan / Muğla) (Çınar, 2004, s. 24). *anır* (I) taraf, yön: *Tepe anırında bir ışık var* (*Bodrum –Mğ.) (DS I / 269).

añrı “o taraf”: *Añrı baħdı, beri baħdı, gördü kü devriş yoħdu* (Terekeme-Karapapah Uruğu Ağzı) (Caferoğlu, 1994c, s. 232). *añrı* “öteye, öte taraf, öte” (Azeri köyleri –Ama.; Koyundere *Ahıska –Kr.) (DS I / 252).

Bu sözcük başka anlamlar da kazanmıştır: *anarı* (II) 2. ters, aksi: *İşim anarı gitti* (Aşağılıca –Es.) 3. Ayır: *Bizim at başka hayvanlardan anarı duruyor* (-Ed.; Söbüova aşireti *Gelendost –Isp.) (DS I / 252).

Eski Anadolu Türkçesinde *añaru*, çıkma durumundaki bir addan sonra da gelebilmektedir:

Öteden berü geldiler, buradan añarı vardılar (Sır. XVI. 42-2) (TS I / 124).

Hereke'den añarı kâfiri gördü kim leşker gelir hısarı bıraktı (Aş. XVI.93) (TS I / 124).

Anadolu ağızlarında *añarı* genellikle çıkma durumundaki bir adla birlikte ilgeç olarak kullanılır:

Biz de üs tarafından Kırdan añarı saçağın yüzünden ineciz, yürüğün davarı ne zaman bizden tarafa geçti ataş edeciz (Göktepe *Sarıveliler İlçesi Karaman) (Türedi, 2002, 120 /139). *Gayri şöyle bi âsası var şöyle Güçük bi şey şeydinden (<çiyininden) añarı şöyle uzadı yere dokanıyor âsa ayağıma dakılıyor mu şeşeleniyoruz...*(Güneyyurt Beldesi / Ermenek) (Türedi, 2002, 100 / 123).

anarı (III) [añrı, añrı] 1. itibaren, -den beri (yer ve zaman hakkında): *İpi buradan anarı çek* (Yassıviran *Senirkent –Isp.; Mürüvvetler *İvrindi –Ba.) [añrı] (Avşar aşireti, Damızlık *Elbistan –Mr.) 2. –den doğru, yönünden, tarafından: *Koyunlar bağlardan anarı geldi* (Yassıviran *Senirkent, Senir _Isp.; Hisar *Sarayköy –Dz.; Genek –Çkr.; -Gaz.; Çukurbağ, *Ermenek –Kn.; Aslanköy –İç.; *Yatağan –Mğ.) 3. dolayı, ötürü (Söbüova Aşireti *Gelendost –Isp.), *añrı* (Azeri köyleri –Ama.; Koyundere *Ahıska –Kr.) (DS I / 252).

añrı “taraf, cihet”: Mes. *Şurdan añarı* (Merzifon /Amasya) (Caferoğlu, 1994a, s. 203).

Eski Anadolu Türkçesi ve günümüz Anadolu ağızlarında görülen *añarı*, *añrı* biçimleri Azerbaycan Türkçesi ve Türkmencede de görülmektedir. Azerbaycan Türkçesinde de *añarı*, *añrı* yanında *anrı* biçimi de bulunmaktadır:

añarı (Gence, Qazah, Şemkir, Tovuz) o teref, o yan, o bir teref, kenar –*Añarı dur* (Qazax); *Bir az añarı dur, gördüm, a bala* (Tovuz) (Ahundov, 2005, s. 15). *añrı* (Gence, Qazah, Şemkir, Tovuz) (Ahundov, 2005, s. 16).

anrı sif. Dial. 1. o teref, o yan 2. hırda 3. artık-eskik, yersiz (danışık); Azerbaycan dilinin Qerb grubu (Gence, Qazak, Şemşir, Tovuz) dialekt ve şivelerinde işlenen sözdür (Ahundov, 2005, s. 23).

Türkmencede ‘*añrı*’ yanında, bu sözcüğün pekiştirme ilgeciyle genişletilmiş biçimi de görülmektedir:

añarık “ötesinde, diğer tarafında”: *ıra:yışdan añarık* “arkın diğer tarafında”, *erti:rden añarık* “yarından itibaren” (Hanser, 2003, s. 68). *añrı* “arka, geri” (Hanser, 2003, s. 220).

Anadolu ağızlarında ‘*añarı*’ sözcüğünün η>ğ değişimiyle ‘*ağarı ve ağrı*’ biçimlerini aldığı da görülür:

ağrı (I) [ağarı (II)-1, 2; ağrı]1. yönünden, tarafından, -den doğru, -ya doğru, -nın boyunca: *Üç güzel geliyor bağlardan ağrı, taramış zülfünü gerdana doğru* (-Çr.; Safranbolu –Zn.; *Cide, *Taşköprü, -Ks.; *Kurşunlu, *İlgaz, -Çkr.; *Vezirköprü –Sm.; *Merzifon ve Köyleri, Zara –Ama.; Alihoca, Çayır, *Zile, *Taşova, -To.; Meydan *Ünye, Zile *Mesudiye, Şıhlar, Ulubey –Or.; Parak *Alucra, Nefsiköseli *Görel, *Şebinkarahisar, Piraziz –Gr.; Alagâvur *Vakfikebir –Tr.; Manastır *Torul –Gm.; *Bozdoğan –Ay.;

Emiralem *Menemen -İz.; Bozan -Es.; *Kandıra -Kc.; Düzce -Bo.; -Mr.; Menteşe*Yıldızeli, *Koyulhisar, -Sv.; *Sorgun -Yz. ve köyleri; Demirayak *Şerefli Koçhisar -Ank.; Avşar aşiretleri *Pınarbaşı, Şihli *Develi -Ky.; -Nğ. ve köyleri; Uğurlu, Çukurbağ, *Ermenek, *Karaman, -Kn. ve köyleri; *Karaisalı -Ada.; Namrun *Tarsus, *Mut ve köyleri, *Silifke, *Anamur -İç.; Karadere *Gündoğmuş, Bağıyaka *Finike, *Serik -Ant.; Eldirek *Fethiye -Mğ.) [ağarı (II)-1, 2] (-Gaz.; İbradı *Akseki -Ant.) [ağrı] (*Daday -Ks.). 2. -den beri, den sonra, -den itibaren (-Sm.; *Şebin Karahisar, Parak *Alucra -Gr.; Dikilitaş -Nğ.) [ağarı (II)-2] (Kayapa *İvrindi -Ba.; *Bor -Nğ.; İbradı *Akseki -Ant.) 3. dolayı, ötürü, dolayısıyla. *Ali babamdan ağrı akrabam oluyor* (*Taşköprü -Ks.; *Düzce -Bo.; *Boyabat -Sn.; -Or.; *Zara -Sv.; -Nğ. ve köyleri; -Kn. köyleri; *Silifke -İç.) (DS I / 108). Bu örnek cümlede *babamdan ağrı* “baba tarafından” anlamını vermektedir.

ağarı [ağrı] 1. -den beri, den başlayarak (Gökdere *Akdağmadeni -Yz.) 2. yönünden, doğrultusundan: *Dağlardan ağarı yağmur geliyor* (Gökdere *Akdağmadeni -Yz.) [ağrı]: (Ayrancılar *Torbalı -İz.; -Gaz.; Karapınar *Ermenek -Kn.) 3. Çok uzak, sonsuz: *Ağarıya gitsin* (Irak) (DS XII / 4407).

ağrı (II) yönünden, tarafından, -den doğru, ya doğru, -nın boyunca: *Aygar Dağı'ndan ağrı Kalınsaz'ın üstüne hafif bir yel esiyor* (Göcenovacığ / Çorum) (Sarıyüce, 2004, s. 189) (Gösterir, 2009, s. 6'den).

Sağ tarafımdan ağrı kesin demiş [Kışla Köyü (Başyayla / Karaman) Ağzı] (Çetin 1999: 55, A/14). *Onnar da Boruzan'ın şamınığ yandan ağrı indiler, bize ğarışdılar* [Kışla Köyü (Başyayla / Karaman) Ağzı] (Çetin, 1999, 73, L / 532). *Hanımlar ordan, geriden ağrı Vasfî Vasfî diyi çığırışullar* (Yenibağçe / Silifke).

ağrı “yönüne, yönünde, yönünden; -e doğru” (Trabzon ve Yöresi) (Demir, 2006, s. 8 / Sözlük Bölümü).

Eski Anadolu Türkçesinde *aşaru* zaman adlarıyla da bir öbek kurar, zaman belirteci olarak kullanılır:

... *ol vakit azāp irişür, ol vakutlarından ne bir sāt aşaru olur ve ne bir sāt beri olur* (Leys. Ar. XV. 721) (TS I / 123).

Anadolu ağızlarında da *ağrı* ilgeci, çıkma durumundaki zaman adlarıyla birlikte, getirildiği adın gösterdiği zamandan konuşma anına dek geçen süreyi belirtir, kısacası başlangıç zamanı verilen bir süreyi bildirir: *Deminden ağrı ne iş yapıyordun?* “Deminden beri ne iş yapıyordun” (DS I / 108). Mersin'in Gülnar İlçesi çevresinde, ‘akşamdan beri’ yerine, ‘*akşamdan ağrı*’ biçiminin kullanıldığını da Saadet Bilir'den öğreniyoruz (2009, s. 97).

Mersin'in Mut İlçesinde bu ilgecin *avrı* biçimine de rastlanmıştır (aşaru>aşarı>aşrı>ağrı>avrı): *Hurdan avrı git!* “Şu taraftan git” (Hacıahmetli /Mut).

Derleme Sözlüğü'ne Gümüşhane ve Trakya'dan *ayrı* biçimi de geçmiştir (aşaru>aşarı>aşrı>ağrı>ayrı): *ayrı* (II) 1. doğru: *Şu karşıdan ayrı git, ona rastlarsın* (-Gm.) 2. uzak, ırak (Trakya) (DS I / 430).

2. Anadolu Ağızlarında ‘-dAn ārı’ Biçiminin Kullanımı

Anadolu ağızlarında *ārı* (<ağrı<aşrı<aşarı<aşaru) ilgeci, ‘*aşarı/aşrı*; *ağarı/ağrı*’ya göre, daha yoğun kullanılan biçimidir. *ārı* “bir yerden bir başka yere, yöne doğru” anlamını veren, ekleşme özelliği gösteren bir ilgeçtir. Bu ilgeç, çıkma durumundaki bir ada bağlanır. Mersin ili ağızlarında çıkma durum ekinin son sesi ile ilgecin ilk sesi /a-/ bir hece kurar. Kurduğu ilgeçli söz öbeği yer-yön belirteci olarak kullanılır. Bu birimle gösterilen yer-yön, konuşan kişiye doğru da olabilir, konuşmacıdan uzağa doğru da. Konuşmacının bulunduğu yere göre, bu taraftan o tarafa,

o taraftan bu tarafa; beriden öteye, öteden beriye; yukarıdan aşağıya, aşağıdan yukarıya; içeriden dışarıya, dışarıdan içeriye; arkadan öne, önden arkaya doğru anlamlarını da içerir. Eyleyenin ya da olanın; gösterilen, tarif edilen ya da sözü edilen yerden başlamak üzere gidiş ve geliş yönünü, doğrultusunu belirlemeye yarar. Gösterilen yer sınırlı bir yer değildir, bir doğrultu, yöndür. *añarı/añrı*; *ağarı/ağrı* biçimlerinin, seyrek de olsa tek başına belirteç olarak kullanılabilmesine karşın, *arı* biçimi hep ilgeç olarak kullanılır. Derleme Sözlüğü'ndeki verilerden *arı* ilgecinin Anadolu'da Batı grubu ağızlarında yaygın kullanılan bir biçimbirim olduğu anlaşılmaktadır. Leylâ Karahan'ın Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması adlı kitabında Batı grubu ağızlarının temsilcileri olarak gösterilen yer adları tablosunda (1996: 178/Tablo: 4), *arı* ilgecinin geçtiği yerlerin hepsini bulmak mümkündür.

arı (I) [āri (III)] –den doğru, –den yana: *Doğudan āri bir fırtına koptu* (*Tefenni –Brd.; *Tavas, Solmaz, –Dz.; *Bozdoğan –Ay.; *Yenişehir –Brs.; *Gebze, *Hereke –Kc.; *Gerde –Bo.; Amasra *Bartın, *Safranbolu –Zn.; Peşman *Daday –Ks.; *Çerkeş –Çkr.; *İskilip, –Çr.; *Ayancık –Sn.; *Alaçam, *Bafra –Sm.; Ziyere –Ama.; Kızılca *Artova –To.; Düzköy *Keşap, –Gr.; Arpaköy, Karakuş *Ünye, *Perşembe –Or.; –Sv.; Sarıhamzalı *Sorgun –Yz.; Yaraşlı *Haymana, Yusufuşağı *Şereflikoçhisar –Ankara; *Pınarbaşı –Ky.; *Bor –Nğ.; *Ermenek –Kn.; –Ada.; Çiftepınar –İç.; *Gazipaşa –Ant.; *Fethiye, *Milas –Mğ.) (DS I / 313).

Mersin ağızlarından derlediğimiz ve basılı kaynaklardan taradığımız örnekler, bu ilgecin çıkma durumundaki her yer ve yön bildiren adlarla kullanılmakla birlikte, en çok 'ordan ve burdan' sözcükleriyle bir ilgeç öbeği kurduğunu göstermektedir: *Ordan āri bakıyor* (Yalıdere / Giresun). *Gayanın yüzünde bir yol vardı, ordan āri çıkarıdık* (İnsu / Mersin). *(Domuzlar) Ordan āri aşyollar ya, ondan Doñuzgedi dimişler* (Evren / Mut). *Ordan āri geçdim getdim* (Tozkovan / Gülnar). *Ordan āri göşdük heral* (Düğüören Mah. Dorukkent Kasabası / Mersin). *Sen de mi gördün ordan āri* (Çukurkeşlik / Mersin). *Bizim ordan āri get!* (Kuzuluk / Tarsus). *Ordan āri gitmiş gayrı eve* (Karakaya→Ortaören / Silifke). *Ordan āri beni görmüş* (Yenibahçe / Silifke). *Ben ordan āri gördüm* (Pınarbaşı / Erdemli). Ora ile belirtilen yön, yüklem bildirdiği işin, oluşun başlangıç, çıkış yeridir; konuşanın, eyleyenin ya da hakkında söz edilenin bulunduğu hareket noktası ya da teğet geçtiği, geçeceği, geçici olarak kullandığı, kullanması gerektiği bir yerdir, bazen de eylemin gerçekleştiği yöndür. *Ordan āri* ile belirtilen mesafe geriden bu tarafa, beriye doğru da olabilir; ordan öteye, ileriye doğru da olabilir. Bazen de *ordan āri* ile gösterilen yer başka bir yer-yön belirten birimlerle açıklanmakta, biraz daha belirginleştirilmektedir: *Bir gün dimiş ki onun göcasına ordan āri okardan: Onun ağzına bir atsaña be diyorumuş* (Belenköyü / Tarsus). *Ordan āri, üst başdan āri geçin* (Olukkoyağı / Tarsus).

Kimi zaman da, *Ordan āri öbeği*, eylemin uzaklarda gerçekleştiğini, gerçekleşiyor olduğunu ya da gerçekleşeceğini belirtmekte, "çok uzaklardan, uzak olduğu halde, geriden" anlamını vermektedir:

Ordan āri size elli dene sanaka sayardı (Dorak /Tarsus). *Ordan āri bilir bizim ne yapıdımızı* (Meydan Mah. Yenibahçe / Silifke).

arı ilgeci, 'buradan' sözcüğünün, yüklemi dolaylı tümleç olarak değil, belirteç tümleci olarak tamamladığını kesinleştirmektedir. Eylemin yapılabilmesi için *burdan āri* bir köprü, bir geçit görevi yapmaktadır. Aşağıda verdiğimiz örnek cümleleri ölçünlü dile aktarırken, cümlelerin yüklemine oluşturan eylemin türüne de bağlı olarak her zaman bir ilgece gereksinim duymuyoruz, bu ilgecin vereceği anlamı bağlamdan çıkarıyoruz ya da 'tarafından' sözcüğünden yararlanıyoruz. Aşağıdaki ilk üç cümleden *arı* ilgecini silerseniz, cümlelerin anlamları değişir, başka yorumlara da neden olabilir:

Burdan āri get, bulursun bacı (Anamur). Eğer ikinci cümleyi de vermezsek, bu cümle "Burdan git, buradan ayrıl" anlamına da gelir; 'burdan', cümlelerin dolaylı tümleci olur; oysa örnek cümlemizde *buradan āri*, "geçiş noktasından itibaren, bu yolu kullanarak, bu yol üzerinden" anlamını veren bir belirteç tümlecidir.

Habibe burdan_arı gidiyordu (Akarca / Mersin). Bu cümlede de *burdan_arı* ile, öznenin ayrılış yeri değil, konuşmacının konuşma anında bulunduğu yer gösterilerek, öznenin gidiş, geçiş yönü; geçit olarak kullandığı yön belirtilmekte, “bu yolu, bu yönü kullanarak” anlamı verilmektedir.

Ahmedā gibi bıçğınıñ ucuna uzun bişiy bağılycañ, burdan_arı (ağacın dalını) *keseceñ*. (Ayvagediği / Mersin). Bu cümlede de önceki cümleleri atıp, *arı* ilgecini de silecek olursak, “ağacın dalını burdan keseceksin” anlamı çıkar. Oysa bu cümlede ağacın dalının neresinden kesileceği değil, ağacın başına çıkmadan dalının uzaktan, uzak bir mesafeden kesilebileceği anlatılmaktadır.

Ordan_arı gibi, *burdan_arı* yapısı da, görüş mesafesini aşan bir yeri ifade edebilmekte, “uzaktan uzağa, geriden” anlamına gelmektedir:

Burdan_arı, gözümü ğapatsam, kimin evi nerde bilirim (Kölemusalı / Tarsus). *Burdan_arı beğenmedim, getmem ğayrı* (İbrişim / Tarsus). *Burdan_arı ben şikāt_ēdiyom bunu* [Cerit (Kayıkçılı Köyü / Ceyhan)] (Yıldırım, 2006, 204/42). *Ben buradan_arı dedim ki: yazziğ ossuñ!* (Atalan Köyü Düziçi / Osmaniye) (Yıldırım, 2006, s. 385). Telefonla görüşme de uzaktan uzağa yapıldığı için, telefonun açıldığı yerden uzağa anlamını vermek için de ‘arı’dan yararlanılmıştır: *Burdan_arı telefon açdı* (Keben / Silifke). Bu cümleden konuşulan kişinin yanına gidilmediği uzaktan uzağa görüşüldüğü anlaşılmaktadır.

Kimi zaman *burdan_arı* ilgeç öbeği, görüş mesafesindeki bir yeri de belirtebilmektedir: *Biz burdan_arı gördük* (Çağlarca / Mersin). *Burdan_arı görüboturrun* (Kocavilayet→Emirler / Mersin). *Ben atdım burdan_arı* (Ayvagediği / Mersin).

Kimi zaman da *-DAN_arı*, “taftan, yandan” sözcüklerini karşılamaktadır. Ölçünlü dilde ‘o, bu, şu’ sözcükleri gösterme sıfatı olarak kullanılıp, ‘taraf, yan’ sözcüklerini nitelerken, Anadolu ağızlarında, ‘bura, şura, ora’ gösterme adılları, çıkma durum ekiyle *arı* ilgecine bağlanmaktadır. Ölçünlü dildeki ‘taraf, yan’ sözcüklerinin aldığı çıkma durum ekini gösterme adılı almaktadır:

Burdan_arı tanı “Bu taraftan bak!” (Doğulu→Doğusandal / Erdemli). *Hadi burdan_arı gel* “Haydi bu taraftan gel” (Kuzuluk / Tarsus). *Yo öyle deme burdan_arı gedecādi, suyumuz bu Aħpuñar’dan ğormüyöñ mu?* [Düzmahalle (Alankent) / Aybastı] (Aydın, 2002, 86; 16/30).

Hedeflenen aynı yere farklı hareket noktalarından farklı doğrultularla, farklı güzergâhlardan ulaşıldığını gösteren bir örnek daha ekleyelim: *Onnar ordan_arı gitmiş, biz burdan_arı gitdik* (Ayvagediği / Mersin).

arı ilgeci ‘ordan, burdan’la birlikte kullanıldığı gibi, Batı grubu ağızlarında ‘hurdan’ biçimiyle de kullanılmaktadır: *Hurdan_arı içine bir ilan getdi* “Şu taraftan içine bir yılan gitti” (Hacıilyas / Mut). *Hurdan_arı gel, ğarıñı al git!* (Böğreli / Tarsus). *Hurdan_arı gederkene, nere ğeden Kāmil demişimış* (Boynuinceli / Silifke). *Hurdan_arı gidiñ, sudan_arı* (Dorak / Tarsus). Görüldüğü gibi, bu ilgeçle, eylemin gerçekleşme yönü gösterilmekte, bir güzergâh çizilmektedir.

Bu ilgecin, gösterme belirteci ‘hendere’ sözcüğü ile kullanımına da rastlanır: *Hendērdan_arı ağıdınız mı ya bulursuñuz* (Arıkuyu / Gülnar). ‘Hendere’ yol tarif edilen kişiye gösterilen yönelme noktasıdır.

Anadolu ağızlarında *arı* ilgeci, *beriden* yön belirteciyle kullanıldığında, “öteye” anlamı vermektedir. İşin başlangıç noktası beri olduğu için, yöneliş öteye doğru olmaktadır: *Güp dizili beriden_arı* “Küp dizili beriden öteye doğru”. *Beriden_arı yuvarsın* “(Toprak damı) beriden başlamak üzere öteye doğru yuvarsın” (Kutlubeğ / Gülnar). *Beriden_arı hendellerde hep burada doğmuş* “Beriden öteye oradakilerin (orada oturanların) hepsi burada doğmuş” (Yeniyörük / Aydıncık). *Ben evde ğaldım, beriden_arı varıverdi* (Uşakpınarı / Silifke). Bu ilgeç, ‘beri’ yanında ‘öte’yle de kullanılmaktadır: *Tamam tamam diyollar öteden_arı ğalan* (Ayvagediği / Mersin). Bu kez de ‘arı’, öteden konuşana doğru anlamını vermektedir, öznenin yaptığı iş uzaktan, öteden konuşana doğru yönelmektedir.

Ölçünlü dilde ‘geri’ sözcüğü tek başına yön belirteci olarak kullanılırken, Batı grubu ağızlarında bu belirteç *arı* ilgeciyle desteklenmektedir:

Eviñ geriden_arı görkemi nahl? “Evin geriden görkemi nasıl?” (Ayvagediği / Mersin). *Geriden_arı altın gibi görünüyor* (Çavak / Mersin). *Okulu geriden_arı gördüm* [(Köselerli Aşireti) Höyükalanı / Toroslar↔Huzurkent / Tarsus]. *Gördüğüm bir adam bu diyorun geriden_arı* (Bögrelî / Tarsus). *Varıp bakmadım amma geriden_arı gördüm* (Evrenli / Mersin). *Biz de seniñ gibi geriden_arı görüyoruz* (Değirmendere / Mersin).

Bu ilgeç, yön bildiren ön, arka, art sözcükleriyle de bir ilgeç öbeği kurar:

Gelin de öñünden_arı atıverdi öte yanna (keçiyi) (Değirmendere / Mersin). *Gäveleriñ öñünden_arı gördüm* (Esenli / Mersin). *Öñünden_arı o ağaca bağlanır* (Aşağı Köselerli / Mut). *Öñünden_arı üflediñ mi arkasına gederdi* “(Ateşi) ön taraftan üfleyince, (duman) arkaya doğru giderdi” (Gürlevik / Bozyazı). *Öñünden_arı gelen mi?* “Ön tarafından gelen mi?” [(Dorla) Özlü / Mut].

Bir depme vurduñ mudu arkadan_arı “arka taraftan”, *eline de gördüğünü verdiñ midi o zaman kesilir* (ummadan kaynaklanan göğüs ağrısı) (Duruhan / Aydınçık). *Arkasından_arı bedenine indirriz düşmez. Ondan soñra geTmiş arkadan_arı, adamı yakalamış* [Saritekelî Yörüğü (Deveciüşağı Köyü Yumurtalık İlçesi / Adana) (Yıldırım, 2006, 256/8). *aarı* II ... den doğru, ...dan bu tarafa, *arkadan aarı* “arkadan bu tarafa” (Isparta) (Erkop, 1999, s. 18). *Gülânıñ ardından_arı kesiveriller* (Karalarbahşiş / Anamur).

Konuşan kişinin bulunduğu yere göre, kurduğu cümlenin öznesinin bulunduğu yer aşağı ya da yukarı da olabilmektedir. *arı* ilgeci ile, ‘aşağı, yukarı’ belirteçleri sabit bir nokta olmaktan çıkıp eylemin doğrultusunu, konuşmacının yukarisından ya da aşağısından konuşmacıya doğru olduğunu göstermektedir:

Doñuz okardan_arı geliyor (Takanlı→Kuyluk / Mersin). *Okardan_arı Gızılbağ’a geçdik* (Karaseki / Aydınçık). *Okardan_arı bir örümcek enivermesiñ mi?* (Karaağa→Güngören / Anamur). *Okardan_arı patır patır atıyor mermiyi* (Darisekisi / Mersin). *yokardan aarı* “yukarıdan bu tarafa” (Isparta) (Erkop, 1999, s. 18).

Aşşādan_arı anayıñ da selamı var hādi (Ayvagediği / Mersin).

Bu ilgeç ‘alt, üst’ yer-yön belirteçlerinden sonra da gelebilmektedir:

Garnınıñ altından_arı düşüne_ğadar gelir (Melleç / Anamur). *Horuz suruñ üsdünden_arı hop aşşā* (Boynuinceli / Silifke). *Ben de on_ikide löbeTciydım üsdünden_arı geçdiler, o topcularıñ üzerine geldi* [(Karakoyunlu Yörüğü) Burhanlı Köyü Ceyhan İlçesi / Adana] (Yıldırım, 2006, 216/18).

arı ilgeci, çıkma durumundaki ‘içeri, dışarı ve iç, dış’ sözcükleriyle de kullanılır:

Bahçeniñ içinden_arı beyaz kirez çiçē görünüyordu (Ayvagediği / Mersin). *Köyüñ içinden_arı Güççükbuñar’a gidiyorduk* “Köyün içinden geçerek Küçükpınar’a gidiyorduk” (Değirmendere / Mersin). *Şöyle garşıdan, çadıruñ içinden_arı bahıvërse kine ölu geliyür* [Turunçlu (Konak) Köyü], Kozan / Adana] (Yıldırım, 2006, 25/5).

Kim çul sorar diyor içerden_arı. Ğafayıñ ağrısı diñdi mi diyor anañ içerden_arı (Ayvagediği / Mersin). *Dışardan_arı çenğeli vuramazlar* (Ayvagediği / Mersin). *Soñradan o içerden Emine deyin çardı şindi Ürüsd_ Efendi dışardan_arı* (Uzundere Köyü / Aybastı) (Aydın, 2002, 109; 30/20). *Evi dışından_arı gördüm* (Ayvagediği / Mersin).

Ölçünlü dilde, ‘yan, taraf’ sözcükleri gösterme sıfatlarıyla bir sıfat tamlaması kurmakta, bu tamlama da çıkma durumuna girerek yer-yön belirteci olarak kullanılmaktadır. Anadolu ağızlarında ise, bu tamlama üzerine bir de *arı* ilgeci eklenmekte, aynı anlama gelen iki ayrı birim

birbirini destekler nitelikte üst üste kullanılabilir. *arı* ilgeci, {+DAn} ekine ayrılma değil, bir başlangıcı belirtmek gibi bir anlam inceliği katmaktadır:

Bu yanı, bu yandan_arı (bu taraftan) *böyle gavişdiriyon. Böyle de gavişdiriyon, oluyor* (Korucular→Kepirli / Mersin). *Art yandan_arı* (art yandan) *bir depme vurudu* (Aşağı Köşelerli / Mut). *Şu yandan_arı* (şu yandan) *geliyoruz işde* (Çatak / Silifke). *Hu yandan_arı böyle elliyerek, yav bu gızamık hoy dedi* (Boynuinceli / Silifke).

Bu ilgeç, ‘boyun, sırt, ense; kıyı’ gibi yön bildiren başka adlardan sonra da kullanılabilir:

O_zâmana gadar dañ bürnundan_arı bir de bañı, gızın gardaşları çevüriyular bunu yāni [Cerit (Tatarlı Köyü Ceyhan İlçesi/Adana)] (Yıldırım, 2006, 220/22).

Güleşde yapıdumuz oynnar sarma dañardım ben ekseriyet, sarmayı dañıp gara zelve ani ludu boyundan_arı daha buña göre sarmayı eyi dañıp da yandan da eyi dutarsañ adam güc verüse oña göre vurabilüdüñ yanı (Kutlular Mah. /Aybastı) (Aydın, 2002, 67; 4/27). *eñseden aarı “enseden doğru”: eñsemden aarı yağırnıma bi aarı saplandı, beni gıpırdatmeeyoo”* (Isparta) (Erkop, 1999, s. 18).

Gızın dıgğatını çekmiş atın sırtından_arı. Öküzün biri ileri gidī, biri bōle geri gelī (Kumanlar Köyü-Ulubey / Ordu) (Demir, 313; 123/11).

U zamanda bī giyından_arı bakarım. Ēr bişdise kepce soğarım, bişmedise hēc kepçe soğmam (Kulyuca Köyü-Perşembe / Ordu) (Demir, 2001, 301; 112/24).

Yer-yön adı yanında, yer belirleyici olarak kullanılan herhangi bir varlığın adı da yön göstermek amacıyla *arı* ilgeciyle kullanılabilir:

Tarladan_arı geç “Tarlardan taraftan, tarlayı kullanarak geç” (Karalarbahşiş / Anamur). *Çeşmeden_arı, anayoldan_arı götür* (Kızılaliler / Anamur). *Dedim yerden_arı gediliyor* “Dediğim yerden (taraftan) gidiliyor” (Melleç / Anamur). *Bizim mahalleden_arı Mut’a geder* (Dayıcık / Gülnar). *Şu yoldan_arı gidiñ* (Sebil / Çamlıyayla). *Tarif ettiği yoldan_arı sorar* (Duruhan /Aydıncık). *Navtañ, eyi miñ deller hō yoldan_arı* (Kocavilayet→Çiftlik Köyü / Mersin). *Galın yirinden_arı sokañ* “Kalın tarafından sokarsın” (Çiğrin Mah. Sütluçe / Çamlıyayla). *Başgazıkdan_arı dolandıri gelimiz* “Başgaziğin çevresinden dolandırırız” (Gezende / Gülnar). *O demirden_arı gari boşandırmaya çalışıyorumuş* (Ayvagediği /Mersin). *Göğsünden_arı gelir* (Aşağı Köşelerli / Mut). *Ġapıdan_arı geliverdi, bir ona bakdı, bir buna bakdı, yüzünde şeytan apalayıp gelir* (Aşağı Köşelerli / Mut). *Ġapıdan_arı gulak viririz* (Karaçobanlı →Demirişik / Mersin). *Bu pencereden_arı bakdıydı, adam orda yatıyorumuş gayrı* (Akarca / Mersin). *Pencereden_arı batı gısmı gösderdi Sevim Hanım baña* (Çiftlikköyü / Mersin). *Pençereden_arı Eşē dedi* (Kocavilayet / Mersin). *Pencereden_arı kaçak gelmiş* (Şahmurlu / Silifke). *Sıtdıka Bacı çitden_arı bize bakıyor. Çitden_arı gonuşmuşlar, bu iş tamam, gelin dimiş. Çitden_arı işi hallitmişler* (Ayvagediği / Mersin). *Bu havuzdan_arı bağııyor* (Çiftlikköyü / Mersin). *Eviñ köşesinden_arı bakdım* (İnsu / Mersin). *Evden_arı görüyorum* (*Çamlıyayla / Mersin).

ÖrdeK yelden_arı, denizden_arı gelüyür [(Karayalı Yörüğü) Hasırağacı Köyü Karataş İlçesi/ Adana] (Yıldırım, 2006, 296/38).

İki cāmimiz var hocasınıñ biri maişli biri maişsiz, tā vekāletden_arı geliyollar goymadılar buraya (Acıgöl Merkez Bucağı / Nevşehir) (Korkmaz, 1994, 130; 7/18).

...yoldan aarı “yoldan bu yöne doğru” (Isparta) (Erkop, 1999, s. 18). *Evden aarı bahcaya eneke* (Isparta) (Erkop, 1999, s. 18).

Kimi zaman da *arı* ilgeci, {-Dik} ekiyle kurulan bir ortacın nitelediği çıkma durumundaki yer adına getirilerek bir söz öbeği kurmaktadır. Böyle kurulan bir ilgeç öbeği de, yön belirteci değil, durum ve koşul belirteci olarak kullanılmaktadır:

Yatdñ yirden_arı boş durmuyon hā “Yatar halde bile, (hasta olmana rağmen) boş durmuyorsun” (Kızılbağ / Mersin). *Oturduğum yirden_arı gördüydüm* “Ayağa kalkmadan,

otururken gördüyüm” (Ayvagediği / Mersin). *Dikeldiği yerden āri eteğine bakdım* “O ayaktayken eteğine baktım” (Erçel / Mersin).

Ben afedersin diñeldim yerden āri su döküyördüm “Ben afedersiniz ayakta çış yapıyordum” [Akçataş (Sıtır) Köyü, Sumbas İlçesi / Osmaniye] (Yıldırım, 2006, 311/5).

Genellikle yer-yön belirteçleriyle kullanılan bu ilgeç, özel yer adlarından sonra da gelebilmektedir. Getirildiği özel adın karşıladığı yer üzerinden, o taraflardan, o yönden, o yandan anlamını vermektedir. Özel yer adıyla kurulan yön belirteci, yüklemi doğal olarak ‘gel, git- ve geç-’ eylemleriyle kurulan cümlelerde kullanılmaktadır:

Aşşakı Osmanyen’dan āri gelir gideriñ (Çavuşlu / Mersin). *Çevlik’dan āri gider oranıñ yolu?* (Aslanköy / Mersin). *İlibas’dan āri gedeceksiñ* (Yenikaş / Aydıncık). *Zilifge’dan āri geliyollarımuş* [(Kırtıllı Aşireti) Höyükalanı / Toroslar↔Huzurkent / Tarsus]. *Şiyden āri gitdik Böğrüeli’dan* (Sebil / Çamlıyayla). *Gölalañı’ndan āri geçiverir geliller* (Işıklı / Silifke). *Soğucak’dan āri mı gitsek* (Ayvagediği / Mersin). *O öteden Çiftlik’dan āri geldi zār* (Bozon / Mersin).

Yav işde Kóseçobannıyın, Zülüfge’dan, Mut’dan āri gelirin “...Silifke, Mut taraflarından geliyorum” (Sarıkçılı Aşireti) [Mut-Manavgat Mevkii (Çadır)] (Öztürk, 2009, 221/106). *Yeşilyurda inmi̇u. Şeyden āri gidil̇i. Arduğ başından āri bōle ğıran üsdü gidicen* (Özlükent Köyü-Kabadüz / Ordu) (Demir, 2001, s. 263, 85/10-11).

āri ilgeci ‘nerden ve ne’ soru sözcüğüyle de kullanılır. ‘Nerden’, yeri öğrenmek için, ‘*Nerden āri*’ ise, yönü öğrenmek için kullanılmaktadır: *Nirden āri geliñ* “Ne taraflardan, nerelerden geliyorsun” [(Bolacalı Yörükleri) Cebel / Mersin]. *Nirden āri gitdiñiz?* “Hangi yönü kullanarak gittiniz”, *Nirden āri ğonuşduñ da sen* (Ayvagediği / Mersin). *Nerden āri gelirsiniñiz* (Bozağaç / Gülnar). *Burdan niyandan āri gideceñ?* (Ayvagediği / Mersin).

Muğla ve çevresinde *āri* ilgecinin ikinci hecesindeki ünlünün inceldiği de görülür:

ari “-den doğru, -den yana” (Milas, Yatağan, Muğla) (Çınar, 2004, s. 31).

ari (a uzun okunur) Oradan, o taraftan gel veya git (Fethiye / Muğla) (Şahin, 2006, s. 17). *āri* (III) “-den doğru, -den yana” (İncirköy *Fethiye –Mğ.) (DS I / 313).

3. Türk Lehçelerinde ‘arı’

Kumancadan bu yana, çağdaş Kıpçak lehçelerinde *arı* biçiminin hem belirteç hem de ilgeç olarak kullanıldığı görülür:

Kuman Lehçesi Sözlüğü’ne *arı* “buradan başlayarak, buradan itibaren” anlamında geçmiştir. *emdiden āri* “şimdiden itibaren, buradan başlayarak” (Grönbech, 1992, s. 11). Kumancada *arı* ilgecine yüklenen bu anlam, Anadolu ağızlarındaki *āri* ilgecinin verdiği anlamla örtüşmektedir. Ancak, Anadolu’da, Kumancadaki *kök āri bak-* “göğe doğru bakmak” (Grönbech, 1992, s. 11) örneğinde olduğu gibi *arı* ilgecinin yönelinen varlık adından sonra kullanımına rastlanmamıştır.

Kırgızcada da *arı* I, “ötede, öte yanda” anlamında geçmektedir: *arı tur* “Öteye çekil, öteye, defol” (Yudahin, 1988, s. 43). Kırgızcada *narı* biçimi de bulunmaktadır (Yudahin, 1988, s. 582).

Kazakçada, Muğla yöresinde olduğu gibi, sözcüğün ilk sesinin uzun, ikinci hecesinin ünlüsünün ince olduğu görülmektedir: *āri* (I) “uzak, öte”, *āri* (II) “hem, yine de, ve” (Kenesbayoğlu, 1984, s. 30).

Kazakça ile Kırgızcada *arı* sözcüğü bağlaç olarak da geçmektedir: *āri* (II) “hem, yine de ve” (Kazakça) (Kenesbayoğlu, 1984, s. 30). Bu işleviyle de sözcük yine “yan, taraf” anlamını korumaktadır: *Al benim āri dosum, āri atam* “O benim hem dostum, hem babamdır” (Kırgızca) (Yudahin, 1988, s. 44).

Tatarcada *arı* “1. öte, uzak 2. fazla, çok 3. karşı taraf 4. sonra” anlamlarıyla görülmektedir (Öner, 2009, s. 27). Tatarcada *arı* yanında *annarı* “sonra, ardından” biçimi de bulunmaktadır: *Annarı, kazan asıp, aş salıp ciberde* “Sonra, kazan asıp yemek koydu” (Öner, 2009, s. 26).

Anadolu ağızlarında olduğu gibi, Tatarca, Kazakça ve Kırgızcada da *arı* ilgeci, çıkma durumundaki ada bağlanarak, zaman ve mesafe bildirmektedir:

Kırgızcada: *Mından arı cürö albay kaldım* “Bundan öte yürüyemeden kaldım” (Öner, 1998, s. 261). *Üydön arı eki cüz metrçe ketti* “Evden öte iki yüz metre kadar gitti” (Çengel, 2005, s. 339).

Tatarcada: *Mondın arı üzėje, uğlıña, neslėje tiymem* “Bundan sonra sana, oğluna, nesline el sürmem” (Öner, 1998, s. 261). *Annan arı söt tamızdım* “Ondan sonra süt damlattım” (Öner, 2009, s. 27).

Karaçay Lehçesinde de *arı* “ora, öte” anlamındadır. *mundan arı* “buradan” (Pröhle, 1990, s. 5).

Karaycada *arı hkt.* “ara; öteki, diğer; -den sonra, ötesinde, arkasında” anlamlarında geçmektedir [krş. ET. inaru, anaru, aņaru, ED 190, CC ara, Kzk ara, Li TDS 74] (Çulha, 2006, s. 45).

Çağdaş Türk Lehçelerinde ‘*arı*’nın yönü genellikle öteye doğru olmakla birlikte, kimi lehçelerde ‘*arı*’nın başka yönü gösterdiği de görülür. Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü’nde ‘*arı*’nın hangi yönü gösterdiği gösterme sıfatlarıyla belirtilmiştir: *arı* “oraya, o tarafa”, *alay arı* “o tarafa”, *bilay arı* “bu tarafa”, *kalay arı* “ne tarafa” (Tavkul, 2000, s. 88). Yani bir yönle birlikte *arı*, değişik yönleri gösterebilmektedir.

Kumuk ve Balkar Lehçelerinde *arı* ilgecinin ikinci hecesinin ünlüsü incedir: *arı* “uzak, öte”: *Minişkidən bir az arı* “Minsk’ten biraz uzak”, *annanna arı* “ondan da sonra” (Nemeth, 1990, ss. 4, 3); *arı* “uzak, öte, ileri” (Merhan, 2008, s. 162).

Kumukçadan örnek: *Biraz arı barğanda, Mitiş yoldan ulla kara bilevtaş tabıp, şonu da ħurcunğa sala* “Biraz gittikten sonra, Mitiş yolda kara bir biley taşı bulup onu da heybeye atmış”. *Dağı da arı barğanda, tübünden gesilip taşlangan atnı kuyruğun tabıp, ħurcunğa sala* “Biraz gittikten sonra, kökünden kesilmiş bir at kuyruğu bulup, onu da heybeye atmış” (Merhan, 2008, s. 112 / 70-71). *Vöre yurtdan çıkğanda, mayaklardan arı çıkmay turup, tuvarnı yayılma koymassan, şo yer biyni yeri* “Aman ha dikkat et, köyden çıktuktan sonra köy sınırının diğer tarafındaki çayıra davarı yayma, orası beyin yeri (Merhan, 2008, 111/63).

Altaycada *arı* (I) o tarafa: *arı tur* “o tarafa dur”, *arı cur* “git, defol”; *turanıñ arı canına* “evin o tarafında”, *nedeñ arı baştaar?* “Neden başlanacak?” (Naskali, 1999, ss. 27-28).

Teleüt ağızında hem *anaarı* “oraya”, hem de *arı* “ora, oraya, öte” (Sırkaşeva-Kuçigaşeva, 2000, ss. 5, 7) biçimleri bulunmaktadır.

Halaççada *ä’rä* “ötesinde, -den beri” (çıkma): *bildürdä ärä* “geçen yıldan beri”, *O töğda ärä bībaluķvör* “o tağın ötesinde bir şehir var” (Li, 2004, s. 76).

4. Türk Lehçelerinde ‘*ınaru/inerü, ingaru ve narı/neri*’

Eski Türkçede Moyun Çor (Şine Usu) Yazıtının Kuzey yüzü 10. satırda da “itibaren, sonra, öte” anlamıyla ‘*ingaru*’ (<*in+garu) ilgeci geçmektedir: *Türk bodun anta ingaru yok boltı* (Tekin, 2000, ss. 156, 228).

Eski Uygur Türkçesinde *ınaru* / *inerü*, *ıngaru*, “ileri, -den başka, -den itibaren, buraya” anlamlarıyla yer-yön belirteci ve ilgeci olarak geçmektedir: *muntada inerü* “bundan sonra, daha ileride” (Hüen. 30) (Caferoğlu, 1968, ss. 86, 95).

Uygurca metinlerden Maytrisimit’te *ınaru*, “-den başka; -den itibaren” anlamlarıyla kullanılmıştır: *muntada ınaru elig (k)olti* (20/4) (Tekin, 1976, s. 69). *antada ınaru kün küniñge bodisvtağ kö(rg)eli k(elir)* (38 / 43-44) (Tekin, 1976, s. 90). Anadolu ağızlarındaki *arı* sadece bir ilgeç olarak kullanılsa da, getirildiği adla birlikte taşıdığı anlam, Eski Uygurcadaki *ıngaru* ile örtüşmektedir.

Altun Yaruk’ta *ınaru*, “öte, sonra, ileri, bu yana” anlamını taşımaktadır (Ölmez, 1991, s. 94):

...yüz ming kang ügüz-deki kum sanınça burkanlar uluş-ınta ınaru ranta-alangkari atl(i)ğ ertinin itiglig yırtinçü-de oluru ornanu y(a)rılıkrap taķı nırvan-ka kirü y(a)rılıkamatin tnl(i)ğ-larķa asıg tusu kılı nom nomlayu y(a)rılıkar “Yüz bin Ganj (Gariga) ırmağındaki kum sayısınca Budalar ülkesinden (Buddakşetra) bu yana Ranta-alamkâarakalyâna (?) Adı mücevherlerle bezenmiş, dünyada oturup, yerleşip, buyurup, dahası Nirvâna’ya girmeyi gerçekleştirmeden, canlılara fayda sağlayıp, öğretiyi (Dharma) açıklayıp buyurur (Ölmez, 1991, s. 71/189.22).

...bu kün-te ınaru bu nom ertinig.... teginür biz “bugünden sonra bu öğreti mücevherini öğreneceğimizi saygıyla belirtiriz (182.19) (Ölmez, 1991, s. 66).

Tuvacada **ı(n)* adılının korunduğu görülür: *inaar* (II) “oraya, ora” (Arıkoğlu-Kuular, 2003, ss. 56-57). Mehmet Ölmez, *Tuvacanın Eskiliği* adlı yazısında, Tuvacanın, Eski Türkçe ile karşılaştırıldığında sesbilimi, sözyapımı, sözlükbilimi ve anlambilimi açısından, öteki Türk dillerine göre eskicil kimi özellikler taşıdığını belirtir (2000, s. 133). Ayrıca Tuvacada “öteki taraf, yan taraf, öteki, başka” anlamında *ındı* biçimi de bulunmaktadır. Ölmez, bu biçimi Uygurca **ın+tın*’dan getirmiştir: (*ındı*<Uyg.**ın+tın*) (2007, s. 179). Bu örnekler; Türkçede bir yandan **a(n)*, diğer yandan da **ı(n)* adılının kullanıldığını göstermektedir.

Eski Uygurcada *ınaru* yanında, “öteye, oraya” anlamıyla *narı* (Caferoğlu, 1968, s. 135) biçimi de geçmektedir: *naru* “öteye, ileriye”: *ötrü ayağķa tegimlig bodisvt sansarnıñ berü (e)vrilmekin uçup naru tevrilmekin emgeksiz uçuz uķar* (44a /9-12) (Tekin, 1976, s. 97).

Orta Türkçe Döneminde de *naru* biçimi görülmektedir:

Kaşgarlı Mahmut, *naru* sözcüğünü şöyle tanımlamıştır: *naru* “taraf” anlamında bir kelimedir. ‘*Naru bar*’ denir ki “bu yana git” demektir (Atalay, 1998, DLT III 223 /16). Anadolu ağızlarında da *arı* ilgecinin “yan, taraf” anlamı da verdiğini yukarıda belirtmiştik.

Divanü Lugati’t-Türk Dizini’nde de *naru*’ya “bir taraf, yan; bir yana; nereye, nere” anlamları verilmiştir (DLT IV / 418): *Ol naru atındı* “O bir tarafa atıldı, yuvarlandı” ...*mundanaru keslinür* “(Onu Türk boyları görse, bu adam için büyüklük ve ululuk yaraşır ve ululuk) burada kesilir” der (Atalay, 1998, DLT I 199/6; 352/13).

Kutadgu Bilig’de de *naru* “bir yana, sonra, başka” anlamında geçmektedir:

anıñģda naru barķa yılķı sanı / tilese minı tut tilese anı “Bunlardan başkalarının hepsini hayvan sürüsü say; hangi tarafı istersen o tarafı tut” (KB 266).

Bayat birsü tevfiķ bu künde naru / kamıģ edgülıkke ay edģü törü “Tanrı bize bugünden sonra her türlü iyilik için tevfiķ versin, ey mülkün iyi nizamı” (KB 6409).

Sonraki dönemlerde, Doğu Türk lehçelerinde de diğer lehçelerde olduğu gibi *narı* ile belirtilen yön, “öte” ile sınırlanmış görünmekte, zaman açısından da bu sözcük sonraya işaret etmektedir:

Çağataycada *narı* “öte”: *mundın narı* “bundan öte, bundan sonra”, *sudın narı öttiler* “Sudan öteye geçtiler” (Eckmann, 1988, s. 94).

Özbekçede *näri* “öte”: *Kämpir nimälärdir deb cävräb, näri ketäyätgändi* “İhtiyar kadın nelerdir diye dır dır edip, öte gitmekteydi” (Öztürk, 2005, s. 42).

Yeni Uygur Türkçesinde de *näri* “öte” anlamında geçmektedir (Kurban, 1995, s. 289).

5. İkilemede ‘aḡarı, arı; inaru, naru, neri’

Türk lehçelerinde *inaru* ve *aḡaru* biçimlerinin bütün değişkeleri karşıt anlamlısıyla ikileme kurmaktadır. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde “ileri geri” anlamında *maru barı* (Suv. 625, 10) ikilemesi bulunmaktadır (Caferoğlu, 1968, s. 86). Harezmi Türkçesinde de ‘*aḡaru berü*’ ikilemesi görülmektedir: *Ötti balaban aḡaru berü ıldıttı suwnı ağzı içinde tepretti dārünü ağzında ötti* (Mukaddimetü’l-Edeb) (Yüce, 1988, 79; 228-4,5).

Türkçede kavramlaştırmanın bir yolunun da ikileme olduğunu biliyoruz. Eski Anadolu Türkçesinde de karşıt anlamlı *aḡaru* ve *berü* sözcükleri ikileme kurarak, yön dışında başka bir kavramı karşılamıştır: *aḡaru berü* “şöyle böyle” (Olumsuz fiil ile birlikte kullanıldığından “şöyle böyle” ile karşılanmıştır. Olumlu fiil ile kullanılsaydı “gereği gibi” ile karşılanmak gerekirdi). *Aşkın senin ey dilber ancarudan ancaru / Sevmek gibi sevmezler seni aḡaru berü* (Kadı. XIV.) (TS I / 125). Eski Anadolu Türkçesinde “şöyle böyle” anlamıyla geçen *aḡaru berü* ikilemesinin sözcüklerinin yer değiştirmiş biçimiyle Anadolu’da Muğla ve Kütahya çevresinde de karşılaşılmaktadır. Kalıplaşmış sözlerde eskicil öğelerin korunduğu görülmektedir (*berü aḡaru>beri aḡarı>bereḡarı /berenarı*):

berenarı, bereḡarı “şöyle böyle, az çok, oldukça, biraz, üstünkörü” (Bodrum, Milas) (Çınar, 2004, s. 50).

bereḡarı zf. “Şöyle böyle, orta derecede”: *getir _allah, götüür _Allah, a’cığ bereḡarı ayānıñ üsTüne dikildi bû* (Emet / Kütahya) (Gülensoy, 1988, s. 231; XLVI -2 /55).

berenarı “az çok, oldukça” (Uşak) (Caferoğlu, 1994b, s. 154).

Muğla çevresinde ‘beri’ sözcüğünün r>l değişimine uğramış biçimiyle de karşılaşılmaktadır (*berü aḡaru>beri aḡarı>beliḡarı>belinarı*):

belinarı “birazcık, şöyle böyle” (Daha çok “hastalığın nasıl oldu?” sorusuna “birazcık iyileşti” anlamında verilen yanıt) (Fethiye / Muğla) (Şahin, 2002, s. 18).

Batı grubu ağızlarında ikilemeden kurulan *aḡarıberi* birleşik adı, ölçünlü dildeki ‘öteberi’ sözcüğü gibi “türlü, önemsiz, ufak tefek şeyler” anlamıyla da kullanılmaktadır. Birleşik ad konumuna geçince de sözcükler tür değiştirmekte, belgisiz adıl olarak kullanılmaktadır:

anarıberi “ufak tefek, öteberi, sandık eşyası” (Çorum) (Gösterir, 2009, s. 14). *anarı beri* “ufak tefek, öte beri” (Dereçine *Sultandağı -Af.) (DS XII / 4418).

anarıberi “ufak tefek, öteberi, sandık eşyası” (Milas) (Çınar, 2004, s. 24).

Derleme Sözlüğü’nde ‘*aḡaru berü*’ ikilemesinin başka değişkeleri de bulunmaktadır:

anarıberi [aḡarıberi, anar banar, anarıberi-1, anarbeti-1, anarı beneri-1, anarı beniri, anarıberi -1, aḡarıberi, aḡarıbeti] Ufak tefek, öteberi, sandık eşyası (İlyas *Keçiborlu -İsp.; *Tire -İz.; *Gördes -Mn) [aḡarıberi] (-Ml.), [anar banar] (Erbeyli -Ay.), [anarıberi -1.] (Derbent *Buldan -Dz.; Sultanhisar, Hacıbeyli *Nazilli, *Bozdoğan, Karahayıt -Ay.; *Tire -İz.; *Milas -Mđ.), [anarıbeti-1] (-Ay.), [anarı beneri-1] (Sürez, *Bozdoğan, Tekeli -Ay.; *Bergama -İz.; Fodra -Brs.), [anarı beniri] (Savaştepe ve köyleri -Ba.), [anarıberi -1.] (Denizler *Çal -Dz.; Eğridere *Kuyucak, *Bozdoğan, Tepecik -Ay.; Birgi *Çeşme -İz. ve ilçeleri; Gebeler, *Kırkağaç -Mn. ve çevresi; Çağış, -Ba.; Aşğılıca -Es.; -Çr.; -Sv.; *Milas -Mđ.), [aḡarıberi] (Alanlı -Ay.), [aḡarıbeti] (Alanlı -Ay.) (DS I / 244).

İkileme kurduğunda da *aşarı*, $\eta > \xi$ değişimiyle *ağarı/ağari*, *ağrı* biçimlerini alabilmektedir: *ağarıberi* [ağari beğari] öteberi, ufak tefek (-Çr ve köyleri) [ağari beğari] (-Dz. ve köyleri) (DS I / 82). *ağrıberi* “öteberi” (*Soma - Mn.) (DS XII / 4409).

Aynı zamanda bu birleşik sözcük “sebze, çerez” anlamlarında da geçmektedir: *anarı beneri*, *aşarı beşeri* 2. Sebze (Fodra –Brs.), *anarıberi* -2. sebze (İlyas *Keçiborlu –İsp.) (DS I / 252). *anarıberi* 2. yemiş, çerez (*Nazilli, Eymir *Bozdoğan –Ay.) (DS I / 252). Aydın ve çevresinde ‘beri’ sözcüğünün $r > t$ değişimine uğrayarak *beti* biçiminde kullanıldığı da görülmektedir. *anarbeti*-2 “yemiş, çerez” (-Ay. ve çevresi) (DS I / 252).

Anadolu ağızlarında *aşarı beri* ikilemesi belirsiz bir yer de bildirmektedir: *anarı beri* “öte beriye, sağa sola” (Ödemiş / İzmir) (Caferoğlu, 1994b, s. 148).

Anadolu ağızlarında *arı* biçimiyle ikileme kurulmamaktadır. Diğer Türk lehçelerinde ‘aşarı, arı, neri’ ile ‘beri’ sözcükleriyle kurulan ikileme Anadolu ağızlarındaki anlamlarda geçtiği gibi, farklı anlamlar da kazanmıştır:

Azerbaycan Türkçesinde: *aşarı-beri* (Gence) –mec. Hırda-huruş, şey şüy. –*Bu tükenen bir az aşarı-beri alıf gelirem* \diamond *Aşarı-beri danışmah* “herze merze danışmak”. – *Ağızını yığışdır, aşarı-beri danışma* (Ahundov, 2005, s. 15). *aşrı-beri* (Tovuz) –bax. aşarı-beri. – *Uşaxlara bir az aşrı-beri almışam* (Ahundov, 2005, s. 16).

Kumuk-Balkar Lehçelerinde de *arı-beri* “öte beri, sağa sola” (Merhan, 2008, s. 162): *Külbay arı-beri karay, tek birevni de görme bolmay* “Külbay sağa sola bakmış; ancak kimseyi görememiş” (Kumukça) (2008, 84 / 37).

Kırgızcadan *arı-beri* “şöyle böyle; öteberi”: *Arı oylo duk beri oylo duk* “öyle de düşündük, böyle de düşündük”; *arı beri bestirip cüröt* “ileri geri geziyor; işsiz dolaşılıyor”; *arı beri kıla saldı* “şöyle böyle yapıverdi, baştansavma yaptı” (Yudahin, 1988, s. 44). *Çay kozgolup ordunan turdu da üydün içine arı-beri basa baştadı* “Yavaşça hareket edip yerinden kalktı ve evin içinde oraya buraya doğru yürümeye başladı” (Çengel, 2005, s. 199). Kırgızcada *arkı* (<arı+kı), *terki* sözcüğüyle de ikileme kurmaktadır: *arkı terki* “çapraz, haçvari: *Ulaktı arkı-terki baylayt* “Oğlakları çaprazlama bağlıyorlar”, *arkı terki bas-* “yürürken ayaklar birbirine dolanmak, ayaklar dolaşmak; ileri geri yürümek”, *arkı maktın azganı / arkı terki baskanı* (folk.) “atın yorulduğunun alameti – yürürken ayaklarının dolanmasıdır” (Yudahin, 1988, s. 47).

Kazakçada: *arı-beri* “ileri geri, sağa sola” (Koç, 2003, s. 31); *arı-beri* “öteye-beriyeye”, *arı berli* “oraya-buraya, ileri-geri”, *arı-sarı* “belirsiz, sallantıda” (Kenesbayoğlu, 1984, s. 30).

Tatarcada: *arı birlē* “sağa sola, oradan oraya, bir oraya bir buraya” (Öner, 2009, s. 27).

Teleüt Ağzında: *arı peri* “oraya buraya, ileri geri” (Sırkaşeva-Kuçigaşeva, 2000, ss. 5, 7).

Karaçay Lehçesinde: *arı beri* “ora-bura, öte-beri, bir şeyler”, *arı-beri aşarık mısá*? “Birşeyler yemek ister misin?” (Pröhle, 1990, s. 5). *arı-beri* “öte beri, eşya”, *arı-beri* “oraya buraya”, *arı bla beri* “oraya buraya” (Tavkul, 2000, s. 88).

Kumuk ve Balkar Lehçelerinde: *arı-beri* “oraya buraya; şuraya buraya” (Nemeth, 1990, s. 4), *arı-beri* “öte beri, sağa sola”: *Heç arı-beri burulmay, şu yol bulan bar* (Merhan, 2008, s. 80).

Tuvacada ise, “oraya buraya” anlamında *maar-minaar* (Arıkoğlu-Kuular, 2003, ss. 56-57) biçimi geçmektedir. Tuvacada *maar-minaar* ikilemesinin ikinci sözcüğü gösterme adılıdır, ‘beri’ ilgecinin yerini ‘mınaar’ almıştır: *mınaar* “burada, burda” Etim. muşaru (*bu+n+garu), ET muşar (Ölmez, 2007, s. 217).

Çağataycada “öte beri; ora bura” anlamında geçen *narı béri* (Eckmann, 1988, s. 88/67) ikilemesini, Yeni Uygur Türkçesi ve Özbekçede de görmekteyiz. Yeni Uygur Türkçesinde *néri-béri* “öteye beriye; oraya buraya; öyle böyle” (Kurban, 1995, s. 289) anlamlarında geçmektedir.

Özbekçede de *näri béri*, 1. oraya buraya, her tarafa, her yana 2. alencele, çabuk, yarım yamalak (Begmatov, 2006, s. 18) anlamlarıyla bulunmaktadır. *näri béri* 1. adv. somehow, enyhow, one way or another. *İşni näri béri tügetnigler!* “Get the work finished somehow!” 2. Hurriedly. *Näri béri kiyinib, küçege çıkdım* “I dressed hurriedly and went out into the street” (Waterson, 1980, s. 75). Ayrıca, Özbekçede ‘neri’ belirtecinin birçok deyim yapılarında da yer aldığı görülür: *näri béri bol-* “ağız kavgası yapmak, sen ben meselesi haline getirmek”, *näri âlip bârip, béri âlip kel-* “eziyet edip ölecek hale getirmek, çok eziyet etmek” (Begmatov, 2006, s. 18).

Halaççada ise, *arı beri* ikilemesi, *ä’rä bä’rä* “hierhin und dorthin” biçiminde geçmektedir. Doerfer ve Tezcan bu ikilemedeki ses değişimini T. *a-ru’nun *bä’rä*’den etkilenmesine bağlamışlardır (1980, ss. 110, 111).

6. ‘aḡaru’, ‘arı’, ‘naru’ Yer-Yön Belirtecinin Aldığı Ekler ve Sıfat Olarak Kullanımı

Eski Anadolu Türkçesinde *aḡaru* üzerine çekim eki ya da karşılaştırma eki gelebilmektedir: *Aḡarudan berüden* “ileriden geriden”. *Sınur düşman aḡarudan berüden / Kaçar bir kişi kalmaz ol çeriden* (Salâtin. XV. 49) (TS I / 125). *aḡarurak* (<aḡaru+rak) “daha ileri”: *Çün birez aḡarurak vardı* (Fütuḡ. XIV. 12) (TS I / 125). *aḡarlık* (<aḡaru+rak) az öte, az ileri. *Donlarım al gömleğimi at beri / Çıkayım sudan aḡarlık git geri* (Cam. XV. 73) (TS I / 123). ‘aḡaru’ yönelme durum ekini de almıştır: *Gidüp Bahr-ı Muhiḡ’ten aḡarıya / Ayak basmadılar ayrık beriye* (Fazilet. XVI. 193) (TS I/124).

Anadolu ağızlarında *aḡarı* ve deḡişkelerinin ekle genişletilmiş biçimlerinin örneḡi azdır: *anır* (I) taraf, yön: *Tepe anırında bir ışıḡ var* (*Bodrum –Mḡ.) (DS I / 269). Azeri köylerinde *aḡarki* “o yanki”: *Hanım dedü dur burda ḡanım aḡarki odiya getdi...* (Arpaçay Köyleri) (Olçay, 1976, ss. 389, 167) ve Derleme Sözlüḡü’ne Irak Türkmenlerinden geçen *aḡarıya* “3. çok uzak, sonsuz” örneklerine rastlanmıştır: *Aḡarıya gitsin* (Irak) (DS XII / 4407). Anadolu ağızlarında *arı*’nın çekimli biçimine rastlanmamıştır.

Eski Anadolu Türkçesinde *aḡaru* bir yön adını da niteleyebilmektedir. *aḡaru yan* “ileri taraf, öte yan”: *Ol gördüḡün avrat dünyadır, kimseye el vermez, ol çepeller anın tuzaklarıdır, aḡaru yanında otlayan Deccal eḡeḡidir* (Ferec. XV. 384) (TS I / 125). Günümüz Anadolu ağızlarında ise, böyle kullanımına rastlanmamıştır. Anadolu’da ‘aḡaru yan’ yerini ‘öte yan’ almıştır.

Diḡer Türk lehçelerinde de *aḡarı/aḡrı, arı, neri* biçimleri ad çekimine girmekte, {-rAk} karşılaştırma ekini alabilmektedir:

Azerbaycan Türkçesinde *aḡrı+y+a*: *A çovan, aḡrıya itin qabaḡına dur, atdılar keḡsin* (Şemkir) (Ahundov, 2005, s. 16). *ārki* (<aḡrı+ki) (Tertir) o biri (Şireliyev, 1999, s. 17).

Türkmencede: *aḡrı a.l.* geri, arka taraf: *tamiḡ aḡrısı* evin arkası *varakıḡ aḡrısı* sayfanın arka yüzü 2. öte: *aḡrı git!* “Öte git”, *munuḡ aḡrısı bārsi görmenok* “bunun ucu bucaḡı görünmüyor” (Tekin, 1995, s. 31); *aḡırda* “arka” (Hanser, 2003, s. 220). *aḡırrak* bel. “daha uzak, daha öte”: *aḡırrak otur!* “daha uzak otur” (Tekin, 1995, s. 30).

Kırgızcada: *arısı eki, berisi bir ay* “Azami iki, asgari bir ay”; *artan* (<arı+tan) “öteden, oradan; o yandan” (Yudahin, 1988, ss. 44-45); *arkı* (<arı+kı) “öte taraftaki, uzaktaki, ileride bulunan”: *Arkıbi, berkibi?* “Öteki mi beriki mi?; daha ileride bulunan mı, daha yakında bulunan mı?; *arkı-berkini tüşüngeḡen (yahut bilgen)* “bir şeyler bilen; şunun bunun farkına varan; mütekati” (Yudahin, 1988, s. 47). Kırgızcada “bir parça ötede” anlamıyla ‘*naraḡırakta*’ (<narı+kı+rak+ta) biçimine de rastlanmıştır (Yudahin, 1988, s. 582).

Çaḡdaş Türk lehçelerinde bu birim, üzerine ad çekim eklerinden birini alabildiḡi gibi, {+II +II} birliktelik ekini de alabilmektedir: Kazakçada: *ārli berli* (<arı+lı beri+lı) oraya-buraya, ileri-geri (Kenesbayoḡlu, 1984, s. 30). *arḡı* 1. öteki, öbür, karşı 2. geçmiş, önceki,

geçmişteki: *arğı tarih* “önceki tarih”; *özenniñ arğı beti* “nehirin karşı tarafı, yakası” (Koç, 2003, s. 29).

Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü’nde ‘*arı beri*’nin iyelik, karşılaştırma ve birliktelik ekleriyle genişletilmiş biçimlerinin değişik kullanımına rastlanmakta, bu ikileme soyut kavramları karşılayan kalıp sözlerde bile görülmektedir:

arı-beri “öte beri, eşya”: *arısı berisi bolmagan* “yumuşak huylu, uysal” (Tavkul, 2000, s. 88).

arлак (<arı+rak) “öte taraf, diğer taraf, öte, daha uzak, daha ileri”: *közden arлак et-* “saklamak, gizlemek”; *arlaktın* “öte taraftan”; *arlı-berli* 1) kararsız, oynak, güvenilmez, döneke, vefasız 2) kaçamaklı, belirsiz, müphem; *arlı-berli adam* “kararsız adam”; *arlı-berli bol-* “tereddütlü olmak, ne yapacağını bilememek”; *arlı-berli cuvab* “kaçamak cevap”; *arlı-berli söz* “belirsiz söz” (Tavkul, 2000, s. 89).

Karaçay-Malkar Türkçesinde “karşı, öte” anlamında *arğı* (arı+kı>arığı>arğı) biçimi de geçmektedir: *arğı bet* “karşı taraf, dağın karşı yamacı”; *arğı duniya* “ahiret, öbür dünya”, *arğı duniyaga barıb kaythan* “çok ağır hastalıktan kurtulan adam”, *arğı duniyaga ket-* “ölmek” (Tavkul, 2000, ss. 87-88).

Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü’nde “uzak, uzağı” anlamında *aregi* (Nemeth, 1990, s. 4) biçimi bulunmaktadır.

Altaycada, ilgi eki üzerine iyelik ekinin geldiği de görülmektedir: *arığızı* (<arı+kı+sı) “o tarafta bulunan”, *arığızı berigizineñ artık* “oradaki buradakinden daha iyi” (Naskali, 1999, ss. 27-28).

Teleüt ağzında ‘*arı*’nın hem sıfat olarak kullanımına, hem de {+ki} ilgi ekini almış biçimine rastlanır: *arı d’anı* “öbür taraf, öbür yan”, *arığı* “öbür tarafta, oraya”. Aynı zamanda Teleüt ağzında *arı* ile yakın anlamda, *anaar* sözcüğünün çıkma durum eki almış biçimine rastlanır: *anaartın* (<anaarı+tın) “oradan”, *anaartınan* (<anaarı+tın yan) “yan taraftan, öbür taraftan, uzaktan” (Sırkaşeva-Kuçığaşeva, 2000, ss. 5, 7).

Yeni Uygur Türkçesinde *neri*, {+ki} ilgi eki (aitlik eki), karşılaştırma ve ad durum eklerini alabilmektedir: *nerirağ* “biraz öteye”, *deryaniñ neri yéğida* “nehirin ötesinde”: *neri yaқта* “ötede”. *İşim ye neri, ye béri bolsa éken* “işim bir yanlı olsa idi”; *neridin* “öteden”, *nerki* “öteki”, *nerki koçida* “öteki sokakta”, *nerki öyde* “öteki evde” (Kurban, 1995, s. 289).

Özbekçede de *neri*, hem ilgi eki ve addurum eklerini, hem de eylem türetme ekini almıştır: *näriği* 1. öte taraf 2. devamı, arkası, başka ciheti; *näriden beri* 1. alelacele 2. yarım yamalak; *näri lamäk* “öte gitmek, uzaklaşmak”. Özbekçede de ‘*neri*’, ‘*yäk*’ adının sıfatı olabilmektedir: *näriyäk* 1. öte taraf 2. devamı, arkası, başka ciheti (Begmatov, 2006, c. III / ss. 18-19).

Halaççada da *ä’rä* sözcüğünün {+ki} ilgi ekiyle genişletilmiş biçimi bulunmaktadır: *ä’räki* “anderer” (Doerfer-Tezcan, 1980, s. 111).

7. ‘*ıngaru*, *ınaru* /*inerü*; *naru* /*nerü* ve *ağaru*, *arı*’ Biçimlerinin Düşündürdükleri

Köktürk yazıtlarında “ona doğru” anlamıyla geçen ‘*ağaru*’ (Tonyukuk Yazıtı / 20) (Tekin, 1994, s. 9) sözcüğü, Eski Anadolu Türkçesinde “öte, ileriye doğru, öbür taraf” (TS I / 123) anlamları ile görülmektedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Eski Türkçede Moyun Çor (Şine Usu) Yazıtının Kuzey yüzünde “itibaren, sonra, öte” anlamıyla *ıngaru* (<*ın+garu) (Tekin, 2000, s. 156) bulunmaktadır. Tuvacada da **ı(n)* kökünden *ınaar* (II) “oraya, ora” (Arıkoğlu-Kuular, 2003, ss. 56-57) biçimi geçmektedir. Tuvacada *ınaar* yanında, “öte, öteye, oraya” anlamında bir de *ıñay* (Arıkoğlu-Kuular, 2003, ss. 56-57) sözcüğünün bulunması düşündürücüdür. Mehmet Ölmez *ıñay* I biçimi için “dahası, öte yandan, bu taraftan” anlamını verir, kökenini soru işaretli bırakır (2007, s. 179). Tuvacadaki *ıñay* biçimi, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde yer alan *angayu* “uzak, ötede”

(Caferoğlu, 1968, s. 16) biçimi ile ortak bir ses değişiminden geçmiş gibi görünmektedir: **a(n)+ğaru>anğayu*; **ı(n)+ğaru>ıngayu>ııay* (?). Belki de bu biçimler Eski Türkçe dönemindeki lehçe farklılıklarına işaret etmektedir. Türk lehçeleri bir yandan **a(n)*'lı biçimi, diğer yandan **ı(n)*'lı biçimi işletmiştir.

Anadolu ağızlarında, hem ikileme hem de tek başına belirteç ya da ilgeç olarak sözcüğün *aıarı* (damak n'si ile) yanında *anarı* (dil ucu-dişeti n'si ile) biçiminde kullanımı, eğer kaynaklara yanlış geçirilmediyse, '*anarı*'nın *ınaru* biçimiyle bağlantılı olabileceğini de düşündürmektedir. Batı grubu ağızlarında damak /n/sinin dil ucu-dişeti /n/sine dönüşmesi beklenemez, /ı/ler korunur, bazen /n/ler damaksızlaşır.

Anadolu'da kullanılan '*arı*'nın Eski Uygur Türkçesinde geçen *ınaru* "ileri, -den başka, -den itibaren, buraya" (Suv. 625, 10), *inerü ve ingaru* biçimleriyle ses yakınlığı da göz ardı edilemez. Anlam açısından da bu biçimler, Anadolu'daki *arı* ilgecinin verdiği anlamları örtüşmektedir. Deny, beri (<*ben-ge-rü) ilgecinin zıt anlamlısı olarak '*aıa-rı*'yı gösterip, '*aıarı*'nın Doğu Türkçesinde *narı* olduğunu söyler ve bu sözcükle de '*arı*'nın ilişkisine dikkati çeker. Dipnotta da Radloff'un *narı* sözcüğünü '*arı*'dan getirdiğini belirtir (1941, s. 591). Necmettin Hacıeminoğlu da, *Türk Dilinde Edatlar* adlı kitabında Orta Türkçede geçen *naru* biçimi ile *arı* arasında bir ilişki kurulabileceğini belirterek şöyle bir açıklama getirir: "*arı* çıkma hali ile *-dan arı* şeklinde kullanıldığı zaman *-da narı* şeklinde yanlış heceleme neticesi *narı* edatı ortaya çıkmış olabilir" der (1984, s. 6). Hacıeminoğlu, Anadolu'da kullanılan '*arı*'nın anlam ve kullanılış bakımından, farklı bir kaynaktan gelmiş olabileceğini de dipnotta belirtir (1984, s. 6). Codex Cumanicus'ta *arı*, Anadolu ağızlarındakine yakın bir anlamda geçmektedir: *arı* "buradan başlayarak, buradan itibaren": *emdiden arı* "şimdiden itibaren, buradan başlayarak" (Grönbech, 1992, /59, 12). Köktürk ve Uygur döneminde *arı* biçimi geçmemektedir. '*arı*'nın yuvarlak ünlülü biçimi yoktur, daha sonra dar-düz ünlüyü yuvarlaklaştıracak bir neden de görünmemektedir. Bunlardan dolayı '*naru*'nun '*arı*'dan çıkma olasılığı zayıf görünüyor. Moğolcada "art, arka, geri; kuzey, kuzeye ait; bir tabak veya kitap yaprağının arka yüzü, arka sayfa" anlamlarında ARU /AP/ ar (is. ve sf.) (Lessing, 2003, s. 87) sözcüğü bulunmaktadır. Bu sözcük de ses açısından Anadolu ağızlarındaki *arı* sözcüğüne benzese de, anlam açısından Anadolu ağızlarındakiyle doğrudan ilgisini kurmak güçtür. Bu sözcük Tuvacadaki "dağın kuzey yamacı" anlamındaki '*arı* I.' ile aynı sözcük olmalıdır (Arıkoğlu-Kuular, 2003, ss. 56-57).

Anadolu'da Batı grubu ağızlarında *aıarı*, *aıırı/anarı*, *aıırı*, *anıı* biçimlerinin olması, *arı* ilgecinin Eski Anadolu Türkçesindeki '*aıaru*'dan gelmiş olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu sözcüğün *aıarı*, *aıırı* biçimlerinin bulunması, ilgeçteki uzun ünlüye açıklık getirmektedir: **a(n)-ğaru>aıaru>aıarı>aıırı>aıırı>arı*. Yong-Söng Li, '*aıaru*'nun ol "o" adının yönelme durumuna girmiş biçimi olduğunu belirtir, günümüz Türk lehçelerinde son takı olarak kullanılan *arı* biçimini de '*aıaru*'dan getirir (2004, ss. 72-77).

Azerbaycan Türkçesinde *aıarı*, *aıırı* ve Türkmencede *aıırı/aıırık* biçimlerinin bulunması da, Anadolu ağızlarındaki *arı* ilgecinin Eski Anadolu Türkçesindeki '*aıaru*'dan gelmiş olabileceği olasılığını güçlendirmektedir. Anadolu'daki Azeri ağızlarında da *aıarı/aıırı* biçimlerinin kullanıldığı görülmektedir.

Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımına göre *aıaru/aıarı* sözcüğünün Anadolu ağızlarında hem ses değişimine, hem de anlam genişlemesine uğradığını görüyoruz. Bu sözcük "öte, ileriye doğru, öbür taraf" anlamları yanında, birlikte kullanıldığı çıkma durumundaki ada göre, "beriye doğru, beri tarafa ve yönünde, doğrultusunda" anlamlarını da taşımaktadır. Eski Anadolu Türkçesinde tek başına yön ve zaman belirteci olarak da kullanılan *aıaru*, Anadolu ağızlarında daha çok ilgeç olarak karşımıza çıkmaktadır. Anadolu ağızlarında ilgeç olarak kullanımına göre, tek başına yer-yön belirteci olarak kullanımına seyrek rastlanır.

Anadolu ağızlarındaki *arı* uzun ünlülü iken, Sibiryaya ve Kıpçak Lehçelerinde *arı*, genellikle kısa ünlülüdür. Kenesbayoğlu'nun başkanlığında hazırlanan Kazak Türkçesi Sözlüğü'nde *arı*

sözcüğü uzun ünlülü gösterilmektedir. Uzun ünlülü geçen lehçelerde, bu uzunluk, böcek olan arı ile yön belirten arı arasında anlam ayırıcı birim olarak kullanılmış olabilir. Bunun yanında elbette lehçelerin birbirinden etkilenmesi, lehçelerin ağızlara ayrılması, ağızların birbirine karışması da mümkündür. Kısa ünlülü biçim, Eski Uygurcadaki *maru* sözcüğüne dayanıyor olabilir. Türkçede önses ı-/i-'nin düşmesi olayı başka sözcüklerde de görülür: Eski Türkçe *inanmak*, Kazakçada 'nan-' olmuştur: *inan->nan-* (Koç, 2003, s. 364), Özbekçede 'işānmak' ~ Kazakçada 'sen-' "inanmak, güvenmek, kanmak" (Koç, 2003, s. 444). Türkiye Türkçesinde görülen ısıtma>sıtma, ısıcak>sıcak gibi örnekler çoğaltılabilir. Tek bir ünlü hece, bir ünsüzle kapanan heceye göre zayıf olduğu için ya düşmekte, ya da ilk hece, sonraki hecenin ünsüzü ikizleştirilerek güçlendirilmektedir. Osman Nedim Tuna, *Köktürkçe ve Uygurca Uzun Vokaller* başlıklı yazısında, ilk hece zayıflamalarına '*maru>naru*' örneğini de göstermiştir (1960, s. 275). Seydakmatov, Kırgızcada önses ünsüz düşmesini gösterdiği örneklerin arasına *narı>arı* örneğini de almıştır (2007, s. 72). İlgeç olarak kullanımında çıkma durumu gerektiren bu sözcük, çıkma durum eki {+DIn>+Dan} biçiminin ortaya çıkışıyla birlikte, sözcüğün önses ünlüsü de düştükten sonra, çıkma durum ekinin son sesiyle, önses durumuna geçen /n-/nin bir araya gelip tekleşmesi sonucu da sözcük arı biçimini almış olabilir: +Dan *marı>* +Dan *naru>* +Dan *arı*. İlgeç olarak kullanılmadığı durumlarda, tek başına belirteç olarak kullanıldığında da arı biçiminin yeğlenmesi mümkündür. Eğer Anadolu ağızlarında *aşarı/anarı*, *ağarı/ağrı* biçimleri olmasaydı, sözcük de kısa ünlülü kullanılmış olsaydı, '*maru*'dan getirmek çok kolay olacaktı. Eski Anadolu Türkçesinde rastlamadığımız; fakat Anadolu ağızlarında kullanılan kimi dil birimlerinin izlerini Eski Türkçede bulabiliyoruz.

arı ilgecinin Eski Anadolu Türkçesinde görülen *aşaru* ile anlam ve ses yakınlığı olduğu kadar, *maru* biçimine yakınlığına da işaret etmiştik. Anadolu ağızlarındaki *arı* hem *maru* hem de '*aşaru*'nun anlamını taşımaktadır. Suzan Duran, Eski Anadolu Türkçesi ve Azeri metinlerinde sık geçen *aşaru/aşar* sözcüğünün '*maru*'ya benzetilerek, '*maru*'nun ifade ettiği anlamı gösterdiğini belirtmiştir (1988, s. 34). Bu sözcük, Moğolca'da da İNARU /яHAp/yanar "son.çek.ed.: önce, -a kadar (ilgi.h.ile) –den beri" (Lessing, 2003, s. 655) biçiminde geçmektedir. Poppe, Uygurcadaki *maru* sözcüğünün aslen Türkçe olmadığını, Moğolcadan geçtiğini belirtmiştir (Duran, 1988, s. 33'den). *arı* ilgecinin Anadolu'da "–den beri, -den bu yana" anlamlarında da kullanılıyor olması, Moğolcadaki *maru* ile ilgi kurmamızı kolaylaştırmaktadır. Yalnız, Anadolu ağızlarında yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü gibi, *arı*, "–den beri" yanında "–den öte" anlamında da kullanılmaktadır.

Türkçede bir yandan Eski Uygurcadaki *maru* sözcüğünün ilk sesi eriyerek *naru>nerü* biçiminde kullanımı sürdürülürken, diğer yandan **a(n)*'in yön gösterme durumuna girmiş olan biçimi gelişip ayrı ayrı kollardan arı ve *arı* biçimine gelmiş olabilir. Türkçenin doğu kolunda *neri*, güney batı kolunda *aşarı* sonra da *arı*, kuzey batısında arı biçiminde, hem belirteç hem de ilgeç olarak kullanılan sözcüklerin kaynağı, anlam açısından da Moğolcadaki biçimine benzeyen *maru* sözcüğü, Moğolca ile Türkçenin sözvarlığının ortak üyelerinden biri olabilir. Bu birimler belki de bizi daha gerilere, Ana Altaycaya kadar götürebilecektir.

Eğer Derleme Sözlüğü'ne yanlış geçmemişse, ses açısından *berü* ilgeci '*aşaru*'ya benzetilmemişse, *anarı beneri* ve *aşarı beşeri* ikilemelerindeki *beşeri/beneri*, kökeni hakkında değişik görüşler olan *beri* sözcüğünün kökenine de ışık tutabilir. Tonyukuk yazıtında *aşaru* "ona doğru" yanında ben adılının yön gösterme ekini almış biçimi *başarı* "bana doğru, benden yana" da bulunmaktadır: *Bögü kagan başaru ança yıdımış* "Bögü Kağan bana böyle (haber) göndermiş" (Tonyukuk 20, 34) (Tekin, 1994, s. 54). Kâmil Tiken 'berü' sözcüğünün '*başaru*'dan gelmiş olabileceğini belirtmektedir: *başaru>bagaru>bağaru>başaru>baru>berü* (2004, s. 6). Eğer *aşaru*, **a(n)* adılının yön gösterme ekiyle genişlemiş biçimiyse, *berü* de *ben* adılının yön gösterme biçimi olabilir. İnsanoğlu varlıkları adlandırırken çoğu kez vücut parçalarından hareket etmiş, organ adlarını arada benzerlik kurduğu başka varlıklara da vermiştir. Yön tayininde de kendisini, yakın çevresini odak noktası olarak kullanmış olabilir. Choi'nın belirttiği gibi *ben* adılındaki /n/ de kişi adılının anlamını pekiştirme işleviyle kullanılıyorsa, **be* üzerine doğrudan {+rU} yön

gösterme ekinin gelebileceği de düşünülebilirdi; ancak Anadolu’da *añar* ile ikileme kuran sözcük, *bejeri* ve *beneri* biçiminde görülmektedir. *añar* gibi *banarı* da işlev değiştirerek, kişi adılı olmaktan çıkıp, gösterme adılı, buradan da yön belirteci, sonra da ilgeç konumuna geçmiş olabilir. Çağdaş Türk lehçelerinde gösterme adılarıyla da *añar berü* ile yakın anlamlı birimler oluşturulduğu görülmektedir. Yukarıdaki bölümlerde Tuvacada *maar-mınaar* “oraya buraya” ikilemesinin *bu* adılının yön gösterme çekimine girmiş biçimiyle kullanıldığını da belirttik.

Aynı zamanda, *anarı beneri* yapısı, Altay dilleri için tasarlanan I. çoğul kişi adılı **be* ve III. çoğul kişi adılı **a* (Kocavaş, 2004, s. 52) köklerine kadar inilebileceğini de düşündürmektedir. Moğol Yazı Dilinin Grameri’nde I. tekil kişi adılı *bi* “ben”, I. çoğul kişi adılı *ba* “biz”; III. tekil kişi adılı **i* “o”, III. çoğul kişi adılı **a* “onlar” olarak gösterilmiştir (Poppe, 1992, s. 109). Yön gösterme eki bu adılara, {+ru, +Aru} biçiminde gelirken daha sonra **a(n)* ve **i(n)* adılarına {-gArU} biçiminde getirilmiş de olabilir. Türkçede III. tekil kişi adılı olarak da **e(n)*, **i(n)* (Kocavaş, 2004, s. 53) biçimleri gösterilmektedir ki, Şine Usu Yazıtında *ingaru* biçimini de görmüştük. Li de, *mgaru* sözcüğünün aslen 3. tekil kişi adılının yönelme biçimi olduğunu söyler (2004, s. 231). Choi, bütün Altay dillerinde III. kişi adılının ana şekli olarak **i*’nin bulunduğunu, dolayısıyla Türkçe zamir /n/sinin iyelik zamiri olduğunu ve Eski Türkçe *ingaru*, *ingaru*, *maru* (<*i-n-garu, i-n-aru) ve *inçe* kelimelerinde kendini gösterdiğini bildirmektedir (1991, s. 194). Sınırsız bir yer gösteren bu belirteç, Anadolu ağızlarında daha çok ilgeç, *añar/añar* sözcüğü III. çoğul kişi adılından gelmiş olabilir. ‘Oralar, o taraflar’, ikileme olarak kullanıldığında ise, ‘onlar bunlar’ anlamı çıkmaktadır. *arı* ilgecini kullanan konuşmacının iki yönü arasında bir uzaklık, mesafe bulunmaktadır. *Ol* adılı gibi **a(n)* da hem kişi adılı, hem de gösterme adılı olarak kullanılmıştır. Yön gösterme belirteci ya da ilgeci konumuna geçtiği zaman kişi adılığının izleri tamamen silinmiştir; çünkü Anadolu ağızlarında derlediğimiz örneklerde kişilere (ona, onlara) yöneliş söz konusu değildir. **a(n)* ve **i(n)* adılarının yön gösterme durumundaki biçimi, hem yer-yön belirteci, hem de ilgeç olarak, günümüze kadar Türk lehçelerinde, kimilerinde *mgaru*, kimilerinde *añar* biçimlerinden değişip gelmiş, az çok anlam farklılığıyla kullanımı sürdürülmüştür. Sözcük *añar* da olsa, *inaru* da olsa, bizi aynı kaynağa götürüyor gibidir, aşağı yukarı aynı anlama gelen bu biçimler, Ana Altaycada kesiştirilebilir.

Sözcüğün Moğolcada dilucu-dişeti /n/si ile geçiyor olması, bu sesin Uygur döneminden itibaren damaksıllaşmış olduğunu düşünebilir. Kemal Eraslan, Eski Türkçede Yönelme (Dativ) Hâli Ekinin Yapı, Fonksiyon ve İfadeleri başlıklı yazısında, yönelme durum ekinin aslının +a/+e olduğunu, Moğolcada da +a/+e’nin var olmasının ekin Türkçe ile Moğolca’da ortak olduğunu gösterdiğini, +ka/+ke biçiminin ise, +k+a/+k+e unsurlarından ibaret olup k/k ünsüzlerinin yanlış hece bölünmesiyle eke dâhil edilmiş olabileceğini belirtmektedir: adak+a=a-da-ka, sizik+e=si-zi-ke gibi. Eraslan, Eski Türkçede iyelikten sonra +a/+e’nin, iyeliksiz sözcüklerde ise +ka/+ke’nin yaygınlaştığını gördüğünü bildirmektedir: kaganım+a (T1, G 5), özüm+e (BK, G 15): kapıg+ka (KT, G 4), ögüz +ke (T1, G 9) gibi. Yazar, +na /+ne şeklinin ise, teklik 3. şahıs iyelik eklerinden sonra kullanılmakta olup +n+ga /+n+ge unsurlarından ibaret olduğunu belirtmektedir: başı+na (KT, D 33), ili+ne (T II, D 8) gibi (2000, s. 72). Yön gösterme {+gArU} ekinin, birbirine işlev yakınlığı olan, yönelme durum eki ile yön gösterme ekinin birleşmesiyle oluşmuş bir ek olduğunu düşünürsek, {+A+rU} ekine göre, {+gArU} biçiminin daha yeni olduğu söylenebilir. /g-/li biçimin Türkçede geliştiği düşünülebilir. Moğolcadaki *inaru* ile Türkçedeki *ingaru* ve *añar* da böylece birbirine bağlanabilir.

Orta Türkçe dönemi Harezmi-Kıpçak sahasından Husrev ü Şirin adlı eserde *arı / aru* ilgecinin yerine *yarı / yaru* ilgeci yer almaktadır. Hacıeminoğlu, bu ilgecin, *arı-aru* ilgecinin başına y- katmacı gelmek sureti ile meydana gelmiş olabileceğini belirtmektedir. Metinde buna ait beş örnek vardır ve ikisi *yaru* şeklindedir: *imdi kün toğuş yarı barurmen* (HŞ /1002). *kaçan kim ot yanar bolsa iy’ākıl / tütün öñg edgüler yarı barur bil* (HŞ / 4422) (Hacıeminoğlu, 2000, s. 233). Belki de *yarı* biçimi, *narı* sözcüğünün n->y- değişimine uğramış biçimdir. Husrev ü Şirin’de ayrıca “ona” anlamında *añgar* biçimi de bulunmaktadır: *Mumı terk it revân bar kit añgar oğ* (HŞ / 894) (Hacıeminoğlu, 2000, s. 233).

Hamilton, “arkasına doğru, aşağıya doğru” anlamını verdiği *maru* sözcüğünü *ıyın/iyin* sözcüğüne bağlamıştır: *ıyın/iyin* “arkadaki” + -garu “-e doğru” (1998, s. 185). Bu açıklama biraz zorlama gibi görünmektedir. Şinasi Tekin de, çıkma durumundaki gösterme adılının *inaru* ile kullanılmasını Toharca’daki benzeri kullanımla karşılaştırır: *antada inaru* “bundan itibaren” (Maitrisimit 38v, 14). Aynı metnin Toharcasında bu ilgeç öbeğinin “...ile başlayarak, buradan (bundan) itibaren” anlamındaki *tmāš aci* biçiminde olduğunu belirtir. Burada *tmāš*’in gösterme adılının çıkma durumu olduğunu, sonuna gelen *aci*’nin de “buradan öte” anlamında çekim ilgeci olarak Uygurcadaki *inaru*, *ötrü* veya *basa* ilgeçlerine karşılık geldiğini bildirir (2001, s. 251). Türkçe ile Toharca arasında birebir çeviriden kaynaklanan söz dizilişi ortaklığı söz konusu olabilir; ancak eklemeli bir dil olan Türkçenin yapısına da hiç aykırı değil böyle bir söz dizilişi.

Anadolu ağızlarında *arı* ilgecinin hem ileriye doğru, hem beriye doğru anlamını verdiğini gördük. Zihin, konuşmacının yakını ile uzağını iki uçlu bir değnek gibi algılamakta, öte ile beri arasında şaşırtıcı bir bağ kurmaktadır. Eski ya da çağdaş Türk lehçelerinde *aḡarı/arı*, *arı*, *neri* hangi biçimde olursa olsun, zaman belirteci olarak kullanıldığında bu bağ daha belirgindir. ‘İleri’ yön bildirirken önü, zamanı bildirirken geriyi gösterebilmektedir. Anadolu ağızlarında *ileri* “geçenlerde, geçen gün, birkaç gün önce” (Tor, 2004, s. 240) anlamında kullanılmaktadır. Kırgızcada da *ilgeri* hem “ileri” hem de 2. “daha önce, evvelce” anlamına gelmektedir (1988, s. 367). Çünkü ilerdeki zaman ve yer bir süre sonra, ilerledikçe geride kalacaktır. Kırgızca ve Kazakçada ‘*arı*’nın “hem.....hem” karşılığı, bağlaç olarak kullanımından da, bu sözcüğün iki uçlu, iki yönlü olduğu sezilir: *al menin arı dosum, arı atam* “O benim hem dostum, hem babamdır”.

Sonuç

Eski Türk lehçelerinde yön belirteci ve ilgeç olarak kullanılan *maru / ingaru, naru; aḡaru* sözcüğü, bütün Türk lehçelerini dolaşırken Anadolu’ya kadar da uzanmıştır. Anadolu ağızlarında yaygın olarak kullanılan biçim ‘*arı*’dır, bunun yanında sözcüğün kökenine ışık tutacak başka deyişkeleri de bulunmaktadır. Anadolu ağızlarında *arı* daha çok çıkma durumundaki gösterme adlarıyla kullanılan bir ilgeçtir. Batı grubu ağızlarının bütün temsilcilerinde görülen eskicil bir ögedir. Anadolu ağızlarında, bu ilgeç eski biçiminin taşıdığı anlamı verdiği gibi, yeni anlam ve işlevler de kazanmıştır. İlgeç olarak ekleyecek denli deyişime uğrarken, karşıt anlamıyla kurduğu *aḡarı beri* ikilemesinde, sözcük özgün biçiminden fazlaca uzaklaşmamıştır. Diğer lehçelerle de bu ikileme, kuruluş biçimi ve karşıladığı kavramlar açısından da ortaklık göstermektedir. Eski Türk lehçelerinde ve çağdaş Türk lehçelerinde, *arı*, *neri*, *aḡarı* biçimlerinden hangisi olursa olsun, hepsi üzerine karşılaştırma ve ad çekim ekleri, hatta yapım eki alırken, Anadolu ağızlarında *arı* eksiz kullanılmaktadır. Belirttiği yön, bağlı olduğu adın bildirdiği her yönden konuşmacının bulunduğu yöne doğru ya da konuşanın yakınından uzağına doğru deyişmektedir. *arı*, dil mantığının nasıl çalıştığını, çok eski tarihlerden bu yana, uzak coğrafyalarda da olsa, bir dil biriminin aynı dil birliğinden insanlarca nasıl işlendiğini gösteren sadece bir örnektir.

Bu birim, Poppe’nin düşündüğü gibi, Moğolcadan alıntı da olabilir; fakat diğer Altay dilleriyle karşılaştırılarak ele alırsa, Ana Altaycaya ışık tutacak bir veri de olabilir. İşin bu kısmı, Altayistlerin sınırına girmektedir, Anadolu’dan *arı* biz bu sınıra ancak bu kadar yaklaşabildik. Altayistler, sanırım daha sağlıklı ve kesin sonuçlara ulaşabileceklerdir.

Kaynakça

- Ahundov, A. (2005). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti*. Bakı: Elm Neşriyatı.
- Arıkoğlu, E. - Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 822.
- Aydın, M. (2002). *Aybastı Ağzı* (İnceleme-Metin-Sözlük). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 796.
- Begmatov, E. ve arkadaşları. (2006). *Üzbek Tilining İzohli Lugati*. III. Cilt, Taşkent: Üzbekistan Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alişer Navoiy Nomidagi Til va Adabiyat İnstitutı.
- Bozyiğit, E. (1998). *Ankara İli Ağzı Sözlüğü*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları / 2167 Yayınlar Dairesi Başkanlığı Başvuru Kitapları Dizisi /58.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: TDK Yayınları: 260.
- _____. (1994a). *Anadolu Ağızlarından Toplamalar* (II. Bs.). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 82.
- _____. (1994b). *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I* (II. Bs.). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 586.
- _____. (1994c). *Anadolu İlleri Ağızlarından Toplamalar (Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağızları)* (II. Bs.). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 62.
- Choi, H. W. (1991). Ana Altaycada İyelik Zamiri. *Türk Dilleri Araştırmaları 1991*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 2.
- Çengel, H. K. (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları / 700 Kaynak Eserler / 189.
- Çetin, F. (1999). *Kışla Köyü, Başyayla / Karaman Ağzı*. Mersin: Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Lisans Tezi.
- Çınar, A. (2004). *Muğla İli Ağzı Sözlüğü*. İzmir: Muğla Mermerciler Derneği, Birleşik Matbaacılık Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
- Çulha, T. (2006). *Karaycanın Kısa Sözcükleri*. Ankara: Kebikeç Yayınları Dil ve Edebiyat Dizisi: 6.
- Demir, N. (2001). *Ordu İli ve Yöresi Ağızları* (İnceleme-Metinler-Sözlük). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 788.
- _____. (2006). *Trabzon ve Yöresi Ağızları I-II-III*. Ankara: Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti.
- Deny, J. (1941). *Türk Dil Grameri (Osmanlı Lehçesi)* (A. U. Elöve, Çev.). İstanbul: Maarif Matbası.
- Doerfer, G. - Tezcan, S. (1980). *Wörterbuch Des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*. Budapest: Bibliotheca Orientalis Hungarica, Akadémiai Kiadó.
- Duran, S. (1988). Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözcükler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1956*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 162.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı* (G. Karaağaç, Çev.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 3412.
- Eraslan, K. (2000). Eski Türkçe'de Yönelme (Dativ) Hâli Ekinin Yapı, Fonksiyon ve İfadeleri. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi Cilt XXIX*, ss. 67-76.
- Erkap, S. (1999). *Gül Dili Isparta Ağzı*. Ankara: Mina Ajans Matbaacılık, İletişim, Neşriyat Ajansı Ltd. Şti.

- Gabain, A.von. *Eski Türkçenin Grameri* (M. Akalın, Çev.). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 532.
- Gösterir, İ. (2009). *Örneklili-Tanımlı Çorum Ağzı Sözlüğü*. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları.
- Grönbech, K. (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü* (K. Aytaç, Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı/136, Türk Dünyası Edebiyatı/27.
- Gülensoy, T. (1988). *Kütahya ve Ağızları*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 536.
- Hacıeminoğlu, N. (1984). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları: 335, Yardımcı ve Kaynak Kitaplar Dizisi: 17.
- _____. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 573.
- Hamilton, J. R. (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 11, Simurg.
- Hanser, O. (2003). *Türkmençe El Kitabı* (Z. K. Ölmez, Çev.). İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 17, İstanbul.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 630.
- Kenesbayoğlu, İ. K. ve arkadaşları. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü* (H. Oraltay, N. Yüce, S. Pınar). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayını: 8.
- Kocavaş, Y. (2004). *Türkçede Şahıs Zamirleri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 848.
- Koç, K. ve arkadaşları. (2003). *Kazakça-Türkçe Sözlük*. Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Turan Yayınevi.
- Korkmaz, Z. (1994). *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK Yayınları: 582.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük 1 A-N* (G. Karaağaç, Çev.). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 829/1.
- Li, Y. S. (2004). *Türk Dillerinde Son Takılar*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları: 40.
- Merhan, A. (2008). *Dört Kumuk Masalı Üzerine Gramer İncelemesi*. Ankara: Grafiker Yayıncılık Yayın No: 35.
- Naskali, E. G. - Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 725.
- Necip, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (İ. Kurban, Çev.). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 615, Sözlük Bilimi ve Uygulama Kolu Yayınları: 2.
- Nemeth, G. (1990). *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü* (K. Aytaç, Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı /1229, Türk Dünyası Edebiyatı /12.
- Olçay, S., Ercilasun, A. ve Aslan, E. (1976). *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*. Ankara: TDK Yayınları: 419.
- Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap* (=5. Bölüm). Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları 1.
- _____. (2000). Tuvacanın Eskiliği Üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları 10* (2000), ss. 133-138.
- _____. (2007). *Tuvacanın Sözcük Varlığı (Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 703.
- _____. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 963.
- Öztürk, E. (2009). *Silifke ve Mut'taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağzı*. TDK, Ankara.
- Öztürk, R. (2005). *Özbek Türkçesi El Kitabı*. Konya: Çizgi.
- Poppe, N. (1992). *Moğol Yazı Dilinin Grameri* (G. Karaağaç, Çev.). İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 68.
- Pröhle, W. (1991). *Karaçay Lehçesi Sözlüğü* (K. Aytaç, Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları / 1304, Türk Dünyası Edebiyatı Dizisi / 18.
- Seydakmatov, K. (2007). *Sözdün Tıbıştk Jagı*. Bişkek: Kırgız Respublikası İlişder Ülüttük Akademiyası Til İlimi İnstitutü.
- Sırkaşeva, L. T. R., Kuçığaşeva, N. A. (2000). *Teleüt Ağzı Sözlüğü* (Ş. H. Akalın, C. Turgunbayev, Çev.). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 741.
- Şahin, R. (2006). *Fethiye Dili ve Deyimleri* (Genişletilmiş İkinci Baskı). Muğla: Fethiye Belediyesi Kültür Hizmetleri.
- Şireliyev, M. Ş. ve İslamov, M. İ. (Redaktorlar) (1999, 2003). *Azerbaycan Dialektoloji Lüğeti I, II*. Azerbaycan Elmler Akademiyası Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu, TDK Yayınları: 661.
- Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 770.
- TDK. (1993). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I ve XII (Ek I)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları Sayı 211/1, 211/12.
- TDK. (1995). *Tarama Sözlüğü I* (3. Bs.). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 212 / 1.
- _____. (2001). Eski Türkçede Toharca Unsurlar. *İstikakçının Köşesi (Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler)*. İstanbul: Simurg, ss. 247-261.
- Tekin, Ş. (1976). *Maytrisimit* (Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram). Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 263, Ankara: Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 54, Araştırma serisi No: 44.
- Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 540.
- _____. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 5, Ankara: Simurg.
- _____. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- Tekin, T. ve arkadaşları. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18, Simurg.
- Tiken, K. (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf-Fiiller*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 837.
- Tor, G. (2004). *Mersin Ağzı Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 38.
- Türedi, K. (2002). *Karaman İli Sarıveliler ve Başyayla İlçeleri Ağzı* (İnceleme-Metin-Sözlük). Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Waterson, N. (1980). *Uzbek-English Dictionary*. Oxford.
- Yaman, E. (2005). *Özbek Türkçesinde Edatlar (Kaynakları, Ses ve Şekil Özellikleri)*. Ankara: Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti.

- Yudahin, K. K. (1988). *Kırgız Sözlüğü I-II* (2. Bs.). (A. Taymas, Çev.). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınlarından ss. 93-121.
- Yüce, N. (1988). *Mukaddimetü'l-Edeb*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları: 535.

REVIEW ON THE ANCIENT TURKIC ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS IN MONGOLIA /BAYAN-ULGII PROVINCE/

Battulga TSEND

0. Foreword
1. Runic Inscriptions of Turkic and Uighur period
2. Burials with Horse
3. Stone Anthropomorphic Statues of Turkic and Uighur Period
4. Ancient Turkic Memorials
5. Rock Art of Turkic Period
6. New findings related to Turkic and Uighur Period in Mongolia

0. Foreword

Recently many newly-found monuments related to history, archaeology, scripts and linguistic study of ancient Turkic ethnics have been found in the territory of Mongolia.

Archaeological findings especially monuments of Turkic period in Bayan-Ulgii have been registered relatively in the framework of the project “Archaeological Monuments of Mongol Altai-I: Bayan-Ulgii Aimag” implemented during the period of 2005-2007. Here, we are introducing the research results in brief.

Bayan-Ulgii is a province, located in the western part of Mongolia and covers a territory of 45, 8 sq.kms. It is 1301-4374 m above the sea level and 95,3 % of the territory is above 1600 m.

1. Runic Inscriptions of Turkic and Uighur Period¹

Numerous Runic inscription monuments related to Turkic ethnics have been found in the territory of Bayan-Ulgii province. Those monuments are valuable source for the study of ancient Turkic history, language and culture and its importance is worth of value. Monuments consist of only one or two lines and inscriptions have very thin lines.

Found monuments of Bayan-Ulgii are as follow:

1. Achit nuur Inscription
2. Baga-Oygur Inscription I
3. Baga-Oygur Inscription II
4. Deluun Inscription
5. Zuun Oroï Inscription
6. Zurkh Uul Inscription
7. Olon Nuur Inscription
8. Urtuun Bulag Inscription
9. Tekht Inscription
10. Har Magnay Inscription
11. Shiveet Hayrhan Inscription

¹ Ts. Turbat, D. Bayar, D. Tseveendorj, Ts. Battulga, N. Bayarkhuu, T. Iderkhangai, P. H. Giscard. (2009). *Archaeological Monuments of Mongol Altai-I: Bayan-Ulgii Aimag*, Ulaanbaatar, pp. 106-111 (424).

12. Ereen Harganat Inscription

2. Burials with Horse²

Most burials with horse are found in the eastern part of the province such as Bulgan, Deluun, Altai and Buyant soums and some are discovered in Ulaan khus, Tsengel, Sagsai and Nogoonnur soums. Total 128 burials from 38 different places from 12 soums have been registered now. Among them, 52 burials in 11 cemeteries are located in Altai soum.

3. Stone Anthropomorphic Statues of Turkic and Uighur Period³

177 stone anthropomorphic statues of Turkic period and 8 monuments of Uighur period have been registered in the territory of Bayan-Ulgii province. There are 53 stone anthropomorphic statues in Tsengel soum.

4. Ancient Turkic Memorials⁴

By the result of the research in Bayan-Ulgii province, ancient Turkic memorials with stone anthropomorphic and without have been registered mostly. 888 memorials from 255 places have been discovered in 12 soums of Bayan-Ulgii province. Among them, 121 are located near memorials, 23 are moved and 20 are not identified.

5. Rock Art of Turkic Period⁵

Few ancient rock art of Turkic period have been registered in the archaeological studies. During the period of 1994-2004, Mongolian-Russian-American joint project 'Ancient Altai' had been done by D.Tseveendorj, B.D.Kubarev and E. Jacobson and many rock art of Turkic period had discovered and defined their dates that was considered to be main source on the ancient Turkic archaeological study. Some rock art were found in 2004 in Tsengel soum. Here are some places which have rock arts as follow:

Rock Art of Tsagaan salaa/Baga oigur

There are plenty rock paintings related to Turkic period in the rocks of Tsagaan salaa/Baga oigur, Ulaankhus soum. But these rock paintings are quite small to compare with paintings in Shiveet khairkhan monument.

Monuments around Mt. Shiveet Khairkhan

Massive rock paintings of Turkic period are located in the mountain of Shiveet Khairkhan, Tsengel soum. They are rich in content and artistic skill compared to monuments dated back early Bronze and Iron Ages. Generally, they are considered to be center of masterpiece or peak of Turkic Art and culture of all.

² Ts. Turbat, D. Bayar, D. Tseveendorj, Ts. Battulga, N. Bayarkhuu, T. Iderkhangai, P. H. Giscard. (2009). *Archaeological Monuments of Mongol Altai-I: Bayan-Ulgii Aimag*, Ulaanbaatar, pp. 112 (424).

³ Ts. Turbat, D. Bayar, D. Tseveendorj, Ts. Battulga, N. Bayarkhuu, T. Iderkhangai, P. H. Giscard. (2009). *Archaeological Monuments of Mongol Altai-I: Bayan-Ulgii Aimag*, Ulaanbaatar, pp. 121, 169 (424).

⁴ Ts. Turbat, D. Bayar, D. Tseveendorj, Ts. Battulga, N. Bayarkhuu, T. Iderkhangai, P. H. Giscard. (2009). *Archaeological Monuments of Mongol Altai-I: Bayan-Ulgii Aimag*, Ulaanbaatar, pp.154-158 (424).

⁵ Ts. Turbat, D. Bayar, D. Tseveendorj, Ts. Battulga, N. Bayarkhuu, T. Iderkhangai, P. H. Giscard. (2009). *Archaeological Monuments of Mongol Altai-I: Bayan-Ulgii Aimag*, Ulaanbaatar, pp. 159-168 (424).

Aral Tolgoi

Rock painting in Aral tolgoi, Tsengel soum connected to the period of Stone Age. There are a few rock arts related to the Turkic period.

Altan Tolgoi

There are a few rock paintings in Altan tolgoi, Tsengel soum.

6. New findings related to Turkic and Uighur Period in Mongolia

Cave Burials: A cave burial was found during the of project “Archaeological Monuments of Mongol Altai-II: Hovd aimag” in 2009, in Mt. Jargalant Khairkhan, Mankhan soum of Khovd province.

A man with scalp in forehead and back of the head was buried in hole with a size of 3.6x2.0 cm. Analyzing from its bones and tooth, his height is 166-167 cm, between 20-25 ages.

The following things were buried with him:

- Stirrups with handle, saddle
- Bow-case by birch-bark, iron knife
- Arrow-case made by birch-bark
- Musical instrument with carved deer, hunter and Runic inscription⁶.

This fabulous finding is very valuable source for the study of music of Turks also Central Asian nomadic people.

An aristocratic chamber from Uighur period⁷

The Mongolian- Chinese Archaeological Project had discovered over 40 sq sites (Durvuljin) in Khotont sum, Arkhangai province, Central Mongolia between 2006-2008 and excavated five of them, so far. Paintings, boots and clothes and Runic inscription on the arrow are considered to be invaluable.

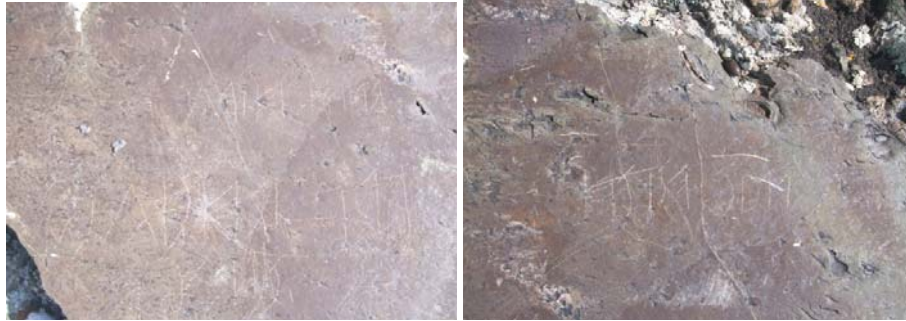
Silver cup: In 2009, a silver cup (under it there were five Runic scripts) was found and now kept at the Archaeological Institute, Academy of Sciences of Mongolia.

⁶ Ts. Turbat, D. Batsukh, T. Batbayar, N. Bayarkhuu, T. Iderkhangai, (Mongol Altaigaas ilersen hadnii orshuulguud), - *Studia Archaeologica*, Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Mongolicae, Tom. (VI) XXVI, fasc. 14, 278-279.

⁷ A. Ochir, L. Erdenebold, Ts. Odbaatar, B. Ankhbayar, *An Aristocratic chamber from Uigur period*, *Studia Archaeologica*, Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Mongolicae, Tom. (VI) XXVI, fasc. 17, pp. 328-368.

Appendix

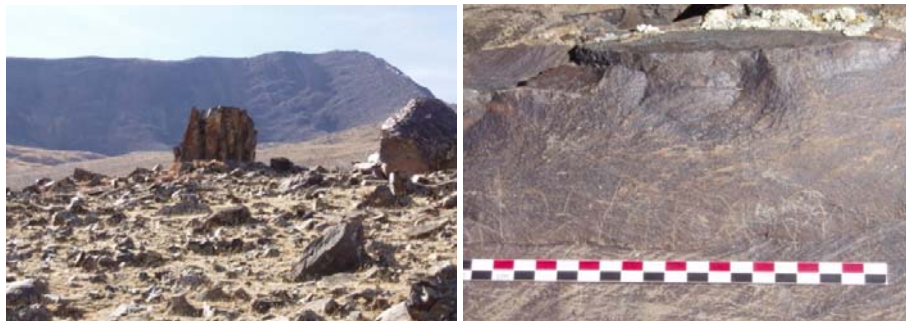
Baga Oygor Inscription II

Shiveet Hayrhan Inscription

Tekht Inscription

Musical instrument with Runic inscription

Arrow with Runic inscription

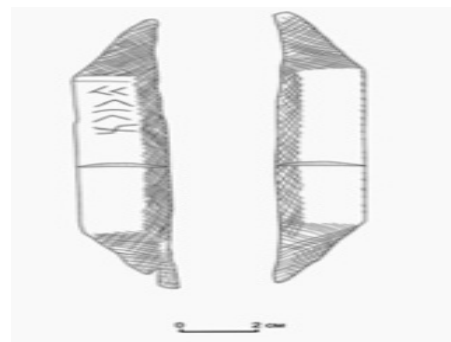

Photo by Turbat Tsagaan

ORHUN YAZITLARI'NDAKİ ÜNSÜZLERİN UYUMU ÜZERİNE

Mollaniyaz TURNİYAZ

Giriş

Türkologlarca malum olduğu gibi, Türkçenin fonetik özelliklerinden biri sayılan ses uyumu, bilhassa, bu tip fonetik olguların bir çeşidi ve Türkçenin simgesel fonetik özelliklerinden biri sayılan ünlüler uyumu, Altay dilleri ve bilhassa tüm Türk lehçelerinin bütün tarihi boyunca devam eden ve tüm Türk lehçeleri için ortak ve temel olan özelliklerden biridir.

Ses uyumu derken, bu tip fonetik olguların Altay dillerinde, bilhassa Türk lehçelerinde üç çeşidinin bulunduğu Türkologlar tarafından bilinmektedir. Bunlar; ünlüler uyumu; ünlülerle ünsüzler arasındaki ses uyumu ve ünsüzler uyumudur. Biz yukarıda ses uyumundan bahsederek, ses uyumu tüm Türk lehçelerinin bütün tarihi boyunca devam eden ve tüm Türk lehçeleri için ortak ve temel olan özelliklerinden biridir derken, söz konusu durum ancak ses uyumunun 1. ve 2. çeşidi üzerinde olmuştur. Çünkü ses uyumunun işbu 1. ve 2. çeşidi gerçekten Türkçenin en eski yazı dil çağlarına ait olan Orhon yazıtlarının dilinde de çağdaş Türk lehçelerimizin çoğundaki gibi iyice sağlanmıştır. Fakat Türkçede ses uyumunun üçüncü bir çeşidi sayılan ünsüzler uyumu ise, çeşitli zaman dilimlerinde farklılık arz etmiştir. Tespitimize göre; Türkçenin en eski yazı dili çağlarına ait olan Orhon yazıtlarının dilinde ünsüzler arasında aslında sağlanması gereken ses uyumu çok zayıf derecededir. Türkçede ünsüzler arasındaki uyumun güçlenmesi ancak asırlar süren tarihî inkişafından sonra, çağdaş zamana gelindiğinde belirginleşmiştir.

Ses uyumunun 1. ve 2. çeşidi üzerine çok sayıda detaylı araştırmalar yapıldığını bilmekteyiz. Ama şimdiye kadar ses uyumunun üçüncü bir çeşidi sayılan ünsüzler uyumunun Türkçenin en eski yazı dil çağlarına ait olan Orhon yazıtlarının dilinde gözükürken durumu meselesi hususi konuya alınmamış, dolayısıyla bu konu üzerinde yeterince araştırma yapılmamış olduğunu bilmekteyiz. Bu hususta Prof.Dr. Ahmet B. Ercilasun'un "Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi" adlı eseri hariç (Ercilasun, 2005, ss. 180-181). Ama Prof.Dr. Ahmet B. Ercilasun'un bu eserinde de bu hususta o kadar detaylı durulmadığını, ünsüzler uyumunun Orhon yazıtlarının dilindeki durumunun sadece birkaç satırlık cümlelerle tanımlandığını bilmekteyiz. O yüzden, yazımızda Türkçenin en eski yazı dil çağlarına ait olan Orhon yazıtlarının dilinde gözükürken bu tip fonetik olaylardan sadece ünsüzler uyumunun o dönemki durumu tanımlanmakta ve incelenmektedir.

Bizim bu araştırmamız, üzerinde yapılması gereken bir sıra araştırmaların içeriklerinden sadece bir bölümünü oluştursa da, Türkçenin en eski çağlarındaki fonetik özelliklerinin tamamının ortaya çıkarılması açısından önemli olacağını düşünmekteyiz.

Konuya aldığımız ünsüzler uyumunun, yani ünsüzler arasında aslında sağlanması gereken ses uyumunun Orhon yazıtlarının dilindeki durumunu gösteren örnek malzemeler; Orhon Türkçesi'nden, yani en eski edatlarımız tarafından yontturulmuş bengu taşlardan (ebedi taş), Kül Tigin abidesi, Bilge Kağan abidesi ve Tunyukuk abidesi gibi, Orhon yazıtlarındaki dilimiz, yani o ebedi taşlara vurulmuş dilimizden alınmıştır.

Burada konuya aldığımız ünsüzler uyumu meselesi hiç de çok seslemlili kök sözcükler ve kök sözcüklere yapım eklerinin eklenmesiyle oluşan türeme sözcüklerin seslem sınırlarında yan yana gelen ünsüzler arasındaki ses uyumu meselesi değil, sadece kök sözcükler ya da türeme sözcüklere çekim eklerinin eklenmesiyle kurulan dilbilgisel çekimlerin seslem sınırlarında yan yana gelen ünsüzler arasındaki aslında sağlanması gereken uyumun sağlanmaması meselesidir. Daha net olarak anlatmak gerekirse, burada konuya almakta olduğumuz ünsüzler uyumu meselesi kök sözcükler ya da türeme sözcüklere çekim eklerinin eklenmesiyle kurulan dilbilgisel çekimlerin seslem sınırlarında yan yana gelen ünsüzler arasındaki aslında sağlanması gereken "ötümlü ünsüzler uyumu" ve "ötümsüz ünsüzler uyumu"nun sağlanmaması meselesidir. Bunlardan "ötümlü ünsüzler uyumu" dediğimiz fonetik olay ötümlü ünsüzle biten söz gövdelerine

ötümlü ünsüzle başlayan çekimbirimlerin eklenmesidir. “Ötümsüz ünsüzler uyumu” dediğimiz fonetik olay ise, ötümsüz ünsüzle biten söz gövdelerine ötümsüz ünsüzle başlayan çekimbirimlerin eklenmesidir.

Ünsüzler arasında aslında olması gereken bu tür uyumların Orhon yazıtlarının dilindeki olumsuz durumunu oluşturan o dilbilgisel çekimbirimler¹ şunlardır:

1. Ad çekimbirimlerinde:

- 1) Verme-bulunma durumu çekimini oluşturan çekimbirim {+kA};
- 2) Eşitlik durumu çekimini oluşturan çekimbirim {+çA};
- 3) Yönelme durumu çekimini oluşturan çekimbirim {+gArU};
- 4) Bulunma-çıkma durumu çekimini oluşturan çekimbirim {+DA};

2. Eylem çekimbirimlerinde:

- 1) Geçmiş zaman eylem sıfatı çekimini oluşturan çekimbirim {-DUk};
- 2) Eylem sıfatı çekimini oluşturan çekimbirim {-DAçI};
- 3) Eylemin ettirgen çatı çekimini oluşturan çekimbirim {-tUr-};
- 4) Eylemin kesin geçmiş zaman çekimini oluşturan çekimbirim {-D}.

1. Ünsüzler Uyumunun Ad Çekimlerinde Gözüken Durumu

1.1. Adların verme-bulunma durumu çekiminde gözüken ünsüzler uyumu

Yukarıda sıralanmış olduğu o örnekler, yani Orhon Türkçesi'ndeki² ünsüzler uyumunun durumunu gösteren o dilbilgisel çekimbirimlerin bazıları ad sözcüklere eklenerek adların dilbilgisel çekimlerini kurarken, onlardan adların verme-bulunma durumu çekimini oluşturan çekimbirimi {+kA}'nın sadece ötümsüz ünsüzle başlayan biçimleri, yani /+ka/ ve /+ke/ler kullanılmış, onun çağdaş Uygurcada bulunan /+ğa/ ve /+ge/ gibi ötümlü ünsüzle başlayan biçimleri bulunmamış olması yüzünden, o çekimbirim {+kA} ötümsüz ünsüzle biten ad sözcük gövdelerine eklendiğinde, ötümsüz ünsüzler arasındaki uyumu sağlamış ama ötümlü ünsüzle biten ad sözcük gövdelerine eklendiğinde ise, ötümlü ünsüzler arasındaki uyumu sağlayamamıştır. Örneğin:

1.1.1. Ötümsüz ünsüzle biten ad sözcük gövdeleri ve onun ardına eklenmiş verme-bulunma durumu çekimbirimi {+kA}:

- a. tabgaç+ka (BK D 38) “Çin'e”
- b. bu taş+ka (KT GD) “bu taşlara”
- c. kadirkan yış+ka (KT D 2) “Kingan dağlarına”
- ç. töpöt+ke (KT G 3)³ “Tibet'e”⁴
- d. ödüş+ke (BK GD) “vakitte”

Yukarıdaki örneklerde ötümsüz ünsüzler arasındaki uyum sağlanmıştır.

1.1.2. Ötümlü ünsüzle biten ad sözcük gövdeleri ve onun ardına eklenmiş verme-bulunma durumu çekimbirimi {+kA}:

¹ Orhon Türkçesine ait dilbilgisel malumatlarımız Talat Tekin'in “Orhon Türkçesi Grameri”, Ankara, 2000.

² “Orhon Türkçesi” terimi yazımızın bundan sonraki bölümlerinde kısaltılarak, “OT” ile ifade edilecektir.

³ Buradaki kısaltma KT “Kül Tigin âbidesi”ni ifade eder. Böylece, “Bilge Kağan âbidesi” BK ile, “Tunyukuk âbidesi” ise, T ile ifade edilecektir. Ayrıca, buradaki kısaltma G ise, âbidenin “güney cephesi”ni ifade eder. Böylece, “doğu cephesi” D ile, “batı cephesi” B ile, “kuzey cephesi” K ile, “güney-doğu cephesi” GD ile, “kuzey-doğu cephesi” KD ile, “güney-batı cephesi” GB ile ifade edilecektir. Kısaltmaların ardınca eklenen sayılar ise, satırlar sırasındadır.

⁴ Ünsüzler uyumunun Orhon yazıtlarının dilindeki durumunu gösteren tüm örnekler Talat Tekin'in “Orhon Türkçesi Grameri”, Ankara, 2000. yıl baskısından alınmıştır.

- a. tam+ka (KT GD) “duvarlara” (OT’de “tamga” değil)
- b. tabgaç bodun+ka (KT D 7) “Çin halkına” (“bodunga” değil)
- c. kagan+ka (KT D 9, BK D 9) “hakana” (“kaganga” değil)
- ç. koñ yıl+ka (KT KD) “koyun yılında” (“yılga” değil)
- d. ol öd+ke (KT D 21) “o dönemde” (“ödge” değil)
- e. on tün+ke (T 26) “on gecede” (“tüнге” değil)

Yukarıdaki o örneklerde ise, ad sözcük gövdelerinin ötümlü ünsüzle bitmiş olmasına rağmen, o ad sözcük gövdelerine ötümsüz ünsüzle başlayan çekimbirim {+kA} eklenmiştir. Böylelikle, ötümlü ünsüzler arasındaki uyum sağlanamamıştır.

1.2. Adların eşitlik durumu çekiminde gözükken ünsüzler uyumu

Yukarıdaki dilbilgisel çekimbirimler listesinde sıralamış olduğumuz o çekimbirimlerden bazıları ise, adların eşitlik durumu çekimini kurarken, o eşitlik durumu çekimini oluşturan çekimbirim {+çA}nın da sadece ötümsüz ünsüzle başlayan biçimleri, yani /+ça/ ve /+çe/ler kullanılmış, onun çağdaş Türkçede bulunan /+ca/ ve /+ce/ gibi ötümlü ünsüzle başlayan biçimleri bulunmamış olması yüzünden, o çekimbirim {+çA} ötümsüz ünsüzle biten ad sözcük gövdelerine eklendiğinde, ötümsüz ünsüzler arasındaki uyumu sağlamış, ötümlü ünsüzle biten ad sözcük gövdelerine eklendiğinde ise, ötümlü ünsüzler arasındaki uyumu sağlayamamıştır. Örneğin:

1.2.1. Ötümsüz ünsüzle biten ad sözcük gövdeleri ve onun ardına eklenmiş eşitlik durumu çekimbirimi {+çA}:

- a. ot+ça (BK D 27) “ateş gibi”
- b. ört+çe (T 39) “alevli ateş gibi”

Yukarıdaki örneklerde ötümsüz ünsüzler arasındaki uyum sağlanmıştır.

1.2.2. Ötümlü ünsüzle biten ad sözcük gövdeleri ve onun ardına eklenmiş eşitlik durumu çekimbirimi {+çA}:

- a. bor+ça (BK D 27) “fırtına gibi” (OT’de “borca” değil)
- b. sub+ça (KT D 2) “sular gibi” (“subca” değil)
- c. tag+ça (KT D 2) “dağ gibi” (“dagca” değil)
- ç. ügüz+çe (BK D 20) “ırmak gibi” (“ögüzce” değil)
- d. elig+çe (T 2) “elli kadar” (“eligce” değil)
- e. yüz+çe (BK D 37) “yüz kadar” (“yüzce” değil)
- f. törosin+çe (KT D 13) “töresince” (“törosince” değil)
- g. könlün+çe (T 15) “dilediğin gibi” (“könlünçe” değil)

Yukarıdaki örneklerde ise, ad sözcük gövdelerinin ötümlü ünsüzle bitmiş olmasına rağmen, o ad sözcük gövdelerine ötümsüz ünsüzle başlayan çekimbirim {+çA} eklenmiştir. Böylelikle, ötümlü ünsüzler arasındaki uyum sağlanamamıştır.

1.3. Adların yönelme durumu çekiminde gözükken ünsüzler uyumu

OT’de adlar yönelme durumu ile çekimlenirken, adların o yönelme durumu çekimini oluşturan çekimbirimi {+gArU}nun sadece ötümlü ünsüzle başlayan biçimleri, yani /+garu/ ve /+gerü/ler kullanılmış, ama onun /+karu/ ve /+kerü/ gibi ötümsüz ünsüzle başlayan biçimleri çok seyrek olarak kullanılmış olduğundan, o çekimbirim {+gArU} ötümlü ünsüzle biten ad sözcük gövdelerine eklendiğinde, ötümlü ünsüzler arasındaki uyumu sağlamış olsa da, ötümsüz ünsüzle biten ad sözcük gövdelerine eklendiğinde, ötümsüz ünsüzler arasındaki uyumu sağlayamamıştır.

Örneğin:

1.3.1. Ötümlü ünsüzle biten ad sözcük gövdeleri ve onun ardına eklenmiş yönelme durumu çekimbirimi {+gArU}:

- a. oguz+garu (KT K 8) “Oğuz’lara doğru”
- b. kıtañ+garu (T 9) “Kıtay’lara doğru”
- c. apa tarkan+garu (T 34) “Apa Tarkan’a”
- ç. eb+gerü (T 30) “karargâha”
- d. ol yer+gerü (KT G 8) “o yerlere doğru”

Yukarıdaki örneklerde ötümlü ünsüzler arasındaki uyum sağlanmıştır.

1.3.2. Ötümsüz ünsüzle biten ad sözcük gövdeleri ve onun ardına eklenmiş yönelme durumu çekimbirimi {+gArU}:

- a. tabgaç+garu (T 9) “Çin’e doğru” (OT’de “tabgaçkaru” değil)
- b. ötüken yış+garu (T 15) “Ötüken dağlarına doğru” (“yışkaru” değil)

Yukarıdaki örneklerde ise, ad sözcük gövdelerinin ötümsüz ünsüzle bitmiş olmasına rağmen, o ad sözcük gövdelerine ötümlü ünsüzle başlayan çekimbirim {+gArU} eklenmiştir. Böylelikle, ötümsüz ünsüzler arasındaki uyum sağlanamamıştır.

1. 4. Adların bulunma-çıkma durumu çekiminde gözükken ünsüzler uyumu

OT’de adlar bulunma-çıkma durumu ile çekimlenirken, adların bulunma-çıkma durumu çekimini oluşturan çekimbirimi {+DA}’nın hem ötümlü ünsüzle başlayan biçimleri, yani /+da/ ve /+de/ler kullanılmış, hem onun ötümsüz ünsüzle başlayan /+ta/ ve /+te/ gibi biçimleri de kullanılmıştır. Öyle olmasına rağmen, {+DA} çekimbirimi çok seyrek olarak “ötümlü ünsüzler uyumu” ve “ötümsüz ünsüzler uyumu”nu sağlamıştır. Örneğin:

1.4.1. Ötümlü ünsüzle biten ad sözcük gövdeleri ve onun ardına adların bulunma-çıkma durumu çekimbirimi {+DA}’nın ötümlü ünsüzle başlayan biçimi {+dA}’nın eklenmesi:

- a. sabım+da (KT G 10) “sözlerimde”
- b. ıgar oglanınız+da (KT GD) “değerli evladınızdan”
- c. taygununuz+da (KT GD) “tay gibi oğullarınızdan”
- ç. kaganınız+da (BK K 13) “hakanınızdan”
- d. subun+da (BK K 13) “sularınızdan”
- e. eb+de (BK D 32) “yurtta”
- f. beglerig+de (BK K 13) “beylerinden”
- g. yerin+de (BK K 13) “topraklarınızdan”
- ğ. köz+de (KT K 11) “gözler(im)den”

Yukarıdaki örneklerde ötümlü ünsüzler arasındaki uyum sağlanmıştır.

Ama adların bu bulunma-çıkma durumunun çekimbirimi {+DA} hemen hemen “ötümlü ünsüzler uyumu” ve “ötümsüz ünsüzler uyumu”nu sağlayamamıştır, yani {+DA} çekimbiriminin ötümlü ünsüzle başlayan biçimleri, yani /+da/ ve /+de/ler hemen hemen ötümsüz ünsüzle biten ad sözcük gövdelerine eklenmiş, {+DA} çekimbiriminin ötümsüz ünsüzle başlayan biçimleri, yani /+ta/ ve /+te/ler ise, tam tersine hemen hemen ötümlü ünsüzle biten ad sözcük gövdelerine eklenmiştir. Böylelikle, ötümlü ünsüzler ve ötümsüz ünsüzler arasındaki uyumlar sağlanamamıştır.

Örneğin:

1.4.2. Ötümsüz ünsüzle biten ad sözcük gövdeleri ve onun ardına adların bulunma-çıkma durumu çekimbirimi {+DA}’nın ötümlü ünsüzle başlayan biçimi /+da/’nın eklenmesi:

- a. yurt+da (T 19) “yurtta” (OT’de “yurtta” değil)
- b. taş+da (T 4) “bayırda” (“taşta” değil)
- c. sekiz yaş+da (BK D 14) “sekiz yaş(ım)da” (“yaşta” değil)
- ç. altun yış+da (T 31, 32) “Altay dağlarında” (“yışta” değil)

- d. tabgaç+da (BK D 36) “Çin’de” (“tabgaçta” değil)
e. irak+da (T 5) “uzaktan” (“irakta” değil)

Yukarıdaki örneklerde, ad sözcük gövdelerinin ötümsüz ünsüzle bitmiş olmasına rağmen, o ad sözcük gövdesine ötümlü ünsüzle başlayan çekimbirim {+dA} eklenmiştir. Böylelikle, ötümsüz ünsüzler arasındaki uyum sağlanmamıştır.

1.4.3. Ötümlü ünsüzle biten ad sözcük gövdeleri ve onun ardına bulunma-çıkma durumu çekimbirimi {+DA}nın ötümsüz ünsüzle başlayan biçimi {+tA}nın eklenmesi:

- a. yol+ta (KT K 9) “yollarda” (OT’de “yolda” değil)
b. bodun+ta üze (KT D 26) “halkın üzerine” (“bodunda” değil)
c. tabgaç kagan+ta (KT G 11) “Çin İmparatorundan” (“kaganda” değil)
ç. yarıkın+ta (KT D 33) “zırhından” (“yarıkında” değil)
d. yalmasın+ta (KT D 33) “kaftanından” (“yalmasında” değil)
e. yogın+ta (KT K 7) “cenaze töreninde” (“yogında” değil)
f. il+te (KT G 3) “ülkede” (“ilde” değil)
g. kara köl+te (KT D 34) “Kara gölde” (“kölde” değil)
ğ. könül+te (KT K 11) “gönülden” (“könülde” değil)
h. türk sir bodun yerin+te (T 3, 60) “Türk Sir halkının ülkesinde” (“yerinde” değil)
i. yer+te (KT G 13; BK K 15) “yerde” (OT’de “yerde” değil)

Yukarıdaki örneklerde ise, ad sözcük gövdelerinin ötümlü ünsüzle bitmiş olmasına rağmen, o ad sözcük gövdesine ötümsüz ünsüzle başlayan çekimbirim {+tA} eklenmiştir. Böylelikle, ötümlü ünsüzler arasındaki uyum sağlanmamıştır.

2. Ünsüzler Uyumunun Eylem Çekimlerinde Gözüken Durumu

2.1. Eylemlerin geçmiş zaman eylem sıfatı çekiminde gözüken ünsüzler uyumu

Yazımızın dilbilgisel çekimbirimler listesinde, yani ünsüzler arasında aslında sağlanması gereken uyumların Orhon yazıtlarının dilindeki olumsuz durumunu gösteren o dilbilgisel çekimbirimler listesinde sıralamış olduğumuz örneklerden bazıları ise, eylem sözcüklere eklenerek, eylemlerin dilbilgisel çekimlerini oluşturan çekimbirimlerdir. Sözgelisi, eylemin geçmiş zaman eylem sıfatı çekimini oluşturan çekimbirimi {-DUK} şunlardır. Baktığımız örnekler göre, Orhon yazıtlarının dilinde eylemin geçmiş zaman eylem sıfatı çekimini oluşturan çekimbirimi {-DUK}un hem ötümlü ünsüzle başlayan biçimleri, yani /-duk/ ve /-dük/ler, hem de ötümsüz ünsüzle başlayan biçimleri, yani /-tuk/ ve /-tük/ler kullanılmıştır. Öyle olmasına rağmen, eylemin geçmiş zaman eylem sıfatı çekimbirimi {-DUK} hemen hemen “ötümlü ünsüzler uyumu” ve “ötümsüz ünsüzler uyumu”nu sağlayamamıştır, yani {-DUK} çekimbirimin ötümlü ünsüzle başlayan biçimleri, yani /-duk/ ve /-dük/ler ötümsüz ünsüzle biten eylem sözcük gövdelerine eklenmiş, {-DUK} çekimbirimin ötümsüz ünsüzle başlayan biçimleri, yani /-tuk/ ve /-tük/ler ise, tam tersine hemen hemen ötümlü ünsüzle biten eylem sözcük gövdelerine eklenmiştir. Böylelikle, ötümlü ünsüzler ve ötümsüz ünsüzler arasındaki uyum sağlanamamıştır. Örneğin:

2.1.1. Ötümlü ünsüzle bitmiş eylem sözcük gövdesi ve onun ardına eylemin geçmiş zaman eylem sıfatı çekimini oluşturan çekimbirimi {-DUK}un çok seyrek olarak ötümlü ünsüzle başlayan biçimi {-dUk}un eklenmesi:

- a. bar+-duk yirde (KT D 24, BK D 20) “gittiğin yerlerde”

Yukarıdaki örnekte ötümlü ünsüzler arasındaki uyum sağlanmıştır. Ama bu örnek ise, Orhon yazıtlarında bulunan tek bir istisnai örnektir.

2.1.2. Ötümsüz ünsüzle bitmiş eylem sözcük gövdesi ve onun ardına eylemin eylem adı çekimbirimi {-DUK}un ötümlü ünsüzle başlayan biçimi {-dUk}un eklenmesi:

- a. kañım kagan uç+-dukda (BK D 13-14) “Babam Hakan vefat ettiğinde”

Yukarıdaki bu tek örnekte ise, eylem sözcük gövdesinin ötümsüz ünsüzle bitmiş olmasına rağmen, o eylem sözcük gövdesine ötümlü ünsüzle başlayan çekimbirim {-dUk} eklenmiştir. Böylelikle, ötümsüz ünsüzler arasındaki uyum sağlanamamıştır.

2.1.3. Ötümlü ünsüzle biten eylem sözcük gövdeleri ve onun ardına eylemin eylem adı çekimbirimi {-DUK}un ötümsüz ünsüzle başlayan biçimi {-tUk}un eklenmesi:

- a. kazgan+-tukın için (T 55) “kazandığı için”
- b. olur+-tukuma (BK D 2) “tahta oturduğumda”
- c. işig küçüg bir+-tükgerü (KT D 10) “hizmet ettiğine”

Yukarıdaki bu birkaç örnekte ise, eylem sözcük gövdelerinin ötümlü ünsüzle bitmiş olmasına rağmen, o eylem sözcük gövdelerine ötümsüz ünsüzle başlayan çekimbirim {-tUk} eklenmiştir. Böylelikle, ötümlü ünsüzler arasındaki uyumlar sağlanamamıştır.

2.2. Eylemlerin eylem sıfatı çekiminde gözükten ünsüzler uyumu

Yukarıda dilbilgisel çekimler listesinde sıralamış olduğumuz o çekimbirimlerden bazıları ise, eylemlerin eylem sıfatı çekimini oluşturan çekimbirimlerinden biri olan {-DAçI}dır.

Bizim Orhon yazıtları üzerinde incelemiş olduğumuz metinlere göre, Orhon yazıtlarının dilinde eylemlerin eylem sıfatı çekimini oluşturan çekimbirimi {-DAçI}nın da hem ötümlü ünsüzle başlayan biçimleri, yani /-daçI/ ve /-deçi/ler kullanılmış, hem ötümsüz ünsüzle başlayan biçimleri, yani /-taçI/ ve /-teçi/ biçimleri kullanılmıştır. Öyle olmasına rağmen, eylemin eylem sıfatı çekimbirimi {-DAçI} hemen hemen “ötümlü ünsüzler uyumu” ve “ötümsüz ünsüzler uyumu”nu sağlayamamıştır, yani {-DAçI} çekimbirimin ötümlü ünsüzle başlayan biçimleri, yani /-daçI/ ve /-deçi/ler ötümsüz ünsüzle biten eylem sözcük gövdelerine eklenmiş, {-DAçI} çekimbirimin ötümsüz ünsüzle başlayan biçimleri, yani /-taçI/ ve /-teçi/ biçimleri ise, tam tersine hemen hemen ötümlü ünsüzle biten eylem sözcük gövdelerine eklenmiştir. Böylelikle, ötümlü ünsüzler ve ötümsüz ünsüzler arasındaki uyumlar sağlanamamıştır. Örneğin:

2.2.1. Ötümlü ünsüzle bitmiş eylem sözcük gövdeleri ve onun ardına eylemin niteleyici ya da eyleyici adı görevini taşıyan eylem sıfatının çekimlerini oluşturan çekimbirimi {- DAçI}nın ötümsüz ünsüzle başlayan biçimi /-teçi/nin eklenmesi:

- 1) Niteleyici görevindeki eylem sıfatı çekim ekinin eklenmesi:
 - a. öl+-teçi bodunug (KT D 29) “ölecek olan halkı”
- 2) Eyleyici adı görevindeki eylem sıfatı çekim eklerinin eklenmesi:
 - a. üküş öl+-teçi (BK D 31) “ölecek olan bir çok kişi”
 - b. sümüz kel+-teçimiz (T 14) “gelecek askerimiz”

Yukarıdaki bu birkaç örnekte eylem sözcük gövdelerinin ötümlü ünsüzle bitmiş olmasına rağmen, o eylem sözcük gövdelerine niteleyici ya da eyleyici adı görevini taşıyan eylem sıfatının çekimlerini oluşturan çekimbirimi {-DAçI}nın ötümsüz ünsüzle başlayan biçimi /-teçi/ eklenmiştir. Böylelikle, ötümlü ünsüzler arasındaki uyumlar sağlanamamıştır.

2.3. Eylemlerin ettirgen çatı çekiminde gözükten ünsüzler uyumu

Orhon yazıtlarının dilinde ünsüzler uyumunun durumunu gösteren örneklerden biri de eylemlerin ettirgen çatı çekimidir.

Orhon yazıtlarının dilinde eylemlerin ettirgen çatı çekimlerinden biri eylem sözcük gövdelerine eylemin ettirgen çatı çekimbirimi {-tUr-}un eklenmesiyle gerçekleşmiştir. Örneğin:

- a. ag+-tur- (T 25) “dağa ağdırmak, yükseğe çıkartmak”
- b. ar+-tur- (BK K 5) “aldatılmak”
- c. ur+-tur- (KT G 12) “vurdurmak”
- ç. k on+-tur- (KT D 11, BK D 10) “kondurmak, yerleştirmek”

- d. yan-+-tur- (KT K 11) “döndürmek”
 e. bin-+-tür- (T 25) “bindirmek”
 f. ir-+-tür- (KT D 40) “eriştirmek”

Yukarıdaki bu birkaç örnekte eylem sözcük gövdelerinin ötümlü ünsüzle bitmiş olmasına rağmen, o eylem sözcük gövdelerine eylemlerin ettirgen çatı çekimlerini oluşturan çekimbirimi sayılan {-tUr-}, yani ötümsüz ünsüzle başlayan bu biçimi eklenmiştir. Böylelikle, ötümlü ünsüzler arasındaki uyumlar sağlanamamıştır.

2.4. Eylemlerin kesin geçmiş zaman çekiminde gözüken ünsüzler uyumu

Orhon yazıtlarının dilinde, eylemlerin kesin geçmiş zaman çekimini oluşturan çekimbirimi {-D}dir. Eylemlerin işbu kesin geçmiş zaman çekimini oluşturan bu çekimbirimi {-D}nin Orhon yazıtlarının dilinde, aşağıdaki cetvelde sıraladığımız gibi, biçimlerinin yani {-D}nin ardına tekil-çoğul biçimlerindeki üç gurup kişilik eklerinin eklenmesiyle oluşmuş çekimlerinin bulunduğunu görmekteyiz.

Orhon yazıtlarının dilinde, eylemlerin kesin geçmiş zaman çekimini oluşturan çekimbirimi {-D}nin biçimleri şunlardır:

1. Kişi biçimleri:

İyelik	1. kişi							
Sayı	tekil				çoğul			
ötümlü ünsüzle başlayan biçimleri	-dım	-dim	-dum	-düm	-dımız	-dimiz	-dumuz	-dümüz
ötümsüz ünsüzle başlayan biçimleri	-tım	-tim	-tum	-tüm	-tımız	-timiz	-tumuz	-tümüz

Orhon yazıtlarının dilinde eylemlerin kesin geçmiş zaman çekimi 1. kişi biçimlerinde gözüken ünsüzler uyumunun durumu için örnekler:

- a. süsün sanç-+-dım (BK D 31) “askerlerini mızrakladım.”
 b. yabıt-+-dım (BK D 31) “bozguna uğrattım.”
 c. işig küçüg ber-+-tım (T 52) “hizmet ettim.”
 ç. az eri bul-+-tum (T 23) “Az eri buldum.”
 d. kaganıma ötün-+-tüm (T 12) “Hakanıma (dileğimi) arzettim.”
 e. bas-+-dımız (KT D 35, T 27-28) “bastırdık”
 f. sünjügün aç-+-dımız (T 27-28) “mızrak(larımız)la açtık.”
 g. sünüş-+-dimiz (KT K 4, T 40-41) “savaşık”
 ğ. ilin al-+-tımız (KT D 36) “devletini zapt ettik.”
 h. bir-+-timiz (KT D 20,) “verdık”
 ı. tizligig sökür-+-tümüz (KT D 18, BK D 15-16) “dizliyi (göçlüyü) çökerttik.”
 i. ölür-+-tümüz (KT D36) “öldürdük”

j. başlığıg yüküntür++tümüz (KT D 18, BK D 15-16) “başlıya (mağrura) baş eğdirdik.”

2. Kişi biçimleri:

İyelik	2. kişi							
Sayı	tekil				çoğul			
ötümlü ünsüzle başlayan biçimleri	-dıŋ	-diŋ	-duŋ	-düŋ	-dıŋız	-diŋiz	-duŋuz	-düŋüz
ötümsüz ünsüzle başlayan biçimleri	-tıŋ	-tiŋ	-tuŋ	-tüŋ	-tıŋız	-tiŋiz	-tuŋuz	-tüŋüz
	-dıg	-dig	-dug	-düg	-dıgız	-digiz	-duguz	-dügüz
	-tıg	-tig	-tug	-tüg	-tıgız	-tigiz	-tuguz	-tügüz

Orhon yazıtlarının dilinde eylemlerin kesin geçmiş zaman çekimi 2. kişi biçimlerinde gözüken ünsüzler uyumunun durumu için örnekler:

- içik++diŋ (T 2) “bağımlı oldun”
- alkın++tıg (KT G 9) “mahvoldun”
- arıl++tıg (KT G 9) “tükendin”
- yanıl++tıg (KT D 23, BK D 19) “ihamet ettin”
- kul kıl++tıg (BK D 20) “köle yaptın”
- yablak kigür++tüg (KT D 23, BK D 19) “nifak soktun”
- öl++tüg (KT G 6, BK K 5) “zayıat verdin”
- kaltaçı er++tigiz (KT K 9) “kalacak idiniz”
- ölteçi er++tigiz (KT K 10) “ölecek idiniz”
- igütür er++tigiz (KT GD) “besler idiniz”

3. Kişi biçimleri:

İyelik	3. kişi	
Sayı	tekil-çoğul	
ötümlü ünsüzle başlayan biçimleri	-dı	-di
ötümsüz ünsüzle başlayan biçimleri	-tı	-ti

Orhon yazıtlarının dilinde eylemlerin kesin geçmiş zaman çekimi 3. kişi biçimlerinde gözüken ünsüzler uyumunun durumu için örnekler:

- sanc++dı (KT K 5, 8-9) “mızrakladı”
- ordug bas++di (KT K 8) “karargâhi bastı”
- boguzlan++tı (T 26) “boğazlandı”
- alkın++tı (T 3) “mahvoldu”
- yok bol++tı (T 3) “yok oldu”
- öl++ti (T 3) “öldü”

- f. kel-+-ti (T 42-43) “geldiler”
 g. yükün-+-ti (T 42-43) “boyun eğdiler”

Yukarıda sıraladığımız örnekler, yani Orhon yazıtlarının dilinde eylemlerin kesin geçmiş zaman çekimlerini oluşturan biçimlerinden gözüken ünsüzler uyumunun durumu için sıraladığımız o örnekler şunu kanıtlamaktadır ki; Orhon yazıtlarının dilinde eylemlerin kesin geçmiş zaman çekimlerinin oluşunda ne ötümlü ünsüzler arasındaki uyum sağlanmıştır, ne de ötümsüz ünsüzler arasındaki uyum. Bu hususta, Kül Tigin âbidesi'ndeki “ilgerü barıgma bar-+-dıg (KT D 23-24) - Doğuya gidenleriniz (doğuya) gittiniz.” ve Tunyukuk âbidesi'ndeki “baña ay-+-dı (T 31) - bana söyledi.” gibi örnekler hariç.

Orhon yazıtlarının dilinde gözüken bu tür uyumsuzluğun, yani ötümlü ünsüzler arasında ve ötümsüz ünsüzler arasında aslında sağlanması gereken uyumun sağlanamamasının nedenini nasıl açıklamak gerekir?

Bence Orhon yazıtlarının dilinde gözüken bu tür bir fonetik olayın nedeni, ancak dilde görülen bir sıra çeşitli fonetik olaylardan biri olan ve dilbilim sahasında “benzeşmezlik (dissimilation)” terimi ile ifade edilen fonetik olay ile, yani sesler arasında görülen “başkalaşma” ya da “aykırılışma” gibi fonetik olaya bağlanarak açıklanabilir. Elbette ki, sesler arasında görülen bu tür fonetik olay, insan dilinde söyleyişi kolaylaştırmak için çaba gösterildiği bir sıra fonetik olayların bir çeşididir. Ama bu tür fonetik olay insan dilinde çok fazla görülmemektedir. Öyle olmasına rağmen, Orhon yazıtlarının dilinde gözüken bu tür fonetik olayın görülmesinin nedenini ancak burada “başkalaşma” dediğimiz bu tür fonetik olaya bağlayarak izah edebiliriz.

Sonuç

Yukarıda sıraladığımız örnekler, yani Orhon yazıtlarının dilinde görülen ünsüzler uyumunun durumu için sıraladığımız o örnekler şunu göstermektedir ki, Orhon yazıtlarının dilinde ünsüzler arasında aslında sağlanması gereken uyumun sağlanması çok zayıf derecede olmuştur. Ünsüzler uyumunun Orhon yazıtlarının dilinde gözüken durumunu Orhon yazıtlarının dilindeki sözcüklerin dilbilgisel biçimlerini oluşturan çekim eklerinin kullanılışından görebiliriz.

1. Orhon yazıtlarının dilinde adların verme-bulunma durumu çekimini oluşturan çekimbirimi {+kA} ve adın eşitlik durumu çekimini oluşturan çekimbirimi {+çA} gibi sadece ötümsüz ünsüzle başlayan biçimleri olan çekimbirimler, ötümsüz ünsüzlerle biten ad sözcüklerinin gövdelerine eklenirken, ötümsüz ünsüzler arasındaki uyum sağlanmış gibi gözükmüşse de; ötümsüz ünsüzle başlayan işbu çekim ekleri ötümlü ünsüzlerle biten ad sözcüklerinin gövdelerine eklendiğinde ise, ötümlü ünsüzler arasında aslında sağlanması gereken uyum sağlanamamıştır. Aksine, adın yönelme durumu çekimini oluşturan çekimbirimi {+gArU} gibi sadece ötümlü ünsüzle başlayan biçimi olan bu çekimbirim ötümlü ünsüzlerle biten ad sözcük gövdelerine eklenirken, ötümlü ünsüzler arasındaki uyum sağlanmış gibi gözükmüşse de, ötümlü ünsüzle başlanan işbu çekim eki ötümsüz ünsüzlerle biten ad sözcüklerinin gövdelerine eklendiğinde ise, ötümsüz ünsüzler arasında aslında sağlanması gereken uyumlar sağlanamamıştır.

2. Orhon yazıtlarının dilinde adların bulunma-çıkma durumu çekimini oluşturan çekimbirimi {+DA}nın hem ötümlü ünsüzle başlayan biçimi, hem ötümsüz ünsüzle başlayan biçimi olmasına rağmen, yukarıda sıraladığımız örneklerden görüldüğü gibi, işbu çekimbirimin ötümlü ünsüzle başlayan biçimi hemen hemen ötümsüz ünsüzlerle biten ad sözcük gövdelerine eklenmiş, aksine, onun ötümsüz ünsüzle başlayan biçimi ise, hemen hemen ötümlü ünsüzlerle biten ad sözcük gövdelerine eklenmiştir. Böylelikle, ötümlü ünsüzler arasında ve ötümsüz ünsüzler arasında aslında sağlanması gereken uyumlar sağlanamamıştır.

3. Orhon yazıtlarının dilinde eylemlerin geçmiş zaman eylem sıfatı çekimini oluşturan çekimbirimi {-DUk}un, eylem sıfatı çekimini oluşturan çekimbirimi {-DAçI}nin ve kesin geçmiş zaman çekimini oluşturan çekimbirimi {-D}nin hem ötümlü ünsüzle başlayan biçimleri hem de ötümsüz ünsüzle başlayan biçimleri olmasına rağmen, yukarıda sıraladığımız örneklerden

görüldüğü gibi, işbu çekimbirimlerin ötümlü ünsüzle başlayan biçimleri hemen hemen ötümsüz ünsüzlerle biten eylem sözcük gövdelerine eklenmiş, aksine, onun ötümsüz ünsüzle başlayan biçimleri ise, hemen hemen ötümlü ünsüzlerle biten eylem sözcük gövdelerine eklenmiştir. Böylelikle, ötümlü ünsüzler arasında ve ötümsüz ünsüzler arasında aslında sağlanması gereken uyumlar sağlanamamıştır.

Bizim bu hususta yaptığımız işbu araştırma, üzerinde yapılması gereken bir sıra araştırmaların içeriklerinden sadece bir bölümünü oluşturmaktadır. Ama bu araştırmanın, Türkçenin en eski çağlarına ait fonetik özelliklerinin tamamının tek tek ortaya çıkarılması açısından önemli olacağını düşünmekteyiz.

Kaynakça

- Ercilasun, A. B. (2005). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (2. bs.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (1988). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Hengirmen, M. (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (1. bs.). Ankara: Engin Yayınevi.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları* (3. bs.). 1. cilt, Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: SİMURG.
- Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Şafak Matbaacılık.

О ФОРМЕ –ГАН В АЛТАЙСКОМ И ФОРМЕ –DİK В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Н. Н. ТЫДЫКОВА

Во всех тюркских языках имеются своеобразные глагольно-именные формы, способные выражать как «опредмеченное» действие, т.е. действие, представляемое как предмет (как в русских лексемах типа хождение, посапывание и т.п.), так и «опризначенное» действие (как русские лексемы ходящий, посапывающий и т.п.). Поскольку они способны действовать и как глагольные субстантивы, и как глагольные адъективы, они названы субстантивно-адъективными формами [Гузев, 1990, сс. 122-126]. Этот последний термин легко сокращается до удобной для использования аббревиатуры - САФ. Речь идет, например, о карлукской и кыпчакской форме -ГАН и её производных [Иванов, 1959, сс. 49-51], которым соответствуют турецкие формы -Dik, -(y)AcAk и -(y)AsI. Эти глагольные именные формы с полным правом можно включать в число важнейших строевых особенностей тюркских языков. Они напоминают английский герундий с суффиксом -ing, отличаясь от него, прежде всего, неспособностью к обстоятельству использованию в неафигированном виде.

В данной статье речь пойдет об алтайской форме -ГАН и о соответствующей ей в турецком языке форме -Dik.

По сложившейся традиции тюркские грамматики трактуют эти формы как причастия [Грамматика алтайского языка, 1869, с. 67, сс. 201-206; Кононов, 1956, сс. 251-252; Дмитриев, 1960, с. 50, сс. 58-62; Иванов, 1977]. Но толковать САФы как причастия, значит, игнорировать их глубокие отличия от причастий, не видеть в них своеобразный, более универсальный, нежели причастие, языковой инструмент. САФы двуфункциональны. В отличие от причастия, которое трактуется как глагольная форма, выражающая действие лишь в виде признака и имеющая агентивную сему, САФ имеет два коммуникативных предназначения и, следовательно, две сферы синтаксического использования: 1) сферу субстантивного функционирования и 2) сферу адъективного использования.

Категориальные значения САФов - «опредмеченное» или «опризначенное» действие роднят данную форму как с именем действия, способным передавать только «опредмеченное» действие, так и с причастием, способным выражать лишь действие, представляемое как признак.

Однако следующие морфологические, семантические и синтаксические особенности данной формы отличают ее от этих родственных глагольно-именных форм: 1) в морфологическом аспекте - репрезентационная двуфункциональность субстантивно-адъективных форм; 2) в семантическом аспекте — наличие двух категориальных значений (не только «опредмеченного» действия, как у имени действия, но и «опризначенного» действия, как у причастия); 3) в синтаксическом аспекте — функционирование этих форм в субстантивной и в атрибутивной сферах использования. Например:

Келгенинди билип турдым (алт.); *Geldiğini biliyordum* (тур.) - Я знал, что ты пришёл (субстантивное использование).

Сүүзген кызып кем? (алт.); *Sevdiğin kız kim?* (тур.) – Кто та девушка, которую ты любишь? (адъективное использование)

Следует обратить внимание, что САФы в сфере субстантивного использования отличаются от имен действия (масдаров) наличием у них временных сем. Так, -ГАН в алтайском и -Dik в турецком языках обозначают небудущее (т.е. прошедшее или настоящее) время. Турецкая субстантивно-адъективная форма -Dik, в отличие от причастий, не имеет агентивного значения.

Особенности формы –ГАН в алтайском и формы –Dik в турецком языках

Форма –ГАН в алтайском языке как и форма –Dik в турецком - очень продуктивные и производительные субстантивно-адъективные формы. Они способны представлять действие в качестве и предмета и признака, т.е. выступают как в сфере их (1) субстантивного, так и (2) адъективного использования.

1. При субстантивном использовании, когда действие представлено как предмет, формы –ГАН и Dik чаще всего выступают в формах категории принадлежности, выражая прошедшее (1.1.), а иногда и настоящее (1.2.) действие:

1.1. Прошедшее действие, представляемое как предмет.

Алтайские примеры: 1). *Hököittin санаазына кулдардын ортозында өс+көн+и, байлардын базынчыгында кыйналып ла шыралап жүр+ген+и, көп катап сок+тыр+т+кан+ы ла оорып-жобоп јат+кан+ы кирет* (ИШ,КJ,27) - На память Некёша приходит то, как он рос среди рабов, как жил, мучаясь и страдая от байских издевательств, как много раз избивался и болел; 2). *Кем мени көлди кеч+ир+ген+и+н, канайып кеч+кен+ис+ти, кайдаар амада+ган+ым+ды куучындап отурдым* (БУ,ТТЛБА,45) - Я сидел, рассказывая о том, кто меня переправлял через озеро, как мы переправлялись, куда я намеревался попасть.

Турецкие примеры: 3). *Ona geçen akşam rastla+دیğ+i+m+ı anlattım* (BK,GKB,63) - Я рассказал, что увидел его вчера вечером ; 4). *Hayattımda hiç bu kadar mesud ol+duğ+u+m+u, içimin bu kadar genişle+دیğ+i+n+i hatırlamıyordum* (SA,KMM,90) - Я не помнил, чтобы я когда-либо был настолько счастлив и чтобы у меня было так светло на душе; 5). *Uyan+duğ+i+m+da, düş gör+duğ+ü+m+ü biliyordum, ama düşümdе ne gör+duğ+ü+m+ü bilmiyordum* (OP,SE,269) - Когда я проснулся, я помнил, что мне приснился сон, но я не помнил, что именно мне приснилось.

1.2. Настоящее действие, представляемое как предмет.

Алтайские примеры: 6). *Мажы бас+кан+ы+н бойы да билбей калды ошкош* (КТ,КJ,164) – Кажется, (он) и сам не понял того, как нажал на курок; 7). *Көлөткөзи элес эт+кен+и+н көрүп ийди* (ИШ,ЫЭИ,5) – (Он) увидел как промелькнула его тень. 8). *Энем jakшы үредүчи бол+гон+ын+а мен сүүнедим* (Инф.) – Я радуюсь тому, что моя мама (есть) хорошая учительница.

Турецкие примеры: 9). *Gözlerimi açınca safağın sökmekte ol+duğ+u+n+u gördüm* (NB,ABB,9) - Когда я открыл глаза, я увидел, что наступает рассвет; 10). *Kitabı kapayıp nasıl böyle yap+a+bil+diğ+i+n+i, yap+tığ+ı ile yaz+dığ+i+n+i nasıl böyle çak+ış+tır+a+bil+diğ+i+ni, kendini bir başkasını görür gibi nasıl dışardan gör+e+bil+diğ+i+ni düşündüm* (OP,SE,229) - Закрыв книгу я думал, как ему удастся так делать, соединять воедино сделанное и написанное, как ему удастся смотреть на себя со стороны, как если бы эта делал кто-либо посторонний.

Словоформы *yapabildiğini, çakıştırabildiğini u görebildiğini* находятся в форме статуса возможности.

2. При адъективном использовании, когда действие представлено как признак, формы –ГАН и -Dik могут также выражать как прошедшее (2.1.), так и настоящее (2.2.)

действие. При этом форма –ГАН используется без категории принадлежности, а форма –Dik выступает преимущественно в формах категории принадлежности:

2.1. Прошедшее действие, представляемое как признак.

Алтайские примеры: 11). *Озогы жап аайынча, ол+гөн аказынып эмегени онып үйи болор деп, ол ажындыра билген* (АК,УК,20) - Он заранее знал, что по древнему обычаю жена умершего брата будет его женой; 12). *Курайдан кел+ген Тордок деп уул частушкалап кожондой берди* (ЛК,АК,276) – Приехавший из Курая парень Тордок запел частушки; 13). *Иште+ген улус оттын јанында чайлап отурды* (ЛК,АК,31) – Люди, которые работали, сидели у огня, попивая чай.

Турецкие примеры: 14). *Sana aptal olduğunu söylerken, bu sözüm duy+duğ+u+m derin ve büyük acının çığılıtıydı* (АН,ВТА,36) - Когда я говорил, что ты глуп, эти мои слова были криком глубокой и сильной боли, которую я испытываю; 15). *Başıma ye+diğ+i+m diğer darbelerin acısıyla sizlerin canını sıkımauyum* (ОР,ВАК,11) - Я не буду портить Вам настроение рассказом о боли от других ударов, которые мне доставались; 16). *Sonunda Beirut'a ayak bas+tiğ+i+n+ın yirminci günü eski bir tanıdığı, kendine benzer birine rastladı* (РНК,С,20) - Наконец, на двадцатый день пребывания в Бейруте он встретил старого знакомого, такого же бедолагу, как он; 17). *Kendi yap+tiğ+i+miz anayasayı, özkendimiz bozmakta ve çiğnemekteyiz* (АН,ВТА,46) - Мы нарушаем и попираем конституцию, которую мы сами же создали.

2.2. Настоящее действие, представляемое как признак.

Алтайские примеры: 18). *Бүзүн јердин үстүнде, бу бозомтык күски теперинип алдында, јаныс ла туулар, јаныс ла шуула+ш+кан агаштар, тымык ла ару салкын...* (БУ,ТТЛБА,119) – Сегодня на земле, под этим осенним сероватым небом - только горы, только шумящие деревья, тихий и чистый ветер... ; 19). *Туранып ичин торгул+т+кан күкүрт, шуулаган јапмыр Аринага кандый да ыраак јерлерде болуп јаткандый билдирди* (БУ,ТТЛБА,119) – Арине показалось, будто гром, сотрясающий дом, шумевший дождь, происходит где-то вдалеке; 20). *Шуранып чык+кан-өс+көн јери де укту-төстү, јат+кан јадыны да јеткил-бүткүл, энчилү де* (ЭП,А,65) – Земля, где родилась и выросла Шура, родовита и основательна, и жизнь, которую (она) проживает, - в достатке, да и с наследством.

Турецкие примеры: 21). *Kedi Veli en güven+diğ+i adamıydı* (УК,ВВЕ,88) - Кеди Вели был его слугой, на которого он больше всего полагался; 22). *Sanki bana değil, hayatlarının gitmekte ol+duğ+u yöne öfke duyuyorlar, bu yüzden intikamlarını bütün cihandan ve herkesten almak istiyorlardı* (ОР,ВАК,443) - Как будто они были злы не на меня, то, как протекает их жизнь, поэтому они хотели мстить всему миру и всем людям;

23). *Resimde ve nakışta yaşa+dık+lar+ı dünyayı görmeyi değil, eski üstatları ve eski masalları hatırlamayı isteyenler için harikadır defterim* (ОР,ВАК,319) - Моя тетрадь является находкой не для тех, кто хочет видеть в картинах и в росписях мир, в котором они живут, а для, кто хочет вспомнить былых мастеров и былые сказки.

3. Форма –ГАН в алтайском языке как и форма –DİK в турецком может функционировать в отрицательном статусе.

Субстантивно-адъективная формы –ГАН и –DİK в отрицательной форме, выступая в адъективной функции, не взаимодействуют с категорией принадлежности.

Алтайские примеры: 24). *Ончозы ла обооло+бо+гон өлөнди обоолорго јалап јаар жүгүрүштилер* (ЛК,АК,80) – Все побежали в сторону поля, чтобы застоговать не застогованное сено; 25). *Өлөндөрин мал тепсе+бе+ген јерде, кижии колы тий+бе+ген, кижии јурта+ба+ган өзөктө ол эп бай, эп күндүлү кижии болор* (АК,УК,9) – На той земле,

траву которой не вытапывал скот, в долине, к которой не прикасалась рука человеческая, где не жил человек, он будет самым богатым, самым уважаемым человеком.

Турецкие примеры: 26). *Kapıları gör+ül+me+dik nakışta bir kilimle örtülmüştür* (ҮК,ВВЕ,12) - Их дверь занавешена ковром с невиданными узорами; 27). *Gör+ül+me+dik, duyu+l+ma+dik bir sema çaldılar* (ҮК,ВВЕ,14) - Они играли невиданную, неслыханную музыку; 28). *O yaz gör+ül+me+dik salgın hastalıklar kasti kavurdu ortalığı* (ҮК,ВВЕ,83) - В то лето невиданные эпидемии уничтожали все вокруг; 29). *Başvur+ma+dik makam koymadık* (информант) - Не было инстанции, в которую бы мы не обратились.

А когда отрицательная форма используется в субстантивной функции, то она взаимодействует с категорией принадлежности, указывая 2-ое (пример 35) или, чаще всего, 3-е лицо единственного числа в алтайском языке и 1-ое лицо единственного числа в турецком языке (примеры 36-37):

Алтайские примеры: 30). *Үйүктә+ба+ган+ы+н+а, тал-табышка онып бажы айланьп турды* (ЛК,АК,94) – Из-за того, что (она) не выпалась, из-за шума-гама, кружилась её голова; 31). *Адардын сөбгін салган јерди ол үй кижі көргүскен – ол тушта онып ады-јолын сурап ук+па+ган+ы+н+а ачынды* (АК,УК,19) - Та женщина указала место, где похоронили Адара – (он) сердился тому, что не спросил тогда, как её зовут-величают; 32). *Төрөндөрүнүп бирүзи де кел+бе+ген+и+н+е јүреги сыстап, бажына јүзүн-јүр санаалар кирип турды* (ЛК,АК,11) – Сердце (её) ныло из-за того, что ни один из её родственников не пришёл, в голову шли самые разные мысли; 33) *Алан энезине тушта+ба+ган+ы+н+а ойто ло сүрекей ачурканып, өткөн өйлөрдү көрө берди* (ЭП,А,97) - Алан, сильно сердчая снова на то, что не встретился с матерью, стал думать о прошедших временах; 34) *Ол кыстып адын эмдиге јетире сура+ба+ган+ы+н эске алынды* (ЛК,АК,88) – Он вспомнил, что до сих пор не спросил имени девушки; 35). *Сынару карындажын токынадарга кичеенип, карын унды+ба+ган+ы+н јакшы деп айдып отурды* (НУ,ЭС,308) – Сынару, стараясь успокоить брата, говорила: «Хорошо, что ты не забыл».

Турецкие примеры: 36). *Birden annemi ne kadar sev+diğ+im+i ve babarni ne kadar sev+me+diğ+im+i düşündüm* (OP,SE,151) - Я вдруг подумал, насколько люблю свою мать и насколько я не люблю своего отца (словоформ *sevmediğimi* в форме отрицательного статуса); 37). *Iyi aktör ol+ma+diğ+im+a da şükrederim* (SF,К/КА,21) - Я благодарен судьбе за то, что я не состоялся как хороший актер (словоформа в форме отрицательного статуса);

При адъективном использовании форма –*Dik* вне категории принадлежности не способна определить такое определяемое, которое называет производителя действия.

4. Субстантивно-адъективная форма –*Ган* способна выступать в продуктивных залоговых формах как в адъективной (38-42), так и в субстантивной функциях (43-46):

38). *Алтын тууга чыгала, ары јанын ајыктап турза, ак малы кыймыра+ш+кан ак јалапдар көрүнөт* (НУ,ЭС,12) – Взобравшись на золотую гору, оглядев (её) с обратной стороны, виднеются белые поля с кишмя кишашими белыми стадами; 39) *Бой-бойына сог+ул+ыш+кан үлдүлөрдүп табыжы кайа-таштарга јанылана берди* (Солопы,4) – По скалам распространился шум бьющихся друг о друга мечей; 40) *Јелеш јуу+л+ыш+кан улустып көстөрүнөп уйалып, топуп калган кижидий отурган* (ЛК,ЧЧ,263) - Делеш, стесняясь глаз собравшихся людей, сидела как застывший человек. 41) *Каан былча тут+тур+ган чычкандый тырлажып турды* (НУ,ЭС,314) – Хан дрожал, словно раздавленная мышшь; 42) *Эжиктип јанында јуу+л+ган јети казак тапкылап турды* (МШ,КС,10) – Собравшиеся возле дверей семеро казаков курили;

43) *Карчага јер-алтайына јанарга белете+n+ген+и+n јаныс ла Нөкөш билер* (ИШ,КЈ,29) – То, что Карчага готовился вернуться на родную землю, знает только Некёш; 44) *Кыс чанакка отурып аларда, Евдокия Ивановна јолдош таб+ыл+ган+ы+n+a сүўнип, кысла эрмектеже берди* (ЛК,АК,88) – Когда девушка села в сани, Евдокия Ивановна, радуясь тому, что нашлась попутчица, заговорила с девушкой; 45) *Бу эки кижги, байла, бой-бойларына тып ачын+ыш+кан+ы быжжу эмтир* (БУ,ТТлБА,45) – Ясно то, что эти два человека, наверное, сильно рассердились друг на друга. 46) *Каргандар межикти орого тўж+ўр+ген+и+n Арина оронып кырында унчукпай көрўп отурды* (ЛК,А,31) – Арина, сидя с краю, молча глядела на то, как старики спускают гроб в яму.

Во всех этих примерах, кроме того случая (41), когда форма –ГАН выступает в страдательном залоге, она передаёт агентивную связь предмета и выражаемого им действия, т.е. выражает производителя действия.

У субстантивно-адъективной формы –Dik в турецком языке отсутствует какая-либо собственная залоговая сема. Но это совсем не означает, что она не может взаимодействовать с категорией залога и не может выступать в продуктивных залоговых формах (см. примеры 26-28). Однако залоговый показатель, входящий в состав субстантивно-адъективной словоформы, не изменяет её категориального значения «опризначенного» действия, которое реализуется в сфере адъективного использования, а лишь добавляет свое залоговое значение в цепочку значений, представляемых другими морфами, входящими в состав словоформы.

5. Называя действие как предмет, алтайская форма –ГАН и турецкая форма –Dik выполняют субстантивные синтаксические функции, т.е. могут выступать в качестве подлежащего (47-48), прямого (49-50) и косвенного 51-52) дополнения: 47). *Кулактар ла аргалу јат+канн+дар аш белетеер ишти эмдиге јетире бўдўрбей турган* (МШ,КС,6) - Кулаки и живущие в достатке до сих пор не выполняли работу по заготовке зерна; 48). *Hatta doğacak çocuğın babası ol+duğ+u+m da, süpheli idi* (RNG,YD,17) – Было сомнительным даже то, что я являюсь отцом будущего ребенка; 49). *Тогус туу деп көр+гөн+и - тогус чой өргөө эмтир, ак тайга деп көр+гөн+и - мөнүн өргөө турган эмтир* (НУ,ЭС,24). - То, что он увидел как девять гор - оказались девятью чугунными дворцами, то, что увидел в качестве белой тайги – оказывается серебряный дворец стоит; 50). *Bilmek, gor+diğ+ü+m+ü hatırlamaktır* (ОР,ВАК,92) - Знать - это вспоминать увиденное; 51). *Онын оп колынап астык+канн+ы+n+да менип буруум база бар* (БУ,ТТлБА,51) - В том, что она лишилась правой руки, моя вина тоже есть; 52). *Vunu anal+y+a+bil+diğ+i+niz+den kuşkuluyum* (ОР,ВАК,12) - Я сомневаюсь в том, что Вы смогли понять это.

Форма –Dik, передавая прошедшее действие в образе предмета, может выступать также в функции сказуемого: 52). *Başlangıç noktam, аynи hikayeyi Padişahımıza nasıl anla+t+tiğ+i+m ve onu kitabı уартауа nasıl kandır+diğ+i+m+di* (ОР,ВАК,130) – Мне следовало начать с того, как я изложил тот же рассказ нашему падишаху и то, как я убедил его написать книгу.

Называя действие как признак, форма –ГАН в алтайском и форма –Dik в турецком языках функционируют в качестве определения в составе изафетных конструкций для передачи изъяснительных отношений.

6. Таким образом, субстантивно-адъективные формы –ГАН в алтайском и –Dik в турецком языках представляют собой морфологические средства, способные выражать как опредмеченное действие, так и действие, представленное как признак. Имея семантическую двузначность, они обозначают небудущее временное значение, т.е. способны сигнализировать о хронологическом предшествовании или совпадении передаваемого действия с уточняемым действием, могут взаимодействовать в речи с

формой отрицания, функционируют в формах категории принадлежности, преимущественно в субстантивном использовании. В то время как форма *-Dik* в турецком языке не способна выражать агентивную связь предмета и действия, алтайская форма *-Ган* может взаимодействовать с категорией залога.

Литература:

1. Гузев, В.Г. (1990). *Очерки по теории тюркского словоизменения: глагол (на материале староанатолийско-тюркского языка)*, Ленинград: Издательство ЛГУ.
2. *Грамматика алтайского языка* (Составлена членами Алтайской миссии) (1869), Казань: Типография университета.
3. Дмитриев, Н.К. (1960). *Турецкий язык*, Москва: Издательство восточной литературы.
4. Иванов, С.Н. (1977). *Курс турецкой грамматики. Ч.2: Грамматические категории глагола*, Ленинград: Издательство ЛГУ.
5. Кононов, А.Н. (1956). *Грамматика современного турецкого литературного языка*, Москва-Ленинград: Издательство АН СССР.

Список сокращений

Алтайский язык:

- АК, УК – Афанасий Коптелов. Улу көчүш. Горно-Алтайск, 1959.
 БУ, ТТБА – Б. Укачин. Туулар туулар ла бойы артар. Г.-Алт., 1985.
 ИШ, КЈ – Иван Шодоев. Кызалапду жылдар. Горно-Алтайск, 1984.
 ИШ, ЫЭИ – Т. Шинжин. Ырыс экелген ижемји. Г.-Алтайск, 1986.
 КТ,КЈ – Күүгей Төлөсөв. Кадын жаскыда. Горно-Алтайск, 1985.
 ЛК, А – Л. Кокышев. Арина. Горно-Алтайск, 1959.
 ЛК, ЧЧ – Л. Кокышев. Чөлдөрдип чечеги. Г.-Алт., 1968.
 ЛК, АК – Л. Кокышев. Алтайдын кыстары. Горно-Алтайск, 1980.
 НУ,ЭС – Н. Улагашев. Эр-Самыр. Горно-Алтайск, 1986.
 ЭП, А – Э. Палкин. Алан. Г.-Алтайск, 1978.

Турецкий язык:

- АН,ВТА – Aziz Nesin. Bir tutam aydınlık. 2. basım. İstanbul: Kardeşler Basımevi, 1981.
 ВК,ГКВ – Bilge Karasu. Göçmüş kediler bahçesi. 5. basım. İstanbul: Metis Yayınları, 1999.
 НВ,АВВ – Halikarnas Balıkcısı (Musa Cevat Şakir Kabaağaçlı). Bütün eserleri: 1. Aganta Burina Burinata!. 8. basım. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1997.
 ОР,ВАК – Orhan Pamuk. Benim adım kırmızı. 6. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
 ОР,СЕ – Orhan Pamuk. Sessiz ev. 16. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
 РНК,С – Refik Halid Karay. Sürgün. 5. basılış. İstanbul: İnkılap kitabevi.
 RNG,YD – Reşat Nuri Güntekin. Yaprak Dökümü. 8. basılış. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1962.
 SA, KY – Sabahattin Ali. Rürk Mantolu Madonna. 4. basım. İstanbul: Cem yayınları, 1993.
 SF,K/KA – Sait Faik. Bütün Eserleri: 5. Kumpanya / Kayıp Aranıyor. 9. basım. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1994.
 YK, BBE – Yaşar Kemal. Bin Boğalar Efsanesi. 3. basım. İstanbul: Cem yayınları, 1976.

ALTAY TÜRKÇESİNDEKİ -GAN VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ -DİK ŞEKİLLERİ HAKKINDA

N. N. TIDIKOVA

Bütün Türk dillerinde “nesneleşmiş (adlaşmış)” yani hem bir nesne olarak hem de bir emare (niteleme) olarak sunulan eylemi bildirebilen çeşitli isim-fiil şekilleri bulunur. Hem bir fiil ismi hem de bir fiil sıfatı olarak işlev sergileyebildikleri için bunlar adlaştırmacı-sıfatlaştırmacı (substantivno-ad'yektivniy) şekiller olarak adlandırılır (Guzev, 1990, ss. 122-126). Bu son terimi, bu bildiride en kısa şekliyle İŞŞ olarak kısaltacağız. Burada, Karluk ve Kıpçak şekillerinden biri olan -GAN ekinden ve onun Türkiye Türkçesindeki denklikleri olan (İvanov, 1959, ss. 49-51) -DİK, -(y)AcAk ve -(y)AsI ekleriyle ifade edilen çekim-yapım özelliklerinden söz edeceğiz. Bu isim-fiil şekilleri Türk dillerinin en önemli morfolojik aygıtları arasında kabul edilir. Onlar, İngilizcedeki -ing zarf fiil ekini anımsatırlar, ancak öncelikle, eksiz tarzda koşul bildiren kullanıma elverişsiz olmaları bakımından ondan ayrılırlar.

Bu bildiride Altay Türkçesindeki -GAN eki ve onun Türkiye Türkçesindeki karşılığı olan -DİK eki ele alınacaktır.

Meydana gelen geleneğe göre Türk dilleri gramerleri bu şekilleri sıfat fiil olarak niteler (Grammatika Altayskogo Yazıka, 1869, s. 67, ss. 201-206; Kononov, 1956, ss. 251-252; Dmitriyev, 1960, ss. 50, 58-62; İvanov, 1977). Fakat İŞŞ'leri sıfat fiil eki olarak nitelemek, onların sıfat fiil eklerinden derin farklılıklarını dikkate almamak, onların kendi özgünlüğünü, daha evrensel, sıfat fiili de aşan dilsel araç olduklarını görmemek demektir. Tekrar edelim ki İŞŞ'ler çift işlevlidir. Fiil şekli olarak nitelenen ve eylemi sırf emare görünümünde sunan ve fail anlamlı sıfat fiil ekinden farklı olarak İŞŞ iki bildirişim görevine ve dolayısıyla da iki söz dizimsel kullanım alanına sahiptir: 1) adlaştırma işlevi alanı ve 2) sıfatlaştırma kullanımı alanı.

İŞŞ'lerin “nesneleştirilmiş” veya “emareleştirilmiş” eylem şeklindeki kategori anlamları, bu şekli hem sadece nesneleşmiş eylemi iletebilen eylem ismi olarak hem de sırf emare olarak sunulan bir eylemi ifade edebilen bir sıfat olarak birbirine yaklaşır.

Ancak söz konusu şeklin aşağıdaki şekil bilgisel, semantik ve söz dizimsel özellikleri onu bu akraba isim fiil şekillerinden ayırmaktadır: 1) Şekil bilgisi bakımından adlaştırma-sıfatlaştırma şekillerinin iki işlevde temsil edilmesi; 2) Semantik bakımdan iki kategorisel anlamın varlığı (yani sadece eylem ismi şeklindeki nesneleştirilmiş eylem değil, ama ayrıca sıfat fiillerde olduğu gibi emareleştirilmiş eylem anlamı); 3) Söz dizimi bakımından bu şekillerin kullanımının hem adlaştırmacı ve hem de niteleyici olarak işlev sergilemesi. Örneğin:

Kelgeniñdi bilip turdım (Alt.); *Geldiğini biliyordum.* (Tür.) (adlaştırılmış kullanım)

Süügen kızın kem? (Alt.); *Sevdiğin kız kim?* (Tür.) (sıfatlaştırılmış kullanım)

Şuna dikkat etmek gerekir ki adlaştırılmış kullanım alanındaki İŞŞ'ler eylem adlarından (masterlardan) zaman anlamı taşımaları bakımından da ayrılırlar. Böylece, Altay Türkçesindeki -GAN ve Türkiye Türkçesindeki -DİK ekleri gelecek olmayan (yani geçmiş veya gelecek) zamanı belirtirler. Türkiye Türkçesindeki adlaştırmacı-sıfatlaştırmacı -DİK eki sıfat fiil ekinden farklı olarak fail anlamına sahip değildir.

Altay Türkçesindeki -GAN ve Türkiye Türkçesindeki -DİK Eklerinin Özellikleri

Gerek Altay Türkçesindeki -GAN ve gerekse Türkiye Türkçesindeki -DİK ekleri adlaştırma ve sıfatlaştırma bakımından oldukça üretken şekillerdir. Yukarıda da söylendiği gibi eylemi hem nesne hem de emare olarak sunabilirler, yani hem 1) **Adlaştırma** hem de 2) **Sıfatlaştırma** kullanımları görülebilir.

1. Adlaştırma kullanımında eylem bir nesne olarak sunulduğunda, *-GAn* ve *-Dik* ekleri genellikle geçmiş (1.1) ve bazen şimdiki zaman (1.2) anlamı taşırlar ve iyelik şekilleriyle kullanılırlar:

1.1. Nesne olarak sunulan geçmiş eylem.

Altay Türkçesinden örnekler:

(1) *Nököştin şanaazına kuldardın ortozında ös+kön+i, baylardın bazınçığında kıynalıp la şıralap çür+gen+i, köp katap sok+tır+t+kan+ı la oorıp-çobop çat+kan+ı kiret.* (İŞ, KÇ, 27) Nököş'ün aklına kölelerin arasında büyü+düğ+ü, zenginlerin alaylarından işkence ve eziyet çekerek yaşa+dığ+ı, çok kereler dövül+düğ+ü ve hasta halde yat+tığ+ı geliyor.

(2) *Kem meni köldi keç+ir+gen+i+n, kanayıp keç+ken+is+ti, kaydaar amada+gan+ım+dı kuuçındap oturdım.* (BU, TTBA, 45) Kimin beni gölden geç+ir+dığ+i+n+i, nasıl geç+tığ+ımiz+i, nereye (gitmeye) niyetlen+dığ+ım+i anlatıyordum.

Türkiye Türkçesinden örnekler:

(3) *Ona geçen akşam rastla+dığ+ı+m+ı anlattım.* (BK, GKB, 63)

(4) *Hayatımda hiç bu kadar mesud ol+duğ+u+m+u, içimin bu kadar genişle+dığ+i+n+i hatırlamıyordum.* (SA, KMM, 90)

(5) *Uyan+dığ+ı+m+da, düş gör+düğ+ü+m+ü biliyordum, ama düşümde ne gör+düğ+ü+m+ü bilmiyordum.* (OP, SE, 269)

1.2. Nesne olarak sunulan şimdiki eylem

Altay Türkçesinden örnekler:

(6) *Majı bas+kan+ı+n boyı da bilbey kaldı oşkoş* (KT, KÇ, 164) Anlaşılan, tetiği çek+tığ+i+(n)i kendisi de anlayamadı.

(7) *Enem çakşı üredüçi bol+gon+ı+na men süünedim* (İnf.) Annemin iyi bir öğretmen ol+duğ+u+(n)a seviniyorum.

Türkiye Türkçesinden örnekler:

(8) *Gözlerimi açınca safağın sökmekte ol+duğ+u+n+u gördüm.* (HB, ABB, 9)

(9) *Kitabı kapayıp nasıl böyle yap+a+bil+dığ+i+n+i, yap+tığ+ı ile yaz+dığ+ı+n+ı nasıl böyle çak+ış+tır+a+bil+dığ+i+n+i, kendini bir başkasını görür gibi nasıl dışardan gör+e+bil+dığ+i+n+i düşündüm.* (OP, SE, 229)

yapabildiğini, çakıştırabildiğini ve görebildiğini sözcük biçimleri yeterlilik bildirme konumundadır.

2. Sıfatlaştırma kullanımında eylem bir emare olarak sunulduğunda, *-GAn* ve *-Dik* ekleri hem geçmiş (2.1.) ve hem de şimdiki zaman (2.2.) anlamı taşırlar. Bu esnada *-GAn* eki iyelik kategorisi olmaksızın kullanılır, ama *-Dik* eki öncelikle iyelik kategorisi çekiminde ortaya çıkar:

2.1. Emare olarak sunulan geçmiş eylem

Altay Türkçesinden örnekler:

(10) *Ozogi çay aayınça, öl+gön akazınıñ emegeni onıñ üyi bolor dep, ol ajındıra bilgen.* (AK, UK, 20) Eski inanç gereğince, öl+en kardeşin karısının onun karısı olacağını, o önceden biliyordu.

(11) *İste+gen ulus ottuñ cınında çaylap oturdı* (LK, AK, 31) *Çalış+an* insanlar ateşin yanında çay içiyorlardı.

Türkiye Türkçesinden örnekler:

(12) *Sana aptal olduğunu söylerken, bu sözüm duy+duğ+u+m derin ve büyük acının çığılığıydı* (AN, BTA, 36)

(13) *Sonunda Beyrut'a ayak bas+tığ+ı+n+ın yirminci günü eski bir tanıdığa, kendine benzer birine rastladı* (RHK, S, 20)

(14) *Kendi yap+tığ+ı+mız anayasayı, kendimiz bozmakta ve çiğnemekteyiz* (AN, BTA, 46)

2.2. Emare olarak sunulan şimdiki eylem

Altay Türkçesinden örnekler:

(15) *Bügün cêrdiñ üstünde, bu bozomtık küski teñeriniñ aldında, cıñıs la tuular, cıñıs la şuula+ş+kan agaştar, tımık la aru salkın...* (BU, TTBA, 119) Bugün yeryüzünde, bu grimsi güz göğünün altında, yalnızca dağlar, yalnızca hışırdayan ağaçlar ve sessiz ve temiz rüzgar...

(16) *Turanıñ için torgul+t+kan kükürt, şuula+gan cıñmır Arinaga kandıy da ıraak cêrlerde bolup cıtkandıy bildirdi* (BU, TTBA, 119) Evin içini titre+t+en gök gürültüsü, fışırda+yan yağmur, Arina'ya, sanki uzak bir yerlerde meydana geliyormuş gibi geldi.

Türkiye Türkçesinden örnekler:

(17) *Kedi Veli en güven+diğ+i adamıydı.* (YK, BBE, 88)

(18) *Sanki bana değil, hayatlarının gitmekte ol+duğ+u yöne öfke duyuyorlar, bu yüzden intikamlarını bütün cihandan ve herkesten almak istiyorlardı.* (OP, BAK, 443)

(19) *Resimde ve nakışta yaşa+dık+lar+ı dünyayı görmeyi değil, eski üstatları ve eski masalları hatırlamayı isteyenler için harikadır defterim.* (OP, BAK, 319)

3. Altay Türkçesindeki -GAn eki, Türkiye Türkçesindeki -Dik eki gibi **olumsuz konumda** işlev sergileyebilir.

Adlaştırma-sıfatlaştırma şekilleri -GAn ve -Dik, sıfatlaştırma işlevinde ortaya çıkarak, olumsuz çekimde iyelik kategorisiyle etkileşime girmezler.

Altay Türkçesinden örnekler:

(20) *Onçozi la oboolo+bo+gon ölöñdi oboolorgo cıalañ cıaar cüğüriştiler* (LK, AK, 80) Hepsi de demet edil+me+miş otları demetlemek için tarlaya doğru koşuştular.

(21) *Ölöñdörin mal tepse+be+gen cêrde, kiji kolı tiy+be+gen, kiji cırta+ba+gan özöktö ol eñ bay, eñ kündülü kiji bolor.* (AK, UK, 9) Bitkilerini besi hayvanlarının çiğne+me+diğ+i yerde, insan elinin değ+me+diğ+i, insanın yaşa+ma+dığ+ı vadide o en zengin, en saygın kişi olacak.

Türkiye Türkçesinden örnekler:

(22) *Kapıları gör+ül+me+dik nakışta bir kilimle örtülmüştür* (YK, BBE, 12)

(23) *Gör+ül+me+dik, duy+ul+ma+dık bir sema çaldılar* (YK, BBE, 14)

(24) *O yaz gör+ül+me+dik salgın hastalıklar kasti kavurdu ortalığı* (YK, BBE, 83)

Olumsuz şekil adlaştırma işlevinde kullanılırken aşağıdaki örneklerde de görüldüğü gibi hem Altay hem de Türkiye Türkçelerinde iyelik kategorisiyle etkileşir:

Altay Türkçesinden örnekler:

(25) *Uyukta+ba+gan+i+na, tal-tabışka onıñ bajı aylanıp turdı* (LK, AK, 94) *Uyu+ma+dığ+ı için* ve gürültüden dolayı onun başı dönüyordu.

(26) *Töröndöriniñ birüzi de kel+be+gen+i+ne cüreği sıstap, bajına cüzün-cüür sanaalar kirip turdı* (LK, AK, 11) Akrabalarının hiçbirinin *gel+me+me+si+nden* (*gel+me+miş olma+si+ndan*) dolayı kalbi sızlıyor, aklına çeşit çeşit düşünceler giriyordu.

(27) *Alan enezine tušta+ba+gan+i+na oyto lo sürekey açurkanıp, ötkön öylördi körö berdi.* (EP, A, 97) Alan, annesine *rastla+ma+mış olma+si+na* tekrar epey öfkelenip, geçen zamanları düşünmeye başladı.

(28) *Sınaru karındajın tokınadarga kiçeenip, karın undı+ba+gan+ıñ caksı dep aydıp oturdi.* (NU, ES, 308) Sınaru, kardeşini sakinleştirmek için gayret ediyor ve “çok şükür, *unut+ma+mış olma+n iyi*” diye söylüyordu.

Türkiye Türkçesinden örnekler:

(29) *Birden annemi ne kadar sev+diğ+i+m+i ve babamı ne kadar sev+me+diğ+i+m+i düşündüm.* (OP, SE, 151)

(30) *İyi aktör ol+ma+dığ+ım+a da şükrederim.* (SF, K/KA, 21)

4. Adlaştırma-sıfatlaştırma şekli -GAn üretken çatı biçimlerinde hem sıfatlaştırma (31-33) hem de adlaştırma (34-36) işlevlerinde ortaya çıkabilir.

Sıfatlaştırma işlevi:

(31) *Altın tuğa çıgala, arı cânın acıktap turza, ak malı kıymıra+s+kan ak cânandar körünet.* (NU, ES, 12) Altın Dağa çıkınca, öte tarafa göz attığında ak malının *karınca gibi kayna+s+tığ+ı* beyaz tarlalar görünüyor.

(32) *Boy-boyına sog+ul+ış+kan üldülerdiñ tabıjı kaya-taştaga cânılana berdi.* (Soloñı, 4) Birbiriyle *çarp+ış+an* kılıçların sesi, kayalarda yankılanıverdi.

(33) *Kaan bilça tut+tur+gan çıçkandıy turlajıp turdı.* (NU, ES, 314) Kağan, *ez+il+miş* sıçan gibi titriyordu.

Adlaştırma işlevi:

(34) *Karçaga çer-altayına cânarga beleete+n+gen+in cânıs la Nököş biler.* (İŞ, K□, 29) Karçaga'nın öz yurduna dönmeye *hazırla+n+dığ+ı+(n)ı* yalnızca Nököş bilir.

(35) *Kıs çanakka oturıp alarda, Yevdokiya İvanovna coldoş tab+ul+gan+i+na süünip, kısła ermekteje berdi.* (LK, AK, 88) Kız, kızağa oturduğunda, Yevdokiya İvanovna yoldaş *bul+un+duğ+u+(n)a* sevinip kızla konuşmaya başladı.

(36) *Kargandar mejikti orogo tıj+ür+gen+i+n Arina oronıñ kırında unçukpay körüp oturdi.* (LK, A, 31) Yaşlıların çukura tabut *in+dir+dik+leri+(n)i* Arina çukurun kenarında oturarak sessizce izliyordu.

Yukarıda (33). ve (36). örneklerde -GAn şekli, ettirgen çatılı fiillerle birleşimindeki olaylar hariç, nesne ve ifade edilen eylem arasında bir fail bağlantısı bildirmekte yani eylemin üreticisini ifade etmektedir.

Türkiye Türkçesindeki adlaştırma-sıfatlaştırma şekli olan -Dik'ta kendine ait bir çatı anlamı bulunmaz. Ama bu durum, onun herhangi bir çatı kategorisiyle etkileşime giremeyeceği ve üretken çatı biçimlerinde ortaya çıkamayacağı anlamına gelmez (bk. örnekler 22-24). Ancak, adlaştırma-sıfatlaştırma sözcük biçimi terkipteki çatı göstergesi onun

sıfatlaştırma işlevinde gerçekleşen “emareleştirilmiş” eylem şeklindeki kategorisel anlamını değiştirmez ama sadece sözcük biçimi terkibine giren diğer morflarla sunulan mevcut anlamlar zincirine kendi çatı anlamını ilave eder.

Sıfatlaştırma kullanımında *-Dik* şekli iyelik kategorisi dışında, eylemin üreticisi denilen bu tür bir belirtini belirleyemez.

5. Eylemi nesne olarak adlandırırken, Altay Türkçesindeki *-GAn* ve Türkiye Türkçesindeki *-Dik* adlaştırmacı söz dizimsel işlevi yerine getirirler, yani özne (37-38) olarak; belirtili nesne (39-40) ve dolaylı tümleç (41-42) olarak ortaya çıkabilirler. Özneye örnek:

(37) *Kulaktar la argalu çat+kan+dar aş beleteer işti emdige çetire büdürbey turgan.* (MŞ, KS, 6) Kulaklar ve rahat yaşa+(y)an+lar [tuzu kurular - NT] tahıl hazırlama işini şimdiye kadar yerine getirmediler.

(38) *Hatta doğacak çocuğun babası ol+duğ+u+m da, şüpheli idi* (RNG, YD, 17)

Belirtili nesneye örnek:

(39) *Kel+gen+iñ+di bilip turdım.* (inf) “(Senin) gel+diğ+in+i biliyordum”.

(40) *Bilmek, gör+düğ+ü+nü hatırlamaktır* (OP, BAK, 92)

Dolaylı tümlece örnek:

(41) *Onuñ oñ kolınan astık+kan+ı+(n)da meniñ buurım baza bar.* (BU, TTBA, 51) Onun sağ kolundan yoksun ol+ma+sı+(n)da benim de suçum var.

(42) *Bunu anla+ya+bil+diğ+iniz+den kuşkuluyum* (OP, BAK, 12)

-Dik eki nesne görünümünde geçmiş eylemi bildirerek yüklem işlevinde de ortaya çıkabilir:

(43) *Başlangıç noktam, aynı hikayeyi Padişahımıza nasıl anla+t+tığ+ı+m ve onu kitabı yapmaya nasıl kandır+dığ+ı+m+dı.* (OP, BAK, 130)

Eylemi emare olarak adlandırırken, Altay Türkçesindeki *-GAn* ve Türkiye Türkçesindeki *-Dik* tamlama yapılarında, açıklayıcı ilişkiler bildirmek için niteleme sıfatı olarak işlev görürler.

6. Böylece, Altay Türkçesindeki *-GAn* ve Türkiye Türkçesindeki *-Dik* adlaştırma-sıfatlaştırma şekilleri hem nesneleştirilmiş eylemi, hem de emareleştirilmiş eylemi bildirebilen morfolojik araçlar olarak tezahür ederler. Semantik olarak iki anlamlılığa sahip şekiller olarak onlar, gelecek-dışı zamansal anlam bildirirler, yani gerek kronolojik öncüllüğü gerekse iletilen eylemin yüklemdeki eylemle örtüşmesini ifade edebilirler. Ayrıca, özellikle adlaştırma kullanımında olumsuzluk ekiyle etkileşime girebilir ve iyelik kategorisi ekleriyle birlikte işlev sergileyebilirler. Türkiye Türkçesindeki *-Dik* eki, eylem ve nesne arasındaki faillik bağlantısını kuramazken Altay Türkçesindeki *-GAn* ayrıca, çatı kategorisiyle de etkileşime girebilir.

Kaynakça

- Dmitriyev, N. K. (1960). *Turetskiy yazık*. Moskva: İzdatelstvo vostoçnoy literaturı.
- Grammatika Altayskogo Yazıkı* (1869), Altay misyonu üyelerince hazırlanmış anonim eser. Kazan': Tipografiya Universiteta.
- Guzev, V. G. (1990). *Oçerki po teorii tyurkskogo slovoizmeneniya: glagol (na materiale staroanatoliysko-tyurkskogo yazıkı)*. Leningrad.
- İvanov, S. N. (1977). *Kurs turetskoy grammatiki, ç.2: Grammatičeskiye kategorii glagola*. Leningrad: İzd-vo LGU.
- Kononov, A. N. (1956). *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıkı*. Moskva-Leningrad: Nauka.

Kısaltma Listesi*Altay Türkçesi:*

- AK, UK – Afanasiy Koptelov. *Ulu Köçüş*. Gorno-Altaysk, 1959.
- BU, TTBA – Boris Ukaçin. *Tuular Tuular la Boyı Artar*. Gorno-Altaysk, 1985.
- İŞ, KĆ – İvan Şodoyev. *Kızalañdu Ćıldar*. Gorno-Altaysk, 1984.
- İŞ, IEİ – T. Şinjin. *İris Ekelgen İjemci*. Gorno-Altaysk, 1986.
- KT, KĆ – Küügey Tölösov. *Kadın Ćaskıda*. Gorno-Altaysk, 1985.
- LK, A – Lazar' Kokışev. *Арина*. Gorno-Altaysk, 1959.
- LK, ÇÇ – Lazar' Kokışev. *Çöldördiñ Çeçegi*. Gorno-Altaysk, 1968.
- LK, AK – Lazar' Kokışev. *Altaydın Kıstarı*. Gorno-Altaysk, 1980.
- NU, ES – N. Ulagaşev. *Er-Samır*. Gorno-Altaysk, 1986.
- EP, A – E. Palkin. *Alan*. Gorno-Altaysk, 1978.

Türkiye Türkçesi:

- AN, BTA – Aziz Nesin. *Bir Tutam Aydınlık*. 2. Basım. İstanbul: Kardeşler Basımevi, 1981.
- BK, GKB – Bilge Karasu. *Göçmüş Kediler Bahçesi*. 5. basım. İstanbul: Metis Yayınları, 1999.
- HB, ABB – Halikarnas Balıkcısı (Musa Cevat Şakir Kabaağaçlı). Bütün eserleri: 1. *Aganta Burina Burinata!* 8. basım. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1997.
- OP, BAK – Orhan Pamuk. *Benim Adım Kırmızı*. 6. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- OP, SE – Orhan Pamuk. *Sessiz Ev*. 16. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- RHK, S – Refik Halid Karay. *Sürgün*. 5. basılış. İstanbul: İnkılap kitabevi.
- RNG, YD – Reşat Nuri Güntekin. *Yaprak Dökümü*. 8. basılış. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1962.
- SA, KY – Sabahattin Ali. *Kürk Mantolu Madonna*. 4. basım. İstanbul: Cem yayınları, 1993.
- SF, K/KA – Sait Faik. Bütün Eserleri: 5. *Kumpanya / Kayıp Aranıyor*. 9. basım. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1994.
- YK, BBE – Yaşar Kemal. *Bin Boğalar Efsanesi*. 3. basım. İstanbul: Cem yayınları, 1976.

APROXIMACIÓN A LA LENGUA Y CULTURA TURCAS DESDE LA UNIVERSIDAD DEL PAÍS VASCO (ESPAÑA)

Carmen URIARTE

Estimados colegas y queridos amigos

Desde el otro lado del Mediterráneo apreciamos el trabajo de la Universidad de Hacettepe y de los organizadores de este simposio en particular para organizar un evento en el que personas de todo los continentes puedan informar, dialogar, aprender y analizar sobre las gran desconocidas lenguas y culturas túrquicas.

En España aunque las similitudes históricas, geográficas y económicas con Turquía son múltiples la lengua y cultura turca son prácticamente desconocidas. La mayor parte de la población sigue pensando no sólo que actualmente la grafía del turco es la árabe sino que la lengua de los turcos es el árabe. Hace unos días recibí un correo de una estudiante del departamento de traducción e interpretación que iba a ir a la Universidad de Ankara con una beca Erasmus y que se preparaba estudiando árabe; le comenté que puede que sirva lo mismo que en su ciudad en el norte de España, donde también lo puede practicar con los profesores de árabe en la universidad o si tiene algún conocido entre los llegados del reino de Marruecos a aquella zona.

Las primeras y durante muchos años las únicas clases de lengua y cultura turca en universidades españolas fueron las de la Universidad Autónoma de Madrid en donde a comienzos de los años setenta empezó a enseñar el Profesor Suleyman Salom. Las clases se daban a través de un Instituto dirigido por el catedrático de Lengua y Literatura Árabes, Pedro Martínez Montávez, que a su vez dirigía el Departamento de Árabe e Islam. La Universidad aportaba su espacio físico, despachos para los profesores, libros. Los profesores se incorporaban con el acuerdo de las respectivas Embajadas como Lectores, en esta época la Embajada de Turquía contaba como Embajador al apreciado Zeki Kunalp, gran conocedor y admirador de la lengua de Cervantes como pude constatar en una entrevista que tuve el honor y la suerte de poder hacerle a mediados de los ochenta¹.

En 1974 se introduce de manera oficial la asignatura de lengua y civilización turca dentro de la carrera de Árabe e Islam en la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad Autónoma de Madrid, así la estructura de la Facultad permitía darles continuidad a estos estudios en la Licenciatura y luego Doctorado con un profesorado adscrito y vinculado a la Universidad de manera regular.

De esta manera el profesor Suleyman Salom² además de la enseñanza de la lengua turca va trazando un plan para dar a conocer la literatura y sobre todo la poesía turca con diversas publicaciones como su *Antología de poetas turcos contemporáneos* que es la primera que se publica en castellano. Le sigue su obra publicada en 1974 *Yunus Emre. Antología poética* y en 1982 prepara la edición de Fuzulî: *Leylâ y Mecnûn*. otros poetas turcos contemporáneos son también conocidos en España gracias a su interés por dar a conocer la cultura turca como su *Antología de Nazim Hikmet* o el monográfico sobre Tevfik Fikret publicado en la revista *Almenara* titulado “*Tevfik Fikret, el poeta de la libertad*”. Me consta que los últimos años los pasó elaborando un diccionario turco-español que no llegó a poder publicar.

¹ La entrevista está recogida en Uriarte, Carmen (1995): *Las relaciones hispano-turcas durante la guerra civil 1936-1939.*, Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores, pp. 44-45.

² Sobre Suleyman Salom consultar Ruiz Bravo Villasante, Carmen (2008): *Soliman Salom en la Universidad Autónoma de Madrid en Las relaciones turco-españolas a lo largo de la historia.* Madrid, pp.137-148.

Hasta el cambio del milenio en ninguna otra Universidad española se establecen clases de lengua turca. En los años 80 se había establecido el departamento de español en la Universidad de Estambul bajo la dirección de la catedrática Gül Işık Alkaç que al trasladarse a España comienza a dar clases de lengua y literatura turcas en la Universidad Complutense de Madrid adscritas al Departamento de Estudios Árabes e Islámicos. La profesora Işık además de una gran Hispanista también se ha dedicado a dar a conocer la cultura turca vertiéndola al español.

Desde el año pasado el lingüista Bahadır Özkazanç imparte clases en la Universidad de Barcelona dependiendo del Instituto del Próximo Oriente. La admisión de alumnos es libre por lo que pueden venir también de fuera de la Universidad. Se dan 4 niveles de lengua turca de 30 horas lectivas cada uno.

En la Universidad de Alicante figura la asignatura de cultura turca como optativa en las licenciaturas de filologías pero no estuvo ofertada durante el curso 2009-2010.

Las clases de lengua y cultura turcas en la Universidad del País Vasco han seguido un camino diferente, en el año 2003 cuando me presenté al Decano de la Facultad Joseba Lakarra, mostró un gran interés para que la lengua y cultura turca se enseñaran en la Facultad de Letras y que en un futuro pudiera haber investigadores en el campo de la lingüística que estudiaran paralelismos entre estas dos lenguas aglutinantes, la vasca y la turca. Después de múltiples vicisitudes el comienzo de las clases se formalizó con la firma de un convenio de colaboración entre la Universidad del País Vasco y la Universidad de Ankara en 2005. Entre los fines de este acuerdo constaba el de construir una Europa fundada en la diversidad de lenguas y culturas así como en la profundización del conocimiento de las culturas. De este modo se creó un puesto de lector de turco para impartir cursos de lengua y de cultura incluidos en los programas regulares de la Facultad de Letras de la Universidad del País Vasco como asignaturas de libre elección. El lectorado de turco se adscribió al Departamento de Lingüística y Estudios Vascos en donde el lector imparte tres asignaturas de *lengua turca* y una cuarta titulada *Turquía Puerta Oriental de Europa* de 6 créditos ECTS (36 horas lectivas) cada una. Con el nuevo programa que sigue la normativa de Bolonia las asignaturas de lengua turca pasarán a ser optativas como lengua C en los estudios de grado de todas las filologías, traducción e interpretación, estudios vascos y estudios ingleses.

Durante estos cinco años el lectorado de turco ha organizado dos jornadas internacionales: I Jornadas Turcas: Turquía puerta oriental de Europa, en la que profesores y diplomáticos de ambos países expusieron su visión sobre la identidad de Turquía, su lengua, los derechos de la mujer, los orígenes de la novela, su situación frente a la Unión Europea, una visión de España desde Turquía o razones por las que Turquía es Europa por derecho propio según el razonamiento del Embajador español Ramón Villanueva. Por las noches se proyectaron películas turcas. Las II Jornadas Turcas: Turquía país emergente en Europa, contaron además con la participación de empresas españolas con intereses en Turquía por lo que los temas se diversificaron hacia las relaciones económicas u oportunidades de inversión sin olvidar temas más académicos como el diálogo de civilizaciones, los programas de lenguas en las universidades turcas o el camino hacia el encuentro que están recorriendo Turquía y España. Durante las jornadas además de la proyección de películas turcas también se organizó un pase de modelos de un diseñador turco. He traído algunos libros que recogen las actas de estas jornadas y si alguien está interesado en ellas me puede enviar su dirección y mientras queden ejemplares haremos lo posible para mandárselos.

Quiero hacer constar que en la Universidad Autónoma de Madrid además del programa de lengua turca se dan estudios de Máster como el MERIGG-Máster en relaciones y Seguridad, el TEIM-Taller de Estudios Internacionales y en preparación el Máster de Estudios Internacionales Euroasiáticos en los que se incluye ampliamente estudios y prácticas sobre la lengua y cultura turca. Profesores de esta universidad a los que nos hemos añadido un mayor número de personas

bajo la dirección del catedrático Alejandro V. Lorca Corróns, forman el equipo GANETU ya que creen en el diálogo de civilizaciones y la comunicación entre los pueblos como camino para el logro del respeto y entendimiento mutuo. GANETU supone la creación de puentes sólidos para las relaciones entre Turquía y España al acercar el mundo empresarial, juvenil y académico. GANETU participó en la creación de Hispanatolia, portal de Internet sobre las relaciones hispanoturcas que difunde las principales noticias de ambos países en turco y español bajo la dirección del exdiplomático y actual profesor de la Universidad de Marmara, Akin Özçer, junto con los periodistas Pablo Gómez, Francisco Olmos y Mehmet Çiftçi. Hispanatolia.com canaliza desde la red un papel activo de acercamiento de ambas sociedades. Recibe más de 25.000 visitas semanales y cubre un amplio espectro de información que se actualiza diariamente.

Es muy gratificante poder constatar como la mayor información provoca una mejor valoración e interés hacia un mundo hasta entonces lejano. Quiero compartir con ustedes algunas frases escritas por mis alumnos en la UPV/EHU, con ellas podemos ver ese camino hacia el encuentro, ese cambio hacia nuevas ideas sobre «el otro». Creo que pueden ser muy iluminadoras. Aunque no todo cambio es progreso sin cambio no podremos hablar de progreso. El conocimiento y la información sobre «el otro» si no es sectario suele producir una mayor tolerancia y nos hace más universales uno de los objetivos, sino es el más importante de la universidad. Los comentarios los he dividido en cuatro apartados según los temas que reflejan:

1. ¿Qué es Turquía?

Desde luego esta clase me ha aportado una visión diferente de «Europa» y «Occidente» y en este sentido me ha abierto la mente a una nueva idea de Europa.

Me ha sorprendido mucho, la buena preparación de los jóvenes, el gran número de universidades y la multiculturalidad del país turco, tan diferente en cada esquina.

Es cierto que Turquía ha avanzado y se ha modernizado durante décadas. De todas maneras sigo pensando que se trata de una sociedad aún machista y que la igualdad está aún reservada a una minoría. Respecto al tema religioso me ha sorprendido mucho conocer que Turquía es un país laico con población musulmana. Sin duda veo a Turquía mucho más europea de lo que la veía antes de cursar esta asignatura. Probablemente me pasaba lo que a muchos, y es que tenía unos prejuicios y unas ideas generalizadas erróneas que no se corresponden con la realidad turca; y eso es lo que verdaderamente perjudica al país.

Me ha interesado conocer el esfuerzo de este país por convertirse en democrático, laico... si bien los medios empleados en mi opinión no son idóneos (prohibir el fez, nacionalismo extremo, nula protección a etnias minoritarias...) consiguieron conformar un panorama democrático que España no consiguió hasta mucho más tarde.

Nos acerca a un país, en principio lejano, pero que en realidad es muy parecido al nuestro. Desechamos prejuicios y nos hace más tolerantes con los «otros». Estoy deseando viajar a Turquía y conocerla de primera mano.

Esta asignatura me ha permitido acercarme a la realidad de Turquía, para desprenderme de tópicos e ignorancia. Se podría resumir en que Turquía es una gran casa que acoge multitud de gentes dispares, tanto en el plano ideológico, religiosos, histórico y de vida cotidiana. Es también un país «islámico occidentalizado, más próximo a Europa que a Oriente. Concretamente a los españoles, nos es como un «primo hermano» al que ayudar sin miramientos.

Tras estos conocimientos, mi próximo objetivo será aprender un poco de la lengua turca para seguir conociendo al pueblo turco.

Esta clase me ha aportado una visión de Turquía totalmente distinta a la que yo traía. No me esperaba estar tan equivocada en mi visión hacia Turquía. Aunque no todo es positivo en este

país (como en cualquier otro), tengo ganas de viajar allí para conocer de primera mano esta forma de vida tan intrigante que tienen los turcos.

Algunas cosas me han quedado más claras que otras ya que en según que temas hay versiones diferentes, pero eso también me ha llevado a forjarme mis propias opiniones.

Me ha aportado el saber mucho más sobre otro tipo de sociedad diferente a las nuestras aunque esta diferencia no sea tan grande como algunos se empeñan en decir.

Por otra parte el Islam parece dar miedo a los políticos, pero no hay que pensar que todos las personas de esta religión son terroristas extremistas al igual que no todos los vascos son etarras etc.

Al comienzo de las clases de esta asignatura yo pensaba que Turquía era un país musulmán, poco evolucionado, etc. Porque tenemos la mentalidad de que todo lo que tiene que ver con el islam es malo y tampoco es así. Es un país que mira hacia el futuro y el progreso.

Turquía se me presentaba como un país en donde la mujer estaba reprimida, el hombre hacía y deshacía a su antojo, y los derechos humanos no eran más que papeles mojados que no se leían bien. Ahora, aunque con cierto miedo, puedo decir que esto es mentira. Miedo porque sé que quedan cosas por hacer, pero no más que en España. Siempre antes de criticar hay que mirar el ombligo propio.

En Turquía, a pesar de las reformas, la sociedad tradicional, habitualmente machista, no ve con buenos ojos la invasión de la mujer en los sectores públicos. La independencia de la mujer es algo efímero: al casarse y quedar embarazada, en la mayoría de los casos abandona su trabajo, su posición y se centra de nuevo en la familia. En la actualidad la situación general es algo mejor, pero en determinadas regiones de Turquía (el este), la mujer sigue sin estudiar; en los casos de las regiones kurdas, incluso sin saber turco, lo cual la obliga a dedicar su vida a la familia, sin acceso a nada más.

Sobre Mustafa Kemal Atatürk bajo mi punto de vista, y aunque tengo que decir que antes no sabía nada de él, estamos ante uno de los verdaderos héroes de la historia. Gracias a él Turquía tiene un papel importante en la escena internacional. Los turcos de hoy le deben mucho a este personaje del ayer.

Me atrevo a decir que Turquía es un país envidiado y odiado a partes iguales, debido a que a lo largo de la historia ha tenido actuaciones que han podido suscitar esos sentimientos: la invasión de Europa hasta llegar a las puertas del corazón del continente, las batallas ganadas, la gran reforma vivida por el país con Atatürk en tan poco tiempo...

2. Las relaciones hispanoturcas

Mi opinión es que las relaciones hispanoturcas van a seguir fortaleciéndose en el futuro, ya que Turquía puede ser un socio comercial y estratégico vital para España, y a su vez para la Unión Europea. Culturalmente tenemos una relación privilegiada y eso se debe aprovechar. Me atrevo a decir que los antiguos enemigos en el Mediterráneo irán de la mano a medio plazo, para el bien de todos.

La capacidad de entendimiento entre Turquía y España es más alta con respecto a otros países europeos ya que compartimos unas características similares, aparte de las históricas ya citadas, como pueden ser la «mediterraneidad», ser un extremo europeo, el clima, la alimentación, ser un interlocutor importante de varias zonas del mundo (América central y del Sur España y Oriente Medio Turquía)...

Políticamente, podemos decir que España y Turquía están más próximas que nunca, ya que ambas naciones capitanean la Alianza de Civilizaciones, que busca el entendimiento entre el mundo que podemos llamar occidental con el mundo que podemos llamar islámico.

Hoy en día, las relaciones hispanoturcas están basadas en los intercambios económicos y culturales. La explosión de la cultura española también se ha vivido en Turquía, donde la lengua española es de las más demandadas para aprender en las academias y en las universidades.

También hay que destacar que tanto en España como en el Imperio Otomano se dio esa división interna entre los siglos XVIII y XIX sobre si la nación debía seguir las corrientes progresistas y liberales inspiradas en Francia o mantener una postura más tradicionalista.

Es interesante mencionar que tanto a España como al imperio Otomano las potencias europeas del norte les «calzaron» una leyenda negra que los ha acompañado hasta hace bien poco, y la que la Turquía actual sigue teniendo. Por todo esto, podemos decir que España y Turquía, o mejor dicho el Imperio Otomano, han tenido una historia paralela hasta principios del siglo XX.

Creo que es mAmbas naciones están en una península por donde han pasado y han dejado su huella varias civilizaciones a lo largo de la historia. Las dos naciones han tenido un Imperio, aunque el otomano fuera continental y el español de ultramar. A finales del siglo XV y comienzos del XVI fueron las dos potencias mayores europeas y compitieron a todos los niveles. Desde el control del Mediterráneo hasta el título de «César».

Turquía y España son dos puertas de Europa, una oriental y otra occidental. Ambas son puntos de unión con otros continentes y zonas de paso de unos a otros. Las actuales relaciones son de cooperación por una alianza de civilizaciones, aunque, a pesar de ello, tanto los españoles como los turcos, saben muy poco los unos de los otros.

Las semejanzas entre el Imperio Otomano y el Imperio Español son múltiples. El Imperio Otomano fue considerado el centro del mundo musulmán, y el Imperio Español el centro del mundo cristiano....han protagonizado algunos encuentros como la Batalla de Lepanto, el apoyo de los españoles a los turcos en la guerra de Venecia contra los franceses, en el siglo XV cuando Carlos V y un sultán, llamado «El Conquistador», se disputaron el Mediterráneo; y la presencia de catalanes en Anatolia.

Ambos países se modernizaron por el deseo de entrar en la Unión Europea, si bien Turquía lo inició mucho antes que España y aún no es miembro. Así mismo se asemejan sus pasatiempos. Ambos son países en donde priman unas relaciones sociables cordiales y en donde la danza forma una parte importante.

En mi opinión otro paralelismo que se puede destacar es que tanto España como Turquía, salvando las distancias, son países, y lo han sido siempre, con fuertes tradiciones. Incluso en estos tiempos modernos de progreso y evolución se dejan ver todavía restos de tradiciones muy apegadas a la sociedad, sobre todo, por culpa de la religión. Y aunque España ha evolucionado, y esto ya no es así, el cambio ha sido muy rápido y aún queda parte de la sociedad con tradiciones retrógradas. Al igual que en Turquía, hay una parte de la sociedad que es laicista y progresista, y otra parte que es tradicionalista y religiosa.

3. Turquía y la Unión Europea

En mi opinión, Turquía es un país que por historia y por derecho debe estar dentro de la Unión Europea. Lo que pasa es que muchos países tienen esa idea islamista, también tienen el problema kurdo, la numerosa población joven,... Después de todos estos esfuerzos que han realizado es normal

que se desmoralice la población y que piensen que a lo mejor son tan buenos que la Unión Europea no les merece entre sus filas. Deben de estar ya cansados de intentarlo y que se posponga su entrada.

Si Turquía fuese miembro de la Unión Europea las relaciones con Oriente se verían enormemente reforzadas. No hay que olvidar que Turquía es puente entre ambos continentes, sin embargo parece que los occidentales no pueden aceptar su parte oriental, ni los orientales, la occidental. En mi opinión en los últimos años se ha dado un creciente rechazo hacia el mundo islámico, musulmán, árabe y aunque Turquía ha variado sus leyes conforme al código legal, penal y comercio europeo y se constituyó como estado laico, parece que el sentimiento en contra de lo oriental prima.

Llevan más de 50 años de relaciones con la UE en las que no se han sentido muy apreciados por parte de la Unión. También es verdad que ciertos golpes de Estado no han ayudado mucho a que fructificara un acuerdo, pero en mi opinión hay ciertos países que no están dispuestos a que Turquía entre en la UE porque se trata de un país grande y fuerte (2ª ejército de la OTAN) y les restaría protagonismo y poder.

Turquía lleva en negociaciones desde mucho antes que países que ya forman parte de la Unión (por ejemplo España).

Se trata de un país que ha estado históricamente ligado a Europa, forma parte de la historia europea, por mucho que haya un estrecho que separe ambos continentes.

El problema de Chipre es otro impedimento pero si por Turquía fuera estaría resuelto ya que claramente son ellos los que salen perdiendo. En cuanto al problema kurdo es verdad que lo hay, pero igual que en otros sitios de Europa (ETA, IRA).

A pesar de que se trate de un país mayoritariamente musulmán tiene todo el derecho del mundo a entrar.

Este paralelismo histórico entre Turquía y España puede y debe servir para que Turquía encuentre en España un aliado sólido para su ingreso en la UE.

Turquía es un país fuerte, con una gran población joven y preparada y con buenas relaciones con el denominado oriente próximo (mediador entre Siria e Israel) por lo que sería de gran uso su entrada en la UE, pero algunos países prefieren hacer demagogias y desviar la atención a otros asuntos para poder salvar así su posición y privilegios. En mi opinión Turquía debería formar parte de la UE hace tiempo.

Turquía lleva años demostrando una actitud europea y trabajando como europea en multitud de asuntos internacionales. Lo que ocurre es que se tiene miedo y se dan argumentos sin fundamento.

Tiene una importante influencia en algunos países asiáticos como las antiguas repúblicas soviéticas (Kazajistán, Turkmenistán, etc.). Si se uniera a la UE, esa influencia y esa situación privilegiada estarían a favor de Europa. Por sus relaciones políticas con países musulmanes, representaría una gran ventaja para Europa, ya que podría ser el perfecto mediador. Sí es cierto que también podemos encontrar desventajas, como por ejemplo que la zona este del país está en una mala situación, con los ataques del PKK y que si Turquía ingresara en la UE pasaría a ser un problema de todos. De cualquier manera, Turquía es un país potente, y por eso hay países que no quieren que sea un miembro más. Ello se debe a que temen perder su situación privilegiada actual y por ese miedo es precisamente por lo que ponen trabas al proceso.

Es evidente que Europa no está enfocando adecuadamente el proceso. Turquía es un país clave en esta unión, que pertenece por derecho propio a una Europa no «católica» sino unida

económicamente para poder competir con Estados Unidos o China, y seguir siendo relevante en la economía mundial.

4. Un nuevo mundo

Hay una responsabilidad que países como España sí deberían sobrellevar. Digo esto porque pienso con sinceridad, que la Turquía laica y republicana no se acerca lo más mínimo a la Turquía que España conoce, una Turquía atrasada, de clase baja e insertada por completo en el mundo musulmán.

Europa parece impartir unas clases de unión y aceptación de minorías (sobre todo), que visto lo visto no lleva a la práctica pero que pone normas para que otras las cumplan. Un ejemplo claro es el caso de Turquía, que ha tomado una serie de medidas para la integración de las minorías, ya que Europa le dijo sería positivo reflejar esa unión para la integración en la Unión Europea. En síntesis, Europa intenta reflejar una unión y aceptabilidad, cuando hoy en día hay rechazo y xenofobia. Intenta aplicar una teoría a otros cuando ni siquiera ella la cumple.

Mi opinión es que Turquía se presenta ante el mundo, sobre todo hacia Europa, como una oportunidad de negocio e inversión para todo tipo de empresas, con una rentabilidad que puede llegar a ser alta en sectores como el de las infraestructuras de transporte, energía...

La juventud actual es la que tiene en la mano la llave del cambio. Son ellos y ellas los que deben conseguir un cambio total en la forma de pensar, y aunque ese cambio parece darse en un 90%, todavía hay problemas dentro de los sectores islamistas, que defienden que la mujer debe cubrirse con el velo y ser respetuosa con su marido y su familia. La mayoría de la juventud no opina así lo cual favorece una apertura de la sociedad hacia lo occidental y hacia la igualdad hombre-mujer.

Creo que cada vez más españoles van a Turquía de turismo, esto hace que se mezclen culturas y la gente pueda tener su propia opinión acerca de los turcos, y que deje de ver a un Estado por la religión que profese la mayoría de su población, sino por la evolución que ha tenido ese país. Sino a los españoles nos verían con un rosario y haciendo «las cruzadas» por Europa y no es así. Aquí deberíamos de fijarnos en Turquía y establecer el sistema laico, y que cada uno en su casa profese la religión que más le guste.

Esta clase me ha servido para desechar ciertos estereotipos interiorizados a través de los medios de comunicación. Estos medios nos han mostrado una imagen totalmente ficticia de Turquía la cual no se ajusta con la realidad. Siempre nos han transmitido una imagen de un país próximo al integrismo islámico —sólo por ser una nación que profesa la religión islámica—, sin ser verdad. La pregunta que me suscita, es la siguiente. ¿Qué interés hay detrás de todo ello y quiénes están detrás?. Siempre construimos barreras ficticias entre el «nosotros» y el «otros», con el fin de llevar unas políticas excluyentes; que promueven la justificación y la legitimación —es un sistema creado, única y exclusivamente para justificarse a sí mismo, una mera tautología— de acciones violentas en contra de ese «otro».

Es preciso deconstruir esas categorías antagónicas —occidente/oriente, nosotros/otros, público/privado, norte/sur, ser/apariencia, naturaleza/artificial, etc.—, para poder erigir un nuevo proyecto en donde todo el mundo tenga un lugar propio, sin exclusión, sin prejuicios de ningún tipo; un concepto que resume ese pensamiento, es la tolerancia, dentro de un marco de respeto mutuo. Esto nos llevará, algún día, a la consolidación de un mundo postmoderno (espero verlo).

La mayor información sobre algo que aunque conocemos superficialmente ya habíamos establecido juicios de valor, produce una visión diferente, más personal, basada en un análisis más profundo que se correlaciona con el mundo cercano con el que se establecen relaciones.

Entre las nuevas opiniones que se repiten sobre **Qué es Turquía** nos encontramos con la idea de que ser musulmán no debe ser peyorativo, en este punto un estudiante ha establecido enseguida la relación con su entorno: las personas musulmanas no son terroristas igual que todos los vascos no son etarras.

Quedan labores por hacer como el machismo o el papel de las minorías y a la vez sorprende la multiculturalidad, la formación de los jóvenes con gran número de universidades y el laicismo de un país musulmán. sobre Mustafa Kemal Atatürk, personaje desconocido para la gran mayoría resulta muy expresiva la frase «los turcos de hoy le deben mucho a este personaje del ayer».

Esa nueva Turquía descubierta despierta el interés y las ganas de conocer de primera mano a ese «primo hermano», su lengua, su vida «intrigante».

En cuanto a **las relaciones hispanoturcas** se desarrollan un sinnúmero de similitudes históricas: enemigos en el Mediterráneo, sujetos de «leyenda negra», división entre progresista y tradicionales, ambas son tierras de diferentes civilizaciones, han sido imperios y centros del mundo musulmán y cristiano, son puertas de Europa, en los últimos tiempos han realizado una modernización para pertenecer a Europa...

Todo el pasado común aunque desconocido lleva a que actualmente tengamos más capacidad de entendimiento entre estas dos sociedades «cordiales» con pasatiempos semejantes como la danza. Ello conlleva a que pueda tener sentido que los dos países capitaneen actualmente la Alianza de civilizaciones.

Sobre la entrada de **Turquía en la Unión Europea** se repite la idea de que es normal el cansancio y hasta la animadversión del pueblo turco hacia Europa porque llevan demasiado tiempo esperando la entrada y aunque han tenido problemas como los golpes de estado o el lugar que ocupan las minorías, las razones para negarles su admisión detrás de los peligros de que introducirían el islamismo y pertenecerían a una Europa en la que nunca han formado parte, objeciones que se caen por su propio peso, residen otras más oscuras pero reales ya que habría países que perderían protagonismo y poder.

Los estudiantes recogen diferentes puntos positivos para Europa si se lograra la adhesión turca como la mayor influencia en algunos países provenientes de la antigua Unión Soviética (Kazajistán, Turkmenistán...), o un reforzamiento de las relaciones con Oriente con un papel de mediador en muchos conflictos de la zona, concluyen que Europa no está enfocando bien el proceso porque aunque Turquía pertenece por derecho propio a Europa, prima el sentimiento contra lo oriental y por salvar la posición y privilegios de algunos, la Unión Europea puede dejar de ser relevante en la economía mundial y perder su puesto de competidora de Estados Unidos o China.

Para terminar, al hablar del **futuro**, los estudiantes creen que habría que hacer un esfuerzo por conocer mejor Turquía, que Europa debería hacer examen de conciencia e impartir menos clases de unión y aceptación de minorías cuando en su propio seno hay rechazo y xenofobia hacia «el otro». Piensan que la juventud tiene la llave del cambio, que el conocimiento mutuo llevará a la tolerancia. A mí también me gustaría verlo.

İSPANYA BASK BÖLGESİ ÜNİVERSİTESİNDE TÜRK DİLİNE VE KÜLTÜRÜNE YAKLAŞIM

Carmen URIARTE

Değerli meslektaşlar ve sevgili arkadaşlar,

Hacettepe Üniversitesini ve bu sempozyumu düzenleyen diğer kuruluşları, özellikle, tanışmayan, büyük Türk dilleri ve kültürleri hakkında tüm kıtalardan gelen kişilerin bilgilenebileceği, diyalog kurabileceği, öğreneceği ve inceleme yapabileceği bir etkinlik düzenledikleri için Akdenizin diğer ucundan takdir ediyoruz.

Türkiye ile tarihi, coğrafi ve iktisadi pek çok benzerlikler olmasına rağmen Türk dili ve kültürü İspanya’da neredeyse tanınmamaktadır. Nüfusun büyük bir kısmı hâlâ Türklerin Arap alfabeti kullandığını düşünmekle kalmayıp, dilinin Arapça olduğunu sanmaktadır.

Geçenlerde Mütercim Tercümanlık Bölümünde okuyan ve Erasmus bursuyla Ankara Üniversitesi’ne gidecek bir öğrenciden bir ileti aldım, Arapça dersleri almaya başladığını söylüyordu. İspanya’nın kuzeyinde bir yerde ne kadar işine yarayabilirse o kadar yarayacaktır, diye ona yanıt verdim.

İspanyol Üniversitelerindeki ilk ve uzun yıllar boyunca tek, Türk Dili ve Kültürü dersleri, yetmişli yılların başında Süleyman Salom’un eğitim vermeye başladığı Madrid Otonom Üniversitesi’nde (Universidad Autónoma de Madrid) verilen derslerdi. Bu dersler Arapça ve İslam Bölümü Başkanı, Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü Profesörü Pedro Martínez Montávez’in yönetimindeki bir Enstitü aracılığıyla veriliyordu. Üniversite fiziksel mekan, öğretmenlere ofis ve kitap sunuyordu. Öğretmenler, ilgili elçilikler ile imzalanan anlaşmalarla okutman olarak görevlendiriliyorlardı. O dönemde Türkiye Büyükelçiliği’ne, seksenli yıllarda kendisiyle gerçekleştirme şerefine eriştiğim röportajdan da görülebileceği gibi Cervantes dilini çok iyi bilen ve hayranlık duyan, saygıdeğer Zeki Kunalalp büyükelçilik yapıyordu.¹

1974 yılında, Türk Dili ve Medeniyeti dersi resmi olarak Madrid Otonom Üniversitesi, Arapça ve İslam Bölümüne dâhil edildi. Böylelikle Fakülte’nin yapısı, üniversiteye kadrolu olarak bağlı ve görevlendirilen öğretmenler ile bu derslerin lisans ve daha sonra doktora programında devamlılığını mümkün kıldı.

Bu sayede, Süleyman Salom², Türk Dili öğreniminin yanı sıra, İspanyolca olarak ilk defa basılan *Güncel Türk Şairleri Seçkisi* gibi birçok yayımla Türk Edebiyatını ve özellikle de Türk Şiirini tanıtmaya yönelik bir plan geliştirdi. 1974 yılında *Yunus Emre, Şiir Seçkileri* eseri ve 1982’de *Fuzulî: Leylâ y Mecnûn* baskısını hazırladı. *Nazım Hikmet Seçkisi* veya *Almenara* dergisinde yayımlanan *Tevfik Fikret, özgürlüğün şairi* isimli Tevfik Fikret monografisi gibi Türk Kültürünü tanıtmaya yönelik çabaları sayesinde başka güncel Türk şairleri de İspanya’da tanıtılmış oldu. Son yıllarını İspanyolca - Türkçe sözlük hazırlığı içinde geçirdiğini ancak sözlüğün basılamadığını biliyorum.

¹ Uriarte, Carmen tarafından gerçekleştirilen röportaj (1995). *1936-1939 İspanya İç Savaşı Sırasında Türk-İspanyol İlişkileri*, Madrid: İspanya Dış İşleri Bakanlığı Yayınları, ss. 44-45.

² Bkz. Süleyman Salom ile ilgili olarak: Ruiz Bravo Villasante, Carmen (2008). *Soliman Salom en la Universidad Autónoma de Madrid en Las relaciones turco-españoles a lo largo de la historia, (Tarih Boyunva Türk-İspanyol İlişkileri çerçevesinde Madrid Otonom Üniversitesi’nde Süleyman Salom)*. Madrid, ss. 137-148.

2000'li yıllara gelinceye kadar başka hiçbir İspanyol üniversitesinde Türk Dili dersleri verilmemiştir. 80'lerde, Prof. Dr. Gül Işık Alkaç başkanlığında İstanbul Üniversitesi'nde İspanyol Dili ve Edebiyatı Bölümü açılmıştır. Kendisi İspanya'ya taşınınca Madrid Complutense Üniversitesi'nde (Universidad Complutense de Madrid) Arap ve İslam Çalışmaları Bölümü'nde Türk Dili ve Edebiyatı dersleri vermeye başladı. Prof. Dr. Işık iyi bir Hispanist olmasının yanı sıra Türk kültürünün İspanyollar tarafından tanınması için de çaba harcamıştır.

Geçen yıldan bu yana, dil bilimci Bahadır Özkazanç Barcelona Üniversitesi'nde (Universidad de Barcelona) Yakın Doğu Enstitüsü'ne (Instituto del Próximo Oriente) bağlı olarak dersler vermeye başlamıştır. Öğrencilerin kaydı serbest olduğu için üniversite dışından öğrenciler de bu derslere katılabiliyor. Türk Dili dersleri her biri 30 ders saatinden oluşan 4 seviye olarak düzenlenmiştir.

Alikante Üniversitesi'nde (Universidad de Alicante) Türk Kültürü dersi filoloji bölümlerinde seçmeli ders olarak veriliyor. Ancak 2009-2010 döneminde ders açılmamıştır.

Bask Bölgesi Üniversitesi'sindeki (Universidad del País Vasco) Türk Dili ve Kültürü dersleri farklı bir yol izlemiştir. 2003 yılında Fakülte Dekanı Joseba Lakarra'nın kendisi ile görüştüğümde, Edebiyat Fakültesi'nde Türk Dili ve Kültürü derslerinin verilmesi ve ileride sondan eklemeli Türkçe ve Baskça dilleri arasındaki benzerlikleri araştırabilecek dilbilimcilerin var olabileceği konularına çok ilgi göstermiştir. Çeşitli değişikliklerin ardından, Bask Bölgesi Üniversitesi ve Ankara Üniversitesi arasında 2005 yılında imzalanan bir işbirliği anlaşması ile dersler resmi olarak verilmeye başlamıştır. Bu anlaşmanın hedefleri arasında; hem dil ve kültür çeşitliliği üzerine kurulmuş bir Avrupa inşa etmek, hem de kültürler hakkındaki bilgiyi derinleştirmek bulunmaktadır. Böylelikle, Bask Bölgesi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin programında seçmeli ders olarak yer alan dil ve kültür derslerinin verilmesi için bir Türkçe okutman kadrosu açılmıştır. Türkçe okutmanlığı, Dilbilimi ve Bask Çalışmaları Bölümü'ne dahil edilerek her biri 6 ECTS kredili (36 ders saati) üç *Türk Dili* dersi ve *Avrupa'nın Doğu Kapısı Türkiye* dersleri, bu okutmanlık tarafından verilmeye başlanmıştır. Bolonya Sürecine uygun yeni programla, Türk Dili dersleri Filoloji, Mütercim Tercümanlık, Bask Çalışmaları ve İngilizce Çalışmaları Bölümlerinde seçmeli C Dili olarak değiştirilecektir.

Bu beş yıl süresince Türk Lektörlüğü uluslararası düzeyde iki konferans düzenlenmiştir: 1. Türk Günleri: Avrupa'nın Doğu Kapısı: Türkiye'de her iki ülke eğitimcileri ve diplomatları tarafından Türkiye'nin kimliği, dili, kadın hakları, romanlarının özü, Avrupa Birliğinde Türkiye'nin durumu, İspanya Vizyonu ve İspanyol eski büyükelçilerinden Ramón Villanueva'nın algılamasıyla Türkiye'nin kendi hakkıyla Avrupa'ya dahil olmasının sebepleri hakkındaki sunumlar gerçekleştirilmiştir. Akşamları Türk filmleri gösterilmiştir. 2. Türk Günleri: Türkiye, Avrupa'da Yükselen Ülke konulu etkinliğe, Türkiye ile ilgilenen İspanyol şirketleri de katılmıştır. Bu etkinlikte, medeniyetler arası diyalog, Türk üniversitelerindeki dil programları ve Türkiye ile İspanya'nın gerçekleştirdikleri buluşma gibi daha akademik konuların yanı sıra ekonomik ilişkiler ve yatırım fırsatları gibi konular da ele alınmıştır. Toplantı süresince Türk filmlerinin gösterimi dışında, bir Türk tasarımcısının moda defilesi gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıya ait bir kaç kitapçık getirdim, ilgilenenler bana adreslerini gönderirlerse kitapçık sayısının izin verdiği ölçüde ulaştırmaya çalışırım.

Madrid Otonom Üniversitesi'nde Türk Dili dersinin yanı sıra; Türk Dili ve Kültürü ile ilgili geniş çalışmaların ve stajların dahil edildiği MERIGG -İlişkiler ve Güvenlik, TEIM - Uluslararası Çalışmalar Çalıştayı ve şu anda hazırlanan Uluslararası Avrasya Çalışmaları gibi yüksek lisans programları sunulmaktadır. Bu üniversiteden öğretmenler ve onlara eklenen benim gibi çok sayıda öğretmen, birbirini saymayı ve anlamayı başarmak için medeniyetlerin diyaloguna ve halklar arası iletişime inandıkları için Prof. Dr. Alejandro V. Lorca Corróns'un yönetimindeki GANETU ekibini kurmuştur. GANETU'nun amacı; şirketler, gençler ve akademisyenlerin

dünyasını yakınlaştırarak, Türkiye ve İspanya arasında sağlam bir köprü kurulması olmuştur. GANETU, Marmara Üniversitesi'nde öğretim görevlisi, eski diplomat, Akın Özçer ile Pablo Gómez, Francisco Olmos ve Mehmet Çiftçi gibi gazetecilerin yönetimindeki İspanyol-Türk ilişkileriyle ilgili bir İnternet portalı olan *Hispanatolia*'nın yaratılmasında da yer almıştır. *Hispanatolia.com* internet üzerinden iki toplumun yaklaşmasında aktif bir rol oynamaktadır. Haftada 25 binden fazla ziyaretçisi olan site, her gün güncellenen geniş bir bilgi yelpazesine sahiptir.

Daha çok bilginin, o güne kadar uzak bir dünya ile ilgili daha iyi bir değerlendirme ve ilgi yarattığını görebilmek çok memnun edicidir. UPV/EHU'deki öğrencilerimin bazı yazılarını sizlerle paylaşmak istiyorum. Bu yazılar sayesinde her iki ülkenin bir araya gelmeye doğru uzanan yolculuğunu, “öteki” ile ilgili oluşan yeni fikirlerdeki değişimi görebiliriz. Çok aydınlatıcı olabileceklerini düşünüyorum. Her değişiklik, gelişme anlamı taşımaya da, değişiklik olmazsa gelişmeden bahsedemeyeceğimizi de unutmamalıyız. “Ötekini” tanıma ve bilme, bağnazlık yoksa genel olarak daha çok hoşgörü sağlar ve bizleri daha evrensel yapar ki, bu da üniversitelerin en önemli hedeflerinden biridir. Öğrencilerin yorumları konularına göre dört başlık altında topladım:

1. Türkiye nedir?

- *Gerçekten de bu ders bana farklı bir “Avrupa“ ve “Batı“ vizyonu kattı ve bu anlamda, Avrupa ile ilgili yeni fikirler geliştirmemi sağladı.*
- *Gençlerin iyi yetiştirilme seviyesi, üniversitelerin sayısı ve her bir köşesi birbirinden çok farklı olan Türkiye'nin kültür çeşitliliği beni çok şaşırttı.*
- *Son dönemde Türkiye'nin ilerlediği ve modernleştiği bir gerçek. Yine de, toplumun hala erkek egemen olduğunu ve eşitliğin belli bir azınlık için geçerli olduğunu düşünüyorum. Dini konularla ilgili olarak, Türkiye'nin Müslüman nüfuslu laik bir ülke olduğunu öğrenmek beni çok şaşırttı. Şüphesiz, bu dersi almadan öncesine oranla,, şimdi Türkiye'yi çok daha Avrupalı görüyorum. Muhtemelen birçok insanın olduğu gibi, bazı ön yargılarım ve Türkiye'nin gerçekliğiyle örtüşmeyen hatalı bazı genellemelerim vardı; aslında ülkeye asıl zarar veren de bu.*
- *Bu ülkenin demokratik, laik vs bir ülkeye dönüşmek için gösterdiği çabayı tanımak istedim. Her ne kadar, kişisel olarak, kullanılan yöntemlerin (fes kullanımının yasaklanması, aşırı milliyetçilik, etnik azınlıkların hiç korunmaması) doğru olduğunu düşünmesem de, İspanya'nın çok daha sonra elde ettiği demokratik bir görünüm kazandı.*
- *Bizi başlangıçta uzak görünen ama aslında bizimkine çok benzeyen bir ülkeye yaklaştırıyor. Ön yargılardan kurtuluyoruz ve bizi “ötekine” karşı daha hoşgörülü yapıyor. Türkiye'ye gitmek ve Türkiye'yi kişisel olarak tanımak için can atıyorum.*
- *Bu ders, beni Türkiye ile yakınlaştırarak, klişelerden ve cahillikten uzaklaşmamı sağladı.*
- *Türkiye ideolojisi, dini, tarihi ve yaşam biçimi bakımlarından farklı pek çok insanı barındıran büyük bir ev olarak özetlenebilir. Aynı zamanda, “Batı'dan ziyade Avrupa'ya yakın batılılaşmış Müslüman” bir ülke. Özellikle, biz İspanyollar için ne olursa olsun yardım edilecek bir ‘kuzen’ gibi.*
- *Bu bilgileri edindikten sonra, bir sonraki amacım Türk halkını tanımaya devam etmek için biraz Türkçe öğrenmek.*
- *Bu ders bana bendekinden çok farklı bir Türkiye vizyonu sağladı. Türkiye ile ilgili vizyonum konusunda bu kadar yanıldığımı bilmiyordum. Bununla beraber, bu ülkeyle ilgili her şey (her ülkede olduğu gibi) olumlu değil. Oraya gidip, Türklerin merak uyandıran hayatlarını birinci elden tanımak istiyorum.*

- *Bazı konuları diğer konulara nazaran daha iyi anladım; çünkü konulara göre farklı versiyonlar var ama bu da kendi fikirlerimi oluşturmamı sağladı.*
- *Bizimkilerden farklı, her ne kadar bu farklılık bazılarının söylemekte ısrarlı olduğu kadar büyük olmasa da, bir toplum türü hakkında çok daha fazla şey öğrenmemi sağladı.*
- *Diğer taraftan İslam, siyasetçileri korkutuyor gibi görünüyor ama tıpkı tüm Basklıların ETA teröristi olmadığı gibi, bu dine mensup bütün insanların aşırı teröristler olduğunu düşünmemek gerekir.*
- *Bu dersi almaya başladığımda Türkiye'nin Müslüman, az gelişmiş, vs. bir ülke olduğunu düşünüyordum. Çünkü İslam ile ilgili her şeyin kötü olduğunu düşünen bir zihniyetimiz var ve bu doğru değil. Geleceğe ve gelişime yönelmiş bir ülke.*
- *Türkiye benim için kadının ezildiği, erkeğin bir şeyleri gönlünden geldiği gibi kurup yıktığı ve insan haklarının iyi okunmayan ıslak kağıtlardan ibaret olduğu bir ülkeydi. Şimdi, her ne kadar korkarak da olsa, bunun yalan olduğunu söyleyebilirim. Korkarak çünkü hala yapılması gerekenler olduğunu biliyorum ama İspanya'dakinden fazla değil. Her eleştiriden önce insanın kendisine bakması gerekir.*
- *Türkiye'de, reformlara rağmen, genel olarak erkek egemen tutucu toplum, kamu alanlarındaki kadın istilasını hoş karşılamıyor. Kadının bağımsızlığı biraz kısa ömürlü: evlenip hamile kalınca çoğu zaman işini, konumunu bırakıyor ve tekrar ailesine odaklanıyor. Günümüzde genel durum biraz daha iyi ama Türkiye'nin belirli (doğu) bölgelerinde kadınlar hala okumuyor; hatta Kürt bölgelerinde, Türkçe de bilmemeleri, başka bir şeye erişimleri olmadan, hayatlarını ailelerine adamalarını zorunlu kılıyor.*
- *Bence Mustafa Kemal Atatürk, ki daha önce kendisi hakkında hiç bir şey bilmediğimi söylemeliyim, tarihin gerçek kahramanlarından biri. Onun sayesinde Türkiye'nin uluslararası sahnede önemli bir rolü var. Bugünün Türkleri, dünyanın bu şahsiyetine çok şey borçlu.*
- *Türkiye'nin eşit derecede kışkırtılan ve nefret edilen bir ülke olduğunu söyleme cesaretini gösteriyorum. Bunun sebebi de tarih boyunca bu duyguları doğurabilecek davranışlarda bulunmuş olmasıdır: kıta kalbinin ortasına gelene kadar Avrupa'yı işgal etmesi, kazanılan cepheler, Atatürk ile bu kadar kısa sürede yaşanan büyük reform...*

2. Türkiye – İspanya İlişkileri

- *Türkiye; İspanya ve aynı zamanda Avrupa Birliği için hayati bir ticari ve stratejik ortak olabileceği için benim görüşüm İspanya ve Türkiye arasındaki ilişkilerin gelecekte güçlenmeye devam edeceğidir. Kültürel olarak, özel bir ilişkimiz var ve bundan faydalanmamız gerekir. Bu iki eski Akdeniz düşmanının orta vadede, herkesin iyiliği için, el ele gideceklerini söyleme cesaretini gösteriyorum.*
- *Türkiye ve İspanya arasında birbirini anlama kapasitesi; söz edilen tarihi özellikler dışında da, "Akdenizcilik", Avrupa'nın bir ucu olma, iklim, beslenme, dünyanın birçok bölgesi için önemli bir muhatap olma (İspanya, Orta ve Güney Amerika; Türkiye, Orta Doğu) gibi benzer özellikler paylaştığımız için başka Avrupa ülkelerine nazaran daha yüksek.*
- *Siyasi açıdan; iki devlet Batı diyebileceğimiz dünya ile İslam Dünyası diyebileceğimiz dünya arasında bir buluşma arayan Medeniyetler İttifakı'nın kaptanlığını üstlendiği için İspanya ve Türkiye'nin hiç olmadıkları kadar yakın olduklarını söyleyebiliriz.*

- *Bugün İspanya ve Türkiye arasındaki ilişkiler ekonomik ve kültürel değiş tokuşa dayalıdır. İspanyol kültürü patlaması, İspanyolcanın dersanelerde ve üniversitelerde en çok talep edilen dillerden biri olan Türkiye’de de yaşandı.*
- *Aynı zamanda, hem İspanya’da hem de Osmanlı İmparatorluğu’nda 18. ve 19. yüzyıllarda ulusun Fransa’dan esinlenen ilerici ve liberal akımları mı takip etmeli yoksa geleneksel tutumunu mu korumalı konularında bir iç bölünme yaşandığının da altını çizmek gerekir.*
- *Kuzey Avrupa güçlerinin hem İspanya’ya hem de Osmanlı İmparatorluğu’na kara bir efsane uydurduğunu ve İspanya’nın bundan epey kısa zaman önce kurtulduğunu, Türkiye’nin ise hala taşıdığını söylemek gerekir. Bu sebeple, İspanya ve Türkiye, daha doğru bir tabirle Osmanlı İmparatorluğu, 20.yüzyılın başına kadar paralel bir tarih yaşadılar diyebiliriz.*
- *Sanırım iki ülke de tarih boyunca birçok medeniyetin geçtiği ve izini bıraktığı bir yarımadada bulunuyor. Osmanlı kıtasal, İspanya denizaşırı olsa da iki ülkenin de imparatorlukları vardı. 15. yüzyılın sonunda ve 16. yüzyılın başında Avrupa’nın en büyük iki gücü oldular ve her seviyede rekabet ettiler. Akdeniz’in kontrolünden “Cesar” unvanına kadar.*
- *Türkiye ve İspanya Avrupa’nın biri Doğu diğeri Batı olmak üzere iki kapısı. İkisi de başka kıtaların birleşme noktası ve daha başka kıtalara ulaşmak için geçiş bölgesi. Günümüzde iki ülke Medeniyetler İttifakı için işbirliği yapıyor, ancak buna rağmen ne İspanyollar ne de Türkler birbirlerini iyi tanıyorlar.*
- *Osmanlı İmparatorluğu ve İspanyol İmparatorluğu arasındaki benzerlikler çok çeşitli. Osmanlı İmparatorluğu Müslüman dünyasının merkezi sayıldı, İspanyol İmparatorluğu da Hıristiyan dünyasının... İnebahtı Savaşı, Venedik Savaşı’nda Fransızlara karşı İspanyolların Türklere desteği, 15. yüzyılda 5. Karl’ın ve “Fatih” unvanlı Padişah’ın Akdeniz için savaşı ve Anadolu’daki Katalanlar gibi bazı buluşmalar yaşadılar.*
- *Her iki ülke de Avrupa Birliği’ne girme isteklerinden dolayı modernleştiler, hatta Türkiye bu yola İspanya’dan çok daha önce başladı ama hala üye değil. Böylelikle geçmişleri birbirine benziyor. İkisi de düzeyli sosyal ilişkilerin öne çıktığı ve dansın önemli bir yer edindiği ülkeler.*
- *Bence vurgulanabilecek bir diğer benzerlik, hem İspanya’nın hem de Türkiye’nin, uzaklıkların dışında, öteden beri güçlü geleneklerinin olması. Hatta bu modern ilerleme ve evrim zamanlarında bile topluma çok bağlı gelenekleri görmek mümkün, özellikle de din yüzünden. Ve İspanya değişmiş olsa da, değişim çok çabuk oldu, ki bu artık öyle değil, ve toplumun bir kesimi hala geri kafalı geleneklere sahip. Türkiye’de olduğu gibi, toplumun bir kesimi laik ve ilerici; diğer bir kesimi ise gelenekçi ve dindar.*

3. Türkiye ve Avrupa Birliği

- *Bence Türkiye hem tarihinden dolayı hem de hakkı olduğu için Avrupa Birliği’nde olmalı. Sorun birçok ülkenin o İslamcı düşüncesi, Kürt sorunu, yoğun genç nüfus da var... Gerçekleştirdikleri tüm bu çabalardan sonra halkın yılması ve belki de Avrupa Birliği’nin onları hak etmedikleri kadar iyi olduklarını düşünmeleri normal. Denemekten ve girişlerinin ertelenmesinden sıkılmış olmalılar.*

- *Türkiye, Avrupa Birliği üyesi olsaydı, Doğu ile ilişkiler çok güçlenirdi. Türkiye'nin iki kıta arasında köprü olduğunu unutmamak gerekir; ne var ki, batılılar doğululuklarını, doğulular da batılılıklarını kabul edemiyor gibi görünüyorlar. Bence son yıllarda İslam, Müslüman ve Arap dünyasına karşı büyüyen bir ret gelişti ve her ne kadar Türkiye yasalarını Avrupa yasal, ceza ve iş kanununa göre değiştirmiş ve laik bir devlet olarak kurulmuş olsa da, Doğu'ya karşı duyguları üstün geliyor.*
- *50 yılı aşkın bir süredir, AB ile çok takdir edildiklerini hissetmedikleri bir ilişkileri var. Bazı hükümet darbelerinin bir anlaşmanın yeşermesine çok yardımcı olmadığı da doğru ama bence Türkiye'nin AB'ye girmesini istemeyen bazı ülkeler var, çünkü söz konusu olan büyük ve güçlü (NATO'daki ikinci ordu) bir ülke ve kendi önemlerini ve güçlerini azaltacak.*
- *Türkiye, Avrupa Birliği'nin bir parçası olan birçok ülkeden (örneğin İspanya) çok daha uzun zamandır müzakereler yürütüyor.*
- *Her ne kadar iki kıtayı ayıran bir boğaz varsa da, söz konusu olan tarihsel olarak Avrupa'ya bağlı, Avrupa tarihinin bir parçası olan bir ülkedir.*
- *Bir diğer engel olan Kıbrıs sorunu, Türkiye bırakılsaydı çoktan çözülmüş olurdu, çünkü açıkçası durumdan yenik çıkan kendisi. Kürt sorununa gelince, var olduğu doğru ama Avrupa'nın başka ülkelerinde de benzer sorunlar var (ETA, IRA).*
- *Çoğunluğunun Müslüman olduğu bir ülke olsa da AB'ye girme hakkına tamamen sahip.*
- *Türkiye ve İspanya arasındaki o tarihi yakınlık, Türkiye'nin AB'ye girmek için İspanya'da sağlam bir müttefik bulmasını mümkün kılabilir ve kıymalıdır.*
- *Türkiye büyük, genç ve eğitilmiş nüfusa sahip güçlü bir ülke ve Yakın Doğu (Suriye ve İsrail arası) olarak adlandırılan bölgeyle iyi ilişkileri var. Bu nedenle AB'ye girişi çok elverişli olurdu. Ancak bazı ülkeler laf cambazlığı yapmayı ve kendi konumlarını ve ayrıcalıklarını korumak için dikkatleri başka yöne çekmeyi tercih ediyorlar. Bence Türkiye daha önceden AB'nin bir parçası olmuş olmalıydı.*
- *Türkiye yıllardır Avrupalı bir tutum sergiliyor ve uluslararası birçok konuda Avrupalı gibi çalışıyor. Olay korkuların bulunması ve temeli olmayan dayanakların sunulması.*
- *Türkiye'nin Eski Sovyet Cumhuriyetleri (Kazakistan, Türkmenistan, vs.) gibi bazı ülkelerde önemli bir söz hakkı var. AB'ye girmesi durumunda, bu söz hakkı ve ayrıcalıklı durumu Avrupa'nın menfaatine olacaktır. Müslüman ülkelerle olan siyasi ilişkilerinden dolayı, mükemmel bir aracı olabileceğinden Avrupa için büyük bir avantaj olurdu. Ülkenin doğusunun, PKK saldırılarıyla, kötü bir durumda olması ve Türkiye'nin AB'ye girmesi durumunda bunun hepimizin sorunu haline geleceği gibi dezavantajlarla karşılaşacağımız da doğru. Her halükarda, Türkiye güçlü bir ülke ve bu yüzden de üye olmasını istemeyen ülkeler var. Bunun sebebi de şimdiki ayrıcalıklı konumlarını kaybetmek istememeleri. İşte bu korku yüzünden sürece engeller koyuyorlar.*
- *Avrupa'nın sürece iyi odaklanmadığı açık. Türkiye, kendi hakkıyla "Katolik" olmayan bir Avrupa'ya ait, Amerika Birleşik Devletleri veya Çin ile rekabet edebilmek ve dünya ekonomisinde söz sahibi olmaya devam etmek için ekonomik anlamda birleşen bu birlik için kilit bir unsur.*

4. Yeni Bir Dünya

- *İspanya gibi ülkelerin üstlenmesi gereken bir sorumluluk var. Bunu söylüyorum çünkü laik ve cumhuriyetçi Türkiye'nin; İspanya'nın tanıdığı gerici, düşük düzeyli ve tamamen Müslüman dünyasında sıkışmış Türkiye ile en ufak bir benzerliğinin olmadığını samimi olarak düşünüyorum.*
- *Avrupa, birlik ve (özellikle) azınlıkların kabulü dersleri veriyor gibi ama başkalarının uyması için kendisinin uygulamadığı kurallar koyduğu gözlemleniyor. Bu durumun en açık örneklerinden biri de; Avrupa, Avrupa Birliği'ne entegrasyonu için bu birliği yansıtmamanın olumlu olduğunu söylediği için azınlıkların entegrasyonu için bir dizi önlem alan Türkiye'nin durumu. Özet olarak, bugün ret ve yabancı düşmanlığı varken Avrupa, bir birlik ve kabul edilirlilik yansıtmaya çalışıyor. Kendisi bile uymazken, herkese bir teori uygulamaya çalışıyor.*
- *Bence Türkiye; dünyanın, özellikle de Avrupa'nın karşısına her türlü şirket için, enerji ve ulaşım altyapıları gibi sektörlerde kârın yüksek olabileceği her türlü iş ve yatırım fırsatı olarak çıkıyor.*
- *Değişimin anahtarını elinde tutan, şimdiki gençlik. Düşünme şeklinde kökten değişikliği başarması gereken onlar. Bu değişikliğin %90'ı başarılı olmuş olsa da, hala kadınların türban ile örtünmesi, kocası ve ailesine karşı saygılı davranması gerektiğini savunan İslamcı kesimler arasında sorunlar var. Gençlerin çoğunluğu böyle düşünmüyor, bu da toplumun batıya ve kadın-erkek eşitliğine doğru açılmasını kolaylaştırıyor.*
- *Sanırım her geçen gün Türkiye'ye turizm amaçlı giden İspanyol sayısı artıyor; bu da kültürlerin kaynaşmasını ve insanların, bir ulusa halkın çoğunluğunun inandığı dini değil de o ülkenin geçirdiği evrimi değerlendirerek bakmayı ve Türkler hakkında kendilerine ait fikirlerinin olmasını sağlıyor. Aksi takdirde, İspanyolları ellerinde tespihleriyle, Avrupa'da haclı seferleri yaparken görürlerdi ama durum öyle değil. Burada Türkiye'ye ve laik bir sistemin kurulmasına odaklanmamız gerekir. İnsanlar evlerinde kendilerini istedikleri dine adanabilir.*
- *Bu ders bana iletişim araçları aracılığıyla içselleştirilen bazı kalıplardan kurtulmamı sağladı. Bu araçlar, bize Türkiye ile ilgili gerçekle bağdaşmayan, tamamen hayali bir görüntü sunuyordu. Bize her zaman, gerçek olmadığı halde aşırı tutucu İslam'a – sadece İslam dinine inanan bir halk oldukları için- yakın bir ülke imajı yansıttılar. Kafada oluşan soru şu: Bütün bunların ardındaki çıkar ne? Ve bunların arkasındakiler kim? Hep o "ötekine" karşı gerçekleştirilen şiddeti haklı çıkarmayı ve meşru kılmayı destekleyen –gereksiz tekrardan ibaret, bir tek ve sadece kendini haklı çıkarmak için yaratılan bir sistem- dışlayıcı politikalar yürütmek amacıyla "biz" ve "onlar" arasında hayali engeller inşa ediyoruz.*
- *Dışlamaların veya hiç bir ön yargının olmadığı (bu düşünceyi özetleyen kavram karşılıklı saygı çerçevesindeki hoşgörüdür), herkesin kendine ait bir yerinin olduğu yeni bir proje kurabilmek için o çelişkili sınıflandırmaları (doğu/batı, biz/siz, kamu/özel, kuzey/güney, olmak/gibi görünmek, doğal/yapay) yıkmak gerekli. Bu, bir gün bizi post modern bir dünya birleşmesine götürecektir (umarım).*
- *Aslında yüzeysel olarak bildiğimiz ama değer yargıları kurduğumuz bir konu hakkında daha fazla bilgi; farklı, daha kişisel, ilişkilerin kurulduğu daha yakın bir dünyayla bağdaştırılan daha derin bir incelemeye dayanan bir bakış yaratıyor.*

Türkiye Nedir ile ilgili tekrarlanan yeni fikirler arasında Müslüman olmanın olumsuz bir şey olmaması gerektiği fikrini görüyoruz. Bu noktada, bir öğrenci hemen kendi çevresiyle ilişki kurdu: bütün Müslümanlar terörist değiller tıpkı bütün Baskların ETA yanlısı olmadığı gibi.

Erkek egemenliği veya azınlıkların rolü gibi konularla ilgili hâlâ yapılması gerekenler var. Aynı zamanda kültür çeşitliliği, üniversite sayısı ile gençlerin eğitim düzeyi ve Müslüman bir ülkenin laikliği şaşırtıyor. Mustafa Kemal Atatürk ile ilgili olarak da çoğunluğu için bilinmeyen biri diyebiliriz. “*Bugünün Türkleri, dünin bu şahsiyetine çok şey borçlu*” cümlesi de çok manalı.

Keşfedilen o yeni Türkiye, o “kuzen”i, dilini, “merak uyandıran” yaşamını öğrenme isteği ve ilk elden tanıma isteği uyandırıyor.

İspanya ve Türkiye ilişkileri konusunda ise; Akdeniz’de düşmanlar, “kara efsane”ye bağlılık, ilericiler ve tutucular arasındaki bölünme, ikisinin de farklı medeniyetlerin toprakları olması, imparatorluk oluşturmuş olmaları, Müslüman ve Hristiyan dünyalarının merkezi olmuş olmaları, Avrupa’nın kapıları olmaları, son zamanlarda Avrupa’ya ait olabilmek için bir modernleşme gerçekleştirmiş olmaları gibi sonu gelmeyen benzerlikler geliştiriliyor.

Bilinmese de paylaşılan tüm ortak geçmişimiz, “samimi” ve dans gibi ortak eğlencelere sahip iki toplum arasında halihazırda daha fazla anlayış kapasitesine sahip olduğumuzu gösteriyor. Bu da iki ülkenin şu anda Medeniyetler İttifakı’nın kaptanlığını üstlenmesini anlamlı kılıyor.

Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne girişiyle ilgili olarak, Türklerin çok uzun süredir üyelik için beklediği; ülkede hükümet darbeleri veya azınlıkların durumu gibi sorunlar yaşanmış olsa da, Türklerin İslamcılık’ı getirecekleri ve hiç bir zaman parçası olmadıkları bir Avrupa’ya dahil olacakları gibi üyeliği reddetme gerekçelerin ardında önem ve güç kaybetme korkusu duyan ülkelerin olması gibi daha karanlık ama gerçek sebeplerin yattığı; tüm bunlar düşünüldüğünde Türk halkının Avrupa’ya karşı yılgınlığının ve hatta düşmanlığının normal olduğu görüşü tekrarlanıyor.

Öğrenciler Türkiye’nin üyeliğinin gerçekleşmesi durumunda Avrupa için oluşacak avantajlar arasında; Türkiye’nin eski Sovyetler Birliği’nden gelen bazı ülkelerde (Kazakistan, Türkmenistan gibi) daha fazla söz sahibi olacağı ve bölgedeki birçok sorunda aracılık rolü üstlenerek Doğu ile ilişkilerin güçlenmesine katkıda bulunacağını sıralıyor. Sonuç olarak Türkiye Avrupa’nın doğal bir parçası olmasına rağmen Doğu’ya karşı olumsuz duygular ve bazı ülkelerin çıkarlarını ve konumlarını koruma isteği öne çıktığı için Avrupa’nın sürece iyi odaklanamamasından bahsediliyor ve bunun bir sonucu olarak da Avrupa Birliği’nin dünya ekonomisinde söz sahibi olmayı kaybedebileceği ve Amerika Birleşik Devletleri veya Çin’in rakibi konumunu yitirebileceği sonucuna varılıyor.

Son olarak, gelecek hakkında konuşurken öğrenciler Türkiye’yi daha iyi tanıyabilmek için bir çaba sarf etmek gerektiğini düşünüyorlar. Kendi içinde “öteki”ne karşı ret ve yabancı düşmanlığı varken, Avrupa’nın bir vicdan muhakemesi yapıp daha az birlik ve azınlıkların kabulü dersi vermesi gerektiğini söylüyorlar. Değişimin anahtarının gençlerde olduğunu, birbirini tanımanın hoşgörüyü doğuracağını düşünüyorlar. Bunu görmeyi ben de isterim.

GÜNEY SİBİRYA'DAKİ GÖK TÜRK RUNİK YAZITLARINDA ADLARI GEÇEN KİŞİLERİN HAYATLARI VE KAHRAMANLIKLARI HAKKINDAKİ TARİHİ BİLGİLER

Dmitriy D. VASİLYEV

Günümüzde Gök Türk runik yazıtlarının kaynak bilgisi ve tekstoloji açısından araştırılmasıyla ilgili sorunlar, çoğu halde şimdiye kadar bilinen Gök Türk yazıt fonunun tamamıyla bilimsel devreye sokulmuş olmamasından ve tüm bu yazıtların yerli yazılı kaynak derlemesi şeklinde araştırılması için imkânların bulunmamasından ortaya çıkmaktadır. Diyebiliriz ki, Türk runoloji alanındaki hiç bir uzman, bugüne kadar keşfedilmiş runik yazıtların tam listesine ve runik ve runvari metinlerin tamamını karşılaştırarak tahlil etmek için imkânlara sahip değildir.

Tarih bilimi için hazırlanan modern formalizasyon metotları, hipertekst veri tabanının veya tüm bilinen yazıtların elektronik kataloğunun oluşturulması yardımıyla bu sorunu çözebilir. Minusinsk, Abakan, Krasnoyarsk, Kızıl ve Gorno-Altaysk şehirlerindeki müzelerde bulunan yaklaşık olarak 100 Türk runik yazıtının ve ilk inşa edildiği yerlerde kalan 50 kadar anıtın araştırılması temelinde hazırlanan mevcut hipertekst veri tabanı böyle bir elektronik katalog için esas olarak hizmet edebilir.

Katalogta ilk veri tabanı çerçevesinde aşağıdaki enformasyon sahalarını oluşturan enformasyon blokları şekillendirilmiştir:

1. Standart katalog sahası: Söz konusu sahada; yazıtın adı, tipi, ebatları ve malzemesi hakkında, yazıtı bulan araştırmacı ve buluşla ilgili hususlar hakkında, yazıtın bugün bulunduğu yer ve yazıt yayımlanmış olursa yayımlanması hakkında bilgiler toplanır.

2. Enformasyon sahası: Bu saha, yazıtların elektronik kopyalarından ibarettir. Türk runik yazıtlarının elektronik kopyalarının hazırlanmasında, bu yazıtların yüz yılı aşan bir dönemde kaynak olarak araştırılması sırasında edinilen tecrübe dikkate alınmıştır. Bir tekstin veya bir tekst kısmının okunuşu için çeşitli araştırmacıların çok sayıda teklif ettikleri varyantlar açısından, kopyaların elektronik şekilde hazırlanmasında hipertekstin çok katlı olması gerekiyordu. Bu nedenle Türk runik yazıtlarının elektronik kopyalarını yaptığımızda katalogta her yazıtın araştırılmasına ilişkin bir tarihçeyi vermeye çabaladık. Bu sahada; yazıtın ilk bulunduğu yerin görünüşü, arkeolojik kazıların planı, anıtın müzedeki genel görünüşü, metnin genel görünüşü, bir araştırmacının metnin belli bir kısmını titizlikle inceleyebilmesi için metnin büyütülmüş görünüşü ve son olarak grafik rekonstrüksiyon verilmektedir. Şunu da kaydetmek gerekir ki; elektronik kopyalar sadece yüksek kaliteli fotoğraflar veya direkt olarak orijinalerden yapılan faksimile kopyalar vasıtasıyla yapılabilir. Arkeolojik şemalar ve grafik rekonstrüksiyonlar, çeşitli araştırmacılara ait arşiv fonlarından yararlanarak gerçekleştirilmiştir.

3. Enformasyon sahasına geçici olarak “Yorum sahası” adını verdik. Bu sahada yazıtların bilimsel açıdan araştırılmasının sonuçları yer almaktadır. Bu durumda çok katlı hipertekst, çeşitli araştırmacılar tarafından farklı şekillerde yorumlanan metin kısımlarının bulunması ve yine çeşitli araştırmacıların önerdikleri tarih varyantları için kullanılmaktadır.

Ayrıca bu sahada; yazıtın keşfi, arkeolojik kazılar veya metnin araştırılması ile ilgili hususlar da yer almaktadır.

Sözü geçen üç saha, yazıtın bir katalogda bulunması için gereken tüm tanımını verir ve etraflı tarihsel ve filolojik araştırma için imkân sağlar. Aynı zamanda dikkatinizi şu hususa çekmek gerekir: Son yıllarda Türk runları ile ilgili olarak yapılan araştırmaların gösterdiği gibi, en enteresan sonuçlar, bir yazıtın değil, herhangi bir belirti ile birleşen bir grup yazıtın incelenmesinden elde edilir.

Gök Türk mezar metinlerinin aynı zamanda ve aynı arazide yaratılan bir grup tarihî kaynak olarak araştırılmasına seyrek rastlanmaktadır. Çoğu halde, bir iki yazıttan belli bir gelişme hakkındaki bilgi alınıyor ve başka dillerde yazılan haberlerle karşılaştırılıyordu. Böylece enformasyonun büyük bir kısmı, kaynak olarak uzmanlar tarafından yorumlanmıyordu. Bu durum Gök Türk mezar metinlerinin kısa olması ve birçok metnin güvenilir şekilde tercüme edilmemesi sonucunda çetinleşiyordu.

Yenisey mezar yazıtlarının arazide yapılan arkeografik araştırması, hangi yazıtların birbirine yakın bölgelerde bulunduğunu ve bu açıdan gruplarla birleştirilebildiğini belirlemeye imkân vermiştir. Bu mezar yazıtlarının tekstolojik incelenmesi böyle bir entegrasyon için ek esaslar sağlamıştır. Bir grup içinde, gerek bir kişinin ve onun milletinin hayatındaki gelişmeleri anlatan uzun mezar yazıtları, gerekse sadece bir isim ve bir damgadan oluşan kısa yazıtlar da yer almıştır.

Gök Türk mezar yazıtlarının çoğunda kullanılan kalıplar, şu veya bu yazıtın kahramanının kimliğine ait bilgilerin bir sistem hâline getirilmesi için imkân sağlamıştır. Uzunluk açısından farklı olan mezar yazıtlarının içerikleri aşağıdaki şemaya göre incelenmiştir:

- Yazıt kahramanının adı (kişisel, kahramanlık için verilen veya görevine bağlı resmi adı);
- Kahramanın ad değiştirme, yakınlarının veya kendisinin öldüğü anda ya da bir kahramanlık yaptığı andaki yaşı;
- Metinde kaydedilen sosyal karakteristikler, miras olarak alınan veya elde edilen unvan;
- Kahramanın bir soya ait olması, metinde geçen diğer etnik isimler (düşmanları, müttefikleri, akrabalık ilişkilerini kuran etnik gruplar);
- Metinde anılan coğrafik isimler ve diğer coğrafik işaretler;
- Yazıt kahramanının yararlıkları;
- Soy damgası.

Yukarıda açıklanan şemayı kullanarak, yüzden fazla yazıtı sistem hâline getirdik. Aşağıda bazı örnekler verilmektedir.

E 108 yazıtı

Altay'ın oğlu Begü

Bey, Oyuk ve Egük-Oyuk vadilerinin hükümdarı

Oyuk (Uyuk) nehrinin vadisi

Savaş seferlerinde bol mal elde etmiş, şahsen 15 düşman asker öldürmüş, kendisi de galiba öldürülmüştü.

Damga

E 3 yazıtı

(Üçin) Külüg Tirig

Altmış üç yaşında vefat etmiştir.

Bir hanın hizmetinde bulunmuş, 50 altın tokayla süslenmiş kuşağa sahipti (askerî rütbe ve unvanı gösteren bir belirti), altı bin atın sahibiydi, han tarafından ödüllendirilmişti, alp ve erlerin komutanıymış, iktidarı altında basit halk (kara budun) da varmış.

Kendi milleti olarak Tülberleri belirtir.

Egük-Katun (Uyuk) böge ve nehrinin sahibiymiş.

Kağanat hükümdarlarına (Tengri El) hizmet etmiş.

Damga

E 11 yazıtı

Törü-Apa (“Yasa Babası”)

15 yaşındayken Çin İmparatoru, sarayına eğitim ve öğretim için onurlu rehin olarak gönderilmiş, 67 yaşında gurbette ölmüştü.

Rütbesi “iç erki” imiş.

E 59 yazıtı

“Inal Ögâ” ünvanına sahip beyin oğlu Külüg Yıgin.

Düşmanlarla savaşarak 27 yaşındayken öldürülmüştür.

Soylu asker, hükümdarın halefiymiş.

Kahramanın soyuyla bağlı olmayarak Tokuz Tatar milletinin ismi geçer. En büyük ihtimalle kahraman Tokuz Tatarlarla savaşarak ölmüştü.

Bir “kahramanlık adını” kazanmış, düşmanla mücadelede hayatını vermiş, akrabalarla ilişkileri iyi imiş.

Damga.

E 10 yazıtı

Bir soyun başında bulunan bey, bayrak ve altın kemer sahibiymiş, büyük at ve koyun sürüleri varmış. Han’a özenle hizmet ederek, “erki” (galiba, “iç erki”, yani iç hizmet”) ünvanını elde etmişti. Bir düşman müfrezesinin ana topraklarını ve akrabalarını savunmuş ve eşit olmayan bir çatışmada (“sekize karşı yüz kişi”) hayatını yitirmişti. “Körtle Han’ın bayrağı altında altın kuşak bağlamıştı. Bir beye layık metanetle, bayrak sahibi Külüg-Tok-Bögüt Han’ın teveccühü sayesinde erki ünvanına kavuşmuştu”.

Soy yasalarını (törü) bilir ve haleflere bu yasaları takip etmeyi varis edermiş. Ayrıca, yazıtta kahramanın iktidarda bulunduğu dönemde soyunun refah içinde yaşadığı, kahramanın da kağanat için çok iyi şeyler yaptığı bildirilmektedir.

E 1 yazıtı

El Toğan Tutuk.

60 yaşında ölmüştü.

Tutuk, Elçi ve 6 soyun (bag’ın) beyi olmuştu.

Altı bag ittifakının başına gelip Kağanat hükümdarlarına (“tengri elimke” – gök devletime) elçi olarak gönderilmişti.

Damga.

E 14 yazıtı

Elçi Çor – Küç-Bars.

Reşitlik yaşına girmiş, oğlu varmış.

Soylu asker, belki bir bey. Adı, elçiliklere katılımını veya elçilerle akrabalığı olmasını gösterir. Ulug Şad’ın hizmetinde bulunmuştu.

Damga.

E 44 yazıtı

Arslan-Külüg-Tirig'in oğlu Külüg-Togan.

40 yaşındayken savaşta öldürülmüştür.

Soybaşı, komutan, Han'a tabiymiş.

Bakanlık ettiği soyun adı "öz kümül" imiş.

Düşmanlarla savaşarak metanet göstermiş, dokuz düşmanı öldürmüş, Kağanatın birleşmiş ordusunun harekâtlarına katılmıştı.

Damga.

12 E yazıtı

Çocuk-Böri-sangun.

Bir işlenen tarlanın sahibiymiş, galiba, bir hanıma (katun) bağlıymış; sözkonusu hanım onun teyzesiymiş.

Damga.

E 100 yazıtı

Yazıt, büyük bir ihtimalle, beyine özveriyle hizmet eden, çok mütevazı bir askerin onuruna düzenlenmiştir. Altı Az Soyu birliği ("Altı Az Budun") kökenliymiş; yazıtta milletine sadakati vurgulanmaktadır.

Damga.

Yenisey mezar yazıtlarının özellikle birbirine nispeten yakın yerlerde bulunan anıtlar üzerinde yazılan yazıtların, söz konusu şemaya göre araştırılması, onlarca metindeki kişisel bilgi bloklarının karşılaştırılmasına imkân vermiştir. Tahlilin ilk aşamasında, mezar yazıtlarında bahse konu olan kişiler arasındaki akrabalık ilişkilerini, aynı araziye kapsayan emlağı, miras edilen unvanı, damgayı ve mülkü gösteren yazıt grupları belirlenmiştir. Anıtın kurulduğu yerin, bir grubu oluşturan diğer anıtlara yakın bulunması ve mümkün olduğu hallerde anıtların yapılış sırası da dikkate alınmıştır.

Bazı hallerde bir gruba giren çeşitli mezar yazıtlarındaki bilgilerin karşılaştırılması sayesinde bölgedeki tarihsel gelişmeler daha net sıralanabilmiş, ayrı ayrı soylara ait araziler ve bu arazilerin sınırlarının değişmesiyle veraset hatları belirlenebilmiştir. Mezar taşları üzerine anma yazıtlarının yapılmasına ilişkin gelenek, bölgede yaklaşık olarak yüz elli yıl boyunca devam ederek askerî, soy ve kavim hiyerarşisini yansıtmıştır. Belli bir yere bağlanan Yenisey yazıt gruplarındaki metinlerin kıyaslanması, yazıt kahramanlarının soy ve toplum içindeki bağlarını net bir şekilde göstermektedir. Böylece Türk İmparatorluğu'nun sınır bölgelerinde yaşayan asilzadelerin jenealojileri de belli derecede ihya edilebilir.

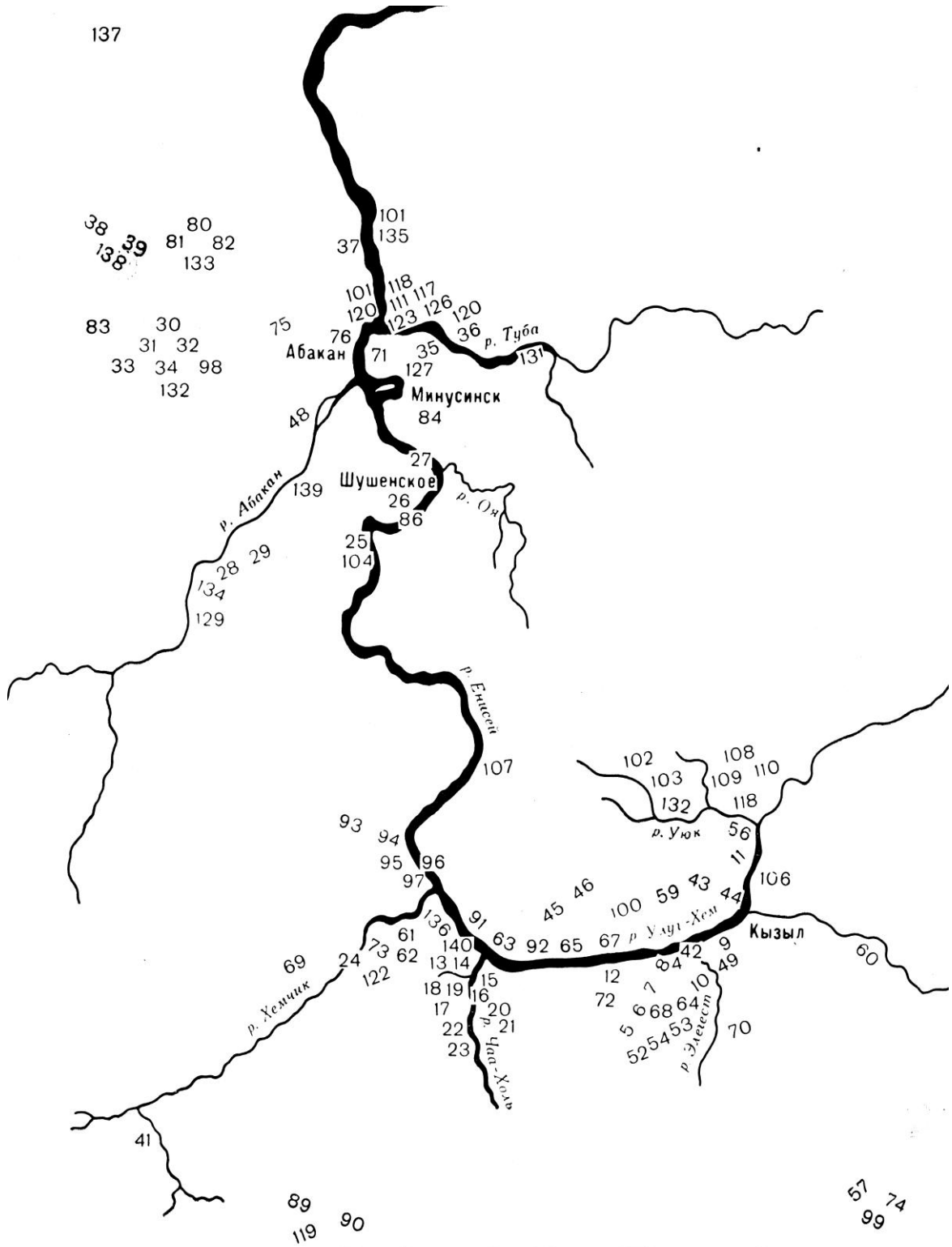
Erken Ortaçağ dönemi göçebe devletlerinin tarihçesi, genel olarak yabancı dillerde yazılmış kaynaklardan bilinir. Bu nedenle söz konusu halkların tarihçesinde ayrı ayrı kişiler hakkında değil, sadece yüksek devlet yetkilileri hakkında bilgiler vardır. İmparatorluğun sınır bölgelerinde toprak sahibi soylularla ilgili bilgi ise yabancı dillerde yazılan kaynaklarda hemen hemen yoktur.

Enformasyonun elektronik katalog şeklinde bir sistem haline getirilmesi sayesinde elde edilen ilk sonuçlar bile, ayrı ayrı yazıtlar arasındaki bağların belirlenmesine ve geleneksel kaynak araştırma metodlarıyla ortaya çıkarılamayan bazı verilerin bulunmasına imkân vermiştir. Örneğin, Güney Sibirya'da bulunan Gök Türk yazıtlarının kahramanları arasındaki jenealojik bağlar belirlenebilmiştir. Böylece, Sayan ve Altay dağlarındaki mezar yazıtlarında bahse konu olan

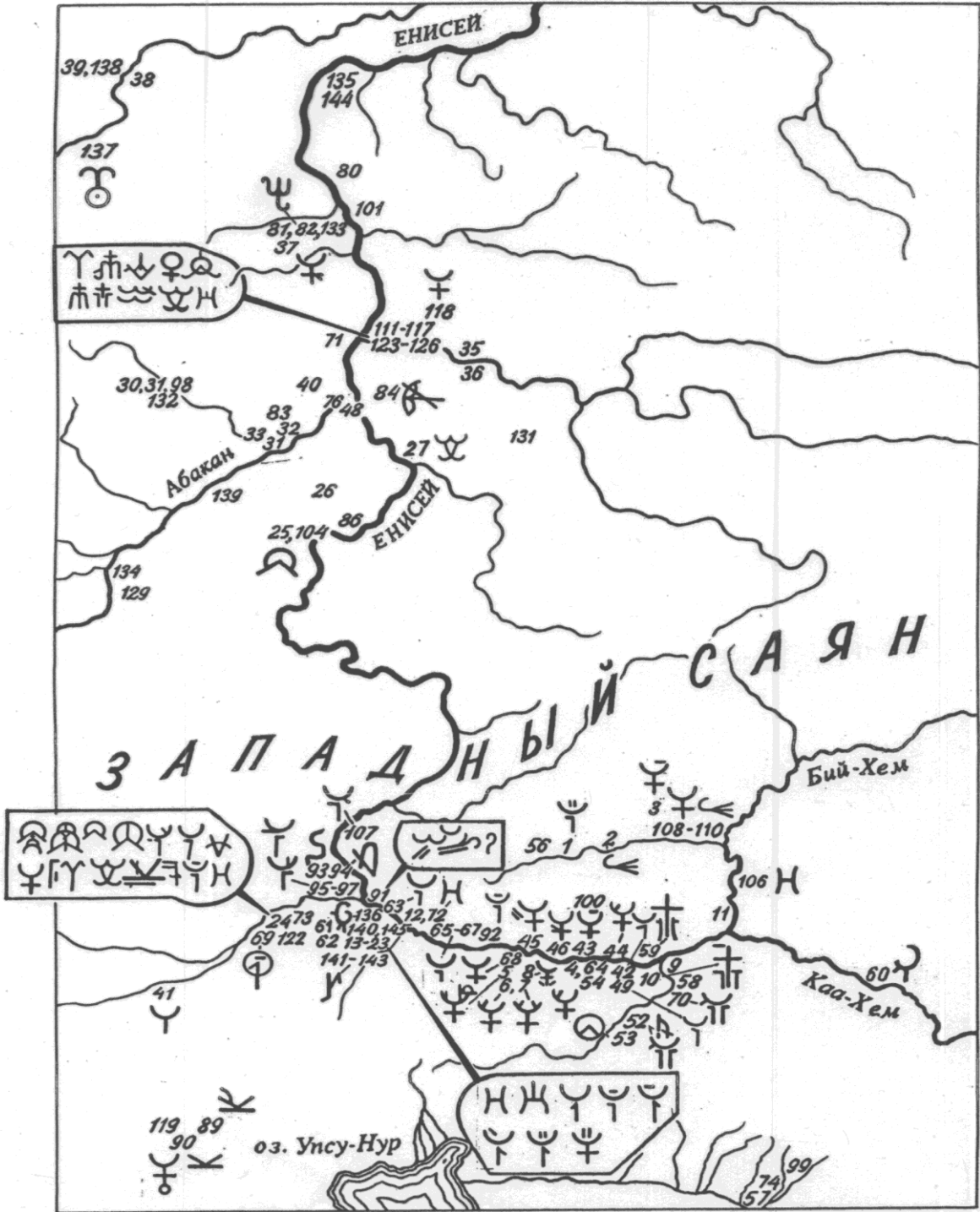
kişilerin, Türk Kağanatı'nın siyasal tarihçesinde yer alan gelişmelerinde oynadıkları gerçek roller anlaşılmalıdır.

Yenisey havzasında, Sayan ve Altay dağlarında bulunan Gök Türk Runik yazıtları, uzunlukları bakımından Türk Kağanlarının hayatlarını ve faaliyetlerini anlatan Orhun metinlerinden çok daha kısadırlar. Ancak buna rağmen, sayısı 250'ye yaklaştığından dolayı, söz konusu yazıtların anılan geniş coğrafyada buldukları yerlerin arkeolojik haritasına bakarak, karşılaştırmalı araştırılması mümkündür. Böyle bir araştırma sırasında soy damgaları ve Gök Türk zamanından kalan, kaya üzerindeki resimler ek kaynak olarak değerlendiriliyor.

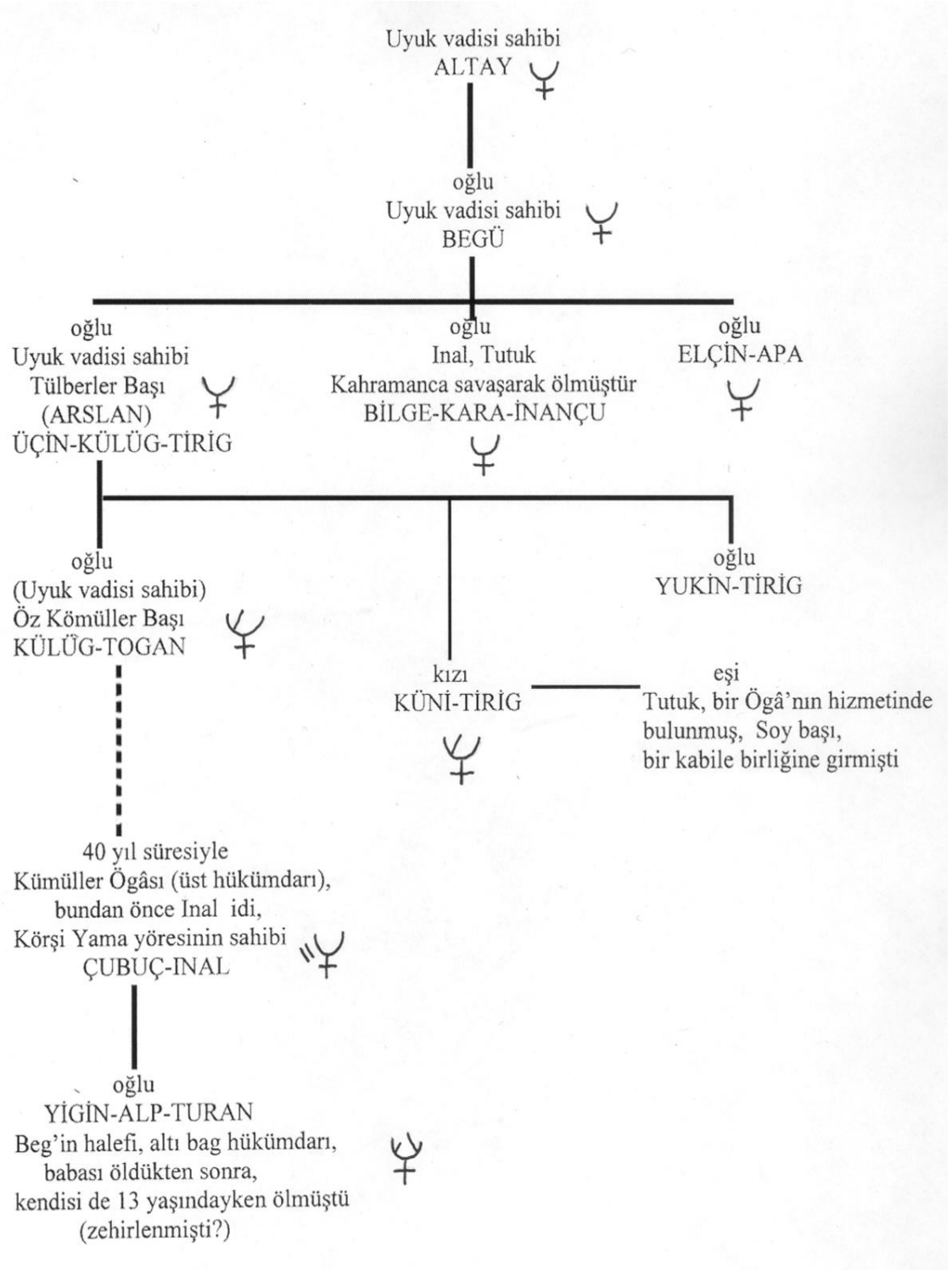
Yıllarca süren saha araştırmaları sonucunda; Yukarı Yenisey havzasında (şimdiki Tuva ve Hakasya'da) ve Dağlık Altaylar'da (şimdiki Altay Cumhuriyeti'nde) yaşayan ve İkinci Türk Kağanlığı'na giren Türk kavimlerinin sahip oldukları soy topraklarının sınırlarını yaklaşık olarak belirleyebildik. Yenisey kıyılarındaki Gök Türk yazıtları, arkeolojik objeler, damgalar ve Gök Türk zamanına ait resimlerin buldukları tapınak yerleri, kaynak ve tekstolojik veri tabanı şeklinde toplanmıştır. Bunların birbirini tamamlaması sayesinde; Beg, Başbuğ ve Kağan soyundan olmayan kişilerin şecerelerini ihya etme, savaş seferlerini, elçilerin yollarını izleme, meydan muharebelerinin yerlerini ve otlak topraklarını belirleme imkânı doğmuştur. Bundan başka, detaylı tahlil sonucunda, göçebe toplumunda sosyal hareketlilikle ilgili süreçler ve bu hareketliliğin Türk Kağanlığı'ndaki özellikleri izlenebilmiştir.

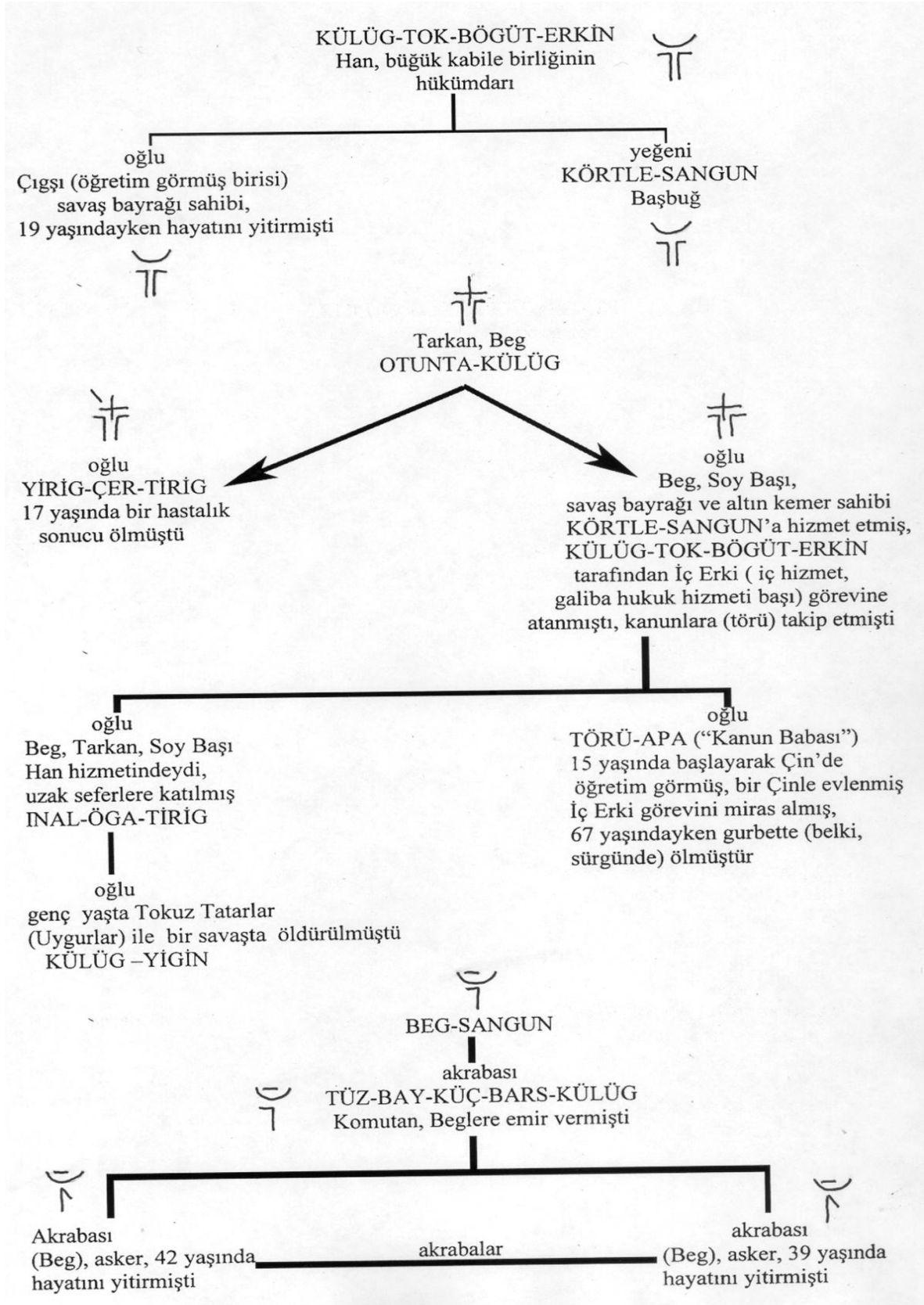

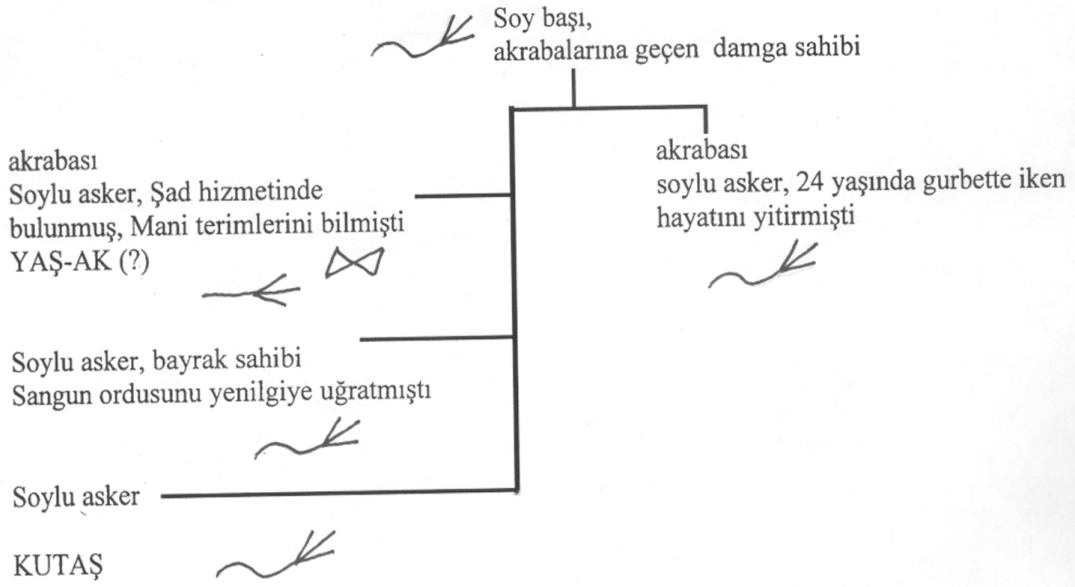
Yenisey havzasındaki Gök Türk yazıtları

Yenisey havzasındaki Gök Türk anıtlarında ve soy yaylalarının kayalarında bulunan soy damgaları

TÜRKLÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI İÇİN BİR VERİ TABANI ÖNERİSİ: TBAVT

Haydar YALÇIN

Mikail CENGİZ

1. Kapsam

Veri tabanı türleri nelerdir?

Ülkemizdeki Açık erişim çalışmaları

TBAVT Neden gereklidir?

Amaç ve Hedefler

Kısa Vadeli Hedefler

Uzun Vadeli Hedefler

Beklenen Faydalar

2. Veri Tabanı Nedir?

Bilimsel çalışmaların bir araya toplandığı ve araştırmacıların hizmetine sunulduğu iki tür veri tabanından bahsetmek mümkündür;

- a. **Bibliyografik Veri Tabanları:** Bilimsel çalışmaların/araştırmaların tanımlayıcı bilgilerinin (yazar, eser adı, yayım yılı, yayın adı vb.) verildiği veri tabanlarıdır. MLA, Scopus, SSCI ve A&HCI bunlara örnek verilebilir.
- b. **Tam Metin Veri Tabanları:** Bilimsel çalışmaların/araştırmaların tanımlayıcı bilgilerinin (yazar, eser adı, yayım yılı, yayın adı vb.) yanı sıra çalışmanın tam metnine erişim imkanı sağlayan veri tabanlarıdır. ScienceDirect, EBSCO, ULAKBİM SBVT

3. Veri Tabanı Türleri Nelerdir?

Açık erişimin bilimsel araştırma sürecindeki olumlu etkisinin araştırıldığı birçok çalışma (Antelman, 2004; Brody & Harnad, 2004; Brody et al., 2004; Eysenbach, 2006; Hajjem, Harnad, & Gingras, 2006) bulunmaktadır. Açık erişim, “bilimsel yayınlara “*ücretsiz erişim*”; “*eserin tam bir sürümünün. . . açık erişime, sınırsız dağıtımına, birlikte çalışabilirliğe (interoperability) ve uzun dönemli arşivlemeye olanak sağlamak için . . . en azından bir çevrimiçi arşivde depolanması*” anlamına gelmektedir (Tonta, 2006, s. 2). Açık erişim, daha çok kamu kaynaklarının kullanıldığı araştırmalar sonucunda ulaşılan bilgilere erişim için yine kamu kaynakları tarafından sağlanan bütçelerin harcanması gerekliliğinden ortaya çıkmıştır. Bu konudaki farkındalığın ortaya çıkması, açık erişimle ilgili çalışmalar yön ve hız veren çeşitli bildirelerin yayımlanmasını sağlamıştır. Bu bildirelerin bazıları şunlardır;

- Budapeşte Açık Erişim Girişimi - 14 Şubat 2002
- Bethesda Açık Erişim Yayıncılığı Bildirgesi - 20 Haziran 2003.
- Berlin Fen Bilimleri ve İnsani Bilimlerde Bilgiye Açık Erişim Bildirgesi - 22 Ekim 2003.
- BM Bilgi Toplumu Dünya Doruk Toplantısı Bildirgesi - 12 Aralık 2003.
- Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) Kamu Destekli Araştırma Verilerine Erişim Bildirgesi - 30 Ocak 2004. (Türkiye de dâhil 34 ülke tarafından imzalandı. Eylül

Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu

3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2010, 911-917

2005’de OECD sadece araştırma verilerinin değil, literatürün de açık erişime dahil edilmesi kararlaştırıldı.)

- IFLA Bilimsel Literatüre ve Araştırma Dokümantasyonuna Açık Erişim Bildirgesi - 24 Şubat 2004.

Bu bildirgeler sonucunda açık erişim konusunda yapılan çalışmalarda artış gözlenmiştir. Yapılan çalışmalar, açık erişim yoluyla erişime açılan makalelerin daha çok atıf aldığını(Lawrence, 2001), buna bağlı olarak da araştırmalardan üretilen yayınların yeni bilimsel araştırmaları tetikleme süresini kısalttığını söylemek mümkündür. Bilimsel bir çalışmanın akademik anlamda etkisi, aldığı atıf sayısı ile ölçülmektedir. Açık erişim yöntemiyle erişime açılan makalelerin daha yüksek atıf aldığı düşünüldüğünde bu yöntemin bilimsel etkiye, görülebilirliğe olumlu katkı sağladığı söylenebilir.

4. Ülkemizdeki Açık Erişim Çalışmaları

Hacettepe Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümünde 2004/2005 bahar döneminde açılan bir doktora dersi çerçevesinde ilk deneysel açık erişim arşivi geliştirilmiştir. İlk aşamada deneysel arşive Bölümde yapılan yüksek lisans ve doktora tezleri ile öğretim üyelerinin yayınları yüklenmiştir. Bu yayınların Dublin Core standardına göre dizin bilgileri hazırlanmış ve deneysel arşiv Açık Arşivler Girişimi Kütüğüne (OAI Registry) kaydedilmiştir.

ANKOS bünyesinde AE ve kurumsal arşivler konusunda yapılan çalışmalara ilişkin üye kurumları bilgilendirmek amacıyla Şubat 2006 tarihinde “Açık Erişim ve Kurumsal Arşivler Çalışma Grubu” oluşturulmuştur. Bu grubun temel misyonu “Açık Erişim ve Kurumsal Arşivler konusunda Türkiye’de bilgi profesyonelleri arasında farkındalık yaratmak” olarak bildirilmiştir. “Açık Erişim Dünyasından” adlı yayın ANKOS Açık Erişim ve Kurumsal Arşivler Çalışma Grubu’nun haber kanalı olarak açık erişim ile ilgili gelişmeleri duyurmak için kullanılmıştır (Afzali, 2009, ss. 43-44).

5. TBAVT Neden Gereklidir?

Bilindiği gibi Batıda Türklük bilimi çalışmaları kurumsal anlamda 18. Yüzyıla kadar uzanır. Osmanlı’nın son dönemlerinde yapılan bireysel çalışmaları bir kenara bırakırsak Türkolojinin kurumlaşması 1924 yılında kurulan İstanbul Üniversitesine bağlı Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ile ancak gerçekleşebilmiştir. Modern Türkiye’nin kuruluşunda Türklük Bilimine gösterilen önem birçok kurumun oluşturulması ile gösterilmiştir. Bu bağlamda 1931 yılında Türk Tarih Kurumu, 1932 yılında Türk Dil Kurumu kurulmuştur. Bu kurumların alanda yaptıkları önemli çalışma ve katkılar Türklük Bilimi çalışmalarının Türkiye’de artmasında rol oynar.

Günümüzde Türklük Biliminin merkezi olarak Türkiye gösterilmektedir. Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Atatürk Araştırma Merkezi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Üniversitelere bağlı Türkiyat Araştırmaları Enstitüleri ve Merkezleri, Türklük Bilimi içerisinde değerlendirilebilecek birçok bölüm vb. ile alanın altı dallarında birçok yayın, araştırma, proje çalışmaları yürütülmektedir. Neredeyse her üniversitede Türk Dili ve Edebiyatı, Tarih, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği, Türkçe Öğretmenliği vb. bölümleri bulunmaktadır. Bu kurum ve kuruluşların yanında üniversite bölümleri ile bu kuruluşların toplam sayısı üç yüzü aşmaktadır. Bunların yanı sıra Türklük biliminin “Türklerle ilgili her şey” tanımından hareketle gerek çeşitli kurumların gerekse de üniversitelerin farklı bölümlerinde farklı bilim dallarında araştırma yapılan bilim merkezleri de dikkate alındığında bu sayı bir hayli artmaktadır.

Bu bağlamda Türklük bilimi alanında birçok yayın yapılmaktadır. Ancak bilgi teknolojileri kullanımında dağınık bir yapı bulunmaktadır. TBAVT önerisi bu dağınık yapıyı tek bir elde toplama düşüncesinden hareketle yapılan çalışmaların hızlı bir şekilde araştırmacıların kullanımına sunmayı hedeflemektedir.

Türkiye’de alanda yapılan çalışmalar farklı kurum ve kuruluşların bünyesinde ya da destekleri ile çıkan süreli yayınlardır. Bu süreli yayınlar arasında *TDK-Belleten, Belgeler, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Türk Dili, TTK-Belleten, TKAE-Türk Kültürü, Milli Folklor, Bilig, Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Erdem, Bilge, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, TurkishStudies, Türkoloji Dergisi, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, MTAD Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* vd. gösterilebilir. Bu süreli yayınların bir kısmı e-dergi, bir kısmı da basılı olarak yayın hayatını sürdürmektedir. Daha çok bireysel çabalara bağlı olarak yayın hayatını sürdüren dergilerin önemli bir kısmı elektronik ortamda bulunmamaktadır. Özellikle basılı olan dergilerin içerisinde yayımlanan herhangi bir makaleyi temin edebilmek araştırmacının bazen bir gününü alabilmektedir. TBAVT ile bu zaman kaybının önlenmesi hedeflenmekte, internet ortamında makalenin hızla temininin araştırmacıya sunulması planlanmaktadır.

Bu gerekliliklerin yanı sıra aşağıda maddeler hâlinde farklı etkenler sıralanmıştır:

- a. Uluslararası atıf dizinlerinde indekslenme gerekliliği – prestij – görülebilirlik – çekim noktası oluşturmak (yazı gönderiminde artan talep)
- b. Dağınık yapının merkezileştirilmesi,
- c. Araştırma sonuçları/yayınların belirli bir standarda göre sunulmaması,
- d. Erişim kolaylığının sağlanması,
- e. Tek bir noktadan tarayabilme,
- f. Hızlı erişim
- g. Kalite kontrol (hakem ve editör süreci)
- h. Ekonomik katkı (kurumların ayrı yarı altyapı oluşturmaları yerine merkezî yapıda bütünleştirilmesi).
- i. 3. parti şirketlerin görülebilirlik adına tercih edilmesi.
- j. Açık erişim ve kamu kaynaklarının etkin kullanımı.
- k. Yükseltme ölçütlerinde yer alan konu indekslerine muadil bir ürün ortaya koymak.
- l. Makale dışı yayın türlerindeki atıf bilgilerinin değerlendirmeye alınabilmesini sağlamak.
- m. Araştırmacılara görsel-işitsel malzemeyi sunabilmek. Böylelikle bu alanlarda çalışacak araştırmacıların dünyada yapılan çalışmalarını bütün yönleri ile kolaylıkla takip edebilmesini sağlamak.

6. Veri Tabanında Neler Olacak?

- a. Türklük bilimi çalışmaları 16. yüzyıldan bu yana yapılmaktadır. Bu nedenle veri tabanımız içinde özellikle dil, edebiyat, tarih ve arkeoloji alanlarında yazılmış makale, kitap ve derleme eserlerin elektronik formatları yer alacaktır.
- b. Türklük bilimi çalışmaları içinde resim, arkeolojik materyal resimleri, planları ve müzik notaları gibi materyaller de yer alacaktır.

- c. Veri tabanımızın Türkologların Türklük bilimi araştırmalarında kullanacakları materyallerin elektronik sürümlerinin yer aldığı görsel-işitsel özellikleri de bulunacaktır.
- d. Türkologların hazırlamış oldukları eserlerin atıf alma durumlarının analizleri de yapılmış olacaktır.

7. Kimler Nasıl Kullanacak?

- a. Veri tabanını Türklük bilimciler, özellikle akademisyenler kullanacaktır.
- b. Veri tabanımızın birinci bölümü, yani, bibliyografik künye veya konu taraması yapma bölümü akademisyenlere ve öğrencilere açık olacaktır.
- c. Veri tabanımızın ikinci bölümü olan elektronik, görsel ve işitsel malzemelerin bulunacağı bölümü, sadece veri tabanına üye olan akademisyenler kullanabilecektir. Bu kısım elektronik kütüphane şeklinde düşünüldüğü için üyeli olmalıdır. Ayrıca telif haklarını korumak amacıyla yer alan materyallerin kopyalanmasına engel olunacaktır. Çünkü buradaki amaç, Türkologların kitap, makale, kazı raporları, derlemeler, müzik notaları, resimler vb. materyalleri araştırmalarında kullanmasını ve kolaylıkla ulaşmasını sağlamaktır.

8. Amaç ve Hedefler

- a. Türklük bilimi araştırmalarında çalınacak ilk kapı olmak,
- b. Türklük bilimcilerle sanal ortamda görsel-işitsel malzemeyi sunabilmek,
- c. Alanda yayınlanan dergilerin standarda kavuşturulmasını sağlamak;
 - i. Hakemlik süreçleri,
 - ii. Atıf stilleri ve kaynakça düzenleri (APA, MLA),
- d. Erişim modelleri (Bibliyografik, Tam metin)

9. Kısa Vadeli Hedefler

- a. Farkındalık yaratmak,
- b. Üst yapının kurulmasında destek veren kurum ve dergi editörlerinin katılacağı bir çalıştay düzenlemek
- c. Gereksinimler (kurumsal farklılıklar, hakemlendirme süreçleri vb.)
- d. Kurulacak yapının işlevi
- e. Üst yapının belirlenmesi
- f. Kaynak seçeneklerinin belirlenmesi vb.
- g. Kurulacak veri tabanının adının belirlenmesi

10. Uzun Vadeli Hedefler

- a. Dergilere ve makalelerine yönelik bibliyografik parametrelerin girilmesi;
 - i. Yazar verimliliğinin ölçülmesi,
 - ii. Dergi etkisinin ölçülmesi,
 - iii. Etki faktörünün alanın özellikleri göz önünde bulundurularak hesaplanması,
- b. Kitaplara ait bibliyografik verilerin eklenmesi;

Kitapların Türklük bilimi çalışmalarında önemli bir kaynak türü olduğu, süreli yayınlara oranla daha sık kullanıldığı bilinmektedir (Yalçın, 2010; Al ve diğerleri, 2010),

- c. Atama ölçütlerinde puan getiren bir yapı haline gelmek (MLA, TA, SSCI vb),
- d. Kullanım bilgilerinden yola çıkarak kalite kontrolün sağlanması,
- e. Yazı dışı materyallerin (etnografik ürünlerin, folklor ürünlerinin örn. Kamera kayıtları, müzik notaları, arkeolojik buluntuların resimleri vb.) konulması ve bu çalışmalarda yöntem geliştirmede öğretici bir yapı oluşturmak,
- f. TBAVT bünyesinde oluşturulacak tartışma grupları ile bilgi akışını sağlamak;
- g. Beklentilerin, önerilerin sunulabilmesi
- h. Alan içerisinde iletişimin sağlanması
- i. Ders materyallerinin paylaşılması

11. Sistem Mimarisi

Kurulması planlanan sistemin mimarisi gerçekleştirilecek çalıştay doğrultusunda Türklük bilimi alanında yayın yapan dergilerin ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirilecektir. Buna göre son kullanıcı tarama sayfasında yer alacak arayüzdeki erişim noktaları aşağıdaki gibi planlanmaktadır;

- a. Tarama olanakları;
 - i. Yazar,
 - ii. Başlık,
 - iii. Dergi adı,
 - iv. Kurum adı,
 - v. Yıl, Cilt, sayı,
 - vi. Anahtar sözcük,
 - vii. Tam metin,
 - viii. Özet
- b. Erişim yöntemleri;
 - i. Açık Erişim
 - ii. Sınırlı Erişim
 - iii. Editör Erişimi
 - iv. Yönetici Erişimi
- c. Görülebilirlik
 - Google ve muadili arama motorları için optimizasyon çalışmalarının yapılması.
- d. Seçimli duyuru hizmeti (RSS)
- e. İçindekiler sayfası hizmeti

12. Kurumsal Yapı

- Bir üst kurul tarafından yönetilmelidir;
 - Bu veri tabanına ait bir sekreteryaya kurulmalıdır,
 - Kurul üyeleri ve sekreteryaya katılımcı kurumların üyelerinden oluşmalıdır.

- Teknik gereklilikler;
 - Sunucu, yazılım ve donanım gereklerinin sağlanması,
 - Teknik gerekliliklerin konuşlanması için mekân gereksinimi.
 - Veri girişi aşamasında gerekli olan insan gücünün sağlanması,

13. Beklenen Faydalar

- Konuyla doğrudan ilgili çalışmaların ortaya konması,
- Belirlenen anahtar kelimeler atıf ve referans bilgilerinden oluştuğu için, konu dizinlemede kullanılan kelime, kavram ve terimlere ilişkin olarak yüklenen anlam karmaşası ortadan kalkar (thesaurus – kontrollü kelime dağarcığı).
- Sosyal ağ analizi ile, yazarlar ve kurumlar arası ilişkilerin ortaya konması
- Ortaya çıkarılan ilişkilerin karar destek mekanizması olarak kullanılması.
- Görsel-işitsel malzemelerin de bulunacağı bir veri tabanı, dolayısıyla elektronik arşiv oluşturulmuş olacaktır.

14. Sonuç

Sosyal bilimlerin tipik özelliğini gösteren Türklük bilimi araştırmalarında hâlâ kitapların süreli yayınlara oranla daha sık olarak kullanılması, dergiler ve makalelerin kullanımını hızlandırmaya yönelik çalışmaların gerekliliğini ortaya koymaktadır. Ülkemizde sayısı üç yüzü aşan kurum ve kuruluşun gerek süreli gerekse de basılı materyallerinin merkezî bir yapıda bütünleştirilmesi ve bilgi teknolojileri kullanımının alanda yaygınlaştırılması için çalışmalar yapılmalıdır. Süregelen çalışmalar içerisinde farklı kurumların kendi bünyelerinde sürdürdükleri yayın faaliyetlerini elektronik ortama aktardıkları görülmektedir. TBAVT ile her kurumun kendi olanakları ile ayrı ayrı oluşturmaya çalıştığı veri tabanları tek bir elden yönetilebileceği gibi yayınlar ve yayınlara dair kullanım verilerinin (en sık kullanılan makale, en sık kullanılan dergi vb.) tespit edilebilecektir. Böylelikle hem dağınık yapı birleştirilecek hem de böylelikle alanda yapılacak yeni çalışmalara yönelik yön gösterici bilgilere erişim sağlanabilecektir.

TBAVT'nin alandaki araştırmacılar için çalınacak ilk kapı olması hedeflenmektedir.

Kaynakça

- Antelman, K. (2004). Do open-access articles have a greater research impact? *College & research libraries*, 65(5), 372.
- Al, U.; Soydal, S. ve Yalçın, H. (2010). Bibliyometrik Özellikleri Açısından bilig'in Değerlendirilmesi. *bilig*, 55, 1-20.
- Brody, T., & Harnad, S. (2004). Comparing the impact of open access (OA) vs. non-OA articles in the same journals. *D-lib Magazine*, 10(6).
- Brody, T., Stamerjohanns, H., Vallières, F., Harnad, S., Yves, G., & Charles, O. (2004). The effect of open access on citation impact. *Serials review*.
- Eysenbach, G. (2006). Citation advantage of open access articles. *PLoS Biology*, 4(5), 692.
- Hajjem, C., Harnad, S., & Gingras, Y. (2006). Ten-year cross-disciplinary comparison of the growth of open access and how it increases research citation impact. *Arxiv preprint cs/0606079*.
- Lawrence, S. (2001). Free online availability substantially increases a paper's impact. *Nature*, 411(6837), 521.
- Tonta, Y. (2006). Açık Erişim: Bilimsel İletişim ve Sosyal Bilimlerde Süreli Yayıncılık Üzerine Etkileri. *Karakütük*, K.
- Yalçın, H. (2010). Millî Folklor Dergisinin Bibliyometrik Profili. (2007-2009). *Millî Folklor*, 85, 205-211.

ÂŞIK ÖMER VE ŞİİRİ ÜZERİNE BAZI DİKKATLER

Kemal YAVUZ

Âşık Ömer; XVII. yüzyılda yaşamış, IV. Mehmet (1687), II. Süleyman (1691), II. Ahmet (1695), II. Mustafa (1703) devirlerini idrak etmiş, son dört senesini de III. Ahmet (1673-1736) döneminde geçirmiş bir divan ve halk şairidir. Kendisinin verdiği bilgilere göre; Konya Hadim'in Gözleve > Gezlevi köyündendir. Şair bu durumu,

Adlîyim mahlâsım Vehbî okunur
Kemâlât-ı aşkım kisbî okunur
Vezn-i sühenimiz hasbî okunur
Tehî sanman Ömer Gözleve'lidir (357)

ve

Ahdine muhkemdir ilmi âmildir
Sırda sâdık olan dehri şâmildir
Vücûdu ârîdir aklı kâmildir
Şüphesiz bu Ömer Gözleve'lidir (352)

diyerek, şiirlerinde açıkça dile getirmiştir. Zaten şairin sevgilisini alıp gideceği yer de Konya'dır. Bunu,

Ömer ol perînin sînede nârı
Yaktıkça artırdım âh ile zârı
Ayakdaş eyledim kendime yârı
Alır da giderim tâ Konya'ya dek (713)

koşmasından anlamaktayız.

Yaşadığı bölgenin gurbete açık olması, Âşık Ömer'i de ister istemez sıladan ayırmıştır. Bu açıdan bakınca; Âşık Ömer 14, 15 yaşlarına kadar Gözleve'de (Gezlevi) kalmış, o günün şartlarına göre okumuş, gençlik yaşına basınca da gurbete, aydına çıkmıştır. Ama onun gurbeti farklı bir gurbet olmalıdır. O her şeyden önce okumayı seven, meclislere girip çıkan, savaşlara katılan bir şairdir.

Gerçi sâdık âşık isen gelsin bana câm-ı Cem
Bu zamâne şâirinden çekmezem aslâ elem
Ey Ömer olsa sana bir ehl-i ilm sâhib-kalem
Tutayım dâmânını öpem elin dest üzre pes (613)

dörtlüğünden anlaşıldığı kadarıyla ilim peşinde koşacaktır. Gerçekten Âşık Ömer gurbette tahsile yönelmiştir.

Ey Ömer mecnûn Ömer, bîzâr Ömer Âşık Ömer
Bu cihânda kimseye hiç bî-zarar Âşık Ömer
Sarf u nahv mantık meânî cümlesi oldu beyân
Âyeti Fürs ile hem tefsîr eder Âşık Ömer (177)

mısralarından anladığımız kadarı ile, sarf, nahiv, mantık, meâni okumuş, hatta Kur'ân'ı ezberlemiş ve Farsça tefsir edip anlayabilecek bir ilmî seviyeye çıkmıştır. Bütün bu sıkıntılara rağmen tahsîli elden bırakmamış, hem okumuş hem öğrenmiştir.

Hak bize kıldı keremler ilm-i ma'nâ okuduk
Lutf ile kıldı keremler cüz'-i inşâ okuduk
Kâmile kurbân bu cânlar câhile eğmem boyun
Hâce-i dâna önünde ders-i a'lâ okuduk

bendi ile başlayan murabbain diğer bentlerindeki son mısralara bakarsak, şair;

Mürşid-i kâmil yüzünde sırr-ı sevdâ okuduk

 Hamdulillâh ol Hudâ'ya ilm-i ahfâ okuduk

 Sırta vâkıf olmak için ilm-i esmâ okuduk (701)

diyerek, nasıl bir tahsil yaptığını da haber verir. Şu murabbainda ise baştan sona kendi hayatına yer verdiğini, neler yaptığını ve nasıl yaşadığını ayrıntılı şekilde anlatır.

Yâ ilâhî hikmet ile özge cân ettin beni
 Bir zamân âlem içinde nevcivân ettin beni
 Bir zamân kuvvet verip küffâr ile ceng eyledim
 Bir zaman dîn uğruna sâhib-kırân ettin beni

 Bir zamân seyyâh olup gezdim cihânı ser-te-ser
 Bir zamân mey-hôr olup meyhânedede oldum püser
 Bir zaman dervîş olup miyâna bağlandım kemer
 Bir zamân bu âlem içre dervîşân ettin beni

 Bir zamân şâir olup şâirleri çektim yola
 Bir zamân ömür geçirdim geçmedi hiç bir pula
 Bir zamân serkeşleri erkân ile çektim yola
 Bir zamân gurbetlik illerde vîrân ettin beni

 Bir zamân hâfız olup hâfızlara oldum gulâm
 Bir zamân âbid olup abidliği ettim tamâm
 Bir zamân zâhid olup zâhidlere oldum imâm
 Bir zamân gülşen içinde bülbülân ettin beni

 Bir zamân devlet ile ömrüm geçirdim çok şükür
 Bir zamân bay u gedâ yiyip içirdim çok şükür
 Bir zamân devlet hümâsını uçurdum çok şükür
 Bir zamân rüsvây edip âhir ozan ettin beni

 Bir zamân tövbe edip isyânım andım ağladım
 Bir zamân hayfâ geçen devrânım andım ağladım
 Bir zamân gençlikteki dermânım andım ağladım
 Bir zamân böylece pîr-i nâ-tüvân ettin beni

 Yâ ilâhî son nefeste isterim kalb-i selîm
 Rahmeten li'l-âlemînsin merhamet kıl yâ Kerîm
 Der ki bu Âşık Ömer ki çektiği sende elîm
 Hamd ü şükr olsun sana ehl-i imân ettin beni (1312)

Buradan anladığımız kadarı ile şairin tasavvufî yönü de vardır. Bunu başka şiirlerinde de görürüz. O her şeyden önce, diğer divan ve halk şairlerinde olduğu gibi tasavvufun kültürünü şiirine de sokar. Ancak onun tarikat olarak Cerrâhî yolunu benimsediğini ve okuyucusuna da tavsiye ettiğini, bir muhammesinin şu bendinden anlamaktayız.

Kurtarıp keştini tûfân-ı gam-ı mellâhî ol
 Gir tarîk-ı müstakîme hem dahı Cerrâhî ol
 Lîki gûş et pendimi hem nefsinin ıslâhı ol
 Merhabâ eyle dem-â-dem âlemin meddâhı ol
 Nâdânı hicv et bulasın dilde nûrâniyyetin (1046)

Âşık Ömer'in hayatında gurbetin büyük bir yeri vardır. Onun memleketine dönüp dönmediği bile belli değildir. Ancak ondaki gurbet de çeşit çeşittir. Çalışmak, geçim için gurbet, tahsil için gurbet, savaşlarda bulunması sebebi ile gurbet, bir de aldığı vazifeler için gurbet vardır. Bütün bunların yanında dikkat edilmesi gereken bir husus; Âşık Ömer halk şairi olarak gurbettedir. Çok eski zamanlardan beri kamların, bahşıkların ve ozanların tuttuğu yol bu olmuştur. Onlar hep gezmişler, sözleri ve söyledikleri ile halkın gönlünü diri tutmuşlardır. Bu durumu sonraki yüzyıllarda 16. yüzyıldan itibaren saz şairleri devam ettirmiştir. İşte Âşık Ömer'in bu yönü ile de ele alınması gerekir.

O her şeyden önce gazi bir şairdir. Bir koşmasında;

Dönmeziz ne denlü çok olsa âsî
Hamdulillah dîn ü îmânımız var
Gider kalbimizin silinir pası
Dilimizde vird-i Sübhân'ımız var
Âleme şây olan o nûr-ı celî
Evvel âhir dedik kavline belî
Gâziler serdârı Hazret-i Alî
Ebûbekir Ömer Osmân'ımız var
...
Bize bu yüzdendir takdîr-i İlâh
Ölünce dîn için ederiz semâh
Gazâ yollarında hasbetenlillâh
Emânet Hudâ'ya bir cânımız var (245)

diye seslenmektedir. Bir koşmasında,

Pâdişâh-ı âleme kıldı duâ
Muammer ola feyziyle ulemâ
Cümle erbâb-ı devlet hep vüzerâ
Sultan Mehmed gibi bir hanımız var (436)

diyerek IV. Mehmed'den bahseder. O daha çok Sultân II. Mustafa devrinde öne çıkmıştır. Padişah için yazdığı,

Devri geldi vakt hengâm-ı vefâ devrânıdır
Dertliler gam çekmesin zahm-ı şifâ devrânıdır
Hâliyâ İskender ile Kaydafâ devrânıdır
Hükm eder âlemlere Kaf'tan Kaf'a devrânıdır
Şâd ol ey mahzûn gönül zevk u safâ devrânıdır
Şâd ol ey bahtım ki Sultân Mustafâ devrânıdır (500)

bendi ile başlayan müseddesinde Sakız'ın fethini bildirir ve

Zâhir ü bâtında bu Âşık Ömer eyler duâ
Üstümüzden sâye-veş dûr etmeye Bârî Hudâ
Lafzen ü ma'nen bu bin yüz beşte vâki' târihâ
Pâdişâh-ı re'y-i âlem oldu Sultân Mustafâ
Şâd ol ey mahzûn gönül zevk u safâ devrânıdır
Şâd ol ey bahtım ki Sultân Mustafâ devrânıdır

bendinde görüldüğü gibi padişahın cülus tarihini de verir. Bu durumda şairin saraya yakınlığından da söz etmek gerekir.

Bütün bunlar Âşık Ömer'in hayatında yer alan hususlar olarak şairimizin üzerinde durduğu, görüp dikkat ettiği şeylerdir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Âşık Ömer gezen bir şairdir.

Gerçekten diğer bazı şairlerimizle kıyasladığımız zaman onun zengin ve geniş bir coğrafyasının olduğunu görürüz. Onun şiirlerine konu olan, bizzat içinde gezdiği şehirler vardır. İstanbul, Üsküdar ve Bursa bunların başında gelir. Ayrıca Sinop, Edirne, İzmir, Şam ve Bağdat başlı başına şiir yazdığı şehirlerdir. Özellikle Bursa ve İstanbul'da yaşadığını onun yazdığı şiirlerinden anlamaktayız. Bu sebeple, Âşık Ömer'in İstanbul ve Bursa'yı semt semt dolaştığını ve şiirlerinde her semte yer verdiğini ve İstanbul'dan eşsiz bir şehir olarak bahsettiğini görürüz. Âşık Ömer, İstanbul'dan ayrı düştüğü zaman bile bu şehir için şiirler yazmıştır. Aşağıya ilk bendini aldığımız murabbaında bu hasretini dile getirmiştir. Şair,

Ey sabâ bizden selâm mahbûbuna İslâmbol'un
Kıl duâlar var yürü matlûbuna İslâmbol'un
Bî-vefâ ta'n ettiğim günlerde çıktı bî-vefâ
Değmedik tırnak kadar mektûbuna İslâmbol'un (762)

derken İstanbul özlemi ile ondan mektup bekler. Hatta tırnak kadar bir kâğıtla da olsa şair razıdır.

Âşık Ömer'in İstanbul'dan başka olarak içinde yaşadığı, sevdiği, semt semt, çarşı çarşı, pazar pazar dolaştığı şehirlerden biri de Bursa'dır. O bir şiirinde,

Rumeli dilberleri pür-nûr olur makbûl değil
Şehr-i İstanbulu yâ Bursalı olsa sevdiğim (945)

İstanbul veya Bursa'dan kız almayı bile düşündüğünü belirtir. Gerçekten Âşık Ömer'in Bursa'ya ayrı bir düşkünlüğü vardır. Bursa için yazdığı destanın

Diyâr-ı Bursa'da eğlendik kaldık
Şimdi budur bize bir mekân diyü
Sürdük yüzümüzü ziyâret kaldık
Kutb-ı âlem Emîr Sultan'dır diyü (1171)

dediği ilk dörtlüğünde burada kalıp eğleştiğini haber vermektedir. Şiirin tamamına bakılırsa; Bursa'daki hayat, ziyaret yerleri, çevre ve insanların birbirleri ile olan ilişkileri, pazaryerlerinden gezip gördüğü ve sözünü ettiği başka durumlar ele alınır, bu şehirde bir hayli kaldığı söylenebilir.

İzmir ise Âşık Ömer'in görüp beğendiği bir başka şehirdir. Bunu,

Açılır evvel bahârı hûb havâsı İzmir'in
Dem sürer leyl ü nehâr ehl-i safâsı İzmir'in
Nice yüz bin nâz-ile refât eder serverleri
Salınır tâvûsveş la'lin kabâsı İzmir'in (771)

diye başlayan murabbaında dile getirmiştir. Bunlardan başka olarak; Edirne, Varna, Tuna kıyıları şairin hayatında ve şiirinde büyük yer tutar. Bağdat ve Şam onun gezdiği ve hatıralarının bulunduğu şehirlerdendir.

Özet olarak belirtmek gerekirse; Âşık Ömer hayatı boyunca pek çok yer gezip görmüş, bu yerlerin kimisinde az kimisinde ise fazlaca eğleşmiştir. Ondaki coğrafya zenginliği başka şairlerimizle kıyaslanamayacak derecede olup çok önemlidir. Gerçekten o, ömrünün büyük bir kısmını gurbette geçirmiştir. Biz bu gurbet hayatını; aydına giden Ömer olarak ilk çalışma ve gurbet zamanları, ilim tahsiline başlayan Ömer olarak talebeliği, savaflara katılan Ömer olarak gaziliği ve yeniçeri saz şairi Ömer olarak Âşık Ömer halinde dört kısma ayırabiliriz. Şairin ömrünün sonuna doğru memleketi olan Konya'ya, Hadim'in Gözleve kasabasına dönüp dönmediğini de bilmiyoruz. O da diğer saz şairlerimiz Karacaoğlan, Katibî, Demiroğlu gibi sazının tellerinin kırıldığı ve çalmaz olduğu gurbet ellerinde mi kalmıştır? Bu da belli değildir.

Neler gelir elden ey Âşık Ömer
 Bir iki nesene eyledik eser
 Bir gün ne nâmından alınır haber
 Ve ne mezârından nişân görünür (434)

dörtlüğünde şairin bu endişeyi taşıdığını belirtmeliyiz. O, bu fikrini terk etmez. Yine bir şiirinde,

Ey gönül âlemde bir eser eyle
 Sa'y ile sözlerin dür güher eyle
 Besdir bes yetişir muhtasar eyle
 Bu söz oldu gitti bir ulu ma'nâ (57)

diyerek eser yazma ve kaybolup gitmeme fikrinde olduğunu gösterir. Bunun için bir dîvan tertip etmek ister. Bir murabbainın son bendinde,

Ey Ömer meşhûr-ı âfâk-ı be-nâm oldun yeter
 Çek elini bî-vefâlardan olup âzâde ser
 Nazm ile pür eyledin her safhayı kalmadı yer
 Hasb-i hâlin yazmadan evrâk-ı dîvan dopdolu (1166)

diyerek, dîvanını yazdığını ancak daha yazacak çok şeylerinin bulunduğunu bildirir. O hasb-i halini, durumunu, hayatını da yazmak ister. Ancak şiirlerini toplamak ve bir kitap etmek düşüncesi şairi bırakmaz.

Açma râzın kimseye ger olmak istersen esen
 Açar-isen çâre nedir çâre dâim aç dehen
 Bir kitap et ey Ömer bu sözlerini sağ iken
 Cild cild ü cüz' cüz' ü harf harf ü bâb bâb (79)

mısralarında bunu açıkça dile getirir. Bu düşünce, Âşık Ömer'i diğer saz şairlerinden ayırmaktadır. Bu açıdan baktığımız zaman Âşık Ömer hayattan silinip gitmek istemeyen, geleceğe sözcüler gönderen bir şairdir. Bu düşünce divan şairlerimizin hemen hepsinde vardır. Divanına baktığımız zaman onun bir divan şairi ile boy ölçüşecek manzumelerinin bulunduğunu ayrıca belirtmek gerekir.

Şiirinin temellerini iki şeye bağlamak gerekir. Birisi edebiyat dünyasını takip edip okumasıdır. Bu yönü ile baktığımız zaman Âşık Ömer'in divan ve halk şairlerini aynı gördüğünü, her iki zümreye de aynı mesafede durduğunu belirtmek gerekir. Çünkü o bize yadigâr bıraktığı "Fasl-ı fî Beyânî'ş-Şuarâ" adlı manzumesinde edebiyat tarihimizde yer alan ve kendi devrine kadar bütün şairleri, şiirinin aktığı şekilde tarihî bir sıra ile ele alır, isimlerini zikreder ve bir iki mısra ile durumlarını verir. Daha bu manzumenin ikinci kıtasında

Geldi dil bülbülü nutk-ı lisâna
 Kastı şuarâyı çekmek beyâna
 Gör ne âşıklar var gelmiş cihâna
 Dilde yâd edelim hep şâirânı (1422)

dedikten sonra sıra ile, Sultan Nesimî, Ahmed-i Küfrî, Kaygusuz, Hâfız-ı Şirazî, Rûhî, Fuzûlî, Usûlî, Kabûlî, Revânî, Kâmî, Kelâmî, Molla Câmî, Zâtî, Beyânî, Koca Necâtî, İshakî, Firakî, Sultan Süleyman, Bâkî, Hayâlî, Yahyâ Efendi, Fevrî, Ulvî, Cevrî, Müftî-i İslâm Suud Efendi, Âlî, Nef'î, Nev'î, Molla Arabî, Figânî, Askerî, Molla Celâleddin, Fazlî, Bahâyî, Tıflî Çelebi, Nedimî, Hudûdî, Rahşânî, Şânî, Atâyî, Hatâyî, Hüsnî, Muhammed, Âgehî, Behişî, Na'imî, Feyzî, Hûrî, Sabrî, Nûrî, Ubeydî, Mesihî, Emrî, Sürûrî, Emirî, Şühûdî, Kânî, Âhî, Firdevsî, Cennetî, Adnî, Cinânî, Sabrî, Hayrî, Gebrî, Nihânî, Abdî, Hâşimî, Rahmî, Şemseddin, Hoca Çelebi, Veysî, Tebrizî, Hayretî, Hâletî, Gülşenî, Niyâzî, Yunus, Eşrefoğlu, Nutkî, Fehmî, Halîl diyerek divan ve

tekke şairleri faslı bu şekilde verir. Bu durumda Âşık Ömer tam seksen iki şaire yer vermiştir. Daha sonra da,

Bu denlü cem' edip akl-ı perîşân
Yazdık isimlerin oldukça imkân
Asrımızda olan sâhib-i dîvân
Dinlen bizim şehrimizde olanı

diyerek çağdaşı şairleri ele alır. Bunlar da sıra ile Şerifî, Hâşimî, Kandî, Lisânî, Rindî, Adlî, Derviş Uzletî, Zâfî'dir.

Seleften geçenin muhtasar ayân
İsmi resmi ile eyledik beyân
Bunlar ol şâir-i sâhib-i dîvân
Görmedik saz çalıp söz çağıranı

Buraya kadar şairin zikrettiği şairlerin hepsi divan sahibi olup, bunların hepsi doksan şairdir.

Saz şairlerine gelince,

Evvel Kâtibî'den edelim âgâz
Kâmî'nin sözlerin derûnunda yaz
Koroğlu çalardı perdesizce saz
Kuloğlu'nun belli nâm u nişânı

diyerek bunları da ele alır. Katibî başta olmak üzere; Kâmî, Koroğlu, Kuloğlu, Kayıkçı, Husam, Demiroğlu, Koroğlu, Pervizoğlu, Hacıoğlu, Kul Balı, Kul Himmet, Geda Muslu, Benli Ali, Küçük Ali, Kul Ali, Pir Sultân Abdal, Emirzâde, Beyzâde, Âhî, Gedâyî, Bursalı Halîl, Yegânî, Yazıcı, Melîlî, Semûdî, Seyyid Yar, Seyyid Kütahyalı, Hasan, Cennet, Harbî, Derviş, Karabatak, Dağlı Mustafa, Öksüz Âşık, Karacaoğlu, Kabakoğlu, Cünûnî, Âşık Mustafa, Çarıkçı, Camcı Emir (Çalık), Hâşimî, Delibalta, Orak, Sipâhî, Kör Ömer, Kör İbrahim, Kör Mustafa, Kör Hamza, Kör Bektaş, Muhlis, Hicâbî, Hicrânî, Kör Muhammed, Kör Sefer, Kör Aleksan, Azizî, Latifî, Mustafa, Şehrî, Dumanî, Müslimî, Nalça Hasan, Cevherî, Mahmud, Kara Mustafa, Dehrî, Mihrî, Meylî, Efganî, Sevdayî, Sipâhî, Zâhirî, Ceyfî olmak üzere tam yetmiş dört halk şairi sayar. Buna kendisini de ilave edersek şairlerin sayısı yetmiş beşi bulur. Bunlar arasında Kör Aleksan gibi Ermeni şairler olduğu gibi, Ahmed-i Küfrî gibi İslam dışı şiir söyleyenler de vardır. Ancak hepsi şairdirler.

Âşık Ömer'in şiir görüşü de vardır. O şiirin nasıl olması gerektiğini okuyucuya seslenerek dile getirir. Yazdığı bir müseddesinde

Sâdikâne âşık isen dinle pendin tut onat
Yahşısın derc eyle kalbinde kemini yabana at
Söz bir ar'ardır içinde bulunur kand-i nebât
İşbu bâzârın metân yahşı al hem yahşı sat
N'eyler ol ârif sözü kim olmaya onda sebât
Şi'r oldur kim ola hall onda rumûz müşkilat (111)

Beş bendden meydana gelen bu müseddes manzume baştan sona şiiri işler ve şiire ayrılmıştır.

Âşık Ömer, çok yazan ve çok okuyan bir şairdir. Edebiyatımızda XIV. yüzyılda Kadı Burhaneddin, Ahmedî, XVI. yüzyılda Zâfî, Muhîbbî, XVII. yüzyılda Âşık Ömer en çok şiir yazan şairler olarak dikkat çekerler. Zaten Âşık Ömer bir gazelinin;

Meddâhıyım ol serv-kaddin hayli zamândır
Ol hokka-femin hakkına bî-hadd gazelim var (181)

beytinde velut bir şair olduğunu dile getirmektedir. Divanına baktığımız zaman 240'a yakın gazel, 800'ün üstünde murabba, 219 koşma, 34 müseddes, 47 muhammmes, 1 tahmis, 3 nazım, 3 kaside, 2 türkü, 22 destan, 1 tekerleme, 10 şarkı, 10 semaî, 3 terki-i bend, 1 terci-i bend, 2 müsebba, 18 müstezad, 1 muaşşer olmak üzere şiirlerinin toplam sayısının 1455'i geçtiğini görürüz. Bu kadar nazım şekli ile yazma hiçbir halk şairinde görülmemiştir. Bu kadar renkliliğe de hiçbir divan şairinde rastlanmamıştır. Hemen hemen bütün nazım şekillerinde şiir yazan Âşık Ömer bu durumda büyük bir divan şairi olarak karşımıza çıkar. Hele murabba nazım şeklinde Türk edebiyatının birinci şairi olduğunu ayrıca belirtmemiz gerekir. Ancak isminin önündeki "Âşık" onu saz şairleri içinde saymamıza sebep olmaktadır. Fakat o yine gazel tarafında olup divan şairliği ağır basar. Bir murabbainın son bendinde

İsteyen gelsin gazel alsın Ömer'den bî-elem
Her amelde pür-hünerdir onda imlâ-yı kalem
Burc-ı nazmım seyri erzân ile çekmiştir kalem
Niçe mâhir şâiri her gâhî tir tir titretir (321)

derken hem övünür hem de pek çok şaire karşı üstünlüğünü söylemekten geri kalmaz. Bir şiirinde şairleri ve iddia sahiplerini meydana çağırır. Hepsine meydan okur ve şiir yazmada *çâbüük* ve *çâlık* olduğunu bildirir. Şairin meydan okumaları diğer şiirlerinde de görülür.

Ehl-i diller içre irfânım diyen gelsin beri
İlm ü irfân içre ummânım diyen gelsin beri
Tab'ı deryâlar gibi cûş hem hurûş etsin müdâm
Gevher-i ma'nâya ben kânım diyen gelsin beri

bendiyle başlayan murabbainda bendlerin son mısralarında

...
Ben dahı bir merd-i meydânım diyen gelsin beri
...
Her rumûza sâhib-izânım diyen gelsin beri
...
Şöyle bir merd-i suhendânım diyen gelsin beri (1334)

şeklinde görüldüğü gibi şiirde ve şairlikte bir hayli iddialı konuşur. Yine şair kendisini anlayanların ve şiirini beğenenlerin kimler olduğunu şu murabbainda en geniş şekilde anlatmaktadır.

Fenn-i nazm içinde olan kâmilân anlar bizi
Sarf eder vakt ile şi'rin ârifân anlar bizi
Çok zamân hizmet gerek ehl-i lisâna şöyle kim
Hizmeti olmuş tamâm ehl-i lisân anlar bizi
Câhil ü nâdân olanlar ne bilirler kıymetim
Bâhusûs pür ma'rifet rindâna vardır rağbetim
Bir vecihten câhile ta'zîme yoktur kudretim
İlm ü hikmet sâhibi ârif olan anlar bizi
Niçe bir garrâlanırsın misl ü sanın yok mudur
Yoksa sende gûne gûne her maârif yok mudur
Göreyim her bir sözün bir şâire bir ok mudur
Duramaz karşı bize hep kâmilân anlar bizi

Kimseyi rencîde etmezdim sözüm bu herkese
Hakkına kâil olup el arkası yerde dese
Sözde ma'nâ isterim zîrâ kulak tutmam sese
Var ise ehl-i sühen rind-i cihân anlar bizi

Ey Ömer mahlas letâfet issi şâirlerdeniz
Kendini hor görüben hâline şâkirlerdeniz
Cevr-i hûba rârızıyız gâyet de sâbirlerdeniz
Âşk-ı mahbûb-ıla sûzân şâirân anlar bizi (1350)

Görüldüğü gibi, bunlar Âşık Ömer'in *ehl-i sühen* ve *ehl-i lisân* diye adlandırdığı şairler zümresidir. Şair gerçekten dili bilmeli ve nasıl kullanacağını da öğrenmelidir. Bu tabire başka bir şairde de rastlamış değiliz. Farslar buna *sühen-senc* derler. Ömer de *ehl-i sühen* ve *ehl-i lisân* diyerek iki tabirle karşımıza çıkarır. Bu da dikkat edilecek bir husustur. Zaten onda bir dil zevkinin ve dil şuurunun bulunduğunu ve Türkçeyi üstün tuttuğunu da görmekteyiz. Bunu,

Dinle divân nüshasın gör ilm-i hikmetten nedir
Türkîce çok dürlü ma'nâlar yazar Âşık Ömer (177)

mısralarından anlamaktayız. Bu durumda Âşık Ömer, Türkçe manalar ve hikmetler söyletmekte ve yazmaktadır. Ancak onun dil anlayışı Arapça ve Farsça kelimelerin çok karıştırıldığı bir Türkçedir.

Devrinde hüner ve hüner sahiplerine olan ilgi azdır. İnsanlık altın ve gümüşün esiri olmuştur. Bu durumda şairin şiiri inci tanesi de olsa dönüp bakan yoktur. Bunu, ilk bendini aşağıya aldığımız murabbaında en geniş şekilde anlatır.

Şâh-ı aşkım menzirim kâşâne olmuş olmamış
Mansıbımdır mülk-i gam şâhâne olmuş olmamış
Hemdemim aşk-ı hayâl-i yâr iki destim dolu
Mey sunar bir sâkî-i mestâne olmuş olmamış (618)

Âşık Ömer böyle olmasına rağmen şiirden vazgeçmez. Şiiri kadrini, değerini bilen kimselere, irfan sahiplerine ve dostlara, sevgiliye sunmak ister. Bir koşmasında,

Ömer onun-ıçun eylerim figân
Döker nem yerine dîdelerim kan
Korkarım icâdım öldüğüm zaman
Bulur bir câhil-i keç dehân okur (459)

diyerek bu fikrin üzerinde dikkatle durmaktadır. Yine bir müseddesinin ilk bendinin son iki mısraında

Kalmadı bir meyvenin tadında lezzet kalmadı
Kalmadı nâ-ehle düştü ehl-i san'at kalmadı (1374)

diyerek devrini tenkit ettiği gibi sanat ehlinin kalmadığından da bahseder. Zaten bu şiirin tamamı devrini yerden yere vurur.

O şiir anlamında “*deyiş*” tabirini kullanan şairdir. Bir murabbaında,

Bir **deyiş** yazdım kara gözle kalem kaş üstüne
Haddizâtında yürür imiş kalem kaş üstüne
Ol perî-peyker dedi Hakk'ı seversen sev beni
Ben dedim lutfun olursa sevdiğim baş üstüne (1240)

bunu açıkça söyler. Yine bir başka murabbasının son bendinde

Yoktur ey Âşık Ömer güftâra hergiz tâkatim
Bâr-ı aşkı çekmeyenler anlamaz keyfiyyetim
Şâiriyyet çün **deyiş demek** değıldir niyyetim
Gâhice durmaz nihâyet mevc urur ummânımız (584)

“deyiş demek” şeklinde bir deyim hâlinde kullanır.

Âşık Ömer aruzun remel, hezec, recez, müctes ve hafif bahirlerinde olmak üzere beş bahirde şiir yazmıştır. Bütün bahirlerde kullandığı vezinlerin sayısı ise, on biri bulmaktadır. Bunlar;

1. *Fâ ‘ilâtün fâ ‘ilâtün fâ ‘ilâtün fâ ‘ilün*
2. *Fâ ‘ilâtün fâ ‘ilâtün fâ ‘ilün*
3. *Fâ ‘ilâtün fâ ‘ilâtün*
4. *Fe ‘ilâtün fe ‘ilâtün fe ‘ilâtün fe ‘ilün*
5. *Mefâ ‘ilün mefâ ‘ilün mefâ ‘ilün mefâ ‘ilün*
6. *Mef ‘ülü mefâ ‘ilü mefâ ‘ilü fe ‘ülün*
7. *Mefâ ‘ilün mefâ ‘ilün*
8. *Müstef‘ilün müstef‘ilün müstef‘ilün müstef‘ilün*
9. *Müstef‘ilün müstef‘ilün*
10. *Mefâ ‘ilün fe ‘ilâtün mefâ ‘ilün fe ‘ilün*
11. *Fe ‘ilâtün mefâ ‘ilün fe ‘ilün*
(Fâ ‘ilâtün) (fâ ‘ilün)

vezinleridir.

Sanat yönü ile Âşık Ömer’in şiirlerine bakınca onun eski şiirin bütün sırlarına vâkıf bir şair olduğunu görürüz.

Ta‘âlallâh neden kim kâmetin servin alem çekmiş
Kaşın tuğrâların nakkâş-ı kudret yek kalem çekmiş (623)

matlaıyla başlayan gazeli bunu açıkça ortaya koymaktadır. Tabii şair bu durumunu edebiyata olan düşkünlüğüne divan ve halk şairlerinin eserlerini okumasına, bir de şiirimizin kaynaklarını iyi bilmesine borçludur. Ayrıca Farsça bilmesi, Fars edebiyatı şiirlerini okuması da bunda büyük rol oynamıştır. Yukarıya aldığımız gazelin kafiye durumunu veren kısmını ele alırsak, alem çekmiş-kalem çekmiş, câm-ı Cem çekmiş, elem çekmiş, câm-ı haşem çekmiş, sitem çekmiş gibi sözlerle karşılaşırız. Şair burada kafiye olarak deyimleri kullanmış, ayrıca bu sebeple redif gibi görünen çekmiş kelimesini cinaslaştırmış ve gazelde baştan sona kadar cinaslı kafiyeyle yer vermiştir.

Âşık Ömer dili kendine göre kullanır. Yazdığı musammat gazellerinde beyitlerin mısralarını ortadan kırdığımız zaman bir mısra iki beyit haline gelirken dikkat çekici kullanışlarının olduğunu da görürüz. O, bu açıdan bakılınca, Farsça kaideye göre yapılmış tamlamaları bile kafiye olarak kullanmıştır.

Gönül âlemde bir şûh-ı cihânı istemiş bulmuş
Ten-i fersûdesi rûh-ı revânı istemiş bulmuş (633)

beytinin mısralarını ortadan kırsak bu durumda,

Gönül âlemde bir şûh-ı
Cihânı istemiş bulmuş
Ten-i fersûdesi rûh-ı
Revânı istemiş bulmuş

şeklinde bir dörtlükle karşılaşırız. Bunun birinci ve üçüncü mısralarının sonlarına bakacak olursak, şairin izafet kesrelerini kafîye olarak kullandığını görürüz. Başka şairlerde rastlamadığımız bu durum Âşık Ömer'in dili ne şekle koyduğunu da göstermektedir.

Âşık Ömer bir murabbaında,

Fenn-i nazm içinde olan kâmilân anlar bizi
Sarf eder vakt-ile şi'rin ârifân anlar bizi
Çok zamân hizmet gerek ehl-i lisâna şöyle kim
Hizmeti olmuş tamâm ehl-i lisan anlar bizi (1350)

Şair, dili *lisan-ı naz*, şiir vadisini *fenn-i nazm*, şairleri de *ehl-i lisân* olarak adlandırır. Bu yönü ile baktığımızda; şairin dile büyük önem verdiğini, sözde manayı istediğini, gerçek şairin de sevgilinin aşkı ile yanarak şiir yazan olduğunu bildirir. Bu açıdan bakınca; Âşık Ömer'in dili ön plana aldığını, birden şair olunmayacağını, şairlere eksiksiz hizmet ederek şair olunabileceğini, kendisinin de aynı hizmeti görerek şair olduğunu ve şiirlerinin böyle "ehl-i lisan" dediği şairler tarafından anlaşılabilceğini söyler. Şu halde dil, bunda büyük yer tutmakta, dile hâkim ve sahip olanlar da şair olarak anılmaktadır.

Bu sebeple Âşık Ömer'in dili üzerinde durmak gerekir. Âşık Ömer'in şiirlerine bakınca, aldığı tahsil gereği divan şairlerinin diline yakın, ondan ayrılmayan bir dil kullandığını görürüz. XVII. yüzyılın halk şairlerinin dilindeki sadelik ve açıklık onun şiirlerinde görülmez.

Şair,

Der ki Âşık Ömer sâde söyleriz
İlm-i hakîkate biz cân özleriz
Postumuzun abdalıyız gözleriz
Tekye-i aşk içre yolu erkânı (1422)

dörtlüğünde "sâde söyleriz" demesine rağmen, gerek dîvan edebiyatı gerekse halk edebiyatı içinde yer alan şiirlerinde yabancı gramer kaidelerinin yer aldığı hatta zincirleme tamlamaların bulunduğu, Arapça ve Farsçadan alınmış, halkın anlamadığı pek çok kelimeye yer vermiştir. Şiirlerinin çoğunda böyle bir dil kullanırsa da açık ve anlaşılır bir Türkçe ile yazdığı gazel ve koşmalarının bulunduğu da bir gerçektir.

Bütün bu anlattıklarımıza göre Âşık Ömer, gerek dîvan şiiri gerekse halk şiiri içinde yer alan manzumelerinde aynı dili kullanır, ancak yabancı dil unsurlarına yer verse bile şiiri her zaman sıcaktır. İnsanımız onda kendi derdini dile getirecek sözler ve söyleyişler bulur. Zaten Âşık Ömer de özellikle atasözlerini ve deyimleri çok kullanmakla halkın diline açılır. Ayrıca kendisi de kelime yapma yollarını dener.

Şairin yer yer Eski Anadolu Türkçesi dil unsurlarına da şiirlerinde yer verdiği görülmektedir. Bunu,

Bahr-ı lutfun cûşa gelse Âşık Ömer *güliser*
Sabr eden Âşık Ömer maksûdunu ol *bulisar*
Ömer'in bahtı kara encâm-ı hâlet *n'olsar*
Merhamet yok sende şâhım bende tâkat kalmadı (1299)

Ey Ömer mahşer kurulup *olıcak* soru hesâb
Şefkat etmezse n'olur hâlin senin ol mâh-tâb (350)

Gerçi çevirmez yüzünü kimseden
Bir eşi var *gelicek* ondan ol kaçır (440)

Ömer *gidincegez* bekâya yarın
Ne yüzle seyr eder yârin didârın
Ref' edip serinden mevtin humârın

Onda bin yıl gezer sersem sürünür (221)
 Görme kendini *bakuban* bu felek mir'âtına
 Ko kuru da'vâyı sürme yol gözet isbâtına
 Kuşanıp gayret kılıcın binüben aşk atına
 Merdini hasmın eger Anka görüp merdâne sun (1122)
İsteyipti yanmaga dil âteş-i aşka eger
 Eylemezdi şu'le-i pervâne böyle ihtilât (670)
 Sen kim *diyende* ol rakîbe uydun
 Hayra niyyet eden şerde ne gezer (236)

örneklerinde açıkça görürüz. Hatta Âşık Ömer issi, yavı kıl-, tan mı, irgürmek, kaçan, kankı, kanda, kanı ve kuçmak kelimelerini de yine Eski Anadolu Türkçesi kalıntısı olarak aşağıda verdiğimiz örneklerde kullanır.

Şehâ tatar gamzen ben umardım cânda akşamlar
 Konagin *yavı kılmış* bir çeri yâbânda akşamlar (249)

Kâdir ü Kayyûm u Ahad u bî-çûn
 Lutf u kerem *issi* Ganî Kirdigâr (173)

Hattı geldikçe güzeller olsa *tan mı* ter mizâc
 Gün gurûba varıcak elbet erer ahşâma şûm (880)

Görmemek yeg dertli olmadan görüp
 Gazab-ı tîrine cânı *irgürüp*
 Hak saklasın bir kez kaşların durup
 Mestâne gözlerin süzdüğü zamân (1130)

Salını salını giden dilrübâ
 Besteler okuyup *kanda* gidersin
 Âşıkın dîvâne eden dilrübâ
 Bülbül gibi şakyıp *kanda* gidersin

....
 Zarladığım duyup *kanda* gidersin

....
 Beni dertli koyup *kanda* gidersin

....
 Üryân olup soyup *kanda* gidersin

...
 San agyara varıp *kanda* gidersin (1049)

Kankısın sevsin acep hayrettedir dîvâne dil
 Âşık Ömer kıldı seyrân hep güzeller cânibin (1018)

Kuçsam belini her gece cânân benim olsa
 Bir gece degil her gece mihmân benim olsa (1175)

Başları ucunda mezar taşları
 Akıttım gözümden kanlı yaşları
 Sînelere yuva yapmış kuşları
 Tenleri türâbı *kuçmuş* yatırlar (384)

Ol benim dildârımı kimler öper okşar *kuçar*
 Dîdesi mekkâremi kimler öper okşar *kuçar*
 Niçe eyyâm oldu aslâ bir haber gelmez bana

Gamzesi tatarımı kimler öper okşar *kuçar*
 Zülf-i anber-bârımı kimler öper okşar *kuçar*

 Ruhları gülzârımı kimler öper okşar *kuçar*

 Bir haber al yârımı kimler öper okşar *kuçar* (523)

///

Ağlarım gözlerim yollarda kaldı
 Şûh-i şîvekârım *kaçan gelesin*
 Dil zevrakın firâk engine saldı
 Artmada efkârım *kaçan gelesin*
 Ey âhû şîkârım *kaçan gelesin*
 Subha dek bî-dârım *kaçan gelesin*
 Ağlamamdır kârım *kaçan gelesin*
 Şem'-i tâbdârım *kaçan gelesin* (1095)
 Bir aceb gürûha uğradı râhım
 Yürekten depredip lisân okurlar
 Küşâd ola-düştü baht-ı siyâhım
Kamusu hayrette a'yân okurlar (222)

Bu da bize Âşık Ömer'in okuyan bir şair olduğunu göstermektedir. Eğer okumamış olsa bu şekildeki ifadeler onun şiirlerinde yer almazdı. Ayrıca Âşık Ömer bazı şiirlerinde savaş dili ile konuşur. O bu sayede, Hacı Bektaş'a, Yunus'a, Nesimî'ye, Eşrefoğlu Rumî'ye, Ahmet Paşa'ya, özellikle Fuzulî'ye bağlanır.

Gerçekten Âşık Ömer'de Fuzulî'nin etkisi büyüktür. Şairin matla beytini verdiğimiz gazeli Fuzulî'nin gazeline bir nazire gibi görünür.

Ezel kâtipleri hatt-ı siyâhın kara yazmışlar
 Benim baht-ı siyâhım kara üzre kara yazmışlar (180)

Fuzulî'nin gazelinin ilk beytine bakalım. Onun,

Ezel kâtipleri uşşâk bahtın kara yazmışlar
 Bu mazmun ile hat ol safha-i ruhsâra yazmışlar

derken, Âşık Ömer'i ne kadar tesiri altına aldığını hemen görürüz. Bundan başka olarak,

İzdiyâd-ı ömr-içün yâr ile ülfet bekleriz
 Nevbahâra muntazırız ayş ü işret bekleriz
 Cümle eşcâr-ı şükûfe zeyn olur murgân ile
 Biz dahı murgân-ile bir kûh-ı vuslat bekleriz (563)

bendi ile başlayan murabbai da yine Fuzulî'nin aşağıdaki gazelinin havasında ve edasında yazılmıştır. Fuzulî'nin bu gazeli,

Nice yıllardır ser-i kûy-ı melâmet bekleriz
 Leşker-i sultân-ı irfânız vilâyet bekleriz

beyti ile başlamaktadır.

Dikkat edilirse şiirin konusundan veznine kadar Âşık Ömer'in Fuzulî'yi ne derece takip ettiği hemen ortaya çıkar. Âşık Ömer gazelleri murabbaya dönüştürmekle bir nevi fazla söylemeye, ıtına da yönelir. Belki şair bu şekilde bir yol tutmakla bu şiirleri açmış da olur. Ayrıca onda Bakî, Hayalî, Figanî, Muhibbî, Bağdatlı Ruhî gibi şairlerin tesiri de vardır.

Sîneni kibr-i küdüretten er ol eyle halâs
Merd isen n'eyler senin âyîne-i kalbinde pas (667)

mısraları Nef'î'nin de Âşık Ömer'deki tesirini göstermektedir.

Şair ayrıca halk şairlerine de yakınlık duyar. XVII. yüzyıl Türk edebiyatına baktığımız zaman divan, tekke ve halk şiirinin birbirine karıştığını veya yakınlaştığını görürüz. Âşık Ömer bu durumu şahsında toplayan bir şair olmuştur. Onun bir tarafı dîvan şairlerine sıkı sıkıya bağlanırken, diğer tarafı da halk şairlerine yönelir.

Bu itibarla onda Karacaoğlan'ın tesirini de görürüz. Ancak Âşık Ömer'in dili Karacaoğlan'a göre daha kapalı ve daha ağırca bir dildir. Şairin,

Vakt-i şitâ geçip bahâr erince
Şükûfeler verir sana şan dağlar
Türlü türlü seyrângâhın görünce
Karâr ede-bilmez dil ü cân dağlar (391)

//

Çünkü güzel gönlüm alıp gidersin
Hoşça tut yanında mihmânın olsun
Beni ferdâlara salıp gidersin
Unutma ahd ile peymânın olsun (1088)

//

Sinem üzre adedi yok dâğların
Yâr elinden yaralandı bu sîne
Çarh-ı felek saldın beni dağların
Boranına dumanına pusuna (1250)

//

Beni mest eyledi mey-i nâz-ile
Aklım aldı bir gözleri sürmeli
Hâk-i pâye varıp bin niyâz-ile
Ayağı tozuna yüzler sürmeli (1320)

//

Elem çekip deli gönül gam yeme
Bir gün ağlamanın gülmesi vardır
Adûda intikâm kalır mı deme
Herkes ettiğini bulması vardır (473)

//

Kadir Mevlâm seni ögmüş yaratmış
Serdâr etmiş güzellerin üstüne
Siyâh zülfün tel tel etmiş uzatmış
Salıvermiş ak gerdânın üstüne (1286)

dörtlükleri ile başlayan koşmalar Karacaoğlan'ı verir. Ayrıca

Behey ala gözlü dilber
Hâlimden haberin var mı
Seni benden ayırmışlar
Zulümden haberin var mı (1329)

dörtlüğü ile başlayan şiiri de Karacaoğlan'ın söyleyiş, sesleniş ve havasına götürür. Ancak yukarıda da söylediğimiz gibi Karacaoğlan söyleyiş ve dili yönü ile Âşık Ömer'den ayrılır. Fakat

o gazellerinde bile çoklukla musammat yönüne gider. Halka ve diline açıktır. Şiirleri sıcak olup halk zevkini okşar. Meselâ;

Aceb ol dilber-i ra'nâ öpülmez mi kuçulmaz mı
Gelip bir şeb bize tenhâ öpülmez mi kuçulmaz mı (1328)

matlaıyla başlayan gazeli koşma havasındadır.

Bu yönü ile şairin eski Türk şiirinden gelen bir yönünün bulunduğunu da belirtmeliyiz. Âşık Ömer'in bazı söyleyişleri devrinin şairlerinde de yankılanır.

Sevdiğim takın yürü mercânı mercân üstüne
Lutf edersen sevme gel her cânı bir cân üstüne
Zulme bâ'is oldu mülke ol adû-yı bed-likâ
Eyleme gel her zamân dîvânı dîvân üstüne

bendi ile başlayan murabbainın öteki bendlerinin son mısraları

.....
Kanlı zâlim eyledin bühtânı bühtân üstüne
.....
Katlime almış gibi fermânı fermân üstüne (1202)

şeklinde görüldüğü gibi aynı yüzyılda yaşayan Balıkesirli Râsih'te tekrarlanır. Yalnız bu kadarda kalmaz. Bu tesir,

Eylemiş dildâr gör bâzâr bâzâr üstüne
Eylemek lâyük mıdır âzâr âzâr üstüne
Ben gedânın hâtırını destine al sevdiğim
Kalmasın zulmette dil efkâr efkâr üstüne (1275)

şeklinde başka bir murabbainda da görülür. Bu durumda ilk söyleyişini Cem Sultan'da gördüğümüz bu deyiş, Âşık Ömer'de çeşitlenip dallanıp budaklanmış, en sonunda Râsih'in

Süzme çeşmin gelmesin müjgân müjgân üstüne
Urma zahmı sîneme peykân peykân üstüne

matla'lı gazelinde en güzel şekilde toplanmıştır.

Bu yönden bakınca, Âşık Ömer'in şuh ve şen bir tabiatının olduğunu ve bunun şiirine de aksettiğini belirtmemiz gerekir. Şair, bu şuh söyleyiş ve tabiatı ile büyük şair Nedîm'e de ses gönderir.

Ettin mi cefâ ilmini tahsil küçücükten
Ne sendeki bu va'deye te'vil küçücükten (1009)

//

Erişsin kaddi dildârın bülend olsun da seyr eyle
Cemâli Yûsuf'a yârin manend olsun da seyr eyle (1245)

//

Efendim bir cefâkâra mâil olsun da seyr eyle
Kendi gibi sitemkâra nâil olsun da seyr eyle (1246)

matla'lı gazelleri Nedîm'i hatırlatır. Nedîm'in şiirinin Âşık Ömer'le ilgisi yalnız bu kadarla da kalmaz.

Düştü gönlüm sen lebi mercâna kurbân olduğum
Etme cevri başın-ıçun cânâ kurbân olduğum
Ey perî aşkın ile eyledim kendim helâk
Âkıbet bâis olursun kana kurbân olduğum (984)

///

Söyleyin ol dilbere her âşıkı bir sanmasın
 Bendesin terk eyleyip aşkın şarâbın kanmasın
 Bana bu aşk ateşi şöyle harâret verdi kim
 Söyleyin pervâneye nevbet benimdir yanmasın (1108)

///

Nâz-ile seyrâna çıkmış çeşmi âhûlar mıdır
 Hüsn ilin eyler teccüs iki câdûlar mıdır
 Cân dimâğını muattar eyleyen subh u mesâ
 Hâl-i anberler midir âyâ zülf-i hoş-bûlar mıdır (226)

bendleri ile başlayan murabbaları Nedîm'e gider. Ayrıca bazı murabbalarında özellikle hitaplarında yer yer Nedîm havasını müjdeler.

Sana âşık olduğum hep cümle âlem bildiler
 Defter-i uşşâk içinde nâm u şânım sildiler
 Iztırab-ı aşkının kurtları bağrım deldiler
 Çâr u nâçâr ben dahı Eyyûb gibi oldum sabûr (289)

///

Sevdiğim cânım efendim bize nispet eyleyip
 N'eyleyip n'itsen gerek cevri ü eziyet eyleyip
 Yalvarıp ağlar ona bin türlü izzet eyleyip
 Yâri tenhâ bulıcak ol mübtelâ okşar öper (328)

şiiirleri buna örnektir. Yine

Çekilir bezm-i uşşâka sebûlar hep seninçündür
 Derilir ıyş-i hâsa mâh-rûlar hep seninçündür
 Tekellümler nevâlar güft-ü-gûlar hep seninçündür
 Efendim sevdiğim bu hây u hûlar hep seninçündür
 Benim serv-i bülendim cümle bûlar hep seninçündür (263)

///

Hengâm-ı sürûr erdi yine iydi-i şerîftir
 Yâ-hû diyelim şevk ile tevhîd-i şerîftir
 Kânûn-ı muhabbet bize teccüd-i şerîftir
 Vaslın umar üftâdeler ümmîd-i şerîftir
 Kurbân olayım yoluna gel iydi-i şerîftir (262)

bendleri ile başlayan muhammesler de Nedîm'i hazırlayan manzumeler gibidir. Hele bir müseddesinin

Düşürüp gül gibi hâşâ pür melâl etme beni
 Bülbül-i şûrîde-veş âşüfte-hâl etme beni
 Göndürüp sahrâlara Mecnûn-misâl etme beni
 Şehsüvârım esb-i nâzım pâ-y-mâl etme beni
 Necmi Merrîh olan burc-ı hameldir gel beri
 Mâhı hüsnün mihri hulkun bî-bedeldir gel beri

....

Dergeh-i kûyunda gördükçe beni zâr u nizâr
 Bilirim iğvâ verir sana âdû-yı bed-nisâr
 Çok yalanlar söyler eyler fitnelikler sad hezâr
 İ'timâd etme sakın hâşâ ki ağyâr ola yâr

Düşman olmaz derler eski dost meseldir gel beri
Âşıkın her dudağı nutk-ı aseldir gel beri (1376)

bentlerinde Nedîm'i görür gibi oluruz. Zaten hayatlarına baktığımız zaman, Âşık Ömer'in öldüğü 1707 tarihine doğru Nedîm'in yeni yeni açılmaya başlayan bir bahtı vardır. Devrinde pek fark edilemeyen bir şair olan Nedîm, bu şuhluk ve şen şakraklık vadisinin en önemli şairidir. Daha sonra Hoca Neş'et mektebi şairlerinden bazıları onun bu yolunu devam ettirecekler ve bu durum Enderunlu Vâsıf'a kadar uzanacaktır. Ancak Âşık Ömer bazı söyleyişleri ile Vâsıf'a da tesir eder. Yine bir murabbainın

Nâzenînim işvebâzım sevdiğim bilmez misin
Dest-i lutfunla dü çeşmim yaşını silmez misin
Yüzüme bir kez tebessüm eyleyip gülmez misin
Mübtelâyım cevri çok mehrû sabâhın hayr ola

Dest-i kudretle kemân ebrûların olmuş keşîd
İstimâ eyle bu nazmım şerhini ey nev-resîd
Derd ile efgân eden âşıkların savtın işit
Hep sanadır bu sadâ-yı hû sabâhın hayr ola

İltifâtın yoktur aslâ hiç bize eller gibi
Ol ecilden gözlerimden yaş akar seller gibi
Tek hemân sen şâd u handân ol yürü güller gibi
Ağla sen Âşık Ömer her dem sabahın hayr ola (1269)

bentleri Nedîm'e uğrayarak Vâsıf'a gider. Ayrıca

Salınıp ağyâr-ıla bir yerde tenhâ gitme gel
Kadrini bilmezler ile seyr ü seyrân etme gel
Lutfun olmazsa müyesser cevri-ile incitme gel
Bana meyl etmezsen etme gayrıya meyl etme gel (862)

///

Ey perî-peyker benim hur-ı cinânım küsme gel
Şânına düşmez senin rûh-ı revânım küsme gel
Ben senin meftûnunum mecnûnum ey bî-vefâ
Yoluna kıldım fedâ bu tende cânım küsme gel (863)

yalvarışlarında Nedîm'e uğrayarak Vâsıf'a giden eda ve seslenişlerini buluruz.

Sen bana cevri eyledin ben mübtelâ küstüm sana
Oldugunçun gayrılarla âşinâ küstüm sana
Eyleme şimden girü kat'â nigâh u iltifât
Ey vefâsız merhametsiz bî-vefâ küstüm sana (54)

///

Yanıma yaklaşma ey hercâyı bildim n'eydiğin
Hep seninçün çektiğim sevdâyı bildim n'eydiğin
Bî-vefâlık fehm edip senden ferâgat eyledim
Sevdiğim artırdın istiğnâyı bildim n'eydiğin (727)

///

Sevdiğim hayfâ kim ol ağyâreden vaz gelmedin
Ol yüzü kara bed-efsûn hâreden vaz gelmedin
Tutmadım pendim yazıklar hep hebâ oldu hebâ
Bâis oldum derde böyle kâreden vaz gelmedin (783)

///

Ey bana kan ağlatan mekkâre senden çektim el
 Durmadan gittin bana ikrâra senden çektim el
 Gel benim cânım dedikçe gelmez oldun yanıma
 Çünkü meylin var imiş ağıyâra senden çektim el (853)

///

Tevbeler ol dilber-i ra'nâdan el çektim yeter
 Ruhları gül ol kad-i bâlâdan el çektim yeter
 Bilmiş ol benden ziyâde yoluna sarf eyleyen
 Cân verirken uğruna ra'nâdan el çektim yeter (327)

///

Sohbetin kimlerledir ey nâzenîn aldık haber
 Şânına düşmez bu işler âferin aldık haber
 Ol adûlarla gidip seyr-i gülistân ettiğin
 Vardığın yerler güzel hoşca zemîn aldık haber (299)

///

Sen bana cevri eyledin ey bî-vefâ hış imdi hış
 Gayrılarî âşık ettin gâlibâ hoş imdi hoş
 Birbirine benzemez nâz u istignâyâ başladın
 Ahdimiz böyle degildi ibtidâ hış imdi hış (637)

///

Yok sanırdım âlem içre cân ile senden lezîz
 Hey neler varmış cihânda dahı onlardan lezîz
 Lezzetin işbu cihânın şimdi bildim doğrusu
 Yoğ-imiş rûy-ı zemînde vasl-ı dilberden lezîz (171)

///

Şu cihânda bir gözü mestâne buldum kendime
 Misli yok bir hûbluğu şâhâne buldum kendime
 Ol dahı bir ben gibi âşık-ı sâdik bulamaz
 Bir güler yüzlü cânâne buldum kendime (1203)

bentleri ile başlayan murabbalar hep Vâsıf'a bağlanır. Ayrıca başka murabbalarında yer alan

Şâh-ı taht-ı hüsnün dâd eyle bî-dâd eyleme
 Leşker-i gamdan dile rencide feryâd eyleme
 Meclisinde nâzenînim ismimi yâd eyleme
 Gûşum elbette lisân-ı nâzı çın çın çınlatır (316)

///

Ne-y-idi ol dostluğun şimdi cüdâlıklar nedir
 Bize nisbet gayrılarla âşinâlıklar nedir
 İltifâtı kesdi gamzen bî-vefâlıklar nedir
 Aramızda hey efendim hey beğim kan olmadı (1382)

bentlerin bulunduğu şiirlerde de Vâsıf'a gideriz.

Halk şairlerine olan tesiri de yine

Dedim dilber yanakların kızarmış
 Dedi çiçek taktım gül yarasıdır
 Dedim tane tane olmuş benlerin
 Dedi zülfüm değdi tel yarasıdır (484)

dörtlüğü ile başlayan koşması Erzurumlu Emrah'ta görülür. Ayrıca çiçeklerle ilgili şiirleri de son devrin büyük halk şairi Âşık Veysel ile yankılanır.

Bahar oldu gül açıldı
Küllü rahmetler saçıldı
Türlü çiçekler açıldı
Kangımız a'la çiçektir (491)

Bütün bunlar göz önüne alınınca Âşık Ömer, şahsında divan ve halk şiirini toplayan, kendinden sonraki edebiyatımızı bu bakımdan açan ve kısmen yön veren bir şairdir. Yine tardiye gibi bazı nazım şekillerinin ilk örneklerini, dört mısralık bentlerle de yazılsa, Âşık Ömer'de bulmak mümkündür.

Gönlüm' aldı al-ıla bir dilber-i âlî-cenâb
Yok mu insâfin a zâlim niçe bir cevri ü itâb
Âteş-i aşkınla yandı ciğerim oldu kebâb
Râzî oldum ölmeğe ammâ mürüvvet yok mudur
Rûz u şeb hicri-i gamından hîç sebük-vâr olmadım
Bu cihânda senden özge kimseye yâr olmadım
Mübtelâ oldumsa sana ben günâhkâr olmadım
Zerre sende merhamet lutf u inâyet yok mudur
Yek nazarda rahm edip başım firâvân eyledin
Sonra döndün âteş-i cevriyle sûzân eyledin
Öldürüp ben derdmendi yok yere kan eyledin
Mahşere gelmez misin yarın kıyâmet yok mudur
Ey Ömer uslanmadın derde giriftâr olmadan
Bî-vefâdır hep güzeller yok yere zâr olmadan
Sen belâ-keş böyle ser-keş dilbere yâr olmadan
Çek elini cümleden Hakk'a itâat yok mudur (550)

manzumesi buna örnektir.

Âşık Ömer şiirlerinde genellikle Ömer ve Âşık Ömer mahlasını kullanır. Ancak Adlî de onun mahlaslarından. Adlî mahlasını kullanmasında adının Ömer olmasının ve Ömer kelimesinin adaletle paralel olmasının da düşünülmesi gerekir. Yoksa şair bu mahlası boşuna kullanmamıştır.

Mahlasım Adlî'dir Ömer'dir adım
Alınmaz kalır mı felekde dâdım
Akıldan fikirden candan âzâdım
Her cânâna gönül verelden beri (1306)

///

Mahlasım Adlî'dir Ömer'dir adım
Dillerde söylenir nazm-ı îcâdım
Hâlîm inşâ edip sunmak murâdım
Ne yüzden arz edem hünkâra bilmem (904)

dörtlükleri ile başlayan koşmalarında mahlasının Adlî, adının ise Ömer olduğunu söyler. Her iki ismi de şiirlerinde mahlas olarak kullanır.

Konularına göre bakarsak; münacat, tevhid, naat, şairname, elifname, tekerleme, muamma, lugaz, bilmece, yaşname, burçname, isimname, tasavvuf, aşk, âşık, sevgili, tabiat, savaş, şikâyet, hasret, mevsimler, kutsal günler ve geceler, bayramlar, ramazan, çiçekler, musiki ve makamlar,

meslekler, hayvanlar, zahit, sitem, yaratılış vs. gibi hemen her konu ile ilgili şiir yazdığına şahit oluruz. Ancak Âşık Ömer'de dikkat çeken bazı hususlar da vardır. O yazdığı sekiz yüzü aşkın murabba ve iki yüz elliye yaklaşan gazel, kaside ve müstezat yanında divan şiiri nazım şekillerini kullanmak bakımından bir divan şairinden daha ileride olarak klasik edebiyatımız içinde yer almaktadır. Yine bütün divanı içinde iki yüz elli civarında yazdığı halk şiiri nazım şekilleri ile de halk edebiyatı şairlerimiz arasında dikkat çekmektedir. Bu durumda Âşık Ömer, Türk şiirinin sırrına ermiş, ayırım yapmayan her istediği nazım şeklinde kolaylıkla şiir yazabilen hayatını şiire adanmış bir şair olarak karşımıza çıkar. Aynı durumu vezin açısından da söylemek mümkündür. O, aruzu kullanmada hiç zorlanmaz ve pek çok divan şairinden de ileri gazeller yazar. Hece vezni ise hiç yabancı olmadığı bir vezindir. Kendisi yeniçeri ocağında saz şairi olduğuna göre, sazın istediği söz, hece vezninde olacaktır.

Zaten murabba nazım şeklinin şarkıya açılan bir tarafı da vardır. Bu yönden bakarsak türkü ve koşma bunun daha da ileri olan ve heceye yönelen şeklidir. Bu durumda Âşık Ömer'i edebiyatımızda XVII. yüzyılı bitirirken, divan edebiyatını ve halk edebiyatını kendinde toplayan, daha sonra da divan ve halk edebiyatı olarak iki şekilde açılan ve Nedîm başta olmak üzere pek çok şaire tesir eden bir şair olarak düşünmek gerekir. Edebiyat kitapları Türk edebiyatında ilk şarkının Nailî (ö. 1666) tarafından yazıldığını, sonra Yahya Nazîm (ö. 1727) ve Nedîm'le (1730) devam ettiğini zikrederler.¹ Fakat bunların arasında Âşık Ömer'e (ö. 1707) yer vermezler. Onun şarkılarına bakarsak,

Gel ey dilber kan eyleme
Seni kandan sakınırım
Doğan aydan esen yelden
Seni günden sakınırım (992)

///

Nedir ey dil felek içre
Yine âh-ıla zârın var
Misâli yok melek içre
Yine bir kad nazarın var (531)

///

Yitirdim akli mecnûnum
Ki bilmem n'oldüğumdandır
Gözüm yaşı akar hûnî
Ciğerle doldüğumdandır (511)

///

Beni hicrâna âşinâ
Eden baht-ı siyâhımdır
Seni hep bî-vefâ eden
Benim baht-ı siyâhımdır (556)

///

Sen şeh-i hüsn-i bahâsın
Bî-bedel bir mehlîkâsın
Yok nazîrin dil-rübâsın
Dilber-i memduh-edâsın (1151)

///

Gamınla ey leb-i meygûn

¹ İpekten, H. (2004). *Eski Türk Edebiyatı-Nazım Şekilleri ve Aruz*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Oldu (bu) gönül (pek) mahzûn
 Bu zîbâ kamet-i mevzûn
 Cihânı eyledi meftûn (1154)

///

Sana ey verd-i nâzik-ten
 Dil-i gamhârı verdim ben
 Misâl-i gonca-i gülşen
 Salın serv-i revânım sen (1153)

///

Gamınla dil-figâr olsun
 Tek ol mehveş şikâr olsun
 Olursa böyle yâr olsun
 Bana yâr oldu var olsun (1154)

///

Firkatinle nevcivânım
 Kalmadı tâb u tüvânım
 Tende oldukça bu cânım
 Geçme ben senden ne kâbil (871)

///

Çok şükür el-hamdülillâh
 Mâhitâb pâresin gördüm
 Ne ihsândır ben gedâya
 Cânımın çâresin gördüm (979)

bentleri ile başlayan tam on şarkı yazdığına şahit oluruz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Âşık Ömer, başta Nedîm olmak üzere pek çok şaire tesir etmiştir. Gerçekte Nedîm onun açtığı yoldan yürüyerek gelmiştir. Ayrıca bu tesir Yahya Nazîm'de de kendini göstermiştir. En azından şarkı olarak Âşık Ömer kendisi hayattan 1707 yılında çekilirken arkasında Yahya Nazîm ve Nedîm gibi iki şairi şarkı vadisine bırakmış gitmiştir.

Bütün bunlar göz önüne alınınca Âşık Ömer'in Türk edebiyatında köklü, derin ve tesirli bir yerinin bulunduğunu belirtmek gerekir. Hem divan hem halk şairleri ondan etkilenmişlerdir. O, her iki edebiyatı kendinde birleştiren ve Türk edebiyatında en çok şiir yazan beş büyük şairden biridir. Zatî'nin XVI. yüzyılda divan şiirinde yaptığını, o XVII. yüzyılın ikinci yarısında hem divan hem halk edebiyatında yapmış ve her iki edebiyatı şahsında birleştirmiştir.

Yine türkü olarak,

Şunda bir güzele gönül düşürdüm
 Aldı beni kaşlarının arası
 Hûb cemâlin gördüm aklım şaşırdım
 Yaradan Mevlâ'ya kaldı çâresi (1445)

///

Elâ gözlerine kurbân olduğum
 Yüzüne bakmağa doyamadım ben
 İbret için gelmiş derler cihâna
 Noktadır benlerin sayamadım ben (1138)

bentleri ile başlayan şiirler dikkat çeker.

İlk bend ve ilk dörtlüklerini verdiğimiz şarkı ve türkülerini göz önüne alırsak günümüzde bile onun sözlerinin ne derece tesirli olduğunu, milletimizin zevkine hitap edip ruhuna nasıl tercüman olduğunu görmekte gecikmeyiz.

Bütün bunlar bize Âşık Ömer'in divan ve halk şiiri içinde yer aldığını göstermektedir. Ancak onun divan şairlerimizden özellikle Fuzûlî'den bir hayli etkilendiği, kendinden sonra gelen şairlerimizi Nedîm'den Vâsıf'a kadar tesiri altına aldığını da söylememiz gerekir. Gerçekte Âşık Ömer şiirimizin sırrına vakıf, dil düşüncesi olan hatta şiir dilinin adını "lisân-ı nâz" şeklinde anan ince zevk sahibi bir şairdir. Bu zevki yazdığı şiirlerinde halka ve yüksek zümreye verebilen bir şair olarak her zaman devam etmiş, özellikle divan ve halk şiirimiz arasında bir köprü olmuştur. Ayrıca aruz veznine olan hâkimiyeti ve kafîye kullanımı da dikkat çekmektedir. Onun ruhu ve zevki bir taraftan divan şiirine açılırken, diğer yandan halk şiirine yönelmektedir. Bu bakımdan Âşık Ömer'in usta bir şair olduğunu, tarih içinde bütün şairleri divan ve halk şairi olarak ayırt etmeksizin takip ettiğini de ayrıca belirtmek gerekir.

Biz bütün bunları Prof.Dr. Yakup Karasoy ve Doç.Dr. Orhan Yavuz gibi değerli iki ilim adamının gayretleriyle ortaya koydukları *Âşık Ömer Divanı*'nı okuyarak öğrendik. Burada kendilerine teşekkür etmeyi bir borç biliyorum. Sağ olsunlar, var olsunlar.

YAĞMA KÜLTÜRÜYLE ÜRETİM KÜLTÜRÜ ARASINDA TÜRKLERİN “DEVLET” İDEALİ

Ahmet Burçin YERELİ

1. Giriş

Bu çalışmanın asıl maksadı, Türklük Bilimi içinde az incelenen ekonomi alanı üzerinde durmak ve ekonomi ve sosyoloji ekseninde Türklerin üretim kültürüne yönelik tespitlerde bulunmaktır. Üretim kültürü sosyolojik tahlillerin en can alıcı noktasını oluşturmaktadır. Tarih boyunca üretim kültürüne sahip topluluklar ancak medeniyet inşa edebilmişlerdir. Çin medeniyeti, Hindistan medeniyeti, İran medeniyeti, Mısır medeniyeti, Arap medeniyeti gibi Türk medeniyeti de Türklerin sahip olduğu üretim kültürünün doğal sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bugünkü coğrafi ve siyasi yapıları itibariyle ne Çin, ne Hindistan, ne İran, ne Mısır, ne Arap Yarımadası'ndaki ülkeler ne de Türkiye ya da Orta Asya'daki Türk devletleri yukarıda sayılan medeniyetleri temsil etmemektedirler. Günümüzün emsal medeniyeti sanayi devrimi sonrasında Avrupa medeniyetidir. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'nın temsil ettiği medeniyet anlayışı da sanayi devrimi sonrası şekillenen üretim ve ticaret kültürünün bir uzantısıdır.

Geçmişte aynı beldede birlikte yaşayan insan topluluklarını bir araya getiren ve onları bir arada tutan şey ortak çıkarlardır. Yaşamlarını devam ettirebilmek ve gereksinimlerini en iyi şekilde karşılayabilmek için üretmek, daha verimli ve daha çok üretmek maksadıyla büyük yerleşim alanlarında bir araya gelmişlerdir. Aralarında ortaya çıkan çatışmaları çözmek ve birlikte oluşturdukları mülkiyet ve refah düzenini dış tehditlerden korumak için devlet örgütüne ihtiyaç duymuşlardır. Bu noktada iki temel kamu hizmeti olarak karşımıza çıkan adalet ve savunma (ya da güvenlik) hizmetleri devlet örgütünün ortaya çıkışındaki en temel kamusal ihtiyaçlardır. İhtiyaç kavramı ise ekonomi biliminin ve ekonomi bilimine bağlı olarak gelişen tüm diğer bilimlerin temelidir.

Medeniyet inşa etmiş tüm diğer milletler gibi Türklerin de medeniyetini temsil eden kendi üretim kültürleridir. En eski Çin kaynaklarında da sözü edildiği gibi; *Demirci Türkler* kendi tunç medeniyetlerini tarihin en eski dönemlerinde inşa etmişlerdir. Türkler için kullanılan “demirci” sıfatı onların maharetini ve üretkenliklerini ispat etmeye yarayacak en temel araçtır.

2. Zenginlik Yolu: Üretim ve Yağma

Zenginlik iktisadi bir kavramdır. En basit anlamıyla bireyin her türlü ihtiyacını zamanında karşılayabilme gücüdür. Kişi ihtiyaç duyduğu bir şeyi o an veya hiçbir zaman karşılayamıyorsa, o zaman yoksulluk ya da yoksunluk gibi kavramlar söz konusu olabilmektedir. Günümüzde zenginlik değişim aracı olan para cinsinden, hatta uluslararası siyasi gücü temsil eden ülkelerin ulusal paraları cinsinden ölçülmeye çalışılmaktadır. Bu yaklaşım tamamen iktisadi sömürgecilik anlayışına dayalı olup ekonominin temel kurallarına uygun değildir. Zenginliğin asıl ölçüsü üretimdir. Zenginliğin en temel göstergesi tüketilebilecek mal ve hizmetlerin bolluğu ve bireylerin bu mal ve hizmetlere ulaşım kolaylığıdır.

Bu yaklaşım çerçevesinde konu ele alınacak olursa, tarih boyunca zenginliğe giden başlıca iki yol olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki üretim, ikincisi ise yağma'dır. Üretim, üretim faktörlerinin kullanılması sonucunda tüketilecek mal ve hizmetlerin meydana getirilmesidir. Karşılığında üretim faktörleri kullanılmaktadır. Yağma ise üretilmiş mal ve hizmetlere el konulmasıdır. Yağmanın bedeli, yağmacıların hayatlarıdır. Bedel çok yüksek, risk büyük ama bunun karşılığında umulan getiri de tatmin edicidir. Üreterek zengin olmak, kuşaklara yayılan, uzun ve meşakkatli bir süreçtir. Sermaye ve teknik bilgi birikimi sonucunda gelecek kuşaklara kalan önemli bir mirastır. Yağmalayarak elde edilen zenginlik kısa dönemli ve geçicidir.

Yağmacıların zürriyet beklentisi yoktur. Dolayısıyla yağmacı toplulukların uzun dönemli bir devlet düzenine sahip olmaları çok güçtür.

Üretim kültürüne dayalı devlet düzeni kurumsal yapısı ve gelenekleri ile uzun dönemli olmuş ve buna bağlı olarak büyük medeniyetlerin ortaya çıkmasına imkân vermiştir. Bu topluluklar kendi üretim düzenlerini, elde ettikleri refahın paylaşımı adil olduğu sürece koruma gayreti içinde olmuşlardır.

Türkler bozkır halklarını kendi egemenlikleri altında toplamışlar, onların ekonomik özgürlüklerini muhafaza etmişler ve bozkır halklarının kendi örfü, kendi inancı, kendi dili ile yaşamasına izin vermişlerdir. Türk devlet geleneği, Avrupalı sömürgecilerin müstemlekeci anlayışından oldukça uzaktır. Türk devletlerini idare edenler, boyundurukları altındaki halkların kendi içlerindeki ve birbirleriyle olan uyumsuzluklarını en adil şekilde çözmeyi en önemli kamusal hizmet olarak kabul etmişlerdir. Buna karşın yağma, savaş hukukunun doğal bir müessesesi olarak Türk devlet geleneği içinde de mevcut olmuştur. Yağma; önceden kendilerine tebliğ edilmek suretiyle Türk idaresi altına girmek istemeyenlerin, daha sonradan yapılan savaşta kaybetmeleri halinde maruz kaldıkları bir tür savaş tazminatıdır. Yağmanın süresi ve şekli belli esaslara bağlanmış olduğu için yağma kurallarına uymayanların çoğu zaman cezalandırıldığı da görülmüştür. Ancak Türkler, orta Avrupa halklarının daha sonradan onlara yakıştırdığı biçimde sistematik yağmacı bir topluluk ya da yağmacı bir devlet düzeninin sahibi hiçbir zaman olmamışlardır. Buna karşın Türk tarihinde de belli dönemlerde yağmacı kabileler ya da yağmacı gruplar ortaya çıkmış ve hatta bu yağmacılar başka Türk yerleşim yerlerini yağmalamışlar ve yok etmişlerdir.

3. Üretim Kültürünün Yapısal Özellikleri

Toplumsal yapı içinde üretim kültürünün göstergesi olarak ele alabileceğimiz özellikleri şu şekilde sayabiliriz:

- Uzun dönemlidir,
- Meşakkatlidir,
- Yapıcıdır,
- Uzlaştırıcıdır,
- Bilgi ve beceri gerektirir,
- Sermaye birikimi esastır,
- Yerleşik düzen gerektirir,
- Ortak hukuk mevcuttur,
- Gönüllü itaat esastır,
- Ahlaki değerlere saygılıdır,
- Mülkiyet özgürlüğü kutsaldır,
- Aile bağları güçlüdür.

Üretim kültürü uzun dönemli bir sürece bağlı olarak gelişen ve karşılıklı uzlaşmayı esas alan bir olgudur. Birbirinden farklı örf, inanca, dile sahip toplulukları ortak bir refah ideali çevresinde bir araya getirebilme kudretine sahiptir. Hatta bu toplulukları ortak bir kamu düzeni altında, ortak kurallara uymaya razı edecek kadar cazip yönleri mevcuttur. Üretim kültürü uzun dönemli olduğu için aynı zamanda meşakkatlidir de. Kuşaklara yayılan bir çaba ve yavaş yavaş gelen bir refah dolayısıyla, kısa vadeli düşünen bireyler açısından pek cazip karşılanmaz. O nedenle sağlıklı bir inanç yapısı ve güçlü bir ahlaki değerler manzumesine sahip toplumlar tarafından benimsenebilecek bir süreçtir. Üstelik bireyler bu sürece ve bu sürecin temsil ettiği devlet

otoritesine ve bu otorite tarafından öngörülen kurallara gönüllü olarak itaat ederler. Devlet otoritesine itaatsizlik ahlaksızca bir davranış olarak algılanır¹.

Üretim kültürü mülkiyet özgürlüğü esasına dayanır. Mülkiyet kutsaldır ve kimsenin mülküne rastgele müdahale edilemez. Hatta üretim kültürünü temsil eden devlet anlayışı mülkiyet özgürlüğünü garanti altına almıştır. Mülkiyet özgürlüğü, kanun önünde eşitlik ilkesi ile birlikte düşünülmekte ve anlamını bu ilke ile pekiştirmektedir.

Üretim kültürü yerleşik düzen oluşturmuş topluluklara mahsustur. Yerleşik olmadan üretim kültürünü geliştirmek neredeyse imkânsızdır. Üretim kültürünü geliştiren ve pekiştiren ise mübadele, yani ticarettir. Üretim kültürü oluşturan toplulukların yerleşim merkezlerinin aynı zamanda tarih boyunca da önemli pazar yerleri olduğu bilinmektedir.

Üretim kültürünün en önemli göstergesi ise aile müessesesidir. Devlet örgütünden önceki örgüt yapısı olan aile ve aile içindeki tüm değerler üretim kültüründe kutsaldır. Devlet otoritesi hiçbir zaman hane içine hâkim değildir. Hane içi dokunulmaz ve hane içindeki tüm değerler devlet egemenliği altına girildikten sonra mükteseptir.

4. Yağma Kültürünün Yapısal Özellikleri

Daha önce de ifade edildiği biçimde yağma; üretilmiş değerlere ya da mülke el koymak veya bunları zor ve şiddet kullanarak elde etmektir. Yağmayı kültürel bir olgu olarak ele almak belki kültür kavramı açısından rahatsız edici bir yaklaşım olabilir. Ancak sanayi devrimi sürecinde batı Avrupa ülkeleri ve daha sonra Amerika Birleşik Devletleri tarafından benimsenen sistematik yağmacılık anlayışı, yağmanın da kültürel bir olgu haline geldiği şeklinde yorumlanabilir. Bu ülkelerdeki bireylerin önemli bir kısmı başka halkları sömürmeyi doğal bir hak olarak kendilerinde gören kamu yönetimlerine destek vermişlerdir veya vermektedirler.

Yağma kültürünü tanımlayan özellikleri şu şekilde ele alabiliriz:

- Kısa dönemlidir,
- Risklidir,
- Yıkıcıdır,
- Kaba kuvvete dayanır,
- Sermaye gerekmez,
- Hareketli bir yaşam ister,
- Ortak hukuk basit kurallara dayanır,
- Adaletin temeli eşit bölüşümdür,
- Gayriahlakidir,
- Ortak mülkiyet esastır,
- Güce boyun eğilir,
- Yağma kültürü üretim kültürüne baskındır,
- Aile kurumu önemsizdir hatta yoktur.

Yağmacı toplulukların düzeni kısa dönemlidir. Etraflarına zarar veren yağmacılar ya başka yağmacılar ya da güçlü diğer topluluklar tarafından ortadan kaldırılmışlardır. Yağmacılığın en cazip yanı kişiye kendi ömrü içinde sınırsız bir refah gücü vaat etmesidir. İnsan fitratı içinde yağmacılığı da barındırır. O nedenle din ve ahlak kuralları yağmacılığı sürekli dışlamışlardır.

¹ Unutulmamalıdır ki böyle bir itaat anlayışının, diktatörce tutum sergileyen hükümdarlar tarafından kötü niyetle kullanılma riski de bulunmaktadır.

Üretim kültürü meşakkatli ve uzun soluklu bir zenginleşme sürecini ifade ederken bunun kuşaklara yayılan bir hal aldığını daha önce söylemiştik. Böyle uzun bir süreyi göze alamayan ve kendi ömrü dâhilinde zengin olmayı arzulayan yağmacılar, tüm ahlak kurallarını hiçe sayarak ve kendi canlarını ortaya koyarak olabildiğince zengin olmanın hayaliyle yağma kültürünün bir parçası haline dönüşmüşlerdir. Bu açıdan bakıldığında yağma kültürü baskın kültürdür. Üretim kültüründeki topluluklarda ahlak zafiyetine yol açarak onları yağmacı gruplar haline dönüştürmek son derece kolay olmakta; buna karşın yağmacı topluluklar üretim kültürüne kolay adapte edilememektedirler.

Gücün ve kaba kuvvetin esas olduğu yağmacı topluluklarda mülkiyet ortak kabul edilmiş ve adaletin temeli ganimetin eşit paylaşımına dayandırılmıştır. Yağma kültürünün en eski müessesesi faiz'dir. Nakit sermaye gücünü elinde bulunduranın bu güce dayalı olarak uyguladığı ve son derece basit bir yağmacılık tekniği olan faiz müessesesi tüm tek tanrılı dinlerde yasaklanmış, toplumsal yapı içinde de çoğunlukla gayriahlaki kabul edilmiştir.

On dokuzuncu yüzyılda yağma kültürü ideolojik tabanını entelektüel düzeye taşımış ve devrimci sosyalizm anlayışıyla bambaşka bir yapıya bürünmüştür. Bu ideoloji devrim marifetiyle mülke el koymayı ahlaki bir kılıfa sokmuş ve ortak mülkiyet ve eşit paylaşım idealini toplumsal refahın olmazsa olmaz koşulu haline getirmiştir. Mülk sahibi olanların mülklerine el koymayı, daha önce kendilerinden yağmalanan değerleri yağmalayarak geri alma biçiminde ve adeta kısasa kısas anlayışıyla bir hak olarak tanımlamıştır. Yugoslavya'da İkinci Dünya Savaşı sonrasında çıkarılan bir kanun ile halk düşmanlığı mahkeme kararıyla sabit olanların mülklerine el konulması esası benimsenmiş ve yağmacılık demokratik bir platforma oturtulmak istenmiştir.

Nihayet aile kurumu ve aile içindeki değerler yağma kültüründe asgari düzeye indirgenmiş ya da tamamen ortadan kalkmıştır. Yağmacılık tamamen egoizme dayandığı için yağmacıların zürriyet beklentisi de olmamıştır. Aslında, yağma kültürünü kısa dönemli kılan en önemli etkenlerden bir tanesi de aile kurumunun zayıflığıdır.

5. Türklerde Üretim Kültürü

Teoman Han'ın doğum tarihi olan MÖ 229 yılını Hunların başlangıcı olarak kabul edersek, Türklerin bugüne kadar gelen tarihini 2.240 yıl geriye götürebiliriz. Yazılı belgelere dayandırabildiğimiz ve içinde Türk adı geçen tarih ise, bugün bilebildiğimiz kadarıyla, Bizans kaynaklarında 400'lerde, Çin kaynaklarında ise 600'lerde başlamaktadır.

Arkeolojik bilgilere dayandırılan Türk tarihi ise MÖ 3000'lere kadar gitmektedir. Bugünkü Hakasya'da, Sibiry'a'nın Abakan bölgesindeki ormanlarda, demircilikle uğraşan halklar Türk tarihinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Arkeolojik araştırmalar, Orta Asya Türk Kültürü'nü Yontma Taş (Paleolitik) Devri'ne kadar götürmektedir. Arkeolojik kazılarda elde edilen bulgular, Cilalı Taş (Neolitik) ve Tunç Devri'nin Orta Asya Türk Kültür Tarihi için büyük önem taşıdığını ortaya koymaktadır. Kuzey Altayların batısında bulunan Minussinsk'te ortaya çıkarılan Afanasyevo (MÖ 2500-1700) ve Andronovo (MÖ 1700-1200) kültürlerinden özellikle ikincisinde, Türklerin ilk temsilcileri bulunmuştur. Bu bulgular ilk Türk yerleşim alanlarının bilinmesi ve buradaki yaşam biçimleri açısından son derece önemlidir.

Son buzul çağının bitişi ve MÖ 10. binden itibaren başlayan küresel ısınmaya bağlı olarak, MÖ V. binde Orta Asya'da buzlar çekilmiş, bataklıklar, göller ve ormanlar meydana gelmiş, iklim ılımanlaşmıştı. Sibiry'a ormanlarında yaşayan Türkler, Yontma Taş Devrini yaşıyorlar, geçimlerini avcılık ve balıkçılıkla sağlıyorlardı. Bu devirde bazı küçükbaş hayvanlar evcilleştirilmişti. Cilalı Taş Devri'ne gelindiğinde bu devrin kültürünün Mançurya'dan batıda Hazar Denizi kıyılarına kadar yayıldığını görüyoruz. Cilalı Taş Devri MÖ 5000-2000 yılları arasında yaşanan ve doğu Türkistan ile Moğolistan'dan başlayan bir medeniyet dönemini ifade etmektedir.

Türkler üretim kültürlerine bağlı olarak Orta Asya'da önemli medeniyet merkezleri inşa etmişlerdir. Bölgenin en eski kültür merkezleri; Abakan bölgesi, Baykal Gölü çevresi, Altaylar (Şibe, Katanda, Başadar, Berel, Tüekta, Pazınk, Noin-Ula) ve Batı Türkistan'da Anav ve Issık Göl civarındadır. Bunlardan Abakan kültürü, Minnussinsk bölgesinde Tagar Gölü ve adasında, Altaylarda Mayemir Bozkırında görülür. Orta Asya Türk Kültürü'nün en eski kültürünü Altay-Abakan bölgesi temsil etmektedir.

Türklerin üretim kültürleri üzerinde Abakan Kültürü'nün önemli bir etkisi olmuştur. Sibiryadaki Orta Yenisey'de yer alan Minnussinsk'teki Abakan yöresi kültürünün başlangıcı oldukça eskidir. Burada MÖ III. binin sonları ile 1700 yılları arasında Afanasyevo ve Okuner kültürleri yaşanmıştır. Arkeolojik bulgular Tunç Devri ile ilgili bilgilere yer vermektedir. Mezarlardan çıkan kırmızı ya da beyaz bantlı çömlekler, İran'daki Sus ve Sialk ile Batı Türkistan'da yer alan Anav'daki bulguları hatırlatmaktadır. Toprak kapların yanında, bakır ve tunçtan yapılmış çeşitli silah ve süs eşyaları bulunmuştur. Bu kültür döneminde koyun ve her türlü şartlara uyabilen, dayanıklı bir at türü beslenmiştir.

Abakan bölgesinde MÖ 1700-1200 yılları arasında, Andronovo kültür hayatı yaşanmıştır. Arkeolojik kazılarda şekillendirilmiş geniş ağızlı, kulpsuz ve geometri şekilleri ile süslenmiş bakır malzemeler bulunmuştur. Taş levhalarla kaplanmış mezarlar bu dönemde görülmektedir. Bu devirde yaşayan insanlar savaşçı ve göçebedir. Batı Sibiryaya-Doğu Rusya ile Batı Türkistan'a ve güneyde Aral çöküntüsüne kadar uzanan geniş bir alana yayılmışlardır. Bu kültürün mensupları, Altay ve Tanrı Dağları'nda Hun, hatta Göktürkler çağına kadar ulaşmışlardır.

Andronovo kültürü, Yenisey civarında Karasuk kültürünün (MÖ 1200-80) ortaya çıkışı ile sona erer. Karasuk'ta bulunan mezarlar Andronovo döneminden daha fazladır. Bu mezarlar ilgili dönemde ciddi bir nüfus artışının yaşanmış olduğunu göstermektedir. Mezarlar taş levhalarla kaplanmıştır. Bu devirde yaşayan insanlar Ural Dağları'ndan Baykal Gölü'ne kadar uzanan topraklarda hayvancılık, çiftçilik ve madencilikle uğraşmışlardır.

Türklerin günlük ve askerlik hayatlarında demirin büyük etkisi olmuştur. Türklerin o dönemlerde yaşadıkları bölge, bugün dahi demir madeni bakımından çok zengindir. Türkler demir madenini bulup işlemişlerdir. Demircilik, Türkler arasında önemli bir zanaat koludur. Türk demircilerinin yaptığı kılıçlar ve sabanlar pazar yerlerinin en kıymetli metasıdır. Arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular, demirin Türkler tarafından çok yaygın bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Arkeolojik olarak ispatlanması çok güç olmakla birlikte ham demire su verip onu çelik haline ilk dönüştürenlerin de Türkler olduğu iddia edilmektedir.

Günümüzde Türklük Bilimi ile uğraşan bilim adamları bu alandaki en eski bilgi ve belgelerin Çin'de olduğunu ifade etmektedirler. Dolayısıyla Türklerle ilgili en eski bilgi ve belgelerin daha tam olarak incelenmemiş olmakla birlikte Çince kaynaklarda yer aldığı düşünülmektedir. Çince yapılan çeviriler göstermektedir ki, Çinliler Türkleri tanımlarken onlara "demirci" sıfatı ile birlikte "Demirci Türkler" şeklinde hitap etmektedirler. Çinliler tarafından demirci sıfatının öne çıkarılması, onların Türklerin demircilikle ilgili zanaatlarına olan hayranlığının bir tezahürü olarak düşünülebilir. Türklerin demircilikle iştigal etmeleri ve bu konudaki maharetleri, Çinliler nezdinde onları diğer milletlerden ayıran bir meziyet olarak kabul edilmiştir. Ne yazık ki bu maharet, asırlar sonra batılı tarih anlayışıyla beraber yanlış ve eksik yorumlanmaya başlanmıştır. Batılı tarih anlayışı ile beraber, doğudan batıya gelen kavimlere yönelik olarak barbar yakıştırmaları başlamış ve Türklerin Avrupa'ya yayılması ile birlikte barbarlık sıfatı Türkler için kullanılmaya başlanmıştır. Bu süreçte Türklerin tarihin en eski devirlerinden bu yana zaten demirci oldukları ve demiri kılıç ve benzeri savaş aletlerinin yapımında kullandıkları ifade edilmiştir. Türkler kendilerini savunmak için kılıç ve benzeri savaş aletleri yapmışlar ve bunları maharetle kullanmışlardır. Oysa demir sadece savaş aletlerinin hammaddesi değildir. Günlük yaşamda ve tarımsal üretimde kullanılan alet edevatlar da

yapılmıştır. Taşların üzerine yazı yazmak, taşları işlemek, kanal kazmak ya da toprağı işlemek maksadıyla kullanılan ve demirden yapılmış, neredeyse günümüzden 3500 yıl öncesine kadar giden pek çok alet ve edevata Orta Asya ülkelerinin müzelerinde rastlanmaktadır.

Hiç şüphesiz Orta Asya'nın geçmişinde bölgede yaşamış tek halk Türkler değildir. Ancak Çin kaynakları demirciliğin Türklere mahsus bir zanaat olduğunu söylediğine göre demirden yapılmış aletlerin de Türkler tarafından yapılmış olduğunu düşünmek yanlış bir çıkarım olmayacaktır. Hatta büyük bir olasılıkla bu aletleri üretenler diğer topluluklara göre daha müreffeh bir yaşam sürmekteydiler. Bu açıdan bakılınca da, üretim kültürüne dayalı bir medeniyet inşa etmiş oldukları ve başka halkların kendilerine yönelik yağma tehdidinde maruz kaldıkları da düşünülebilir. İşte bu yağma tehdidi onların kendilerini korumak maksadıyla daha güçlü ve daha dayanıklı silah üretmeleri sonucunu doğurmuş olabilir. Bu şekilde tarihi tersten okumuş oluyoruz ama böyle bir iddianın aksini de ispat edebilmenin güçlüğü ortadadır. Dolayısıyla Türklük tarihini bir bakış açısıyla barbarlık tarihinin başlangıcı olarak da kabul edebilirsiniz; üretim kültürüne dayalı medeniyet inşasının başlangıcı da kabul edebilirsiniz. Ancak Türklerin neredeyse 5000 yıla yayılan tarihi bize ikincisinin daha anlamlı olduğunu ispat için fazlasıyla yeterli olacaktır.

Türk üretim kültürünün önemli dönüm noktalarından biri de at'ın evcilleştirilmesidir. İnsanlık tarihinde ilk evcilleştirilen hayvanlar, günümüzden 9000 yıl kadar önce, keçiler ve koyunlar olmuştur. Bunu sığırlar ve domuzlar izlemiştir. En son olarak at, bir görüşe göre günümüzden 5000 yıl önce Ukrayna'da, başka bir görüşe göre ise MÖ 3500'lerde bugünkü kuzey Kazakistan'da evcilleştirilmiştir. Türklük Bilimi ile uğraşanlar Kazakistan bölgesini daha anlamlı bulmaktadırlar. Bunun için yeterli kanıtlara da sahiptirler. En önemli kanıt olarak *üzengi* üzerinde durmakta fayda vardır. Üzengi, ata ve buna benzer hayvanlara binenlerin eyer üzerindeki oturuşlarını veya duruşlarını sağlamlaştırmak için kullanılan eyerin iki yanında asılı, altı düz madeni halka'ya verilen addır. Demirci Türkler tarafından böyle bir tasarımın geliştirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Altay Dağlarının kuzeyindeki Şibe, Katanda, Başadar, Berel, Tüekta ve Pazırık kurganları ile doğudaki Noin-Ula kurganlarından at cesetleri ile birlikte eyerler, eyer altı örtüleri ve koşum takımları gibi atla ilgili çeşitli malzemeler çıkarılmıştır.

At sadece savaşmak maksadıyla evcilleştirilmemiştir. Tarımsal üretimde ve ürünlerin pazar yerlerine taşınmasında da kullanılmıştır. Ayrıca kişisel ulaşımda da kullanılmıştır. At'ın insan hayatını kolaylaştırıcı özellikleri ona ayrı bir kutsiyet atfedilmesine neden olmuştur. Türk insanının tarih boyunca at ile olan ilişkisini, bugünün teknolojik dünyasında yaşayan insanın kendi motorlu binek aracı ya da motosikleti ile olan ilişkisine benzetebiliriz. Türklerin, atı sadece bir savaş aracı olarak kullandığı şeklindeki bir söylemi bilerek ve ısrarla ön plana çıkarmak, daha çok Türklükle ilgili art niyetleri olan kimselerin işine yaramaktadır.

At'a daha rahat binebilmek için şalvar adı verilen giysiyi de tasarlayan Türklerdir. Türkler, deri ceket, pantolon ve dizlerine kadar inen kaftanlar ile bellerini kemerle sıkan ve baldırlarını kısıktırak saran meşin çizmeler giymişlerdir. Tüm bu giyim ve kuşam hem yerde ve hem de at üzerinde daha rahat bir hareket kabiliyetine sahip olabilmek içindir.

Orta Asya'daki kurganlarda yapılan kazılarda, törenlerde kullanılan altın plakayla sarılı yaylar bulunmuştur. Kurganlara konulan her şey ve ölen hükümdar ailesine mensup cesetler, ince bir altın plakayla kaplanıyordu. Batı Türkistan'daki Issık Göl civarında bulunan bir kurgandan MÖ 500-600 dönemine ait olduğu sanılan dört bine yakın altın eşya ile birlikte, üzeri altınla kaplanmış bir erkek cesedi çıkarılmıştır. Bu cesedin, başında bulunan sivri tolganın ucundan ayağındaki yumuşak çizmeye kadar altınla kaplanmış olduğu görülmüştür. Burada bulunan dört bine yakın eserin yanında, kurganın değerini gösteren bir başka bulgu ise yine bu mezardan çıkarılan gümüş bir çanaştır. Bu çanağın içinde Göktürk Alfabesinin ilkel biçimi, iki sıra halinde ve 26 harften meydana gelen bir ifade ile yazılmış kelimeler bulunmaktadır.

Türklerin altın ve gümüşü sadece ziynet eşyası olarak kullanmadıkları, kılık ve kıyafetlerinde de altın ve gümüşe ağırlık verdikleri görülmektedir. Türk geleneğinde ölenler kişisel eşyaları ile birlikte defnedildiği için Türk kurganları yüzyıllarca yağmacıların hedefi olmuştur.

Türkler halıcılığın ilk örneklerini ortaya koymuşlardır. Batı Türkistan'da kazılan bir kurgandan dünyanın en eski dokuma halısı çıkmıştır. Bu halının bir santimetrekaresinde 36 ilmek bulunmaktadır.

Türklerin toplumsal yaşam biçimleri, aile kurumuna atfettikleri kutsiyet, inançlarına olan bağlılıkları, kamu otoritesine olan itaatkârlıkları ancak üretim kültürüne dayalı bir medeniyet içinde var olabilecek meziyetlerdir. Türklerin bu meziyetleri adeta toplumsal bir genetik haline gelmiş ve bu genetik yapı hiç bozulmadan kuşaklar sonrasına aktarılabilmektedir. Dolayısıyla Türkler kendilerine benzeyen diğer bazı eski milletler gibi günümüzün muhafazakâr toplumları arasında sayılmaktadırlar.

Türkler için sıklıkla kullanılan göçebelik sıfatı, bu göçebeliğin neyi ifade ettiği üzerinde fazla durulmadığı için, onları anlamsız bir kalıba sokmaktadır. Türkler hiçbir zaman, sabah kalkıp rüzgârın yönüne bağlı olarak rastgele yer değiştiren başıbozuk bir topluluk olmamışlardır. Sahip oldukları hayvan sürülerinin peşinde dolaşan çobanlar da değillerdir. Bir bölgeden bir bölgeye gidilmeden önce kendi aralarında istişare etmişler, ortak karar almışlar, gittikleri yerler hakkında keşif yapmışlar, bilgi toplamışlar ve daha sonra mülklerini nakletmişlerdir. Yaşadıkları bölgelerin haritalarını çıkarmışlardır. Günümüzden neredeyse 1000 yıl önce Kaşgarlı Mahmut'un Divân-ı Lüğâtî't-Türk adlı eserinde yer alan haritanın mükemmelliği hâlâ göz kamaştırmaktadır.

Türkler yeni geldikleri beldede kendi düzenlerini hâkim kılmışlar ve etraftaki halklara da düzenlerini kabul ettirmişlerdir. Beraberlerinde getirdikleri geleneklerini ve üretim tekniklerini mücavir bölgelere yaymışlar, onların bilgi ve becerilerini de öğrenmişlerdir. Tüm bu birikimi gelecek kuşaklara aktarmışlardır. Taşlar üzerine yazdıkları vasiyetlerde bu hususları açıkça dile getirmişlerdir.

Üretim kültürünün en önemli göstergesi olan devlet örgütünün kurumsal yapısı, Türklerde en üst düzeydedir. Bugün yeryüzünün yaşayan en eski kurumu ve kurulduğundan bugüne kadar sahip olduğu birikimini gelenek haline getirmiş organizasyonu, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin bir birimi olan Kara Kuvvetleri Komutanlığı'dır. Türk kara kuvvetlerinin temeli Hun İmparatorluğu döneminde Mete Han tarafından MÖ 209 yılında atılmıştır. Türkler kendi devlet geleneklerini egemenlikleri altına aldıkları her yere götürmüşlerdir. İpek Yolu ve Baharat Yolu üzerinde 1000 yıldan fazla hâkimiyet kuran ve bu yollarda Türk dilini hâkim kılan yine Türklerdir.

Türkler, üretim kültürüne dayalı olarak medeniyet inşa etmiş milletleri idare etmişler, onların kendi örfleri ve inançlarına saygı göstermişler, bu milletlerin kendi aralarındaki ticaretin güvenliğini de sağlamışlardır. İpek Yolu ve Baharat Yolu üzerindeki pazar yerlerinin güvenliği Türkler tarafından sağlanmıştır. Bu yolları denetim altında tutan Türkler, yollardan transit geçiş vergileri ve pazar yerlerinden ise "bac" adı verilen pazaryeri vergisini tahsil etmişlerdir. Türkistan Türkçesi ile "salık" olarak adlandırılan vergi o coğrafyadaki tüm toplumların diline yerleşmiştir. Türkler kendi devlet gelenekleri içinde maliye teşkilatını en iyi kullanan ve en kapsamlı şekilde teşkilatlandıran millettir. On sekizinci yüzyılda ilk kez Türkler tarafından kullanılmaya başlanan "maliye" terimi, Arapça kökten gelmesine rağmen, Türklerin devlet geleneğinin ne derece gelişmiş olduğunun en güzel göstergesidir. On sekizinci yüzyıl aynı zamanda maliyenin bir bilim dalı olarak kabul edilmeye başlandığı yüzyıldır. Bu yüzyılda çeşitli uluslar birkaç kelimeyi bir araya getirmek suretiyle maliyeyi ifade etmeye çalışırlarken, Türkler bu sorunu çoktan çözmüşlerdir.

Türkler, kendilerinden olmayan başka milletlerin egemenlikleri altında yaşarlarken dahi devlet otoritesi ile iç içe olmuşlardır. Devleti meşru kılan iki temel olarak sayabileceğimiz ADALET ve SAVUNMA hizmetlerinin görülmesinde her zaman baş aktör olmuşlardır. Örneğin: Çin Şehirlerinin Hanları, Cengiz'in Atlıları, İran'ın Devlet Adamları, Abbasi'nin Okçuları, Timur'un Orduları, Bizans'ın Savaşçıları gibi. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere daha adil ve daha mükemmel bir devlet yönetiminin esaslarını gelecek kuşaklara aktarabilmek için taşlar üzerine kendi görüşlerini (vasiyetlerini) yazmışlardır.

6. Sonuç

Buraya kadar verilen örnekler basit yağmacı toplulukların yapabileceklerinin çok ötesindedir. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın, Türk tarihi yağma kültürüne oldukça uzaktır. Türk tarihinde yağma, devlet geleneği içinde ve savaş hukukuna dayalı bir süreçtir. Yağma, Türk otoritesine gönüllü kabul göstermeyen topluluklara uygulanmış ve çerçevesi belli bir savaş tazminatıdır. Türk tarihinin bütünlüğünü bozmayacak şekilde bir bakış açısı geliştirilecek olursa, tarih boyunca Türklerin birbirini izleyen ve her dönem tekemmül eden bir devlet ve toplum geleneğinden geldiği görülür. Devlet geleneği ise kamu hukukunu işaret eder. Kamu hukukunun olduğu yerde yağma, hukuk dışıdır. Ya da adalet mülkün temelidir. Kısaca, Türk Tarihi Üretim Kültürünün Tarihidir...!

Hun İmparatoru Teoman Han'dan itibaren günümüze kadar geçen neredeyse 1250 yıllık süre Türklerin inişli çıkışlı tarihlerinin en çok bilinen bölümünü oluşturmaktadır. Asya'nın en doğusundan Orta Avrupa'ya kadar uzanan coğrafyada Türk kültürü ile tanışmamış topluluk neredeyse kalmamıştır. Bu coğrafyada Türklerle uzlaşan topluluklar günümüze kadar varlıklarını bir şekilde sürdürebilmeyi başarmışlardır. Buna karşın, Türkleri karşısına alan pek çok topluluk kendi medeniyetlerinin sonunu hazırlamıştır. Zaman zaman zenginliğiyle göz kamaştırıran bir Türk devletinin bazen sefaletle sonuçlanan ancak hemen ardından daha zengin yeni bir Türk devletiyle devam eden geleneği, Türk kültürünün en belirgin özelliklerinden birini ortaya koymaktadır. Refah ile sefalet arasında, çokluk ile hiçlik arasında dahi otoritesiz kalmamak yani "Devlet"siz olmamak...

Türklerin bu otorite aşkı ve kendi aralarındaki hiyerarşiye olan gönülden bağlılıkları nedeniyle tarih onlarca Türk devletinden bahsetmektedir. Hatta pek çok Türk devleti başka Türk devletlerinin devamı, bazen de ne yazık ki bir kısmının sonu olmuştur.

Türklük Bilimi içinde Türklerin sahip olduğu üretim kültürü ve bu kültüre bağlı olarak kurdukları kamu düzeni içindeki yapılarını analiz edebilmek gerçekten ciddi ve disiplinli bir çalışma gerektiren bir alandır. Öncelikle her türlü ön yargıdan uzak ve bağımsız bir çalışma gerektirdiği için böyle bir alanda çalışma yapmak pek çok akademisyen açısından cazip görülmemektedir. Ayrıca uzak geçmişi incelemek ve bulunduğu coğrafyanın dışında saha çalışmalarına dâhil olmak son derece meşakkatli (!) ve pahalı bir süreçtir. Ülkemizde akademik personele ödenen ücretlerin düşüklüğü nedeniyle akademik tatmin anlayışı olması gerekenin ötesine geçmiş ve akademisyen kendi ön yargılarını ve inanışlarını başkalarına kabul ettirebildiği ölçüde mesleki tatmin elde eder hâle gelmiştir. Oysa Türklük Bilimi denilince anlaşılması gereken, Türklerin (yani bizim) kendisini bilmek ve anlamak değil midir? O halde bunu en iyi yapabilecek olan ve Türklüğün mirasını bugüne taşıyan Anadolu Türklerinin işe sahip çıkması ve en meşakkatli süreçleri göze alarak, Türklük coğrafyasının tamamında saha çalışmaları yapabilecek tam donanımlı kadroları yetiştirmesi gerekmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nden beklenen ise bu sürece önderlik etmesi ve mali destek sağlamasıdır.

Yirmi birinci yüzyılda Türklerin üretim kültürü ve devlet geleneğine yönelik çalışmalara daha fazla yer verilmelidir. Bu alanda yapılan ve yapılacak olan her bir çalışma kendi devlet geleneğimizi yaşatabilmenin ve üretim kültürümüzü gelecek nesillere aktarabilmenin en güzel

yoludur. Dünyanın en büyük on yedinci ekonomisi olmakla birlikte, bu birikimi geçmişteki yağma geleneğine bağlayan, sanayi devrimi dışında kalmanın bedelinin sömürge haline gelmekle ödenebileceğine inanan, Türkleri başiboş göçebeler ve barbarlar olarak tanıtan Batı tezlerine sahip çıkan ve maalesef kendini Türk kimliği içinde kabul eden aşağılık kompleksi içindeki karanlık zihniyetlere karşı, Türk tarihi içinde yer alan yerleşik medeniyetlerin ve onların müreffeh yapısının hatırlatılmasında fayda bulunmaktadır. Bu maksatla Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Moğolistan, Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan ve Hindistan'da yer alan tarih müzelerinin ve ören yerlerinin uluslararası tanıtımına önem verilmelidir. Orta Asya'da yapılacak tüm arkeolojik çalışmalarda Türkiyat tabanlı sosyologlar, tarihçiler ve iktisatçılar ortak hareket etmelidirler. Türkler yirmi birinci yüzyılda ekonomik olarak tekrar eski güçlerine kavuşurlarken, sahip oldukları geçmiş birikimini kaybetmemeli ve gelecek kuşaklara daha sağlıklı olarak aktarabilmelidirler. En azından, daha tarih sahnesine 230 yıl önce çıkan ama bugün kendilerini mevcut yeryüzü medeniyetinin asıl sahibi sanan insan topluluklarına karşı söyleyebilecek daha çok söz ve gösterebilecek daha çok kanıt ihtiyacımız olduğu gerçeğini unutmamak tüm Türk aydınlarının ortak sorumluluğudur.

AFGANİSTAN'DA TÜRKOLJİ ÇALIŞMALARININ DÜNÜ, BUGÜNÜ VE GELECEĞİ

Mohammed Salih Rasekh YILDIRIM

Her millet kendisinin büyük veya küçük olmasının yanında dünya medeniyeti hazinesine katkıda bulunmuştur. Bu yüzden, değişik adlarla anılan milletlerin medeniyeti, aynı çağda tüm dünya medeniyetinin ayrılmaz bir parçasıdır.

Türk milleti de eski ve zengin medeniyete sahip olarak tüm dünya medeniyetini oluşturmada en çok katkıda bulunan milletlerden biridir. Bu millet doğuda Çin ve Hindistan'dan başlayarak batıda Akdeniz'e kadar uzanan dünya medeniyetine değişik alanlarda etkili bir katkıda bulunmuştur. Türk dili, Türk edebiyatı, onun kültürünün ayrılmaz bir parçasıdır. Doğu medeniyet tarihini, özellikle Türklerin kültürel anıtlarını öğreniş, önemli maddeleri toplayarak kitap haline getirmekte geniş bir tarihe sahiptir. Yüzyıllar boyunca Türk halkı, tarihte gerçekleşen zor dönemlere rağmen, ilim ve medeniyetin değişik sahalarına ait dünyaca ünlü olan eserler yaratmıştır. Öyle ki, çok sayıda şiir divan, nesir ve tarihî eser, seyahatname, edebî düşüncelere ait kitap, özellikle şiir ve edebiyata ait eserler, sanat eserleri için hazırlanmış sözlük ve tezkere yazmıştır. Edebiyat ilmine bağışlanan çok eser kendi eksiklik ve noksanına bakılmaksızın, Doğu halkının edebiyat ve sanat tarihini öğrenme açısından önemli kaynaklar olarak hizmet verip gelmektedir. Elbette biz Türk medeniyeti dediğimizde sadece yazarlarımızın eserlerini değil aynı zamanda el sanatları ürünlerinden halı, saz ve musiki, saz çalgıları, at, mimari gibi maddi ve manevi zenginlikleri de ifade etmekteyiz.

Halkımız tarafından yaratılan eserler yüzyıllar boyu tarih sınavından geçip bizim devrimize kadar ulaşmıştır. Medeni zenginlikleri toplamak, onu yüceltmek ve tarihini öğrenmek her bir bilgin kişi ve medeniyet hayranının görevidir.

Yüzyıllar boyunca bir taraftan dış ve bazı işgalci ülkelerin istilası diğer taraftan iç savaşlar çoğu medeni yadigarları, özellikle de edebî eserleri yok etmiştir. Bu olaylar yüzünden Türklerin farklı dönemlerinin (örn. 8-9. ve 13. yüzyıllarda) medeniyetini net bir şekilde göz önüne getirip geniş bir şekilde tasavvur etme imkânını bize vermemektedir. Bunların hepsi şüphesiz, Türklerin medeniyet tarihini öğrenmeyi ve araştırmayı büyük ölçüde zorlaştırıyor.

Tarihte yazıldığı gibi, günümüzdeki Afganistan sahasında en eski zamanlardan beri Türk halkları yaşayıp İslamdan önce ve İslamdan sonraki dönemlerde de büyük devletler kurarak kendi çabalarıyla bu ülkenin tarihinde çok gösterişli siyasi, sosyal ve kültürel izler bırakmışlardır. Eğer İslamdan sonraki dönemi ele alırsak Gazneliler, Selçuklular, Guriler, Harezmsahlılar, Timurlular, Sefeviler, Şeybaniler, Aştırahaneler, Manğıtlar gibi onlarca hanedan bu yurttan hükümler ederek bin yıla yakın müddet içinde bu büyük sahada hâkim olmayı başarmışlardır. Bu devletlerin varlıkları sayesinde onlarca büyük yazar, bilgin, şair ve sanatçı şaheserler yaratarak tüm dünyada tanınmışlardır.

Ne yazık ki, yaklaşık üç yüzyıl önce bazı olaylar gerçekleşerek günümüz Afganistan sahasında siyasi güç, Türk hanedanlarının elinden alınarak bu sahada yaşayan Türk halkları her açıdan zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır. Afganistan'ın yakın tarihinde Türk halkları sadece siyasi açıdan değil medeni açıdan da çok zor durumda bırakılmışlardır. Son üç yüzyılın içerisinde Afganistan'da çeşitli idarelerin etkisiyle Türk medeniyetinin geliştirilmesine hiçbir özen gösterilmemiş ve önüne engeller serilmiştir. Afganistan tarihini yazanlar yüzlerce yıl bu bölgede hüküm süren bazı Türk hanedanlarını bilerek Afganistan resmî tarih sayfasından dışlamışlardır. Bu yüzden sonraki yıllarda Türkoloji sahasında yurdumuzda göze çarpan ilmî çalışmanın yapılmamış olması bir tarafa, hatta bu çalışmalar yasaklanmıştır. Örnek olarak, yarım yüzyıl önce (Profesör Abdul Ahmed Cavid) adlı Afganistanlı bir yazar Türk kökenli olan Halaçlar hakkında bilimsel kaynaklara dayanarak ilmî bir makale yazarak yayına verdiğinde, cezalandırılarak

işinden olmuş ve ev hapsine çarptırılmıştır. O yıllarda Türklerin tarihi, medeniyeti, edebiyatı ve sanatı hakkında eser yazmak hem devlet ve hem bazı milliyetçi gruplarca istenmezdi.

Mohammed Zahir Şah'ın kırk yıllık saltanatı boyunca Türkoloji sahasında sadece iki çalışma gerçekleştirilmiştir. Biri, Sultan Hüseyin Mirza Baykara'nın Divanı, Dr. Yakub Vahidi'nin çabaları ile yayımlandı. Diğeri ise Zahiruddin Mohammed Babür Şah hakkında Prof. Abdulhay Habibi Farsça kitap yazdı. Yine de Halilullah Halili Babür Şah'ın mezarı hakkında bir risale yazmıştır. Bu eserler o dönemdeki Afganistan yönetiminin biraz daha ılımlı olmasından dolayı yazılabildiği.

1979 yılından sonra ülkemizde Türkoloji sahasında yavaş yavaş çalışmalar başladı. Fakat bu çalışmalar da yeterli değildi. Sonraki yirmi yıl içerisinde ise Afganistan'da Emir Ali Şir Nevai'nin Hamsesi, Hazayinü'l-Maani, Muhakemetü'l-Lugatayn, Mizanü'l-Avzan, Mahbubü'l-Kulub gibi eserleri ve Zahiruddin Mohammed Babür'ün Babürname'si ile Divan'ı, Mahdumkulu Divan'ı ve Türk edebiyatına ilişkin bazı eserler yayımlandı.

Ülkemizin tarihinde 2001 yılından sonra yeni bir dönem başladı. 2003 yılında Afganistan'da Ulu Kurultay gerçekleştirilerek ülkenin yeni anayasası düzenlendi. Türkmen ve Özbek dilleri de tıpkı başka diller gibi Afganistan Anayasasına göre resmî dil olarak kabul edildi. Bu olaydan sonra ülkemizde Türk medeniyetini canlandırmak, tarihimizi halka anlatmak ve Türk dilini geliştirmek için güzel adımlar atıldı. Afganistan Maarif Bakanlığında Türk dillerinde de kitaplar okulda okutulmak üzere yazılmaya başlandı. Devlet ve özel yayın organlarında da Türk dilinde programlar yapıldı. Türk dillerinde ilmî, sosyal ve siyasi sahalarda kitaplar basıldı. Örnek olarak, Mir Ali Şir Nevai'nin *Hazayinü'l-Maani*, *Muhakemetü'l-Lugatayn*, *Mizanü'l-Avzan*, *Mahbubü'l-Kulub*, *Mecalisü'n-Nefays*, *Tarih-i Muluk-i Acam* gibi eserlerinden, *Zahiruddin Mohammed Babür'ün Babürname adlı eseri ile Divanından*, *Mahdum Kulu Divanı*, *Molla Nefes Divanı*, *Kemine'nin Divanı*, *Bayram Han'ın Divanı* gibi Türk edebiyatına ait çok sayıda eserden söz edebiliriz.

Ülkemizde devlet kurumlarının dışında özel kurumlara örnek olarak, Emir Ali Şir Nevai Medeni Kurumu, Mahdum Kulu Fırağî Medeni Kurumu, Afganistan Türkler Medeni Kurumu, Yurt Sosyal Medeni Kurumu, Mirza Uluğ Beg Medeni Kurumu, Aydın Sosyal Medeni Kurumu, Mirza Babür Medeni Kurumu gibi kurumlar ilmî, kültürel çalışmalarda bulunarak çeşitli eserler yayımlamışlardır. Şimdiki ortamı göz önünde bulundurarak çoğu bilginler ve yazarlar da kendi ana dillerinde veya Farsça Türk halklarının tarihini, medeniyetini ve sanatını tanıtmakta kendi yerlerini almışlar ve eserler yaratmışlardır. Mesela bendeniz son yıllarda *Türkmenlerin Tarihi ve Kültürü*, *Türkmence-Farsça Sözlük* gibi eserlerin yanı sıra Abu'l-Gazi Han'ın *Şacara-yı Tarakime* adlı eserini gözden geçirerek yayımladım. Ülkemizde Türkoloji sahasında Hanım Dr. Şefika Yarkın ve Sayın Halim Yarkın'ın da hizmetleri büyüktür. Hanım Dr. Şefika Yarkın ve Halim Yarkın *Özbekçe- Farsça Sözlüğü* yazmışlardır. Ayrıca yine onların Emir Ali Şir Nevai'nin *Siması*, *Babür Hatı*, *Türkçe Adlar Sözlüğü*, *Türklerin Dili*, *Yazısı ve Sözlük Düzeni*, *Afganistan Türklerinin Tarihinden Birkaç Yaprak* ve *Babür Manguliği* adında eserlerini anımsamak gerekiyor. Ayrıca son dönemlerde Sayın Nurullah Altay *Özbekçe- Özbekçe Sözlüğünü* yayımladı. Bunun gibi sayın Dr. Mohammed Yakub Vahidi, Dr. Feyzullah Aymak, Zikrullah İsaç, Abdulmecid Turan, Abdulkerim Behmen, Mohammed Alim Lebib, Mohammed Amin Metin, Mohammed Rahim İbrahim, Abdulgafur Puya Faryabi gibi yazarlar Özbek ve Türkmen dillerinde kitaplar, risaleler, şiir ve makaleler yazarak Türk halklarının edebiyat, kültür, sanat ve folklorünü tanıtmışlardır. Türk halklarının alfabe meselesi, yazım kuralları, dil bilgisi ve kültürel kişiler hakkında birkaç sempozyum, seminer ve konferanslar gerçekleşmiştir. Örneğin Emir Ali Şir Nevai, Mahdum Kulu Ferağî, Hoca Ahmed Yesevi, Kaşgarlı Mahmut, Mirza Uluğ Beg, Zahiruddin Mohammed Babür gibi edebî-kültürel şahsiyetlerimiz hakkında ilmî seminerler ve konferanslar düzenlenmiştir. Ama yine de Türkoloji Afganistan'da kendi yüce yerini bulamamıştır. Afganistan Bilimler Akademisinde Türkmence ve Özbekçe bölümleri olsa da, bu

ilmî kurumda Türkoloji sahasında görev yapacak akademik uzmanlar olmadığı için şu an hiçbir önemli çalışma göze çarpmamaktadır. Yukarıda söz ettiğim çalışmalar da özel ve bireysel çabalarla gerçekleşmiştir. Ülkemizdeki Türk dilleri ilmî açıdan şu ana kadar öğrenilememiştir. Afganistan Türklerinin pek çok eserleri arşivlerde saklanmamıştır. Böylece folklor eserlerin çoğu ne yazık ki halk arasında zaman süresince kaybolup gitmiştir. Ayrıca Afganistan'da yaşayan Türklerin milli müziği ve el sanatları doğru şekilde öğrenilmemiştir ve son yıllarda yavaş yavaş kaybolmaktadır. Afganistan'daki Türk Hanedanları tarafından yapılmış tarihî binalar da bazı doğal afetler veya başka sebeplerden dolayı yıkılmış ve yok olmuştur. Türk Hanedanlarından kalmış birkaç muhteşem tarihî binanın üzerinde de ilmî araştırmalar yapılmamıştır. Elbette bu işleri yapmak için maddi kaynak gerekmektedir.

Afganistan'da Türkoloji sahasındaki sorunlardan biri de akademik uzmanların eksikliğidir. Diğer taraftan ülkemizde bu sahadaki kütüphanelerin ve ilmî kurumların eksikliği de göze çarpan sorunlardan bir diğeridir. Başka bir sorun da eserleri yayımlamak sorunudur. Bazen yapılmış ilmî çalışmalar yıllarca yayımlanmadan kalabilmektedir. Ancak yine de tüm bu problemlere rağmen Türkoloji sahasında iyi bir ortam hazırlanır ümidini taşıyorum.

Şu an Kabil Üniversitesinde Türk Dili Bölümü, Mezar-ı Şerif, Şibirgan ve Tahhar Üniversitelerinde ve Faryab Yüksek Öğrenim Kurumunda Özbekçe Dili ve Edebiyatı Bölümü faaliyette bulunmakta ve bu sahalarda uzman yetiştirmektedir. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti yardımıyla onlarca öğrenci Türkiye'de öğrenim görmektedir. Bu öğrencilerin yetişmesi ve Türkoloji sahasında çalışmak için yasal ortamlar hazırlanarak Afgan bilim adamlarının Türk Cumhuriyetleri ve dünyanın başka gelişmiş ülkeleri ile ilmî ve kültürel ilişkilerinin gelişmesi ve buna benzer yollarla gelecek yıllarda iyi çalışmaların gerçekleşmesine ortam hazırlar diye ümit ediyorum.

EIN FRAGMENT EINER SOGDISCH-ALTUIGURISCHEN WORTLISTE

Peter ZIEME

Die Beschäftigung der alten Uiguren mit den sie umgebenden und ihre Kultur in unterschiedlichem Maße beinflusst habenden Sprachen haben ihre Spuren in vielfältiger Weise hinterlassen. Neben Fremd- und Lehnwörtern wurden den Übersetzungen aus dem Sanskrit, aus dem Tocharischen, aus dem Sogdischen, aus dem Chinesischen sowie aus dem Tibetischen bisweilen auch originalschriftliche Glossen beigefügt, deren Erforschung für die Geschichte der zentralasiatischen gegenseitigen kulturellen Beeinflussung sehr aufschlußreich sind. In letzter Zeit hat D. Maue zwei Aufsätze vorgelegt, in denen er Brāhmī-Glossen in sanskritischen und tocharischen Manuskripten erörtert hat, die davon zeugen, daß die Uiguren diese Schriften gelesen oder studiert haben.¹ Chinesische Texte wurden in besonderer Weise rezipiert, darunter sind Glossen in uigurischer Schrift neben den chinesischen Schriftzeichen relativ selten: ein besonders beeindruckendes Beispiel dieser wichtigen Glossierung hatten S. Raschmann und T. Takata ediert², während M. Shōgaito die uigurischen Umschriften chinesischer Texte in einer großen Zahl von Studien umfassend behandelt hat³. Noch seltener sind uigurisch geschriebene Glossen für andere Sprachen. Vor nicht allzu langer Zeit hatte Wang Ding ein Kitan-Fragment bekannt gemacht, auf dem neben einigen Zeichen der Großen Kitan-Schrift Glossen in uigurischer Schrift angebracht waren.⁴

Neben den vielfältigen Glossen gibt es eine Reihe von wörterbuchartigen Listen: sanskrit-ugurisch⁵, tocharisch-ugurisch⁶, khotansakisch-ugurisch⁷ sowie chinesisch-ugurisch.

¹ D. Maue, Uigurisches in Brāhmī-Handschriften, in: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 62 (2009), 1-36; ders., Uigurisches in Brāhmī in nicht-ugurischen Brāhmī-Handschriften, in: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 63 (2010), 319-361.

² S.-Chr. Raschmann, T. Takata, Ein chinesischer Turfan-Text mit uigurischen phonetischen Glossen, in: *Altorientalische Forschungen* 20 (1993), 391-396.

³ M. Shōgaito, *Roshia shozō uigurugobunken no kenkyū - Uigurumoji hyōki kanbun to uigurugo butten tekisuto-* [Engl. Nebentitel: *Uighur Manuscripts in St. Petersburg. Chinese Texts in Uighur Script and Buddhist Uighur Texts*], Kyoto 2003.

⁴ Wang Ding, Ch 3586 — ein khitanisches Fragment mit uigurischen Glossen in der Berliner Turfansammlung, in: D. Durkin-Meisterernst et alii (Hrsgg.), *Turfan Revisited - The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*, Berlin 2004, 371-379.

⁵ G. Kara, P. Zieme, Ein uigurisches Totenbuch. Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109), Budapest 1978,

⁶ Es handelt sich um die unpublizierten Fragmente U 5208 und U 5207 der Berliner Turfansammlung. Sie enthalten in Brāhmī-Schrift eine fast 50 Gleichungen umfassende beachtliche Liste von westtocharischen Wörtern oder Wortgruppen und ihren altuigurischen Entsprechungen, die möglicherweise der Hanuman-Erzählung zuzurechnen sind, da sowohl der Affe Hanuman als auch Rāmas Geliebte Sītā im Text vorkommen. Da durch die genauen Entsprechungen eine Reihe von bisher nicht eindeutig bestimmten westtocharischen Wörtern ihrer Erklärung näher gebracht werden können, gehört eine Edition dieser Fragmente, die wie alle Turfantexte auch im Digitalen Turfanarchiv der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften auf der Webseite derselben zugänglich sind, zu den dringendsten Desiderata der Tocharologie. Die Liste beleuchtet vor allem auch die tocharisch-türkischen Beziehungen, die durch die Übersetzungen mehrerer umfangreicher buddhistischer Erzählwerke sowie eines Kommentars aus dem Tocharischen ins Alt türkische den frühen Buddhismus im Westuigurischen Königreich prägten.

⁷ Jüngste Edition: R. E. Emmerick, A. Róna-Tas, *The Turkish-Khotanese Wordlist Revisited*. *Central Asiatic Journal* 36 (1992), pp. 199-241. Frühere Bearbeitungen: G. Clauson, *The Turkish-Khotanese Vocabulary Re-edited*, in: *İslâm tetkikleri enstitüsü dergisi* 5/1-4 (1973), pp. 37-45; H.W. Bailey, A

Des weiteren gab es auch eine Reihe von sogdisch-türkischen Listen, die die einsprachigen sogdischen bzw. die mehrsprachigen mitteliranischen (mittelpersisch und parthisch, sogdisch-mittelpersisch) Listen, die von W. B. Henning ediert wurden, quasi fortsetzen. W. Sundermann hat mit mir zusammen Fragmente dieser Art ediert.⁸

Die letzteren bestehen aus semantisch angeordneten Entsprechungen, die für altuigurische Schreiber nützlich gewesen sein mochten, wenn sie einen sogdischen Text schrieben.

Als Beispiele zitiere ich hier aus den bereits edierten Texten, zum einen (a) aus einer Liste von Berufen, zum anderen (b) aus einer Liste von Zahlwörtern.

(a)

(Sogdisch)	nxš'yrkry	(Uigurisch)	<i>käyikçi</i>
	'spz-'nk		<i>yuntči.</i> ⁹

(b)

(Sogdisch)	'βt'	(Uigurisch)	<i>y(e)ti</i>
	'št'		<i>säkiz</i>
	nw'		<i>tokuz</i>
	δš'		<i>on.</i> ¹⁰

Gewissermaßen als Nachtrag zu diesen Bemühungen möchte ich hier ein kleines Fragment vorstellen, auf das bisher nur E. Morano aufmerksam gemacht hat.¹¹ Es handelt sich um das Fragment M 6610 aus der Ruine K in Gaochang (Kočo).¹² Die Vorderseite trägt einen sogdischen Text in manichäischer Schrift. In diesen ist zwischen den Zeilen ein manichäisch-uigurischer Text in uigurischer Schrift eingebunden:

01 [u]lug ¹³ sumur b[]	[g]roßer Sumeru ¹⁴ -[]
02 [] iduk täjri-lär-niñ []	[] heiliger Götter []
03 [a]dlig kañımz täjri mr sq[]	[] unser berühmter Vater Göttlicher M(a)r Sx[twy]	

Turkish-Khotanese Vocabulary, in: Bulletin of the School of Oriental and African Studies 11 (1943-46), pp. 290-96; E. Hovdhaugen, Turkish Words in Khotanese Texts. A Linguistic Analysis, Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap 24 (1971), pp. 163-209.

⁸ W. Sundermann, P. Zieme, Soghdisch-türkische Wortlisten, in: Scholia. Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde, Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern, hrsg. von K. Röhrborn, H.W. Brands, Wiesbaden 1981, 184-193. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. 14)

⁹ Ch/U 6811.

¹⁰ Ch/U 7113.

¹¹ E. Morano, A Working Catalogue of the Berlin Sogdian Fragments in Manichaean Script, in: Iranian Languages and Texts from Iran and Turan. Ronald E. Emmerick Memorial Volume, hrsg. von M. Macuch, M. Maggi and W. Sundermann, Wiesbaden 2007, 239-270; p. 263: "Quoted in GMS [I. Gershevitch, Grammar of Manichean Sogdian, Oxford 1954] as TIIK (So.64)./R/ Sogd. in Man. script and Turk. in Sogd. script interlined, /V/ glossar Sogd.-Turk." Vgl. auch den Eintrag bei M. Boyce, A Catalogue of the Iranian Manuscripts in Manichaean Script in the German Turfan Collection, Berlin 1960, p. 124 ("V alternate words in Manichean and Sogd. script").

¹² Das Fragment fehlt im Katalog der manichäisch-alttürkischen Texte, vgl. J. Wilkens, Manichäisch-türkische Texte der Berliner Turfansammlung, Stuttgart 2000. (VOHD XIII, 16).

¹³ Die Lesung ist nicht ganz sicher, weil es aussieht, als ob *-lug* angefügt ist: [...]-lug.

¹⁴ Die durch Labialisierung entstandene Form swmwr ist seltener als swmyr (< Sanskrit *sumeru*, der höchste Berg der indisch-mythischen Welt).

04 []	iki ančmn dentar-lar taštī[n]	[]	[innen] Elekten beider Konvente, außen []
05 []	kamag atl(i)g yüzlüg ngoš[ak]	[]	[] alle Notablen, Angesehenen, Hö[rer]
06 []	ıduk nomta antag tep []	[]	[] in der heiligen Lehre so sagend []
07 []]güp vrwk ¹⁵ orun-ta []	[]	[] ... an ... Ort ¹⁶ []
08 []]üč üdki bur[xan]	[]	[] Budd[has] der drei Zeiten []
09 []]p ü[]	[]	[] ... []

Dieser Text ist zweifellos manichäisch. Es dürfte ein Fragment eines Kolophons sein, doch ist es nicht möglich, ihn einem bestimmten Text zuzuweisen. Der Bezug auf “[innen]” und “außen” (*taštīn*), d.h. “Kirche” und “Staat”, ist das stärkste Argument für die Annahme eines Kolophons, dem zufolge auch der genannte Täñri M(ā)r S(a)x[tōē]¹⁷, leider anderswo nicht belegt, eine aus dem Text selbst nicht klar werdende Rolle gespielt hat.

Die Rückseite enthält eine Wortliste, deren sogdische Lemmata in manichäischer Schrift geschrieben sind, während die altuigurischen Entsprechungen in uigurischer Schrift abgefaßt sind.¹⁸

01 []]qm kwy[]
02 []]// rync ¹⁹ : ogl[an]
03 []] b(ā)k katig []
04 []]z'wrkyn ²⁰ küčlüg []
05 []]bg ²¹ xwδk'r yalguz ²² []
06 []]bo . 'yn ²³ bo []
07 []]mzyx ²⁴ βγw ²⁵ ulug elig []
08 []]yh ²⁶ . tugmak []
09 []]rt . pyt []
10 []] []

¹⁵ Mir unklares Wort.

¹⁶ Eventuell auch in der Bedeutung “Thron”.

¹⁷ Werner Sundermann weist mich auf einen sogdischen Namen hin, der in dem zweiten der von ihm edierten sogdischen Briefe in Zeile 20 vorkommt: Saxtōē, vgl. W. Sundermann, Eine Re-Edition zweier manichäisch-soghdischer Briefe, in: Iranian Languages and Texts from Iran and Turan. Ronald E. Emmerick Memorial Volume, hrsg. von M. Macuch, M. Maggi and W. Sundermann, Wiesbaden 2007, 403-421. Auf S. 416 Fußnote 95: “Ein iranischer Kurzname (vgl. Justi 1895 [F. Justi, Iranisches Namenbuch, Marburg 1895], S. 280 s.v. *Saxtūyh*). der *saxt* “hart” enthielt.”

¹⁸ An dieser Stelle drücke ich Desmond Durkin-Meisterernst meinen herzlichen Dank für seine Hilfe aus.

¹⁹ Sogd. rync'k “child, small, little” (Gharib 8640), ryncwk (Gharib 8645), ryncyk (Gharib 8647).

²⁰ Sogd. z'wrkyn “strong, powerful” (Gharib 11211). Vgl osmanisch, türkeitürkisch *zor*.

²¹ Dem Textprinzip folgend müßten diese beiden Buchstaben zum Ende einer uigurischen Entsprechung gehören. Diese zu ermitteln ist aber nicht möglich, weil das vorangehende Wort fehlt.

²² Sogd. xwδk'r “alone” (Gharib 10724). Es ist merkwürdig, daß die alttürkische Entsprechung hier *yalguz* ist, die wir nur von späteren Sprachzuständen kennen (cf. Clauson, ED 930-931).

²³ Wie mir dankbarerweise N. Sims-Williams sagt, ist die Form 'yn mittelpersisch, sogdisch müßte sie 'yny sein. Vielleicht war sich der Verfasser dieses Unterschieds nicht bewußt.

²⁴ Sogd. mzyx “great” (Gharib 5698).

²⁵ Sogd. βγ “God, Lord, king, sir, excellency” (Gharib 2543).

²⁶ Sogd. z'tch ('ynch) “Birth (woman)” (Gharib 11197).

11 []h²⁷ . öñ körtük²⁸ [] .

Aus diesem Text können wir die folgenden Wortgleichungen herauskristallisieren:

<i>Sogdisch</i>		<i>Uigurisch</i>	
rynčk	Knabe	ogl[an]	Soh[n]
?		b(ä)k katıg	fest und hart
z'jwrkyn	stark	küčlüg	kräftig
xwδk'r	allein	yalguz	allein
?		bo	dieser
'yn	dieser	bo	dieser
mzyx βγw	großer König	ulug elig	großer König
]yh		tugmak	Geburt
]rt		pyt	?
[δxšt']	Wüste	öñ körtük	Wüste

Man kann keine klare semantische Einteilung feststellen. Deshalb könnte es sein, daß es sich um eine Wortliste zu einem bestimmten Text handelt. Allerdings kann ich keinen Text ausmachen, für den die ausgewählten Wörter in Frage kämen.

Abkürzungen

ED Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.

Gharib B. Gharib, *Sogdian Dictionary*, Tehran 1995.

²⁷ N. Sims-Williams weist mich darauf hin, daß der Buchstabe eher wie ' aussieht.

²⁸ Das Wort *körtük* ist am Rand senkrecht nach oben geschrieben.

SOGDCA-ESKİ UYGURCA BİR KELİME LİSTESİNDE ARTAKALMIŞ BİR PARÇA

Peter ZIEME

Almancadan Çeviren *Semih TEZCAN*

Eski Uygurlar, çevrelerinde kullanılmakta olup kendi kültürlerini değişik ölçüde etkilemiş olan dillerle uğraşmışlardı, onların bu uğraşısından geriye çeşitli izler kalmıştır. Türkçe metinlerde bulunan yabancı kelimelerin ve alıntı kelimelerin yanısıra kimi zaman Sanskrit, Toharca, Sogdca, Çince ve Tibetçeden Türkçeye yapılmış çevirilere, bu dillerin orijinal yazısıyla yazılmış kelimeler de açıklayıcı¹ olarak eklenmiştir, işte bunların araştırılması Orta Asya’da karşılıklı kültür etkileşimi için çok verimli olmaktadır. D. Maue, son zamanlarda yayımlanmış olduğu iki makalede,² Sanskrit ve Toharca yazmalarda bulunan Brāhmī yazısıyla yazılmış açıklayıcılar üzerinde durmuştur. Bunların incelenmesi, söz konusu metinlerin Uygurlar tarafından okuduğunu veya Uygurların bu metinler üzerinde çalıştığını ortaya koymuştur. Çince metinler özel bir biçimde alınılanmıştır. Bunlarda Çince işaretlerin yanına Uygur yazısıyla yazılmış açıklayıcılar eklenmiş olmasına nisbeten az rastlanır. Özellikle etkileyici bir örnek, S. Raschmann ve T. Takata tarafından yayımlanmıştır.³ Bu metinde, Çince işaretlerin yanına bunların nasıl telaffuz edileceği Uygur yazısıyla eklenmiştir, buna bir tür okuma ve yardımı denebilir. M. Shōgaito ise, Çince metinlerin Uygur yazısıyla yapılmış transkripsiyonlarını çok sayıda yayınında geniş kapsamlı olarak ele alıp incelemiştir.⁴ Öteki dillerde yazılmış metinlere Uygur yazılı açıklayıcılar eklenmiş olması daha da az rastlanan bir durumdur. Bir süre önce Wang Ding’in yayımladığı Kitanca bir parça üzerinde, “Büyük Kitan yazısı” adı verilen yazının birkaç işareti ve bunların yanında Uygur yazılı açıklayıcılar bulunmaktadır.⁵

Değişik türleri olan bu açıklayıcılardan başka bir de: Sanskrit-Uygurca,⁶ Toharca-Uygurca,⁷ Hotan Sakçası-Uygurca⁸ kelime listeleri vardır.

¹ Açıklayıcı’yı Almanca *Glosse* (İngilizce *gloss*, Fransızca *glose*) terminusunun Türkçe karşılığı olarak öneriyor ve kullanıyorum (Çeviren).

² D. Maue, “Uigurisches in Brāhmī-Handschriften”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 62 (2009), 1-36; aynı yazar, “Uigurisches in Brāhmī in nicht-ugurischen Brāhmī-Handschriften”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 63 (2010), 319-361.

³ S.-Chr. Raschmann, T. Takata, “Ein chinesischer Turfan-Text mit uigurischen phonetischen Glossen”. *Altorientalische Forschungen* 20 (1993), 391-396.

⁴ M. Shōgaito, *Roshia shozō uigurugobunken no kenkyū - Uigurumoji hyōki kanbun to uigurugo butten tekisuto* [İngilizce başlığı: *Uighur Manuscripts in St. Petersburg. Chinese Texts in Uighur Script and Buddhist Uighur Texts*], Kyoto 2003.

⁵ Wang Ding, “Ch 3586 – ein khitanisches Fragment mit uigurischen Glossen in der Berliner Turfansammlung”. Yayımlayanlar: D. Durkin-Meisterernst ve bşk., *Turfan Revisited - The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*, Berlin 2004, 371-379.

⁶ G. Kara, P. Zieme, *Ein uigurisches Totenbuch. Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212* (109), Budapest 1978.

⁷ Berlin Turfan Koleksiyonunun henüz yayımlanmamış olan U 5208 ve U 5207 numaralı parçalarından söz ediyorum. Bu iki parça üzerinde, Brāhmī yazısıyla yazılmış yaklaşık 50 Batı Toharca kelime veya kelime grubuyla bunların yine Brāhmī yazısıyla yazılmış Eski Uygurca karşılıklarından meydana gelen önemli bir liste bulunmaktadır. Metinde hem Hanuman adlı maymun, hem de Rāma’nın sevgilisi Sīta geçtiği için bu listenin Hanuman hikâyesine ilişkin olması mümkündür. Listede kelimelerin tam karşılıklarının verilmiş olması, şimdiye değin anlamları tam olarak belirlenememiş bir dizi Batı Toharca kelimenin açıklanmasına yardımcı olacağından dolayı bu iki parçanın işlenip yayımlanması, Toharolojide öncelikle gerçekleştirilmesi istenen görevlerden biri sayılmaktadır. Bütün öteki Turfan metinleri gibi bu parçalar da Berlin Brandenburg Bilimler Akademisi Web sayfası üzerinden ulaşılması mümkün olan Turfan Sanal Arşivinde yer almaktadır. Söz konusu liste, özellikle Toharca-Türkçe ilişkileri bakımından aydınlatıcıdır.

Bunlardan başka bir dizi Sogdca-Türkçe kelime listesi de vardır. Bunlar bir bakıma, W. B. Henning'in yayımladığı Sogdca tek dilli ya da Orta İrancı çok dilli (Orta Farsça-Partça, Sogdca-Orta Farsça) listeler sırasına sokulabilir. Daha önce W. Sundermann ile birlikte bu tür parçalar yayımlamıştık.⁹ Bu sonuncular, anlamsal alanlara göre düzenlenmiş kelime karşılıklarından ibarettir, bu listeler, herhalde Uygur yazıcılarının Sogdca metinler yazarken yararlanması için hazırlanmıştır.

Daha önce yayımlanmış listelerden örnekler veriyorum; (a) meslekler için hazırlanmış listeyi, (b) ise sayılar için hazırlanmış listeyi örnekliyorum:

(a)

(Sogdca)	nxş'yrkry	(Uygurca)	<i>keyikçi</i>
	'spz-'nk		<i>yuntçı.</i> ¹⁰

(b)

(Sogdca)	'βt'	(Uygurca)	<i>y(è)ti</i>
	'št'		<i>sekiz</i>
	nw'		<i>tokuz</i>
	δş'		<i>on.</i> ¹¹

Bir dereceye kadar önceki çabaların bir devamı olarak burada, şimdiye kadar sadece E. Morano'nun dikkati çekmiş olduğu bir parçayı tanıtmak istiyorum.¹² Bu, Gaochang'daki (Koço) K buluntu yerinde elde edilmiş olan M 6610 numaralı parçadır.¹³ Önyüzünde Mani yazısıyla yazılmış Sogdca bir metin bulunur. Bu metnin satırları arasına Uygur yazısıyla şu maniheist uygur metni sıkıştırılmıştır:

Çok sayıda geniş kapsamlı anlatı eserinin ve uzun bir tefsirin Toharcadan Türkçeye çevrilmesiyle bu ilişkiler, Batı Uygur Hanlığında Budizmin başlangıç dönemini şekillendirmiştir.

⁸ Son yayımı: R. E. Emmerick - A. Róna-Tas, "The Turkish-Khotanese Wordlist Revisited". *Central Asiatic Journal* 36 (1992), pp. 199-241. Bu liste hakkında daha önce yayımlanmış olan çalışmalar: G. Clauson, "The Turkish-Khotanese Vocabulary Re-edited". *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 5/1-4 (1973), 37-45; H.W. Bailey, "A Turkish-Khotanese Vocabulary". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 11 (1943-46), 290-96; E. Hovdhaugen, "Turkish Words in Khotanese Texts. A Linguistic Analysis". *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* 24 (1971), 163-209.

⁹ W. Sundermann, P. Zieme, "Soghdisch-türkische Wortlisten". *Scholia. Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde, Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern*. Yayımlayanlar: K. Röhrborn, H.W. Brands, Wiesbaden 1981, 184-193. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. 14)

¹⁰ Ch/U 6811.

¹¹ Ch/U 7113.

¹² E. Morano, "A Working Catalogue of the Berlin Sogdian Fragments in Manichaean Script". *Iranian Languages and Texts from Iran and Turan. Ronald E. Emmerick Memorial Volume*. Yayımlayanlar M. Macuch, M. Maggi ve W. Sundermann, Wiesbaden 2007, 239-270; s. 263: "Quoted in GMS [I. Gershevitch, *Grammar of Manichean Sogdian*, Oxford 1954] as TIIK (So.64)/R/ Sogd. in Man. script and Turk. in Sogd. script interlined, /V/ glossar Sogd.-Turk." Ayrıca bkz. M. Boyce, *A Catalogue of the Iranian Manuscripts in Manichean Script in the German Turfan Collection*, Berlin 1960, s. 124 ("V alternate words in Manichean and Sogd. script").

¹³ Bu parça, maniheizimle ilgili Eski Türkçe metinler kataloğunda bulunmaz, bkz. J. Wilkens, *Manichäisch-türkische Texte der Berliner Turfansammlung*, Stuttgart 2000. (VOHD XIII, 16).

01 [u]lug ¹⁴ sumur b[]	[u]lu Sumeru ¹⁵ -[]
02 [] ıduk tãñri-lãr-niñ []	[] kutsal tanrıların []
03 [a]dlıg kañımz tãñri mr sq[]	[ü]nlü babamız ilâhî M(a)r Sx[tuy]
04 [] iki ançmn dentar-lar taştı[n]	[içeride] iki encümenin seçkinleri, dışarıda []
05 [] kamag atl(ı)g yüzlüg ngoş[ak]	[] bütün ünlüler, mü[rit]
06 [] ıduk nomta antag tep []	[] kutsal dinde öyle deyip []
07 []güp vrwk ¹⁶ orun-ta []	[]güp vrwk yerde ¹⁷ []
08 [] üç üdki bur[xan]	[] üç çağdaki Bud[alar]
09 []p ü[]	[]p ü []

Bu metnin maniheizme ilişkin olduğundan şüphe edilemez. Bunun bir sonlama (Kolophon) parçası olması ihtimali var ise de, hangi metnin sonlaması olduğunu belirlemek mümkün değildir. Bir sonlama olabileceği tahmini hususunda en güçlü argüman, “kilise” ve “devlet” anlamına gelmek üzere kullanılmış olan [içeride] ve [dışarıda] (*taştın*) deyimleri ile Tãñri M(ã)r S(a)x[tõē] adlı¹⁸ bir din adamının anılmış olmasıdır. Ne yazık ki, bu din adamının adı başka yerlerde geçmez, bu metinden de bu kişinin ne gibi bir rol üstlendiği belli olmamaktadır.

Parçanın arka yüzünde bir kelime listesi bulunmaktadır, bu listede Sogdca kelimeler Mani yazısıyla, Eski Uygurca kelimeler ise Uygur yazısıyla yazılmıştır.¹⁹

01 []qm kwy[]	[]
02 []// rync ²⁰ : ogl[an]	[]
03 [] b(ã)k katıg []	[]
04 [] z'wrkyn ²¹ küçlüg []	[]
05 []bg ²² xwðk'r yalguz ²³ []	[]

¹⁴ Sanki *-lug* eklenmiş gibi görüldüğünden dolayı bu okunuşu çok kesin değildir: [...]-lug.

¹⁵ Hint mitolojisinde en yüksek dağın adı olan Sanskrit kelimesi *Sumeru*'nun Eski Uygurca metinlerde daha çok rastlanan biçimi *sumir*'dir (harf çevrimiyle: swmyr); dudaksıllaşma ile ortaya çıkmış olan *sumur* (harf çevrimiyle: swmwr) bu adın daha az rastlanan biçimidir.

¹⁶ Bu kelimeyi bilmiyorum.

¹⁷ yer belki “taht” anlamına da geliyordu.

¹⁸ Werner Sundermann, kendisinin yayımladığı Sogdca mektupların ikincisinde, 20. satırda geçen bir kişi adına dikkatimi çekti: *Saxtõē*, krş. W. Sundermann, “Eine Re-Edition zweier manichäisch-soghdischer Briefe”. *Iranian Languages and Texts from Iran and Turan. Ronald E. Emmerick Memorial Volume*. Yayımlayanlar M. Macuch, M. Maggi ve W. Sundermann, Wiesbaden 2007, 403-421, sayfa 416, dipnot 95: “Ein iranischer Kurzname (vgl. Justi 1895 [F. Justi, *Iranisches Namenbuch*, Marburg 1895], S. 280 s.v. *Saxtūyh*). der *saxt* “hart” enthielt.”

¹⁹ Burada, Desmond Durkin-Meisterernst'e yardımı dolayısıyla içtenlikle teşekkür ediyorum.

²⁰ Sogd. rync'k “child, small, little” (Gharib 8640), ryncwk (Gharib 8645), ryncyk (Gharib 8647).

²¹ Sogd. z'wrkyn “strong, powerful” (Gharib 11211). Krş. Osmanlıca, Türkiye Tü. *zor*.

²² Bunlar, başlangıcı okunamayan Türkçe bir kelimedenden artakalmış harflerdir. Bu harfleri izleyen Sogdca xwðk'r kelimesinin Türkçe karşılığı yanında yalguz olarak yazılı bulunduğuna göre *bg* daha önceki kelime çiftinin ikinci kelimesine, yani Türkçe olanına ait olmalıdır. Ancak bu çiftin Sogdca olan ilk

06 [] bo . 'yn bo []
07 [] mzyx ²⁴ bγw ²⁵ ulug elig []
08 []yh ²⁶ . tugmak []
09 []rt . pyt []
10 []
11 []h ²⁷ . öη körtük ²⁸ [].

Bu metinden aşağıdaki kelime karşılıklarını çıkartabiliyoruz:

<i>Sogdca</i>		<i>Uygurca</i>	
rynčk	Knabe	<i>ogl[an]</i>	oğlan
?		<i>b(ä)k katıg</i>	sağlam katı
z']wrkyn	stark	<i>küçlüg</i>	güçlü
xwðk'r	allein	<i>yalguz</i>	yalnız
?		<i>bo</i>	bu
'yn ²⁹	dieser	<i>bo</i>	bu
mzyx bγw	großer König	<i>ulug elig</i>	ulu hükümdar
]yh		<i>tugmak</i>	doğum
]rt		<i>pyt</i>	?
[ðxšt']	Wüste	<i>öη körtük</i>	çöl

Semantik bir bölümlenme belirlenemiyor. İşte bu yüzden bunun sadece belli bir metin için hazırlanmış bir liste olması da mümkündür. Ne var ki, içinden şu yukarıdaki kelimeler seçilip listelenmiş olan metnin hangi metin olabileceğini kestiremiyorum.

Kısaltmalar

ED Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.

Gharib B. Gharib, *Sogdian Dictionary*, Tehran 1995.

kelimesi de yırtılan kısımda kalmış olduğundan fragman üzerinde görülüyor. Bu yüzden *bg* harflerinin hangi Türkçe kelimededen ortakaldığını belirlemek mümkün değildir.

²³ Sogd. xwðk'r "alone" (Gharib 10724). Burada, Eski Türkçe karşılığın *yalguz* olması tuhaftır. Başka Eski Türkçe metinlerde bu kelime *yalñuz* olarak geçer, *yalguz* biçimi şimdiye kadar sadece daha geç dönemlerden bilinmekteydi (krş. Clauson, ED 930-931).

²⁴ Sogd. mzyx "great" (Gharib 5698).

²⁵ Sogd. bγ "God, Lord, king, sir, excellency" (Gharib 2543).

²⁶ Sogd. z'tch ('ynch) "Birth (woman)" (Gharib 11197).

²⁷ N. Sims-Williams bu kelimenin son harfini ' (*elif*) olarak okumayı öneriyor, bu tahmin edilen ðxšt' okuyuşuna daha uygun düşmektedir.

²⁸ *körtük* kelimesi sayfa kenarına, yönü aşağıdan yukarıya olmak üzere düşey yazılmıştır.

²⁹ N. Sims-Williams, Türkçe "bu" kelimesinin Sogdca karşılığının 'yny olduğuna, bu metindeki 'yn biçiminin ise Orta Farsça olduğuna dikkatimi çekti. Belki de kelime listesinin yazarı, bu ince ayrıntının pek farkında değildi.

MESLEK EKLERİ VE BAZI ADLANDIRMALAR ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Hamza ZÜLFİKAR

Uzun zamandır, Türk dili çalışmaları içinde önemli bir yeri olan ve meslek ekleri diye bilinen ekler, bunlardan türetilen kelimeler, terimler üzerinde duruyorum. Türkçe ekler yanında Doğu ve Batı dillerinden Türkçeye geçen, Türklerin yıllarca kullandıkları *sarraf, nalbant, defterdar, operatör* gibi terimleri de ele alıyorum. Osmanlı Türkçesinde söz konusu meslek sınıflarını bildiren *keresteciyan, peremeciyan* gibi çeşitli teşkilleri bir araya getirip değerlendiriyorum. Bu terimlerle Türk ticaret hayatının yüzyıllar boyunca sürüp gelen canlılığına dikkat çekmek istiyorum.

Türkçe ve yabancı kelimelerde ekleri çeşitli yönlerden incelerken bir yandan da yapılan çalışmalarda ve dil bilgisi kitaplarında bu tür eklerin adlandırılışına ve değerlendirilişine bakıyor, tutarsızlıklar üzerinde duruyorum. **Bu incelemeleri yaparken eklerin kelimelere olan anlam katkısını adlandırmakta zorlanıyor, bu tanımlamada bir terim tespiti yapmak gerektiğini duyuyorum.**

Sanat, ticaret ve iş kollarıyla ilgili kelimelerde geçen eklerden biri Türkçe *-cı (-ci, -cu, -cü; -çı, -çi, -çu, -çü)* ekidir. İlk yazılı belgemiz olan Köktürk metinlerinden günümüz metinlerine kadar düzenli bir biçimde sürüp gelen *-cı* ekini alan örneklerle baktığımızda eklerin kullanım yerlerinin dönemler içinde değiştiği, böylece anlamca çeşitlenmelerin olduğu görülmektedir. Bu çeşitlenmeye yabancı dillerin etkisinin yanı sıra kavramları karşılamada duyulan yeni ihtiyaçlar, hatta çeviriler de etkili olmuştur.

Mektupçu, hesapçı, bevlilyeci örneğinde olduğu gibi *-çı* eki Arapça köklere *santurcu, testici, kulhancı* örneklerinde Farsça köklere, *akortçu, postacı, afişçi* örneklerinde Fransızca köklere, *anahtarçı, semerci* örneklerinde Yunanca köklere gelerek bu tür yüzlerce kelime Türk dilinin tarihi boyunca dile mal olmuştur.

Konuyu Köktürk metinlerindeki birkaç örnekten başlayarak incelemeye çalışalım. Örnekler Hüseyin Namık Orkun'un *Eski Türk Yazıtları* (TDK) adlı çalışmasından alınmış, öteki kaynaklarla karşılaştırılmıştır.

armakçı Sihirbaz, kurnaz, aldatıcı I D 6 (*Eski Türk Yazıtları*, I 32)

bedizçi, nakkaş, sanatkâr, heykeltıraş. (I C 11), (ETY I, 28)

ko:nçı koyuncu C 5 (ETY. II, 67)

sa:vçı Haberci söz getiren 16 (ETY. II, 75)

satıgçı satıcı 3 (ETY. II, 180)

sıgıtçı ağlayan figan eden I D 4, II D 5 (ETY. I, 30)

tamgaçı damgacı, damga vuran, mühürdar I Ş 13 (ETY. I, 52)

yugçı ağlayan I D 4, II D 5 (ETY. I, 130)

Yapısı yüzyıllarca değişmeden sürüp gelen bu ek yanında bir de *-guçı -güçi* ekinden gelişmiş, fiillere gelen ve daha sonra *-ıcı (-ici, -ucu, ücü)* biçimini alan bu ek bulunmaktadır. Talat Tekin ve öteki Türk dili üzerinde çalışan bilginler bu ekin birleşik bir ek (*gu-çı, -gü-çi*) olduğunu kabul etmişlerdir.

Bu ekle ilgili Köktürk metinlerinde “müşavir danışman” anlamında *ayguçı* T 49 (STY 1, 116); “Yapıcı” anlamında *ügüçi* I Ş 13(ETY I 52) örneklerini buluyoruz.

-çı,(-çi) isimlere, *gu-çı,(-gü-çi)* ve sonra *-ıcı (-ici, -ucu, ücü)* biçiminde fiillere gelmekte bu durum günümüzde de devam etmektedir.

Sıklık bakımından *-cı* ekinin örnekleri daha fazladır.

Türk dilinin anıt eseri olan *Divanü Lugati't-Türk*'te *-cı* (*-çi*) eki için şu bilgiyi buluyoruz:

“Bütün Türk boyları sanatı, işleyen kimsenin sıfatı söz konusu olduğu zaman isimlerin sonuna ç (چ) ve i (ی) getirmekte birleşmişlerdir. *Tarığcı* (ekinci) *etükçi* (ayakkabıcı)” (Besim Atalay *Divanü Lugati't-Türk*, II. c. 48).

Divanü Lugati't-Türk'te *gu-çı*, (*-gü-çi*) eki ile ilgili başka tespitler de var. Örnekleri Besim Atalay'ın yayınından alıyoruz.

Et tograguçı, *efge ograguçı* örnekleri verilirken, Oğuzca ve Kıpçakçadan söz edilmekte ve şöyle denilmektedir:

Oğuzlarla Kıpçaklar ve göçebelere kendilerine uyanlarla Suvarlar, *togradaçı*, *ogradaçı* derler (Besim Atalay *Divanü Lugati't-Türk*, III. c. 314).

Benzer bir açıklama da eserin 2. cildinde geçmektedir. Fiillerin kök (emir) biçiminden söz ederek şöyle deniyor:

Emrihazır sıgasında *bar* denir. “Gidici” demek için bu dillerde (Çiğil, Kaşgar, Balasagun Argu, Barsgan, Uygur) *barguçı* denir.

Emir sıygası *tur* olan kelime ۳ lı olduğu için isimfaili *turguçı* şeklinde gelir. Kendisinde ۴ bulunan iki harfli kelimelerde bu sonradan getirilmiş ۴ harfi ۳ olur. Bu duruma *kurguçı*, *tawar kapguçı*, *suwgarguçı* gibi başka örnekler veriyor (Besim Atalay *Divanü Lugati't-Türk*, II. c. 49, 50).

Kaşgarlı Mahmud, gerekçe olarak “iki boğaz harfinin yan yana gelmemesini ” gösterir.

gu-çı, (*-gü-çi*) ekiyle ilgili olarak Kaşgarlı Mahmud'un bir başka açıklaması da şöyledir:

İsmifail: bu ayırıda isimifail *tutguçı*, *satguçı* gibidir “tutucu, satıcı” demektir. Bu, Türklercedir. Türkmenlerle onlara uyanlarca *tutaçı*, *sattaçı* denir (Besim Atalay *Divanü Lugati't-Türk*, II. c. 296).

Kaşgarlı Mahmud, eserinde bu iki ekten söz ederken dikkat edildiği gibi bunlara yapı açısından bakıyor, *meslek adı* terimini kullanmadan söz konusu teşkilleri *ismifail* diye adlandırıyor.

Bu açıklamadan sonra söz konusu eklerin tarihi boyutunu, değişmelerini, örneklerini işlerken yaptığım değerlendirmeler sırasında, Türk dili bilginleri arasında kullanılan bazı adlandırmaları bu bildiride ele almak istedim. Eklerle ilgili yapılan açıklamalarda ve adlandırmalarda ilk anda akla gelen soru, eklerin kelimeye kattığının ne olduğudur. Ekin katkısını kimisi *ekin işlevi*, kimisi *ekin görevi* ya da *vazifesi* diye açıklar. **Adlandırma yalnızca meslek sözü ile gerçekleştirilir.** Ele aldığımız *-cı* (*-ci*, *-cu*, *-cü*; *-çı*, *-çi*, *-çu*, *-çü*) ve *-ıcı* (*-ici*, *-ucu*, *ücü*) ekinin işlenişinde bu bakımdan bir tutarsızlık, çelişki var. **Bu eklerin kelimeye katkısı bana göre genel olarak “iş yapan kişi veya kimse”dir. Doğrudan meslek adı ile tanımlamak doğru değildir.**

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* adlı eserinde *-gın* ekinden söz ederken şöyle der:

“Fonksiyonunda bir büyütme, bir aşırılık manası vardır (168).”

Fonksiyon bugünkü adlandırmayla *işlev* katkının anlam boyutu değildir.

Gürer Gülsevin ise bu katkıyı anlamla bağdaştırıyor.

Gürer Gülsevin, *Kamus-ı Türkî'ye Göre Türkçede Yapım Ekleri ve Kullanışları I Fiilden İsim Yapan Ekler* (Malatya 1993) adlı çalışmasında şöyle der:

“(y) Icl eki eklendiği kelimeye, fiilin bildirdiği özelliği bulunduran anlamları katmıştır (51. s.).

Hocamız Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesinin Grameri* adlı eserinde *-cı* meslek ekini ele alırken örnekleri sınıflandırmıştır. Bu açıklamalarının birinde *hancı* örneğini vererek “Eklendiği söze sahiplik anlamı katar” demektedir.

Görüldüğü gibi Z. Korkmaz da ekin katkısını anlamla ilişkilendiriyor.

Bunu “han işleten kimse” diye düşünelim. **Bu durumda denebilir ki ekin kelimeye kattığı bir anlamı var ve bununla kelimenin anlamı değiştiriliyor.** Bu durumda akla şöyle bir soru gelebilir: Böyle bir türetmede anlamdaki değişiklik, kelimedenden mi yoksa getirilen ekten mi kaynaklanıyor? Ancak bu durum terimleştirilip anlatımda, izahta açıkça belirtilmiyor. Bu durumda yapı ile anlam özellikleri birbirinden ayrılanıyor.

Araştırmacılarca bilinen ve sık sık dile getirilen özellik, “Yapım eki, kelimenin anlamını değiştirir.” biçimindedir. Acaba anlamı değiştiren ekin kendine özgü bir anlamı yok mu?

Türk dili bilginleri arasında bir başka yaygın söz daha var. “Ekler anlamsız biçimlerdir.” Bu durumda halkçı (halktan yana) ile sobacı (soba yapıp satan) ya da konuşmacı (bir topluma hitap eden) örneklerinde ekin kelimeye kattığı nedir? Bu katkıyı nasıl adlandıracağız? Bu durumda eki nasıl niteleyeceğiz? Sayıları binleri bulan *-cı* (*-ci, -cu, -cü; -çi, -çii, -çu, -çü*) ekli kelimeleri sınıflandıracak olursak *demirci, anahtarçı, sütçü* gibi çeşitli örnekler yanında öteki *bozguncu, inatçı, maceracı* ya da *sözcü* kelimelerinin birer meslek adı olmadığını görürüz.

Örnekleri dikkatlice gözden geçirdiğimizde *-cı* kelimeye “kişi” kavramı katıyor. İş yapan “kimse”yi bize veriyor. İlk anda bir meslekten çok “bir işle uğraşan kimse” kavramı öne çıkıyor. Örneklerde görüldüğü gibi işi kendine görev edinmiş kişiler, kimseler söz konusudur. Bu örnekler bakarak denebilir ki, *-cı* ya da *-ıcı* eklerinin kelimedede yaptığı anlam değişikliği hangi terimle adlandırılacak? Unutmamak gerekir ki Türk dilinin yapısı gereği bir işle meşgul olan, bir işi kendisine görev bilen kimse *-cı* ya da *-ıcı* ekleriyle karşılanıyor.

Söz konusu kelimeler bir işle uğraşmayı kendine iş edinmiş kimselerin adıdır. **Burada *-çı* eki kelimelerin anlamını değiştirmiştir. Bu değişimi *-çı* eki sağladığından, ekin de anlamından söz etmek veya bu durumu belirten bir söz kullanmak gerekiyor.** Açıkça görülüyor ki “İşi yapan kimse” anlamını kelimelere *-çı* eki katıyor.

Ortaya çıkan bu durum bazılarına göre bir işlev (fonksiyon) değişimidir. Bu biçimde adlandırmalar değerlendirmeler yanında buna görev değişimi de deniliyor ve yayınlarda hep bu adlandırmalar geçiyor.

Konuya dikkatlice eğildiğimizde değişim, bir yandan anlamda öte yandan yapıda gerçekleşiyor. İsimken ekin getirilmesiyle kelime bir başka isime dönüşüyor. Bu, yapıca bir değişimdir. “Şoför” anlamında *sürücü* örneğine bakalım; burada *-ıcı* eki fiilden isim yapıyor. Böyle bir değişimde adlandırma olarak *ekin görevi* terimi kullanılabilir. Çünkü fiilden isim elde ediliyor. Hatta *ekin işlevi* de bu değerlendirmede söz konusu edilebilir. Üzerinde durduğumuz sorun ise anlamla ilgilidir. *-cı* ya da *-ıcı* eklerinin kelimedede yaptığı anlam değişikliği hangi terimle adlandırılacak? Ayrıca eki adlandırmada *meslek eki* demek ne derece doğru olacak? *Hayalci* örneği meslek ifade etmez. Eski Türkçeden alınan örneklerde olduğu gibi yukarıdaki örnekler tamamen bir işi kendine görev edinmiş “kişileri, kimseleri” anlatmaktadır.

Söz konusu eklerle ilgili olarak üzerinde durulması gereken bir başka konu daha var. *-cı* ya da *-ıcı* eklerini alan kelimelere çokluk eki de getirilmektedir. *Çıkrıkçılar yokuşu* ya da *Kazancıların Ali* örneklerinde geçen ve burada bir çekim eki sayılamayacak *-lar(-ler)*, bu tür

örneklerde anlamı değiştiren, yeni bir kelime yapan bir ek olarak karşımıza çıkıyor. İlk kelime “grup, bir arada bulunan esnaf” ikincisinde ise “aile” anlamı çokluk ekiyle elde edilmiştir.

Bu durumda kelimenin anlamı söz konusu olduğunda eklerin anlama katkısından söz etmeliyiz. İşlev, görev kelime sınıfını değiştirme, yapı ile ilgili durumda kullanılmalıdır.

Bizim *meslek eki* adlandırmamız Batı dillerindeki adlandırmaya benzetilmektedir. Batılılar da Latince *agens* kelimesini esas almaktadırlar. İngilizcede ise aynı kelimeye dayanan *agent* terimi ile bu konuyu işlemektedirler.

Türkçe dışındaki dillerde söz konusu anlam başka yollarla elde edilmiştir. Örnek olarak Arapça meslek adları *sarraç* < *saraç* örneğinde olduğu gibi iç seste ünsüz ikizleşmesiyle karşılanmış. Farsça da ise *can-baz* örneğinde olduğu gibi bir isme, kökü bir fiil olan sıfat fiil yapısında bir biçim getirilmiş ve ekin kelimeye kattığı anlam bu yolla sağlanmış.

Yakın tarihe gelindiğinde *-cı (-ci, -cu, -cü; -çı, -çi, -çu, -çü)* ve *-ıcı (-ici, -ucu, ücü)* ekleriyle kurulu kelimelerin zamanla çok değişik biçimler ve değişik anlamlarda kullanıldığını görüyoruz. *Sirkeci* örneğine bakalım. *Sirkeci*'ye *gittim* örneğinde “sem”, *Sirkeci*den *sirke aldım* örneğinde “iş yeri”. *Anahtarıcıyı çağır* örneğinde “bir işle uğraşan kimse”, *Anahtarıcıya uğra* örneğinde ise “iş yeri” anlamları ortaya çıkıyor. Böylece *-cı* ekinin kelimelere kattığı anlamlar başlangıçtan günümüze doğru çeşitlenmiştir.

İlk dönemlerde istikrarlı ve tek düze bir yapı gösteren örneklerin İslamiyet'in kabulünden sonra çeşitlendiği ve zamanla kullanım yerleri bakımından zenginleştiği görülmektedir.

Sözümüzü sonlandırırken *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi*'nde geçen konu ile ilgili iki örnek üzerinde durmak isterim.

Bunlardan biri “gözetici, muhafız” anlamında *közetçi* (43-5) kelimesidir. *Biz ordu kapag közetçi biz* “Biz saray kapısının muhafızlarıyız” anlamındaki cümlede geçen *közetçi* biçimini Sir Gerard Clauson sözlüğüne almış, yapısı hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.

Fiile *-cı* ekinin gelemeyeceğinden hareket ederek bu örneğin *közetçi* olması ihtimal dâhilindedir.

Bu örnekten yola çıkarak *guç(-güç)* diye bilinen ve bu dönemde fiil köklerinden adlar yapan ekin o tarihlerde *ıcı (-içi)* biçiminin de mevcut olduğu anlamı çıkarılabilir.

Örnekler arasında bir de “kayıt memuru kâtip” *bitkeçi* (Tun III a 10 (II, 95) örneği dikkat çekmektedir. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtlar* adlı eserinde, bu kelimenin Tun-huang'da bulunan elyazmalarında geçtiğini belirtiyor. Kurallı bir yapı gösteren bu kelimeler arasında bir iki örnek düzeltilmeye muhtaçtır. Bu kelime ya *bitgüç* ya da *bitigçi* olmalıdır.

Sonuç olarak *-cı (-ci, -cu, -cü; -çı, -çi, -çu, -çü)* ve *-ıcı (-ici, -ucu, ücü)* ekleriyle kurulu kelimelerin doğrudan birer meslek eki diye nitelendirilmemesi gerektiği kanaatindeyim.

Bu ekten söz ederken yapı ile anlam birbirinden ayrılmalı ve adlandırma ona göre yapılmalıdır.

Tarihî örneklerde genel olarak bir işle uğraşan kimse anlamı taşıyan bu ekle kurulmuş örnekler daha sonraki yüzyıllarda anlamca ve yapıca çeşitlenmiştir. Bunda yabancı dillerin etkisinin yanı sıra kavramları karşılamada duyulan yeni ihtiyaçlar, hatta çeviriler de etkili olmuştur.

SON OTURUM

Prof.Dr. Ülkü ÇELİK ŞAVK

Saygıdeğer Katılımcılar, üç günlük yoğun temponun sonuna yaklaşıyoruz. Bir iki saat içinde tamamen özgürlüğümüze kavuşacağız. Bu arada biz de belki oturum aralarında biraz gerildik, o gerilim size de yansımış olabilir. Ama şurada bir buçuk iki saat sonra her şey bitmiş olacak. Güzel anılar kalacak, güzel bilgilerle donanmış olacağız ve belki de ileriye dönük bazı somut adımlar atılacak. Bunu da biliyoruz. Şimdi sondan bir önceki oturumun ilk konuşmasını yapmak üzere, Türk Dil Kurumu Başkanı Prof.Dr. Şükrü Halûk Akalın'ı kürsüye davet ediyorum.

Prof.Dr. Şükrü Halûk AKALIN

Çok teşekkür ederim efendim. Tamam Hocam, sesim gürdür benim merak etmeyin. Sayın Başkan, Değerli Meslektaşlarım; hepinizi en derin saygılarımla selamlıyorum. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ile Türk Dil Kurumunun işbirliği içerisinde gerçekleştirdiği Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. yy. konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumunun sonuna gelmiş bulunmaktayız. Bu oturumda veri tabanlarıyla ilgili bazı ölçülerimizi, yaptığımız çalışmalarını sizlerle paylaşım istedik. Çünkü Türklük bilimi alanında Türkiye başta olmak üzere, dünyanın pek çok bölgesinde çalışmalar yapılıyor ama bunların bir veri tabanı hâlinde sanal ortamda kullanıma sunulması ve sonrasında bu veri tabanlarının bir değerlendirmeye tabi tutularak akademik aşamalarda ölçü olabilecek bir biçimde düzenlenmesi öteden beri düşüncemizdi. Bu konuyu birkaç defa biz gündeme getirdik. 1998 yılında Yüksek Kurum Başkanlığında böyle bir çalışma oldu. O zaman, Ahmet Bey Hocam hatırlar, Yüksek Kurumda kurul da oluşturuldu. Ben Türk Dil Kurumunu temsilen orada bulundum. Çünkü Çukurova Üniversitesinde benzer bir çalışma yapmıştık akademik yükselmelerle ilgili. Ama ondan bir sonuç çıkmadı. 2004 yılında yine benzer bir çalışmaya giriştik, şimdi burada yok, Prof.Dr. Osman Horata hazırladı, bir veri tabanı ve bununla ilgili olarak hem makalelerin, hem bilgilerin sanal ortamda paylaşılması ama özellikle dergilerin, dergilerde yer alan makalelerin tam metin olarak sunulması, bu sunuyla birlikte bu dergilerin de değerlendirmeye tabi tutulması, hakemlik müessesesi var mı yok mu, atıflar ne ölçüde? Bununla ilgili kısacası milli bir indeks yani Citation Index var. Bu da National Indeks gibi bir şey. Yani milli bir indeks. Bununla ilgili olarak şimdi bu oturumda bu konular gündeme gelecek ve istedik ki hem yurt içinden, hem yurt dışından katılan değerli meslektaşlarımızla bunları tartışalım. Yurt dışında da bu konuda edinilmiş deneyim var, pek çok dergi yayımlanıyor. Türkoloji ile ilgili olsun olmasın bu konularda bilgi sahibi olan meslektaşlarımız da var. Ben öncelikle Türk Dil Kurumundaki bu veri tabanı, bu tamamen kendi dergimizdeki makalelerin veri tabanı, ile ilgili kısa bilgiler sunacağım. Çünkü bazılarını meslektaşlarımız zaten biliyor, kullananlar var internette, ama kullanmayanlara da hem bilgi sunmak, hem de bu konudaki görüşlerini almak istiyoruz. Yeni bir düzenleme yapacağız çünkü bu veri tabanında. Öncelikle Türk Dil Kurumunun üç süreli yayını olduğunu hepimiz biliyoruz. Bunu belirtmeye gerek yok. 1933 yılında ilk kez Türk Dili Tetkik Cemiyeti Bülteni adıyla çıkmaya başlayan ve 68 sayı üç ayrı seride devam eden o dergilerden sonra kurumumuz önce Ekim 1951'de Türk Dili dergisini aylık dergisi olarak yayınlamaya başladı. Sonra 1953 yılında Belleten Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten adıyla bilimsel dergimiz yayımlanmaya başladı ve yıllık olarak bu dergi yayımlanıyordu. Daha sonra 1995 yılında da Türk dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi yayımlanmaya başlandı. Şimdi bu dergilerimizden Türk Dili dergisi, düzenli olarak yayımını sürdürüyor. İşte bir tek bu dediğim Nisan sayısı gecikti, özel sayı olması dolayısıyla bu dergimizi biz aslında bu toplantıya yetiştirmeye çalışıyorduk fakat basım evinde kağıt stoğu bittiği için maalesef yetiştiremedik. Yoksa bu toplantının sonunda sizlere bir sürprizimiz olacaktı. 700. sayıyı dağıtacaklık ama yetiştiremedik maalesef.

Türk Dili dergisi düzenli olarak yayımlanıyor. Bu dergiyle ilgili de elbette eleştiriler olabilir, dile getirilebilir ama biz bu dergiyi daha çok Türk dili ile ilgili popüler yazının yer aldığı, edebiyat yazılarının yer aldığı bir dergi olarak düşünüyoruz. Belleten 1953'ten beri çıkan dergimiz, 1997 yılına kadar yılda bir sayı olarak yayımlanmaya başlandı ve en son 2000 yılında çıkmıştı. 1997 yılı Belleten'i 2000 yılında yayımlanmıştı. 1998 yılı Belleten'inden itibaren yılda 2 sayı olarak çıkarma kararı aldık. Neden? Çünkü Sosyal Bilimler Veri Tabanı için bu uluslararası tarama için yılda en az iki sayı çıkarma mecburiyeti var. Belleten bilimsel bir dergi ama yılda bir sayı çıkıyor. Dedik ki bu yılda iki sayı çıkaralım ve 1998 Belleten'inden başlayarak ki bunun yayın yılı 2004 tür. 1998 yılından itibaren yılda iki sayı olarak yayımlanıyor. Şu anda ben bu arada Belleten ile ilgili de bir bakıma sizlere hesap vermiş oluyorum. Öncelikle sayılarla ilgili olarak en son 2007/1 Belleteni yayımlanmıştır. Yani geçen ay 2007/1 Belleteni yayımlandı. 2007/2 Belleteni şu anda basım evinde basılıyor, baskı aşamasında, ihale aşamasında. 2008/1 Belleteni bunun tasarım ihalesi, sayfa tasarımı, kapak tasarımı ihalesi yapıldı. Dergi yazı kurulu ve yönetim kurulunda basım kararı alınıp ihale aşamasına gelmiş olan da iki sayımız var. 2008/2 ve 2009/1 dergi yazı kurulunda baskı kararı alınıp ta yönetim kurulu kararı bekleyen yüksek kurumda yönetim kurulunda belirleniyor her sayının içeriği. 2009-2 Belleten'inde yazı kurulu tarafından oluşturuldu. Şu anda yönetim kurulundan bu sayının yazılarının onaylanmasını bekliyoruz. Gördüğümüz gibi Belleten'i artık 2010 yılına yaklaştırdık. Tabii bu arada şunu da söyleyeyim; iki yola sapmadık; yani bazı dergiler bunu yapıyor, işte Belleten 1998-2005 diyebilirdik bunu yapmadık. Yani bu sürede tamam gecikebilir ama ayrı bir dergi olarak çıksın dedik. İki sayı yaptığımız için, aslında iki sayı yapmasaydık her yıl bir sayı çıkarsaydık şimdiye çoktan 2010 yılı tamamlanmış olacaktı. Çünkü 98 Belleten'inden bu yana ikişer sayı olarak çıkardığımızı düşündüğümüzde yıllık olarak çıkarsaydık yılda 1 sayı şimdiye kadar çoktan 2010 yılına ulaşmış olacaktı. Ama öyle kolaycılığa kaçmayıp, hem birleşik sayı yayımlamama kararı aldığımız, hem de dergilerimizi iki sayı olarak çıkarma kararı aldığımız için Belleten gecikti. Bunlar tabii derginin sayılarıyla ilgili sorunlar, içerik ile ilgili sorunlar da olabilir. 2005 yılı Belleten'i hatalı basım olduğu için, basıldığı halde 2005'in Belleten'ini satıştan geri çektik ve yeniden o sayıyı şu anda basacağız. Tabii bu arada size bu konuyu söylememin sebebi şu, yazılarınızı bekliyoruz. Yurt içinden, yurt dışından değerli meslektaşlarımızın bilimsel yazılarını Belleten'e bekliyoruz. Türk Dili dergisine popüler yazılar dille ilgili özellikle edebiyat yazılarını beklediğimizi belirtmek isterim. Popüler dil yazılarına çok ihtiyacımız var. Çünkü dergimizin, Türk dili dergisinin, 1700 abonesinin neredeyse 1000'e yakın abonesi lise öğrencisi ve bu lise öğrencileri dil konusunda bilgilendirecek yazıların o seviyede olması gerekiyor. Biz daha çok bilimsel yazıları Belleten'e yönlendiriyoruz. Belleten ile ilgili son durum bu. Yani şu anda 2009-2 Belleten'i yönetim kurulu kararının alınmasından sonra basım işlemine başlanacaktır. Türk Dünyası dergisine geldiğimizde bu da özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türk dünyasına yönelik hem bilimsel yazıların hem de edebi metinlerin yer aldığı bir dergi olarak tasarlandı ve şu anda yayımına devam ettiriliyor. Baskısı tamamlanan en son çıkan sayımız 2000/2 sayısı 22. sayı olarak şu anda 2007/1 basım evinde baskı aşamasında, ihale aşamasında olan 2007/2 ve 2008/1 sayılarımız var. Dergi yazı kurulunda, yönetim kurulunda baskı kararı alınıp da ihale aşamasında olan da iki sayımız var ki; 2008 yılının ikinci bölümü ve 2009 yılının birinci bölümü.

Şimdi dergilerimizle ilgili durum bu. Bundan sonraki aşamada size ben kısaca bu dergilerdeki bütün makaleleri, bütün kaynaklarını nasıl bir veri tabanı haline getirdiğimizden ve bundan nasıl yararlanmamız gerektiğinden söz edeceğim. Bir şiiri bile veri tabanına aldık. 1951'den bu yana Türk Dili dergisinde çıkan bütün yazılar, makaleler, haberlerin hepsi şu anda komisyonda, Recep TOPARLI üzerinde çalışıyor. Bunun bir dizinini de vereceğiz ama bu dizin bildiğimiz gibi, makale adına göre veya yazarlarına göre değil, içerik açısından da kavram dizini şeklinde olacak. Yani zarflarla ilgili bir çalışma yapan meslektaşımız, zarf kelimesi hangi makalenin içinde geçiyor, başlıkta geçemeyebilir ama makalenin içinde geçebilir, bu şekilde veri tabanı oluşturuyoruz. Ana sayfamızda zaten bağlantı TDK süreli yayınlar diye burada yer alıyor. Açış konuşmamda, açılıştaki konuşmamda da belirttim. 20408 makale, şiir, hikaye, deneme her

tür yazı burada yer alıyor. 20 bin makale, şiir var ama yine söyleyeyim bu sayı sürekli artıyor. Şu ana kadar 90 bin makale indirilmiş durumda bilgisayarlar. İnsanlar bunu paylaşıyorlar. Şimdi buradan artık canlı olarak ben size göstereyim sayfamızdan, internet bağlantısı da var. Ana sayfamızda alttaki TDK süreli yayınlar bölümünü tıkladığınızda, burada her dergimizi ayrı ayrı görebiliyorsunuz. En altta da süreli yayınlar veri tabanı var. Şimdi yeni bir düzenleme yapıyoruz. Burada aslında bana daha kullanışlı geliyor. Yeni bir konuyu aradığımda bütün veri tabanı içerisinde onu ben bulabiliyorum. Makale adına veya yazar adına göre ama özellikle bu atf dizininde yer alabilmesi için, dergilerin sayı sayı görülmesi isteniyor. Ona göre de düzenlemeyi yapacağız. Her sayının olduğu bölüm ayrı ayrı görülebilecek. Şimdi ben burada giriş yaptım, kendi oturumum açık şu anda. Çok basit bir üyelik sistemi var. Eğer üye olmayanlar varsa buraya üye olup hemen makaleleri bilgisayarlarına kopyalayabilirler. Şimdi burada bakın daha ayrıntılı bilgi veriyor. Belleten'den 821, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat dergisinden 415, Türk Dili dergisinden 19172 yazı tam metin halinde burada. Şimdi burada hemen bir arama yapayım ben. Korkmaz diyelim, Hocamın soyadını yazayım. Hatta adını da yazayım "Zeynep Korkmaz". Yazar adı olarak arama yaptığımızda, evet tabii hocamın makaleleri çok inşallah burada internet bağlantısı kopmaz mahcup olmayız, Prof.Dr. Zeynep Korkmaz'ın 110 metni var. Hocam 110 metniniz var. Bakın burada makaleler işte sıralanışı belli bir düzeni yok. Bundan sonra sayılara göre bir düzenleme yapacağız. Şurada ayrıntılar için tıklayınız dediğimizde, burada makale ile ilgili ayrıntılı bilgi geliyor. Metni görüntüle dediğimizde PDF dosyası olarak buradan açılıyor. Yani buradaki makale o günkü imla şekliyle, o günkü terimlerle hiçbir değişiklik yapılmadan fotoğraf olarak taranmış durumda. Buradan makalenin tamamını görerek indirebiliyorsunuz. Bilgisayarınıza kopyalayabiliyorsunuz. İstedığınız sayfanın çıkışını alabiliyorsunuz. Burada tabii yazar adına göre arama yaptık ama konu adına göre bir arama yaptığımızda, bir yazıda örneğin zarf dedim zarf diye devam edelim, yazı adı aradığınızda 17 metin bulunduğunu görüyoruz. İşte - diktan, duktan, dükten- zarf fiil eki üzerine araştırma. Hamza Hocamın makalesinin adı da maşallah epey uzun, burada metni görüntüle dediğimizde metnin tamamı açılıyor. Evet şimdi bizim yaptığımız bu çalışmanın "Doğru yazalım, Doğru konuşalım" burada bütün konuşmaları da alınmış bunun bir dizini hazırlanıyor şu anda, Prof.Dr. Recep Toparlı bunun üzerinde çalışıyor. Hem bir diske sığdıracağız, hem de kitap olarak basacağız. Şimdi bizim beklentimiz şu; bu tür dergilerin de benzer dergilerin de böyle sanal ortama aktarılması. Şu anda işte bildiğiniz Bilig dergisi bu şekilde yapıldı. Bilig'in bütün sayıları sanal ortamda, Milli Folklor öyle, Citation Index'e giren dergiler olarak Türkiyat Mecmuası, onu da biz gerçekleştirdik. Bir bakıma Prof.Dr. Recep Toparlı ile Bilal Çavuşoğlu gerçekleştirdi. Tabii bununla iş bitmiyor. Yani bu bilgilerin elbette paylaşımına açılması, pek çok ortamda her yerden erişimin sağlanması gerekiyor. Bundan sonra ne yapılması gerekiyor? Bundan sonra her kurumun kendi dergisini bu şekilde sanal ortama kullanıma açması, bunların aynı zamanda sanal ortamda, basılı ortamda da değerlendirilmesinin yapılması gerekiyor. Her makale kaç atf alıyor? Buna göre biz kendi dizinimizi de oluşturmak zorundayız. Yoksa işte başkaları bu tür çalışmalarını yapıyor. Şimdi bu konuda ayrıntılı bilgiyi de benden sonraki bu oturumdaki konuşmacı arkadaşlarımız verecek.

Katılımcı:

Türk Dili dergisinden söz ederken popüler dilde edebiyat yazılarının tercih edilebileceğinden bahsettiniz. Bunu biraz daha açmanızı rica edecektim. Bunun acaba Türk dilinin güncel meselelerine dair bir çalışma mı olması gerekiyor?

Prof.Dr. Şükrü Halûk AKALIN

Yani konu olarak, içerik olarak Türk Dili dergisinin aboneleri, okuyucuları daha çok dile meraklı insanlar. Yani bazen bir meslektaşımız yazı gönderiyor; diyor ki işte "Nami divanındaki mazlumların bilmem şu yönünden incelenmesi" şimdi lisedeki çocuk bunu ne bilsin, yani oradaki Nami'nin şiirinden alıp güzel bir beyit onu açıklar, işte bu güne getirir onların o tür yazıları yoksa

çok bilimsel yazıları biz yayımlamamaya çalışıyoruz. Türk dilinde ve çokta eleştiri geliyor bu yüzden şu yazıyı anlayamadık bu yazıyı anlayamadık diye, evet biz onları zaten Belleten'den gönderiyoruz. Evet başka soru varsa?

Katılımcı: Tirajı ne kadardır Türk Dili dergisinin?

Prof.Dr. Şükrü Halûk AKALIN

Evet hemen söyleyeyim. Tirajlar şöyle; Türk Dili dergisi 3000 adet basıyor. 1700 kadar abonemiz var onun dışında da bayilerde, işte Türkiye'de dergilerin dağıtımında çok ciddi sorunlar var çünkü dergiler artık holding dergileri. Piyasada, medya karterleri denilen dergiler var yani görüyorsunuz. Piyasada bir yığın dergi var ama o dergilerin sahibi ya bir tane ya iki tane. Belli yayın grupları çıkarıyor ve kendi dağıtım tekellerini de kurmuş durumdadır. Şimdi biz dağıtımda ciddi sorun yaşıyoruz. Sadece bizde değil tüm dergilerde özellikle edebiyat dergilerinde çok büyük sıkıntı yaşanıyor. Dergi dağıtım konusunda markete gittiğinizde çeşit çeşit dergi var ama orada bir edebiyat dergisini göremiyorsunuz. Ancak o yayının kurulunun dergisi orada yer alabiliyor. Dağıtımla ilgili sıkıntı ayrı, biz abonelikte çalışıyoruz. Belleten ile Türk Dünyası'nda 1000'er adet basılıyor. Evet peki çok teşekkür ediyorum, hepimizi saygıyla selamlıyorum.

Prof.Dr. Ülkü ÇELİK ŞAVK

Evet yani sırf onurluk almak için biz de hocamla bir oturma planladık. Eksik kalmayalım diye çok teşekkür ediyorum.

Sayın Katılımcılar, bundan sonraki veri tabanı teklifimiz hakikaten çok dikkate değer ve tartışması biraz uzun süreceği için ben kısacık aslında hepimizin çok uzun zamandır üzerinde tartıştığımız, belki de Türklük dil bilim araştırmalarında 21. yüzyıl hedefleri dedim ama bu aslında 20. yüzyıl hedeflerimizdi şimdi 21. yüzyılda yakalayabilirsek ne mutlu bize, dilerim 30. yüzyıl hedeflerimiz olarak ta belirtmek zorunda kalmayız. Birkaç konuya dikkat çekeceğim. Somutlaştırabildiklerimizi de özellikle vurgulayacağım. Türklük bilimi çalışmalarının, Türk toplumunun gündelik hayatını biçimlendirmede ve bireyleri yönlendirmede ne kadar etkili olduğu tartışması uzun zamandır süregitmektedir. Türk kültürünün temel değerleri üzerine kurulmuş yazılı ve derleme yoluyla kayda geçilmiş sözlü ürünler üzerinde sayısız eser bulunmakla birlikte, gittikçe kültürel yaşam biçiminden uzak, kültürel değerlerden habersiz nesillerin oluşması hakikaten büyük çelişki. Toplumsal yaşam tarzının hızla değişmesinde iletişim imkânlarının geçmişe göre çok daha ileri olması ile kültürel etkileşmelerin çok daha yaygın olduğu inkâr edilemez. Ancak bu etkileşmenin daha çok Türk toplumu aleyhine olması düşündürücüdür. Bu durumu yalnız ekonomik yönden güçlü toplumların, kültürlerin etkisine yormak ta çok doğru değil. Bu etki daha çok kültürel değerlerin bilinçli ve belli politikalar çerçevesinde değerlendirilememesi ile açıklanabilir.

Gerçek Türk kimliği veya doğru Türk imajı konusunda diğer düşündürücü bir husus; Tarih boyunca her toplumun her bir düzlemde gelişen ya hep doğru ya hep yanlış bir geçmişi yokken, Türkler için bazı hususların sürekli öne çıkarılması, hatta saplanıp kalması da çok dikkate değer. Şimdi bu alanlardan doğrudan Türk kültürüyle ilgili ve çalışmalarında bu hususlarda yararlı hale getirilmesi konusunda birkaç görüşüm olacak. Şu an Türkiye Türkolojisi ile Türkiye dışı Türkoloji kitap çalışmaları birbirinden çok farklı sürdürülüyor. Türkiye'de Türklük bilimi çalışmaları akademisyen ile öğretmen yetiştirme programlarının iç içe yürütüldüğü programlarla sürdürülüyor. Programlarda ne tam akademisyen ne de tam öğretmen yetiştirilebiliyor. Ayrıca Türkoloji terimi daha çok Türk Dili ve Edebiyatı ve biraz da Türk Tarihi bilim dallarına indirgenmiş durumda. Kapsayıcı Türklük bilimi programlarının olması gereken az sayıdaki Türkiyat Enstitülerinde ise Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları hariç Edebiyat Fakültelerindeki bölümlerin benzeri hatta aynı programlar sürdürülmekte. Türkiye'deki Türklük

bilimi programlarının hemen ele alınması akademik çalışmalar ile öğretmen yetiştiren programlarının birbirinden mümkün olduğunca ayrılması gerekiyor. Haftada 30-35 hatta 40 saat ders ve nitelikli, yararlı çalışmalar ne kadar zor ise üst akademik bilgiyle donatılmış pratik bilgiden uzak öğretmen yetiştirmek de bence o kadar gereksiz. Şimdi bu kadar ileri teknolojik gelişmelere rağmen dünyada Türklük bilimi çevresinde iletişimsizlik konusu da bir başka sorun. İletişimin artık saniyelerle mümkün olduğu bir çağda bilgi paylaşımı için ortaya bahaneler koymak pek mantıklı değil. Daha çok teknik alanlarda tanık olduğumuz uzaktan ders, konferans sistemini Türklük bilimi alanı içinde etkin kılmak hiç de zor değilken, hâlâ alanın önde gelen isimlerinin genç akademisyenler olması çok düşündürücü. Elektronik yayıncılığın da bu kadar geliştiği bir dönemde hala ulaşılamayan yayınların olması fotokopisi için eser üzerinde aylarca beklenilmesi ise çözülmesi gereken acil sorunların başında geliyor.

Bir diğer üzerinde çok düşünülen konu; Türkiye dışı Türkoloji birimlerinin durumudur. Bunu çeşitli toplantılarda hepimiz çok yakından biliyoruz. Bizzat buradan gelen hocalar, oralarda artık alarımın çaldığını bize iletiyorlar. Türkiye dışı Türkoloji bilimlerinin sorunlarıyla ilgili dile getirilen en dikkat çekici husus bu bilimlerin eskiye oranla talep ve destek azlığı. Bu durumda tabii ki Türkiye Türkolojisine çok şey düşüyor. Hatta devlet düzeyinde girişim gerekiyor. Türkiye’de İngiliz, Alman ve Fransız Dili Edebiyatı bölümleri hep bu ülkelerce doğrudan veya örtülü olarak destekleniyor. Bunu hepimiz çok iyi biliyoruz. Aynı yöntemin Türkiye dışı Türkolojileri için etkin hale getirilmesi acil olarak yapılması gereken şeylerin başında geliyor. Benim üzerinde duracağım bir diğer ve son husus; geniş çaplı bir birlik ya da merkezi bir yapı mümkün olabilir mi? Biliyorsunuz bu sempozyumun başladığı günlerde Kazakistan’da bir Türk Dünyası Akademisi kurulması üzerine Cumhurbaşkanı’nın başkanlık ettiği bir heyet oradaydı. Kazakistan seçimini tabii ki biz bilemiyoruz müdahil de olmadık bu devlet kararı gibi asanlının merkez olarak seçildiği bir Türk Dünyası Akademisinin durumu, hani çeşitli ortamlarda tartışılabilir ancak böyle bir birliğe ya da merkezî oluşuma ihtiyaç olduğu sanırım hepimizce kabul edilen bir durumdur. Ancak bunun belirli aşamaları vardır ve bu belirli aşamalar dikkatli ve dirayetli çalışmalar ve düzenlemelerle mümkündür. Şu an Türklük bilimi çalışmaları farklı coğrafyalarda yetkin isimlerce sürdürülmektedir. Bu yapılanmada bu kişilerin önderlik etmesi sürecin hızı ve etkili olması için önemlidir. Şu an bazı paylaşım ağları olmakla birlikte, bunlar daha çok kişisel çabalarla ve kurumsal destekten uzak girişimlerdir. Etkili bir paylaşım ağını da içeren bir üst birlik için yetkinliği tartışılmayacak kurumların yani örneğin Yüksek Kurum, Türk Dil Kurumu ya da yurt dışında muadil kurumların desteği şarttır. Bu kurumların ortak projeleri destek bulmakta da zorlanmayacaktır. Benim dikkat çekmek istediğim ve şu an itibarıyla Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde somutlaştırmaya çalıştığımız, önce yüksek lisans programı ile başladık, disiplinler arası yapıda ve bütüncül bir bakış açısıyla oluşturduğumuz lisansüstü program devam etmektedir. Doktora programı senatodan geçmiş ve şu an YÖK tarafından incelenmektedir. O da kabul edilecektir. Eskiden, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü kurulduğu ilk dönemde, belki hedeflenen örgüde bir yapıyı hedefliyoruz. Bir diğer yine somutlaştırdığımız bir durum da biraz sonra arkadaşlarımızın size sunacakları bir genel veri tabanı önerisi olacaktır. Şimdi bu projeyi sunmak üzere Başkanımızın da izniyle Haydar Yalçın’ı davet ederken ben plaketimi alıyorum.

Haydar YALÇIN

Merhaba, hoş geldiniz. Ben alanın dışından biriyim. Alanınızı çok fazla tanımıyorum ama sosyal bilimler üzerine bir dizi çalışmam oldu. Bilgi ve Belge Yönetiminde doktora öğrencisiyim ve kütüphanecilik benim uzmanlık alanım. Ben sosyal bilimlerin genel sorunları üzerinden yola çıkarak Türkoloji araştırmalarına yönelik genel veri tabanı nasıl tasarlanabilir, bu veri tabanı nasıl, neden gereklidir, bunun nedenlerini ortaya koymaya çalışacağım. Bunu yaparken de sevgili arkadaşım Mikail Bey ile birlikte yaptık bu çalışmayı. Kısaca kapsama geçecek olursak, veri tabanı türlerinin neler olduğuyla başlayacağız ki akıllarda herhangi bir soru işareti kalmamasın. Daha

sonra önerimiz olan veri tabanının neden gerekli olduğuna yönelik bazı nedenlere değineceğiz. Amaç ve hedeflerimizi kısa vadeli ve uzun vadeli hedeflerimiz olarak ikiye ayırdık. Eğer bu çalışma gerçekleştirilirse beklediğimiz faydaları ortaya koymaya çalışacağız.

Öncelikle veri tabanlarına bakacak olursak; iki tür veri tabanından bahsetmemiz mümkün: Bunların bir tanesi bibliyografik veri tabanları, burada araştırma sonuçlarının tanımlayıcı bilgilerine yer verilen bir veri tabanı olarak tanımlanabilir. Bibliyografik veri tabanları örnek vermek gerekirse alanla ilgili önemli veri tabanlarından bahsedebiliriz: MLA, Scopus, SSCI ve A&HCI bunlara çok verilebilecek güzel örneklerdendir. Bunları herkes yakından tanıyor. Tam metin veri tabanları ise bilimsel çalışmaları tanımlayıcı bilgilerin yanı sıra bu araştırma sonuçlarını tam metin olarak da erişime açan veri tabanları olarak tanımlanabilir. Bunların en güzel örnekleri ise Science Direct, EBSCO, ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı'dır. Bizim önerdiğimiz veri tabanı neden gereklidir diye soracak olursanız, ülkemizde Türklük bilimiyle ilgili araştırma yapan yüzü aşkın kurumdan bahsedebiliriz. Bunlar arasında Atatürk Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu ve Üniversitelerin çeşitli bölümleri bulunmakta, bunların çıkarttıkları önemli yayınlar var. Türk Dil Kurumu Belleten, Türk Tarih Kurumu Belleten, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü Dergisi, Gazi Üniversitesi Milli Folklor, Ahmet Yesevi Üniversitesi Bilig, Hacettepe Üniversitesi HÜTAD ve Hacettepe Üniversitesi Türk Bilig dergileri alanda hakikaten hatırı sayılır dergilere örnek olarak verilebilir. Burada dağınık yapı söz konusu ve bu dağınık yapı kendi içerisinde tümleşik bir yapıya büründürülmek zorunda kalıyor, bizim düşüncemize göre ve bu da benim ayrı ayrı yaşamış olduğum tecrübelerden, Milli folklor ve Bilig dergilerine yönelik. Onların atf dizinleri, uluslararası atf dizinlerini de kapsadıklarından dolayı bu dergilerde yayın yapmak için çok fazla talep var. Çünkü akademik yükselmelerde puan getiren bir yapı söz konusu ülkemizde. Bu da bilimsel politikamızla, bizim politikamızla doğrudan ilgili bir durum. Onun için Milli Folklor ve Bilig gibi diğer dergilerin de uluslararası dizinlere girme isteği var. Bunun için de bazı çalışmalar yapmaları gerekiyor. Zaten SSCI bir dergiyi bünyesine alabilmek için, minimum gerekli özellikleri sıralamış durumda. Bu dergilere girebilmek için de, giren derginin prestijinin artması söz konusu olduğu için görülebilirliği de artırıyor. Görülebilirlik arttığı için de bu tür dergilerde yayın yapmak yazarlar için önemli bir şey haline geliyor. Bu da dergileri bir çekim noktası haline getiriyor. Dediğimiz gibi dağınık bir yapı var, bu dağınık yapının merkezî bir yapı haline getirilmesi gerekiyor.

Araştırma sonuçlarının belli bir standarda göre sunulması da, sunulmaması bunun bir standarda büründürülmesini zorunlu kılıyor ki bu da uluslararası görülebilirlik anlamında derginin hatırı sayılır bir dergi olması için koşullar sunuyor. Bu bahsi geçen birçok kurum, herkes, yani her kurum kendi kaynaklarını kullanarak bunları son kullanıcıya açmaya çalışıyorlar. Biz sunduğumuz öneride tek bu noktadan tanınabilme özelliği getirmeye çalışacağız. Bu tür veri tabanlarına butik veri tabanları adı veriliyor ve merkezî bir noktadan tek bir ara yüzden bu dergilere erişim sağlanabiliyor. Bu erişim dağınık yapıda her bir derginin web sayfasına gidip taramaktan daha hızlı sonuçlar vereceğinden, hızlı erişim sağlayacak. Kalite kontrol mekanizması geliştirilecek. Alanın uzmanları tarafından danışmanlık hizmeti verildiği için kalite kontrol sisteminde yani bilimselliğinin ölçülmesinde, hakemlik ve editörlük süreçleri göz önünde bulunduruluyor. Burada çeşitli hakemlik süreçlerinden bahsedebiliyoruz. Mesela körleme sistemi var: aynı dergide hem yazar olarak faaliyet gösteren hem de o derginin hakemliğini yapan yazarlarımız, bir yazıyı değerlendirirken kendi yazısının hangi hakemin süzgecinden geçtiğini göremiyor, böyle yapılara genelde körleme süreci adı veriliyor. Bu sistemin ekonomik katkıda önemli bir getirisi olacak çünkü örnek vermek gerekirse; Bilig dergisi, Milli Folklor dergisi ya da kurumumuzun, Türk Dil Kurumunun çıkarttığı dergiler. Her kurum kendi ekonomik alt yapısıyla, bu alt yapıyı kurmaya çalışıyor. Bu da affedin beni Amerika'yı yeniden keşfetmek oluyor çünkü aynı maliyetli, aynı platform altında, birden fazla dergiyi tek tek bir arayüzden taranabilir halde sunabilmek mümkün olabiliyor. Burada üçüncü parti şirketlerin de alanında görülebilirlik açısından tercih edildiğini görüyoruz. Hacettepe Üniversitesinde birçok derginin, isim zikretmek

gerekirse EBSCO isimli veri tabanını sadece uluslararası anlamda görülebilirliği sağlayabilmek için ücretsiz bir şekilde makalelerini tam metin olarak açtıklarını görüyoruz. Bu aslında görülebilirlik açısından olumlu bir şey ama kaynaklarıyla üretilen bir bilginin, tekrar kamunun erişimine sunulabilmesi için, bu üçüncü bir kez kamu kaynaklarının kullanılması anlamına geliyor. Bunu şöyle örneklendirebiliriz: Türk Bilig Dergisi kamu kaynaklarıyla desteklenen bir dergi. Bu dergiye son kullanıcının erişebilmesi için EBSCO üzerinden erişebilmek istiyorsanız, kütüphanenin bu dergiye, bu veri tabanına abone olması gerekiyor. Bu da kaynaklarını kendinizin yarattığı bir şeyi, tekrar erişebilmek için tekrar para ödemeniz anlamına geliyor. Bu konuda bir farkındalık yaratmak istiyoruz. Açık erişim ve kamu kaynaklarının etkin kullanımı bu açıdan önemli. Diğer bir önemli husus ise yükseltme ölçütlerinde yer alan konu indekslerini önemli bir muadil ürün ortaya koymak istiyoruz çünkü sosyal bilimlerin kendine has özellikleri var. Mesela sosyal bilimlerde kitap türü yayınlar oldukça önemli oluyor ama sonuçta SSCI’te kitaplara yapılan atıflar indekslenmiyor. Milli Folklor dergisiyle ilgili bibliyometrik bir çalışma yaptım. Orada makalelere yapılan atıflar, dergilere yapılan atıfların dörtte birlik bir oranına sahipti. Bu da yüzde %75lik bir atıf yığının göz ardı edilmesi anlamına geliyor. Bu alan için önemli bir oran bence. Makale dışı yayın türlerindeki atıf bilgilerinin değerlendirmeye alınabilmesi, atama kriterlerinde kullanılacak farklı bir parametre olarak karşımıza çıkartılabilir burada. Amaç ve hedeflerimiz Türklük bilimi araştırmalarında çalınacak ilk kapı olmak. Burada sadece bilimsel araştırma kriterlerinde, akademik yükselmelerde bir kriter olarak değil, işi öğrenci boyutunda da düşünecek olursak; bu alanla ilgili araştırma yapacak bir öğrencinin bakacağı ilk oluşum olarak da bu veri tabanını göstermek mümkün olabilir.

Alanda yayınlanan dergilerin belli bir standarda kavuşmasını da sağlamak istiyoruz. Bu standardın başında yayınlanma süreleri geliyor. Çünkü bir süreli yayının bilimsel olarak belirtilmesinin, tanımlanmasının en başında gelen özelliği yayınlanma sıklıklarında bir tutarlılık olmasıdır. Hocam az önce bahsetti, bazı nedenlerden dolayı bu sıklık düzenlenemeyebilir ama bunu bu merkezi yapıda gidermeye çalışacağız. Daha sonra, yapılan çalışmalarda oluşturulan kaynakçaların belli bir standarda sahip olamadığı yönünde sonuçlara rastladık. Burada da uluslararası kaynakça oluşturma stillerinden faydalanacağız. Bunun için de Amerikan Psikoloji Derneğinin ya da Modern Dil Derneğinin stillerini kullanarak kullanıcılara danışmanlık hizmeti verebileceğiz.

Erişim modelleri; burada eğer katılmak isteyen olursa, bu model içerisinde insanlar kendi yayınlarını tam metin olarak açmak isteyebilirler, olası bir durumdur. Burada iki farklı erişim modeli geliştirmeyi planlıyoruz.

Birincisi; bibliyografik erişim yöntemi. Burada sadece bizim bu konuda bu makalemiz var, bu derginin şu sayısında çıkmış şeklinde tanımlayıcı verilerimiz olacak. Tanımlayıcı verilerin yanında tam metin olarak da erişime açmış olacağız bu durumu. Kısa vadeli hedeflerimizde, böyle bir yapının gerekliliğinde sizin üzerinizde bir farkındalık yaratmak istiyoruz. Çünkü araştırmacılar olarak bilim üretmek sizin işiniz ancak bunu erişime açmak kütüphaneciler olarak, bilgi bilimciler olarak bizim işimiz. Bir bilgiye ne kadar fazla erişim olursa, görülebilirlik ne kadar fazla olursa atıf alma oranı da o kadar yüksek olduğunu destekleyen çalışmalar vardır. Burada üst yapının kurulmasıyla destek veren kurum ve dergi editörlerinin katılacağı bir çalıştay yapmayı planlıyoruz, katılımcılarla birlikte. Bu çalıştay içerisinde hem fiziksel olarak, hem donanım olarak gereksinimlerin ortaya konulması, kurulacak yapının işlevinin belirlenmesi, bu işlevin mutlaka bir üst yapı tarafından gerçekleştirilmesi gerektiğine vurgu yaptıktan sonra üst yapının belirlenmesi konusunda bazı çalışmalarımız olacak.

Kaynak seçeneklerinin belirlenmesinde; yine kurumların sağlayabileceği kaynaklar ya da projelendirerek TÜBİTAK ya da Devlet Planlama Teşkilatı gibi kurumlardan destek alınması konusuna bakmaya çalışacağız. Ve kurulacak veri tabanının mutlaka bir adı olacak. Bu da Türklük dünyasıyla ilgili bir ad olacaktır diye düşünüyoruz.

Uzun vadeli hedeflerimizde ise hocamın da bahsettiği gibi bunu, akademik yükselmelerde kullanılacak bir ürün olarak sunmak istiyoruz. Burada dergilere, dergilerdeki makalenin aldıkları atıf özelliklerine bakmayı planlıyoruz. Bu atıf özellikleriyle o oluşumdaki en verimli yazarın belirlenmesini planlıyoruz. Derginin etkisinin ölçülmesini planlıyoruz. Hali hazırda bu tarz özelliklerle kullanılan veri tabanlarında SSCI ile bir derginin etkisini ölçmek için önceki iki yıldaki aldığı atıf oranlarına bakılıyor ancak takdir edersiniz ki sosyal bilimler için iki yıl çok kısa bir süre. Bir derginin yayımlanan bir makalenin farkına varılması ve bu makaleye atıf yapılması yine sosyal bilimlerdeki kullanıcıların, yayın kullanma özellikleriyle doğrudan alakalıdır. Burada yine Milli Folklor dergisi üzerine yapılan bir çalışmada, yayın aşamasında olan Bilig dergisindeki bir çalışmamızda da araştırma sonuçları bize bu ilgili alandaki çalışmaların, çalışmalarını yapılan en yeni atıfın 15 yıl olduğunu gösteriyor. Atıf, bir derginin etkisini ölçmede iki yılı parametre olarak alırsak ve en güncel yayının da ilgili literatürde 15 yıl olduğunu düşünürsek aslında bu gerekliliği ortaya koyuyor zaten. Uzun vadeli hedeflerimizin devamında dediğimiz gibi atama ölçütlerine puan getiren bir yapı haline büründürmeyi planlıyoruz. Yanlış söylüyor olabilirim ya da SSCI türünde bir yayın çıkartmaya çalışacağız. Kullanım bilgilerinden yola çıkarak kalite kontrolünün sağlanmasını planlıyoruz. Burada kullanım bilgileri sadece erişim, indirme sayıları değil aynı zamanda kapsanan dergilerin kaynakçalarında geçen atıfların da dizinlenmesiyle gerçekleşecek ya da dış materyallerin, en azından folklor alanıyla örnek vermek gerekirse, etnografik ürünlerin, folklor ürünlerinin kamera kayıtları vb. araştırma materyallerinin bu alan kapsamında olmasını sağlayacağız. Burada amacımız, sadece araştırma amacıyla akademisyenlerin kullanması değil, öğretici bir yapı geliştirmek amacıyla da öğrencilerin de kullanabileceği bir portal haline getirmek. Önerdiğimiz veri tabanı bünyesinde oluşturulacak bir tartışma grubu hem öğrenciler, hem de akademisyenler tarafından kullanıldığında bilgi paylaşımında Ülkü hocamın da bahsettiği gibi uluslararası, sınır ötesi bilgi akışına da kullanılacak bir yapı olarak belirtilebilir. Burada beklentilerin ve önerilerin sunulması da sistem mimarisinin geliştirilmesi açısından önemli bir aşama olarak bize geri dönecek. Alan içerisinde iletişimin sağlanmasını gerektirecek bu zamanı ve mekânı bağımlı halden dışarı çıkartacak. Belki ders materyallerinin buradan paylaşılması da veri tabanı olumlu kullanım özellikleri olarak sunulabilir. Sistem mimarisine çok kısa bir şekilde bakacak olursak; bizim önerdiğimiz sistemde tarama olanakları yazar, başlık, dergi adı, kurum adı, yılı, cilt, sayı bilgisi, anahtar sözcük, tam metin ve özet şeklinde tanımlandı. Yine yapılan bir çalışmada, aslında bu konuda çok çalışma var ama yazarların ya da araştırmacıların makalelerine verdikleri başlıkların aslında makalelerinde ifade bakımından araştırdıkları konuyla çok da anlamlı şeyler sunmadığı yönünde. Onun için biz de burada tam metin üzerinden ve anahtar sözcük üzerinden tarama olanağı sunmayı planlıyoruz. Anahtar sözcüğü de sadece yazarların makalelerine verdikleri anahtar sözcüklerden değil daha sonra belirteceğimiz kontrollü kelime dağarcıklarını kullanarak yapmayı planlıyoruz. Burada hocamın Şükrü hocamın da bahsettiği gibi alanın uzmanları tarafından oluşturulmuş kelime dağarcıkları kullanılacak.

Erişim yöntemleri, önce de bahsetmiştik açık erişim, sınırlı erişim ki sınırlı erişim de isteyen bu sistem üzerinden abonelik bilgilerini kullanarak ta erişim sağlayabilecek. Editör erişimi burada birden fazla dergi olabileceğini planladığımız için son kullanıcının gördüğü dergi sayfasıyla editörün gördüğü son sayfa aynı olmayacak. Çünkü editör o derginin kullanım özellikleriyle ilgili o derginin kalitesini arttırmaya yönelik bilgilerin sunumuyla ilgili de veriler görebilecek ve son olarak da sistemin yöneticisinin de farklı bir ara yüze sahip olması gerekiyor.

Görülebilirliğin artırılmasını planlıyoruz, seçim ve duyuru hizmetinin artırılmasını planlıyoruz ki burada kullanıcıları tanımlayıp ilgi alanlarına yönelik bilgilerin sunulmasını planlamaya çalışıyoruz ve içindekiler sayfası hizmetini de yine sunmaya çalışıyoruz. Anlatacaklarımız bu kadar, soru varsa cevaplamaya çalışacağız.

Katılımcı:

Bu verileri Hacettepe Üniversitesi mi kullanır ya da Türk Dil Kurumu ile birlikte mi yapılmaktadır?

Haydar YALÇIN

İsterseniz hocalarımız buna cevap versin.

Prof.Dr. Ülkü ÇELİK ŞAVK

Ortak bir proje hatta, isterseniz hocam siz buyurun, Yüksek Kurumun Başkanlığının eşit katılımıyla.

Prof.Dr. Şükrü Halûk AKALIN

Hocam bu aslında Yüksek Kuruma düşen bir görev çünkü hem dil, edebiyat, tarih, kültür hepsi için içerisinde, bunu baştan düşündük yani bu düşünülmedi değil. Dediğim gibi 1998'de bu gündeme geldi. Ama çeşitli sebeplerle gerçekleştiremedik. Bunu gerçekleştirebileceğimize ben inanıyorum. Bu o kadar zor bir şey değil. Şimdi bu çalışmanın benzerleri zaten arkadaşımızın da dediği gibi farklı kurumlar tarafından yapılıyor. Bunun bir benzerini ben Çukurova Üniversitesindeyken başlatmıştık, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi diye bir merkez kurduk. Alt yapıyı oluşturduk, internet sayfasını açtık ondan sonra ben ayrıldım, Türk Dil Kurumu Başkanlığına geldim. Fakat ondan sonra arkadaşlarımız devam ettirdiler, Profesör Erman Artun oranın müdürü, esas işleri yapan da Tahir Tahiroğlu, benim doktora öğrencim var. Onun tezi de bu konulara yakın yani böyle bir konu üzerine çalışıyor, şu anda pek çok makaleyi oraya yükledi arkadaşımız. Tahir yaptı bu işi, tek başına başardı. Yani ben şöyle söyleyeyim, birtakım şeyleri de yükledik, belki telif haklarına aykırı ama Türk Ansiklopedisindeki bir maddeyi, ben gidiyorum Kazakistan'dayım, orda Türk Ansiklopedisi'nde şöyle bir madde vardı, bunu nerden bulacağım? Ama internet varsa, Türkoloji maddesini giriyorum oradan yararlanıyorum. Bunlar yapılıyor, yapılması gereken şey herkes bunu kendi kurumunda belirli ölçülerde yapıyor ama bunları birleştirmek gerekiyor tek bir veri tabanında, bir merkez olmalı, sistemleştirmek lazım ve bunun da akademik aşamalarda değerlendirmeye esas olacak şekilde düzenlenmesi lazım. Ben yine bu görevi nasıl TÜBİTAK da var Türkiye'de Fen Bilimleri ile ilgili Teknik Bilimlerle ilgili, Türkiye'de de Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumunu görüyorum, bunu yapmalı. Bir de Türk Akademisinden söz etti Sayın Ülkü Çelik Şavk. Bir akademi kuruluyor, o akademi Türk Akademisi ama sadece Türk Dili ve Edebiyatıyla ilgilenmeyecek, Fizik de onun içerisinde Kimya da yani bütün bilim dalları içerisinde olacak. Burada öncelikle bizim Türkiye ölçeğinde bu işi başarmamız gerekiyor, görev de Yüksek Kuruma düşüyor.

Katılımcı:

Hocam, bununla ilgili bağlantılı olarak doğabilecek telif hakları sorununa ilişkin yasal boşluğu dolduracak çalışmalar düşünülüyor mu?

Haydar YALÇIN

Zaten hâlihazırdaki sistemde siz yazılarınızı basılı ya da elektronik dergilere gönderdiğinizde dergilerin yayın kurallarında olan telif hakları devir sözleşmesi kapsamında hareket ediyorsunuz, yani bazı dergiler, yazıyı gönderirken yazar, telif haklarını dergiye devreder şeklinde bazı uygulamalara yer veriyor. O da zaten dergilerin yönetim kurullarının vermiş oldukları bir karar olacak ve yine sonuçta yazarın hakkını devretmesine bağlı olacak her şey.

Prof.Dr. Şükrü Halûk AKALIN

Adana'daki sistem öyle zaten yani yazarlar benim şurada şu makalem çıktı burada bulunsun deyip kendileri gönderiyor ama bunun dışında temel birtakım makalelerde bilgileri oraya aktardık.

Katılımcı:

Ama o dergilerin unvanı necedir, nereden buluruz?

Prof.Dr. Şükrü Halûk AKALIN

Onu işte internetten, bulabilirsiniz.

Prof.Dr. Ülkü ÇELİK ŞAVK

Yalnız bu Çukurova sisteminin çok ötesinde bir şey. Hocam yani bu bambaşka sadece bilgiye erişim ya da makale düzeyinde değil. Bu sayılabilir hale de getirilecek, erişilebilir düzeyini sayılabilir hale getirecek, kitapları, belki işte paylaşım ağı olacak orada çeşitli şeyler olacak, yani çok daha kapsamlı ve biz bunun teknik kısmını Hacettepe Üniversitesi olarak zaten hallettik, kapsamlı bir server'ı aldık. Sadece Yüksek Kurumun bize manevi desteğini.. hani şey diye çıkmak istemiyoruz Hacettepe Üniversitesi bunu yapsın, diğerleri gelsin çünkü ben akademik hassasiyeti bilirim, akademik camiada hassasiyet daha da fazladır. Niye o? Ben niye ona destek vereyim? Bizim amacımız o değil. Biz her şeyi üstlenelim, ama gelin eşit paylaşalım. Nitelikli dergiler gelin biz her şeyini halletmişiz, Yüksek Kurum manevi olarak bize bir çatı oluştursun ve birlikte nitelik kazanalım, birlikte yükselelim amaç bu. Yani sadece Hacettepe olarak üste çıkma değil. Özel bir isim, sadece Hacettepe Üniversitesi'nin bir şeyi olmayacak, bambaşka bir adla bambaşka bir ortamda ve bambaşka bir şey yaratılacak yani amaç bu.

Katılımcı:

Bunun maliyetini kim ödeyecek?

Prof.Dr. Ülkü ÇELİK ŞAVK

Maliyetini biz hallettik. Ama yine de katkı olacak tabi.

Prof.Dr. Özkul ÇOBANOĞLU

Aslında hiç de tevazuya gerek yok bence. Amerika'da mesela Michigan Üniversitesi yıllardır oradaki bütün doktora tezlerini toplar, onları yayınlar ve dünyanın her tarafına ulaştırır cüzi bir ücret karşılığında, Türkiye'de Hacettepe de bunu çok rahatlıkla yapabilir neden olmasın. Özellikle atf stillerinden hareketle yerden de hareketle belki Chicago usulünü eklemek de faydalı olacaktır. Çünkü bizim tarihçilerimiz de genelde o usulü takip ederler, bence zenginleştirir. Sadece akademik terfilerde işe yaramaz bu aynı zamanda Amerikan sisteminde olduğu gibi özellikle özel üniversitelerde hoca transferlerinde hocaların maaşlarının belirlenmesinde onlarda da işe yarar, tabi ki derginin belirlenmesi, verimli yazarın belirlenmesi bunlar önemli. Çalışanla çalışmayanı en güzel bu ayır eder, çok teşekkür ediyorum.

Haydar YALÇIN

Ben bir şey ekleyebilir miyim? Biz orada APA'yı ve MLA'yı zaten örnek olarak verdik. Bir de sadece akademik yükselmelerde değil sonuçta öğrenciyle eğitmenin etkileşim içerisinde olacağı bir sistem olacak bu. Şöyle de bir şey var. Bir örnek vermek gerekirse MLA, burada dergi editörleri ya da Yayın Kurulu üyeleri de vardır tahminimce, bir dergi çıkartırsanız bu alanla ilgili, bu derginin MLA tarafından taranıyor olmasını önemlersiniz. MLA Amerika menşeli bir oluşumdur ve bu aslında Modern Dil Derneğinin bir yayınıdır. Burada bu kadar insan Türkoloji araştırmalarıyla ilgili, en az on tane farklı yayında yayını olan insan topluluğundan bahsediyoruz. Neden bizim bir oluşumumuz da bu şekilde kütüphanelerin satın alabileceği ya da araştırmacıların para ödeyerek erişmek isteyebileceği bir oluşum çıkartamasın? Tabi burada ekonomik katkı son planda düşünülen bir şey ama önemli olan akademik bilginin, kalite kontrolü yapılmış akademik

bilginin, son kullanıcıya sorunsuz bir şekilde ulaştırılması, burada da kimin daha çok çalıştığı, kimin kiminle bilgi paylaştığı sonuçta araştırmalarda desteklenecek proje konusunda da kimlere destek verileceğinin belirlenmesinde kullanılabilecek parametreleri içerecek.

Prof.Dr. Ülkü ÇELİK ŞAVK

Evet, şimdi hakikaten söz istiyorsunuz farkındayız ama bu zaman denen ve akıp giden şey elimizden gidiyor, bitirmemiz gereken yapmamız gereken bir değerlendirme oturumumuz var. Evet, biz onurluğumuzu sunuyoruz. Buna özel çalıştay da olacak, hep birlikte Nurettin Beyi ve bütün ilgililerin davet edildiği bir toplantı gerçekleştirmeyi planlıyoruz. Orada bu konu enine boyuna tartışılacak. Biz şimdi fikir olarak bunu artık kendi zihninizde tartışmaya başlayın diye bugün burada sunduk.

Prof.Dr. Şükrü Halûk AKALIN

Şimdi değerlendirme ve kapanış oturumu için değerli hocam Prof.Dr. Dursun Yıldırım'ı buraya davet ediyorum.

DEĞERLENDİRME VE KAPANIŞ OTURUMU

Prof.Dr. Şükrü Halûk AKALIN

Şimdi değerlendirme ve kapanış oturumu için Değerli Hocam Prof.Dr. Dursun Yıldırım'ı buraya davet ediyorum.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Değerli Meslektaşlarım, her güzel şeyin bir bitişi vardır. Türkçede bitmek birkaç anlama geliyor. Hepimiz burada bittik, davetleri alınca, onun heyecanı ile bir araya geldik, görüştük, fikir alışverişinde bulunduk, yeni dostluklar tesis ettik, eski dostlukları pekiştirdik ve şimdi ayrılık zamanı geldi. Ama o da bitti fiiliyle zamanın bittiğini ifade eden bir fiildir ama yeni başlangıçlar, yeni buluşmalar için de algılanabilir bir fiildir. Bu çerçevede, bu burukluk anı, sevinç anı, karışık duygular anını seminerin sonunda şölenin sonunda değerlendirelim istedik. Her ülkeden bir konuşmacıya, katılımcıların alfabetik sırasına göre söz hakkı vereceğim. Her konuşmacı, 3'er dakikalık zaman kullanma hakkına sahip olacaktır. Sonra zaman kalırsa, diğer konuşmacı arkadaşlara da söz vermeye çalışacağım.

İlk konuşmacımız Uwe Bläsing, Hollanda'dan. Aramızda mı? Kendisine mikrofonu verin, kürsüye kadar gelmesin. Duygularımı, düşüncelerini, tekliflerini iletebilir, her şeyi söyleyebilir, zevkle dinleyeceğiz.

Prof.Dr. Uwe BLÄSING (HOLLANDA)

Çok teşekkür ederim. Değerli Meslektaşlarım;

İlk olarak bu sempozyumun gerçekleştirilmesine imkân sağlayan bütün üniversite, enstitü ve kurumlara çok teşekkür etmek istiyorum. Ama kurum nedir, onu canlandıran insanlar olmazsa. Bu nedenle aynı zamanda bu sempozyumu düzenleyen arkadaşlara çok çok teşekkür etmek istiyorum. Şimdi tabii değerlendirme, ne diyeceğim çok basit; biz şimdi 3 gün birlikteydik, bir sempozyumda. Sempozyum nedir? Bu sempozyum aynı zamanda da bir bilgi şöleni oldu mu acaba? Biliyorsunuz, son zamanlarda Türkçede yeni bir ifade hayata geldi, "Bilgi Şöleni". Bunu ilk duyunca şaşırırım, dedim şölen, Türkçenin bambaşka bir şeyi. Yani ağzı sulandıran bir konudur. Tabii sizin düşüncelerinizi de bilemiyorum ama bana kalırsa gerçekten çok güzel bir sempozyum oldu, çok alışveriş yapıldı bilgi alanında. Dolayısıyla bence mutlaka bunun bir bilgi şöleni olduğunu söyleyebiliriz. Ama son karar tabii sizde. Çok teşekkür ederim.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Biz de çok teşekkür ederiz. Bernt BRENDAMOEN, Norveç

Prof.Dr. Bernt BRENDAMOEN (NORVEÇ)

Değerli Meslektaşlarım,

Bir an için bilimselliği bir tarafa bırakarak biraz duygusal olacak olursak, bence Türk dili kutsal bir dildir desem, belki şey diyeceksiniz: bütün diller konuşanların gözünde kutsal değil mi? Tabii ki haklısınız. Yine de şunu söylemek istiyorum ki, benim için Türkolog olmak, Türkiyat Araştırmalarıyla uğraşmak son derece mutluluk ve gurur verici bir şeydir. Bu sempozyumun ana konusu Orhun Yazıtlarıydı, tabii benim konumun biraz dışında. Fakat şunu söylemek istiyorum ki sempozyum benim için son derece öğretici, son derece faydalı oldu. Çok şey öğrenmiş olarak ayrılacağım bu sempozyumdan. Organizasyon son derece güzeldi. Beni davet ettiğiniz için çok teşekkür ediyorum. İnşallah yakında başka bir yerde yeni güzel bir ortamda böyle elverişli bir

çalışma ortamında tekrar görüşebileceğimizi, beraber çalışabileceğimizi umuyorum. Çok teşekkürler.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

İnşallah. Ali Asger CEMRASİ, İran. Kendisi Halaç.

Ali Asger CEMRASİ (İRAN)

Men Ali Asger CEMRASİ. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumunu kuranlara ve bu toplantıya katılanlara teşekkür ediyorum. İzninizle teşekkürümü Halaç Türkçesiyle bir şiirle beyan etmek istiyorum.

Türkçe	Halaça
Teşekkür ediyoruz size, Toplantıya davet ettiniz. İyilik gördük biz sizden, Türk'ün diline hizmet ettiniz.	Təşəkkür etoruq sizdə, Yığınaqqa davət etdiyiz. Havulluq kördük biz sizdə, Türkiyn tiliyə qulluq etdiz.
Halaç halkına oldunuz canan, Varlığınız dertlere derman, BİLİM'i hatırladınız bu zaman, Bu yorgun cana can verdiniz.	Xələc xalqıya oldıyz canan, Vucudıyz dərdlərkə darman, BİLİM'i yad etdiz bu zaman, Bu yorgun canqa can verdiyz.
Biz ölmüştük cefalardan, Umut kesmiştik vefalardan, El çekmiştik sefalardan, Bu cansız cisme can verdiniz.	Biz hölmüşdük cəfalarda, Umut kəsmiş vəfalarda, Əl çəkmişdik safalarda, Bu cansuz tənəkə,can verdiyz.
Sizi gördüm yakınımдан, Damarlarım doldu kanımdan, Ruhum oynadı zevkimden, Yeniden bana can verdiniz	Sizi kördüm yovuqumda, Rəylərim toldu qanumda, Ruhum oynadu zavğumda, Yengidə mənə can verdiyz

اشعار بالفبای عربی: وترجمه فارسی

فارسی	خلجی
از شما تشکر می کنیم به این گردهمایی دعوت کردید. نیکی دیدیم از شما، به زبان ترکی خدمت کردید.	تشککور ائتوروق سیزده بیقیناققا دعوت ائتدیز هاووللوق کوردوک بیز، سیزده تورکین تیله قوللوق ائتدیز
به مردمان خلج، یاورشدید، هستی شما به دردها درمان، «بیلیم» را یادکردید در این زمان به این خسته جان، جان دادید.	خلج خالق، اولدیز جانان وجودیز دردلرکه دردمان یاد ائتدیز «بیلیم» ی بوزامان بویورغون جانقا، جان وئردیز
ما (خلج ها) از جفاکاریها مرده بودیم، از هرگونه محبت و وفا، ناامید شده بودیم، از صفا و صمیمیت دل کنده بودیم به این تن، بی جان، جان دادید.	بیزهؤلموشدیک جفالاردا اومود کسمیش و افالاردا ال چکمیشدیک، صافالاردا بوجان سوز تنکه جان وئردیز
شمارا از نزدیک ملاقات کردم ، خونم در رک هایم جاری شد، روحم از خوشحالی به رقص آمد ، به من از نو حیات دادید.	سیزی کوردوم یووقومدا، ریلریم تولدو، قانومدا، روحوم اوینادو زاوغومدا ، یئنگیده منه، جان وئردیز.

Teşekkürler.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Teşekkür ediyoruz. Polonya'dan Doç.Dr. Danuta CHMIELOWSKA..

Doç.Dr. Danuta CHMIELOWSKA (POLONYA)

Sayın Meslektaşlarım,

Ankara artık Türkolojinin merkezidir. Bu güzel kongre de bunu göstermektedir. Katıldığımız kongre bilgi dolu ve yüksek seviyede bir toplantıdır. Türk Dil Kurumuna, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne teşekkür ederiz ve sabırsızlıkla 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumunu bekliyoruz. Çok teşekkür ediyoruz.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Çok teşekkür ederiz. Prof.Dr. Marika CIKIA, Gürcistan.

Prof.Dr. Marika CIKIA (GÜRCİSTAN)

Orhon ve Yenisey yazıtlarının bulunuşundan 120 yıl geçti. Benim teklifim böyle, Orhon nedir: neşir, Yenisey nedir: oda neşir. Bu neşir yazıtları mıdır? Bu Türklük, bu Türkiyatın Türk Dünyasının yazıtlarıdır, lütfen değiştirin adını. Çok teşekkür ederim o kadar yüksek dereceli konferans benim için, büyük bir saygı bu konferansta katılımcı olmak. Teşekkür ederim.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Çok teşekkür ederiz öneriniz için. Prof.Dr. Çetin CUMAGULOV, Kırgızistan.

Prof.Dr. Çetin CUMAGULOV (KIRGIZİSTAN)

Çok teşekkür ederim, Sayın Sempozyum Başkanları, Değerli Katılımcılar, Meslektaşlarım. Sempozyum negizinen men özimgin pikirimde yogargı dengeyde ötti. Köp kızıktı bildiriler boldı. Keyin kitap bolıp çıkkanda biz oşılardan paydalanıp tağı Türkologiya elimen ayrı baska tillerdi öniktiruge jardem beredi dep oyloymın. Simpozyum özi negizinen ol Turkologiyanın tarihinde bir özimşe jazılıp kalaturganday okiga katari esepsek boladı. Sebebi başka bu orta Aziyadaki başka respublikalarda bul Orhon yazıtlarının açılışının 120. cıldığına karaganda eşkanday bunday sempozyum konferantsia kongress ötkörülerek. Birinci osı Turkiyada ötip catır. Bizge daim oşu Turkiya şol bar şunday kongresslerdi, simpozyum konferanstsiyalardı ötkörüp bizge ülgı körsetip kete catadı. Bul cagınan alganda biz çok razımız Türk dostorumuzga. Bul birinciden, ikinciden mınav sempozyum menen şol Turkologiya iliminin munday tarihinde özinin orının tabadı dep oyloymın. Yane simpozyumdu uyuşturu onay iş emes. Mınav şulardı uyuşturıp cer cerine mınav cerde dünyenin en belgili Turkologtar otıradı. En çok Turkologtar otıradı. Eski bizdin dostor, tanıştarımız, keyinki caştar menen tanıştık. Demek oşını uyuşturgan mınav Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Ülkü Hanım men Türk Dil Kurumunun Başkanı Şükrü Halûk Akalın dosumuzdın emgeki çon. Bulardı belgilep ketişimiz kerek. Ana bugün meyram kün özi. Turkologiyanın meyram küni desek boladı. Şul meyramda Ülkü Hanımdı devrindi belgilep koyışımız kerek. Ana bir özine hediyeimiz bar.

Prof.Dr. Kadıralı KONKOBÆV (KIRGIZİSTAN)

Bu gayemizin yolunda bu yapılan, Türk Birliği için çok büyük bir adımdır. Bizim teşekkürümüz sonsuzdur, Türk Dünyası birliğine...

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Teşekkür ediyoruz. Prof.Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN, Türkiye.

Prof.Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN (TÜRKİYE)

Aslında biz Türkologlar iyi yaşıyoruz. Yani böyle toplantıları çok yaptık, böyle şölenlerde çok bulunduk. Gerçekten ağzımızın tadı da yerinde, efendim yalnız bilgi ile dolmuyoruz burada bilgi ile beslenmiyoruz, güzel yemeklerle de, güzel arkadaşlıklarla, güzel dostluklarla, güzel yüzlerle de besleniyoruz. Bu gerçek manada bir şölen, bir bayram oluyor. Bunun Türkiye’de olması hem Türk dünyasından bütün dostlarımızın, bilim adamlarımızın, meslektaşlarımızın buraya gelmesi, burada kaynaşmamız, hem Türklük Bilimiyle, Türkolojiyle uğraşan diğer ülkelerden meslektaşlarımızla, onlar da Türklük bilimiyle uğraşa uğraşa, ömürlerini Türklük bilimine vere vere, Türk dili kutsaldır filan deyiveriyorlar, efendim o meslektaşlarımız da bizim canımız kanımız, gözümüz onlarla burada kucaklaşıyoruz. Çok güzel günler geçirdik hakikaten, çok güzel 3 gün geçirdik. Onun için bu toplantıyı düzenleyen arkadaşlarıma, meslektaşlarıma ben de çok çok teşekkür ediyorum. Var olsunlar, sağ olsunlar.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Teşekkürler. Prof.Dr. Tofiq HACİYEYEV, Azerbaycan

Prof.Dr. Tofiq HACİYEYEV (AZERBAYCAN)

Aziz Dostlar, Hürmetli Dostlar, men burda yaşadığım ahvalı, Fuzuli'nin bir beyiti ile ifade edebilerem. Deyir ki sevgilisine;

Her gün açix gönlümü zevk-i hisalin yengiden

Gerçi günler kaçmaga her ilde bir nevruz olur.

Yani sevgilisini her gün görende onun gönlü açılır, gül açır, amma aslında güller açmağın yılda bir defa nevruz meyramı gelir. Nevruz yeni bahar gelir onunla gül açar. İndi bizim könlümüz öninde bir ilda bir neçe defe gül açır. Yani neçe defa Ankara'ya gelsek gönlümüz gül açır.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Çok teşekkür ediyoruz Hacıyev'e.

Şimdi Prof.Dr. Nimetullah HAFIZ, Kosova. 3 dakika ile sınırlarsak kendimizi daha çok konuşmacı arkadaşımıza sıra gelebilir.

Prof.Dr. Nimetullah HAFIZ (KOSOVA)

Sayın Başkan, Değerli Meslektaşlarım, Sevgili Dostlarım,

Gerçekten uzun zamandır son dönemlerde örgütlenen sempozyumlara gelemedik fakat işte bu Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmalarının daveti nedeniyle uzun zaman sonra bir araya geldik. Ne kadar memnun kaldığımızı, ne kadar sevindiğimizi söyleyemem. Hiç olmazsa en yakın dostlarımla, en yakın hocalarımla, en yakın bilim adamlarıyla karşılaştık. İşte üç gün üç gece bir arada bulunduk. En çok sevdiğimiz ve onlarla yaşadığımız bilim alanındaki yazılarla birbirimize istediklerimizi, yeni icat ettiklerimizi iletmeye çalıştık. Şimdi bu sempozyum vesilesiyle, biz de Balkanlardan aynı yağ içinde kavrulduğumuz şekilde buraya geldik ve biz de bu çeşit çalışmalarını ne derecede, nasıl ve nice yetiştirdiğimizi burada, bu sempozyumda ortaya koymaya, size de duyurmaya çalıştık. Ne kadar başarılı olduk artık bilemiyorum, herhalde bu yazılar yayımlandıktan sonra yaptığımız işlerde ortaya çıkacaktır. BALTAM hakkında konuşmak istemiyorum, zaten 2,5 dakikam doldu yarım dakika daha hakkım var. BALTAM da aynı bu şekilde kendi yağında kendi olanaklarıyla aynı çalışmalarını sürdürüyor. Bunun ne kadar ağır olduğunu biliyoruz. Diğer bir taraftan yardım da olmadığı için bize daha da yük olsa da hiçbir zaman yılmadan, sonuna kadar çalışmalarımızı sürdürüyoruz. İnşallah şimdiye kadar düzenlediğimiz dört Uluslararası Sempozyum gibi hazırladığımız 5. sempozyumu düşünüyoruz. Bu 5. sempozyumu ilk önce Ankara'da kararlaştırdık fakat şimdi mademki BALTAM'ın 10. yıl dönümü geliyor bir de 5. sempozyum yuvarlak olarak, kararımız biraz değişti inşallah Prizen'de düzenleyeceğiz. İnşallah hepinizi orada göreceğiz, inşallah aynı bu sıcaklığı, atmosferi orada da sürdüreceğiz. Dikkatinize teşekkür ederim, onun için bu vesileyle tekrar huzurunuzda Hacettepe Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne işbirliği teklifi için teşekkürlerimizi ve sevgilerimizi sunar ve yeni nice nice çalışmalarında başarılar dileriz.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Şimdi, Rusya Federasyonu Türkologlar Merkezi Başkanı Prof.Dr. İgor KORMUŞİN'e söz vereceğim ama Kıbrıs Hattı'nı kullanmak suretiyle Kuzey Kıbrıs'ı temsilen. Çünkü orada çalışıyor, oradan bize geldi. Bu vesileyle teşekkür ederiz.

Prof.Dr. İgor KORMUŞİN (KKTC)

Arkadaşlar, Rusya'mızdan birçok sayın meslektaşım var burada, çok hassas şeylerle de uğraşan. Burada bizim umumi tesirimizdir ki; Türkiye bizi kavuşturan bir ülke oluyor. Biz artık Rusya'da, Moskova'da pek toplanamıyoruz. Burada toplanıyoruz daha fazla, biliyorsunuz maddi sıkıntılar nedeniyle. Ama Türkiye'nin kesesine sağlık olsun, Allah bereket versin. Bu yüzden çok teşekkür ediyoruz. Diğer yandan, biz hakikaten de seviniyoruz ki; Türkiye çok hızlı adımlarla Türkolojinin merkezi oluyor. Ve biz de bu eylemde ona yardımcı olmak istiyoruz. Bu yüzden biz geliyoruz, bizim harcadığımız vakit, gücümüz boşa gitmesin yani. Bu estefeti Türkiye'de veriyoruz. Bu yüzden de estefet verdiğinde de birazcık alçalmasın bir kalitesinin seviyesi. Sadece bundan telaşlanıyoruz. Ama böyle bir sempozyum, mütevazı bir şekilde sempozyum denilen minik bir kongre elbette bizi temin ediyor ki inşallah bu seviye daha da yükselecek. Türkiye'de farklı şehirlerde buluşuyoruz. Yaklaşık bir yıl önce Afyonkarahisar'da çok güzel bir sempozyum vardı. Yine Türk Dil Kurumu işbirliği ile gerçekleştirilmişti. Orası da çok verimliydi ve bazı arkadaşlar da oradaydı. Orada da çok verimli fikir alışverişlerinde bulunduk. Bu buluşmalarda Kuzey Kıbrıs'ı da unutmuyorsunuz, sağolasınız, bizim de Lefke, Girne, Magosa ve Lefkoşa'da 5 tane üniversitemiz vardır, 200.000 nüfuslu bir halk için de 5 üniversite az değildir. Ve benim üniversitem, Yakın Doğu Üniversitesi çok büyük bir hızla geliyor ve mesela her sene çeşitli küçük çaplı sempozyumlar düzenliyoruz. Ve bazı meslektaşlarımızı da davet ediyoruz. Mesela Kasım ayında bizim üniversitemizde Dede Korkut tartışılacak ama bazı sebeplerden dolayı bizim üniversitemiz pek çok davet gönderemiyor ama isteğiniz olursa, lütfederseniz gelin, biz sizi zevkle ağırlamaya çalışacağız. Ama burada en sevindirici şey meslektaşlarımızla görüşüyoruz, tebliğ konuları dışında da bazı şeyler öğreniyoruz, tavsiye ve istişarelerde bulunuyoruz. Bu yüzden de yine bu sempozyum organizatörlerine çok minnettarız. Teşekkür ederim.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Teşekkür ederiz güzel konuşması için. Şimdi, Doç.Dr. Galina MISKINIENE, Litvanya.

Doç.Dr. Galina MISKINIENE (LİTVANYA)

İlk önce bu sempozyumu düzenlemek için emek verenlere çok teşekkür ediyorum. Böyle değerli Türkologlar arasında bulunmaktan son derece gururluyum. Ve Litvanya'da, küçük bir ülke olmasına rağmen, bu sene Şarkiyat bölümünün kuruluşunun iki yüzüncü yılını kutluyoruz. Haziran ayında sergi de açılacak. Kitabımız İngilizce olarak yayımlanacak. Çalıştık, çalışıyoruz ve çalışacağız. Son olarak böyle güzel sempozyumların tekrarını diliyorum. Hepinize saygılar sunuyorum.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Zamanımız gerçekten akıp gitti. Çünkü üç dakikayı arkadaşlarımız geçip gidiyorlar. Haklı olarak tabi, ayrılık sözü, sazi ele alınca gidiyor ama zaman gerçekten akıp gidiyor.

Takashi Osawa, Japonya. Üç dakika, lütfen aşmayalım.

Prof.Dr. Takashi OSAWA (JAPONYA)

Sayın Başkan, Değerli Meslektaşlarım, Değerli Katılımcılar;

Bu kez bu kadar güzel bir sempozyum düzenleyen Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ve Türk Dil Kurumuna çok teşekkür ediyorum. Aslında ben Ankara'ya 25 yıl önce okumaya gelmiştim. O zamanki hocalarımdan birisi Prof.Dr. Talat Tekin idi. Talat Tekin Hocam benim runik harfli metinlerin okumasına başlangıçtan itibaren Japonya'da Orhon takvimine başladım. Ve Japonya'dan tekrar Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün düzenlediği bu sempozyuma katılmaktan büyük onur duydum. Eski dost ve arkadaşlarımızla dostluğumuzu pekiştirdik. Biliyorsunuz ki 120 yıl sonraki şölen, şimdi Japonya ve Türkiye arasında başlangıcı Abdülhamit dönemine kadar uzanan ilişkilerimiz dostlukla devam etmekte. Bu kadar büyük ve böylesi güzel bir sempozyuma katılmaktan çok memnunum. Bu duygularla hepinizi saygı ve sevgi ile selamlıyorum.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Gisela PROCHÁZKA-EİSL, Avusturya. Buyurun, 3 dk. lütfen.

Prof.Dr. Gisela PROCHÁZKA-EİSL (AVUSTURYA)

Sayın Sempozyum Düzenleme Komitesi Üyeleri, Sayın Başkan, Değerli Meslektaşlar;

Geçen üç gün çok yoğun bir şekilde geçti ve birçok izlenim edindik ancak bunların hepsini şimdi değil, ülkemize döndükten sonra gerçekten değerlendirebileceğiz. Dinlediğim konuşmalar çok farklı konulara aitti ama diyebilirim ki hepsinde faydalanılacak bir şeyler vardı. Yeni perspektifler edindik, eski perspektiflerden bugün hangilerinin hala geçerli ya da ciddi tartışma sebebi olduklarını gördük. Bizi bilgilendiren, düşündüren, şaşırtan ve tebessüm ettiren sunumlar vardı. Ve böylelikle sempozyum çok olumlu bir şekilde geçti. Sempozyum düzenlemeleri için ilk başta tabii ki Sayın Ülkü Hanım'a ve ona yardımcı olan öğrencilerine bütün zahmetleri için, mükemmel organizasyon için ve gördüğümüz misafirperverlik için candan teşekkür ederiz ve tebrik ederiz. Teşekkürler.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Carmen Uriarte, İspanya.

Dr. Carmen URIARTE (İSPANYA)

Çabuk geleyim, yoksa vakit kalmayacak. Ben de teşekkür etmek istiyorum. İspanyollar çok konuşuyorlar ama Basklar az konuşuyorlar. Ben Bask olduğum için bir şey söyleyeceğim. Bu sempozyum benim için de çok şeyler değiştirdi. Bu şeyleri de ilerleteceğim. Türkiye ileri gidiyor ve Türkiye ileri giderse dünya daha barışçıl olacak. Teşekkürler.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Muhammed Salih Rasekh Yıldırım, Afganistan.

Muhammed Salih Rasekh YILDIRIM (AFGANİSTAN)

Sayın Başkan, Değerli Hocalarım, Meslektaşlarım,

Hepinize selamlarımı takdim ediyorum. Bugün bu sempozyuma katılmak benim için ayrı bir onurdur. Benim nazarıma göre bu sempozyum yüksek derecede bolup ötti ve ben şahsen bu sempozyumdan, tartışmalardan, bildirilerden köp zattar üyendim. Gene bir iftihar ki Türkiye Cumhuriyetine ilk kez ilmî bir amaçla geliyorum. Elbette Afganistan ve Türkiye halklarının dostluk ve kardeşliği köp ülkeye göre ileri düzeydedir. Men fırsattan faydalanıp bunu gösterirem,

Hacettepe Üniversitesi'ne, Türk Dil Kurumuna, TİKA ve başka müesseselere çın gönülden minnettarlığımı bildiririm. Şu fırsattan faydalanıp men şu ilmi sempozyuma katılım için Türkiye'den başka ülkelerden gelen en değerli hocalarıma öz işlerinde geniş muvaffakiyet, Tanrı Teala'dan her birinize uzak ömür diliyorum. Dinlediğiniz için teşekkür ederim.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Viktor G. Guzev, Rusya.

Prof.Dr. Viktor G. GUZEV (RUSYA)

Rusya Federasyonu: Sayın değerli dostlar, 10 yıl önce Alaçatı'da Alexandra Mihaloviç, o kongre biterken bana "Baka burada 1 hafta aile havası içinde yaşadık" dedi. Biz şimdi burada üç günlük aile havası içinde yaşadık. Biz burada çok şeyler dinledik ve bir şey meydana geldi. Birincisi bilim uluslararası bir şeydir ve biz birbirimize bilgimizi katarak ortak bilgimizi geliştiriyoruz ve ben candan Türkiye'de bütün bilim dallarının gelişmesini temenni ediyorum, teşekkür ederim.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Peter Zieme, Almanya.

Prof.Dr. Peter ZIEME (ALMANYA)

Değerli Meslektaşlarım, en sonuncu köpekler havlarlar. Böyle bir deyim var Almanca'da. O kadar zengin sempozyumun hemen arkasından sonuçları hakkında bir değerlendirme yapmak çok zor olacaktır fakat bununla birlikte son üç gün boyunca yeni şeyler öğrenildi. Orhon Yazıtları ve Uygur metinlerinin ne kadar önemli olduğu sunulan bildirimler ile bir kez daha ortaya kondu. Her yeni bir buluş ile Türklük bilimi daha da zenginleşiyor. Bu Sempozyumu düzenleyenlere teşekkürlerimi sunmak isterim. Sempozyum yeni meslektaşlar tanımak ve eskiden tanıdığımız meslektaşlarla da görüşmek fırsatı verdi. Dijitasyon ve bilgisayar bizim faaliyetlerimizi kolaylaştırmıştır fakat bilim adamlarını bir araya toplamak, onlarla sohbet etme ve bunun gibi fırsatlar sunmak hakiki bir sevaptır. Taşlara yazılmış ve dikilmiş kitabelerden ilk defa 50'li yıllarda radyodan duydum fakat bugüne kadar gitmedim. Araştırmalarımızı gelecekte de geliştirmek ve derinleştirmek gerekir bu bakımdan hepinize başarılar dilerim.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Marcel Erdal Almanya'dan, 3 dakikalık zaman kullanıyoruz.

Prof.Dr. Marcel ERDAL (ALMANYA)

Sayın Arkadaşlar,

Bu toplantı son derece verimli oldu, hepimiz arkadaşça görüşebildik, ileride gerçekleştirmek istediğimiz planları konuştuk, tartıştık, çok ilginç konuşmalar oldu. Hepinize katkılarınız için çok çok teşekkür ediyorum. Tabii ki organizatörlere en fazla teşekkür ediyorum, mükemmel bir şey oldu, çok sevindim, çok teşekkür ediyorum.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Çok teşekkür ediyoruz. Son olarak Prof.Dr. Osman Fikri Sertkaya

Prof.Dr. Osman Fikri SERTKAYA (TÜRKİYE)

Efendim ben burada birinci Türkoloji kongresini hatırladım. 1973 yılında İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü tarafından müdürüm, hocam Ahmet Caferoğlu tarafından düzenlenmişti. Ben o zaman genel sekreter yardımcısıydım. Genel Sekreter Sadettin Buluş idi. 5 yıl sonra Muharrem Ergin oldu, 5 yıl sonra ben oldum. Ben olduğum zaman YÖK açılmıştı. O toplantıda dedim ki; Yüksek Öğretim Kurulu ülke sathında birçok yeni üniversiteler açacak. Bu üniversiteleri de kanun gereği Fen Edebiyat Fakülteleriyle başlayacak. Fen Edebiyat Fakültelerinin de birinci bölümü Türk Dili Edebiyatı olacak, dolayısıyla Türkoloji genişleyecek. Bugün Türkiye’de 140’tan fazla üniversite var. Ve birçoğunda da Türkoloji bölümü oldu. 82’den 88’e kadar görev yaptım ve ayrıldım. 5’er yıl genel sekreterlik. Sonra 97’de Enstitü Müdürü olunca bu toplantıların devamını sağladım. Geriye dönüp geçen yıl üniversiteye geri döndüm. Baktığımda 31 Türkoloji kongresinde fiilen çalışmışım. Bu birinci tespitim. İkinci tespitim burada hepinizin huzurunda Prof.Dr. Zeynep Korkmaz’a teşekkür etmek. Sizlere de tercüman olduğumu zannediyorum. Çünkü biz İstanbul Türkologları sadece bir tek üniversitede Türkiyat Enstitüsü olmasın, diğer büyük üniversitelerin de Türkiyat Enstitüsü olsun diye zemin hazırladık ve bu zemin de o zaman Yüksek Öğretim Kurulunun ikinci başkanı olan hocamız Prof.Dr. Zeynep Korkmaz’ın raporu ile merhum hocamız İhsan Doğramacı tarafından gerçekleştirildi ve Erzurum’da, Konya’da, Marmara Üniversitesinde üç yeni Türkiyat Enstitüsü daha açtık. Sonra İzmir’de Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsünü açtık. Merhum dostumuz arkadaşımız meslektaşımız Cihat Özönder, Dursun Yıldırım ile birlikte Hacettepe Üniversitesinde Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünü kurdu. Bugün biz onların misafiriyiz. Türkoloji geliyor, Erzurum’da, Konya’da, Bursa’da, Adana’da hatta Haluk Bey daha uçlara götürüyor. Kars’a, Ardahan’a, Van’a götürüyor. Vatan sathında da yayılıyor, aynı zamanda Çin’in içerisinde de toplantı yapıyoruz. Geçen sene Türk Dil Kurumunun Beijing ve Kaşgar’da, Kaşgarlı Mahmut’un bininci yıldönümünü kutlaması bizim için çok kıvanç verici bir olaydır. Ben burada övündüm. 73-2008 arasında 31 toplantıda fiilen çalıştım dedim. İstiyorum ki, Ülkü Hanım da 66 yaşına geldiğinde ben de burada 25-30 Türkoloji toplantısı yaptım desin, böylece mesleğimiz gelişsin. Hepinizi en derin saygılarımla selamlıyorum.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Bu güzel çalışma ortamını bize sağlayan Türk Dil Kurumu Başkanı Sayın Şükrü Haluk Akalın’ı konuşmalarını yapmak üzere kürsüye davet ediyorum.

Prof.Dr. Şükrü Halûk AKALIN (TÜRKİYE)

Önce bunu (onurluğu) size vermem lazım Hocam.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Öyle mi? Çok teşekkür ederim.

Prof.Dr. Şükrü Halûk AKALIN (TÜRKİYE)

Değerli meslektaşlarım artık kapanışa geldik. Bu bir teşekkür konuşması, herkes bizlere teşekkür etti ama ben sizlere teşekkür ediyorum. Çünkü bu toplantı sizlerin varlığıyla, katılımınızla gerçekleşti. Türkiye’den, yurtdışından dünyanın çeşitli ülkelerinden gelen siz değerli meslektaşlarımızın sunduğu bildirimlerle, yaptığı tartışmalarla Türklük bilimine çok büyük

katkılarda bulunuldu. Bu bakımdan ben en büyük teşekkürü sizlere ediyorum. Bu toplantımıza katıldığınız için, şeref verdiğiniz için, toplantımızın bilimsel düzeyini yükselttiğiniz için, hepinize ayrı ayrı teşekkür ediyorum.

Tabii bu toplantının gerçekleşmesinde başta Sayın Ülkü Çelik Şavk olmak üzere değerli çalışma arkadaşlarının çok büyük emeği var. Biz tabii bu toplantının bir bakıma düzenleyicisiz, işbirliği yapıyoruz ama en büyük yükü kendileri çektiler. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün Değerli Müdürü Sayın Ülkü Çelik Şavk'a ve çalışma arkadaşlarına çok teşekkür ediyorum ve onları alkışlıyorum. Ben de sonradan olma Hacettepeliyim, yani ben 25 yıl Çukurova'da çalıştım, Hacettepe Üniversitesine geçeli 4 yıl oldu.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Sen İstanbul Üniversitelisin.

Prof.Dr. Şükrü Halûk AKALIN (TÜRKİYE)

Evet doğru. İstanbul Edebiyat Fakültesi mezunuyum. Gerçekten de Hacettepe Üniversitesinin bu toplantıları her zaman desteklediğini görüyorduk şimdi de içinde yaşıyoruz. Sayın Rektörümüz'e ve çalışma arkadaşlarına da teşekkür ediyorum. Burada konakladığınız süre içerisinde Hilton otelinin çalışanları da sizlere yardımcı olmaya çalıştılar, onlara da teşekkür ediyorum. Burada kimse var mı Hilton'u temsil eden şu anda bilmiyorum ama evet onları da bir alkışlayalım. Tabii Türk Dil Kurumundan da Kurum genel sekreterimiz, idari, mali işler şube müdürümüz, uzmanlarımız, görevli arkadaşlar çok büyük emek verdiler, kendilerine de teşekkür ederim. Bu tür toplantıları, Sayın Sertkaya da belirtti, biz kurum olarak bütün yurt sathına yaymaya çalışıyoruz. Ankara'da elbette yapıyoruz, İstanbul'da yapıyoruz ama açış konuşmamda da belirttim, Ardahan'da da toplantı düzenledik. Bütün bunları yurt sathına yaymaya çalışıyoruz. Katılımınız için teşekkür ederim. Bu toplantılara başladığımda, hep aklıma bir fıkra geliyor. Bu fıkrayla sonlandıracağım, yemek öncesi iştahınız gelsin diye. O fıkra şu: Bir temizlik görevlisi, böyle çok katlı bir otelin, 140 katlı bir otelin camını siliyormuş, Tofiq Hacıyev biliyor ona anlatmıştı, camı silerken adamcağızın birden ayağı kaymış düşmeye başlamış, o sırada fıkra bu ya cep telefonu çalıyor adamın. Açıyor, karısı: "napıyorsun nerdesin" diyor. "Vallahi hiç sorma" diyor, "Otelde cam siliyordum aşağı doğru düşünüyorum şimdi", "E nasıl ne oluyor", "Vallahi şimdilik iyi gidiyor" diyor. Şimdi bu toplantılara başlarken hep "şimdilik iyi gidiyor, inşallah bir aksilik çıkmaz" diyorum. İşte bu toplantıda da sona ulaştık. İnşallah bundan sonra da hiçbir şey çıkmayacak. Katıldığınız için hepinize bir kere daha teşekkür ediyorum, saygılar sunuyorum.

Prof.Dr. Dursun YILDIRIM

Teşekkür ediyoruz. Şimdi artık, Türkoloji ailesinin üyeleri yavaş yavaş kendi ülkelerine doğru sılaya doğru kulaç atacaklar, adım atacaklar. Ama ondan önce biliyorsunuz aile dağılmadan, yola çıkmadan önce topluca bir aile resmi çektiler. Şimdi ailemizin bütün üyelerine, toplu fotoğraf çekimi için Kavaklıdere salonu önüne gelerek bu anı tespit etmemize yardımcı olsun diyoruz. Teşekkürler hepinize. Sağlıklı, güzel günler diliyorum.

KATILIMCILAR / PARTICIPANTS

A. Deniz ABİK, Prof.Dr.

Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE
Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Balcalı/ Adana
denabik@cu.edu.tr

Şükrü Halûk AKALIN, Prof.Dr.

Türk Dil Kurumu / TÜRKİYE
Türk Dil Kurumu
Atatürk Bulvarı No.: 217,
Kavaklıdere, 06680
Ankara
haluk@akalin.gen.tr

Metin AKAR, Prof.Dr.

Giresun Üniversitesi / TÜRKİYE
Giresun Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Maltepe
ilyasoglumetin@gmail.com

Rysbek ALİMOV, Yrd.Doç.Dr.

Doğu Akdeniz Üniversitesi / KKTC
Doğu Akdeniz Üniversitesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Fen-Edebiyat Fakültesi
Gazimağusa
rysbek.alimov@emu.edu.tr

Ebülfez AMANOĞLU, Prof.Dr.

Nahçıvan Bilimler Akademisi / AZERBAYCAN
Nahçıvan Bilimler Akademisi
Haydar Aliyev Caddesi, 76, Merkez,
Nahçıvan
gebulfez@yahoo.com

Fundagül APAK, Dr.

Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi / KKTC
Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi
Eğitim Fakültesi
Türkçe Eğitimi Bölümü
Lefkoşa
heatherrose13@gmail.com

Aierken AREZI, Doç.Dr.

Minzu Üniversitesi / ÇİN
Minzu University of China
Department of Uyghur Language and Literature
No. 27 South Zhongguancun Street
Haidian District, 100081
Beijing
erkinariz@gmail.com

Numan ARUÇ, Doç.Dr.

Makedonya Bilimler ve Sanatlar Akd. /
MAKEDONYA
Macedonian Academy of Science and Arts
Bul.Krste Misirkov 2,
Skopje
numanaruc@hotmail.com

Ramiz ASKER, Prof.Dr.

Bakü Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN
Bakü Devlet Üniversitesi
Filoloji Fakültesi
Bakü
ramizasker@yahoo.com

İbrahim ASLANOĞLU, Prof.Dr.

Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Gazi Üniversitesi
Gazi Eğitim Fakültesi
Felsefe Anabilim dalı
Ankara
iarlan@gazi.edu.tr

Aysu ATA, Prof.Dr.

Ankara Üniversitesi / TÜRKİYE
Ankara Üniversitesi
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Ankara
Aysu.Ata@humanity.ankara.edu.tr

Erhan AYDIN, Doç.Dr.

Erciyes Üniversitesi / TÜRKİYE
Erciyes Üniversitesi
Eğitim Fakültesi
Türkçe Eğitimi Bölümü
Kayseri
erhana@erciyes.edu.tr

Ingeborg BALDAUF, Prof.Dr.
Humboldt Üniversitesi / ALMANYA
Humboldt Universität zu
Zentralasien-Seminar
118 D-10
Berlin
ingeborg.baldauf@rz.hu-berlin.de

Nesrin BAYRAKTAR, Doç.Dr.
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi / TÜRKİYE
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
17100 / Çanakkale
bnesrin@yahoo.com

Yusuf BAYRAKTAR, Prof.Dr.
Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Hacettepe Üniversitesi
Tıp Fakültesi
Gastroenteroloji Bilim dalı
Ankara
bayrak@hacettepe.edu.tr

Hayati BEŞİRLİ, Doç.Dr.
Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Gazi Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Sosyoloji Bölümü
Teknikokullar / Ankara
hayati.besirli@gmail.com

Uwe BLÄSING, Prof.Dr.
Arya International University / HOLLANDA
Arya International University
Slavonic Department
P.O. Box 9515
NL-2300 Leiden
uweblaesing@gmail.com

Bernt BRENDEMOEN, Prof.Dr.
Oslo Üniversitesi / NORVEÇ
Oslo Üniversitesi
IKOS P.b. 1030 Blindern
N-0315 Oslo
bernt.brendemoen@ikos.uio.no

Maryam BULGAROVA, Doç.Dr.
Karaçay-Çerkes Bil. Araş. Enstitüsü / RUSYA
Karaçay-Çerkes Bilimsel-Araştırma Enstitüsü
369000, Çerkessk
mbulgarova@yandex.ru

Cantürk CANER, Yrd.Doç.Dr.
Dumlupınar Üniversitesi / TÜRKİYE
Dumlupınar Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Kamu Yönetimi Bölümü
Merkez Kampüs
Kütahya
caner2023@gmail.com

Suzan CANHASI, Yrd.Doç.Dr.
Priştine Üniversitesi / KOSOVA
Priştine Üniversitesi
Fakulteti Filologjik
r.Nane Terez.
Priştine
suzanacanhasi@hotmail.com

Ali Asger CEMRASİ
İRAN
No 45 Molla Ali str, Bastan str,
Jomhury str,
Tehran
a.jamrasi@yahoo.com

Mikail CENGİZ, Araş.Gör.
Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Hacettepe Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Beytepe / Ankara
mikail@hacettepe.edu.tr

Danuta CHEMIELOWSKA, Doç.Dr.
Varşova Üniversitesi / POLONYA
Varşova Üniversitesi
Krakowskie Przedmiescie 26/28
Varşova
dchmielowska@uw.edu.pl

Marika CIKIA, Prof.Dr.
Tiflis Devlet Üniversitesi / GÜRCİSTAN
Tiflis Devlet Üniversitesi
Doğu Bilimler Enstitüsü
Akad.G.Tsereteli sok.
062 Tiflis
marikajikia@hotmail.com

Mustafa Volkan COŞKUN, Prof.Dr.*Muğla Üniversitesi / TÜRKİYE*

Muğla Üniversitesi
Eğitim Fakültesi
Türkçe Eğitimi Bölümü
Muğla
vcoskun@mu.edu.tr

Çetin CUMAGULOV, Prof.Dr.*Kırgız-Türk Manas Üniversitesi / KIRGIZİSTAN*

Kırgız-Türk Manas Üniversitesi
Tarih Bölümü
Bişkek
cumagulov@gmail.com

Ülkü ÇELİK ŞAVK, Prof.Dr.*Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE*

Hacettepe Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Beytepe / Ankara
ulkuc@hacettepe.edu.tr

Erdal ÇOBAN, Yrd.Doç.Dr.*Ankara Üniversitesi / TÜRKİYE*

Ankara Üniversitesi
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
06100 Sıhhiye
cobanogluerdal@hotmail.com

Özkul ÇOBANOĞLU, Prof.Dr.*Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE*

Hacettepe Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı
Beytepe / Ankara
ozkul@hacettepe.edu.tr

Yavuz DALOĞLU, Doç.Dr.*Dokuz Eylül Üniversitesi / TÜRKİYE*

Dokuz Eylül Üniversitesi
6349 Sok. No: 16/8
Bostanlı 35540
İzmir
daloglu@gmail.com

Robert DANKOFF, Prof.Dr.*Chicago Üniversitesi / USA*

University of Chicago
2401 Pennsylvania Ave 5B32
Philadelphia, PA 19130
r-dankoff@uchicago.edu

İsmail DOĞAN, Doç.Dr.*Ordu Üniversitesi / TÜRKİYE*

Ordu Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Ordu
ismtogan@yahoo.com

İsmail DOĞAN, Yrd.Doç.Dr.*Ankara Üniversitesi / TÜRKİYE*

Ankara Üniversitesi
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Hungaroloji
Anabilim Dalı
Ankara
dogan_ismail@hotmail.com

Şaban DOĞAN, Dr.*Sakarya Üniversitesi / TÜRKİYE*

Sakarya Üniversitesi
Türk Dili Bölümü
Esentepe Kampüsü
Sakarya
saband@sakarya.edu.tr

Süer EKER, Doç.Dr.*Başkent Üniversitesi / TÜRKİYE*

Başkent Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
06810 Bağlıca
Ankara
suereker@yahoo.com

Erkin EKREM, Doç.Dr.*Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE*

Hacettepe Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
Beytepe / Ankara
ekrem@hacettepe.edu.tr

İnci ENGİNÜN, Prof.Dr.*İstanbul / TÜRKİYE*

enginun@isbank.net.tr

Kemal ERASLAN, Prof.Dr.*Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü / TÜRKİYE*

Horhor Caddesi Kavalalı Sokağı 5/4
Fatih / İstanbul

Bilge ERCİLASUN, Prof.Dr.

Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Hacettepe Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
06800 Beytepe / Ankara
bercilasun@yahoo.com

Ahmet Bican ERCİLASUN, Prof.Dr.

Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Gazi Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
06500 Teknikokullar / Ankara
bican@gazi.edu.tr

Marcel ERDAL, Prof.Dr.

Frankfurt Üniversitesi / ALMANYA
Frankfurt Üniversitesi
Turkologie, FB 09, Goethe Universität POB 11 19
32
60054 Frankfurt
erdal@em.uni-frankfurt.de

Hamiyet Sezer FEYZİOĞLU, Doç.Dr.

Ankara Üniversitesi / TÜRKİYE
Ankara Üniversitesi
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
Ankara
hsezer@humanity.ankara.edu.tr

Jale GARİBOVA, Dr.

Azerbaycan Diller Üniversitesi / AZERBAYCAN
Azerbaycan Diller Üniversitesi
Raşid Behbudov 60
Bakü, AZ1014
jgaribova@gmail.com

Cafer GARİPER, Yrd.Doç.Dr.

Süleyman Demirel Üniversitesi / TÜRKİYE
Süleyman Demirel Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Isparta
gariper@fef.sdu.edu.tr

G.Gonca GÖKALP ALPASLAN, Doç.Dr.

Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Hacettepe Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Beytepe / Ankara
ggonca@hacettepe.edu.tr

Saadettin GÖMEÇ, Prof.Dr.

Ankara Üniversitesi / TÜRKİYE
Ankara Üniversitesi
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Ankara
sgomec@yahoo.com

Viktor G. GUZEV, Prof.Dr.

St. Petersburg Devlet Üniversitesi / RUSYA
Universitetskaya nab. 11
Vostochnij Fakultet
199034 St. Petersburg
vgguzev@gmail.com

Çimen GÜNAY ERKOL, Yrd.Doç.Dr.

Özyeğin Üniversitesi / TÜRKİYE
Özyeğin Üniversitesi
Kuşbakışı Cd. No: 2
34662 Altunizade Üsküdar
İstanbul
Cimen.Gunay@ozyegin.edu.tr

Abdullah GÜNDOĞDU, Prof.Dr.

Ankara Üniversitesi / TÜRKİYE
Ankara Üniversitesi
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Sıhhiye / Ankara
abdullahgundogdu@yahoo.com

Tofiq HACİYEV, Prof.Dr.

Bakü Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN
Bakü Devlet Üniversitesi
201/38 Sarif-Zade
AZ1012 Bakü
azerhaj@gmail.com

Tacida HAFİZ, Prof.Dr.

Priştine Üniversitesi / KOSOVA
Priştine Üniversitesi
Filoloji Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Prizren
trhafiz@yahoo.com

Nimetullah HAFİZ, Prof.Dr.

Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi / KOSOVA
Emin Paşa, 17, 20000
Prizren
trhafiz@yahoo.com

Nazmiye HASANOVA, Kıdemli Asistan

Şumnu Üniversitesi / BULGARİSTAN
Şumnu Üniversitesi
Türkçe Bölümü
Şumen
hasanova_nazmiye@abv.bg

Ali İLGIN

Türk Dil Kurumu / TÜRKİYE
Türk Dil Kurumu
Atatürk Bulvarı
Ankara
aliilgin@hotmail.com

Alimcan İNAYET, Prof.Dr.

Ege Üniversitesi / TÜRKİYE
Ege Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
İzmir
alim1962@hotmail.com

Leylâ KARAHAN, Prof.Dr.

Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Gazi Üniversitesi
Gazi Eğitim Fakültesi
Beşevler / Ankara
leylakarahan@yahoo.com

Ceval KAYA, Prof.Dr.

Marmara Üniversitesi / TÜRKİYE
Marmara Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Göztepe Yerleşkesi
Kadıköy 34722
İstanbul
cevalkaya@gmail.com

Sergei G. KLYASHTORNYJ, Prof.Dr.

Rusya Bilimler Akademisi / RUSYA
Rusya Bilimler Akademisi
Petersburg
klyashtor2004@mail.ru

Emine KOCA, Yrd.Doç.Dr.

Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Gazi Üniversitesi
Sanat ve Tasarım Fakültesi
Beşevler / Ankara
kocaemine@gmail.com

Kenan KOÇ, Yrd.Doç.Dr.

Muğla Üniversitesi / TÜRKİYE
Muğla Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
Muğla
kenankoc2030@hotmail.com

Fatma KOÇ, Yrd.Doç.Dr.

Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
Gazi Üniversitesi
Sanat ve Tasarım Fakültesi
Giyim Endüstrisi ve Moda Tasarımı Eğitimi
Bölümü
Balgat / Ankara
fatmaturankoc@gmail.com

Kadirali KONKOBAEV, Prof.Dr.

Manas Üniversitesi / KIRGIZİSTAN
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Mira Caddesi 56
720042 Bişkek
kkadyraly@gmail.com

Zeynep KORKMAZ, Prof.Dr.

Ankara / TÜRKİYE
İran Cad. 15/17
06700 Kavaklıdere
Ankara

İgor KORMUŞİN, Prof.Dr.

Yakın Doğu Üniversitesi / KKTC
Yakın Doğu Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Lefkoşa
igorkormushin@yahoo.com

Bahitgul KULJANOVA, Doç.Dr.

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi / KAZAKİSTAN
El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi Uluslararası
İlişkiler Fakültesi
Basenov sokak 41/1.d-16
Almatı
bahit777@mail.ru

Yuu KURIBAYASHI, Doç.Dr.

Okayama Üniversitesi / JAPONYA
Okayama Üniversitesi
3-1-1 Tsushimanaka
Okayama
kuri@cc.okayama-u.ac.jp

Piotr KWIATKOWSKI, Dr.

Varşova Üniversitesi / POLONYA
Varşova Üniversitesi
Ul. Bizziela 16/54; 85-163
Bydgoszcz
kwiatek228@gmail.com

Murat LÜLECI, Yrd.Doç.Dr.

Defense Language Institute / USA
410 Central Avenue Apt 1
Pacific Grove CA 93950
mrtlclinguist@yahoo.com

Ahtem MAZİNOV, Doç.Dr.

Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi /
UKRAYNA
Sevastopolsaya Caddesi
Uchebnıy sok., 8 95015
Simferopol
achtemm@yahoo.com

Galina MİSKİNIENE, Doç.Dr.

Vilnius Üniversitesi / LİTVANYA
Vilnius Üniversitesi
Universiteto 5, Vilnius, LT-01513
galina.miskiniene@flf.vu.lt

Dmitriy NASİLOV, Prof.Dr.

Moskova Devlet Üniversitesi / RUSYA
Moskova Devlet Üniversitesi
Oranjereynaya ul., 20
141200 Pushkino
Moskova
nadi@mail.cnt.ru

Candan NEMLİOĞLU, Doç.Dr.

Sakarya Üniversitesi / TÜRKİYE
Sakarya Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Sanat Tarihi Bölümü
Sakarya
candannemlioglu@yahoo.com

Kamil Veli NERİMANOĞLU, Prof.Dr.

Yeditepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
26 Ağustos Yerleşimi
34755 Kadıköy / İstanbul
kamilvelin@gmail.com

Irina NEVSKAYA, Dr.

Berlin Üniversitesi / ALMANYA
Berlin University
Institute of Turcology
Götzenmühlweg 21
61350 Bad Homburg
nevskaya@em.uni-frankfurt.de

Mehmet OKUR, Doç.Dr.

Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Karadeniz Teknik Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
Trabzon
okur25@yahoo.com

Takashi OSAWA, Prof.Dr.

Osaka Üniversitesi / JAPONYA
OSAKA University
The Research Institute for World Languages
The School of Turkic Studies
Minoh-city / Osaka
osawatak@world-lang.osaka-u.ac.jp

Mehmet ÖLMEZ, Prof.Dr.

Yıldız Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Yıldız Teknik Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Davutpaşa Kampüsü
34210 Esenler-İstanbul
olmez.mehmet@gmail.com

Ufuk ÖZDAĞ, Doç.Dr.

Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Hacettepe Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Bölümü
Beytepe /Ankara
ozdag@hacettepe.edu.tr

İlhan ÖZKEÇECİ, Prof.Dr.

Fatih Üniversitesi / TÜRKİYE
 Fatih Üniversitesi
 Fen-Edebiyat Fakültesi
 34500 Büyükçekmece
 İstanbul
ilhanozkececi@fatih.edu.tr

Ayşe Melek ÖZYETGİN, Prof.Dr.

Ankara Üniversitesi / TÜRKİYE
 Ankara Üniversitesi
 Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
 Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
 06100 Sıhhiye /Ankara
ozyetgin@gmail.com

Beyhan PAMUK, Dr.

Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
 Gazi Üniversitesi
 Sanat ve Tasarım Fakültesi
 Beşevler /Ankara
beyhanp@gmail.com

Şahru PİLTEN, Yrd.Doç.Dr.

Karaelmas Üniversitesi / TÜRKİYE
 Zonguldak Karaelmas Üniversitesi
 Ereğli Eğitim Fakültesi
 Türkçe Eğitimi Bölümü
 Ereğli / Zonguldak
sspilten@gmail.com

Gisela PROCHÁZKA-EISL, Prof.Dr.

Viyana Üniversitesi / AVUSTURYA
 Viyana Üniversitesi
 Spitalgasse 2/Hof 4
 1090 Wien
gisela.prochazka-eisl@univie.ac.at

Abdureşit Jelil QARLUQ, Doç.Dr.

Merkezi Milliyetler Üniversitesi / ÇİN
 The Central University for Nationalities
 Sociology Department
 Zhonguancun Nandajie
 no:27 Haidian District
 Beijing PRC
resitqarluq@gmail.com

Saim SAKAOĞLU, Prof.Dr.

Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE
 Selçuk Üniversitesi
 Melikşah Mah. Evliya Çelebi Cad.
 Sevgi Sok. 15 /2
 Meram / Konya
saimsakaoglu@hotmail.com

Karjaubay SARTKOJAULI, Prof.Dr.

Uluslararası Cengiz Han Akademisi / KAZAKİSTAN
 L.N. Gumilev Evrazia Ulttık Universiteti
 Filologia Fakulteti
 Alemdik Shingız Han Akademiası
 Astana
kharjaubay@mail.ru

Ayşegül SERTKAYA, Prof.Dr.

İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
 İstanbul Üniversitesi
 Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
 Horhor Cad. Kavalalı Sok. No.5/4
 Fatih / İstanbul
sertkaya@istanbul.edu.tr

Osman Fikri SERTKAYA, Prof.Dr.

İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
 İstanbul Üniversitesi
 Edebiyat Fakültesi
 Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
 Merkez Kampüsü
 34452 Eminönü / İstanbul
ofsertkaya@mynet.com

Mustafa SEVER, Doç.Dr.

Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE
 Gazi Üniversitesi
 Fen-Edebiyat Fakültesi
 Türk Halkbilimi Bölümü
 06500 Teknikokullar /Ankara
severm@gazi.edu.tr

Elfine SİBGATULLİNA, Prof.Dr.

Rusya Bilimler Akademisi / RUSYA
 Rusya Bilimler Akademisi
 Şarkiyat Enstitüsü
 Kosinskaya, d.16 korpus 1 kv.59
 Moskova
alfina2003@yandex.ru

Muratgeldi SÖYEGOV, Ord. Prof.Dr.

*Uluslararası Türkmen Türk Üniversitesi /
TÜRKMENİSTAN*
Türkmenistan 744084 Koroğlu Cad. 84
Aşkabat
msovegov@gmail.com

Hatice ŞİRİN USER, Yrd.Doç.Dr.

Ege Üniversitesi / TÜRKİYE
Ege Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Bornova / İzmir
hatice101@yahoo.com

Ahmet TAŞAĞIL, Prof.Dr.

*Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi /
TÜRKİYE*
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Meclisi Mebusan cad. no: 24
Fındıklı / İstanbul
atasagil@hotmail.com

Nuran TEZCAN, Doç.Dr.

Bilkent Üniversitesi / TÜRKİYE
Bilkent Üniversitesi
Türk Edebiyatı Bölümü
Ankara
ntezcan@bilkent.edu.tr

Mehmet TEZCAN, Doç.Dr.

Karadeniz Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE
Karadeniz Teknik Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
61080 Trabzon
tezcanm@isbank.net.tr

Semih TEZCAN, Prof.Dr.

Bilkent Üniversitesi / TÜRKİYE
Bilkent Üniversitesi
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Bilkent /
Ankara
stezcan@bilkent.edu.tr

Funda TOPRAK, Doç.Dr.

Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE
Selçuk Üniversitesi
Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi
Türkçe Eğitimi Bölümü
Meram / Konya
fundatopraks@hotmail.com

Gülseren TOR, Yrd.Doç.Dr.

Doğu Akdeniz Üniversitesi / KKTC
Doğu Akdeniz Üniversitesi
Fen ve Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Gazimagosa
gulseren.tor@emu.edu.tr

Battulga TSEND, Prof.Dr.

MMU / MOĞOLİSTAN
MMU
Ulaanbaatar
ts_battulga@yahoo.com

Mollaniyaz TURNİYAZ, Yrd.Doç.Dr.

Merkezi Milliyetler Üniversitesi / ÇİN
Merkezi Milliyetler Üniversitesi
Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümü
No. 27, Zhongguancun Nandajie, Haidian District,
100081, Beijing
niyazbay@yahoo.com.cn

Nadezda TYDYKOVA, Dr.

Bilim Araştırma Altayistik Enstitüsü / RUSYA
Bilim Araştırma Altayistik Enstitüsü Sosyalisticeski
cd., 6
Gorno-Altaysk, 649000
n.tydykova@mail.gornyy.ru

Carmen URIARTE, Dr.

Bask Bölgesi Üniversitesi / İSPANYA
Bask Bölgesi Üniversitesi
Gran Vía, 65 5º
Bilbao
carmenuriarte@yahoo.com

Dmitriy D. VASİLYEV, Prof.Dr.

Rusya Bilimler Akademisi / RUSYA
Rusya Bilimler Akademisi
p.Ermolaevskiy ev 18-A, kv.25
123001 Moskova
dmivas46@mail.ru

Haydar YALÇIN

Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Hacettepe Üniversitesi
Beytepe Kütüphanesi
Ankara 6800

Kemal YAVUZ, Prof.Dr.

İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE
İstanbul Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Ordu Caddesi, No:196
Laleli 34496 / İstanbul
kyavuz@istanbul.edu.tr

Ahmet Burçin YERELİ, Prof.Dr.

Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Hacettepe Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Maliye Bölümü
Beytepe / Ankara
aby@hacettepe.edu.tr

Dursun YILDIRIM, Prof.Dr.

Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE
Hacettepe Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Beytepe / Ankara
dyildirm@hacettepe.edu.tr

Mohammad Salih Rasekh YILDIRIM

Belh Üniversitesi / AFGANİSTAN
Belh Üniversitesi
Belh
rasekharam@yahoo.com

Peter ZIEME, Prof.Dr.

Bbaw / ALMANYA
Bbaw/Turfanforschung
Jägerstr. 22/23 10117
Berlin
zieme@bbaw.de

Hamza ZÜLFİKAR, Prof.Dr.

Ankara Üniversitesi / TÜRKİYE
Ankara Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Ankara

ORHON YAZITLARININ BULUNUŞUNDAN 120 YIL SONRA TÜRK LÜK BİLİMİ VE 21. YÜZYIL KONUSU 3. ULUSLARARASI TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU AÇILIŞ TÖRENİ

Prof.Dr. Ülkü ÇELİK ŞAVK, Açılış Konuşmasından

Doç. Turhan ÇETİN, Açılış Konuşmasından

Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN, Açış Konuşmasından

Prof. Dr. Musa KULAKLIKAYA, Açış Konuşmasından

Prof. Dr. Hasan KAZDAĞLI, Açış Konuşmasından

Dr. Ahat SALİHOV, Açış Konuşmasından

Heykeltıraş Tanzer ARIĞ Prof.Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ'dan Onurluğunu alırken

Heykeltıraş Tagir SUBKHANKULOV, Prof.Dr. Selçuk GEÇİM'den Onurluğunu alırken

Çalışmaya katılan tüm Heykeltıraşlar

Doç. Turhan ÇETİN, Prof.Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ'dan Onurluğunu alırken

**ORHON VADİSİ ANITLARINI YENİDEN YORUMLAMAK TEMALİ
TAŞ HEYKEL ÇALIŞTAYI AÇILIŞ TÖRENİ**

Tagir Subkhankulov, Tataristan, “Türk’ün Annesi”

Sultan Grigore, Moldova, “Kağan Vadisi”

Ruslan Nigmatullin, Başkurdistan, "Bilge Kağan'ın Yolu"

Dair Tulekov, Kazakistan, "Eski-Yeni Zaman"

Mahmud Rustemov, Azerbaycan, "Kare Kaplumbağanın Şarkısı"

Aleksandr Baranmaa, Tiva, "Sonsuz Döngü"

Sadabek Ajiev, Kırgızistan, "Ata-Baba Destanı"

Ercan Sağlam, Türkiye, "Adsız"

Tanzer Arıĝ, Türkiye, "Yamaçtaki Ev"

Turhan Çetin, Türkiye, "Orhondan Bugüne"

Çalıştaya katılan Heykeltıraşlar

BİLİMSEL OTURUMLAR

Prof.Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN ve Prof.Dr. Peter ZIEME'nin Oturum Başkanlığından

Prof.Dr. Ülkü ÇELİK ŞAVK ve Prof.Dr. Kemal ERASLAN

Bilimsel Oturumlardan

Sempozyum Kapanış Oturumundan

TÜRLÜK BİLİMİ ANI GECESİ

Prof.Dr. Kemal ERASLAN ve Prof.Dr. Mustafa CANPOLAT

TÜRK DÜNYASI MÜZİK TOPLULUĞU KONSERİ

BEYPAZARI GEZİSİ

Sempozyuma veda ederken

